श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति।

अष्टमस्कन्धः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम्।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पनी श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिश्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेनच समलङ्कृतम्।

इदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्;

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य"

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च।

तच

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्त्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्य्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रितम्।

सम्वत् १९६१
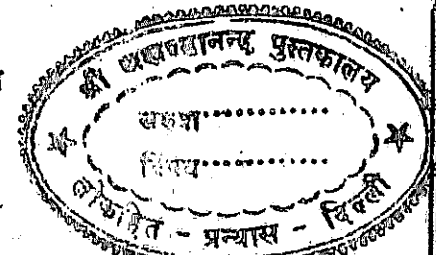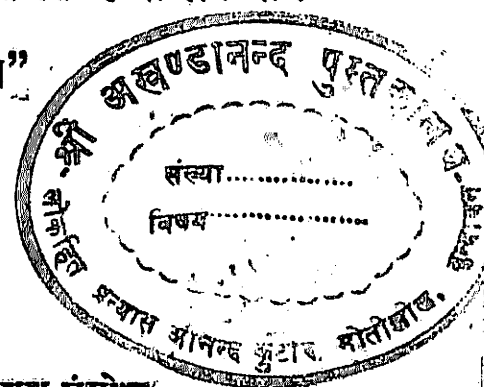
श्रीमद्भागवतम् ।

॥ अष्टमस्कन्धः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

राजोवाच ।

स्वायम्भुवस्येह [१]गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ।
* (यत्र धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्ण्याश्रिताश्शुभाः ।)
यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनन्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥
[२]यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ।
गृणन्ति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥
यद्यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् ! भगवान्विश्वभावनः ।
कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीते ऽनागतेऽद्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायम्भुवादयः ।
आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनाञ्च सम्भवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमः श्रीमत्परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय ।
भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥
अथाष्टमे चतुर्विंशत्यध्यायैर्मनुवर्णनम् ।
तत्सुतैर्ऋषिदेवेन्द्रैर्मूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ।
प्रवर्तयन्ति सद्धर्मान् पालयन्त्याचरन्ति च ॥ २ ॥
अतो मन्वन्तरस्योक्तं सद्धर्म इति लक्षणम् ।
येन वै क्रियमाणेन नरो न निरयं व्रजेत् ॥ ३ ॥
तत्र तु प्रथमे स्वायम्भुवः स्वारोचिषस्तथा ।
उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मनुनिरूपणम् ॥ ४ ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरेऽनन्तदुरन्तगुणवर्णनात् ।
मुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वन्तरस्थितिम् ॥ ५ ॥

स्वायम्भुवस्येति त्रिभिः यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिसर्गः ॥ १ ॥

---

* इत्यधिकः पठ्यते विरराघ० (१) गुरोर्वंशः इति पाठान्तरम् ॥ (२) यत्र धर्मा हि विविधाश्चतुर्वर्णाश्रिताश्शुभाः । मन्वन्तरे हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ॥ इति पाठः विज० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महीयसो हरेः अत्र कश्चिद्बहुपाठान्तरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभिः ॥ २ ॥

यस्मिन्नतीते यत्कृतवान् यस्मिन्ननागते यत्कर्त्ता करिष्यति अद्य वा वर्त्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

अस्मिन् कल्पे षण्मनवो व्यतीताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

तृतीये "स्वायं भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः" इति पृष्टे तद्वंशकथनं प्रक्रम्य तावत्तत्र तद्दुहितुर्देवहूत्या वंशः कथितः चतुर्थे त्वाकूतिदेवहूत्योस्तद्दुहित्रोर्देवहूतिदुहितॄणां वंशमभिधाय स्वायंभुवपुत्रवंशमुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं सावशेषामभिधायान्तरागर्भिणीन्यायेन प्रसङ्गात् प्रियव्रतस्य वंशः पञ्चमे कथितः षष्ठे तु पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपाद एव वंशोऽवशिष्टः कथितः सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं स्वायंभुवमनुवंशकथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणादिषु वर्णितेषु पुनस्तानेव शुश्रूषुस्तदयन्वाद्न्येष्वपि मनुवंशेषु कथ्यमानेषु हरेर्जन्मादिकथनमर्थात्प्रसक्तमेव भविष्यतीत्यालोच्य प्राधान्येनान्यान्मनून् सवंशान् पृच्छति, राजा-स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । तत्रोक्तमनुवदति पादत्रयेण. हे गुरो ! गुरोरिति पाठे गुरोस्त्वत्तः इह वृत्ते ग्रन्थे स्वायम्भुवस्य मनोर्वंशो विस्तराच्छ्रुतः वंशं विशिनष्टि यत्र यस्मिन् वंशे विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गः अथ नोऽस्मभ्यम् अन्यान्मनून्वस्त्र सचरित्रान् सवंशान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्रयत्र मन्वन्तरे महीयसः निरतिशयाधिक्यस्य हरेः जन्मानि अवताररूपाणि कर्माणि चेष्टितानि च कवयो विद्वांसः गायन्ति तान्यपि चरित्राणि शृण्वतां श्रोतुं प्रवृत्तानां नः अस्माकं वद कथय ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! यस्मिन्मन्वन्तरे मनोरन्तरमवस्थानदशा तस्मिन् विश्वभावनः विश्वपालको भगवान् कृतवान् यस्मिन्नतीते यत् यस्मिन्ननागतेकृतवान् करिष्यति यस्मिन्नद्य वर्त्तमाने यत्करोति तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिराह-मनव इति अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः षण्मनवो व्यतीताः तत्राद्यः स्वायम्भुवः मनुः मुख्यं कथितः सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवश्च कथितः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अस्तावि श्रुतिमस्तकेन मनुना स्वायंभुवेनापि यो—
येनाराधि जगत्त्रयं च मुनिभिः स्वात्माऽनुविद्धात्मभिः ॥
येनामोचि गजाधिपः ककचवक्त्रक्रेणा नक्राननात्—
क्षीराम्भोधिरमन्थि येन धृतभूः सोऽयं हरिः पातु नः ॥१॥
येनाधारि गिरिः पपे च विबुधैर्येनामृतं प्रेरितैः—
येनातापि सुरद्विषां च हृदयं शर्वोऽप्यमोहि स्त्रिया ॥
येनामायि जगत्त्रयं बन्धि च बलिर्येनाप्यदायि श्रुतिः—
धात्रे येन निहत्य मत्स्यवपुषा दैत्यं तमीडे हरिम् ॥२॥
सप्तमस्कन्धवाराशौ निमज्योन्मज्य शुद्धधीः।
अष्टमस्कन्धसद्व्याख्यामृतं पातुमुपक्रमे ॥ ३ ॥

अत्रापि हरिभक्तिरेव भगवन्मनःकर्षणनिपुणेति विधातुमनन्तोपनिषदर्थभूतस्य हरेर्जगद्रक्षणादिमाहात्म्यं निरूप्यते, तत्रापि विमलतरमुकमथनदुरितहरचरिताऽमृतपानाप्यायितप्राणो विस्मृताऽनशनक्लेशः परीक्षित्छुकमच्युतकथानुवादपूर्वकाभिलषितात्यन्तश्रोतव्यकथां प्रार्थयते-राजेति। अन्यान् स्वायम्भुव्यतिरिक्तान् ॥१ ॥

तत्रापि तत्प्रसङ्गे विशेषकथापि वक्तव्येत्याह—यत्रेति । महीयसः महत्तमस्य हरेः ॥ २—३ ॥

अस्मिन्वैवस्वतान्तरे स्वायम्भुवप्रभृतिवैवस्वतान्ताः सप्त मनवो व्यतीतप्राया उच्यन्ते अत्र सप्तसु आद्यः कथित इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ श्री श्री राधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक ।
गोपाल रघुनाथाप्त व्रजजीवक पाहि माम् ॥
अथाष्टमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥
स्वामिपादैर्न यद्व्यक्तम् तद्व्यक्तम् चास्फुटम् कचित्
तत्र तत्रैव विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमसंज्ञकः ॥
वैष्णवां परितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।
लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तं दाक्षिण्यो नैव किञ्चन ॥ १—४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ श्रीमद्गोवर्धनधराय नमः ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे ।
तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥ २ ॥
॥ श्रीगोकुलानन्द ! जय जय ॥
मन्वन्तरस्य सप्तमं इति लक्ष्माणीस्तिम ।
तस्य प्रवर्तकाः किन्तु मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
प्रतिमन्वन्तरं तस्मात्चतुर्विंशतिसंज्ञकैः ।
अध्यायैरष्टमस्कन्धे ते वर्ण्यन्ते यथोचितम् ॥ ४ ॥

आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ।
धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥

कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् ।
आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ! ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अध्यायेनोक्तमेकेन मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
त्रिभिर्गजेन्द्रोपाख्यानमथोक्तः पञ्चमो मनुः ॥ ५ ॥

षष्ठश्चाब्धिमथनं चामृताख्यानमष्टभिः ।
एकेन सप्तमादीनां मनूनामनुकीर्तनम् ॥ ६ ॥

एकेन तेषां कर्माणि नवभिर्वामनेहितम् ।
मत्स्यावतार एकेनेत्येवं स्कन्धोऽष्टमो मतः ॥ ७ ॥

अथात्र प्रथमे स्वायम्भुवस्तोत्रं प्रकीर्त्यते ।
मन्वन्तरीयमन्वादिषट्कानाञ्च चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तदेवं चतुर्थादिस्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुवंशकथाप्रासङ्गिकमरीच्यादिवंश्यप्रह्लादाद्युपाख्यानामृतपानप्रमुदितो राजा सर्वमन्वादिकथां जिज्ञासमानः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति ॥ १ ॥

महीयसो हरेः ॥ २ ॥

यदिति तद्वदेत्यध्याहृतेनान्वयः । अन्तरे मन्वन्तरे अद्य वर्त्तमाने ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमते मङ्गलमूर्तये भगवन्निम्बार्काय नमः ।
सर्वेश्वरं नमस्कृत्य गुरुं तद्भक्तिदं प्रभुम् ।
निम्बार्कं देशिकं नत्वा प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥
अष्टमे यत्र सद्धर्मलक्षणं वर्ण्यते क्रमात् ।
मन्वन्तरं हि मन्वादिसंयुतं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तृतीयादिषु स्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुदुहितृदौहित्रपुत्रपौत्रादिसङ्गतो वर्णितस्य भगवदवताराणां तद्दासानां च परमाद्भुतचरितामृतस्य पानेन प्रमुदितो राजर्षिः सर्वमन्वन्तरगतभगवदवतारतद्दासादिचेष्टितं जिज्ञासुः पृच्छति—स्वायंभुवस्येति, त्रिभिः । हे गुरो ! स्वायम्भुवस्य वंशः यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां सर्गः पुत्रादिसृष्टिः सोऽयं विस्तराच्छ्रुतः अधुना नोऽस्मभ्यमन्यान् मनून् वदस्व ॥ १ ॥

यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्वन्तरे महीयसो हरेः ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्वभावनः सर्वहेतुः अन्तरे मन्वन्तरे यस्मिन् अतीते यत्कृतवान् यस्मिन् अनागते यत्कर्ता करिष्यति अथवा वर्तमाने यत्कुरुते तत्तद्वदेति पदयोजना ॥ ३ ॥

अस्मिन् श्वेतवाराहाख्ये षण्मनवो व्यतीताः यन्मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ते तुभ्यं कथितस्तृतीये स्कन्धे । चतुर्थस्कन्धोपक्रमे च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीश्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

नत्वा भागवताचार्यो रुक्मिणीशपदाम्बुजे ।
शुकशास्त्राष्टमस्कन्धे भाषाटीकां तनोति हि ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

परीक्षित महाराज बोले, कि हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! पूर्वकथा में आपके मुखारविन्द से मैंने यह स्वायंभुव मनुका वंश बड़े विस्तार से सुना, कि-जिसमें मरीच्यादि प्रजापतियों का मनुकन्याओं में पुत्र पौत्रादि रूप सर्ग हुआ है, अब आप अन्य मनुओं के चरित्र को कहिये ॥ १ ॥

जिन जिन मन्वन्तरो में अति महान् श्रीहरि के जो जो जन्म और कर्म है और जिनको ज्ञानी लोग गान करते हैं, हे ब्रह्मन् ! श्रवण की इच्छा वाले ऐसे हम लोगों के आगे आप उनका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्व के पालन करने वाले भगवान् जिन २ भूतभविष्यत मन्वन्तरों में जो कुछ किये हैं करते हैं और करेंगे सो भी आप वर्णन करिये ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे राजन् ! इस कल्प में स्वायंभुवादिक छै मनु व्यतीत हुए हैं तिन में से आदि स्वायंभूमनु का चरित्र मैने तुमसे कहा कि जिसमें देवादिकों की उत्पत्ति है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य मनोर्दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।
विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥
सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ।
तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः समाधावनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं निद्रितोच्छ्वसितवद्विस्मित इवोपदिशन्निवानुवदन्निव चाष्टभिः श्लोकैरन्वाह ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्वायम्भुवस्य मनोर्दुहित्रोराकूत्यां देवहूत्यां च भगवान्महेश्वरः सर्वेश्वरो मूर्तिभ्यां कपिलयज्ञरूपाभ्यां मूर्तिभ्यां पुत्रत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥

तत्र भगवतः कपिलस्य तृतीयस्कन्धे इति शेषः अनुवर्णितं चरित्रं त्वया हे भरतर्षभ ! श्रुतमेव अधुना यज्ञाख्यो भगवान्यच्चकार तच्चेष्टितं हे कुरूद्वह ! आख्यास्ये कथयिष्यामि यद्यपि मन्वन्तरान्तरकथनमेव प्रतिज्ञातव्यं तेषामेव प्राधान्येन पृष्टत्वात् तथापि भावज्ञो मुनिः भगवद्गुणकर्मजन्मादिशुश्रूषयैवापृष्टमित्यालोच्याद्य मन्वन्तरस्थस्य यज्ञाख्यस्य भगवतश्चारित्रस्याकथितत्वात्तदेव कथयितुं प्रतिजानीते अर्थात्तत्कथनेन मन्वन्तरकथनमपि प्रसक्तमेव भविष्यतीति मुनेरभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र यज्ञस्य भगवतः चरित्रं विवक्षुस्तदुपोद्घातेन स्वायंभुवस्य मनोर्वृत्तान्तमाह-विरक्त इत्यादिना । यद्यपि कपिलोपि तन्मन्वन्तरावताररूप एव तथापि तस्य जगत्पालनानधिकृतत्वात्केवलं ज्ञानयोगप्रवर्तनाधिकृतत्वात्तच्चरित्रस्य कथितत्वात्तदर्शनाच्च यज्ञो यच्चकार तदाख्यास्य इत्युक्तं शतरूपायाः पतिः भर्त्ता विभुः स्वायम्भुवो मनुः काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः राज्यं विसृज्य तपसे तपःकर्तुं सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायां सुनन्दातीरे पदैकेनैव भुवं स्पृशन् वर्षशतं घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः कुर्वाणो हे भारत । इदं वक्ष्यमाणमन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि शतरूपापतिपालनादिविषयमनुदितं यज्ञमूर्तिचरितं वक्तुमाह—आकूत्यामिति ॥ ५ ॥

कपिलस्य हरेः कृतं चरितं पुरा तृतीयस्कन्धे ॥ ६-७ ॥

सुनन्दायां त्रिधा भिन्नायां विष्णुपद्यां पतद्व्याम् अन्वाहस्तुतिरूपामुपनिषदमाह ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकूत्यामिति कयोः तत्राह—दुहित्रोरिति ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुहित्रोः कयोरित्यपेक्षायामाह—आकूत्यां देवहूत्याञ्च ॥५-७॥
अन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मनोः आकूत्यां देवहूत्यां चेति दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां भगवान् गतः ॥ ५ ॥

भगवतः कपिलस्य कृतं कर्म वर्णितं मयेति शेषः हे कुरूद्वह ! यज्ञो यच्चकार तदाऽऽख्यास्ये अस्मिन्नध्याये कथयिष्यामि ॥ ६ ॥

यद्यपि स्वायभुवस्य चरितं वर्णितं तथापि तन्मन्वन्तरेऽन्येभ्यो मन्वतरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं दर्शयिष्यन् तद्गुणविशेषानाह—विरक्त इत्यादिना ॥ ७ ॥

सुनन्दायां तत्तीरे इदमष्टभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जिन स्वायंभुवमनु की आकूति और देवहूति नामक कन्याओं में धर्म और ज्ञान के उपदेश के लिये साक्षात् भगवान् यज्ञ और कपिल रूप से पुत्र होकर प्रकट हुए ॥५॥

प्रथम हमने भगवान श्रीकपिल देव का चरित तुमारे आगे वर्णन किया, हे कुरूद्वह ! अब यज्ञ भगवान ने जो चरित किया, उसका आख्यान (वर्णन) करेंगे ॥ ६ ॥

मनुरुवाच ।

* येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।
यो जागर्त्ति शयाने ऽस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥ ९ ॥
आत्मावास्यमिदं (१) विश्वं (२) यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधःकस्यस्विद्धनम् ॥ १० ॥
यन्न पश्यति पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति ।
तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥
(३) न यस्याद्यन्तौ मध्यश्च स्वः परो नान्तरं बहिः ।
विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वश्च तदृतं महत् ॥ १२ ॥
स विश्वकायः पुरुहूत ईशः (४) सत्यः स्वयञ्ज्योतिरजः पुराणः ।
धत्ते ऽस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते ॥ १३ ॥
अथाग्रे ऋषयः कर्माणीहन्तेऽकर्महेतवे ।
ईहमानो हि पुरुषः प्रायो ऽनीहां प्रपद्यते ॥ १४ ॥
ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते ।
आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति ये ऽनु तम् ॥ १५ ॥
तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।
(५) नॄन् शिक्षयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

परम समर्थ शतरूपापति स्वायंभुव मनु काम भोगों से विरक्त होकर राज्य को छोड़कर भार्या सहित तपके अर्थ वन में प्रवेश करते हुए ॥ ७ ॥

हे भारत ! वन में जाकर सुनंदा गंगा के तीर पर सौ वर्ष तक एक पग से पृथिवी पर खड़े होकर घोर तप तपते हुए इस प्रकार कथन करने लगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनीभवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिद्रूपत्वात् तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपिति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥

तस्यैश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपादिशति—आत्मना ईश्वरेणावास्यं सत्ताचैतन्याभ्यां संव्याप्तं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत्किञ्चिज्जगद्भूतजातमतस्तेनैवेश्वरेण यत्किञ्चित्त्यक्तं दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व यद्वा तेन हेतुना त्यक्तेनेश्वरार्पणेन भुञ्जीथा न स्वार्थं कस्य स्वित्कस्यचिदपि धनं मा गृधो माभिकाङ्क्षीः यद्वा कस्यस्विदिति कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकाङ्क्षा क्रियेतेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः "ईशावास्यम्" इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि सर्वं व्याप्नोति तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राऽऽह—यन्पश्यन्तं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् न हि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः। तथा च श्रुतिः "चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्"इत्यादि। ननु, तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि स्वरूपभूतं तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राऽऽह—यस्य तु पश्यतश्चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न नश्यति तत्तदाकारेणोत्पन्नाया वृत्तेरेव नाशो न स्वतःसिद्धज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे नश्यतीति भावः। भूतानि निलयो यस्य तं सर्वान्तर्यामिणं तथापि सुपर्णं शोभनपतनमसङ्गमुपधावत भजध्वम् ॥ ११ ॥

तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपपादयन्नाह—न यस्येति। अमून्याद्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति विश्वञ्च यत् यद्रूपमत एवाव्यभिचारित्वादृतं सत्यं महत्परिपूर्णं ब्रह्म ॥ १२ ॥

---

* वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक्। येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः ॥ इति पाठान्तरम् (१) सर्वमिति पाठः वीर० (२)यज्जगत्यां जगन्मनः इति विज० ॥ (३) न यस्याद्यन्तमध्यानीति पाठः वीर० ॥ (४) सर्वस्य गोप्ताह्यजरः इति पाठः वीर० (५) ज्ञानिति पाठः वीर० तच्छिक्षयन्तं निजवर्त्मसूढान् इति. विज०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, विश्वं चेत्तद्रूपं तर्हि तस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्रकाशत्वं वा कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारिणः सत्यत्वं पूर्णत्वं च ? तत्राऽऽह—स ईशोऽजः सत्यश्च स्वप्रकाशश्च पुराणश्च निर्विकारो विश्वं कायो यस्य पुरूणि हूतानि नामानि यस्य तथाविधोऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वशक्त्या मायया धत्ते तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हित्वा निष्क्रिय एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

यस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा सन्त्यज्य नैष्कर्म्येणाऽऽस्ते अथास्माद्धेतोः ऋषयोऽप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वन्ति किमर्थमकर्महेतवे मोक्षार्थम्पाठान्तरे कर्मनाशाय हि यस्मात् ॥ १४ ॥

नन्वीहमानः कर्मभिरवगुण्ठितः कोशकार इव बध्येतैव तत्राऽऽह, ईहत इति । अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नाऽवसीदन्ति न विषज्जन्ते ॥ १५ ॥

तदेवं लोकाऽनुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादि यः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं व्रजामीत्याह—तमिति । निजं वर्त्म नरावताराऽनुरूपो मार्गस्तत्रसम्यक्स्थितमत ईहमानं कर्माचरन्तम् तथाहि जीववैलक्षण्यमाह—निरहङ्कृतं निराशिषमनन्यचोदितमिति च निरहङ्कारत्वे हेतुः बुधं निराशीष्ट्वे हेतुः पूर्णम् अनन्यनियुक्तत्वेहेतुः प्रभुं तथाऽपि कर्माऽनुष्ठाने हेतुः नॄन्स्वाचारेण शिक्षयन्तं तत्किमर्थं तत्राऽऽह—अखिलान् धर्मान्भावयति प्रवर्तयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तज्ज्ञपिता मन्त्रोपनिषदमेवाह—येनेति । विश्वं जगद्येन परमात्मना चेतयते प्रवृत्तिक्षमं भवति सत्तास्थितिप्रवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः । यं परमात्मानं विश्वं कर्तृ न चेतयते तत्रोभयत्र हेतुमाह—य इति । अस्मिँल्लोके शयाने सति स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाभावेन मायापारवश्येन देहात्मभ्रमादिना च शयानतुल्ये सति यो जागर्ति सर्वं युगपत्साक्षात्करोति अयं लोकस्तं परमात्मानं न वेद स तु परमात्मा लोकं वेद अत्र विश्वशब्दो जीववर्गपरः अचेतनवर्गस्य परमात्मनापि न चेतनीकर्तुमशक्यत्वात्तस्य ज्ञातृत्वप्रसक्त्यभावेन नायं वेदेति निषेधायोगाच्च यथा अचेतनं न वेद तद्वत् चेतनोऽपि न तं वेद वेदेति दृष्टान्ताभिप्रायेण चिदचिदात्मकजगत्परो वा चेतयते इत्यत्र "चिती संज्ञाने" इति यन्ताण्णिच- श्रीति कर्त्रात्मनेपदं तत्र शब्दादिविषयसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं प्रकृत्यर्थः तदाश्रयो जीववर्गस्तत्र कर्ता तदनुकूलव्यापारोऽन्तःप्रविश्यनियमनादिरूपो ण्यन्तार्थः तत्र कर्ता येनेति निर्दिष्टः परमात्मा एवं च यदेतत्सर्वशब्दादिविषयसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं तदनुकूलतयाऽन्तःप्रविश्य नियन्तुः परमात्मन अधीनमिति फलितोऽर्थः । एवं शब्दतः प्रवृत्तिस्तदधीनेत्युक्तम् अन्तःप्रविश्य नियन्तृस्वरूपप्रयोजककर्तृत्वकथनेनैव जीववर्गस्य तत्प्रतिशरीरत्वप्रतीत्या शरीरस्यात्मायत्तसत्तास्थितित्वलाभात्कृत्स्नं तच्चिदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमदित्युक्तं भवति यतो यदधीनसत्तादिमज्जगदत एव यं न चेतयते, ननु, स्वात्मायत्तसत्तादिमन्तं करोतीति विश्वं चेतयते न यं इत्यस्यार्थः परमात्मनश्चेतयितृत्वे विश्वस्य तदभावे च नित्यं प्रकृत्यपारवश्येन युगपत्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं हेतुतयोच्यते यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्निति यतो जागर्ति अत एव तं न शयानो वेद किन्तु जाग्रत्स एव तद्विश्वं वेदेत्यर्थः । येन चेतयत इति । श्लोकस्य स्थाने क्वचित् पुस्तकेषु—

> *वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् ।
> येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः ॥

इति श्लोकः पठ्यते, तत्रायमर्थः—अनन्यदृगन्यानपेक्षः युगपत्सर्वसाक्षात्कर्ता सर्वेषु चिदचिदात्मकेषु देहेषु वसति यतस्तत एव वासुदेवः वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्तत्रानन्यदृगित्यनेन देवशब्दार्थः उक्तः । अन्यानपेक्षस्वतेजसा दीप्यमानत्वं हि देवशब्दार्थः वसत्येष सर्वदेहेष्वित्यनेन वासुशब्दार्थ उक्तः इदमधिकरणव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणं वसतीति वासुः वसत्यस्मिन्निति वासुरिति द्वेधा व्युत्पत्तेस्तत्रतत्र प्रदर्शितत्वात् अनन्यदर्शनं विशिनष्टि—येनान्यदर्शनेनायं वासुदेवो विश्वं न तपते पर्यालोचयति विश्वस्य सृष्टिस्थित्यादिकमालोचयतीत्यर्थः । यत एवंभूतमनन्यदर्शनं ततस्तपः विश्वपर्यालोचनात्मकत्वमापन्नम् अनन्यदर्शनं विश्ववीर्यं कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकविश्वस्य कारणभूतमिति येन चेतयत इत्यनेनान्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपं प्रयोजयितृत्वं सूचितम् ॥ ९ ॥

तदेव व्यञ्जयन् लोकं शिक्षयमाणम् "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति मन्त्रमेव श्लोकरूपेण दर्शयति—आत्मेति । ईशशब्दस्थाने आत्मशब्दपाठ एव विशेषः जगत्यां यज्जगत् चेतनाचेतनात्मकं सर्वमिदं वस्तु आत्मना परमात्मनाऽन्तःप्रविश्य नियमनपूर्वकं अत्रा आवास्यम् अधिष्ठेयं यतः सर्वमात्मावास्यमतस्तेन परमात्मना त्यक्तेनाऽधिष्ठिते ऽब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रं वस्तुनि न भुञ्जीथाः नानुभवेः अब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रं वस्तु न मन्यस्वेत्यर्थः । कर्मणा एवानुभोगविषयत्वविवक्षया त्यक्त इति सप्तमी प्रयुक्ता मागृधः तच्छेषभूतं सर्वं देहतदनुबन्ध्यादिकं स्वात्मशेषत्वेन माकाङ्क्षीरित्यर्थः कृत्स्नस्य तच्छेषत्वमेव काक्वा दर्शयति—कस्यस्विद्धनमिति । कृत्स्नमात्मात्मीयादिकं कस्यस्विद्धनं न कस्याऽपि स्वं किन्तु तस्यै वेतिभावः ॥ १० ॥

यो जागर्तीति सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं सूचितम् तदेवव्यञ्जयन् तमेव भजनीयं भजत हे लोकाः । इत्याह—यमिति । यस्य चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न क्षयमेष्यति जीवस्येव न सङ्कोचं यास्यतीत्यर्थः । अत एव नित्यमसङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत्सर्वं पश्यन्तं साक्षात्कुर्वन्तं यं न पश्यति कर्मणा सङ्कुचितज्ञानो लोकः न साक्षात्करोति तं सर्वज्ञमिष्टप्रापणाऽनिष्टनिवर्तनक्षमं देवं स्वतेजसा दीप्यमानं भूतानां निलयमाश्रयं धारकमिति यावत् सुपर्णं "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इति सुपर्णत्वेन रूपितम् अनेन जीवाविनाभावेन तदन्तरात्मतया तद्धितकारितयाचा ऽवस्थितमिति लभ्यते उपधावत भजत इति ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति सर्वस्य तदात्मकत्वेन तद्व्यतिरिक्तं स्वनिष्ठं वस्तु नास्तीत्युक्तम् अथ सर्वस्य तत्कारणकत्वाच्च तदन्यदित्याह-नेति । तस्य सर्वकारणत्वं वक्तुं तस्यापि कारणान्तरशङ्कां व्युदस्यति-न यस्याद्यन्तौ मध्यश्चेति । कार्यमेववस्त्वाद्यन्तादिमध्यवत्स्वयमाद्यादि विरहात्सर्वकारणमित्यर्थः । कारणत्वञ्च निमित्तत्वरूपमुपादानत्वरूपं चोभयमप्यभिप्रेतं तत्र निमित्तत्वप्रयुक्तं वैषम्यं परिहरति—स्वः परश्च यस्य नास्तीति देवमनुष्यादिवैचित्र्यस्य तत्तज्जीवकर्ममूलकत्वान्न तस्याऽनुग्राह्यो निग्राह्यश्च स्वतोऽस्तीति भावः । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यादिश्रुत्यवगतं सृष्टेरनुप्रवेशपूर्वकत्वं सूचयन् जीवानुप्रवेशयोग्यतामाह-यस्य नान्तरं बहिरिति तिलेषु तैलस्यैव वेद्यामग्नेरिव नव्यवस्थिता व्याप्तिः किन्तु बहिरन्तः साधरण्येन यस्य जीवादिषु व्याप्तिरित्यर्थः । यस्मादेवंभूतात्परमात्मनः विश्वस्याऽमूनि आद्यन्तमध्यानि सृष्टिलयरक्षणानि भवन्ति यस्मादिति हेत्वर्थे पञ्चमी यतो हेतुभूतादुपादानात् विश्वस्यादि लयः यतो यस्मिन् हेतुभूतेऽधिकरणे विश्वस्य यज्ञः यतो येन हेतुभूतेन कर्त्रा विश्वस्य रक्षणं भवतीत्यर्थः । यत् यत एव विश्वोपादानभूत स्वस्माद्विश्वमपि तदेव तदन्यदेव जगदाकारेण परिणतः सं एवाऽवतिष्ठत इति ततोऽनन्य देव जगदित्यर्थः उपादानत्वप्रयुक्त विकारित्वं परिहरति-ऋतमिति । ऋतं सत्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितमित्यर्थः । विकाराणां स्वशरीरभूतचिदचिद्गतत्वात्स्वतो निर्विकारमेव कारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिगुणयोगमाह—महदिति । गुणैर्महद्भिरतिशयबृहदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्लोकचतुष्टयप्रतिपादितविशेषणसामर्थ्यलब्धगुणविशेषैः संभूय विशिनष्टि—स इति । सः श्लोकचतुष्टयगतयच्छब्दैर्निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशपरः तच्छब्दः विश्वंकायः शरीरं यस्य विश्वकायः अत एव पुरुभिर्देवमनुष्यादिनामभिः शरीरवाचिभिरात्मपर्यन्तवाचकैः शब्दैर्हूयते ऽभिधीयत इति पुरुहूतः सत्यः निर्विकारः विश्वकायोपि विश्वगतविकारैरस्पृष्ट इत्यर्थः । ईशः सर्वावस्थचेतनाचेतनयोर्नियन्ता स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अनन्यापेक्षप्रकाश इत्यर्थः । अजः जीववत्कर्मायत्तोत्पत्तिरहितः पुराणः जगत्कारणभूतः पुराणि नवो वा अस्य विश्वस्य जन्मादिकमात्मनः स्वस्य शक्त्या अंशभूतया अजया प्रकृत्या करोति तां च अजां विद्यया नित्याविर्भूतापरिच्छिन्नस्वयाथात्म्यविषयकज्ञानेनोदस्य परिहृत्य तदपरवशोभूत्वा निरीहः जीववदीहारहितः स्वानन्दानुभवपूर्त्या अवाप्तसमस्तकामोऽनाप्तकामः "सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति श्रुतेः, आस्ते सर्वान्तरात्मतयाऽवतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

निरीह आस्त इत्येतदेव व्यञ्जयितुं तावज्जीवस्य तदभावमाह—अथेति । अथ नन्वग्रे प्रथममृषयो जीवा इष्टत्वात्कर्मेहेतवे कर्महेतुर्यस्य तस्मै कर्मसाध्यसुखरूपफलार्थं कर्माणीहन्ते फलसाधनतया कुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन जीवस्यापरिपूर्णत्वं सूचितं कर्मानुसारिबुद्ध्यायत्तप्रवृत्तिमज्जीवप्रेरयितृत्वाच्च परमात्मनः प्रथमं जीवस्यैव प्रवृत्तेऽग्रे ऋषयः कर्माणीहन्ते इत्युक्तम् एवमीहमानोपि पुरुषो जीवः प्रायशोऽनीहां प्रपद्यते स्वविहितकर्मसाध्ये फले निस्पृहां प्रायः प्रपद्यते सुखार्थतया कृतैः कर्मभिः दुःखप्राप्तौ तत्र निस्पृहामेव प्रायशः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सुखार्थतया विहितानां कर्मणां प्रायशो दुःखजनकत्वदर्शनात् "प्रायोऽनीहां प्रपद्यते" इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः ईशः परमात्मा तु ईहते जीवकर्मानुगुणमन्तरात्मतया यद्यपि प्रेरयति तथापि न हि तत्र विषज्जते स्वप्रेर्यजीवकर्मसाध्ये फले रक्तो न भवति तत्र हेतुं वदन् तं विशिनष्टि, आत्मलाभेन नित्यं स्वानन्दानुभवलाभेनैव पूर्णः समग्रः अर्थः पुरुषार्थो यस्य तादृशः अतो न विषज्जत इत्यर्थः । न केवलं स एव न विषज्जते ऽपितु तमनु ये तमनुवर्तमाना ये जनास्तेपि नावसीदन्ति कर्मफलेषु सक्ता न खिद्यन्ति परमात्मन आत्मलाभपरिपूर्णार्थत्वेन कामानासक्त्योक्त्या जीवस्यापूर्णत्वमेव सेहत्वे हेतुरित्युक्तं भवति ईहमानोप्यनीहां प्रपद्यत इत्यनेन जीवस्य सुखे स्पृहा दुःखे तु निस्पृहेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

उक्तविशेषणसामर्थ्यलब्धगुणविशेषैर्विशिषन् शरणं व्रजति-तमिति । तम् उक्तविधम् ईहमानं जीवकर्मानुगुणं प्रेरयन्तं निरहङ्कृतमहङ्काररहितं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं निरीहं पूर्णमात्मलाभेनैव पूर्णम् अनन्यचोदितमनन्यप्रेर्यं स्वान् स्वानुवर्तिनो भक्तजनान् शिक्षयन्तं स्वसमानानापादयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं स्वस्वभावेस्थितं प्रभुं सर्वशक्तिम् अखिलान् धर्मान् भावयति पालयतीति तमहं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशीत्यतोऽर्थतस्तामुपलक्षयति-*येनेति । अयमादित्यो येन हरिणा प्रेरितो विश्वं तपते प्रकाशयति विश्वस्य वीर्यं वीर्यप्रदं तपो यतो भवति अस्मिन् सूर्ये शयाने निद्रामाचरति सति यो हरिर्जागर्ति अयं सूर्यस्तं हरिं न वेद स हरिस्तमादित्यं वेदेत्यन्वयः "भयास्तपति सूर्यः" "भीषोदेतिसूर्यः" इति श्रुतेः यो नवेदेतिवेदेति च अनेन "आप्राद्यावापृथवी अन्तरिक्षम्" इत्यादि श्रुति प्रतीतसर्वाधिपत्यादित्यस्य श्रीहर्यधीनत्ववर्णनेन निरतिशयमाहात्म्यं युक्तं हरेरिति ज्ञातव्यं अयं जीवो येन नियतो विश्वं सुखदुःखादिकं तपते अनुभवति "तप आलोचने" इति धातुः आलोचनं ज्ञानं स एवानुभवः "स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः । हरिनियत अनुभवतीति कुत इति तत्राह विश्ववीर्यमिति । विश्वस्य वीर्यभूतं तपोऽनुभवो यस्माद्भवति "एषह्येवआनन्दयाति" इति श्रुतेः आनन्दयति सुखयति जीवमिति शेषः तस्मादित्यर्थः अस्मिन् जीवे शयाने सति "सतासौम्य" इति श्रुतेः यो जागर्ति "न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः" इति श्रुतेः "तस्मादेनं स्वपित्याचक्षत" इति च अयं जीवस्तं न वेद "न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाक्

---

* येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः । इति मूलपाठः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वा गच्छति न मनो न विद्म न विजानीम" इति श्रुतेः स हरिः सर्वं वेद "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतेः इति वा ॥ ९ ॥

न राजादिवत्सूर्यप्रेरकत्वं हरेः किन्तु तदन्तःस्थितत्वेनापीत्यभिप्रेत्याह–आत्मेति । इदं सूर्यादि विश्वं आत्मन ईशस्यावास्यम् आवासयोग्यं स्वसृष्टत्वात् इदमित्यनेन कियत्कबलीक्रियत इति तत्राह–यज्जगत्यामिति । जगत्यां प्रकृतौ यज्जगत्स्थावरजंगमलक्षणं प्रकृतावित्युक्तोत्पन्नमनुत्पन्नं च यत्सर्वं स्वव्यतिरिक्तं कबलीक्रियते प्रकृतिरावासयोग्येति कैमुत्यन्यायेन सिद्धा "प्रकृतिं पुरुषं च" इति वचनाच्च अस्यावासयोग्यत्वं ततः किं तत्राह—मन इति हे मनः यत इदमीशस्य विद्यमानं तेन कारणेन तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन धनेन भुञ्जीथाः स्वीकुरु शरीरयात्रामिति शेषः । यतस्त्वं तदधीनसत्ताकः अत एवं न कुर्वित्याह—मागृध इति । कस्यपरमानन्दरूपस्य हरेश्चिदानन्दस्वरूपज्ञानलक्षणं धनं मागृधः तेनैक्यमाप्नुवानीत्याकाङ्क्षां न कुर्वतोऽनर्थहेतुत्वादित्यर्थः भगवता दत्तं (१) कस्यचिद्धनं मदीयमिति श्रद्धां न कुर्विति वा "ईशावास्यम्" इति श्रुतिः ॥ १० ॥

ननु, किमस्य लक्षणं येन तत्सद्भावेनेदं तदावास्यं स्यादिति तत्राह—यन्नेति । स्वप्रसादमन्तरेणाज्ञेयत्वं सर्वज्ञत्वं नित्याविनष्टचक्षुष्ट्वं च तस्यैव लक्षणं मुख्यं "अदृश्येनात्म्येनिरुक्तेनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठां विन्दते" "यच्चक्षुर्न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति" इति श्रुतेः । न रिष्यति न नश्यति सुपर्णं पूर्णानन्दम् उपधावत भजत ॥ ११ ॥

लक्षणान्तरमाह—यस्येति । पर इत्युपलक्षणं अपरोपि परोपि च अत्र परापरवस्तुनोः स्वातन्त्र्यं निषिध्यते न तु शून्यत्वं तदृतं महद् ब्रह्मेत्यर्थः । "तदेवर्तं तदु सत्यमाहुः" इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

इदं च ब्रह्मलक्षणमित्याह—सविश्वेति । आत्मशक्त्या आत्ममायया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि धत्ते यश्च तां प्रकृतिं विद्ययोदस्य निरस्य निरीहः सृष्ट्यादिशून्य आस्ते स ब्रह्मनामा परमात्मेत्यन्वयः प्रलये विश्वकायः उदरान्तर्गतप्रपञ्च इत्यर्थः । सृष्टौ विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीयप्रपञ्च इत्यर्थः । अतः पुरुहूतः पुरूणि बहूनि हूतानि नामानि यस्य स तथा "सर्वनामा सर्वकर्मा" इति श्रुतिः । सर्वनामवाच्यत्वे हेतुरीश इति, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसामर्थ्योपेत इत्यर्थः नैतदौपचारिकमित्यभिप्रेत्याह—सत्यमिति । तत्तन्नामवाच्य तत्तत्साधुगुणसद्भावे सामर्थ्यमिदमस्तीति वक्तुमुचितं स एव कथमित्यतो वाह–सत्यमिति । साधुगुणपूर्णः इदं च लक्षणांतरं परंज्योतिरिति "परंज्योतिरूपं सम्पद्यते" इति श्रुत्या मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते तदेवानेनोच्यते इति परंज्योतिः सूर्याद्यन्यतमः किं न स्यादित्यतोऽजः पुराण इति ॥ १३ ॥

एवं सिद्धे वस्तूनि तत्साधनज्ञाने साधनमाह–अथेति । यतो ज्ञानप्रतिबन्धके दुष्कर्मणि सति सर्वं दुःसाधनं स्यादिति अथ लोकसंग्रहार्थं ऋषयोऽग्रे * कर्महन्तवे दुष्कर्मपरिहाराय यागादि कर्माणीहन्ते कुर्वन्तीति विज्ञाय ज्ञानार्थी पुरुष ईहमानः कर्म कुर्वाणो विधूतदुष्कर्माऽनीहां निवृत्तिपदवीं प्राप्य प्रायो बहुलं ज्ञानं प्रपद्यत इत्यन्वयः । कश्चित्फलार्थी अन्यथाऽपि भवतीति प्राय इत्युक्तम् । अनेन "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्रुतिर्गृहीता "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणारतिविशेषेण समावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिको विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्" इति श्रुतिर्हिशब्देन गृहीता ॥ १४ ॥

न केवलमृषय एव लोकसंग्रहार्थं कर्माण्याचरन्ति अपितु श्रीहरिरपीति भावेन आह–ईहते इति । कर्मानभिषङ्गे कैमुत्यन्यायमाह–नावसीदन्तीति । ये तमनुवर्त्तन्ते तेऽपि नावसीदन्तीति किमुत श्रीहरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

पुरुषेण फलानिच्छता कर्म कर्तव्यमात्मविदेति भावेन स्तौतीत्याह–तमीहमानमिति । बुधैरीहमानं निजवर्त्ममूढांस्तत्कर्म शिक्षयन्तं प्रभुं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदं येनेत्यादिकं तदीहमानमित्याद्यन्तमन्वाह—योऽजागर्त्ति प्रपद्यत इति पर्यवसानक्रियायां स्वतात्पर्यात् ॥ येनेति य इत्यर्थः सुपां सुपो भवन्तीति छान्दसवार्त्तिकात् नायमिति जाग्रद्दशायां तज्ज्ञानच्छाययैव विश्वस्य ज्ञानात् सुषुप्तदशायाम् तस्या अपि तिरोधानात् तस्य तु स्वतःसिद्धसर्वव्यापकज्ञानत्वादयुक्तमेवैतदिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिः "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥

तदेवं ज्ञानशक्तेर्नित्यत्वमुक्त्वा तत्स्थापनाय स्वरूपस्य नित्यत्वमाह न यस्येति ॥ १२ ॥

तदेवोपपादयति—स इति । विश्वस्य व्यापकः कायो यस्य विश्वे अनन्ताः काया वा यस्य सः अत एव पुरु बहुधा हूतो वेदैर्गीतः तत्र हेतुः ईशोऽचिन्त्यशक्तिः यतः सत्यः सर्वः सत्ताहेतुस्वरूपः यतः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अतश्चाजः पुरापि नवत्वाद्विकारान्तरशून्यश्च तदेवं परमपूर्णोऽपि अस्य प्रपञ्चस्यापि अजया मायाख्ययात्माधीनशक्त्या जन्मादि विधत्ते करोति तां च मायां विद्यया उदस्य तस्यां सकार्यायामनासक्त्यैवास्ते अत एव निरीह एवास्त इत्यर्थः । तदेतदाचिन्त्यस्वभावमयं लीलामात्रमेवेति भावः ॥ १३ ॥

सैषाच लीलाशिक्षया भक्तसुखपर्यवसानैवेत्याह—अथेति । यस्मादेवमसौ कर्मकृत्वाप्यनासक्त्या नैष्कर्म्येणास्ते अथास्माद्धेतो ऋषयोऽप्यग्रे प्रथमावस्थायां कर्माणि कुर्वन्ति तेष्वनासक्ता अपि भवन्तीत्यर्थः । किमर्थं अकर्महेतवे तद्वन्निरीहत्वे प्राप्त्यै तर्हि कथं पूर्वमेव निरीहा न स्युः तत्राह–हि यस्मादीहमान एव पुरुषः

(१) कस्यचिद्धनम् ॥ * कर्महन्तवे इति च मूलपाठः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रायोऽनासक्ते सति अनीहां प्रपद्यते क्रमात् प्राप्नोति नतु हठादनीहमान एवेत्यर्थः । तदुक्तम् "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते" इति ॥ १४ ॥

विद्ययोदस्य निरीह आस्त इति यदुक्तं तदेव ऋषयोऽनुसंसरन्ति तदेव विशदयति—ईहत इति । स्वरूपसुखस्फूर्तिरूपविद्यया पूर्णत्वेन भगवतः कार्यान्तरे क्रियमाणेऽप्यनासक्तिः ऋषीणामपि तदनुगत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतानि निजोक्तान्यनूद्य फलितमाह—तमीहमानमिति । अत्र स विश्वकाय इत्यादि त्रयस्याऽनुवादः स्पष्ट एव । किञ्च बुधमिति येन चेतयत इत्यस्य यं न पश्यतीत्यस्य च प्रभुमित्यात्मावास्यमित्यस्य पूर्णमिति न यस्येत्यस्य ज्ञेयः । अर्थश्चायम् तं प्रपद्ये तत्र हेतवः ईहमानम् जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तमपि निरहङ्कृतम् तदासक्तिशून्यं यतो बुधम् स्वानन्दाऽनुभवशीलम् । यतः पूर्णो निराशिषश्च तर्हि किमर्थं करोति तत्राह—नॄनिति । ननु, नराश्चित्तानामपि बहिरावेश एव, तत्राह—निजामक्तास्तेषां वर्त्मनि सम्यक् स्थितम् तदनुकूलयैव सर्वं कुर्वन्तमित्यर्थः । अत एव सर्वधर्ममूलस्य तेषां धर्मस्य भावनेनाऽखिलधर्मभावनमपीति तमेव प्रपद्ये ॥ १६—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येन य इत्यर्थः । चेतयते विश्वं चेतनीकरोति विश्वं कर्तृ यं न चेतयते अस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने सुप्तिसुषुप्तिप्रलयगतेऽपि सति यो जागर्त्ति यस्मिंश्च योगनिद्रां गते तु नेदं विश्वं जागर्त्तीति प्रक्रमाक्षेपलब्धं तस्मादयं विश्ववर्त्ती जनस्तं न वेद स च हरिरिमं वेद ॥ ९ ॥

तस्येश्वरत्वं दर्शयन् स्वपुत्रपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति आत्मेति । जगत्यां त्रिभुवने यत् किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रियादिकमपि तत्सर्वं आत्मनो भगवत एव आवास्यम् आवासविषयीभूतं कर्मणि यत् सम्यग्वासार्हमिति वा तेनैव स्वक्रीडारूपत्वेन सृष्टत्वादिति भावः । अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मन्दिरं तदंशांश्च संस्थाप्य तदनुज्ञां सम्प्राप्यैव स्ववासगृहं ततो निकृष्टमेव सेवकबुद्ध्या निर्मीयतां न तु तत्र स्वस्यैव स्वत्वमारोप्य तन्मन्दिरमतिर्मायैवेत्यादिकोध्वनिः । एवं बहुधनसद्भावेऽपि तेन परमेश्वरेण त्यक्तं कर्मकारेभ्यो वेतनमिव यद्दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकाङ्क्षीः तत्सेवाय तद्भक्तसेवायां च बहुधनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुंक्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकांक्षीः तत्सेवायां तद्भक्तसेवायां च बहुधनं पर्याप्तीकृत्य तच्छेषेणैव पुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्य चोदरभरणं कुर्विति भावः । ननु, ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां सम्मन्येरन्

तत्र सतर्जनमाह—स्वित् प्रश्ने अरे कस्य धनं स्वगृहे स्थितमपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यापीत्यर्थः । "यावद्भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति" इति नारदोक्तेः । यद्वा कस्यचिदन्यस्यापि धनं मा गृधः तथाच श्रुतिः "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि जगदिदं तस्यैवाऽऽवास्यं तर्हि कथं स क्वापि न दृश्यते तत्राह, यमिति । ननु, तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिव दृश्यस्य जगतो नाशे परमेश्वरस्यापि तद्विषयं ज्ञानं नश्येत् तत्राह । चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिर्न नश्यति "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । नहि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे नश्यतीति भावः । भूतनिलयं सर्वान्तर्यामिणं देवं दिव्यं तमसङ्गं सुपर्णं जीवात्मसखं "द्वा सुपर्णा सयुजा" इति श्रुतेः । उपधावत सेवध्वम् ॥ ११ ॥

सर्वव्यापकत्वमाह—न यस्येति । अमूनि आद्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् अतएवाऽव्यभिचारित्वात् तत् ऋतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्मेति तत्स्वरूपस्य नित्यत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वात्मत्वमाह—स इति । पुरूणि हूतानि नामानि यस्य सः यत्र "विद्याविद्ये न विषमो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं विषयीभवति" इति गोपालतापनीश्रुतेः । विद्याशब्देन स्वरूपभूता चिच्छक्तिरभिधीयते तयैव सुभगया पट्टमहिष्येव अजां दुर्भगां निरस्येत्यर्थः । तदुक्तम् "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इति ॥ १३ ॥

एवं तस्य यौगपद्येनैवेहमानत्वमनीहत्वं धर्तुमशक्नुवन्तो मुनयः कालभेदेनाऽपि तत् स्वस्मिन् सम्पादयितुं यतन्त इत्याह—अथ अत एव अकर्महेतवे नैष्कर्म्यार्थं इन्तवे इति पाठे कर्महननार्थम् ॥ १४ ॥

नन्वीहमानः कर्मभिरवगुण्ठितः कोषकारवद्बध्येतैवेत्यत आह—ईहत इति । अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नावसीदन्तीति तद्भक्तिरुपदिष्टा ॥ १५ ॥

ननु, त्वमेवमस्मानुपदिशसि स्वयं तावत् साम्प्रतं किं करोषीति तत्राह—तमिति । अहं तु प्रभुं नामविशेषानुक्तेनाऽम्नापि प्रभुं ये न चेतयते विश्वमिति प्रक्रमोक्तश्चैतन्यं प्रभुं भगवन्तं प्रपद्ये । कीदृशं तं प्रसिद्धं परमेश्वरमात्मानमेव ईहमानं कामयमानं यथान्ये भक्ताः तमीहन्ते तथाऽसावपि स्वमीहते आत्मारामत्वादिति भावः । निरहंकृतम् अहं सर्वेश्वर इत्यहङ्कारशून्यम् अनन्यचोदितं स्वेनैवादिष्टं यज्ञिजवर्त्म स्वप्राप्तिसाधनं संस्थितं चिरकालव्यवधानात् विलुप्तं तत् नॄन् शिक्षयन्तं स्वाचरणादिनेति शेषः । अखिलमन्यूनं धर्मं भक्तियोगं भावयत्याविर्भावयति प्रवर्त्तयति वा तम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येन विश्वं चेतयते चेतनीभवति स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः । विश्वं तु यं चेतयते अन्यानिरपेक्षसामर्थ्ययुक्तत्वात् "महदमादयोऽण्डमसृजन् यदनुगृहृत:" इति वक्ष्यमाणश्चात्राऽनुसन्धेयम् अस्मिन् प्रसिद्धे जने शयाने मायामोहितत्वेन विनष्टात्मपरमात्मविवेके सति यो जागर्ति सर्वं पश्यति अत एव तं सर्वज्ञम् अयं न वेद स तु वेद यद्वाऽस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने प्रलीने सति यो जागर्त्ति तं भज इति शेषः ॥ ९ ॥

एवं सर्वप्रेरकत्वसर्वज्ञत्वादिगुणवर्णनेन भगवतो भजनीयत्वं स्वस्य तद्भक्तत्वमुक्त्वाऽथ बुभुक्षुंप्रति परमेश्वरदत्तेन जीवमानो भव परधनाऽऽकाङ्क्षां मा कुर्वित्याह—आत्मेति । आत्मना परमेश्वरेण इदं विश्वं समष्टिप्राकृतः प्रपञ्चः जगत्यां यत्किञ्चिज्जगत् व्यष्टिपदार्थश्च तत्सर्वम् आवास्यं कारणतया व्याप्यम् पृथिव्याऔषध्यादिकमिव तेन परमेश्वरेण स्वकर्मानुरूपं त्यक्तं दत्तं यद्धनं तेन भुञ्जीथाः भोगान्भुङ्क्ष्व कस्यचिदपि धनं मागृधः माकाङ्क्षीः ॥ १० ॥

मुमुक्षून्प्रत्याह—यमिति । यं पश्यन्तं न पश्यति जन इति शेषः । यस्य च चक्षुर्नैव रिष्यति नैव नश्यति नित्यत्वात् तं भूतानां निलयं भूतानि वा निलयं यस्य तं शोभनं भक्तहिताय पर्ण पतनं यस्य तमुपधावत भजत ॥ ११ ॥

यस्य ब्रह्मणः आद्यन्तादि न यद्यतो हेतोः यस्माद्विश्वस्यामूनि आद्यन्तादीनि सन्ति तदेव विश्वं कार्यस्य कारणानन्यत्वात् तदेव ऋतं सत्यं तदितरस्याधिकस्य समस्यचाऽसत्वात् अत एव तदेव महत् निरतिशयम् ॥ १२ ॥

एतदेवोपपादयन् शक्तिपरिणामं स्वीकृत्य स्वरूपतो निर्विकारत्वं भगवत आह—स इति । अजया नित्यया आत्मशक्त्या प्रकृत्या "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति श्रुतेः अस्य विश्वस्य जन्मादि यो धत्ते करोति स एव विश्वं कायं प्रवेशस्थानं यस्य सः सर्वविकारविलक्षणः यत ईशः पुरुभिर्नामभिर्हूयतेऽभिधीयते इति तथा निरीहः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः तां कार्यकारणरूपामुदस्य तदपेक्षामकृत्वा आस्ते ॥ १३ ॥

तदेवं भगवान् विश्वरचनादिकर्माणि जीवहिताय करोति स्वयं तु तन्निरपेक्ष एव तिष्ठतीत्युक्तम् । अथोपास्यभूताद्भगवतः सकाशादुपासकानां वैलक्षण्यं द्योतयितुं मुनयस्तु तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि कुर्वन्तीत्याह—अथाग्र इति । नास्ति कर्म हेतुः साधनं यस्य "नास्त्यकृतं कृतेन" [illegible] "...यज्ञस्वरूपाः" इति श्रुतेः । भगवदाराधनव्यतिरिक्तकर्माऽलभ्यभगवत्प्राप्तये कर्माणि तदाराधनरूपाणि ईहन्ते कुर्वन्ति । "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । इति श्रीमुखोक्तेः । ईहमानः यत्नं कुर्वाणः पुरुषः अनीहां यत्नसिद्धिसौख्यं प्रायः प्रपद्यते निर्यत्नस्य यत्नसिद्धिसौख्यं कुत इति प्राग्योग्रहणेन सूच्यते ॥ १४ ॥

भगवत्स्वभावानुवर्त्तिनः सुखिनो भवन्तीत्याह—ईहत इति । ये तमनुवर्त्तमानाः कर्मफले अविषज्जमानास्ते नाऽवसीदन्ति न क्लिश्यन्ति परमं फलं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्गुणान् संक्षेपतो वर्णयन् तं शरणं व्रजति—तमिति । ईहमानं विश्वसृष्ट्यादिलीलां कुर्वाणं तथापि निरहंकृतं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं क्रियासाध्यसुखनिरपेक्षं यतः पूर्णं अनन्यचोदितं स्वाधीनं निजवर्त्मनि वेदोक्तमार्गे सम्यक् स्थितं तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नॄन् शिक्षयन्तमिति अखिलधर्मभावनम् अखिलानां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मान् भावयति प्रवर्त्तयतीति तथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मनुरुवाच ।

स्वायम्भुवमनुबोले, कि जो कोई विश्व अर्थात् चेतनवर्ग को, करणकलेवरादि प्रदान कर ज्ञान देता है, और विश्व-जिसको चेतन नही कर सक्ता है, और जो नित्यसर्वज्ञ, इसको अज्ञान की निद्रामें सोनेपर भी जागता है, और यह जीव वर्ग जिसको नहीं जानता और वह इस को सदा जानता है ॥ ९ ॥

इस जगती (लोक) में जो विश्व (सर्ववस्तु) है वह केवल ईश की सत्ता और चैतन्य से व्याप्त हो रहा है, और जो तुम लोग कुछ भोग भोगौ सो ईश्वर को समर्पण कर कर भोगौ, और किसी के धन की आकांक्षा मत करौ ॥ १० ॥

यह जीव वर्ग आपको देखते हुए जिस ईशको नहीं देख-सका है, और जिसका ज्ञान कभी नष्ट नहीं होता, ऐसे उस सर्वप्राणियों के निवासस्थानरूप अथवा सर्वान्तर्यामी सुपर्ण (सुन्दर पक्षवाला पक्षी) को आप सब लोग भजौ ॥ ११ ॥

जिसका आदि, अन्त, मध्य, अपना, पराया, भीतर, बाहर, कुछ भी नहीं और इस विश्व के आद्यन्तादिक जिस से होते हैं, और जो आप विश्वरूप है, वही स्वरूप से नित्य और निरतिशय वृहत् पूर्ण ब्रह्म है ॥ १२ ॥

फिर वह ब्रह्म कैसा है, कि—सर्व विश्व काय अर्थात् शरीर है जिसका, और बहुत से नाम वाला नियन्ता है, स्वयं ज्योति अर्थात् स्वयं सिद्धज्ञान वाला है, अज है, अनादि है, और अजा नामवाली अपनी मायाशक्ति से इस विश्व के जन्मादि को धारण करता है और अपनी विद्या शक्ति से माया का निरास कर निश्चेष्ट होकर विराजता है ॥ १३ ॥

पहिले ऋषि लोगोंने निवृत्ति के लिये कर्म किये हैं क्योंकि ? पुरुष प्राय करके कर्मों को करता २ आपही कर्मों से निवृत्ति को प्राप्त होजाता है ॥ १४ ॥

आत्म मात्र के लाभ से पूर्णार्थ अर्थात् अवाप्तसमस्तकाम होकर भगवान् भी कर्म करते हैं परञ्च उस में आसक्त कभी नहीं होते, ऐसे ही परमात्मा के जो लोग अनुगामी हैं सो भी कभी संसार के क्लेशों से दुःखित नहीं होते हैं ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ १७ ॥
तांस्तथाऽवसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत्त्रिविष्टपम् ॥ १८ ॥
स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत् ।
द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥
तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ।
[1]ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥
ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ।
तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ।
अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥
तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।
[2]पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ २३ ॥
वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

चेष्टाकर भी निरहङ्कार और बुद्धि सागर, कामनाओं से रहित, सदा परिपूर्ण, किसी से कभी प्रेरित न हो, मनुष्यों को शिक्षा देने वाला, अपने मार्ग में स्थित, और अखिल धर्मों का प्रवर्त्तक ऐसे प्रभु के मैं शरण हूं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समाहितमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुप्तोच्छ्वसितवद्विवशमिव मन्वाना असुरा यातुधानाश्च क्षुधा निमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन्नभिदुद्रुवुः ॥ १७ ॥

यामैः स्वपुत्रैः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत्स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति—

"मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।
ऋषयोंऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥"—

इति तत्राऽऽद्ये स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामाद्यो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वतरं पञ्चविधमेव तच्चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिषट्कमाह-स्वारोचिषो द्वितीयस्त्विति यावद्गजेन्द्रमोक्षप्रश्नम ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

विभोरसाधारणं चरितमाह-अष्टाशीतिसहस्राणीति, ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति इत्थं मन्त्रात्मिकामुपनिषदं व्याहरन्तं जपन्तं समाहितचित्तं स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुरा यातुधानाश्च क्षुधा निमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

तथावसितान् मनुं हन्तुं समुद्यतांस्तानसुरान्यातुधानांश्च दृष्ट्वा सर्वगतः सर्वान्तरात्मा भगवान् यज्ञाख्यः यामैर्युगपत्

(१) औजस्तम्भा इति वीर० । (२) सवन इति—वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसूतैः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमशासत् अपालयत् स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्ये भवन्ति तथाहि सूतो वदति ग्रन्थप्रति—

"मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।
ऋषयोऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते" ॥ इति

तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ तोष-प्रतोषसंतोषभद्रशान्तिइडस्पतीध्मकविविभुस्वह्नसुदेवरोचनाख्या द्वादश यज्ञस्य पुत्रा एतत्प्रभृतयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एव यद्यपि पृथगिन्द्राभावात्षाड्विध्यं नास्ति तथापि अत्र मन्वन्तरे यज्ञो भगवानेव इन्द्राधिपत्ये जगद्रक्षणेऽधिकृतवानिति तदधिकारद्वयमपेक्ष्य षाड्विध्यमुपपादनीयम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिकमाह—स्वारोचिष इति यावद्गजेन्द्रमोक्षप्रदत्तं । अग्रे स्रुतः स्वारोचिषाख्यः मनुर्द्वितीयोऽभवत् द्युमदादयस्तस्यात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्र द्वितीये मन्वन्तरे रोचनो भगवतो यज्ञस्य पुत्र एवेन्द्रो बभूव देवास्तु तद्व्यतिरिक्तास्तुषितसंज्ञास्तोषादय एकादश आदिशब्दादन्ये चाभवन् ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ब्रह्मवादिनो ऋषयो बभूवुः एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ २० ॥

अथावतारमाह—ऋषेरिति । वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति प्रसिद्धा भार्या बभूव तस्यां तुषितायां भगवान्देवैः प्रार्थित इति शेषः । विभुरिति प्रसिद्धो जज्ञे ॥ २१ ॥

विभोर्भगवतोऽसाधारणं चरित्रमाह—अष्टाशीतीति । तस्य कौमारब्रह्मचारिणः तस्य विभ्वाख्यस्य भगवतो व्रतमाचारमन्वशिक्षन्ननुसृतवन्तः ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाख्यस्तृतीयो मनुः तस्योत्तमस्य मनोः सुताः पवनादय अभवन् ॥ २३ ॥

प्रमदादयः वसिष्ठस्य सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः सत्यादिसंज्ञका देवगणाः इन्द्रस्तु सत्यजिदाख्यः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रवर्णेन युक्तोपनिषदम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥

नाम्ना रोचनः ॥ २० ॥

नाम्ना विभुः ॥ २१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसिष्ठेति तत्प्रमध्योयं वसिष्ठ ऋषि प्रजापतिगृहीतबास्त्वपेति श्रुतेः ॥ २४—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समाहितं समाधिस्थमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुतोच्छ्वसितवह्निवच्यामिव मन्वानाः क्षुधा बुभुक्षया जग्धुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

यामैर्यामसंज्ञकैः ॥ १८ ॥

मन्वन्तरं हि मन्वादिषट्कयुक्तं भवति । यदुक्तम् "मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षाड्विध्यमुच्यते" तत्राद्ये स्वायम्भुवमन्वन्तरे स्वायंभुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः यज्ञ एवेन्द्रश्चेति षट्कं चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितं द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वादिषट्कान्याह—स्वारोचिष इति, द्वादशभिः ॥ १९—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षुधा बुभुक्षया निमित्तभूतया जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

अवसितान् कृतनिश्चयान् वीक्ष्य यज्ञो हरिः यामैः यामसंज्ञकैः स्वसुतैः परिवृतः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमिन्द्रोऽप्यभूदित्यर्थः । स्वायंभुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ तत्तनयौ यामाद्या देवाः मरीच्याद्याः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एवेन्द्रश्चेत्याद्यं मन्वन्तरं पञ्चविधमिति भावः । अन्यानि तु मन्वन्तराणि षड्विधानि "मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षाड्विध्यमुच्यते" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८—१९—२०—२१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२—२७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि— स्वायम्भुवमनु समाहित होकर इस प्रकार के मन्त्रोपनिषद् को उच्चारण करते रहे इतने में असुर यातुधान अर्थात् राक्षसलोग क्षुधा से मनु को भक्षण करने को दौड़े ॥ १७ ॥

सर्व व्यापी श्रीहरि ने उस समय उन यातुधानों को इस प्रकार के दुरभिप्राय वाले देखकर उन सबों को मार कर इन्द्र होकर याम नामक देवताओं सहित स्वर्ग का पालन किया ॥ १८ ॥

धर्म्मस्य सूनृतायान्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ।
भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ।
(१)पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥
सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥
देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ! ।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः ।
हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

द्वितीय मनु अग्निके पुत्र स्वारोचिष नाम के हुए और द्युमत्, सुषेण, रोचिष्मत्, इत्यादिक उन के पुत्र हुए ॥ १९ ॥

उस मन्वन्तर में रोचन नाम वाले इन्द्र हुए, और तुषिता देवता हुए, और ऊर्जस्तंभादिक ब्रह्मवादी लोग, सप्त ऋषि हुए ॥ २० ॥

वेदशिरा ऋषि की तुषिता नाम वाली पत्नी हुई, तिसमें वेदशिरा ऋषि से विभु इस नाम से प्रख्यात एक देव उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

कुमार अवस्था से ब्रह्मचारी ऐसे उन विभु के व्रत (आचार) को धृतव्रत अट्ठासी हजार ऋषिओंने सीखा ॥ २२ ॥

हे राजन् ! तिसमें मनु प्रिय व्रत के पुत्र उत्तम हुए और पवन सृञ्जय, यज्ञ होत्रादिक उनके पुत्र हुए ॥ २३ ॥

और वसिष्ठ के पुत्र प्रमादादिक सप्त ऋषि हुए और सत्य, वेदश्रुत, भद्र, इत्यादिक देव हुए, सत्य जित नामक इन्द्र हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्यजित इन्द्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥

उत्तमस्तृतीयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥

त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥२९॥

हरिरित्याहृतो व्याहृतः ग्रहात् ग्राहात् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवतारमाह—धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः सत्यसेनाख्यो जातः स सत्यव्रतादिभिः देवैः सहितः सत्यजितः इन्द्रस्य सखा भूत्वा यक्षराक्षसानवधीत् ॥ २५ ॥

तान् विशिनष्टि—स इति। अनृतमेव व्रतं येषां ते दुष्टं शीलं येषां ते दुःशीलाः तेच ते तान् असतः दुरात्मनः भूतानि द्रुह्यन्तीति तथा तान् ॥ २६ ॥

चतुर्थस्तु मनुरुत्तमस्य भ्राता प्रियव्रतसुतः स च नाम्ना तामस इति प्रसिद्धः वृषादयो दश तथाऽस्य तामसस्य मनोः सुताः ॥ २७ ॥

सत्यकादिसंज्ञा देवगणाः त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्सुरानाह—देवा इति । हे नृप ! विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वतरे देवाः बभूवुः तान्विशिनष्टि—यैर्वैधृतिभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन वेदा विधृताः कथम्भूताः कालेन नष्टा विप्लुता अध्येतृपरम्पराया अभावादिति भावः । एवं मन्वाद्यः षट्प्रोक्ताः ॥ २९ ॥

अवतारमाह—तत्रापीति । चतुर्थेऽपि मन्वन्तरे हरिमेधसो भर्तुः हरिण्यां भार्यायां भगवान् हरिरित्याहृतः व्याहृतः इत्याख्यो जज्ञे प्रश्नावसरं प्रयच्छन् तं विशिनष्टि—येन हरिनाम्ना भगवता ग्राहात्मकरात् गजेन्द्रो मोचितः ॥ ३० ॥

---

(१) वृषाख्यातिरिपाठः वीर० विजय० ॥

राजोवाच ।

बादरायण ! एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥ ३१ ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ।
उवाच विप्राः ! प्रतिनन्द्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्यामष्टमस्कन्धे मन्वन्तराऽनुचरिते
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्यजितेन्द्रेण स्तुतः ॥ २६—२९ ॥

आहुतः आहूतः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवा वैधृतय इत्यत्र मन्वन्तरे द्विविधा देवा अभवन्निति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

आहूतो व्याहृतः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिशिखाऽभिधः ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥

आहूतो व्याहृतः ग्रहात् ग्राहात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

और धर्म्म की सूनृता नामकी भार्या में भगवान् श्रीपुरुषोत्तम, सत्यसेन इस नाम से विख्यात होते हुए, सत्यव्रतों के सहित उत्पन्न हुए ॥ २५ ॥

और सत्यवादी, दुःशील, प्राणियों से द्रोह करने वाले खोटे यक्ष राक्षसों को, इन्द्र के सखा होकर मारडाले ॥ २६ ॥

चतुर्थ मनु उत्तम के भ्राता तामस नाम वाले हुए, उन के पृथु, ख्याति, नर, केतु, इत्यादिक दश पुत्र हुए ॥ २७ ॥

सत्यक, हरि, वीर, इत्यादिक देवता हुए, त्रिशिख नामवाले इन्द्र हुए और उसी तामस मन्वन्तर में ज्योतिर्धामादिक सप्त ऋषि हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! तथा विधृति के पुत्र वैधृति नाम वाले देवता हुए, जिनोंने काल के प्रभाव से नष्ट होने वाले वेदों का अपने तेज के बल से उद्धार किया ॥ २९ ॥

तहां पर भी भगवान् हरिणी माता में हरिमेधा नामके पिता से उत्पन्न हुए, जिनोंने " हरिः " ऐसे उच्चारण करने पर गजेन्द्र को ग्राह के सङ्कट से छुड़ाया ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमूमुचत् मोचयामास ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रवणेच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथैव वा सुमहत्पुण्यम्- पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लब्धावसरः पृच्छति राजा—बादरायण इति । हे बादरायणे ! वयमेतच्छ्रोतुमिच्छामहे किन्तद्धर्याख्यो भगवान् यथा ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रममूमुचत् मोचयामासेत्येतत् ॥ ३१ ॥

श्रवणेच्छायां हेतुं वदन् पृष्टं विशिनष्टि—तदिति । तन्मया पृष्टं गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेश्चरित्रं कथासु मध्ये महत्पुण्यं यद्वा तत्कथा गजप्रमोक्षणरूपा मया पृष्टा कथा सुमहत्पुण्यं महापुण्यावहं महच्छब्दस्याऽऽत्वाभाव आर्षः सामान्याऽभिप्रायेण प्रतिनिर्देशे नपुंसकनिर्देशः धन्यं धनावहं कृतार्थत्वावहं वा स्वस्त्ययनं शुभावहमत एव * महद्गुणावत्तमं पुण्यत्वादिकं श्रवणपठनद्वारेत्यवगन्तव्यं पुण्यत्वादौ हेतुमाह—यत्रेति । यासु यासु कथासु हरिरश्रिताघहरो भगवान् गीयते सा सा कथा पुण्यादिगुणयुक्ताहीत्यर्थः । यद्वा यत्र यत्र कथायां हरिर्गीयते सा सा पुण्यादिगुणयुक्ताऽतो गजेन्द्रमोक्षकथायामपि हरिगायन एवेति साऽपि पुण्यावहा तस्तामपि शुश्रूषितां कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमापृष्टगजेन्द्रमोक्षकथः श्रीशुकस्तां कथयामासेत्याह, सूतः—परीक्षितेति । हे विप्राः ! प्रायोपविष्टेन परीक्षिता राज्ञा कथासु हरिकथाकथने चोदितः प्रवर्तितः स बादरायणिर्व्यासपुत्रः एवमित्थं पार्थिवं पृष्टइति शेषः परीक्षितं प्रतिनन्द्याऽहो साधुपृष्टमित्यभिनन्द्य सदसि सभायां मुनीनां शृण्वतां स तामुवाच पृष्टां कथामिति शेषः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* महत इति मूलपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे विप्राः ! इति सूतः शौनकादीन् सम्बोधयति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अमूमुचत् गजेन्द्रं मोचयामास ॥ ३१ ॥

श्रवणेच्छायांहेतुः तत्कथासु तासु कथासु साकथैव वा सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अमूमुचत् मोचयामास एतत्ते त्वत्तः श्रोतुमिच्छामहे ॥ ३१—३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका

क्यों कि ? श्रीहरिकथाओं में यह गजेन्द्र मोक्षका आख्यान बडा पुण्य रूप है, और जहां जहां भगवान श्रीहरि गाये जावें वह सब ही धन्य और कल्याण का घर और शुभ है, ॥ ३२ ॥

सूत उवाच।

सूतजी बोले, कि—हे शौनकादि हो ! हे विप्रो ! गंगा तट पर प्रायोपवेश लेने वाले महाराज परीक्षित ने जब श्रीव्यास नन्दन से ऐसा प्रश्न किया, तब तो उस सभा में मुनिलोगों के सुनते २ श्रीशुकदेवजी राजा को अभिनन्दन करके बोलते भये ॥ ३३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टम स्कन्ध में प्रथम अध्याय की भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
क्षीरोदेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥
तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ।
दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥ २ ॥
अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः ।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ॥ ३ ॥
स चाऽवनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात्पय ऊर्म्मिभिः ।
करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरमहोरगैः ।
किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्ट(१)कन्दरः ॥ ५ ॥
यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया ।
अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
नानाऽरण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोण्यलङ्कृतः ।
चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठविहङ्गमः ॥ ७ ॥
सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्ब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तुर्ये मन्वन्तरे प्रोक्तं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
द्वितीयादित्रिभिस्तत्तु विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
द्वितीये तु गजेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ।
दैवाद्ग्राहगृहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥

आसीदिति ॥ १ ॥

तावता योजनाऽयुतेन पर्यक् परितः त्रिकूटसमाख्याबीजमाह त्रिभिः—शृङ्गैर्मुख्यैः ॥ २ ॥

अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः । कथम्भूतैः शृङ्गैः रत्नैर्धातुभिश्च विचित्रितैर्नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥

पयस ऊर्म्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्घ्रयो मूलप्रान्ता यस्य हरिद्भिः पलाशवर्णैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन्प्रदेशे तमभिगर्जन्ति हरयः सिंहाः अमर्षया असहनेन ॥ ६ ॥

नाना ये आरण्याः पशवस्तेषां व्रातैः सङ्कुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृत आस्ते किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वना विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः मणय इव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभयुक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥

---

(१) द्रोणाय इति पाठः वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—आसीदित्यादिनाऽध्यायत्रयेण । ग्राहग्रहणात्प्राक्तनीं गजेन्द्रस्यावस्थां वक्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाचलं वर्णयति—आसीदिति । हे राजन् ! त्रिकूट इति प्रसिद्धः कश्चित् गिरिश्रेष्ठः आसीत् स च क्षीरसमुद्रेणावृतः क्षीराब्धिद्वीपस्थ इत्यर्थः । श्रीमान् शोभावान् रत्नादिसमृद्धिमान्वा योजनायुतोन्नतः ॥ १ ॥

परितस्तावता योजनायुतेन विस्तृतश्च त्रिकूटसमाख्याबीजमाह—रौप्यायसहिरण्मयैस्त्रिभिः शृङ्गैर्मुख्यैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन्नध्याप्यास्ते ॥ २ ॥

तथा रत्नैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्च विचित्रैरन्यैश्च शृङ्गैः ककुभो दिशः रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः नानाविधैर्द्रुमैर्लतानां गुल्मैः लताभिः गुल्मैश्चेति वा निर्झराम्भसां गिरिनदीजलानां घोषैश्च रोचयन्नास्त इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ३ ॥

स च त्रिकूटः पयोधेः क्षीराब्धेरूर्मिभिः परितः आवनिज्यमाना विशोध्यमाना अङ्घ्रयः प्रत्यन्तपर्वता यस्य । सदेति पाठे सदा नित्यमवनिज्यमानाङ्घ्रिरित्यर्थः । हरिद्भिः पलाशवर्णैर्मरकताश्मकैरश्मभिः पाषाणैः श्यामलां भूमिं करोति बिभर्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्रीडद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा द्रोण्यः यस्य कन्दरेति पाठान्तरं तदा सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा शिखरमूलभूमिर्यस्येत्यर्थः । किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन् प्रदेशे तमभिगर्जन्ति प्रतिगर्जन्ति हरयः सिंहाः कथम्भूताः परशङ्कया सिंहान्तरागमनशङ्कया निमित्तभूतया अमर्षया असहनेन श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघायुक्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नानाविधा ये आरण्याः अरण्यप्रभवाः पशवो महिषादयस्तेषां व्रातैः सङ्घैः सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतोऽस्ति किंच चित्रा द्रुमा येषु तेषु देवोद्यानवनेषु कलकण्ठा मधुरस्वराः विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च सरितश्च सरांसि च तैरच्छोदैः निर्मलोदकयुक्तैर्मणय एव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभेण युक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र शरण्येषु शश्वदप्रतिहतशरण्यः श्रीभगवानेवेति दर्शनाय गजेन्द्रविषय इतिहासः कथ्यते । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण पर्यक् परिवृतः ॥ १ ॥

रौप्यायसहिरण्मयैः रजतायोहेममयैस्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन् विद्योतयन् ॥ २ ॥

अन्यैर्नानाधातुमयैः शृङ्गैश्च रोचयन्निति शेषः ॥ ३ ॥

निर्णिज्यमानाङ्घ्रिः प्रक्षाल्यमानप्रत्यन्तपर्वतः शुभैरन्याश्मनाविद्धैर्मरकताश्मभिरिन्द्रनीलरत्नैर्भूमिं श्यामलां नीलां करोतीति ॥ ४ ॥

यश्च सिद्धादिभिर्नित्यानिषेवितगुहः ॥ ५ ॥

किन्नरादिसङ्गीतसन्नादैः नदद्गुहं प्रतिध्वनितगुहं स्थलमभ्युद्दिश्य प्रतिगजशंकयाऽमर्षया असह्यमानबुद्ध्या श्लाघिनः प्रशस्याः हरयः सिंहा गर्जन्ति ॥ ६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु तथा तानि च सुराणामुद्यानानि चित्रद्रुमसुरोद्यानानि तेषु कलकण्ठाख्याः विहङ्गमा यत्र स तथा ॥ ७ ॥

अच्छोदैर्निर्मलजलैर्मणिलक्षणानि वालुकानि येषु तानि तथा तैः देवस्त्रीणां मज्जनादुत्पन्नो य आमोदः तस्मादुद्भूतं यत्सौरभं परिमललक्षणं तेनाक्ता भाविता अनिला यैस्ते "आमोदोत्थः परिमलः" इत्यमरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिकूटतत्रस्थोद्यानसरोवर्णनविश्रुतेः ।
द्वितीये ऽत्र गजेन्द्रेण ग्राहार्त्तेन हरिः स्मृतः ॥

आसीत् अस्ति ॥ १ ॥

पर्यक् परितः तावता योजनायुतेनैव त्रिकूटसमाख्याया बीजमाह—त्रिभिः । मुख्यैश्शृङ्गैः दिशः ऊर्ध्वगता एव अन्यैः शृङ्गैः ककुभः सर्वाः अष्टावेव पर्यक् दिशो रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः निर्घोषैर्दिशां रोचना तासु प्रतिध्वनिसमर्पणेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अंघ्रयो मूलप्रान्ता यस्य सः हरित्सु अष्टदिक्षु स्थितैर्मरकताश्मभिर्मध्यवर्त्तिनीं भूमिं दूर्वादलश्यामलां करोति ॥ ३—४ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यस्मिन् तं प्रदेशं अभिलक्षीकृत्य अमर्षया असहनेन परशङ्कया सिंहान्तरशङ्कया गर्जन्ति श्लाघिनः कत्थमानाः ॥५—६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

देवस्त्रीणां मज्जनेन च आमोदस्तेन सौरभयुक्तान्यंबूनि अनिलाश्च तैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तृतीयादित्रिभिर्गजेन्द्रमोक्षणमुच्यते, तत्र द्वितीये ग्राहगृहीतस्य गजेन्द्रस्य हरिः स्मृतिर्जातेत्युच्यते विश्रुतो विख्यातः आसीत् ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यक् परितो विस्तृतः रौप्यायसहिरण्मयैः रजतायस्सुवर्णप्रचुरैः त्रिभिः त्रिकूटसमाख्यापादकैः मुख्यैः शृङ्गैः दिशः खञ्च रोचयन्नास्ते ॥ २ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ।
उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ९ ॥
सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ।
मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाऽशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ।
क्रमुकैर्नालिकेलैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यैश्च शृङ्गैः निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभः रोचयन् आस्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः। कीदृशैः रत्नैः धातुभिश्च विचित्रितैः नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥

पय ऊर्मिभिः क्षीरतरङ्गैः समन्तादवनिज्यमानाः प्रक्षाल्यमानाः अङ्घ्रयो यस्य सः हरिद्भिः पलाशवर्णैः मरकताश्माभिः मरकतनामकपाषाणैः भूमिं श्यामलां करोति ॥ ४ ॥

क्रीडद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा यस्य सः ॥ ५ ॥

यत्र त्रिकूटे किन्नराणां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्यो गुहा यत्र तं प्रदेशं अभिश्लाघिनः स्वबलख्यापकाः परशङ्कया सिंहान्तरप्रवेशशङ्कया अत एवामर्षया असहनेन हरयो गर्जन्ति ॥ ६ ॥

नानाविधानामारण्यानां व्रातैः यूथैः संकुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतः चित्रद्रुमेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वनकण्ठाः विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

अच्छोदैर्निर्मलजलयुक्तैः सरितश्च सरांसि च तैः मणय एव वालुकाः येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीमज्जनेन च आमोदस्तत्सौरभयुक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्त आस्ते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीमधुसूदनाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! एक त्रिकूट इस नाम से विख्यात पर्वतों में श्रेष्ठ पर्वत है, और वह चारों तरफ से क्षीरोद (दुग्ध के समुद्र) से घिरा हुआ, और बड़ा शोभा वाला तथा दश हजार योजन ऊंचा है ॥ १ ॥

और उतने ही प्रमाण का चारोंतरफ से विस्तार वाला है, और चांदी, लोहा, और सोने के ऐसे तीन शिखरों से समुद्र दिशायें और आकाश को प्रकाशित कर रहा है ॥२॥

और रत्न धातुओं से चित्र विचित्र ऐसे अन्य शिखरों से भी दिशाओं को दीप्त करता हुआ है, और उन शिखरों में भी नाना प्रकार के लता, गुल्म, शोभा दे रहे हैं, और झरणाओं के जलों के निर्घोष (शब्द) हो रहे हैं ॥ ३ ॥

फिर वह पर्वत चारों तरफ के जल के तरङ्गों की टक्करों से अपने चरणों को धुला रहा है, और हरित वर्ण के ऐसे मरकत मणिओं के खण्डों से भूमि को श्याम कर रहा है ॥ ४ ॥

और बड़े २ सिद्ध लोग, चारण, गन्धर्व, विद्याधर, महोरग, किंनर, और अप्सरा लोग जिस की कन्दराओं का सेवन करते हैं, अर्थात् वहां रहते हैं ॥ ५ ॥

और जहां पर सङ्गीतों के नादों से गुहाओं में प्रतिध्वनि होनेपर बड़े बड़े श्लाघावाले सिंह लोग, शत्रुकी शङ्का से चारों तरफ से गर्जते हैं ॥ ६ ॥

और नाना प्रकार के आरण्य (जङ्गली) पशुओं के झुंडो से व्याप्त ऐसी गुहाओं से अलंकृत होरहा है, और चित्र विचित्र द्रुम जितों में ऐसे देवताओं के बाग बगीचा जिसमें लगरहे हैं, जिन बागबगीचाओं में मधुर और सुरीले कण्ठवाले पक्षिगण बोल रहे हैं ॥ ७ ॥

जिस में नाना प्रकार की स्वच्छ जल वाली नदियें और तालाव शोभा दे रहे हैं, कि जिनके पुलिनों में मणिओं की वालुका है । और देवस्त्रियों के स्नान से अति सुगन्धित जल के गन्ध को लिये हुए जहां पवन चल रहा है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

गिरिवनादिसर्वं ध्येयमिति वक्ष्यन्तो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति—सर्वतोऽलङ्कृतमिति । पुनर्गिरिं वर्णयति—मन्दारैरिति चतुर्भिः । मन्दारादिभिः वृतइत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मधूकैः सालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः ।
अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
पिचुमन्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ।
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः ।
तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥ १४ ॥
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितम् ।
मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलस्वनैः ॥ १५ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि ।
जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूह[1]कुलकूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मिन् गिरौ सर आस्ते तद्वर्णयति । सुविपुलमित्यादि सार्द्धैः पञ्चभिः । लसन्ति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं कलः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टम् ॥ १५ ॥

चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"ये मां त्वां च सरश्चेदम्" इत्यादिना गिर्यादिवर्णनं सर्वं ध्येयमिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति—तस्योक्तविधस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां महात्मनो वरुणस्य ऋतुमदाख्यम् उद्यानवनमस्ति कथम्भूतं सुरयोषितामाक्रीडं विहारस्थानम् ॥ ९ ॥

नित्यं फलानि पुष्पाणि च येषां तैर्द्रुमैः परितोऽलङ्कृतं द्रुमानेव कांश्चिद्दर्शयति-मन्दारैरिति । मन्दारादिभिर्वृतः वनप्रदेशापेक्षया पुँल्लिङ्गनिर्देशः । तस्मिन्नुद्याने सरोऽस्ति कथम्भूतं सुविपुलं विस्तृतं लसन्ति काञ्चनमयानि पद्मानि यस्मिन् ॥ १०—१४ ॥

कुमुदादीनां श्रियोर्जितं समृद्धं मत्तैर्मधुपानमत्तैः षट्पदैः भृङ्गैः कलो मधुरः स्वनो येषां तैः शकुन्तैः पक्षिभिश्च निर्घुष्टं ध्वनितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं सङ्कुलं चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णं समस्तेनाप्याकीर्णपदेन प्रधानत्वात्सापेक्षत्वेऽप्यन्वयः जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितं कलेति पाठान्तरं तत्र कलं मधुरं भवति यथा तथा कूजितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आक्रीडं क्रीडारङ्गम् ॥ ९ ॥

चूतोऽङ्गनाप्रियः प्रियालः स्फुटोनाम वृक्षः द्रुमिलदेशभवः चूतो वा आम्रः पिकोदरो माकन्दनामा स चूतः आम्रातकः आम्रवृक्षः सालः सर्जविशेषः अरिष्टो बृहत्पत्रः पिचुमन्दविशेषः किंशुकः पलाशः ॥ १०—१२ ॥

पिचुमन्दः ह्रस्वपत्रः रोमशनामा वा सरलः जीरवृक्षः गुग्गुलुर्वा ॥ १३—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऋतुमन्नाम उद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

मन्दारादिभिर्वृत इति पुँल्लिङ्गनिर्देशेन गिरिवर्णने व्याख्यायमाने तस्मिन् सर इत्यत्र तत्पदेन प्रक्रान्ते गिरावेवोच्यमाने तत्रत्यसरसि गजेन्द्रावगाहनादिकथायां सत्याम् ऋतुमन्नाम्नो वरुणोद्यानस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादनर्थकं स्यात्तस्मात् वृत इत्यार्षत्वाद्वृतमित्युद्यानविशेषणमेव व्याख्येयम् ॥ १०—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

"ये मां त्वाञ्च सरश्चेदम्" इत्यादिना गिरिवनादिकं सर्वं विधेयमिति वनमास्ते ॥ ९ ॥

पुनर्गिरिं वर्णयति—मन्दारैरिति, चतुर्भिः । मन्दारादिभिर्वृत इति चतुर्णामन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

(१) कलमिति पाठान्तरम् ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजः पयः ।
कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥
कुन्दैः कुरवकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः ।
कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुन्नागजातिभिः ॥ १८ ॥
मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ।
शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलन्द्रुमैः ॥ १९ ॥
तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ।
*सकण्टकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥
यद्गन्धमात्राद्धरयो गजेन्द्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखड्गाः ।
महोरगाश्चापि भयाद्द्रवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन्सरो वर्णयति—तस्मिन्निति, सार्द्धैः पञ्चभिः । तस्मिन् गिरौ सुविपुलं सरः आसीत् लसन्ति काञ्चनपद्मानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदानां श्रिया शोभया ऊर्जितं समृद्धम् मत्तैः षट्पदैः भ्रमरैः कलो मधुरः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टं नादितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवैराकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् जलकुक्कुटादीनां कुलैः समूहैः कूजितम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस पर्वत की गुहा में महात्मा भगवान् वरुण का भी एक ऋतुमान् नामवाला बगीचा है, वह भी एक देवस्त्रियोंके खेलने का स्थान है ॥ ९ ॥

और सदा दिव्य पुष्प फल वाले द्रुमों से अलंकृत रहता है वे द्रुम कौन से हैं, कि—मंदार, पारिजात, पाटल, अशोक, चंपक, ॥ १० ॥

चूत, (यह एक आम की जाति है) प्रियाल, पनस, आम्र, आम्रातक, क्रमुक, नारिकेल, खर्जूर, बीजपूर, ॥ ११ ॥

मधुक, साल, ताल, तमाल, असन, अर्जुन, अरिष्ट, उदुम्बर, प्लक्ष, वट, किंशुक, चन्दन, ॥ १२ ॥

पिचुमन्द, कोविदार, सरल, सुरदारु द्राक्षा, इक्षु, रंभा, जम्बू, बदरी, अक्षाभय, आमलक, ॥ १३ ॥

बिल्व, कपित्थ, जंबीर, भल्लातक, इत्यादि द्रुमों से व्याप्त हो रहा है उस पर्वत, के विषे एक बडा विशाल सरोवर है, जिस में कांचन के कमल खिले हुए है, ॥ १४ ॥

और कुमुद, उत्पल, कल्हार, शतपत्र, इत्यादि जाति के कमलों की शोभा से सुशोभित हो रहा है और मत्त भ्रमरों की गुञ्जार से तथा मधुर स्वर पक्षियों के कूजने से व्याप्त हो रहा है ॥ १५ ॥

तथा हंस, कारंडव, चक्राह्व, और सारस पक्षियों से भी व्याप्त हो रहा है, और जल कुक्कुट, कोयष्टि, दात्यूह, इन पक्षियों के समूहों से कूज रहा है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् ॥ १७—१८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैरलं शोभितम् ॥ १९ ॥

तत्रैवं सत्येकदा तद्गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः करेणुभिश्चरंस्तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतः सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः, किंकुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

कथम्भूतः यस्य गन्धमात्राद्धरयः सिंहा गजेन्द्रादयश्च भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते ॥ २१ ॥

* सकण्टकामिति, वीर० विज० ।

वृकावराहा महिषर्क्षशल्या गोपुच्छसालावृकमर्कटाश्च ।
अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥
स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥
सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरूषितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ।
वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वृकादयः क्षुद्रा अल्पाः प्राणिनोऽन्यत्र तद्दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरन्ति ॥ २२ ॥

पुनः कीदृशः घर्मतप्तः मदच्युन्मदस्रावी मदमश्नन्तीति तथा तैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण च चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिन्कदम्बादिभिर्युतम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिः शोभितमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां तैरन्यैश्च तीरजैः द्रुमैरलमलङ्कृतमत्यर्थं शोभितमिति वाऽन्वयः ॥ १९ ॥

तत्रैवं स्थिते एकदा तद्गिरिकाननाश्रयः वारणयूथपः गजेन्द्रः करेणुभिर्गजीभिः चरन् तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किंकुर्वन् कण्टकैः सहितं कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

तमेव विशिनष्टि—यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुप्रसारमात्रात् सिंहप्रभृतयः मृगाः प्रतिपक्षिणो गजाश्च भयात् पलायन्ते ॥ २१ ॥

अन्ये क्षुद्रा हरिणादयो मृगास्तु यस्य गजेन्द्रस्यानुग्रहेणानुध्यानेनाऽभीता निर्भयाश्चरन्ति ॥ २२ ॥

स गजेन्द्रो घर्मेणातपेन तप्तः मदस्राविभिः करिभिः करेणुभिः कलभैश्चानुद्रुतः मदस्राविभिः कलभैश्चानुद्रुत इति वा गरिम्णा स्थौल्येन गिरिं प्रकम्पयन् मदमश्नन्तीति तथा तैरलिकुलैर्निषेव्यमाणः ॥ २३ ॥

सरसः सम्बन्धिनमनिलं वायुं पङ्कजरेणुभिरूषितं व्याप्तं विदूरादेव जिघ्रन्मदेन विह्वले चलिते ईक्षणे यस्य तृषा पिपासयाऽर्दितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतः तत्सरोवराभ्याशं द्रुतं त्वरमगात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अशोकः सितरक्तपुष्पभेदेन द्विविधः कुरवकः कुटजः कुब्जकं भ्रमरीपुष्पं स्वर्णकृतमालः कमलात्पृथक् ॥ १८ ॥

शतपत्रं जालकं मल्लिका लता "अलन्द्रुमः स विज्ञेयो नित्यपुष्पफलो द्रुमः" इत्यभिधानम् तस्मिन्नुद्याने सरोवरोऽस्तीत्यन्वयः । तत्रोद्याने तत्सरोवराभ्याशमाद्रवदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

सकण्टकं विशालगुल्मं वनस्पतींश्च प्ररुजन् ॥ २० ॥

हरिप्रभृतिमर्कटान्ताः यस्य गन्धमात्रात् अद्भुतभयात् द्रवन्तीत्यन्वयः । खड्गो मृगविशेषः ऋक्षमर्कटाः सर्पाकारो मृगः वृकेभ्योऽन्ये क्षुद्राः हरिणादयो मृगविशेषाः यदनुग्रहेणाऽभीताश्चरन्ति सिंहादिभयराहित्यात् ॥ २१—२३ ॥

सरःसम्बन्धिवायुम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्रैकदेति पञ्चकम् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन्नुद्याने सर आस्ते तद्वर्णयति—सार्द्धैः पञ्चभिः । शकुन्तैः पक्षिभिः सहितम् मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पादनार्थं येषु तैः ॥ १७—१९ ॥

तत्रैकदा वारणयूथपः अगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किंकुर्वन् करेणुभिश्चरन् स्वभक्ष्यं भुञ्जानः कीचकवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

इभ्याः सिंहाः ॥ २१ ॥

यदनुग्रहेण तु वृकाद्याः क्षुद्रा अपि चरन्ति किन्त्वन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा ॥ २२-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यत्र तत् कदम्बादिभिर्युतमावेष्टितम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिरलं शोभितमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥

विगाह्य तस्मिन्नमृताम्बु निर्मलं हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् ।
पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृतमात्मानमद्भिः स्नपयन्गतक्लमः ॥ २५ ॥
स्वपुष्करेणोद्धृतशीकराम्बुभिर्निपाययन् संस्नपयन्यथा गृही ।
*घृणी करेणुः कलभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥
तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाऽग्रहीत् ।
यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥
तथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ।
विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥
नियुध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मिथः ।
समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यमृतुः फलपुष्पादिसम्पत्तिसमयो येषां तैः ॥ १९ ॥

यत्रैवं स्थिते एकदा वारणयूथपः सरोवराभ्याशमगमत् इति प्रक्रमेणान्वयः । किं कुर्वन् करेणुभिः संजीभिश्चरन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं विपुलं गुल्मं लतादिसमूहं सकण्टकान् वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

कीदृशः यस्य गन्धमात्रात् हरिप्रभृतयः भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते तत्र व्यालाः दुष्टगजाः दुष्टसर्पाश्च "व्यालो दुष्टगजे सर्पे" इति मेदिनीकारकोशात् ॥ २१ ॥

क्षुद्राः अल्पप्राणिनो वृकादयः अन्यत्र गजपातिकुलयासस्पादक प्रदेशे यस्यानुग्रहेण अन्येऽपि भीताश्चरन्ति ॥ २२ ॥

घर्मेणातपेन तप्तः मदच्युत् मदस्रावी मदमश्नन्तीति तथा तैर्भृङ्गैः स्थौल्येन ॥ २३ ॥

पङ्कजरेणुभिः रूषितं व्याप्तं सरसोऽनिलं वीदूरात् जिघ्रन् सरोवरस्य अभ्याशं निकटम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और मच्छ कच्छों को संचार (चलने) से चलायमान हो रहा है कमल रज वाला जल जिस में, और फिर वह तटाक चारों तरफ से वेतस, नल, नीप, और वञ्जुलक के वृक्षों से घिर रहा है ॥ १७ ॥

और कुन्द, कुरबक, अशोक, शिरीष, कुटज, इगुद, कुब्जक, स्वर्णयूथी,(पीत चमेली)नाग, पुन्नाग, जाति, इन वृक्षों से॥१८

तथा मल्लिका और शतपत्र अर्थात् शतदल कमलों से शोभित हो रहा है, और माधवी लताओं के जालों से तथा तीर पर उत्पन्न होने वाले और सदा फल पुष्पों की संपत्ति वाले, ऐसे अन्य वृक्षों से भी अति शोभित है ॥ १९ ॥

ऐसे उस तटाक पर उस गिरि के कानन में रहने वाला हथिनियों का यूथपति, हथिनियों सहित और तृषा से व्याकुल ऐसे अपने यूथ सहित उसी सरोवर के किनारे पर शीघ्र आया, और क्या करता हुआ आया, कि कंटकों सहित कीचक वेणु, वेत्र, और विशाल गुल्म लतादिकों को भंगकरता (तोडता खीचता) हुआ आया ॥ २० ॥

फिर वह हस्ति यूथपति कैसा है, कि—जिसके गन्धमात्र से बड़े२ सिंह बड़े२ गजेन्द्र और व्याघ्रादिक भयंकर जन्तु मारे भय के भाग जाते हैं, तथा, व्याल, मृग, खड्ग, महोरग, तथा गौर कृष्ण रंग वाले शरभ और चमरी (सुरागाय) ये भी जिसके गन्धमात्र से भय भीत होकर भाग जाते हैं ॥ २१ ॥

तथा वृक, वराह, महिष, ऋक्ष, शल्य, गोपुच्छ, शालावृक, और मर्कट, ये सब भी जिसके भय से भाग जाते हैं, और जो छोटे२ क्षुद्र जन्तु हैं हरिण, शश, आदिक सो जिसके अनुग्रह से निर्भय चरते हैं ॥ २२ ॥

वही गजेन्द्र घर्म से तप्त होकर अपने यूथ के हाथी और हथनियों के सहित, मद जिसके चुचाता हुआ है, पीछे से छोटे २ बच्चे जिसके दौड़े हुए आ रहे हैं, अपने भारी बोझ से चारों तरफ से पर्वत को कपाता हुआ, और मदके भोजी भ्रमरों के झुण्ड से व्याप्त हो रहा ॥ २३ ॥

कमल के पराग वाले तटाक के पवन को दूरसे ही सूंघता हुआ, और मद से विह्वल नेत्र वाला, ऐसा वह गजेन्द्र अपने यूथ सहित उस सरोवर पर पहुँचा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निजेन पुष्करेण कराग्रेणोद्धृतम् गतक्लमस्सन्निकामं पपौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

*घृणान् इति पाठः वीर० ॥

ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः ।
विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः ॥ ३० ॥
इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ।
अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥
न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ।
ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ३२ ॥
यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात्प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्यां मन्वन्तरानुवर्णने गजेन्द्रोपाख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दीनधियः करेणवस्तं केवलं विचुक्रुशुः ॥ २८ ॥ २६ ॥

मन उत्साहशक्तिर्बलं शारीरमोज ऐन्द्रियं तेषाम् सकलं बलादिविपर्ययो विपरीतमधिकम् जलौकसो ग्राहस्य ॥ ३० ॥

स इत्थं यदा प्राणस्य सङ्कटमाप यतो देही ॥ ३१ ॥

बुद्धिमेवाऽऽह—नमामीति । अहं न च प्रभवामि यतो ग्राहरूपेण केवलं विधातुः पाशेनावृतस्तथापि तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं शरणं यामि ॥ ३२ ॥

कोऽसौ ? यं शरणं यासि तत्राऽऽह—यः कश्चनेति । अन्तक एवोरगस्तस्मात् तं शरणमीमहि व्रजेम यद्भयादित्यत्र श्रुतिः "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मिन् सरसि विगाह्य प्रवेशपूर्वकं विलोड्य कह्लारादीनां रेणुभिर्वासितं परिमलितं निर्मलममृताम्बु स्वपुष्करेणा तुपडायमाणीकृतं कामं यथेष्टं पपौ अपिबत् आत्मनः सरोजरेणुभिः स्नपयन् गतश्रमो बभूव गतक्लमः पपाविति वान्वयः ॥ २५ ॥

स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिर्जलबिन्दुभिः दुर्मदान् कलभान् करिपोतकान् करेणूश्च यथा गृही गृहासक्तस्तथा कृपावान् निपाययन् संस्नपयंश्च गृणान्बृंहितं कुर्वन् अजमायया भगवन्मायया यदागतं कृच्छ्रं दुःखं तन्नाचष्ट नालोचितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

कृच्छ्रमेव दर्शयन्नाह—स इति । हे नृप ! तत्र सरसि दैवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेण चोदितः कश्चिद्बलीयान् ग्राहो मकरः तं गजेन्द्रं चरणे पादे रुषा क्रोधेनाऽग्रहीज्जग्राह यदृच्छया दैवात्प्राप्तं व्यसनं दुःखं गतः प्राप्तः सोऽतिबलः गजेन्द्रो यथाबलं विचक्रमे त्याजयितुं पराक्रममकरोत् ॥ २७ ॥

तदा बलीयसा ग्राहेण तरसा बलेन विकृष्यमाणमत एवातुरं दुःखितं गजेन्द्रंप्रति दीनधियः करेणवो विचुक्रुशुः रुरुदुः पार्ष्णिग्राहाः पृष्ठत उपोद्बलका अन्ये गजाः तारयितुं दुःखात्तारयितुं मोचयितुं नाशक्नुवन् ॥ २८ ॥

हे महीपते ! इत्थं गजेन्द्रग्राहयोर्मिथोऽन्तरतो बहिश्च विकर्षतोस्सतोः सहस्रं समाः संवत्सराः व्यगमन्नतिक्रान्ताः बभूवुः सप्राणयोः तयोः समानबलयोः तद्विकर्षणरूपं कर्म तदा सुराः चित्रं विचित्रं मेनिरे ॥ २९ ॥

ततः सहस्रसमानन्तरं दीर्घेण भूयसा कालेन जले विकृष्यमाणस्याऽत एवाऽवसीदतः खिद्यतः गजेन्द्रस्य मनआदीनां व्ययः क्षयोऽभूत्, तत्र मनः उत्साहशक्तिः बलं शारीरमोज ऐन्द्रियं जलमोक आश्रमो यस्य तस्य ग्राहस्य तु इदं हेतुगर्भं सकलं मन आदिकं विपर्ययो ऽभूदधिकमभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥

स गजेन्द्र इत्थं प्राणस्य सङ्कटं संशयं यदा प्राप, यतः सोऽपि देही देहभृत्तदा विवश आत्मनः स्वस्य मोक्षणे ऽपारयन्नसमर्थस्सन् चिरं दध्यौ चिन्तितवान् अथ चिन्तानन्तरम् इमां वक्ष्यमाणां बुद्धिमभ्यपद्यत कृतवान् ॥ ३१ ॥

तामेवाह—नेति । आतुरं पीडितं मामिमे ज्ञातयो गजा एव मोचितुं न प्रभवन्त्यहं तु प्रभुरेव न कुतः कथं करिण्यः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभवेयुः ? अतो विधातुर्दैवस्य पाशरूपेण ग्राहेणाऽऽवृतोऽहं तमेव विधातारं केवलं परम उत्कृष्टमयनं शरणं रक्षणोपायं यास्य-ऽव्यवस्यामीत्यर्थः । यत्सङ्कल्पान्मथार्थं ग्राहग्रहस्तमेव शरणं व्रजामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कोऽसौ शरण्यः ? विधातेत्यत आह—य इति । बलिनोऽन्तं करोतीत्यन्तकः "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः अन्तको मृत्युः स एव उरगः महासर्पः तस्मात् प्रचण्डवेगात् दुस्सहवेगादभिधावतो निमित्ताद्भृशं नितरां भीतं प्रपन्नं च यः कश्चन योऽयमीशः परिपाति यस्य भयान्मृत्युरपि प्रधावति तदाविष्टस्वव्यापारे प्रवर्तते तमरणं शरणम् ईमहि प्राप्नुयाम यद्वा यः कश्चनेशः अवश्यं यः कश्चित् ईश्वरो भविता कोऽसौ योऽन्तकोरगाद्भीतं प्रपन्नं परिपाति यस्य भयान्मृत्युः प्रधावति तं शरणं व्रजेमेत्यर्थः । ईश इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि दृश्यते तदा यस्येशे ईशने यः कश्चिन्नास्ति "न तस्येशे कश्चन" इतिश्रुतेः यश्च मृत्युभयाद्भीतं प्रपन्नं परिपाति यस्य च भयान्मृत्युः प्रधावति "मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुतेः तमरणं शरणमीमहीत्यर्थः । इति बुद्धिमभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे नृप ! पादाक्रान्तिनिमित्तरुषा यथाबलं यथाशक्ति विचक्रमे विक्रमं कृतवान् ॥ २७–२९ ॥

इन्द्रियादीनामवसादनप्राप्तावुक्तमनशक्तिः सहः प्राणशक्तिः बलं शरीरसामर्थ्यमोजः ॥ ३० ॥

अपारयन्पारङ्गन्तुमशक्तः ॥ ३१ ॥

कर्मलक्षणपाशेन ग्राहेण रुद्धः उपद्रवं प्राप्तः विधातुर्देवान्मोचितुम् ॥ ३२ ॥

कश्चन लोकविलक्षणः य ईशः बलिनोऽन्तकाख्यसर्पाद्भीतं प्रपन्नं प्रपाति यस्य भयान्मृत्युरन्तको दुर्गां वा प्रधावति "मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुतेः । तमीशमरणं शरणमीमहि प्राप्नुम इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन्नेव सरोवरे अभ्यासो यस्य तद्यथास्यात्तथेति तेनाऽवगाहनादौ निश्शङ्कत्वं व्यञ्जितं निजेन पुष्करेण कराग्रेण ॥ २५ ॥

करेणूः स्त्रीः कलभान् सुतांश्च स्नपयन् ॥ २६–२७ ॥

ग्राहेण विकृष्यमाणं तं दीनधियः करेणवः केवलं विचुक्रुशुरेव, पार्ष्णिग्रहास्तदुद्धरणे साहाय्यवन्तः ॥ २८ ॥

जलौकसो ग्राहस्य विपर्ययः बलादीनां व्ययस्याभावः प्रत्युताधिक्यमित्यर्थः । सकलं सर्वं यथा स्यात्तथाऽभूत् विपर्ययस्योत्पत्तिः सम्पूर्णेनैव न त्वंशेनेत्यर्थः ॥ २९–३० ॥

दध्यौ किमिदं मे कर्मेति यदा परामर्ष तदा इमां बुद्धिं सहसैव प्राप ॥ ३१ ॥

बुद्धिमेवाह—न मामिमे गजा अपि मोक्तुं मोचयितुं प्रभवन्ति करिण्यः कुतः, यतो ग्राहरूपेण विधातुः पाशेनाऽऽवृतः तदपि परं परमेश्वरं परायणं परममाश्रयं शरणं यामि । अहं चेति, यद्यप्यहं पशुत्वादज्ञस्तदपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कोऽसौ यं शरणं यासीति तत्राह—य इति । यद्भयादित्यत्र श्रुतिः "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमस्य द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन् आत्मानमद्भिः स्नपयन् विगाह्य विलोड्य गतक्लमः श्वसन् निजपुष्करेण कराग्रेणोद्धृतममृताम्बु अमृतवत्स्वादु जलं निकामं यथेष्टं पपौ ॥ २५ ॥

घृणी दयावान् स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिः करेणूः स्वभार्याः कलभान् पुत्रांश्च संस्नपयन् निपाययन् कृच्छ्रं यथा गृही न पश्यति नाबुद्ध यतोऽजमायया कृपणो दुर्मदश्च ॥ २६ ॥

तदेव कृच्छ्रं दर्शयति—तमिति ॥ २७ ॥

आतुरंप्रति दीनधियः करेणवः केवलं विचुक्रुशुः रुरुदुः अपरे गजाः पार्ष्णिग्रहाः साहाय्यकरास्तारयितुं नाशक्नुवन् ॥ २८ ॥

एवं नियुध्यतोः सप्राणयोः समबलयोः अन्तरतः बहिश्च मिथो विकर्षतः सहस्रं समाः सम्वत्सराः व्यगमन् ॥ २९ ॥

ततस्तदनन्तरं दीर्घेण कालेन जले विकृष्यमाणस्याऽनपावसादितो गजेन्द्रस्य मनःप्रभृतीनां व्ययोऽभूत् । तत्र मनः

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अन्तःकरणसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यम् ओज इन्द्रियसामर्थ्यम् जलौकसः ग्राहस्य तु सकलं मन आदिकंप्रति विपर्ययः व्ययाभावोऽभूत् ॥ ३० ॥

स इत्थं प्राणस्य सङ्कटं मरणभयं यदाऽवाप तदा विवशः आत्मनो विमोक्षणे अपारयन् असमर्थस्सन् चिरं दध्यौ अथानन्तरमिमां बुद्धिमभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

तां बुद्धिं दर्शयति-नेति। आतुरं माम् इमे ज्ञातयो विमोचितुं न प्रभवन्ति अहश्च न प्रभवामि करिण्यः कुतः प्रभवन्ति अतो यस्य विधातुः कर्मफलदस्य पाशेनावृतस्तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयं शरणं यामि ॥ ३२ ॥

कः सः यं शरणं यासीत्याकाङ्क्षायामाह-अन्तं करोतीत्यन्तको मृत्युः स एव उरगस्तस्मात् उरगात् ग्राहात् प्रचण्डो भयङ्करो वेगो यस्य तस्मात् भीतमत एव प्रपन्नं शरणापन्नं कश्चनेशो दुर्ज्ञेयप्रभावः परिपाति तमरणं शरणमीमहि व्रजेम यस्य भयान्मृत्युः प्रधावति, तथाच श्रुतिः "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका।

और पहुँचते ही उस तटाक में घुसकर अच्छेप्रकार अवगाहन (झकोर) कर अमृत सदृश स्वादु और हेमारविंद के पराग से वासित उस निर्मल जल को अपनी शुण्डा से भर२ कर स्नान करता हुआ पीने लगा, इसीसे उसकी सम्पूर्ण ग्लानि दूर हुई ॥ २५ ॥

गृहस्थ जैसे हो तिसप्रकार अपनी शुण्डा भर२ कर अपनी हथिनियों को और छोटे२ बच्चों को जल पिवाता हुआ और स्नान कराता हुआ वह दुर्मद जल क्रीडा में लग गया, और उस कृपणने अज (ईश) की माया से आते हुए सङ्कट को नहीं देखा ॥ २६ ॥

हे नृप! उस गजेन्द्र को उस तटाक में दैव प्रेरित किसी एक बडे बलिष्ठ ग्राहने रोष से चरण में पकड लिया, तब वह गज भी यदृच्छा से ही बडे व्यसन (कष्ट) को प्राप्त हुआ, और उस अति बलिष्ठ गजने अपने बलके अनुसार पराक्रम किया ॥ २७ ॥

पर जब उस गजयूथपति को बलिष्ठ ग्राह वेगसे खींचने लगा, और गज अति आतुर हुआ, तब विचारी दीन मन्दबुद्धिवाली हथिनियें आक्रोशकरने (चिघाडने) लगीं और जो बडे२ गज लोग रहे वोभी सब गजेन्द्र को पकड कर बाहर को खींचने लगे परञ्च तारने (,तीरपर खींचलेने को) समर्थ नहीं हुए ॥ २८ ॥

इस प्रकार गजेन्द्र और नक्र (ग्राह) को युद्ध करते२ तथा दोनों को परस्पर बाहर और भीतर को खींचते२। हे महीपते! एक हजार वर्ष व्यतीत हो गये, परञ्च तथापि दोनो के प्राण बने रहे इस बातको देखकर देवताओं ने बडा आश्चर्य माना ॥ २९ ॥

तब तो जल में खिचने से दुःख पाते हुए गजेन्द्र का भी उत्साह और शरीर का बल तथा इन्द्रियों का बल अति दीर्घ काल व्यतीत होने से सब नष्ट हो गया, और जलचर होने से ग्राह का बलादिक सब अधिक ही होता गया ॥ ३० ॥

इस प्रकार वह गजेन्द्र, देहधारी होने से जब सङ्कट को प्राप्त भया और विवश होने से अपने मोचन (छुडाने) को जब समर्थ न हुआ, तब चिन्ता करने लगा, और फिर उसको ऐसी बुद्धि आई ॥ ३१ ॥

कि जब ये मेरे ज्ञाति के गज लोग, आतुर ऐसे मेरे लिये छुडाने को समर्थ नहीं हैं, फिर विचारी हथिनियें कहां से समर्थ होंगी, अब में इस ग्राह रूप विधाता के पाश बंधा हुआ भी उसी ब्रह्मादिकों के परम आश्रय के शरण आऊं ॥ ३२ ॥

जो कोई ईश, बडे बलिष्ठ प्रचंड वेग वाले, तथा अत्यन्त ही चारों ओर दौडने वाले, काल सर्प से भयभीत शरणागत की रक्षा करता है, और जिसके भय से मृत्यु दौडता है, में भी उसी श्रीनारायण के शरण को प्राप्त होता हूं ॥ ३३ ॥

इति श्री मद्भागवत अष्टम स्कन्ध में द्वितीयाऽध्याय की,
भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि ।
जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् ॥ १ ॥

गजेन्द्र उवाच ।

ॐ नमो भगवते तस्मै यतएतच्चिदात्मकम् ।
पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ २ ॥
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।
योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयम्भुवम् ॥ ३ ॥
यः स्वात्मनीदं निजमाययाऽर्पितं क्वचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितम् ।
अविद्धदृक्साक्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तृतीये तु गजेन्द्रेण स्तुतो हरिरुपेत्य तम् ।
समुद्दधार तं ग्राहाद्ग्राहं देवलशापतः ॥ १ ॥

जाप्यं जप्यं स्तोत्रम् प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नसंज्ञे ॥ १ ॥

तस्मै नमो नमनमभिधीमह्यभिध्यायेम केवलम् ग्राहगृहीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् स्वस्य तज्ज्ञानं सम्भावयितुं विशिनष्टि, यतश्चिद्रूपादेतद्देहादिचिदात्मकं चेतनं भवति तदुक्तं "येन चेतयते विश्वम्" इति. तत्र हेतुः, पुरुषाय पूर्षु कारणत्वेन प्रविष्टाय ननु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धं तत्राऽऽह आदिः प्रकृतिः बीजं पुरुषस्तद्रूपाय प्रविष्टत्वेऽपि जीववत्पारतन्त्र्यं वारयति परेशायेति ॥ २ ॥

परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाऽऽह यावत्समाप्ति, यस्मिन्नधिष्ठाने यत उपादानोद्यन कर्त्रा यश्च स्वयमेवेदं विश्वं भवति अस्मात्कार्यात्परस्मात्कारणाच्च यः परस्तं स्वयम्भुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ ३ ॥

विश्वहेतुत्वं स्वतस्सिद्धत्वञ्चोक्तमिदानीं विश्वप्रकाशकत्वं स्वप्रकाशकत्वं च वर्णयन्प्रार्थयते-यः स्वात्मनीति। विभातमभिव्यक्तं सत्क्वचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत् तदुभयं कार्यं कारणं च साक्षीसन्नीक्षते साक्षित्वे हेतुः अविद्धदृगलुप्तदृष्टिः आत्ममूलः स्वयं प्रकाशः कुतः परात्प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि परस्तस्यापि प्रकाशक इत्यर्थः । "चक्षुषश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः" ।

इति भगवदुक्तरीत्यैवङ्कृतनिश्चयो गजेन्द्रः पूर्वजन्माभ्यस्तं जजापेत्याह मुनिः-एवमिति । एवं नमामीत्यादिश्लोकद्वयोक्तरीत्या व्यवसितः निश्चितमनाः मनो हृदि समाधाय हृदयस्थं कृत्वा विषयान्तरेभ्यः प्रत्याहृत्य प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नाख्यजन्मन्यनुशिक्षितमभ्यस्तं परमं जप्यं स्तोत्रं जजाप ॥ १ ॥

जप्यमेवाह—ॐ इत्यादिना । तावत् "कारणं तु ध्येयम्" इति श्रुत्युक्तविधया जगत्सृष्ट्यादिकारणं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं नमस्कृत्य शरणं व्रजति—ओमिति । "ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः"इत्युक्तरीत्या ब्रह्मणो निर्देशपरः ओंकारः ब्रह्मण इत्यर्थः । ओंकाराभिप्रेतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणबृहत्त्वं भगवत इत्यनेन पूर्णषाड्गुण्यवाचिना स्पष्टीकृतम्. एवं कारणत्वोपयुक्तगुणयोग उक्तः एवंविधाय तस्मै भगवते नमः । कोऽसौ भगवान्यं नमस्करोषि इत्यत्र तं लक्षयंस्तद्ध्यानं प्रतिजानीते—यतो भगवत एतच्चिदात्मकं चित्संसृष्टमचेतनात्मकं चिदचिदात्मकमिति यावत् यत एवमत आदिबीजाय परमकारणायातएव परेषां ब्रह्मादीनामपीशाय परमपुरुषायाभिधीमहि अभिध्यायेम ध्यायतेर्लिङ्ङ्यार्षत्वादात्मनेपदं विकरणाभावे सम्प्रसारणं च रूपं "क्रियायामभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्"इति वचनेन पत्ये शेत इत्यादाविव ध्यान-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रियायाः सम्बध्यमानविवक्षया सम्प्रदानसंज्ञायां पुरुषायेति चतुर्थी. सत्यं परं धीमहीत्यादौ तु आप्यमानत्वविवक्षया कर्मसंज्ञायां द्वितीया यतइति हेत्वर्थे पञ्चमी हेतुत्वं चाधिकरणोपादानकर्त्रादिसाधारणं ततश्च यस्मिन् यतः येनेति विवक्षितं तदन्वयानुगुणानि लीनजातरचितादिपदान्यध्याजिहीर्षितानि ॥ २ ॥

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विशदयन् शरणं व्रजति—यस्मिन्निति। इदं चिदचिदात्मकं जगद्यस्मिन् प्रलीनं सृष्टेः प्रलयपूर्वकत्वात् लयाधिकरणत्वसूचनाय तावद्यस्मिन्नित्युक्तं यत उपादानभूतात् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टादेतत्स्थूलचिदचिद्विशिष्टात्मकं जगज्जातं येन कर्त्रा सृष्टं रचितं च येनेति तन्त्रेण स्रष्टृत्वं रचितृत्वं चोभयमपि विवक्षितं तथा यस्मिन्नित्यनेन सृज्यमानचिदचिदधिकरणत्वमपि विवक्षितं यत इदमित्यनेन जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभाव उक्तः तत्कृतं तयोर्मिथोऽनन्यत्वमाह—य इदं स्वयमिति। इदं सर्वं यदात्मकमित्यर्थः। उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं परिहरति, योऽस्मात्परस्माच्च पर इति. अस्मात्स्वरूपान्यथाभावमापद्यमानादचेतनजातात्परो विलक्षणः यः स्वभावान्यथाभावमापद्यमानो जीवः तस्माच्च परो विलक्षणः स्वरूपेण स्वभावेन च विकाररहितः चिदचिद्द्वारकत्वाद्विकारस्येति भावः। तमेवंभूतं स्वयम्भुवं स्वायत्तसत्तादिमन्तं न तु जीववदन्यायत्तसत्तादिमन्तमित्यर्थः प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः। यद्यप्यत्र गत्यर्थेन पद्यतिना बुद्ध्यर्थेन सता अध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते, तथापि प्रमाणानुसारादरणान्तमीमहीति पूर्वत्र शरणशब्दपर्यायस्यारणशब्दस्य प्रयोगाच्च प्रार्थनायान्वितरक्षाभरन्यासं करोतीत्युच्यते तथाचोच्यते "अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्। तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः" इति रक्षाप्रार्थनं तु समनन्तरश्लोकेष्ववतु मामपरात्परइत्यादिषु स्फुटम् इयं च गजेन्द्रेण विहिता प्रपत्तिर्मुक्त्यर्थैव न तु प्राणसंरक्षणार्था—

> "गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ।
> प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः" ॥

इति तत्फलतया मुक्तेरेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

अस्मिन्निदमित्यनेनाभिप्रेतं सृष्टिसंहारविषयचेतनाचेतनात्मकजगदधिकरणत्वं विवृण्वन् सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तं रक्षार्थं प्रार्थयते—यइति। आत्मनि स्वस्मिन्नेव यः कस्मिंश्चित्कालेऽस्मिन् निजमायया स्वीयसङ्कल्पेन विभातं प्रकाशितं देवादिनामरूपविभागत्वेन प्रकाशितं कस्मिंश्च तिरोहितं नामरूपविभागत्यागेन सूक्ष्मरूपतया प्रलीनमित्यर्थः। इदमुभयं कार्यावस्थं कारणावस्थं च चिदचिदात्मकं जगत् अविद्धदृक् नित्यं सङ्कोचविकासादिरहितापरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानाश्रयः साक्षी सर्वज्ञश्च समीक्षते स आत्ममूलः अनन्यकारणः परात्प्रधानात्परात्जीवात्परो विलक्षणः मामवतु परस्माच्च पर इत्युपादानत्वप्रयुक्तविकारप्रसङ्गपरिजिहीर्षयोक्तम् अत्र तु जीवान्तरस्यापि स्वसदृशत्वे स्वरक्षणासामर्थ्यसूचनायोक्तम् अवत्विति प्रार्थिता रक्षाऽत्र यावदनिष्टपरिहारपूर्वकेष्टप्राप्तिरूपा सा च मुक्तिरेव अज्ञानिनो गजेन्द्रस्य केवलप्राणमात्ररक्षाप्रार्थनानुपपत्तेः "जिजीविषेनाहमिह" इति "मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय" इति स्पष्टमुक्तेश्च अत एव सर्वज्ञो भगवान् तदभिप्रायमालोच्य मुक्तिमेवादादिति भावनीयम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ध्यानपूर्वकस्तुत्याप्रसन्नाद्धरेर्गजेन्द्रस्य ग्राहापदो मोक्षो यथाऽभूत्तथा संसारग्राहादपि मोक्षो भगवत्प्रसादेन स्यादिति प्रदर्शनाय तन्मोक्षप्रकारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, किंप्रकारो गजेन्द्रः शरणमयासीदिति तं प्रकारं दर्शयितुमाह—एवमिति। जाप्यं मन्त्रं तिर्यग्योनेरनधिकारिण एतदसम्भावितमिति तत्राह, प्रागिति ॥ १ ॥

एतच्चिदानन्दात्मकं चेतनजातं यतो यस्मादेवाप्ताभीष्टं तस्मा इति हिशब्देन पुरुषादिविशेषणानां "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं पुरुषमीक्षते" इतिश्रुतिसिद्धं दर्शयति ॥ २ ॥

मन्त्रोक्तविशेषणविवरणपूर्वकं ध्यानमाह—यस्मिन्निति। इदं जगद्यस्मिन्हरौ प्रतीयते "यत्प्रयन्ति" इति श्रुतेः। इदं यतो यस्माच्चैव जायते "यतो वा इमानि भूतानि" इति श्रुतेः। चशब्देनान्यस्मादुत्पादं निवारयति, इदं येन ब्रह्मणा प्रवर्त्तते "येन जातानि जीवन्ति" इति श्रुतेः। इदं विश्वं यः स्वयं प्राप्तसत्ताकः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुतेः। ननु यः स्वयमित्यनेन तादात्म्यं किं न स्यादिति तत्राह, अस्मादिति. अस्मात्प्रत्यक्षप्रपञ्चात्परस्मात्परोक्षाद्मुक्तप्रपञ्चाच्च पर उत्तमो यस्तं स्वयम्भुवं स्वत एव प्राप्तसत्ताकं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः—

> "उत्पन्नस्यापि तत्सत्ता हरेस्तत्र इतीर्यते ।
> हरेर्विश्वं भिन्नमपि परमोऽसौ यतो विभुः" ॥

इतिवचनान्न तादात्म्यमत्रोच्यते किमु ततः प्राप्तसत्ताकं जगदिति ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तार्थं भेदस्पष्टीकरणाय विवृणोति—यः स्वात्मनीति। यो भवान् क्वचिज्जाग्रति विभातं क्व च सुषुप्तौ तिरोहितम् अप्रकाशितं तदुभयं तदिदं जगत् निजमायया स्वेच्छया स्वात्मनि स्वोदरे अर्पितमीक्षते? इत्यन्वयः। ननु,शरीरे स्थित्वा ईक्षते चेज्जीववल्लुप्तज्ञानत्वेनेक्षणायोगः स्यादिति तत्राह, अविद्धदृगिति. तर्हि कथमीक्षत इति तत्राह, साक्षीति. स्वमामवत्वित्यन्वयः आत्मा स्वयमेव मूलं कारणं प्रतिष्ठा च सत्तावांस्तथा अनेन स्वयंभूशब्दो विवृतः "स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः। "अक्षरात्परतः परः" इति च. क्वचिच्चतुर्मुखादौ विभातं क्वास्मदादौ तिरोहितम् इति वा ॥ ४ ॥

कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु[1] पालेषु च सर्वहेतुषु ।
तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमो भगवत इत्यस्य टीकायां ग्राहगृहीतेत्यादि । यद्यपि प्राग्जन्मजप्यमस्य न सम्भवति । तथापि प्रस्तावबशादनेनात्र तथा भावितमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तृतीये संस्तुतो विष्णुर्जलादुद्धृत्य हस्तिनम् ।
ग्राहं चक्रेण संछिद्य तं तच्छापात् कृपाम्बुधिः ॥

एवं व्यवसितं निश्चयो यस्य ॥ ॥ १ ॥

नमस्कुर्मः धीमहि ध्यायामश्च यतो यस्मात् नमस्कृतात् ध्याताच्च एतत् मायात्मकमपि जगत् स्थूलसूक्ष्मदेहमयं चिदात्मकं भवति पुरुषाय पुरुषाकाराय आदिबीजाय पुरुषाकारत्वेनैवादिकारणाय अतः परेशाय परमेश्वराय ॥ २ ॥

परमेश्वरस्य जगदुपादानादिकारणकलापत्वञ्चाह—यस्मिन् इदं जगत् गृहे घटादिकमिव यतश्च कुम्भकारादिव येन चक्रदण्डादिनेव यः मृत्पिण्ड इव एवं योऽस्य विश्वस्य स्वयमेव सर्वाणि कारणानि भवतीत्यर्थः । इदमित्यस्य पुनः पुनरुक्तिस्तदन्वयनिर्द्धारणार्था यस्तु अस्मात् विश्वस्मात् परस्मात् विश्वकारणकलापाच्च परस्तं स्वयम्भुवं कृष्णरामादिरूपेण यः स्वयमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

किञ्चेदं कार्य्यकारणात्मकं जगदप्यनादितः सत्यमेवास्तीति वदन् स्वपरप्रकाशकत्वमाह—य इति । निजमायया यदिच्छावशात् सृष्टा सृष्टा अर्पितं स्वात्मन्येव कदाचित्कल्पादौ विभातं क्व कदाचित् कल्पान्ते तिरोहितम् अविद्धदृक् अलुप्तदृष्टिरेव साक्षी सन्नीक्षते उभयं विभातं तिरोहितं च आत्ममूलः आत्मा स्वयमेव मूलं यस्य सः स्वप्रकाशः परात् प्रकाशकादपि परः "चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गजेन्द्रस्तुतेन हरिणा ग्राहाद्गजेन्द्रस्य देवलशापाद्ग्राहस्य च विमोचनं कृतमित्याह—एवमिति तृतीयेन । एवं व्यवसितं व्यवसायो यस्य सः जाप्यं जप्यं स्तवम् प्राग्जन्मनीन्द्रद्युम्नाख्ये ॥ १ ॥

यतः कारणात् एतत् चिदात्मकं चिदचिदात्मकं चिदाचिद्रूपं विश्वमुत्पद्यते तस्मै नमो नमनमभिधीमहि अभिध्यायेम केवलं न तु शरीरेण प्रणमामि परवशत्वात् । ननु, "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुषः" इति श्रुत्यमिस्वनेकानि कारणानि श्रूयन्ते इत्यत्राह——पुरुषायादिबीजायेति । आदीनां सर्वेषां कालादीनां कारणानां बीजाय परमकारणाय पुरुषाय अत एव परेशाय ॥ २ ॥

यस्मिन्धारके यत उपादानात् येन निमित्तेन य एवस्वयमिदं सर्वजन्मादिहेतुत्वात् "सर्वं खल्विदं 'ब्रह्म तज्जलानिति" इति श्रुतेः । अस्मात् स्थूलात्प्रपञ्चात् परस्मात्सूक्ष्मरूपात् परो विलक्षणस्वरूपः स्वयम्भुवम् अनन्यसिद्धम् प्रपद्ये शरणं गच्छामि ॥ ३ ॥

यः अविद्धदृक् अनावृतज्ञानः अत एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा तदुभयमीक्षते इति क्वचित्सृष्टिसमये अभिव्यक्तनामरूपतया विभातं क्व च क्वचित्प्रलयसमये अनभिव्यक्तनामरूपतया तिरोहितं यदिदं स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वम् । निजमायया स्ववपुनाऽऽत्मकेन सङ्कल्पेन स्वात्मनि धारके अर्पितम् तदुभयमीक्षते परात् देहेन्द्रियविलक्षणान्मम स्वरूपादुपासकात्परः समामवतु ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीदेवकीनन्दनाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे राजन् ! गजेन्द्र ने ऐसा व्यवसाय (निश्चय) कर, बुद्धि से हृदय में मन का समाधान कर जो पहिले जन्म में सीखा था उसी परम जाप्य का जप करने लगा ॥ १ ॥

गजेन्द्र बोला, कि—उस भगवान् (षड्गुणसंपन्न) को नमस्कार है कि—जिससे यह चिदात्मक जगत् उत्पन्न हुआ है, पुरुष रूप, और इस जगत के आदि बीजरूप, और ब्रह्म रुद्रादि के भी नियन्ता, ऐसे भगवान का मैं ध्यान करता हूं ॥ २ ॥

जिस अधिष्ठान में यह जगत है, और जिस उपादान से यह जगत हुआ है, और जिस कर्त्ता ने इस जगतको बनाया है, और जो स्वयं आपही इस जगत् रूप है, और जो कार्य कारण दोनों से पर है, उस स्वयम्भू परमात्मा के मैं शरण प्राप्त हूं ॥ ३ ॥

अपने शरीर में अपनी माया से अर्पित कभी प्रादुर्भूत (प्रकट) कभी तिरोहित ऐसे विश्व को, और कार्य कारण को, नित्यही अनष्टदृष्टि वाला जो साक्षी होकर सदा देखता है, वह स्वयंप्रकाश परात्पर हमारी रक्षा करो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तिरोहितमीक्षते इत्येतत्प्रपञ्चपूर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन् प्रार्थयते—कालेनेति द्वाभ्याम् । पञ्चत्वमितेषु नाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगाहम्

(१) लीनेषु इति विजय० पाठः ।

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।
यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥ ६ ॥
दिदृक्षवो यस्य पदं सुमङ्गलं विमुक्तसङ्गा मुनयः सुसाधवः ।
चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं वने*भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥
न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे(१) गुणदोष एव वा ।
तथापि लोकाप्ययसम्भवाय यः स्वमायया तान्यनु(२)कालमृच्छति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गभीरमनन्तम् तस्य तमसः "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अत एव देवादयो यस्य स्वरूपं न विदुः जन्तुरर्वाचीनः को ऽपि गन्तुं ज्ञातुमीरितुं वक्तुं वा, दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः मा माम् ॥ ६ ॥

कथं तर्हि "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिः इत्याशङ्क्य तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाऽऽह–दिदृक्षव इति । अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि अव्रणमच्छिद्रम् भूतानामात्मभूता भूतेष्वात्मदृष्टयः सन्तः स मे गतिरस्तु ॥ ७ ॥

दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपञ्चयन्प्रणमति—न विद्यत इत्यादिना । लोकानामप्ययः प्रलयः सम्भवो जन्म तयोर्द्वन्द्वैक्यम् तदर्थं यस्तानि जन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कच्चित्तिरोहितमिदमीक्षते इत्युक्तं तज्जगत्तिरोभूय कां दशामापद्यते स च तद्दशायां कथम्भूतोऽवस्थित ईक्षते ? इत्यपेक्षायां तद्दर्शयति–कालेनेति । कालेन द्विपरार्धावसानरूपेण कालेन निमित्तेन सर्वस्य जगतो हेतुषु रूपेषु हेतुषु वा पृथिव्यादितत्त्वेषु तत्कार्येषु लोकेषु तत्पालकेषु ब्रह्मादिषु च पञ्चत्वं लयमितेषु प्राप्तेषु सत्सु गहनमतिसूक्ष्मत्वात् दुरवबोधं गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यम् अणुत्वादिनाऽपि परिच्छेत्तुमशक्यं निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नत्वादितिभावः । एवंविधं तम आसीत् "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्" इति श्रुतेः तमःशब्दो निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नाचिद्द्रव्यवाची "अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति" इतिश्रुतेः । तदेवंभूतस्य तमसःपारे योऽभिविराजते पारोऽत्र पालनं नियमनरूपम् "पॄपालनपूरणयोः" इतिधात्वर्थानुरोधात् उक्तविधतमोनियमने कार्योन्मुखत्वापादनरूपे स्थित इति शेषः विराजते प्रकाशते न तु जीववत्संकुचितज्ञानो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कच्चित् विभातमीक्षत इत्युक्तं कीदृशं तस्येक्षणम् ? इत्यपेक्षायां तत्सदेवमनुष्याद्यवस्थजीवसमष्टिभिन्नानाविधविचित्रकर्मानुगुणनियमनरूपत्वादित्थं तया दुरवबोधमिति वक्तुं तावत्तत्स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात्तदीक्षणमपि दुरवबोधमेवेति दर्शयितुं स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वं वदन् तं स्वरक्षार्थं प्रार्थयते–न यस्येति । देवाः सत्त्वप्रचुराः "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्" इत्यतीन्द्रियार्थदर्शनयोग्यत्वं सूच्यते ऋषयो योगिनः अनेनाऽपि तदेव सूच्यते एत एव यस्य पदं पद्यत इति पदं स्वरूपं न विदुरन्योऽर्वाचीनो जन्तुः प्राणी तत्पदं गन्तुं यथावद्बोद्धुम् ईरितुं वक्तुं च कः पुनरर्हति ? तत्र दृष्टान्तः, यथा आकृतिभिर्वेषैर्विचेष्टतो नटस्यायमसौ इति तत्स्वरूपमतज्ज्ञाः न विदुस्तथेत्यर्थः । स एवं दुरवबोधस्वरूपोऽत एव दुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्गमव्यापारः इत्थं तया दुरवबोधनियमनरूपव्यापारयुक्तो मामवतु, यद्वा नटस्येवाकृतिभिर्देवादिविचित्रशरीरैर्विचेष्टतो जीवद्वारा विचेष्टनो यस्येति वान्वयः आकृतिभिरवतारविशेषैः विचेष्टतो यस्येति वार्थः ॥ ६ ॥

दुरवगमत्वोक्तिप्रसक्तामनुपास्यत्वशङ्कां निराचिकीर्षुस्तस्य नटस्येति दृष्टान्तसाधर्म्यलब्धं केश्चित्सुबोधत्वं वदन् तस्यैव स्वरक्षोपायत्वमध्यवस्यति–दिदृक्षव इति । सुमङ्गलं नित्यसुखरूपं यस्य स्वरूपं दिदृक्षवः साक्षात्कर्तुमिच्छवो मुनयः विमुक्तः सङ्गो दारागारादिषु शब्दादिविषयेषु वा यैस्ते सुसाधवः अन्यैरपि साधूनां धर्मैर्युक्ताः भूतेषु उच्चावचेष्वात्मभूता आत्मतुल्यतां प्राप्ताः स्वात्मसमदर्शिनः सन्तो वनेऽरण्येऽव्रणमच्छिद्रमलोकव्रतमितरैर्जनैः कर्तुमशक्यं व्रतमुपासनात्मकं चरन्ति उपासनात्मकव्रतपरिशुद्धमनसा तत्पदं साक्षात्कुर्वन्त्येवेति भावः । तथा च श्रुतिः "हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्" "न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्" इत्याद्यदृश्यत्वश्रुतयस्तु योगापरिशुद्धमतिभिरग्राह्यत्वं वदन्तीति भावः । स एवंभूतो मे गतिः रक्षोपाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं दृश्यत्वादृश्यत्वश्रुतीनां विषयविभागोऽर्थात् प्रदर्शितः अथ तुल्यन्यायतया "अजायमानः" "निष्कलं निष्क्रियं, 'तद्रूपमनामयम्'" इत्यादिजन्मादिप्रतिषेधपराणां "बहुधा विजायते" 'यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्यादीनां जन्मादिप्रतिपादनपराणाञ्च श्रुतीनां विषयविभागं दर्शयन्स्तौति—नेति । यद्यपि यस्य जन्मादयो न

* समात्मभूता इति विज० पा० । (१) गुणदोषमतिध चक्र० पा० । (२) कुलगिति विज० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्ति जीवस्येव कर्मायत्ता न सन्तीति भावः । तथापि लोकानां दुष्कृतामप्ययो विनाशः सम्भवः साधूनां परित्राणां तयोः समाहारस्तस्मै तदर्थं तानि जन्मादीन्यनुकालं "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति" इत्याद्युक्तकालेषु इत्यर्थः । स्वमायया ऽऽत्मीयसङ्कल्पेन ऋच्छति प्राप्नोति स्वीकरोति अकर्मायत्तानि जन्मादीनि स्वेच्छयैवोपादत्त इत्यर्थः । तत्र दोषो विकारः इममेव विषयविभागमभिप्रेत्य वरदगुरुभिरयं श्लोकोऽभिहितः—

"यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेद—
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ॥
अन्योन्यभिन्नविषयानविरोधगन्ध—
मर्हन्ति तन्नविषयः प्रतिषेधवाच्याः" इति ॥

यस्तानि ऋच्छति स मे गतिरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परात्परत्वं स्पष्टयन् दुर्ज्ञेयत्वमाह—कालेनेत्यादिश्लोकद्वयेन । लोकेषु पृथिव्यादिभूतकार्येषु साकल्येन पञ्चत्वं पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मतामितेषु सर्वहेतुषु पृथिव्यादिसर्वकारणेषु चशब्दात् महदादिषु लीनेषु स्वस्वकारणतामाप्तेषु सत्सु यत्तद्गहनं दुर्ज्ञेयं गभीरम् अत एवागाधं तम आसीत् यो विभुः तस्य तमसः पारे तमःसम्पर्करहितदेशेऽभिविराजते स्वतो नेत्याह, कालेनेति. कालनाम्ना हरिणा ॥ ५ ॥

देवादयो यस्य पदं न विदुरिति यदतः पुनः को जन्तुः तत्पदं गन्तुम् ईरितुं वक्तुमर्हतीत्यन्वयः. हनुमदाद्याकृतिभिः तत्तदाकारानुसारेण विचेष्टमानस्य नटस्य स्वरूपं यथा न ज्ञायते तथेति । स दुरत्ययानुक्रमणो दुर्ज्ञेयपरिक्रमणो हरिर्मामवत्वित्यन्वयः ॥ ६ ॥

हरेरेवंविधस्वरूपसद्भावे मानमाह—दिदृक्षव इति । अव्रणमक्षतम् अलोकव्रतं लोकैः कर्तुमशक्यं सृष्ट्यादिव्रतं यस्य स तथा तम् ॥ ७ ॥

देवदत्तवज्जन्माद्यभावाद्दुर्ज्ञेयत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—न विद्यत इति । आमघटादिश्यामादिगुणवन्नश्वरगुणो नास्ति दोषः कुत एव शब्देन "निरनिष्टो निरवद्यः" इति श्रुतिं सूचयति, सत्त्वादिनिमित्तदोषश्च नास्तीति वा दोषो नास्त्येव गुणयुतदोषश्च नास्तीति वा यद्यपि देवदत्तस्येव हरेर्जन्मादिकं नास्ति तथापि स्वमायया स्वमहिम्ना स्वेच्छया वा लोकस्य तदाश्रयप्राणिनां च सम्भवाय सुखादिप्राप्तिलक्षणजननाय तानि जन्मादीनि सर्जनादिकालमनुसृत्य ऋच्छति प्राप्नोतीत्यन्वयः लोकत्रय सम्भवायेति केचित्पठन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कालेनेति त्रिकम् । तस्य पारे महावैकुण्ठे ॥ ५ ॥

यथा नटस्येति तस्य तद्यथा साधारणैर्दुर्गमं तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अलोकव्रतं लोकातीतभागवतव्रतम् अतएवाव्रणम् "भावान्निमील्य वा नेत्रे" इत्यादेः ॥ ७ ॥

नावद्यत इति युग्मकम् । अयमर्थः अवस्थान्तरप्राप्तिर्विकारः । तत्र प्रथमो विकारो जन्मेति अपूर्णस्य निजपूर्त्यर्थं चेष्टा कर्मेति मनोग्राह्यस्य वस्तुनो व्यवहारार्थं केनापि सङ्केतितः शब्दो नामेति । चक्षुषा ग्राह्यो गुणो रूपमिति सत्त्वादिप्राकृतगुणनिदानो द्रव्यस्योत्कर्षहेतुधर्मविशेषो गुण इति प्रकृतिजे लोके दृश्यते यस्य तु सर्वदा स्वरूपस्थत्वात् पूर्णत्वाग्मनसोऽप्यगोचरत्वात् स प्रकाशत्वात् प्रकृत्यतीतत्वात् तानि न विद्यन्ते तथापि यस्तानि ऋच्छति प्राप्नोति । तस्मै नम इत्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । अत एव श्रुत्यापि "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादौ अशब्दमस्पर्शमरूपादौ च तत्तन्निषिध्यापि "स सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादौ विधीयते । गुणा दोष इति परमार्थत्वात् गुण एव दोष इत्यर्थः । ततो रूढदोषस्तु सर्वथा न सम्भवत्येवेति व्यज्यते । तथाच कौर्म्य "ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् विरुद्धार्थोऽभिधीयते । तथापि दोषाः परमे नैवाहार्याः कथञ्चन ॥ गुणा विरुद्धा अपितु समाहार्याश्च सर्वतः, इति । "अयमात्माऽपहतपाप्मा" इत्याद्या श्रुतिश्च । नत्वेकत्र तेष जन्मादीनां भावाभावयोर्विरोध इत्याशङ्क्य तदविरोधे हेतुमाह—माययेति । अन्यथानुपपत्तिप्रमिता दुस्तर्कस्वरूपशक्तिरेव. तत्र हेतुः अतएव च स्वरूप भूतत्वेन तेभ्यः प्राकृतेभ्यो विलक्षणत्वात्तान्यपि न विद्यन्त इत्यपि वक्तुं नशक्येत इति भावः । अतएव विष्णुपुराणे । "गुणांश्च दोषांश्च मुने व्यतीतः" इत्युक्त्वा "समस्तकल्याणगुणात्मको हि" इति तथा "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" इतिच । पाद्मोत्तरखण्डे "योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः । प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैः गुणैर्हीनत्वमुच्यते" इति । नच स माययेत्यन्यथाऽर्थो मन्तव्यः । "स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि" इति । "धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्" इति "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इत्यादि वचनेभ्यः "स्वसुखनिभृतचेताः" इत्यादि वक्तृहृदयविरोधाच्च, अतः स्वामिभिरपि योगमायाशब्देन चिच्छक्तिः व्याख्याता । ननु, प्राप्नोतीत्युक्ते कादाचित्कत्वमवगम्यते, तत्राह—अनुकालं नित्यमेव प्राप्नोति कदाचिदपि न त्यजतीत्यर्थः । स्वरूपशक्तिप्रकाशितत्वस्य नित्यत्वस्य च मिथो हेतुहेतुमत्ता ज्ञेया । ननु, कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वं तर्हि क्रियैक्रियात्वञ्च प्रातिनजांशलक्षणमप्यारम्भपरिसमाप्तिभ्यामेव सिद्ध्यतीति । ते विना स्वरूपहान्यापत्तिः नैष दोषः श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात् । प्रकाशानन्त्यात् जन्मकर्मलक्षणलीलानन्त्यात्, अनन्तप्रपञ्चानन्तवैकुण्ठगततत्तल्लीलास्थानतत्तल्लीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशया

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

रानन्त्याच्च । एतदेवोक्तं श्रीब्रह्मणा "को वेत्ति भूमन् ! भगवन् ! परात्मन् ! योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् । क्वाहो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम्" इति । यत एव सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयोस्तदारम्भसमाप्त्यो रेकत्रैव ते जन्मकर्मणोरंशा यावत् समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्रारब्धा भवन्तीत्येवं श्रीभगवति विच्छेदाभावात् नित्ये एव ते जन्मकर्मणी वर्त्तेते तत्र ते कचिल्लिलक्षणात्नेनारभ्येते कचिदेकरूपेण चेति ज्ञेयम् । विशेषण भेदात् विशेषणैक्याच्च । एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक् क्रियास्पदं भवतीति । "चित्रं वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्" इत्यादौ प्रतिपादितम् । ततः क्रियाभेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेषु अभिमानभेदश्चावगम्यते । स च श्रीनारदेन योगमायावैभवदर्शने द्वारकायां प्रसिद्धः तथा सत्यैकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते । ननु, कथं ते एव जन्म कर्मणी वर्त्तेते । पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते उच्यते कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकत्वं यथा श्रीशङ्करशारीरके "द्विर्गोशब्दोयमुच्छरितो नतु द्वौ गोशब्दौ" इतिप्रतीति निर्णीतं शब्दैकत्वम् । तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन द्विधा पाकः कृतोऽनेनेति प्रतीत्या भविष्यति । ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव । अतएवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनविधानं युक्तं । तथाचोक्तं मध्वभाष्ये । "परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमादिष्वप्युपसंहार्यश्च युज्यते" इति । मनुमतश्चैतच्छ्रुत्या "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" इत्यनयैव उपसंहार्यत्वम । उपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः । इत्थमेवाभिप्रेतम् । श्रीगीतोपनिषद्भिः "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः" इति । नागपत्नीभिरपि "अव्याकृतविहाराय" इति । अतएव श्रीशुकादीनामपि तल्लीलाश्रवणे रागतः प्रवृत्तिर्युज्यते । यथोक्तम् "अजितरुचिरलीलाकृष्टसारः" इत्यादि आत्मारामाश्चेत्यादि । ननु भवत्स्वरूपभूतान्येव जन्मादीनि तथापि स्वरूपस्यैव पूर्णत्वात् तत्प्राप्तौ किं प्रयोजनम् ? तत्राह—लोकाप्ययसम्भवाय लोको भक्तजनः तस्याप्ययं संसारध्वंसः तत् पूर्वकः सम्भवो भक्तिसुखप्राप्तिः भूप्राप्तौ तदर्थम् एतदप्युपलक्षणाम् । नित्यपार्षदानामपि भक्तिसुखोत्कर्षार्थश्च । तदुक्तं प्रथमे "तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया । स्वानाश्चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत्" इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वकालाविराजमानत्वमाह—कालेनेति । तमः प्रलयकालोद्भूतं तस्य पार इति "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

सर्वदुर्ज्ञेयत्वमाह—न यस्येति । यदं स्वरूपं जन्तुरर्वाचीनः तत्त्वाऽनभिज्ञः गन्तुं ज्ञातुम् ईरितुं वक्तुं वा यथा नटस्य गीतपदार्थानां चन्द्रकमलादीनां आकृतिभिरभिनायमानाभिर्विविध चेष्टमानस्यं स्वरूपं भ्रूनेत्रपाण्यङ्गुल्यादिचेष्टया किमाकृतिमयं दर्शयतीति यथा नाट्यतत्त्वानभिज्ञः ज्ञातुं वक्तुञ्च नार्हति, तथा दुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्ज्ञेयचरित्रः ॥ ६ ॥

सर्वात्मचैवादृश्यत्वेऽपि भागवतव्रतदृश्यत्वमाह—दिदृक्षव इति । पदं चरणकमलं विमुक्तसङ्गास्त्यक्तसङ्गा मुक्तेभ्योऽपि विशिष्टा ये भक्तास्तत्सङ्गिनश्च अलोकव्रतं लोकाः वर्णाश्रमाचारवन्तस्तद्वतीतं भागवतं व्रतमित्यर्थः । अत एव अव्रणं भ्रंशशंकारहितम् "धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह" इत्यादेः ॥ ७ ॥

प्राकृतजन्मकर्माद्यभावेऽपि प्राकृतजन्मकर्मादिमत्त्वमाह—नेति । गुणदोषमिति समाहारद्वन्द्वः गुणदोष एवेति पाठे सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीतीतरेतरयोगेप्येकत्वं "ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" इतिवत् तदपि लोकानामप्ययः प्रलयः सम्भवः सृष्टिस्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तदर्थं स्वमायया मायिकतमोरजोगुणाभ्यां तानि रुद्ररूपेण ब्रह्मरूपेण च जन्मकर्मादीनि अनुकालं प्रतिप्रलयसृष्टिसमये ऋच्छति प्राप्नोति अत्र लोकस्थित्यर्थं विष्णुजन्मादीनि न निर्दिष्टानि तेषां मायिकत्वाभावात् मायिकजन्मकर्मादीनि तु नानेन निषिद्ध्यते तानि देवक्यादिजन्म गोवर्द्धनधारणादिकर्म कृष्णरामादिनाम रूपाणि स्वरूपभूतान्येव न निषेद्धुं शक्यते श्रुत्यापि "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्यादौ मायिकं निषिद्ध्य "स सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वकामः" इत्यमायिकं कर्मादि विधीयते अत एव श्रीविष्णुपुराणे "गुणांश्चदोषांश्च मुनेव्यतीतः" इत्युक्त्वा पुनराह "समस्तकल्याणगुणात्मको हि" इति तथा—

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥ इति

पाद्मोत्तरखण्डे च—

"योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ।
प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हेयत्वमुच्यते" इति

हेयसंयुक्तैर्हेयत्वयुक्तैरित्यर्थः । प्राकृता गुणा हि हेया भवन्ति यत इति भावः । नाम्नश्चिन्मयत्वं श्रुतिराह यथा "ओं आस्य जानन्तो नामचिद्विविक्तन बृहस्ते' विष्णो सुमतिं भजामहे ओंतत्सत्" इति अस्या अयमर्थः । हे विष्णो ! ते तव नामचित् चित्स्वरूपम् अत एव महः स्वप्रकाशरूपं तस्मादस्य नाम्न आ ईषदेव जानन्तो वयं न तु सम्यक् उच्चारणमाहात्म्यादि पुरस्कारेणेत्यर्थः । तथापि विविक्तन् ब्रुवाणाः केवलं तदभ्यासमात्रं कुर्वाणाः सुमतिं शोभनां त्वद्विषयां बुद्धिं भजामहे प्राप्नुमः यतस्तदेव नाम ओं प्रणवः सत् स्वतःसिद्धमिति अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरुपाय अप्राकृतचिद्घनरामकृष्णादिबहुरूपाय ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कालेन स्वशक्तिभूतेन लोकेषु स्थूलरूपविश्वावयवेषु पञ्चत्वमितेषु गतेषु सूक्ष्मपञ्चभूतद्वारा प्रकृतौ प्रविष्टेषु गहनं दुरवगाहं गभीरं विपुलं तमः प्रकृतिस्तदासीत् तस्य पारे स्थूल-

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
अरूपायोरुरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ९ ॥
नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ।
नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ १० ॥
सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ।
नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ ११ ॥
नमः शान्ताय घोराय*मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्ष्मरूपप्रकृतिविलक्षणे निजधाम्नि योऽभिविराजते समामवतु इत्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥

यस्य पदं स्वरूपं देवादयो न विदुः ज्ञानाभावे सुतरां तत्पदं वक्तुमनर्हा इति भावः । एवं सति जन्तुरर्वाचीनोऽस्मदादिः प्राणी कः पुनस्तत्पदं गन्तुं ज्ञातुम् ईरितुं वक्तुं च अर्हति न कोऽपीत्यर्थः । यथा नटस्याऽऽकृतिभिर्वेषैर्विचेष्टतोऽयमसाविति तत्स्वरूपमतज्ज्ञा न विदुस्तद्वत् स तथाभूतः दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणमनुवर्णनं यस्य स मामवतु ॥ ६ ॥

ननु, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" "ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छ"तइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सा कुतः स्याद-त्राह—दिदृक्षव इति । भूतानि आत्मभूतानि स्वतुल्यानि येषां ते सर्वभूतेषु दयावन्त इत्यर्थः । अत एव सुहृदः सुसाधवः स्वधर्मशीलाः मुनयो हेयोपादेयमननपराः अत एव विमुक्तसङ्गाः सन्तः यस्य पदं दिदृक्षवः अलौकव्रतं सामान्यलोकदुस्सम्पादकं ब्रह्मचर्यतीर्थवासमहच्चरणसेवादिकमव्रणं निर्दोषं चरन्ति ते त्वद-नुग्रहेण त्वां विदुरिति भावः । समे गतिर्भवतु ॥ ७ ॥

यद्यपि तथापि अनुकालं स्वमायया "माया च वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टुपाठात् स्ववयुनात्मकेन सङ्कल्पेन तानि स्वाऽनुरूपाणि "जन्म कर्म च मे दिव्यम्" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धानि ऋच्छति स्वीकरोति तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः । तत्र जन्म वसुदेवादिगेहे, कर्म गोवर्द्धनोद्धरणादि, नाम वासुदेवादि, रूपं चतुर्भुजत्वद्विभुजत्वादि, गुणाः नन्दाद्याज्ञापालनादि, दोषः दधिभाण्डभञ्जनादि, कस्मै प्रयोजनाय ऋच्छति लोकाप्ययसम्भवाय लोकानामसाधूनामप्ययाय विनाशाय साधूनां च सम्भवाय परित्राणाय तथोक्तं श्रीमन्मुखेन "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्, परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । संस्थापनाय धर्मस्य सम्भवामि युगेयुगे" इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कालशक्ति से सर्वहेतुओं के, तथा समग्र लोकपालों सहित लोकों के नष्ट होने पर, जब केवल गम्भीर गहन तम, अर्थात् मूलप्रकृतिमात्र अवशिष्ट रही, और उस प्रकृति के भी पार में जो विभु विराजमान हैं, ऐसे ॥ ५ ॥

और देव तथा ऋषि लोग भी जिसके पद (स्थान) को नहीं जानते हैं, फिर और प्राणी कौन ऐसा है, कि—जो जानने को और कहने को समर्थ होगा, जैसे नाना वेष धारण कर चेष्टा करने वाले नट के चरितों को सब नहीं जानसके हैं ऐसे ही दुर्गम चरित्र वाला वह परमात्मा हमारी रक्षा करै ॥ ६ ॥

जिसके सुमङ्गल पद के देखने की इच्छा वाले, और प्राणिमात्रों में आत्म सदृश दृष्टि वाले, सर्व सुहृद मुक्तसङ्ग मननशील साधुजन वन में निर्दोष ब्रह्मचर्य आदि व्रत का आचरण करते हैं वह हमारी गति होवै, अर्थात् रक्षा करै ॥ ७ ॥

जिसके प्राकृत जन्म, कर्म, नाम, रूप, गुण, दोष, कुछ नहीं हैं । तथापि निर्हेतुक कृपा से जगत के उत्पत्ति (स्थिति) संहार के लिये समय २ पर जन्म कर्मादि को जो धारण करता है उसको मेरा नमस्कार होवै ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मणे अरूपाय अनन्तशक्तये उरुरूपाय अत आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ॥ ९ ॥

आत्मप्रदीपाय प्रकाशान्तरस्याविषयाय कुतः साक्षिणे प्रकाशकाय परमात्मने जीवनियन्त्रे अत एव गिरां विदूरायाप्राप्याय चेतसां चित्तवृत्तीनां तथा च श्रुतिः "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति ॥ १० ॥

एवमपि विपश्चिता निपुणेन नैष्कर्म्येण सन्न्यासेन सत्त्वेन शुद्धेन "सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" इति श्रुतेः । प्रतिलभ्याय प्रत्यक्त्वेन प्राप्याय निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानन्दानुभूतये ॥ ११ ॥

* गूढाय इति पाठः वीर० ।

क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।
पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥
सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ।
(१)असता च्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १४ ॥
नमो नमस्तेऽखिलकारणाय (२) निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।
सर्वागमाम्नाय महार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥ १५ ॥
गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय ।
(३)नैष्कर्म्यभावेन (४)विवर्जितागमस्वयम्प्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्माऽनुकारिणे ज्ञानघनायचेति निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानवैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तम् आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वमेव सते तथा च श्रुतिः "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति पूर्णायेति वा ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां द्रष्ट्रे सर्वे प्रत्यया इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै तदेवाऽऽह, असताऽहङ्कारादिप्रपञ्चेन छाययाऽसद्रूपया उक्ताय प्रतिबिम्बेन बिम्बमिव सूचिताय तत्र हेतुः सद्रूपो विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै तदुक्तं तृतीये "यथा जलस्थ आभासः" इत्यादिना पाठान्तरे असत्यस्य छायया ऽध्यासेनोक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय अत एव स्वयं निष्कारणाय कारणत्वेऽपि मृदादिवद्विकारं वारयति—अद्भुतकारणायेति । एवम्भूतत्वे प्रमाणमाह—सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादय आम्नायाश्च वेदास्तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानस्थानाय अपवर्गाय मोक्षरूपाय अतः परायणायोत्तमानामाश्रयाय ॥ १५ ॥

गुणा एवारणिस्तया छन्नश्चिदूष्मपो ज्ञानाग्निस्तस्मै तेषां गुणानां क्षोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं यस्य "सोऽकामयत बहुस्याम्" इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं शरण्यत्वोपयुक्तगुणकथनपूर्वकं स्वरक्षायै शरणमुपगम्याथ पाशपरिवेष्टितबहुव्यञ्जनोपेतान्नादिभोजनप्रवृत्तन्यायेन झञ्झामारुतविधूतचूतादिफलादानप्रवृत्तन्यायेन च पौनरुक्त्यक्रमावनादृत्य उक्तैरनुक्तैश्च गुणैर्यथामत्युपस्थितैः शरण्यत्वोपयुक्तैः स्तुवन् प्रणमति—तस्मा इति । परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशाय अनन्ताः शक्तयः सृष्ट्यादिशक्तयो यस्य न विद्यते रूपं कर्मायत्तं शरीरं यस्य उरूणि बहूनि रूपाणि अकर्मायत्तानि स्वेच्छोपात्तान्यप्राकृतानि रूपाणि यस्याश्चर्यं लोकविसजातीयत्वेनाद्भुतं कर्म जगद्व्यापाराद्यात्मकं यस्य ॥ ९ ॥

आत्मनैव दीप्यत इत्यात्मदीपः तस्मै स्वयंप्रकाशाय साक्षिणे सर्वस्य युगपत्साक्षाद्द्रष्ट्रे परमात्मने लोकत्रयमाविश्य प्रशासनेन भर्त्रे गिरां मनसश्चेतसामविदूरायाविषयाय वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावाय चित्तावस्थस्य मनसः सत्त्वप्रचुरत्वेनाधिकार्थविषयीकरणयोग्यत्वसूचनाय मनसः पृथक् चेतसामपीत्युक्तम् ॥ १० ॥

विपश्चिता ज्ञानिना कर्त्रा सत्त्वेन विशुद्धेनानन्यप्रयोजनेन नैष्कर्म्येण उपासनात्मकनिवृत्तिधर्मेणोपलभ्याय कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् तस्याधिपतये निर्वाणसुखसंविदे निर्दुःखानन्दज्ञानस्वरूपाय ॥ ११ ॥

शान्ताय अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपषडूर्मिरहिताय यद्वा साधूनां शान्ताय प्रसन्नाय घोराय खलानामुग्राय गूढाय संसारिणां प्रच्छन्नाय गुणधर्मिणे सत्त्वादिगुणानामाश्रयाय निर्विशेषाय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणाश्रयत्वेऽपि तदवश्यायेत्यर्थः । साम्याय वैषम्यादिरहिताय ज्ञानघनाय क्वचिदपि जाड्यरहिताय, यद्वा शान्ताय अतिसौम्यमाधुर्यसौशील्यादिगुणगणलक्षितमधुरमूर्तये घोराय अतिभयानकात्युग्रश्रीनृसिंहरूपाय गूढाय अन्तर्यामिरूपायोत्पादिकाप्रकटितरूपायेत्यर्थः । मूढायेति पाठे केष्वपि स्वस्वरूपादन्यत्र केष्वप्यदत्तचित्ताय सर्वत्रानासक्ताय स्वात्मारामाय सदा स्वानन्दतुष्टायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रज्ञशरीरकाय सर्वाध्यक्षाय सर्वभूताधिपतये साक्षिणे सर्वद्रष्ट्रे पुरुषायान्तःप्रविश्य नियन्त्रे आत्ममूलाय स्वयं कारणान्तररहिताय मूलप्रकृतये सर्वोपादानभूताय ॥ १३ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां च युगपत्सदाद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे संशयविपर्ययादिसर्वभ्रमप्रत्ययहेतवे असता सततपरिणामिन्या छायया छायावदपृथक्सिद्धया मायया,

(१) असत्याच्च विमुक्ताय इति विजय० । (२)नारायणायार्ति विनाशनाय इति विजय० । (३)नैष्कर्म्यभावाय इति वीर० युक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय इति विजय० । (४) निवर्त्तितागमेति वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्ताय सूचिताय जडत्वेन स्वयं प्रवृत्तिशून्यया मायया प्रवर्त्तयितृत्वेन सूचितायेत्यर्थः । अक्तायेति पाठान्तरं तदा युक्तायेत्यर्थः । यद्वा गूढाय गुणधर्मिणे निर्विशेषाय साम्याय ज्ञानघनायेत्यचेतनसमष्टिशरीरकत्वमुक्तम् तत्र गूढाय नमोमयाय गुणधर्मिणे सत्त्वादिगुणानामाश्रयाय निर्विशेषाय "पृथिव्यादिविशेषरहिताय "महदाद्याविशेषान्ताः" इति प्रयोगात् साम्याय गुणसाम्यावस्थाय अज्ञानघनायेति वा छेदः तदा जाड्यस्वभावायेत्यर्थः । गूढत्वादिकं च "काठिन्यवान्यो बिभर्ति" इतिवत्प्रकृतिद्वारकं विशेषणं क्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषायेति समष्टिजीवशरीरकत्वमुच्यते क्षेत्रज्ञाय "एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः" इत्युक्तविधक्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय करणाधिपतये साक्षिणे बुद्धीन्द्रियादीनां साक्षाद्द्रष्ट्रे पुरुषाय सर्वशरीरान्तर्वर्तिने एतान्यपि तद्द्वारकाण्येव विशेषणानि ज्ञेयानि सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे इति श्लोके तु व्यष्टिजीवशरीरक नमस्कारः तत्रासताऽनित्यया छायया छायावत्सानुबन्धया वासनया अक्ताय रूषिताय उक्तायेति, पाठे सूचितायाश्रयमन्तरेण वासनाया अनुपपत्तेः तथा सूचितायेति भावः स्वप्रकाशाय इमान्यपि तद्द्वारकाण्येव विशेषणानि इतराणि त्वद्वारकाणीति विवेकः ॥ १४ ॥

अखिलकारणाय सर्वकारकशरीरकाय निष्कारणाय स्वयंकारकान्तरासाध्यायाद्भुतकारणाय मृदादिवत्स्वरूपपरिणामरहितकारणस्वरूपाय सर्वे आगमाः पाञ्चरात्रादयः आम्नाया ऋगादयो वेदाश्च तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानभूमये अपवर्गाय मोक्षहेतुभूताय परायणाय परमाश्रयाय परमप्राप्याय ते तुभ्यं नमः ॥ १५ ॥

गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय सत्त्वादिगुणात्मकाप्रकृतिरेवारणिः तत्संच्छन्नं जीवसमष्टिरूपमूष्माणमग्निं पिबति संहारकाले स्वस्मिन्नुपसंहृत्य यो निदधाति स तथोक्तस्तस्मै तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय मानसशब्दो मनःकार्यसङ्कल्पपरः तत्क्षोभे चिदचितोर्विक्षोभकाले सृष्टिकाले स्फुरितसङ्कल्पाय नैष्कर्म्यं मोक्षः स येन भाव्यते तस्मै निवर्त्तितागमस्वयंप्रकाशाय "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्युक्तप्रकारेण वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यज्ञानस्वरूपायेत्यर्थः । नैष्कर्म्यभावेनेतिपाठे नैष्कर्म्यभावेन मोक्षलक्षणेन निवर्तितः आगमः शास्त्रं यैः तेषां स्वयमेव प्रकाशमानाय मुक्तिपर्यन्ता हि शास्त्रवश्यता मुक्तानां तु निवर्त्तितागमानामकर्मवश्यानां तत्फलतया प्रकाशमानायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तरातीतश्लोकोक्तार्थविवरणपूर्वकं यच्छब्दविशिष्टं तच्छब्दावच्छिन्नं च नमति, तस्मा इति ॥ ६ ॥

अरूपायेत्युक्तं विवृणोति—नम आत्मेति । आत्मप्रदीपाय स्वतःप्रकाशाय आत्मनः जीवस्य स्वरूपज्ञापनप्रकाशाय वा ॥ १० ॥

(१) अरूपप्राप्तिसाधनज्ञानं तत्सद्भावे ज्ञानिप्राप्यत्वलक्षणं मानमित्यभिप्रायेण नमति—सत्त्वेनेति । विपश्चितां सत्त्वेन ज्ञानेन प्रतिलभ्याय प्राप्याय "बलज्ञानसमाहारः सत्त्वं केवलमेव च" इत्यभिधानम्. नैष्कर्म्येण निवृत्तिधर्मलब्धेन ॥ ११ ॥

उरुरूपायेत्युक्तरूपविशिष्टं तात्पर्यादरूपविशिष्टं च नमति, शान्तायेत्यनेन सत्त्वप्रवर्तकवासुदेवादिरूपं लक्षयति, घोरायेत्यनेन रजःप्रवर्तकजामदग्न्यादिरूपम्. मूढायेत्यनेन तमःप्रवर्त्तकवराहादिरूपम्. गुणकर्मणेत्यनेन तत्तद्योनिविशिष्टगुणकर्मवते ज्ञानघनायेत्यनेनाऽरूपस्य शून्यत्वं निवारयति सत्त्वेनेत्याद्युक्तविशेषणसमुच्चायकश्चकारः ॥ १२ ॥

रूप्यरूपित्वेन निरूप्यमाणस्य हरेर्मिथो न कोऽपि विशेषोऽस्तीति ज्ञापयितुमुभययोग्यविशेषणविशिष्टत्वेन नमति—क्षेत्रज्ञायेति । सर्वाध्यक्षाय सर्वस्वामिने आत्मैव मूलं यस्य तथा तस्मै आत्मनां मूलाय वा ॥ १३ ॥

साक्षिशब्दविवरणपूर्वकमस्मदादिज्ञाने हेतुत्वेनाऽस्मदादिप्रपञ्चाद्भिन्नं नमति—सर्वेति । असत्यादस्वतन्त्रात्प्रपञ्चाद्विमुक्ताय सन्निर्दोषो आभासो देहो यस्य स तथा तस्मै "सत् देहः सुखगन्धश्च" इत्यादेः अनेन प्राकृतरूपं नास्तीत्युक्तं भवति सन्ना। भासः प्रकाशो यस्य स तथा तस्मा इति वा "परंज्योतिरुपसम्पद्यते" इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अखिलकारणत्वादिविशिष्टत्वेनोक्तः क इत्याशंक्य श्रीनारायण एव नान्य इति तन्नामनिर्देशपूर्वकं पूर्वोक्ताऽनुक्तविशेषणविशिष्टत्वेन नमति—नमो नम इति । सर्वैरागमैः पञ्चरात्रादिभिः आम्नायैर्ऋगादिभिर्वेदैश्च समुद्राय ॥ १५ ॥

सर्वप्रत्ययहेतव इत्येतद्विशेषणं विवृण्वन्नाह—गुणेति । गुणारणिच्छन्नं सत्त्वादिगुणलक्षणकाष्ठच्छन्नं चिदूष्म ज्ञानाख्यं ज्योतिर्येऽस्तत्पाति रक्षतीति स तस्मै "बलमानन्द ओजश्च" इत्यादेः अन्यथा तद्रक्षणकथनं व्यर्थं स्यात् शान्ताय इत्यादिना यद्गुणलुब्धत्वं तद्विडम्बनमात्रमित्यभिप्रेत्याह—तत्क्षोभेति । तत्क्षोभे गुणविक्षोभेऽपि विस्फूर्जितं समुल्लसितं मानसं यस्य स तथा तस्मै गुणशक्त्युद्रेकावस्थायामपि मनोविकाररहितायेत्यर्थः । स्वतन्त्रोऽपि भक्तवश्यो भवतीत्याह—युक्तात्मभिरिति । वशीकृतमनआदीन्द्रियैः पुरुषैः ज्ञानघनायेत्यनेन ज्ञानं किं स्वरूपमुत भिन्नमुच्यते ? इति विकल्पावकाशो नास्तीत्याह—ज्ञानेति । न केवलं ज्ञानं गुणोऽस्य अन्येऽपि सन्तीत्याशयेनाह—भगवत इति । गुणानां गुणिनो भेदे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशंक्योभयविधव्यवहारघटकत्वशक्तियोगोऽस्यास्तीत्याशयेनाह, ईश्वरायेति ॥ १६—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, तर्हि भक्तसौख्यप्रयोजनं जातमिति । स्वरूपस्य पूर्णत्वं कथमुपपद्येत ? उच्यते । भक्तसुखप्रयोजनकत्वं नाम स्वरूपानन्दविलास एवेति दिक् । अत्र विशेषजिज्ञासायाम

(१) भगवान्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवत्परमात्मसन्दर्भौ द्रष्टव्यौ । अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरुरूपाय अप्राकृतानन्तरूपाय ॥ ९ ॥ १० ॥

सत्त्वेन शुद्धसत्त्वात्मकेन नैष्कर्म्येण भक्तियोगेन हेतुना । विपश्चिता कर्त्रा "तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः" इति प्रथमोक्तेः । कैवल्यस्य शुद्धप्रेम्णो नाथाय दानादानयोः प्रभवे "कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः" इति "कैवल्यैक-प्रयोजनम्" इति च तच्छब्देन तत्—प्रसिद्धेः । निर्वाणसुख-स्यापि संविदनुभवो यस्मात्तस्मै "मदीयं महिमानञ्च" इत्यादि-श्रीमत्स्यदेवोक्तेः । उभयमपि "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्य" इत्यादि श्रीगीतोपनिषद्भ्यः ॥ ११ ॥

शान्तायेति पदयुग्मत्रयं प्रतिस्वं मिथोविरोधित्वेन निर्दिश्य कारणकार्ययोस्तादात्म्यात् तदभिन्नतया तथा चाऽङ्गीकृत्य तस्य मिथो विरोधिशक्त्याश्रयत्वं दर्शितम् । उक्तञ्च "सर्वाश्रय-स्वरूपायानन्दज्ञानघनाय" इति । सच्चिदानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । तत्र गुणा ज्ञानादयो धर्म्माः स्वभावास्ते विद्यन्ते यस्य तस्मै । साम्याय विशेषेष्वनुगतायेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

छायया निजाभासरूपेणेत्यर्थः । पाठान्तरे असति खपु-ष्पादौ या अच्छाया स्फूर्त्यभावः तद्युक्ताय सदाभासाय सति तु वस्तुनि स्फुरते ॥ १४ ॥

अद्भुतकारणायेति "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २।१।२७" इति न्यायं दृढीकरोति शुक्तिरजतवत्त्वेऽद्भुतत्वायोगात् गुणारणीत्यादि द्वये तृतीयान्यपदार्थोबहुव्रीहिः । तत्र च चिन्मानसे जीवस्येति ज्ञेयम् । विस्फूर्जितत्वम् बहिर्वृत्तित्वम् । नैष्कर्म्याय योभावो भक्तिज्ञानात्मकस्तेन ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जीवात्मवाङ्मनस्तद्वृत्तिभिरगम्यत्वमाह—आत्मप्रदीपाय । जीवात्मप्रकाशकाय प्रकाशकस्य तत्त्वं प्रकाश्यो न जानातीति भावः—

"सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो-
न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥

इति हंसगुह्योक्तेः विदूराय अगम्याय चेतसां चित्तवृत्तीनाम् ॥१०॥

कथं तर्हि स गम्यो भवतीत्यत आह—सत्त्वेन साधुत्वेन सन् साधुः मतो भावः सत्त्वं वैष्णवत्वं तेन प्रतिलभ्याय वचन-प्रतिवचनवल्लाभप्रतिलाभोऽयं भक्तभगवतोर्ज्ञेयः भक्तिरस्य भजनं "तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्" इति गोपालतापनीश्रुतेः । सत्त्वेन यन्नैष्कर्म्यं तेन विपश्चिता प्रति-लभ्यायेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अज्ञानिलभ्यविश्वरूपत्वमाह—नम इति । शान्ताय सात्त्विक-लोकरूपाय तत्रापि ज्ञानिवेद्यब्रह्मरूपत्वमाह-निर्विशेषायेति ॥ १२ ॥

योगिवेद्यान्तर्यामिरूपत्वमाह—क्षेत्रज्ञेति, चतुर्भिः । क्षेत्रं देह-द्वयं तत्त्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी तस्मै "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि" इतिगीतोक्तेः । आत्मनां जीवानां मूलायांशिने प्रकृतेरपि मूलं मूलप्रकृतिस्तस्मै राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥ १३ ॥

सर्वाणीन्द्रियाणि गुणा विषयाश्च तेषां द्रष्टे सर्वप्रत्ययाः इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै "गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्" इत्युक्तेः । असता असर्वकालस्थायिना छायया "छायेव यस्य भुवनानि बिभर्त्ति दुर्गा" इति ब्रह्मसंहितोक्तेः । छायातुल्यमा-याकार्य्येण विश्वेन उक्ताय ज्ञापिताय कार्य्येण कारणानुमाना-दिति भावः । कुम्भकारशक्त्या जनितेन घटेन यथा कुम्भकारो-ऽनुमीयते तद्वदित्यर्थः । असत्यच्छायया क्तायेति पाठे असति असाधौ जने अच्छायया अक्ताय युक्ताय स्वचरणच्छायामदात्र इत्यर्थः। यद्वा अच्छाया ज्वाला तद्युक्ताय "छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बम नातपः" इत्यमरः । अनातपवाचकः छायाशब्दः तदितरनञा सह-आतपरूपां ज्वालां बोधयति, यद्वा अच्छाया अकान्तिरस्फूर्तिरिति यावत् तदयुक्ताय सत्सु साधुषु आभासः स्फूर्तिर्यस्य तस्मै ॥१४॥

अद्भुतकारणाय उपादानकारणत्वेऽप्यद्भुतत्वं निर्विकारत्वा-त्तदेति भावः । यदुक्तं देवैः "आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुण-स्सृजसि" इति स्वामिचरणैरप्यत्रावतारितं कारणत्वे च मृदादिव-द्विकारं वारयति-अद्भुतकारणायेति । एवंभूतत्वे प्रमाणमाह-सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया वेदाश्च तेषां महार्णवाय तर-ङ्गाणामिव पर्य्यवसानस्थानयेति अपवर्गरूपाय परायणाय उत्त-मानामाश्रयाय ॥ १५ ॥

गुण एवारणिस्तया छन्नो यश्चिदुष्मपो ज्ञानाग्निस्तस्मै तेषां गुणानां क्षोभविस्फूर्जिते क्षोभोत्कर्षे मानसमिच्छा यस्य "सोकाम-यत बहुस्याम" इतिश्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरुरूपाय अप्राकृतबहुरूपयुक्ताय सर्वाधारत्वेपि नृसिंहादिरूपेण स्तम्भादितो गमनादीनि आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै ॥ ९ ॥

आत्मप्रदीपाय स्वप्रकाशाय साक्षिणे सर्वप्रकाशाय गिरां विदूराय इयत्तावच्छिन्नतया वेदैरवर्णिताय मनसश्चेतसां चित्त-वृत्तीनाञ्च विदूराय "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । वेदैर्यथाशक्ति प्रतिपाद्य एव तदनुगृहीतेन मन सा द्रष्टव्य एव "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, मनसैवानुद्रष्टव्यः" इत्यादि श्रुतेः ॥ १० ॥

विपश्चिता विवेकिनोपासकेन कर्त्रा सत्त्वेन शुद्धेन मनस करणेन नैष्कर्म्येण निवृत्तिमार्गेणोपायेन प्रतिलभ्याय कैवल्यं कार्यकारणप्रकृति विलक्षणं मोक्षस्थानं तस्य नाथाय

मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय[1] नमो ऽलयाय ।
स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १७ ॥
आत्मात्मजाऽऽप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।
मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्गताः वाणाः विघातकाः सर्वे उपद्रवाः यस्मात्तादृक् सुखसंविद्रूपाय नमः ॥ ११ ॥

शान्ताय धार्मिकजनसुखदात्रे घोराय अधार्मिकजनदण्डदात्रे गूढाय कुबुद्धिभिर्दुर्लक्ष्याय गुणाः कल्याणरूपा ज्ञानशक्त्यादयस्त एव धर्माः सन्त्यस्येति गुणधर्माः तस्मै नित्यगुणयुक्तायेत्यर्थः । निर्विशेषाय हेयगुणवर्जिताय साम्याय वैषम्यादिरहिताय ज्ञानघनाय ज्ञानपुञ्जाय निरतिशयज्ञानस्वरूपायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रं कृत्स्नं विश्वं जानातीति तथा तस्मै सर्वाध्यक्षाय तथापि साक्षिणे निर्विकाराय आत्मनां स्वांशभूतानां मूलाय स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदाय मूलस्य महदाद्युपादानस्य स्वशक्तिभूतस्य प्रधानस्य प्रकृतये स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदाय पुरुषाय पूर्णाय नमः ॥ १३ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां गुणानां विषयाणां च द्रष्ट्रे सर्वेषां प्रत्ययानां प्रत्ययकानां हेतूनां हेतवे कारणाय "प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्" इति कोशात्सच्छब्दः प्रशस्तवाचकः नास्ति सत्प्रशस्तं प्रमाणमन्यद्यस्मात्तेनाऽसता परमेण प्रमाणेन वेदाख्येन "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इति कोशाच्छायाशब्दः कान्तिवाचकः तथा च छायया कान्तिवद्वेदाऽनुवर्तिन्या स्मृत्या च उक्ताय श्रुतिस्मृतिवर्णितायेत्यर्थः । सति प्रशस्ते उपासकचित्ते आभासः स्फूर्तिर्यस्य तस्मै नमः ॥ १४ ॥

अखिलानां सकलानां कारणाय मूलाय निष्कारणायाऽनन्यभूताय अखिलकारणत्वेऽपि निर्विकारस्वरूपत्वादद्भुतकारणाय शक्तिपरिणामाङ्गीकारात् सर्वेषामागमानां पञ्चरात्रादीनामाम्नायानां वेदानां च महार्णवाय समन्वयस्थानाय अपवर्गाय मुक्तोपसृप्याय अत एव परायणाय परे मोक्षाधिकारिणस्तेषामाश्रयाय अक्षरोक्तलयस्थानाय ॥ १५ ॥

गुणानां ज्ञानवैराग्यादीनामरणिरुत्पादिका भक्तिस्तयाच्छन्नं व्याप्तं चिदूष्माणं ज्ञानज्योतिर्भूतं जीवं स्वानन्यभक्तं पातीति तथा तस्मै तत्क्षोभेन स्वभक्तविषयकस्नेहेन विस्फूर्जितं प्रमुदितं मानसं यस्य तस्मै नैष्कर्म्यं भगवत्तत्त्वं तस्मिन् भावेन भक्त्या विवर्जिता आगमा भक्तिविरुद्धा विधिनिषेधरूपलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव परमानन्दमूर्त्याविष्कारेण प्रकाशो यस्य तस्मै नमस्करोमि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मादिकों के इंद्र प्राकृत रूप से रहित विश्वकल्याण अनन्त रूपवाले आश्चर्यकर्मा अनन्तशक्ति ऐसे परब्रह्म को नमस्कार हो॥९॥

आत्मप्रदीप, अर्थात् दीप के तरह प्रकाशक साक्षी और मन चित्त वाणी के अप्राप्य, ऐसे परमात्मा को नमस्कार हो ॥ १० ॥

मनीषी पुरुष को सत्त्व और नैष्कर्म्य से प्रतिलभ्य, और कैवल्य के नाथ, तथा मोक्ष सम्बन्धि सुख और ज्ञानके देने वाले ऐसे प्रभुको नमस्कार हो ॥ ११ ॥

शांत घोर तथा मूढ रूप को धारण करने वाले, तथा सत्त्वादिगुणों के अनुकरण करने वाले, तथा निर्विशेष (साम्याधिक्यरहित) अर्थात् जिसके सम और जिससे अधिक कोई नहीं, अथवा पृथिव्यादि विशेष रहित और साम्यस्वरूप अर्थात् वैषम्यरहित, तथा ज्ञानघन नाम जाड्यांश रहित ऐसे हरि को नमः हो ॥ १२ ॥

सर्वाध्यक्ष होकर सर्व साक्षी ऐसे क्षेत्रज्ञ रूप आपको नम हो। तथा पुरुष रूप और आत्मा के मूल रूप ऐसे तथा मूलप्रकृति स्वरूप आपको नमः हो ॥ १३ ॥

सर्व इन्द्रियों के विषयों के द्रष्टा, और सर्वज्ञान के हेतु, और सततपरिणामवाली छाया (परिछांहीं) के तुल्य अपृथक्सिद्ध ऐसी माया से सूचित, अर्थात् माया को जड होने से उसके प्रवर्त्तकपने से सूचित होने वाले, तथा स्वयंप्रकाश नित्य यथार्थज्ञान वाले प्रभु को नमः ॥ १४ ॥

अखिल जगत् के कारण, और जिनका कोई कारण नहीं, और कारण भी लोक विलक्षण, जैसा कि जगत में घटादि का कुलाल निमित्त कारण होता है, मृत्तिका उपादान कारण अलग होती है वैसे नहीं, किंतु आप अभिन्ननिमित्तोपादान कारण हैं, अर्थात् एकही आप निमित्तकारण भी और उपादान कारण भी हैं, तथा पञ्चरात्रादि सर्व आगम और समग्र वेद के महार्णव रूप हैं, तथा अपवर्ग अर्थात् मोक्षरूप और परमगति हैं, ऐसे आप को नमः हो ॥ १५ ॥

तथा गुणरूप अरणि (काष्ठ) से ढका हुआ चैतन्यरूप अग्नि जिनका, और समय पर गुणों के क्षोभ करने को समर्थ है मानस सङ्कल्प जिनका, और स्वतः नैष्कर्म्यभाव से विधिनिषेध रूप शास्त्र से वर्जित और स्वयंप्रकाश ऐसे श्रीहरि को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मादृक् मद्विधश्चासौ प्रपन्नः पशुस्तस्य पाशोऽविद्या तस्य विशेषेण मोक्षणं येन तत्र योग्यतामात्र, मुक्ताय मोचने हेतुः भूरिः करुणा यस्य अतस्तत्र।येऽलयायानलसाय स्वांशेनान्तर्यामि-

(१) मनोलयाय इति वीर० ॥

यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥ १९ ॥
एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।
अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥ २० ॥
तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ।
अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २१ ॥
यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ।
नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः ॥ २२ ॥
यथाऽर्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ।
तथा यतोऽयं गुणसम्प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीर(१) सर्गाः ॥ २३ ॥
स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः ।
नाऽयं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीता प्रख्याता या प्रत्यक् दृक्तस्मै तथा च श्रुतिः "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति" इति भगवते सर्वेषां तनुभृतां नियमने समर्थाय तेषां मनःस्थितत्वेऽपि बृहते ऽपरिच्छिन्नाय ॥ १७ ॥

अन्तःस्थत्वेऽपि देहादिष्वासक्तैर्दुष्प्रापणायाऽऽप्तुमशक्याय तत्र हेतुः गुणसङ्गेन विवर्जिताय अत एव मुक्तात्मभिर्देहादिष्वनासक्तैश्चिन्तिताय तैः परिभावितं रूपमाह—ज्ञानात्मन इत्यादि ॥ १८ ॥

इष्टां गतिं कामितं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव न तु तावदेव किं तु यास्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो राति देहमप्यव्ययं राति एवं योऽदभ्रदयः स मे विमोक्षणमेव केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थये ॥ १९ ॥

एतावदप्यहं भक्तिसुखानभिज्ञत्वेन वाञ्छामि यस्यैकान्तभक्ता न कञ्चिदर्थं वाञ्छन्ति तं परेशं परमेश्वरमीडे स्तौमीत्युत्तरेणाऽन्वयः तेषां निष्कामत्वे हेतुः ये वै भगवतः सर्वज्ञान्मुक्तान्प्रपन्नाः सेवितवन्तः ॥ २० ॥

अत्यद्भुतसुमङ्गलत्वप्रदर्शनार्थमक्षरत्वादीनि विशेषणानि ॥२१॥

परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह—त्रिभिः । यस्य फल्ग्व्या च स्वल्पयैव कलयांऽशेन कृताः स जयतादिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ २२ ॥

कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तौ—यथाऽर्चिषोऽग्नेरिति । प्रवाहे दृष्टान्तः सवितुर्गभस्तय इत्यानन्त्ये. निर्यान्त्युद्गच्छन्ति संयान्ति लीयन्ते गुणसम्प्रवाहमेवाऽऽह, बुद्धिर्मन इति । खानि करणानि शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवन्ति सः ॥ २३ ॥

अत एव देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति न जन्तुर्लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रमपि किन्तु सर्वस्य निषेधेऽबाधत्वेनावशिष्यत इति निषेधशेषोऽशेषात्मकश्च जयतान्मद्विमोक्षणायाऽऽविर्भवतु ॥२४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मादृशो यः प्रपन्नः पशुश्च तस्य यः पाशः कर्मबन्धस्तस्य विमोक्षणं यस्मात्तस्मै तन्मोक्षयतीति वा सः तस्मै मुक्ताय स्वयं प्रकृतिपारवश्यरहिताय भूरिकरुणाय दयासमुद्राय मनोलयाय मनसो लयः शब्दादिविषयेभ्यो वैमुख्यं यत्प्रापणात् तस्मै, नमो लयायेति पाठेऽलयायेति छेदः । न विद्यते लयो नाशो यद्भजनादित्यलयस्तस्मै "न मे भक्तः प्रणश्यति" इति भगवदुक्तेः । योगदशायां जीवशरीरकतया गृह्यमाणत्वमाह—स्वांशेनेति । प्रत्यक्शब्दोऽहंबुद्धिबोध्यजीवविषयः स्वांशेनेति भावप्रधानो निर्देशः । स्वांशेन विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाकारेण सर्वयोगिनां मनसि प्रतीतो यः प्रत्यगहंबुद्धिबोध्यो जीवस्तस्य दृक् तद्विषयकं ज्ञानं यस्य तस्मै स्वांशभूतजीवान्तरात्मत्वेन तद्रूपतया प्रतीयमानायेत्यर्थः ॥१७॥

देहपुत्रमित्रादिषु सक्तैर्दुःखेनाऽपि प्राप्तुमशक्याय गुणाः शब्दादयो विषयास्तेषु सङ्गस्तेन विवर्जितस्तस्मै शब्दादिविषयेषु सङ्गरहितायेत्यर्थः । मुक्तात्मभिः रागादिनिर्मुक्तमनोभिः स्वहृदये परिभाविताय मुहुर्मुहुरभ्यस्ताय ज्ञानस्वरूपायेश्वराय सर्वनियन्त्रे ॥ १८ ॥

धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थान् कामयमाना यं भजन्त इष्टां स्वाभिप्रेतां गतिं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव न तु तावदेव किन्तु यस्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो राति ददात्यव्ययमक्षरं च देहं

(१) वर्गाः इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

राति स्वदेहतुल्यं देहं च ददाति (१) मुक्तिं चेति यावत् सोऽदभ्रदयोऽपारकरुणो मम विमोक्षणं करोतु मुक्तिं ददातु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मूर्खत्वादहं मुक्तिं प्रार्थये एकान्तिनस्तु तामपि न प्रार्थयन्ते इत्याह-एकान्तिन इति। एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजना भगवत्प्रपन्नाः यस्मात्कञ्चनार्थं मुक्तिमपि न वाञ्छन्ति वै, अनिच्छायां हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि—अत्यद्भुतं सुमङ्गलं च यस्य चरित्रं गायन्तस्तद्गुणाऽनुभवानन्दसमुद्रमग्नाः ॥ २० ॥

तमक्षरं नित्यं परं ब्रह्म परेशं ईशानामपीशमव्यक्तं चक्षुराद्यगम्यम् आध्यात्मिकयोगेन भक्तियोगेनैव गम्यमतः एवातीन्द्रियं इन्द्रियाऽविषयं सूक्ष्ममणोरप्यणीयांसम्। इव शब्देन महतो महीयांसमिति लक्ष्यते। अतिदूरम् उपायान्तराऽगम्यत्वात् यद्वा सूक्ष्मम् अतिदूरं च यद्वस्तु तदेवातीन्द्रियं त्रिविधपरिच्छेदरहितमादौ भवमाद्यम् परिपूर्णमन्तर्बहिश्च व्याप्य वर्तमानमवाप्तसमस्तकामं वा स्तौमि ॥ २१ ॥

चतुर्मुखप्रभृतयो देवाश्चराचराऽऽत्मका लोकाः वेदाश्च नामरूपविभागेन यस्य फल्ग्व्या कलया कृताः "कस्याऽयुताऽयुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रचिदचित्प्रविभागवृत्तम्" इत्युक्तविधया निर्माय धृता इत्यर्थः। यस्येत्यस्य स वै इत्युपरिष्टादन्वयः॥२२

कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तौ तत्राद्यः प्रवाहे द्वितीयस्त्वानन्त्ये दृष्टान्तः यथाग्नेरर्चिषः यथा च सवितुर्गभस्तयो मरीचयोऽसकृन्निर्यान्ति उद्भवन्ति संयान्ति पुनस्तत्रैव लीयन्ते स्वरोचिषः स्वांशभूता रोचिषः हेतुगर्भमिदं स्वरोचिष्ट्वान्निर्यान्ति संयाति चेत्यर्थः तथा बुद्धिर्मनः खानि इन्द्रियाणि शरीरवर्गाः देवादिशरीरसङ्घातश्चत्ययं गुणसंप्रवाहः गुणपरिणामरूपः प्रपञ्चो यतो निर्याति यत्र संयाति यदंशत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

य एवंभूतः स वै न देवादीनां मध्ये कतमोऽपि देवत्वादिजातिरहित इत्यर्थः। तथा स्त्रीत्वादिलिङ्गरहितः न जन्तुर्नापि प्राणी गुणाः कर्मचाऽयं न भवति गुणैः कर्मभिश्च रहित इत्यर्थः। अत एव न सत् न जीववर्गान्तर्भूतः न चाऽसन्नाप्यचेतनवर्गान्तर्भूतः चिदचितोरेव जात्याद्याश्रयत्वादिति भावः। जात्यादिरूपो न भवतीति वार्थः। किन्तु निषेधशेषः जात्यादिषु "ॐ नमो भगवते" इत्याद्युक्तकल्याणगुणाश्रयत्वे ऽप्रतिषिद्धे सति यस्तद्गुणाश्रयतयाऽवशिष्यते सोऽशेषः अशेषाश्रयः साक्षात्परम्परान्यतरसम्बन्धेन जात्यादीनामाश्रयः तत्र चिदचितोः साक्षादाश्रयः जात्यादीनां तु चिदचिद्द्वारेति विवेकः। एवंभूतः स जयतात् सर्वोत्कृष्टत्वं प्राप्नोतु। यद्वा "जि अभिभवे" इति धातुर्यः तदा जयतादभिभवतात् मम स्वप्राप्तिविरोधिवर्गं निरस्यत्वित्यर्थः॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मोक्षादिसर्वपुरुषार्थावाप्तिरप्यस्मादेव स्यात्तदर्थमन्यसेवा न कार्येत्याशयेनाह-यमिति। यं भजन्ते तत्प्रसादादिष्टां गतिमाप्नुवन्तीत्यन्वयः। नन्ववान्तरपुत्राद्याशाप्राप्तयेऽन्यसेवापेक्षितेति तत्राह-काम्येति। पुत्राद्याशिषोऽपि प्राप्नुवन्तीति शेषः। मोक्षं ददातीति न निराकारलक्षणं किन्त्वनाद्यन्तकालीनं साकारं ददातीतीत्याह-रातीति। राति ददाति मयोक्तास्त्वाशीः स्वियमेवाशीः प्रार्थ्यत इत्याह, करोत्विति ॥ १९ ॥

आशीःप्रार्थनम् अल्पभक्तलक्षणं यत एकान्तभक्तैस्तन्न क्रियत इत्याह-एकान्तिन इति। ये एकान्तिनस्ते यस्य सकाशात्कञ्चन पदार्थं न वाञ्छन्ति तं परेशं ईड इत्यन्वयः। एकान्तिन इत्यस्य विवरणं भगवत्प्रधाना इति अनाकाङ्क्षेण निमित्तमाह—यच्चरितमिति ॥ २० ॥

अक्षरात्सम्भवतीह-विश्वं "एतस्य वा अक्षरस्य" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "परात्परं परमः परार्थ्यः" "अव्यक्तमचलं शान्तम्" "अध्यात्मयोगेन सुनिष्ठितेन मत्वा देवं शोकमोहौ जहाति" "विमेकणोः पतयतः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं प्रपद्ये तद्दूरे तद्वदन्तिके" इत्याद्युपनिषत्प्रतिपाद्यं मया स्तूयत इति द्योतनायाक्षरादिशब्दप्रयोग इत्यनेन न पुनरुक्तिः पदानामिति ज्ञायते. न क्षरतीत्यक्षरं जीवव्यावृत्त्यर्थं परं ब्रह्मेति. ब्रह्मणि मुक्तव्यावृत्त्यर्थं परेशमिति. आराधनेऽप्यनुग्रहमन्तरेण न व्यज्यत इति अव्यक्तं प्रसादे सति ज्ञायत इत्यध्यात्मयोगगम्यमिति. वागादीन्द्रियमतीत्य वर्तमानत्वादतीन्द्रियं "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति श्रुतेः। यथा सूक्ष्मं तथा महान्तमिति सूचनाय इवशब्दः "अणोरणीयान्" इति श्रुतेः आनन्त्यघटनाय परिपूर्णमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिस्थावरान्तं जगद्यस्य भिन्नांशो न तु स्वरूपांश इति ज्ञानं मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह—यस्येति। यस्य कलया जल्प्या वचसा वाचेति पाठेऽप्ययमेवार्थः "गीर्वाग्वाणी भारती च ब्राह्मीला गौः सरस्वती" इत्यभिधानम् ॥ २२ ॥

गुणसंप्रवाह इत्यस्य विवरणं बुद्धिरित्यादि, अनेन जगत्प्रवाहस्य नित्यत्वं ज्ञापितमितिज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

अधुना श्रीनारायणसद्भावे प्रमाणदर्शनपूर्वकं स्तौति—स इति। यस्माद्गुणसंप्रवाहः स देवासुरमर्त्यतिर्यग्जातिर्न वै यस्मादित्यन्वयः। यतो बहुव्यक्त्यभावात् विशेषतो निषेधति, न स्त्रीति। नियतस्त्रियाद्याकाराभावाच्च जन्तुः कृमिलक्षणः अमूर्ताकारोऽपि नास्तीत्याह—नायमिति। देवादिशरीरकारणपृथिव्याद्यन्यतमोऽपि न स्यादित्याह-नसन्निति। इति मूर्तामूर्तनिषेधेन शेषो यस्य स निषेधशेषः ततो विलक्षणत्वेन परिशेषप्रमाणसिद्धः स जयतात् ममानर्थभूतसंसारमभिभूय वर्ततामित्यन्वयः। तत्स्वरूपमाह-अशेष इति। परिपूर्णत्वेन सिद्धः निषेधशिष्टश्चेदुच्छिष्टवत्त्याग्ययोग्य इत्यतो वाह अशेष इति परिपूर्णत्वेन सिद्धः "स एष आत्मा नेतिनेति" इत्यादि श्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

स्वांशेनेति। परात्मरूपाय भगवते महावैकुण्ठेश्वराय बृहते ब्रह्मणे ॥ १७ ॥

(१) गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शात् विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात्। आसोभगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ इति स्वदेह तुल्यदेह दानस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ज्ञानात्मने ब्रह्मणे ईश्वराय परमात्मने ॥ १८ ॥

आशिषः सामीप्याद्याः अव्ययमनश्वरं देहं पार्षदादिरूपम् ॥ १९ ॥

एकान्तिन इति युग्मकम् । आध्यात्मिकयोगगम्यमित्यात्मानं तमेवाधिकृत्य यो योगो भक्त्याख्यस्तन्मात्रगम्यम् ॥ २०–२१ ॥

यस्येति त्रिकम् । संयान्ति भूतसूक्ष्मरूपे तत्र तत्रेति ज्ञेयम् । स वै इति । तत्तदन्तर्यामित्वात् तत्तच्छरीरप्रविष्टेऽपि तत्तज्जीववत् । तत्तदभिमानाभावात्तत्तन्निषेधशेषः । तदन्तर्यामित्वात्तेनैव तत्तद्धर्म्याणां सिद्धत्वादशेषरूपश्च जयतात् । क्वचित्तत्साहश्येन तत्र स्वरूपशक्त्यावतीर्णत्वाच्चेत्यर्थः । अत एव माध्विधमोच्चणायाविसंवादित्विति तत्रैव तात्पर्य टीकायां दर्शितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भक्तवेद्यभगवत्स्वरूपमाह–मादृगिति, यावत्स्तुति । पाशो ग्राहरूपः संसाररूपश्च मुक्ताय अर्थान्मादृग्भिरेतावत्कालं परित्यक्ताय असेवितायेत्यर्थः । तदपि मादृग्भ्यो न क्रुध्यते प्रत्युत भूरिकरुणाय यतोऽमलाय प्रकृतानामिव ईर्ष्यामालिन्याभावादिति भावः । अलयायेति पाठे तत्र करुणायां न विद्यते लयः स्वाप आलस्यं यस्य तस्मै न च त्वयि दुःखज्ञापनापेक्षेत्याह–स्वांशेनेति । "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति श्रीमुखोक्तेः प्रतीतो यः प्रत्यग्दृक् अन्तर्यामी तस्मै बृहते श्रीकृष्णाय ॥ ॥ १७ ॥

मर्त्यलोके क्रीडापरत्वे ऽपि प्राकृतगुणसङ्गशून्याय मुक्तात्मभिर्मुक्तजीवैः आत्मारामैर्भाविताय ध्याताय यद्वा मुक्तात्मभिः आत्मघातिभिरित्यर्थः । परिभाविताय मायिकविग्रहः परमेश्वरोऽयमिति दृष्ट्यातिरस्कृताय वस्तुतस्तु ज्ञानात्मने ज्ञानपूर्णा चिदेव आत्मा वपुर्यस्य तस्मै यद्वा तं तदपराधं जानते अचिरात्तदुचितफलदानार्थमिति भावः ॥ १८ ॥

सकामभक्तसेव्यत्वमाह–यं धर्मादिकामनया भजन्तो ऽपि इष्टां सेवितामाराध्यामिति यावत् गतिं प्रेमलक्षणां "सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्" इत्यादेः । किन्तु आशिषः कामितान् अर्थान् राती ददाति अव्ययमप्राकृतं देहं च ध्रुवादिभ्य इव ददाति अतः स अदभ्रदयः अनल्पकृपाराशिः विमोक्षणं ग्राहात्संसाराच्च करोतु नित्यसिद्धदेहञ्च प्रेमभक्तिञ्च ददात्विति ॥ १९ ॥

ऐकान्तिकभक्तस्वभावं तु मादृशः पशुः कथं प्राप्स्यतीति द्योतयन् निष्कामभक्तसेव्यत्वमाह–एकान्तिनो यस्य भक्ता न कञ्चनाप्यर्थं वाञ्छन्ति तमीड इत्युत्तरेणान्वयः । कुतो न वाञ्छन्ति भगवत्प्रपन्नाः भगवत्प्रपत्तिमहासम्पत्त्यैव परिपूर्णा इत्यर्थः । तेषां सुखं सर्वतोऽप्यधिकमित्याह—अत्यद्भुतमित्यादि ॥ २० ॥

ननु, तं केचिन्मायाशबलब्रह्मेति केचिच्च प्रभूतपुण्यकृज्जीव इत्याचक्षते सत्यं ते नारकिण एव । स तु साक्षात् पूर्णं परब्रह्मैवेत्याह, तमिति । आध्यात्मिकयोगगम्यं यद्ब्रह्म तदेव परेशं परमेश्वरं तम् ईडे यद्वा आत्मानं तमेवाधिकृत्य यो योगो भक्त्याख्यस्तेन गम्यं "भक्त्याहमेकयाग्राह्यः" इति तदुक्तेः । सूक्ष्मं परमाणुमिव अतीन्द्रियं सर्वेन्द्रियागम्यम् ॥ २१ ॥

परिपूर्णत्वमाह—त्रिभिर्यस्येति, फल्ग्व्याचेति । तस्य कला द्विविधा फल्गुरफल्गुश्च आद्या ब्रह्मेन्द्रचन्द्रादिजीवरूपा द्वितीया मत्स्यकूर्मादीश्वररूपाचेति स एव सर्व इत्यर्थः । वेदाः वेदोक्ताः कर्मादयः भगवन्निःश्वासभूतत्वेन वेदानामफल्गुत्वात् ॥ २२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । तथाच श्रुतिः "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति" इति तथा तेनैव प्रकारेण जीवानामुपाधयो ऽपि अपरया ऽफल्ग्व्या कलया कृता इत्याह—यत इति । गुणप्रवाहमेवाह—बुद्धिरित्यादि । समष्टिव्यष्टिशरीरस्य सर्गाः सर्गहेतवः ॥ २३ ॥

अत एव सर्वकारणत्वात् स देवादीनां मध्ये न कतमोऽपीत्याह, स इति । जन्तुः लिङ्गत्रयशून्यप्राणिविशेषः किन्तु सर्वस्य निषेधे अवधित्वेन शिष्यत इति निषेधशेषः । अशेषः स्वशक्तिकार्यत्वादशेषश्च ॥ २४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मादृक् यः प्रपन्नः पशुस्तत्पाशस्य कर्मबन्धस्य मोक्षणं यतस्तस्मै मुक्ताय सर्वदोषरहिताय न विद्यते क्षयो यस्य तस्मै स्वांशेन "अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्ज्जुन ! विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति निजमुखोक्तेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीता प्रत्यक् दृक् जीवचेष्टा येन तस्मै ते नमः ॥ १७ ॥

आत्मा देहस्तदादिषु शक्तैर्दुष्प्रापणाय प्राप्तुमशक्याय गुणसङ्गविवर्जिताय प्राकृतगुणमयदेहेन्द्रियरहिताय मुक्तः रागद्वेषादिदोषविनिर्मुक्तः आत्मा मनो येषां ते तथा तैः स्वहृदये परिभाविताय चिन्त्याय नमः ॥ १८ ॥

यं धर्मादिकामा भजन्तः इष्टां गतिं कामितं धर्मादिरूपं फलं प्राप्नुवन्ति । किन्तुशब्देन निष्कामा विवक्षिताः तेभ्यः सर्वा आशिषोऽव्ययं देहं स्वविग्रहतुल्यं देहं च राति एवंभूतोऽदभ्रदयो मे विमोक्षणं करोतु ॥ १९ ॥

निष्कामान्भगवत्प्रपन्नान् स्तौति—एकान्तिन इति । ये एकान्तिनो भगवत्प्रपन्नाः ते यस्य यस्मात् कञ्चनार्थं न वाञ्छन्ति तत्र हेतुः अत्यद्भुतं सुमङ्गलं तस्य चरितं गायन्तः आनन्दसमुद्रे तत्स्वरूपरूपगुणाऽनुभवानन्दसिन्धौ मग्नाः तमीडे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥

तच्चरितस्याद्भुतत्वे हेतुप्रदर्शनार्थं तस्याऽक्षरत्वब्रह्मत्वपूर्णत्वादीन् गुणानाह, तमित्यादिना ॥ २१ ॥

फल्ग्व्या अत्यल्पया कलाञ्चकारास्यैव संरक्षिताः स जयतादिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ २२ ॥

जिजीविषे नाऽहमिहामुया किमन्तर्बहिश्चाऽऽवृतयेभयोन्या ।
इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्य*मोक्षम् ॥ २५ ॥
सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥ २६ ॥
योगरन्धितकर्माणो हृदि योगविभाविते ।
योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २७ ॥
नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाऽखिलधीगुणाय ।
प्रपन्नपालाय दुरन्तशक्तये कदिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तार्थं दृष्टान्ताभ्यां साधयति—यथेति । अर्चिषोऽग्नेरिति प्रवाहे सवितुर्गभस्तय इत्यानन्त्ये च दृष्टान्त । निर्यान्त्युद्भवन्ति संयान्ति तत्रैव लीयन्ते तथा स्वरोचिषः स्वप्रकाशतो यतो गुणासम्प्रवाहः गुणविकारः संसारः तमेवाह, बुद्धिर्मनः खानीन्द्रियाणि शरीरसर्गः समष्टिव्यष्टिदेहसङ्घातो भवति ॥ २३ ॥

स एवंविधः स देवादीनां मध्ये कतमोऽपि न भवति न स्त्री न षण्डः न पुमान् न जन्तुः प्राणिमात्रमपि न भवति न गुणः न च कर्म न सत् साधुः क्षेत्रज्ञः नासत् असाधुरूपं क्षेत्रं च किन्तु निषेधशेषः सर्वस्य देहादिकस्य चेतनाचेतनस्य परमात्मस्वरूपत्वानङ्गीकाररूपे निषेधे योऽवशिष्यते सः अनेन स्तोत्रेण वर्णितस्वरूपगुणशक्तिः अशेषः सर्वरूपः सर्वभिन्नत्वे सति सर्वोऽभिन्नः सर्वात्मत्वादित्यर्थः । एवंभूतो जयतात्मिमोक्षणेन स्वोत्कर्षमाविःकरोतु ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

मेरे सदृश शरणागत पशु के भी पाश को छुडाने वाले, और स्वयं सदा मुक्त, परमदयालु, अत एव स्वभक्तकार्य में किञ्चित् भी जिनको आलस्य नहीं ऐसे, और अपने अंश से सर्व देहधारियों के मन में प्रतीत जो प्रत्यक् (आन्तरज्ञान) अर्थात् अन्तर्यामि रूप से विराजने वाले, षड्गुणसम्पन्न निरतिशय बृहत् ऐसे परमात्मा को नमः ॥ १७ ॥

देह, पुत्र, बन्धु, गृह, द्रव्य, स्वजन आदि में आसक्त पुरुषों को दुष्प्राप्य और गुण संग से विवर्जित, तथा मुक्त जन भी अपने हृदय में जिनका सदा ध्यान करें ऐसे, ज्ञानस्वरूप अखिल जगत् के नियामक भगवान् को नमः ॥ १८ ॥

अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष, इन चारों पुरुषार्थों की इच्छा वाले जिनको भजते हुए अपनी २ अभीष्ट गति को प्राप्त होते हैं, इतना मात्र नहीं । किंतु जो बिना मांगे और भी वांछितों देता है तथा अव्यय [अप्राकृत] देहादिको जो देता है, [जैसे ध्रुव आदि को] वह अपारकरुणागुणसागर मेरा विमोक्षण करें ॥१९॥

जो परमैकान्ती भगवान के प्रपन्नजन हैं वो लोग जिन से कुछ भी अर्थ की चाहना नहीं करते हैं, किन्तु जिनके अति अद्भुत परममांगलिक चरित्रों को आनन्दसागर में डूबे हुए सदा गान करते हैं ॥ २० ॥

अक्षर, ब्रह्मादिक के स्वामी, अव्यक्त और आध्यामिक योग से गम्य, अतीन्द्रिय, सूक्ष्म के नाईं अति दूर, अनंत, आद्य, और परिपूर्ण, ऐसे उन पर ब्रह्म की मैं स्तुति करता हूं ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिक देवता, वेद, और चराऽचर सम्पूर्ण लोक, नाम रूप विभाग पूर्वक जिसकी छोटी सी कला के किये हुए हैं ॥ २२ ॥

अग्नि से जैसे ज्वाला का प्रवाह निकलता है, सूर्य से जैसे अनंत किरणें निकलती हैं तथा वारंवार प्रकाशादि फिर जैसे उसी में लीन होते हैं, तैसे ही यह गुणों का प्रवाह जिस से है, और बुद्धि, मन, इन्द्रियें, तथा शरीरों की सृष्टि की परंपरा जिससे है ॥ २३ ॥

वह न देव न असुर न मनुष्य न तिर्यक् न स्त्री न नपुंसक न पुरुष न जन्तु न गुण न कर्म न सत् न असत् किन्तु निषेध का जो शेष अर्थात् जिसका अचिन्त्य ऐश्वर्य होने से वर्णन न हो सके और अशेष जगत् स्वरूपभी आप ऐसा परमेश्वर सर्वोत्कृष्ट होकर वर्त्ते है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न च ग्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेनाऽहं जीवितुमिच्छामि तत्र हेतुः अमुया अन्तर्बहिश्चाविवेकव्याप्तया गजजात्या किं प्रयोजनम् आत्मलोकस्याऽऽत्मप्रकाशस्य यदावरणमज्ञानं तस्यैव तु मोक्षमिच्छामि यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति यद्वा देहस्य बन्धो देहनाशे नश्यत्येव किन्तन्मोक्षप्रार्थनेन आत्मलोकावरणस्य तु कालेन विप्लवो नास्ति ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् अतस्तस्यैव मोक्षमिच्छामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

* मोक्षणमिति वीर० ।

नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहन्धिया[1] ततम् ।
तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवन्तमितोऽस्म्यहम् ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाऽभिमानाः ।
नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥ ३० ॥
तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः ।
छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥ ३१ ॥
सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् ।
उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाऽखिलगुरो ! भगवन्नमस्ते ॥ ३२ ॥
तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसाऽवतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ।
ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं सम्पश्यतां हरिरमूमुच[2] दुच्छ्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां गजेन्द्रमोक्षणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सोऽहं मुमुक्षुः विश्वं विश्वरूपम् अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च विश्वं वेदो धनमुपकरणं यस्य तं विश्वस्याऽऽत्मानञ्च केवलं प्रणतोऽस्मि न तु तं जानामि ॥ २६ ॥

योगं विना दुर्ज्ञेयत्वादित्याह—योगेन भगवत्कर्मणा रन्धितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपश्यन्ति ॥ २७ ॥

तर्हि सर्वेऽपि योगमेव किं नाश्रयतास्तत्राऽऽह-नम इति द्वाभ्याम् । असह्यो वेगो रागादि लक्षणो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं यस्य तस्मै बहिश्चाखिलधियां सर्वेन्द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय अतः कदिन्द्रियाणां कुत्सितानीन्द्रियाणि येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य ॥ २८ ॥

यच्छक्त्या यस्य मायया या अहन्धीस्तया हतमावृतमयं जनो न वेद दुरत्ययं माहात्म्यं यस्य तमित आश्रितो ऽस्मि ॥ २९ ॥

उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तत्त्वं येन तं विविधा चासौ लिङ्गभिदा मूर्तिभेदस्तस्यामभिमानो येषां ते अत एते यदा नोपजग्मुः तत्र तदा अखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥ ३० ॥

दिविजैर्देवैः सह छन्दोमयेनेति शीघ्रयायोक्तम् ॥ ३१ ॥

खे दृष्ट्वा उपात्तमुद्यतं चक्रं येन ॥ ३२ ॥

गरुडोऽपि मन्दगतिरिति ततः सहसाऽवतीर्यारिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य उच्छ्रियाणां देवानाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वाभिप्रायमाविष्करोति—जिजीविष इति । नाहं जीवितुमिच्छामि तत्र हेतुरमुयान्तर्बहिश्चावृतयाऽहङ्कारममकारास्पदभूतयेत्यर्थः । इभयोन्या गजजन्मना किम् ? न कोपि पुरुषार्थ इत्यर्थः । किन्त्वात्मलोकावरणस्य मोक्षणम् इच्छामि लोक्यत इति लोकः आत्माख्यलोकस्यावरणरूपात्कर्मणो मोक्षणम् इच्छामि यद्वा आत्मनो लोकः धर्मभूतज्ञानं तस्यावारकात्कर्मणो मोक्षम् इच्छामि यस्य मोक्षणस्य कालेन निमित्तेन न विप्लवो न पुनरावृत्तिस्तंमोक्षमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

सोऽहमात्मलोकावरणस्य मोक्षणमिच्छुरहं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वं विश्वशरीरकम् अविश्वं विश्वविलक्षणं विश्ववेदनं सर्वविदं विश्ववेदसमिति पाठे विश्वस्य वेदसं धनं पुरुषार्थरूपम् इत्यर्थः ।

---

(१) हतः इति वीर०   (२) उस्त्रियाणामिति वीर० विज०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्वा विश्वं वेदो धनं शेषभूतं यस्य तम् इत्यर्थः । विश्वस्यान्तः-प्रविश्य भर्तारम् अजं कर्मायत्तोत्पत्त्यादिरहितं गुणपूर्णं परमप्राप्यं नतोऽस्मि परमप्राप्यं परं केवलं नतोऽस्मीति वा प्रणाममन्तरेण तत्प्रसादनोपायं न जानामीति भावः ॥ २६ ॥

योगेनोपासनात्मकेन रन्धितानि दग्धानि कर्माणि दर्शनविरोधीनि पुण्यपापात्मकानि येषां ते योगिनः योगेन विभाविते विशोधिते हृदि यं प्रपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तं योगिनाम् ईशमहं नतोऽस्मि शकास्त्वेवं योगविशुद्धमनसा साक्षात्कुर्वन्ति तदकर्तुं मशक्तोऽहं तु केवलं नतोऽस्मीति भावः ॥ २७ ॥

असह्योऽप्रतिहतो वेगो व्यापारो यस्य तच्छक्तीनां सृष्ट्यादिशक्तीनां त्रयं यस्य तस्मै शक्तिक्रियायेति पाठान्तरं तदा शक्तीनां अप्रतिहता शक्तिरघटितघटनात्मिका क्रिया जगत्सृष्ट्यादिरूपा च यस्य तस्मै अखिलाः धीगुणाः धीगतसंशयविपर्ययाद्यवस्थाः यस्मात्सः तथोक्तस्तस्मै प्रपन्नानां पालाय रक्षित्रे दुरन्ता अपारा शक्तिर्यस्य कदिन्द्रियाणामजितेन्द्रियाणामनवाप्यं दुरवगमं वर्त्म याथात्म्यं यस्य तस्मै तुभ्यं नमो नमः ॥ २८ ॥

अयं जनो यस्य शक्त्या मायया हेतुभूतया अहन्धिया देहात्माभिमानेन यन्मायामूलकदेहात्माभिमानेन हृतं हृतप्रायं स्वमात्मानं न वेद तं दुरत्ययमाहात्म्यमनतिक्रमणीयमहिमानं भगवन्तमहं * नतोऽस्मि, इतोऽस्मीति पाठान्तरम् । तदा प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवमित्थमुपवर्णितं निर्विशेषं हेयगुणवर्जितभगवत्स्वरूपं येन तं यद्वा ब्रह्मादिषु कस्यचिदसाधारणशब्दविशेषरहितत्वं येन वर्णितं स तथोक्तस्तं गजेन्द्रमत एवैते ब्रह्मादयो यदा नोपसर्पुनोपजग्मुः कथम्भूतास्सन्तः लिङ्गं शरीरं नानाविधनामरूपाभिमानवन्तः यद्वा लिङ्गं चिन्हं चतुर्मुखत्वहंसवाहनत्वादिरूपं तस्य भिदा त्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वशूलपाणित्वादेव्यावृत्तिस्तस्यामभिमानो येषां ते परस्परान्व्यावृत्तचतुर्मुखत्व हंसवाहनत्व त्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वसहस्राक्षत्वैरावतवाहनत्वादिलिङ्गाभिमानयुक्ताः गजेन्द्रोपवर्णितचिन्हेषु अस्मदसाधारणानि लिङ्गानि न कानिचिदपि सन्तीत्यभिमानयुक्तास्सन्त इति फलितोऽर्थः । तत्र तदा हरिः दर्शयन्यो भगवानखिलामरमयः अखिलदेवप्रचुरः "स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः" इति श्रुतेः । निखिलात्मकत्वात् निखिलानां गजेन्द्रोपवर्णितानां गुणानामात्मकत्वादाश्रयत्वाद्धेतोराविरासीदाविर्बभूव स्तोत्रे ब्रह्मविष्णुशिवादि शब्दरहितेऽप्युक्तविशेषणानां ब्रह्मादिष्वसम्भवात् ते समागताः वस्तुतासर्वार्थपुरुषोत्तम एव विशेषणानामन्वितत्वात् स एवागत इति भगवतो वास्तवाऽनवच्छिन्नमाहात्म्ययोगो दर्शितः ॥ ३० ॥

आविर्भावप्रकारमाह—तमिति । तद्वत्तथा आर्त्तं ग्राहेण पीडितं गजेन्द्रमुपलभ्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा तत्कृतं स्तोत्रं च निशम्य श्रुत्वा कुतः यतोऽयं जगन्निवासः जगति कृत्स्ने अन्तरात्मतया वसतीति तथा अतउपलभ्य निशम्य च छन्दोमयेन त्रिवृदाद्यवयवादिछन्दोरूपत्वेनोपास्यमानशिरःश्वशुरावयववत्त्वाच्छन्दःप्रचुरस्तेन गरुडेन

समुह्यमानः अनेन शैघ्र्यातिशयः सूचितः चक्रं सुदर्शनमायुधं यस्य तादृशः संस्तुवद्भिर्देवैः सह यत्र गजेन्द्रः तत्राशु अभ्यगमदभिजगाम ॥ ३१ ॥

अन्तःसरस्युरुबलं यस्य तेन ग्राहेण गृहीतो अत एवार्तः स गजेन्द्रो गरुत्मति गरुडे स्थितमिति शेषः । उपात्तं धृतं चक्रं येन तं हरिं खेऽन्तरिक्षे दृष्ट्वा साम्बुजकरं शुण्डामुद्धृत्य "रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्" इत्युक्तन्यायेन गृहीताम्बुजकरम् उद्धृत्येत्यर्थः । कृच्छ्रात्काञ्चिद्गिरमाह, गिरमेवदर्शयति—नारायणाखिलेत्यादि ॥ ३२ ॥

ततः पीडितं गजेन्द्रं वीक्ष्याऽजो हरिः कृपया सहसा आश्ववतीर्य गरुडोऽपि मन्दगतिरिति ततोऽवरुह्याशु त्वरया सग्राहं गजेन्द्रं सरस उज्जहारोद्धृत्यबहिर्निष्कासितवान् ततोऽरिणा चक्रेण विपाटितं भिन्नं मुखं यस्य तस्माद्ग्राहाद्गजेन्द्रं उस्त्रियाणां देवानां पश्यतां सतामसूमुचन्मोचयामास ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानसाधनमन्तरेणानेन शरीरेण चिरं रक्षितेन किं प्रयोजनमित्याशयेनाह-जिजीविष इति । अहं शरीरेऽन्तर्बहिश्चावृतयामुयेभयोन्या प्रकृत्या किं न किमपि इति यस्मात्तस्मादिह तामिभते शरीरनाश एव प्रार्थ्यत इत्याह-इच्छामीति । तस्यात्मलोकावरणस्य स्वज्ञानावरकस्य लिङ्गशरीरस्य मोचनं नाशमिच्छामीत्यन्वयः । अस्यापि कालेन नाशः किं न स्यादत्राह-कालेनेति । विप्लवो नाशः अनेनात्मज्ञानमन्तरेण लिङ्गशरीरस्य नाशो नास्ति सति तस्मिन् तस्स्यादित्युक्तं भवति "तस्मिन्दृष्टे परावरे" इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

ननु, गुणोपसंहारलक्षणोपासना वेदान्तज्ञानेन सम्भवेत्स्त्रियेग्योनित्वेन तदनधिकारादात्मज्ञानासम्भवाल्लिङ्गशरीरनाशे आशामात्रं तव स्यादित्याशङ्क्याहमज्ञातिविहितप्रणामेनापि प्रसन्नेश्वरप्रसादादुत्पन्नज्ञानेन तत्स्यादित्यतस्तमाचरति-सोऽहमिति । योऽहं लिङ्गशरीरमोचनमाकांक्षे सोऽहं परस्पदं प्राप्यत्वोत्तमं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः । सर्वस्मादस्योत्तमत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादकविशेषणैः सिद्धमित्याह—विश्वसृजमित्यादिना । विश्वसृजत्वाद्विश्वं तर्हि मृद्घटवत्तदात्मकत्वमापन्नमिति नेत्याह अविश्वमिति. जगतो विलक्षणं स्वसृष्टपदार्थप्रविष्टत्वाद्विश्वं वहिष्ठत्वादविश्वमिति वा दुर्भेद्यं शरीरस्थत्वेऽपि ज्ञानलोपो नेत्याह-विश्ववेदसमिति । विश्वं वेत्तीति सर्वज्ञमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं चास्यैव सुलभमित्याह-विश्वेति । विश्वं व्याप्य वर्तमानं विश्वम् आद्स इति वा विश्वस्य स्वामीति वा विश्वात्मानं जगत्स्रष्टुरस्य जगदाकारेण परिणामः किम् नेत्याह, अजमिति । अहङ्कारात्मा रुद्रोऽप्युच्यत इति नेत्याह—ब्रह्मेति । वेद्यो नेत्याह परमिति मुक्तो नेत्याह पदमिति ॥ २६ ॥

* नतोऽस्मि इति मूलपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानप्रत्यक्षमीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्याशयेन नमति—योगेति । योगेन रन्धितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते तथा ॥ २७ ॥

ननु, तत्तच्छक्तिमतस्तत्तत्कर्मदृष्टं हरेस्तु सृष्ट्यादिकर्म कथम्? इत्याशङ्क्य तत्तच्छक्तिविशिष्टत्वेन तं नमति—नम इति । असह्यो वेगो यासां ताः तथा तादृशीनां शक्तीनां उत्पत्तिस्थितिसंहारविषयाणां उत्साहमन्त्रप्रभुविषयाणां वा त्रयं यस्य स तथा तस्मै उत्पत्त्यादिशक्तयश्च ज्ञानवत एव युक्ता इत्याह—अखिलेति । न चैताः शक्तयो देवदत्तशक्तिवत्परिमिता इत्याशयवानाह—दुरन्तेति । परिच्छिन्नत्वमनुमानेन साध्यत इति चेत्तत्राह—बुद्धीति । हेतोराश्रयासिद्धत्वेनानुमानानुदयात् ॥ २८ ॥

हरेः स्तुतिफलं दर्शयति—नायमिति । यः स्वमात्मानं न वेद न जानाति पूर्वमिति शेषः ॥ २९ ॥

अनन्तरं किमिभूदत्राह—एवमिति । उपवर्णितं निर्विशेषं समं ब्रह्म येन स तथा तं पृथिव्यादिविलक्षणं ब्रह्म येन स तथा तमिति वा अवतारमूलरूपयोर्विशेषो नास्तीति वा निर्विशेषं ददाति वा "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इति श्रुतेः । विविधानि लिङ्गानि पद्मवज्रादीनि वा हंसवृषभादीनि वा एवं भिदया भेदेन जातोऽभिमानोऽहं पद्मपाणिरहं वज्रपाणिरित्यादि लक्षणो येषां तथा स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादिलक्षणो वा ये ब्रह्मादय एते यदा गजेन्द्रं नोपसस्रुपुः तदा सकलदेवनाथो हरिः यत्र गजेन्द्रस्तत्राविरासीत् तत्स्थ एव तत्र प्रत्यक्षीभूतो न तु दूरागत्य कुत्र इति तत्राह—निखिलेति सर्वव्यापकत्वात् यद्वा ब्रह्मादीनामनागमे निमित्तमाह निखिलेति हरेः सर्वस्वामित्वाद्धरेः पूर्वमागमने प्रयोजनाऽसिद्धेरित्यर्थः ॥ ३० ॥

तद्दुःखधारदर्शनकृपोदेति तथा तम् ॥ ३१ ॥

अखिलगुरो न हि परिच्छिन्नस्य सर्वगुरुत्वं घटत इति नारायणेत्यादि हेतुगर्भविशेषणम् ॥ ३२ ॥

ततः फलितमाह—तं वीक्ष्येति । उस्रियायां देवानां "उस्रिया विजया देवा आदित्या अमराः सुराः" इत्यभिधानम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितं विज्ञापयति—जिजीविष इत्यादिना । आत्मलोको भगवदाविर्भावः ॥ २५ ॥

परस्पदं परमाश्रयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

असह्येति अन्तःकरणेन दुर्ज्ञेयत्वम् अखिलानां ब्रह्मादीनां धियो येभ्यः तादृशा गुणा यस्य तस्मा इति स्वतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वम् । तथापि प्रपन्नपालायेति प्रपत्तिमात्रेण सुज्ञेयत्वम् । शक्त्यन्तरेण तु सुलभत्वं निषेधयति—दुरन्तशक्तय इति । अत एव कदिन्द्रियाणामिति अतो नमो नमः ॥ २८ ॥ २९ ॥

स वै न देवेति पद्यार्द्धं विशदयंस्तद्विवक्षितं साक्षाद्दर्शयति, एवमिति । उपवर्णितं निर्विशेषं श्रीहरेर्देवत्वादिप्राकृतविशेषराहित्यं येन तम् अखिला अखिलसंपादकशक्तयस्तत्राप्यसाधारणतत्सम्पादकशक्तयोऽपि———प्राचुर्येण विद्यन्ते यस्मिन् तत्र हेतुः निखिलाऽऽत्मकत्वादिति स्वार्थे कन् । कं सुखं स्वरूपो वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

कृच्छ्रात् प्रेमवैवश्यात् ॥ ३२—३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वेतावत्या स्तुत्या ग्राहात्स्वशरीरमोक्षणमिच्छसि तत्राह—जिजीविषेनेति—तत्र हेतुः अन्तर्बहिश्च अविद्यया आवृतया इभयोन्या किं प्रयोजनम्. तर्हि किमिच्छसि? इति तत्राह—यस्य कालेन विप्लवो नाशो नास्ति तस्य आत्मलोकावरणस्य मदादिजीवानामविद्यया भगवद्विस्मारिकायाः मोक्षं यद्वा आत्मनस्तव लोको वैकुण्ठस्तदावरणस्य तद्द्वारकपाटस्य मोचनं मन्निष्ठायास्तत्प्राप्त्ययोग्यताया नाशमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि भक्तिः क्रियतामिति चेद्भक्तिमप्यहं कर्तुं पशुत्वात् विपद्ग्रस्तत्वाच्च न जानामि तस्मात् यत्किञ्चित् स्वचक्षुरादिभिरिदं विश्वं जानामि तस्य यः कर्ता भवेत्तं केवलं मनसैव नमामीत्याह—सोऽहं प्रसिद्धः पशुः विश्वं विश्वरूपम् अविश्वं स्वरूपशक्त्या विश्वव्यतिरिक्तं विश्ववेदसं विश्वज्ञातारं विश्वस्यात्मानम् ॥ २६ ॥

न च तत्प्राप्त्युपायो मयि वर्त्तत इत्याह—योगेति । योगिनो न तु मादृशाः पशवः योगेन भगवद्धर्मेण दग्धकर्माणः ॥ २७ ॥

हृदि तद्भावनायां प्रतिबन्धकमाह—असह्यवेगं शक्तित्रयं गुणात्रयं यस्य तस्मै तत्कृपया प्रतिबन्धकाभावे तु अखिलानां सर्वेषामपि धियो यत्र तथाभूता गुणाः सौन्दर्यादयो यस्य तस्मै । किञ्च प्रपन्नमात्रमपि पालयति तस्मै तत्र हेतुः दुरन्तशक्तये दुर्ज्ञेयकृपाशक्तये कृपां विना तु बहिर्मुखेन्द्रियाणां दुष्प्रापवर्त्मने ॥ २८ ॥

अयं मदीयो जीवः यस्य शक्तिर्माया तया या अहन्धीः तया हतं स्वं न वेद ॥ २९ ॥

उपवर्णितं निर्विशेषं निष्प्राकृतस्वरूपं येन तं ब्रह्मादयः आधिकारिकाः शिष्टरक्षणादौ भगवन्नियुक्ता अपि तद्रक्षणे असामर्थ्यादेव नोपसस्रुपुः किन्तु विविधलिङ्गभिदायां हंस-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाहनत्वैरावतवाहनत्वादौ स्रष्टृत्वमहेन्द्रत्वादावेव अभिमानो येषां ते गजेन्द्रेण वयं नत्वीषदपि स्तुताः प्रत्युत—

"यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ।
नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः" ॥ इति

फल्ग्व्येति पदेन तुच्छीकृता एवाऽतो यमेव स्तौति स एव भगवान् रक्षतु स तु शीघ्रं न प्रत्यक्षीभविष्यति दुराराध्यत्वस्य तस्य स्वभावं वयं जानीम एवातो ग्राहग्रस्तो मरिष्यत्येवं दुरभिमानेनौदासीन्यं यदा व्यञ्जयामासुरिति भावः तदा तत्क्षण एव तत्र हरिः निखिलात्मकत्वात् हेतोरखिलामरमय इति तरुमूलसेचने पल्लवाद्याः सिक्ता इव विष्णुस्तुत्यैव सर्वेस्तुता इति ते तत्त्वमविद्वांस इति भावः दिविजैर्ब्रह्मादिदेवैः सहितः एव संस्तुवद्भिरिति स्वापराधखण्डनार्थमेवेति भावः छन्दोमयेन इच्छामयेन इच्छातुल्यवेगेनेत्यर्थः । यतो यत्र ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्त्तस्तत्पीडाऽभिभूतोऽपि खे आकाशे अतिदूरेऽपि दृष्ट्वा साम्बुजेति तत्रत्यान्यम्बुजानि सद्य एव शुण्डेनैवावचित्य चरणयोरर्पयितुमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

गरुडोऽपि मन्दगतिरिति तत्पृष्ठादवतीर्य्य वामकरेण शुण्डं धृत्वा सरसः सकाशात्तटे उज्जहार ततश्च दक्षिणकरेण अरिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य तस्मात् उच्छ्रियाणां देवानां सम्पश्यतां सम्यक्तया पश्यन्तोऽपि तानानादृत्य ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं न जिजीविषे जीवितुं नेच्छामि यतः अन्तर्बहिश्च आवृतया अविवेकेनेति शेषः । अमुया इभयोन्या गजोत्पन्नया तन्वा किम् ? आत्मानौ जीवेशौ लोक्येते अनेनेत्यात्मलोकः उपास्योपासकस्वरूपज्ञानं तस्याऽऽवरणमज्ञानम् "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इति श्रीमुखवचनात् तस्य मोक्षणमिच्छामि यस्य मोक्षणस्य अज्ञाननिवृत्तेः कालेन विप्लवो नास्ति ॥ २५ ॥

सोऽहं मुमुक्षुः परं पूर्णं पदं मुमुक्षुगम्यं स्वरूपं विश्वसृजं विश्वकर्तारं नतोऽस्मि कीदृशमविश्वं विश्वभिन्नं विश्वं तदभिन्नं च विश्वभिन्नाभिन्नमित्यर्थः । नन्विदमयुक्तं नहि घटकर्ता भिन्नाभिन्नो दृश्यते इत्यत आह—विश्वात्मानमिति । विश्वस्य आत्मा आश्रयः यथा औषधीनां पृथिवी अतो विश्वभिन्नाभिन्नो भवान् नतु घटाद्यथा कुलालोत्यन्तभिन्नस्तद्वत्तस्ततो विश्वभिन्न इति भावः । तथा च श्रुतिः "यथा पृथिव्याः ओषधयः सम्भवन्ति यथा पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इति विश्वं वेदो धनं लीलोपकरणं यस्य तम् ॥ २६ ॥

योगेन भगवति चित्तसमाधानेन रन्धितानि कर्माणि येषां ते योगेन विभाविते विशोधिते हृदि यं प्रपश्यन्ति ध्यायन्ति तं नतोऽस्मि ॥ २७ ॥

असह्यो दुर्द्धरो वेगो यस्य तथाभूत हे अनिवार्य्यगते ! यत् शक्तीनां ग्राहादिगतानां तमआदिमायागुणानां त्रयं तमसाऽनेन गृहीतो रजसा बन्धुभिस्त्यक्तः सत्त्वेन त्वां प्रार्थयामि इत्येतत्सर्वं यस्मात्तस्मै ग्राहादिप्रवर्त्तकायेत्यर्थः । अखिलः समग्रो धीः गुणो बुद्धियोगो यस्मात्तस्मै यद्दत्तेन बुद्धियोगेन यं शरणं गतोऽस्मि तस्मै इत्यर्थः "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इति श्रीमुखोक्तेः दुरन्ताः अनन्ताः शक्तयो यस्य तस्मै कदिन्द्रियाणामनवाप्यं वर्त्म प्राप्तिमार्गो यस्य तस्मै प्रपन्नपालाय नमो नमः ॥ २८ ॥

अयं जीवः अहन्धिया देहात्मबुद्ध्या हतं विस्मृतम् आत्मनो विस्मरणमेव हननम् स्वमात्मानं यदस्य शक्त्या त्रिगुणया मायया न वेद तं दुरत्ययमाहात्म्यमनन्तमाहात्म्यम् इतोऽस्मि शरणं गतोऽस्मि ॥ २९ ॥

उपवर्णितः निर्विशेषः सर्वात्मत्वाद्देवादिविशेषरहितो भगवान् येन तं गजेन्द्रं विविधा चासौ लिङ्गभिदा देवादिमूर्तिविशेषभेदस्तस्यामभिमानो येषां तस्मादेते यदा नोपससृपुर्नोपजग्मुस्तत्र तस्मिन् समये निखिलात्मकत्वात्सर्वाश्रयत्वात् अखिलामरमयः शर्वब्रह्मादिदेवेषु प्रधानो हरिः स्वभक्तक्लेशहरः आविरासीत् । अयं भावः यद्यपि "नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम्" इति जगत्कारणोक्तेऽत्र जगत्कारणमानिनां तेषामप्यागमनमुचितं तथापि तेषां विविधलिङ्गभिदाभिमानानामितरेतरसातिशयत्वशङ्कयानागमनं निरतिशयस्य श्रीमद्धरेरागमनं च सुयुक्तमिति ॥ ३० ॥

आविर्भावप्रकारं वर्णयति—तमिति । तं गजेन्द्रं तत्कृतकरीत्यार्त्तिमुपलभ्य ज्ञात्वा तत्कृतं स्तोत्रमभिशम्य श्रुत्वा जगन्ति निवसन्ति यस्मिन् जगत्सु निवसतीति वा छन्दोमयेन छन्दःप्रचुरेण शीघ्रवेगेन गरुडेन सम्बगुह्यमानः संस्तुवद्भिर्दिविजैर्ब्रह्मादिभिः सह यत्र गजेन्द्रस्तत्राभ्यगमत् अयमभिप्रायः भगवता सह तेषां गमनासम्भवात् गरुडपक्षवातेन तेऽपीश्वरत्वाभिमानिनस्सतल्लोकादाकृष्टाः नतु तत्तल्लोकाः आकृष्टा जगन्निवास रक्षितत्वादिति अन्यथा नैते ससृपुरित्यनेन विरोधः स्यात् ॥ ३१ ॥

गजेन्द्रस्तु हरिं दृष्ट्वा साम्बुजकरं भगवदर्पणार्थं गृहीतपद्मं करमुत्क्षिप्योन्नतं कृत्वा भगवन्नम इति गिरं कृच्छ्रादाह ॥ ३२ ॥

अजो हरिस्तु तं पीडितं दृष्ट्वा अति शीघ्रवेगेन रक्षार्थं गरुडादपि अवतीर्य्य सग्राहं कूपयोज्जहार तदनन्तरमुच्छ्रियाणाम् उत्कलेश्वरत्वाभिमानद्योतका श्रीर्येषां तेषां देवानां सम्पश्यतां अरिणा चक्रेण विपाटितमुखात् ग्राहात् अमूमुचत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषाटीका ।

हे महाराज ! मैं जीने की इच्छा नहीं करता हूँ क्योंकि बाहर भीतर आवृत हो रही जो यह हस्ती की योनि इससे कुछ प्रयोजन नहीं है । किन्तु जिसका काल से नाश नहीं उस आत्मा के आवरण करने वाले केवल अज्ञान मात्र के बन्धन से मोक्षण (छूटना) चाहता हूँ ॥ २५ ॥

वह मैं विश्व की सृष्टि करने वाले, स्वयंविश्वरूप, और विश्व से व्यतिरिक्त, तथा विश्व उपकरण वाले, विश्व के आत्मा, अज, और मुक्तजनों के प्राप्य, ऐसे पर ब्रह्म को केवल प्रणाम करता हूँ ॥ २६ ॥

भगवद्धर्मों से दग्ध हुए कर्म जिनों के ऐसे योगीजन, योग से भावित ऐसे अपने हृदय में जिनका दर्शन करते हैं उन योगेश श्रीहरि को मैं प्रणत हूं ॥ २७ ॥

असह्यवेग जिनका ऐसी तीन शक्तियों से विशिष्ट, और अखिल चेतनों की बुद्धि के गुण जो संशय विपर्यय इत्यादि अवस्था वो जिनसे होवैं ऐसे, तथा प्रपन्न जनों के पालन करने वाले, दुरन्त शक्ति वाले, और अजितेन्द्रिय पुरुषों को न प्राप्त हो मार्ग जिनका ऐसे आपको वारंवार नमः हो ॥ २८ ॥

जिसकी माया की करी हुई देहादि में जो अहंबुद्धि तिससे, नष्ट प्राय अपने आत्मा को यह जीव नहीं जानता, उस दुरत्यय माहात्म्य वाले भगवान का मैंने आश्रय लिया है ॥२९॥

. श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—गजेन्द्रने जब इस प्रकारअपनी स्तुति में किसी देवताओं के विशेष चिन्होंको न पुरस्कारकर केवलपरतत्व, का वर्णन किया और जब चतुर्मुखत्व हंसवाहनत्व, त्र्यम्बकत्व वृषभवाहनत्व आदि चिन्हों के भेद के अभिमान वाले, ब्रह्मा महादेव आदि देवता समीप नहीं आये, तब निखिलात्मक होने से सर्वदेव स्वरूप आप साक्षात श्रीहरि प्रकट हुए ॥ ३० ॥

जगन्निवास हरि ने गजेन्द्र को ऐसा आर्त्तजानकर, गजेन्द्र की स्तुति को सुनकर, स्तोत्रकरनेवाले स्वर्गके देवताओं के सहित, जिनके पङ्खोंसे सामगान स्वयं होवैं ऐसे छन्दो मय गरुड के ऊपर विराजमान होकर, श्रीसुदर्शनचक्रको हस्तमें लेकर अति शीघ्र वहां आपहुचे जहां गजेन्द्र रहा ॥ ३१ ॥

सरोवर के भीतर अति बलिष्ठ ग्राह से ग्रसित, ऐसे गजेन्द्रने, आकाश में गरुड के ऊपर विराजमान हाथ में चक्र लिये हुए श्रीहरि को देखकर, अपनी शुण्डा से कमल लेकर भगवान की ओर को शुण्डा उठाकर बड़े कष्ट से इतनी वाणी को बोला, कि—हे नारायण ! हे अखिल गुरो हे भगवन् ! आपको नमस्कार हो ॥ ३२ ॥

कर्म कृत जन्म रहित श्री हरिने भी ग्राह को अति पीडित देखकर, बड़े शीघ्र गरुड से उतर कर, कृपा देवी के परवश होकर ग्राह सहित गजेन्द्र को बाहर निकाल कर, देवताओं के देखते २ (चक्रराज) श्रीसुदर्शन से ग्राह का मुख फाडकर, गजेन्द्र को छुडाया, (यहां कृपा का यही अधिक फल है, कि—ग्राह को भी श्री सुदर्शन का स्पर्श होने से उत्तम गति की प्राप्ति होनी ॥ ३३ ॥

श्री गजेन्द्र मोक्षणो हरिर्जयति ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तम स्कन्ध में, तृतीय अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥ ३ ॥

———

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तदा देवर्षिगन्धर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः ।
मुमुचुः कुसुमासारं शंसन्तः कर्म तद्धरेः ॥ १ ॥
नेदुर्दुन्दुभयो दिव्या गन्धर्वा ननृतुर्जगुः ।
ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् ।
मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः ॥ ३ ॥
प्रणम्य शिरसाऽधीशमुत्तमश्लोकमव्ययम् ।
अगायत यशोधामकीर्तन्यगुणसत्कथम् ॥ ४ ॥
सोऽनुकम्पित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ५ ॥
गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ।
प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥
स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडसत्तमः ।
इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥
स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान्गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।
जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु तयोर्ग्राहः प्राप गन्धर्वतां पुनः ।
गजं स्वपार्षदं कृत्वा हरिर्निन्ये निजं पदम् ॥ १ ॥

१——२ ॥

हूहूसंज्ञो गन्धर्वसत्तमः असौ देवलस्य शापेन ग्राहो जातः स वै स तु ततः सद्यो मुक्तस्सन्नुत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः । एवं हीतिहासोत्तमे कथा, सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष स च कुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृह्णीष्व ततश्च गजेन्द्रमुमुक्षुर्हरिस्त्वामपि मोचयिष्यतीति ॥ ३ ॥

कथम्भूतं यशसो धाम आश्रयम् अतः कीर्तन्या कीर्तनीया गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥

स्वं लोकं गन्धर्वलोकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा किमभूत्तत्राह—तदा गजेन्द्रमोचनदशायां ब्रह्मरुद्रमुख्या देवादयस्तत् गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेः कर्म अद्भुतं शंसन्तः प्रशंसन्तः कुसुमवर्षं मुमुचुः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा दिव्या दुन्दुभयः नदुः गन्धर्वा ननृतुर्जगुश्च ऋषिप्रभृतयः पुरुषोत्तमं हरिं तुष्टुवुः ॥ २ ॥

योऽसौ ग्राहः स पूर्वस्मिन् जन्मनि हूहूर्नाम गन्धर्वश्रेष्ठः स देवलस्य शापेन निमित्तेन ग्राहो जातः सर्वग्राहो देवलस्य शापेन मुक्तः सद्यः परमाश्चर्यरूपधृत् प्राक्तनाद्भुततमगन्धर्वरूपधृत ॥ ३ ॥

उत्तमश्लोकमव्ययं यशसांधाम आश्रयम् अतः कीर्तन्याः कीर्तनीयाः गुणाः सत्कथाश्च यस्य तमधीशं हरिं शिरसा प्रणम्यागायतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

एवमितिहासोत्तमे कथा सरसि स्त्रीभिः सह क्रीडन्नसौ हूहूः स्नातुं प्रविष्टं देवलं प्रगृह्य विचकर्ष सच प्रकुपितो ग्राहो भवेति शशाप स च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीष्व ततश्च गजेन्द्रमुद्धरन् हरिः त्वामपि मोचयिष्यतीति इत्येव हरिणा गानप्रीतेनानुकम्पितः अनुकम्पाविषयीकृतः स गन्धर्वस्तमीशं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च लोकस्य ब्रह्मादिजनस्य पश्यतः सतः मुक्तं किल्बिषं देवलशापरूपं यस्य तादृशस्सन् स्वलोकमगात् ॥ ५ ॥

गजेन्द्रस्तु भगवतो हरेः स्पर्शाद्धेतोरज्ञानबन्धनात्कर्मबन्धनाद्विमुक्तः भगवतः रूपं प्राप्तः भगवतः सारूप्यं प्राप्तः तदेव दर्शयति पीतं पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य चत्वारो भुजा यस्य सः ॥ ६ ॥

गजेन्द्रपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह—सवा इति । स वै गजेन्द्रः पूर्वस्मिन् जन्मनि पाण्ड्यदेशपतिः द्रविडेषु श्रेष्ठः इन्द्रद्युम्नाख्यः राजा बभूव स च विष्णुव्रतपरायणः विष्णुव्रतं श्रीविष्णुभजनात्मकं तदेव परमुत्कृष्टमयनमनुष्ठेयं यस्य तादृशः आसीत् ॥ ७ ॥

एवं स्थिते जटा बिभर्तीति तथा तापसः तपोनिष्ठः कुलाचले मलयाद्रावाश्रम आश्रयो यस्य तादृशः स इन्द्रद्युम्नः एकदा भगवदाराधनकाले समाहितचित्तस्सन् गृहीतं मौनात्मकं व्रतं येन तादृश ईश्वरं हरिं समर्चयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रणष्टदुरितस्य हरौ निरतिशयभक्तिः स्यादिति तत्साधनादि निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्र प्रथमं देवादीनां पुष्पवर्षादिकं भगवत्प्रीतिसाधनमाह—तदेति । यदा गजेन्द्रम् अमूमुचत्तदा ॥ १—२ ॥

स पश्चात्पूर्वचीर्णपुण्योदयेन विभूतज्ञानो हरिं स्तुत्वा तत्प्रसादेन देवलशापेन तृतीया पञ्चम्यर्थे तस्माच्छापान्मुक्तः परमाश्चर्यरूपधृक् हरिं शिरसा प्रणम्य यशोधामामायतेत्यन्वयः कीर्तनीया गुणारूपाः सत्यः कथा अस्य स तथा तं यद्भिमस्तथेति वा अनेन हरिगुणकीर्तनरूपं गानं गायकशापादिमोचसमर्थमित्युक्तं भवति ॥ ३—५ ॥

ननु, किमनेनान्यगुणकीर्तनेन स्पर्शो गजेन्द्रस्य भगवत्स्तुत्या किमभूदित्याशङ्क्य स्तुत्या प्रसन्नस्य हरेर्दर्शनेन मुक्तकिल्बिषस्य तत्सारूप्यं फलमभूदित्याह—गजेन्द्र इति ॥ ६ ॥

हरेर्नाममात्रतो ऽवाप्ताविष्णुप्रसादः पूर्वं कः इति तत्राह—स वा इति ॥ ७ ॥

गजेन्द्रयोनिप्राप्तिनिमित्तं वक्तुमुपोद्घातं रचयति—स एकदेति ॥ ८—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—५ ॥

विमुक्त इति तत्र अस्य मायातीतत्वमुक्तम् ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पार्षदत्वं गजेन्द्रस्य गन्धर्वत्वं च यादसः ।
चतुर्थे भगवद्वाक्यं हितमुक्तं मरिष्यताम् ॥ १ ॥

१—२ ॥

देवलशापेनेत्येवमत्र कथा सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष स च कुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन च प्रसादितसन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति अधीशं कीदृशं यशसां धाम आश्रयम् ॥ ३—५ ॥

भगवत्स्पर्शात् तत्र मनोवाचोर्या स्पर्शात् अज्ञानबन्धनात् मुक्तः स्थूलदेहेन स्पर्शात् स्पर्शमणिन्यायेन भगवतो रूपं प्राप्तो ध्रुव इवेति ज्ञेयम् रूपं सारूप्यं देहमव्ययं करोत्विति पूर्वप्रार्थनात् ॥ ६—७ ॥

कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्थे ग्राहो गन्धर्वो गजेन्द्रश्च हरिपार्षदोऽभूदित्युच्यते ।
गजेन्द्रमोक्षादि समाख्यफलञ्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

तदा गजेन्द्रमोचनवेलायाम् ॥ १ ॥ २ ॥

योऽसौ ग्राहः स पुरा हूहूर्नाम गन्धर्वसत्तमः स देवलशापतो ग्राहोऽभूत् स देवलशापेन मुक्तः सन्सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् गन्धर्वरूपधृत् उत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः इतिहासोत्तमे कथा कदाचित् सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नानार्थं प्रविष्टं देवलं पादे गृहीत्वा विचकर्ष स कुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन प्रसादितः सन्नुवाचैवमेवं गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति ॥ ३ ॥

उत्तमश्लोकमुत्तमयशसम्——यशसो धाम आश्रयम् कीर्तन्याः गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ।
तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥
तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्मा ऽकृतबुद्धिरद्य ।
विप्रावमन्ता विशतां तमोऽन्धं यथा गजस्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्नृप सानुगः ।
इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् ॥ ११ ॥
आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशनीम् ।
हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥
एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ।
गन्धर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥
एतन्महाराज ! तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ।
स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य ! शृण्वताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः आप्लुतः स्नातः आराधनकाले गृहीतं मौनव्रतं येन स हरिमाराधयामास ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीवल्लभो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब इस प्रकार श्रीहरिने गजेन्द्र को ग्राह से छुड़ाया उस समय देव, ऋषि, गन्धर्व, ब्रह्मा, महादेव प्रभृति सब देवता लोग, श्रीहरि के उस कर्म की प्रशंसा करते हुए पुष्पों की वर्षा करने लगे ॥ १ ॥

आकाश में देवताओं की दुंदुभी बाजने लगीं गन्धर्व लोग नाचने लगे, गाने लगे ऋषि, चारण और सिद्ध लोग श्रीपुरुषोत्तम की स्तुति करने लगे ॥ २ ॥

और जो यह ग्राह रहा वह भी, देवल ऋषि के शाप से छूट कर, तत्काल परम आश्चर्य रूप को धारण कर, गन्धर्वों में सत्तम, प्रथम के सदृश हूहू नामक गन्धर्व होगया ॥ ३ ॥

तब तो उत्तम श्लोक अव्यय अधीश श्रीहरि को प्रणामकर यश के धाम और कीर्त्तन करने योग्य है सुन्दर गुण और कथायें हैं जिनकी ऐसे प्रभुका गान करता भया ॥ ४ ॥

वह भी ईश्वर से अनुकम्पित होकर, श्रीहरि को प्रणाम कर, मुक्तकिल्बिष होकर सब लोगों के देखते २ अपने लोक को गया ॥ ५ ॥

और गजेन्द्र भी भगवान के स्पर्श होने से अज्ञान बन्धन से छूटकर भगवान के सारूप्य को प्राप्त होकर पीताम्बरधारी और चतुर्भुज (चार भुजा वाला) होगया ॥ ६ ॥

वह भी पूर्व जन्म में विष्णु व्रत परायण द्रविड देशान्तर्गत पाण्ड्यदेश का राजा इन्द्रद्युम्न इस नाम से विख्यात रहा ॥७॥

वह एक समय आराधन काल में आत्मज्ञानी मौनव्रत को धारण कर सकल जगत के नियन्ता श्रीहरि का कुलाचल पर्वत के ऊपर आश्रम में बैठकर पूजा करता रहा, इतने में एक जटाधारी तपस्वी आकर प्राप्त हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तूष्णीं रहस्युपासीनं वीक्ष्य ॥ ९ ॥

शापमेवाऽऽह—असाधुरित्यादि । अकृता ऽशिक्षिता बुद्धिर्यस्य गजो यथास्तब्धमतिस्तथैवायमतः स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥

दिष्टं दैवार्पितं तदुपधारयन्नालोचयन् ॥ ११ ॥

कौञ्जरीं योनिमापन्नः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राऽऽह हरेरर्चनस्याऽनुभावेनेति ॥ १२ ॥

यथाऽनुकीर्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः ।
शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये ॥ १५ ॥
इदमाह हरिः प्रीतो गजेन्द्रं कुरुसत्तम ! ।
शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अद्भुतं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥

एतद्गजराजमोक्षणं नाम कृष्णानुभावस्तवेरितः कथम्भूतं तत्राऽऽह स्वर्ग्यमित्यादि दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥

अतः श्रेयस्कामा ये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥

अनेन श्रेयो भवतीति कुतो ज्ञातम् ? साक्षाद्भगवद्वचनादेवे-त्याह-इदमाहेत्यादि यावत्समाप्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा शिष्यगणैः परिवृतो महाशयो मुनिरगस्त्यो यदृच्छया तत्र इन्द्रद्युम्नाश्रमे समागतः तमिन्द्रद्युम्नं तूष्णीमवस्थितमकृतमसम-र्पितमर्घ्यादिकं येन तं रहसि एकान्ते उपासीनमुपविष्टं वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यश्चुकोप हेति कष्टे ईदृशस्यापि महात्मनोऽप्यविनयता बभूवेति खिद्यति मुनिः ॥ ९ ॥

तस्मै इन्द्रद्युम्नाय शापमदाद्दिषिरित्यनुषङ्गः, शापमेवाह— असाधुरिति । अयम् इन्द्रद्युम्नोऽसाधुर्दुरात्मा अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य तादृशोऽद्याधुना विप्रावमन्ता विप्रानस्मानवमन्यते परि-भवतीति तथा अतो हेतोस्तमिस्रमज्ञानं विशतां प्राप्नोतु, यथा गजः स्तब्धमतिस्तथैवायमज्ञो भवतु स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥

हे नृप ! इत्थं शप्त्वा भगवानगस्त्यः सानुगः सशिष्यो गतः यथौ तत इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिस्तदगस्त्यशापास्पदं विष्टं प्रारब्धमेव उपधारयन्निश्चिन्वन्नात्मनः परमात्मनः स्मृतिविना-शिनीं कौञ्जरीं योनिमापन्नः प्राप्तः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राह—गजत्वेऽप्यनुस्मृतिरिति यत्तदर्चनानुभावेन पूर्वजन्मनि भगवदाराधनप्रभावेनाभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवमित्थं गजयूथपं गजेन्द्रं विमोक्ष्य पार्षदत्वं प्रापितेन तेनापि गजेन्द्राख्यजीवेनापि अपिशब्दात्स्वपार्षदैश्च युक्तोऽब्जनाभो हरिर्गन्धर्वादिभिरुपगीयमानं कर्म यस्य गरुड आसनं वाहनं यस्य सः अद्भुतं स्वभवनं ययौ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्पृष्टं "बादरायण एतत्ते" इत्यादिना तस्योत्तरमुक्तम् उपसं-हरन् गजेन्द्रमोक्षकथाश्रवणफलमाह-एतदिति । हे महाराज ! एत-द्गजेन्द्रमोक्षणरूपः कृष्णानुभावः हरिप्रभावः तव तुभ्यं मयेरितः कथितः इदं गजेन्द्रमोक्षणं शृण्वतां जनानां स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनं यशस्करं कलिकल्मषापहं कलौ युगे यत्कल्मषं पापं तदपहन्तीति तथा कलिः कलहः तन्निमित्तं पापं हरतीति वा । हे कुरुवर्य ! दुस्स्वप्ननाशं दुस्स्वप्नं नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥

अतः श्रेयस्कामा द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः प्रातरुत्थाय शुचयः शुचिभूताः दुःस्वप्नाद्युपशान्तये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥

अनेन कीर्तितेन दुःस्वप्नाद्युपशान्तिर्भवति इति कुतो ज्ञायते ? इत्यपेक्षायां भगवद्वचनादेवेत्याह—इदमिति । हे कुरुसत्तम ! सर्वभूतानां शृण्वतां सर्वभूतप्रचुरो विभुर्हरिः प्रीतो गजेन्द्रंप्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपगीयमानानि कर्माणि यस्य स तथा अगाल्लोकदृष्ट्या तु तत्रैवान्तर्दधे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दुःस्वप्नस्य नाशो यस्माद्गजेन्द्रमोक्षणात्तथा तम् ॥ १४-२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

चुकोपह इति न स्वावमानेन किन्तु विध्यतिक्रमेण । अत-एव विप्रावमन्तेति वक्ष्यति । अनेन च पूर्वपूर्वविप्रेष्ववज्ञानं कृतवानिति बोध्यते. तत्र हेतुः । स्तब्धमतिरित्यनेन दर्शितः । कोपविधानं चेदं तदपराधजन्यमहादुःखभोगान्तरशान्तये अभूदिति कृपामयमेव ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एवमित्यसङ्कम् । अत एवागस्त्यो भगवानिति दयालुत्व-सर्वज्ञत्वादिनैव तं शशापेति भावः । तत्रचान्यथास्यान्यत्रापि बहुत्रैवं शापराधास्तत्फलदुर्भोगाश्च समुत्पत्स्यन्ते । स्तब्धत्वे सति शिक्षामात्रेण चिकित्स्यत्वात् । तत्रश्चास्य कदाचिन्निस्तारः स्यादिति तदभिप्रायो ज्ञेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

हर्षेणेति । गजत्वेऽप्यनुस्मृतिर्यद्भूत्तत्तु हर्यर्चनाऽनुभावेनेत्यर्थः ॥ १२—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुनिरगस्त्यः ॥ ९ ॥

अकृतबुद्धिः अशिक्षितधीः स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकन्दरकाननम् ।
वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥ १७ ॥
शृङ्गाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ।
क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दिष्टं दुरदृष्टम् उपधारयन् जानन् ॥ ११ ॥
यस्य गजत्वे बद्धजत्वे ॥ १२ ॥
विमोक्ष्येति ग्राहादिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥
यथा यथावत् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मै इमं शापमदात् शापमेवाह—असाधुरित्यादि । अकृता अनियोजिता पञ्चयज्ञलक्षणे अतिथिपूजने धर्मे बुद्धिर्येन सः अत एव दुरात्मा दुष्टबुद्धिः स्तब्धमतिः अयं यथा गजस्तथा तमोऽन्धमज्ञानं स एव गज एव सन् विशताम् स च धर्मः उक्तो महाभारते "चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुसूनृताम् । उत्थाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पञ्चदक्षिणः" इति ॥ १० ॥

तच्छापरूपेण परिणतं दिष्टं प्राचीनं कर्मोपधारयन् ॥११॥

यत् यस्य हर्यर्चनाऽनुभावेन गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः हरिस्मरणम् ॥ १२ ॥

गन्धर्वादिभिरुपगीयमानानि कर्माणि यस्य स अद्भुतमखौकिकं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥

दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा शृण्वतामित्युपलक्षणं श्रावयितॄणामपि ॥ १४ ॥

अत एव श्रेयस्कामाः धर्मार्थकाममोक्षाख्यश्रेयस्कामाः दुःस्वप्नाद्युपशान्तये तं यथा यत्सुकीर्तयन्ते ॥ १५ ॥

गजेन्द्रमोक्षस्मरणफलवर्णनप्रसङ्गादन्यद्भगवद्विभूतिस्मरणफलमपि भगवदुक्तिद्वारा वर्णयति——इदमाह हरिरित्यादिना ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब उस जगह पर इच्छा से अपने शिष्यों सहित महा यशा मुनि (अगस्त्य जी) आये और राजा उन ऋषि को देखकर भी पूजा सत्कार कुछ न करके चुप बैठा रहा तब ऋषि ने एकान्त में ऐसे बैठे हुए को देखकर कोप किया ॥ ६ ॥

और उस राजा को यह शाप दिया कि यह दुरात्मा असाधु अशिक्षित बुद्धि विप्र का अवमान [तिरस्कार] करने वाला अब अन्धतम को अर्थात् तामसी योनि को प्राप्त हो जैसे गज के नाईं स्तब्ध मति होकर बैठा रहा इसी प्रकार वही गज हो ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि-हे नृप ! इस प्रकार अगस्त्य भगवान् शाप देकर अपने अनुचरों सहित चले गये और राज ऋषि इन्द्रद्युम्न भी अपनी उस प्रारब्ध को धारण करता हुआ ॥ ११ ॥

आत्म स्मृति के विनाश करने वाली कुञ्जर की योनि को प्राप्त हुआ, तौ भी श्रीहरि की परिचर्या (पूजा) के प्रभाव से गज योनि प्राप्त होने पर भी स्मृति नष्ट नहीं भई ॥ १२ ॥

कमल नाभ श्रीहरि गज यूथ पति को इस प्रकार छुडा कर, पार्षद गति को प्राप्त होने वाले उस गजेन्द्र के सहित गरुडासन [गरुड पर बैठने वाले] अपने अद्भुत भवन को पधारे, उस समय गंधर्व सिद्ध, और देवता लोग भगवान् के कर्म को गान करते हुए ॥ १३ ॥

शुकदेवजी बोले, कि हे महाराज ! यह हमने तुमारे आगे श्रीकृष्ण का प्रभाव, कहा और हे कुरुवर्य ! स्वर्ग के देने वाला, यश के देने वाला, और श्रवण करने वालों के कलिकल्मषों को दूर करने वाला, यह गजराज का मोक्षण भी कहा ॥ १४ ॥

और इस गजेन्द्र मोक्ष को श्रेय की कामना वाले शुचि द्विजाति लोग, प्रातःकाल उठकर, दुःस्वप्नादि की शान्ति की लिये कीर्तन करते हैं ॥ १५ ॥

हे कुरु सत्तम ! सर्व भूत मय समर्थ श्रीहरि गजेन्द्र का मोक्षण कर सब लोगों के सुनते २ गजेन्द्र के ऊपर प्रसन्न होकर यों बोले ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसङ्गादन्यस्यापि स्मरणे फलमुच्यते सर्वेषां द्वितीयान्तानां स्मरन्तीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥ १९ ॥
शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयाम् ।
ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥ २० ॥
मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ।
कर्माण्यनन्तपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनम् ॥ २१ ॥
प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममव्ययम् ।
दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि ॥ २२ ॥
गङ्गां सरस्वतीं नन्दां कालिन्दीं सितवारणम् ।
ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ॥ २३ ॥
उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः ।
स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते ह्येनसोऽखिलात् ॥ २४ ॥
ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग! प्रतिबुध्य निशात्यये ।
तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमम् ।
हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रमोक्षणं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अव्यक्तं मायाम अव्ययं धर्मं भक्तिलक्षणं सोमकश्यपयो-रपि पत्नीर्दाक्षायणीः ॥ २२ ॥

सितवारणमैरावतम् ॥ २३ ॥

सुसमाहिता एकाग्रचित्ताः मम रूपाणि मद्विभूतीः ॥२४॥२५॥

जलजोत्तमं शङ्खवरं प्रध्माय वादयित्वा ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवदुक्तिमेव दर्शयति—य इत्यादिना विमलां मतिमित्य-न्तेन । ये जनाः त्वां मां च एतत्सरोवरादींश्चापररात्रान्ते प्रभाते उत्थाय स्मरन्ति तेऽखिलांहसो मुच्यन्त इत्युत्तरत्रान्वयः । गिर्या-दीनां समाहारद्वन्द्वः वेत्रादीनाम इतरेतरयोगद्वन्द्वः तेषां गुल्मानि सन्दर्भविशेषात्मकानि सुरपादपान्मन्दारादीन् ॥ १७ ॥

इमानि त्रिकूटस्यशृङ्गाणि प्रसङ्गादन्येषामपि प्रातः स्मर्त-व्यतामाह—ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मे हरेः शिवस्य च धिष्ण्यानि स्थानानि त्रयाणां त्रिकूटगिरिशृङ्गाणां ब्रह्मादिस्थानाभिप्रायेण वा इमानीत्युक्तं क्षीरोदं क्षीरसागरं मम प्रियं स्थानं भास्वरं श्वेतद्वीपञ्च ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा मम श्रीवत्सादीन् तत्र मालां वनमालां कौमोदकीनाम्नीं गदां पतगेश्वरं पतगानां पक्षिणामीश्वरं सुपर्णं गरुडम् ॥ १९ ॥

शेषमनन्तं कथम्भूतं मत्कलां सूक्ष्मां दुःप्रतर्क्यमत्कलाभूतमित्यर्थः । अहमेवाश्रयो यस्यास्ताम देवीं श्रियं महालक्ष्मीं ब्रह्माणं चतुर्मुखमृषिं नारदं भवं रुद्रम् ॥ २० ॥

मम मत्स्याद्यवतारैः कृतान्यनन्तपुण्यानि शृण्वतामिति शेषः यानि कर्माणि चरितानि तानिच सोमश्चन्द्रं हुताशनमग्निम् ॥ २१ ॥

प्रणवमोङ्कारं सत्यं भूतहितरूपं धर्ममव्यक्तं प्रधानमव्ययं धर्मं भगवद्भक्तियोगलक्षणं दाक्षायणीः दक्षदुहितॄः धर्मस्य पत्नीः सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥

गङ्गामलकनन्दां कालिन्दीं यमुनां सितवारणम् ऐरावतं ध्रुवमौत्तानपादिं सप्त ब्रह्मऋषीन्पुण्येन श्लोक्यन्ते कथ्यन्त इति पुण्यश्लोकास्तान्धार्मिकान्मानवांश्च ॥ २३ ॥

प्रातरुत्थाय ये स्मरन्ति कथम्भूताः प्रयताः सुसमाहिताश्च नियमितान्तर्बाह्येन्द्रियाः कथम्भूतानि स्मर्यादीनि मम रूपाणि मच्छरीरभूतानि न स्मर्तारोऽखिलादंहसः पापान्मुच्यन्ते दुःस्वप्नादिनिमित्तेभ्यः सर्वपापेभ्यो मुच्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ये च जनाः निशात्यये निशापगमे प्रभाते प्रतिबुद्ध्यानेन त्वत्कृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति तेषां प्राणात्यये प्रयाणकाले विमलां मद्विषयां मतिमहं ददामि ॥ २५ ॥

इतीत्थमादिश्याज्ञाप्य हृषीकेशो हरिः जलजोत्तमं शंखश्रेष्ठं प्राध्माय ध्वनयित्वा ब्रह्मादिदेवतावर्गं हर्षयन् खगाधिपं गरुडमारुरोह आरुह्य स्वभवनमगादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपररात्रान्ते अरुणोदयप्रारम्भे उत्थाय त्वां मां चेत्यादिकं स्मरन्ति ते सर्वस्मादंहसो मुच्यन्त इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

नन्वस्तु पापक्षयोऽस्मात्तद्विषयज्ञानं कस्मादित्यतस्तत्साधनमाह—ये मामिति । प्राणात्यये देहोत्क्रमणे ॥ २५ ॥

जलजोत्तमं शङ्खोत्तमम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ये मामित्यष्टकम् । ये मामित्यादिना स्वभक्तोद्धारजातपरमानन्दः श्रीभगवानाशिषो ददाति य एतत् प्रसङ्गसङ्गिनस्तेषां स्मरणानुवादेन तत्र तु शेषादिनामप्यागमनं ज्ञेयम् । दिविजैः सहसंस्तुवद्भिरित्युक्तेः । प्रह्लादोऽयं नित्यपार्षदः अक्रूरेण ब्रह्महृदे दृष्टत्वात् । मत्स्याद्यवतारकृतानि तदानीं गन्धर्वादिभिर्गीयमानानि । प्रणवादिकमपि तत् प्रसङ्गे कीर्त्यमानं गङ्गाद्यास्तदधिष्ठात्र्यः । पुण्यश्लोकाश्च तल्लोकान्तः कीर्त्यमानाः तत्पार्षदादिना प्राप्तत्वेन तत् सहिता एव चेति ॥ १७—२६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मां त्वांचेत्यादिद्वितीयान्तानां स्मरन्तीत्यष्टमेनान्वयः ॥१७-२१॥

अव्यक्तं मायाम् अव्ययं धर्मं भक्तिं सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥

सितवारणमैरावतम् ॥ २३—२६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमे चतुर्थोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ये मामित्यादीनां स्मरन्तीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७—२१ ॥

सत्यं व्यक्तं कार्यजातम् अव्यक्तं प्रधानम् अव्ययं धर्मं मदीयभक्तियोगम् मोक्षदत्वात् सोमकश्यपयोरपि पत्नीः । २२ ॥

सितवारणमैरावतम् पुण्यश्लोकान् पवित्रकीर्त्तीन् । २३ ॥

मम रूपाणि मद्विभूतीः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान उवाच ।

श्री भगवान बोले कि हे गजेन्द्र ! जो लोग, हमारा तुमारा इस सरोवर का गिरिकन्दरा और कानन का तथा वेत्र कीचक और वेणुओं के गुल्मों का तथा देव वृक्षों का स्मरण करते हैं ॥ १७ ॥

तथा इन तीनों शृङ्गो का, ब्रह्मा हम और महादेव ये तीनों के धामों का तथा हमारा भास्वर श्वेत द्वीपका ॥१८॥

भाषा टीका ।

तथा श्रीवत्स, कौस्तुभ, वनमाला, और हमारी प्रिय गदा कौमोदकी, सुदर्शन पाञ्चजन्य तथा पतगेश्वर सुपर्ण गरुडजी॥१९॥

तथा हमारी सूक्ष्मकला श्री शेषजी, और सत्यनारायण श्री देवी, तथा ब्रह्मा, नारद ऋषि, महादेव, प्रह्लाद ॥ २० ॥

और मत्स्य कूर्मादि अवतारों को धारणकर जो हमने अनन्त और पुण्यरूप चरित्र किये उनको तथा सोम सूर्य और अग्नि को ॥ २१ ॥

तथा प्रणव (ॐकार) सत्य, अव्यक्त, गौ, ब्राह्मण, तथा अव्यय धर्म, तथा दक्ष की पुत्री धर्म की पत्नी तथा सोम और कश्यप की भी पत्नियें ॥ २२ ॥

तथा गंगा, सरस्वती, अलकनन्दा, कालिन्दी, सितवारण, (ऐरावत,) तथा ध्रुव और सप्त ऋषि, तथा और पुण्य श्लोक मनुष्य ॥ २३ ॥

हमारी विभूति रूप इन सबों को पिछली रात्रि अर्थात् ब्राह्म मुहूर्त में उठ कर प्रयत्न पूर्वक समाहित होकर जो लोग स्मरण करते हैं वे लोग सम्पूर्ण पापों से छूट जाते हैं ॥ २४ ॥

हे गजेन्द्र ! जो लोग बडे प्रातःकाल जाग कर इस स्तोत्र से हमारी स्तुति करते हैं उन लोगों को प्राण वियोग काल में मैं ही विमल मति को देता हूं ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—हृषीकेश श्रीहरि, इस प्रकार आदेश कर, पाञ्चजन्य को बजा कर देवताओं की सेना को हर्ष देते हुए, खगाधिप श्री गरुडजी पर सवार होकर पधारे ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टम स्कन्ध में
चतुर्थ अध्याय की श्री वृ० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

श्रीहरये नमः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माऽघनाशनम् ।
गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥
पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः ।
बलिविन्ध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥ २ ॥
विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् (१) भूतरयादयः ।
हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ॥ ३ ॥
पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान्स्वयम् ॥ ४ ॥
वैकुण्ठः कल्पितो येन (२) लोको लोकनमस्कृतः ।
रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥
तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः ।
भौमान्रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ॥ ६ ॥
षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः ।
(३) पुरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥ ७ ॥
इन्द्रो (४) मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः ।
मुनयस्तत्र वै राजन् हविष्मद्वीरकादयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमृताख्यानमष्टाभिरध्यायैरनुवर्ण्यते ।
स्वभक्तपक्षपातेन यत्र योषायितं प्रभोः ॥ १ ॥
पञ्चमे पञ्चमं चाथ षष्ठं चाकथयन्मनुम् ।
विप्रशापाच्च निःश्रीकैः कृतां देवैर्हरेः स्तुतिम् ॥ २ ॥

॥ १ ॥

तामसश्चतुर्थो मनुस्तस्य सोदरो भ्राता ॥ २—५ ॥

तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य हरेरनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्द्धयः कथितास्तृतीयस्कन्धादिषु ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तामसमन्वन्तरकथनप्रसङ्गानुप्रसक्तं गजेन्द्रमोक्षोपवर्णनमनुवदन् पञ्चममन्वन्तरं श्रोतुं चोदयति मुनिः——राजन्निति । हे राजन् ! एतत्पुण्यतमं गजेन्द्रमोक्षणात्मकं कर्म हरेः अघनाशनं दुरितनिवर्तकं मे मया तुभ्यं कथितमथ पञ्चमं रैवतं मन्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥

---

(१) भूतदयादयः इति वीर० (२) लोकालोक इति वीर० (३) पुत्राः इति विज० (४) मन्द्र इति विज० वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र पञ्चमो मनुः रैवत इति प्रसिद्धः स च तामसस्य प्रियव्रतात्मजस्य सोदरः तस्य रैवतस्य मनोः सुताः पुत्रास्तु बलिविन्ध्यादयः तेचार्जुनः पूर्वो मुख्यो येषां तादृशाः ॥ २ ॥

इन्द्रस्तु विभुरिति प्रसिद्धः हे राजन् ! भूतदयादयः भूतदयप्रभृतयः देवाः हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥

एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः भगवदवतारमाह—पत्नीति । शुभ्रस्य भर्तुः विकुण्ठाख्या पत्नी तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोर्भगवान् कलया अंशेन वैकुण्ठ इति प्रसिद्धोऽन्यैश्च वैकुण्ठाख्यैः सुरसत्तमैः सह जज्ञेऽवतीर्णः ॥ ४ ॥

वैकुण्ठाख्यं भगवन्तं विशिनष्टि—वैकुण्ठ इति । देव्या रमया लक्ष्म्या प्रार्थ्यमानेन येन वैकुण्ठेन भगवता तस्या लक्ष्म्याः प्रियं कर्तुमिच्छया वैकुण्ठः वैकुण्ठाख्यो लोकः कश्चिदण्डान्तर्वर्ती कल्पितः स च लोकालोकपर्वतस्यैजनैः नमस्कृतः लोकालोकपर्वतोपरिनिर्मित इति भावः ॥ ५ ॥

तस्य वैकुण्ठस्य भगवतोऽनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां जयविजयाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः प्रभावो गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाः महद्धर्यश्च कथिताः तृतीयसप्तमस्कन्धादिषु कथिताः संग्रहेण कथिताः कार्त्स्न्येनाधुना कथयेत्यत्राह—भौमानिति । यः पुमान् विष्णोर्गुणान्वर्णयन् साकल्येनेति शेषः । स भौमान् भूसंभवान् रेणून् विममे गणयेत् भौमानां रेणूनां गणनवद्विष्णोर्गुणानां साकल्येन वर्णनमशक्यमित्यर्थः । यद्यपि वराहावतारः स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भकालिकः तृतीयस्कन्ध उक्तः जयविजययोः सनकादिशापेन दैत्यताप्राप्तिस्तु रैवतमन्वन्तर इति तस्याऽनुभावः कथित इत्येतदसङ्गतं तथापि दंष्ट्राग्रेण भूमिमुद्धृत्य यावद्धिरण्याक्षसमागमस्तावत्समुद्रे विहरति सति वाराहेऽस्मिन्मन्वन्तरे दैत्यतां प्राप्तो जयस्तेन हत इत्यवगन्तव्यं नचैवमपि तद्वधस्य वराहावताराऽनुभावत्वाद्वैकुण्ठावताराऽनुभावत्वकथनमसङ्गतम् इति वाच्यम् अवताराणां भिन्नत्वेऽप्यवतारिणो भगवत एकत्वात्पार्षदयोर्दैत्यत्वप्राप्तेर्वैकुण्ठावतारसमकालिकत्वात्सङ्गनन्याय्येतत्सङ्कल्पमूलकत्वाच्चेति——विभावनीयम् ॥ ६ ॥

षष्ठं मन्वन्तरमाह—षष्ठस्त्विति । षष्ठस्तु मनुश्चाक्षुषः पुत्रश्चाक्षुष इति प्रसिद्धः पूर्वादयश्चाक्षुषस्य मनोरात्मजाः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्तु मन्त्रद्रुम इति प्रसिद्धः तत्र मन्वन्तरे आप्यादयो गणा देवगणाः हे राजन् ! तत्र मन्वन्तरे हविष्मदादयः सप्तर्षयः एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या स्तुवतः पुरुषस्यापि प्रसङ्गो भवति हरिरित्ययमर्थः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्रादौ क्रमप्राप्तमन्वन्तराधिपकथां प्रसञ्जयति—राजन्निति । रैवतस्य विद्यमानं रैवतम् ॥ १ ॥

बलविन्ध्यावादी येषां ते तथा अर्जुनः पूर्वः प्रधानो येषां ते तथा ॥ २ ॥

विभुर्विभुनामा हरिः द्विजाः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥

विकुण्ठायाः तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोः कलयांशेन ॥ ४—५ ॥

भौमान् रेणून् पृथ्वीरजांसि विममे मानं संख्यां करोति ॥६॥

पुत्रा उच्यन्ते इति शेषः । चाक्षुषात्मजाः पुरुषादय इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

मन्त्रादिशब्दार्थो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः ॥ ८—९—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १–३ ॥

पत्नीति द्वयम् । यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति मन्यते तथैव वैकुण्ठस्यापि कल्पनमाविर्भावनमेव नतु प्राकृतवत् कृत्रिमत्वम् । उभयत्रापि नित्यत्वादित्यभिप्रायेण तत्साम्येनाह—जज्ञ इति । श्रीविकुण्ठासुतस्यैवेदं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठन्तु सृष्टेः प्राक् श्रीब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमेव । स तान्निकेतं परिसृत्य शून्यमपश्यमानः कुपितोनाहचेति निर्दिष्टं तत् स्थानं तु सर्गादि गतमेव ज्ञेयम् ॥ ४—१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे मन्वन्तरे श्रीमदजितस्य कथामनु ।
दुर्वासश्शापनिःश्रीकाः पञ्चमे तुष्टुवुः सुराः ॥

॥ १—३ ॥

शुभ्रस्य पत्नी विकुण्ठा आसीदिति शेषः तयोर्भगवान् वैकुण्ठैः सह जज्ञे ॥ ४ ॥

यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति मन्यते; तथैव वैकुण्ठस्य कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृतवत्कृत्रिमत्वम् उभयत्राऽपि नित्यत्वानित्यत्वाभिप्रायेण तत्साम्येनाह—जज्ञ इति । श्रीविकुण्ठसुतस्यैवेदं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु अष्टावरणपारे विरजं सृष्टेः प्राक्ब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमिति सन्दर्भः ५॥

कथितस्तृतीयस्कन्धे गुणा ब्रह्मण्यत्वादयः ॥ ६—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चमादिभिरष्टभिरध्यायैः पयोधिमन्थनं वर्णयन्—तत्र पञ्चमं षष्ठं च मनुर्दुर्वासःशापाज्जिःश्रीकैर्देवैः कृतं भगवत्स्तोत्रं चाह राजन्निति पञ्चमेनाध्यायेन ॥ १ ॥

तामसस्य चतुर्थस्य मनोः सोदरो भ्राता ॥ २ ॥ ३ ॥

सुरसत्तमैः प्रार्थित इति शेषः ॥ ४ ॥

लोकनमस्कृतो वैकुण्ठः कल्पितः ब्रह्माण्डमध्ये आविष्कृतः स च नित्य एवेति पूर्वत्रोपपादितम् ॥ ५ ॥

तस्य भगवतो वैकुण्ठस्याऽनुभावः प्रभुत्वं कथितः गुणाश्च कथिताः तृतीयादौ ॥ ६—१० ॥

तत्रापि देवः सम्भूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः ।
अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ॥ ९ ॥
पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा ।
भ्रममाणोऽम्भसि धृतः कूर्मरूपेण मन्दरः ॥ १० ॥

राजोवाच ।

यथा भगवता ब्रह्मन् ! मथितः क्षीरसागरः ।
यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधाराम्बुचरात्मना ॥ ११ ॥
यथाऽमृतं सुरैः प्राप्तं किञ्चान्यदभवत्ततः ।
एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतम् ॥ १२ ॥
त्वया सङ्कथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ।
नाऽतितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥ १३ ॥

सूत उवाच ।

(१)सम्पृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः ! ।
अभिनन्द्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

यदा युद्धे ऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः ।
गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेर(२)न्स्म भूयशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो विजयताम् ।
श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! यह संपूर्ण पापों को नाशक, और बड़ा पुण्य रूप, श्रीहरिका गजेन्द्र से मोक्षणरूप चरित्रं तुमारे आगे वर्णन किया, अब रैवत मन्वन्तर को श्रवण करो ॥१॥

पंचम मनुरैवत नाम वाले तामस मनु के भ्राता हुए । और अर्जुन है पूर्व जिनके ऐसे बलि,विन्ध्य,से आदि लेकर मनु के पुत्र हुए॥२॥

हे राजन् ! उस समय साक्षात् विभु (श्रीहरि) आपही इन्द्र हुए, और हिरण्यरोमा, वेदशिरा, तथा ऊर्ध्वबाहु से आदि लेकर सप्त ऋषि हुए ॥ ३ ॥

शुभ्र की पत्नी विकुंठा भई इन दोनों से साक्षात् स्वयं भगवान् अपनी कला से वैकुण्ठवासी देवताओं सहित वैकुंठ नाम वाले प्रभु उत्पन्न हुए ॥ ४ ॥

जिन वैकुंठ नाम वाले श्रीहरि ने, आप(प्रभु)के प्रिय की चाहना वाली श्रीरमा देवी [लक्ष्मीजी] की प्रार्थना से सर्व लोक नमस्कृत वैकुंठ लोक रचा ॥ ५ ॥

उन श्रीहरि का सनकादिके शाप से दैत्य होने वाले स्वपार्षदों के साथ युद्धादिरूप प्रभाव और परमउदार ब्रह्मण्यतादिगुणों का हमने वर्णन किया, जो विष्णु के गुणों का वर्णन करसके, वह समझो कि-पृथिवी के रेणुओं की भी गणना करसकेगा ॥६॥

और छठमे चक्षु के पुत्र चाक्षुष नाम मनु हुए, तथा पुरु, पुरुष, और सुद्युम्न आदिक मनु के पुत्र हुए, ॥ ७ ॥

और उस समय में मंत्रद्रुम नामक इन्द्र हुए, और आप्यादिक देव हुए, हे राजन् ! उस मन्वन्तर में हविष्मान् वीरकादिक सप्त-ऋषि हुए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो हेतोः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११ ॥

सुराणां साधिता सुधेत्युक्त्वा युद्धाद्यपि सूचितमतः पृच्छति, किञ्चान्यदिति ॥ १२—१४ ॥

नोत्तिष्ठेरन्न पुनर्जीवन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

(१) विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान् बादरायणिः । इति वीर० ।

(२) पुनश्च ते इति वीर० ॥

यदा दुर्वाससः शापात्सेन्द्रा लोकास्त्रयो नृप ।
निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्थी माला तस्मै दत्ता तेन च श्रीमदेनाऽनादृत्यैरावतस्य कुम्भयोर्निक्षिप्ता स च गजोमत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति, तदेतदाह, यदा दुर्वाससः शापादिति । इज्यादयो यागादयः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवतारमाह—तत्रापीति । तत्रापि षष्ठे मन्वन्तरे वैराजस्य भर्तुः संभूत्याख्यायां भार्यायां जगतीपतिर्भगवानंशेनाजित इति प्रसिद्धो ऽभवत् ॥ ९ ॥

अवतारप्रश्नावसरं प्रयच्छन्नजितं विशिनष्टि—पयोधिमिति । येनाऽजितेन पयोधिं क्षीरोदधिं निर्मथ्य सुराणां सुधाऽमृतं साधिता संपादिता येन च कूर्मरूपेणाम्भसि भ्रममाणो मन्दरोऽद्रिः पृष्ठे धृतः ॥ १० ॥

लब्धावसरः पृच्छति राजा—यथेति, त्रिभिः । हे ब्रह्मन् ! भगवता ऽजितेन यथा क्षीरसागरो मथितः यया लीलया मथितः यदर्थं येषां प्रयोजनार्थं मथितः यतश्च हेतोरम्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं मन्दरं दधार ॥ ११ ॥

येन च प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततो मथनादन्यदमृताद्व्यतिरिक्तमपि वस्तु किं किमभवत् एतत्पयोब्धिमथनात्मकं भगवतोऽद्भुतं कर्म वदस्व ॥ १२ ॥

स्वस्यशुश्रूषां व्यनक्ति-त्वयेति । त्वया सम्यक्कीर्त्यमानेन सात्वतां पतेर्भगवतो महिम्ना मे चित्तं नैव तृप्यति. अतृप्तौ हेतुं वदंश्चित्तं विशिनष्टि—सुचिरं बहुकालं तापेनाऽध्यात्मकादितापत्रयेण तापितं दुःखितम् ॥ १३ ॥

एवमापृष्टो भगवान्बादरायणिः प्रश्नमभिनन्द्य कथयामासेत्याह सूतः—संपृष्ट इति । हे द्विजाः ! इत्थं संपृष्टो भगवान् द्वैपायनसुतो द्विजः शुकः राज्ञः प्रश्नमभिनन्द्य हरेर्वीर्यं माहात्म्यम् अभ्याचष्टुं कथयितुं प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥

तदेवाह-यदेत्याद्यष्टभिरध्यायैः । पयोदधिनिर्मथनात्मकं भगवतश्चरित्रं वक्तुं तावत्तदुपोद्घातं प्रपञ्चयत्यध्यायद्वाभ्यां यदाऽसुरैः कर्तृभिः निशितायुधैः साधनैर्युध्यमाना देवाः गतप्राणाः निपातिताः बहुशः पुनर्नोत्तिष्ठेरन्नाजीवन्नस्म ॥ १५ ॥

यदा च दुर्वाससो मुनेः शापेनेन्द्रेण सहितास्त्रयो लोकाः निःश्रीकाः निर्लक्ष्मीकाः निःसम्पदो ऽभवन् दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठमाला कृपया तस्मै दत्ता तेन चेन्द्रेण श्रीमदेनाऽनादृत्य मालैरावतस्य कुम्भे निक्षिप्ता स च मत्तः पद्भ्यां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति तदेतदुक्तं यदा दुर्वाससः शापेनेति तत्र तदा इज्यादयो यागादयः क्रिया नेशुर्न समर्थाः श्रियं वर्धयितुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा कथं यत् कृतः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥११-१२॥

तापैराध्यात्मिकादिदुःखैः तापितं क्लेशितम् ॥ १३ ॥

सूतः शौनकादिसंवादाविस्मरणार्थं राज्ञा पृष्टः श्रीशुकस्तस्य बोधं परिहर्तुमुपक्रमत इत्याह, सूत इति ॥ १४ ॥

कथमुपकान्तवानिति तत्राह-यदेति । गतासवः प्राणबलरहिताः यदा च नोत्तिष्ठेरन् यदा च निःश्रीका अभवन् तत्र तदा इज्यादयः क्रियाः नेशुरित्यन्वयः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यदा युद्धे इति युग्मकम् । सेन्द्रा इन्द्रानुगता एत एव नरवसुरा इत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अम्बुचरः कूर्मस्तदात्मना ॥ ११—१४ ॥

नोत्तिष्ठेरन् नपुनर्जीवन्तिस्मेति देवानां पराभव उक्तस्तत्र कारणमाह—दुर्वासश्शापेनेति । दुर्वासा हि कदाचित् मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्थ माला तस्मै दत्ता तेन श्रीमदेनाऽनादृत्यैवैरावतस्य कुम्भयोर्निक्षिप्ता स च पशुत्वान्मत्तः पतितां तां मालां पद्भ्यां चूर्णीचकार तस्मात् कुपितो दुर्वासास्त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति शशाप ॥१५—१८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा येन प्रकारेण यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं क्षीरसागरो मथितः यतो हेतोः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं भगवान् दधार ॥ ११ ॥

यथा येन प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततः क्षीरसागरात् अन्यदमृतव्यतिरिक्तं किमभवत् एतत् भगवतः कर्म वदस्व ॥१२॥

निशाम्यैतत्सुरगणा महेन्द्रवरुणादयः ।
नाध्यगच्छन्स्वयं मन्त्रैर्मन्त्रयन्तो विनिश्चयम् ॥ १७ ॥
ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्धनि सर्वशः ।
सर्वं विज्ञापयाञ्चक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥ १८ ॥
स विलोक्येन्द्रवाय्वादीन्निःसत्त्वान्विगतप्रभान् ।
लोकानमङ्गलप्रायानसुरानयथा विभुः ॥ १९ ॥
समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परम् ।
उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः ॥ २० ॥
अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः ।
तस्यावतारांशकलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सङ्कथ्यमानेनापि नातितृप्यति अस्यन्ततस्तल्लुब्धाय विस्तारतो ब्रूहीति भावः ॥ १३ ॥

अभिनन्द्य राज्ञः प्रश्नमिति शेषः । हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं वक्तुं प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥

नोत्तिष्ठरन् तत्र हेतुः गतासवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥

एवंविधे देवानां पराभवे हेतुं वदन् कश्चिद् दुर्वाससा स्वकण्ठस्था माला गजेन व्रजते इन्द्राय दत्ता तेन श्रीमदाविष्टेन साऽनादृत्य गजकुम्भयोर्निक्षिप्ता गजेन तु सा पद्भ्यां चूर्णीकृता ततः कुपितो दुर्वासाः त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेतीन्द्रं शशापेत्याह—यदा दुर्वाससः शापेनेति । इज्यादयो यागादयः क्रियाः नेशुः श्रियं वर्धयितुं नाशक्नुवन् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस मन्वन्तर में श्री जगतपति भगवान् अपने अंश से सम्भूति देवी में वैराज के पुत्र अजित नाम से प्रकट हुए ॥ ९ ॥

जिनों ने समुद्र मथन करके देवताओं को अमृत पिवाया, और मथने समय में जिनने कूर्मरूप को धारण कर भ्रमते हुए मन्दराचल को धारण किया ॥ १० ॥

राजोवाच

राजा परीक्षित बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! जैसे भगवान ने क्षीर सागर का मंथन किया और जिस प्रयोजन को मथा, और जिस हेतु से आपने जलचर [कूर्म] रूप को धारण कर पर्वत को धारण किया ॥ ११ ॥

और जैसे देवताओं को अमृत प्राप्त हुआ, और जो जो कुछ चरित्र वहां पर हुआ हो, वह सब परमाद्भुत श्रीहरिका पराक्रम आप कहो ॥ १२ ॥

हे महाराज ! आप भक्तों के पति श्रीहरि की महिमा को जैसे २ कथन करते हो, वह सब सुनता हूं तो भी बहुत काल से संसार के तापों से तप्त मेरा चित्त अत्यंत तृप्त नहीं होता है ॥ १३ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे शौनकादिको ! द्वैपायन महर्षि श्रीवेदव्यास जी के पुत्र भगवान् श्रीशुकदेवजी से राजा ने जब इस प्रकार प्रश्न किया तब श्रीशुकदेवजी भी राजा के प्रश्न का अभिनन्दन करके श्रीहरि के वीर्य [पराक्रम] के कथन करने का प्रारम्भ करते हुए ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब संग्राम में देवताओं को तीक्ष्ण आयुधों से असुरों ने ताड़ित किये और देवता लोग भी गत प्राण वाले होकर पृथिवी पर गिर कर फिर बहुत से नहीं उठे ॥ १५ ॥

हे नृप ! और जब दुर्वासा के शाप से इन्द्र सहित तीनों लोक बिना श्री के होगये, और इज्या [यज्ञ] आदि किया करने को जब समर्थ न हुए, ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असुरान् अयथा देववैलक्षण्येन बलपुष्ट्यादियुक्तान्विलोक्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

हरिं शरणं गतास्सन्तो यथापूर्वं सर्वं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य ॥ २० ॥

मनुष्यादयो जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाः यस्यावतारः पुरुषस्तस्यांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीच्यादयस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः ॥ २१ ॥

न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः ।
अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजस्सत्त्वतमांसि काले ॥ २२ ॥
अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् ।
तस्माद्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिन्दम ! ।
अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, तर्हि सर्वेष्वसौ समः स्यात्किं तच्छरणाश्रयेण सत्यम्, यद्यप्येवं तथाऽप्यस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्याशयेनाऽऽह—न यस्येति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥

स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियस्स्वकीयानां नः शं सुखं करिष्यति ॥ २३ ॥

यत्र क्षीराब्धौ हरेर्वासस्तदेव तमसः परं स्थानम् यद्वा लोकालोकात्परतो यत्तमस्ततः परं स्थानं जगाम ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

तदा सुरगणाः इन्द्रादिदेवगणाः एतत्त्रैलोक्यस्य निःश्रीकत्वं पतितानां देवानामनुत्थानञ्च निशाम्य दृष्ट्वा स्वयं मंत्रैर्मन्त्रयन्तोऽप्यालोचयन्तोऽपि विनिश्चयं सश्रीकत्वाद्यावहोपायनिश्चयं नाध्यगच्छन्न प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो निश्चयानधिगमनानन्तरं मेरोर्मूर्द्धनि स्थितां ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य सभां सर्वशः सर्वे जग्मुः तत्र गत्वा सर्वे प्रणताः कृतप्रणामाः परमेष्ठिने ब्रह्मणे विज्ञापयाञ्चक्रुर्विज्ञापनञ्चक्रुरित्यर्थः ॥१८॥

ततः श्रुत्वा ब्रह्मा किमकरोदित्यत आह—स इति । ततः स परमेष्ठी विगतप्रभान् निस्तेजस्कान्निस्सत्वान् बलहीनानिन्द्रवाय्वादीन् देवगणान् तथाऽमङ्गलप्रायान् मङ्गलरहितानिव स्थितान् श्रीन् लोकांश्च विलोक्य तथाऽसुरान्देवगणाद्विलक्षणान् तेजोबलादियुक्तांश्च विलोक्य सुरानादीश्युत्तरेणान्वयः विभुर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥

समाहितेनैकाग्रेण मनसा परमपुरुषं संस्मरन् परपुरुषशरणवरणेन यथापूर्वं सर्वं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य स भगवान् ब्रह्मा हरीनिन्द्रमुखान्सुरान् देवानाहोवाच ॥ २० ॥

तदेवाह—अहमिति त्रिभिः । अस्मदादयः सर्वे यस्य भगवतो अवतारः सृष्ट्यधिकृतोऽनिरुद्धः तस्यांशकलया अंशांशेन ज्ञानशक्त्यादिगुणलेशेन विसर्जिताः उत्पादिता तमेवाव्ययं भगवन्तं शरणं प्रजाम गच्छेम यः स्रष्टा स एवास्माकं रक्षिता अतस्तमेव शरणं व्रजाम इतोऽन्यो न कश्चिदुपायोऽस्तीति भावः तत्राहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यूयं देवाः द्रुमाः वृक्षाः धर्मजातयः स्वेदजोद्भिजादयः ॥ २१ ॥

ननु, तेन यथा वयं सृष्टास्तथाऽसुरा अपि, अतस्तान्निगृह्य वैषम्यादिप्राकृतगुणरहितः कथमस्मान् रक्षिष्यतीत्याशङ्कां निराह—न यस्येति द्वाभ्याम् तत्रार्द्धेनाक्षेपः सार्द्धेन तु परिहारः यद्यप्यस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिप्राकृतगुणरहितस्य वध्यादिपक्षो नास्ति तथापि जगतः सृष्ट्याद्यर्थं काले सृष्ट्याद्युपयुक्तकाले रजस्सत्वतमांसि धत्ते बिभर्ति त्रिगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि रज आदिधर्त्ता नाम तथापि प्रकृते किमायातमिति चेत्तत्राह—अयन्त्विति । देहिनां भवाय सत्तायै स्थितय इत्यर्थः सत्त्वं जुषाणस्य सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवृत्तस्य तस्य भगवतोऽयं स्थितिपालनक्षणः स्थित्यात्मकपालनस्य कालः सत्वप्रधानदेवादिपालनकालोऽयमिति भावः । यत एवं तस्मात्सर्वे वयं जगद्धितकारिणं शरणं व्रजामः रक्षणोपायत्वेन/व्यवस्यामः स्वानां शरणव्रजनमात्रेण स्वीयत्वेन परिगृहीतानामस्माकं शं सुखं धास्यति दास्यति यतोऽयं भगवान् स्वत एव सुराः प्रियाः यस्य तादृशः ॥ २३ ॥

एवं ब्रह्मा सुरान्प्रत्युक्त्वाऽजितस्य भगवतः स्थानं तैस्सुरैः सह जगामेत्याह, भगवान् वादरायणिः—इतीति । हे अरिन्दम ! कामक्रोधादिदमन ! राजन् ! इतीत्थं सुरान्देवानाभाष्य वेधाः सर्वं जगद्विदधाति सृजतीति तथा तादृशः चतुर्मुखः देवैः सह लोकाद्यत्परमलोकाख्यं तमस्तस्मात्तमसः परम् अजितस्य भगवतः पदं स्थानं जगाम ययौ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा देवा निश्चयं नाध्यगच्छन् ततस्तदा ब्रह्मसभां जग्मुरित्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥

पदं पूरकं सृष्टयेति शेषः ॥ २० ॥

धर्मजातयः स्वेदजाः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य वध्यादयो न सन्ति ॥ २२ ॥

तस्य हरेरयं कालः स्थितिपालनाऽवसरः शश्वति ददाति शं सुखम् ॥ २३ ॥

अजितस्य हरेः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सविलोक्येति युग्मकम् । असुरान् यथेति ज्ञानदृष्ट्यैव दृष्टम् तेषामत्रानागमनात् । उत्फुल्लवदन इति समाधौ हरेः प्रसादानुभवात् ॥ १९ ॥ २० ॥

यस्यावताररूपा ये ईशाः कलाश्च पुरुष त्रिदेव्यादयो मरीच्यादयश्च ताभिर्विसर्जिताः । तत्र मूलावतारिणः पुरुषत्रयं तत्र द्वितीयात् पुरुषात् त्रिदेवी तत्र ब्रह्मणो मरीच्याद्याः । तेऽप्योऽन्येऽन्य इति विवेचनीयम् तदेतदवतारिदृष्ट्योक्तम् ॥ २१ ॥

न यस्येत्यादौ सर्गाद्यो "लोकवत्तु लीला कैवल्यम् २।१।३३" इति न्यायेनैवेति भावः । तदुक्तम् "सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु । कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्त्तनम्" इत्यादि ॥ २२ ॥

ननु, सर्गादिकालाऽनुसारी चेदसौ तर्हि कालान्तरेऽस्मद्विपक्षीभावाशङ्काऽतिविश्वसनीयस्तत्राह—स्वानामिति । ननु, तर्हि स्वीयत्वमप्यस्मासु न घटते तत्राह-सुरप्रियः । सुरेषु प्रियास्तद्भक्ताः श्रीनारदादयो यस्य स इति सुरेष्वेव तद्भक्तानां स्थितिप्राचुर्यादस्मास्वेवास्याऽनुग्रहः पर्यवस्यतीति भावः ॥ २३ ॥

अजितस्य पदं विकुण्ठासुतस्यैव तेनैव प्रकाशितं वैकुण्ठविशेषं तमसः परम् । प्रपञ्चमध्याविर्भूतत्वेऽपि श्रीभगवद्विग्रहवदेव प्रकृत्या न स्पृष्टं यत्तज्जगाम तत्समीपदेशं प्रापेत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स परमेष्ठी असुरांस्तु अयथाबलपुष्ट्याविमुक्तान् ॥ १९—२० ॥

घर्मजातयः स्वेदजाः यस्याऽवतारः पुरुषस्तेनाऽहं भवश्च विसर्जितौ विविधां सृष्टिं कारितौ पुरुषांशेन मया च मरीच्यादयः मत्कलाभिर्मरीच्यादिभिः पुत्रपौत्रद्वारा असुरादयो विसर्जिताः ॥ २१ ॥

न यस्य वध्या इति । तस्य सर्वत्र साम्यादिति भावः । ननु, तर्हि वध्यादयः कथं जगति दृश्यन्ते तत्राह-धत्ते इति । गुणानां तच्छक्तित्वात् सृष्ट्याद्यर्थं स एव रज आदि धत्त इत्युच्यते तमस्सत्त्वरजोभिर्गुणैरेव वधरक्षणापेक्षणानि क्रियन्ते तत्र परमेश्वरे केवलमुपचार इति भावः ॥ २२ ॥

किन्तु सम्प्रति तमःकार्यवधकालो नेत्याह—अयं स्थितिमर्य्यादा तस्याः पालनलक्षणाः समयः सत्त्वं जुषाणाइत्येति सम्प्रति सत्त्वं स्वीकुर्वन् सुरप्रिय एव भवितुमर्हतीति भावः ॥ २३ ॥

पदं क्षीरोदधिस्थश्वेतद्वीपं तमसः प्रकृतेः परम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतच्छापेन निःश्रीकत्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

निःसत्त्वान् बलहीनान् विगतप्रभान् निस्तेजस्कान् असुरान् अयथाबलादियुक्तान् विलोक्य उवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥१९॥

परं पुरुषं वासुदेवं देवकार्यसाधकं स्मरन् अत उत्फुल्लवदनः परो देवश्रेष्ठः देवान् प्रत्युवाच ॥ २० ॥

मनुष्याश्च तिर्यञ्चश्च द्रुमाश्च घर्मजातयः स्वेदजाश्च यस्यावतारः पुरुषः तस्यांशो लेशस्तस्य कलया लेशमात्रेण अस्मदादिस्वेदजान्ताः विसर्जिताः उत्पादिताः ॥ २१ ॥

ननु, सः असुरेषु निग्रहं सुरेष्वनुग्रहं कथं करिष्यतीत्यत्राह—नेति, द्वाभ्याम् । काले सर्गस्थितिसंयमसमये रजःसत्त्वतमांसि धत्ते बिभर्ति स्वशक्तिगुणान्प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सत्त्वं जुषाणस्य प्रवर्त्तकतया सेवमानस्य ॥ २३ ॥

तमसःपरं पदं तमोवर्जितं भगवत्स्थानविशेषं यत्र देवैः सहितस्य ब्रह्मणो गतिः सम्भवति तत्र क्षीराब्धिस्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तब महेन्द्र वरुण आदि देवता ऐसा देखकर नाना प्रकार के विचार करके सलाह करते हुए भी निश्चय न कर सके ॥ १७ ॥

तब तो सर्व देवगण मेरु पर्वत के ऊपर ब्रह्माजी की सभा को गये, और परमेष्ठी [श्रीब्रह्माजी] को प्रणाम कर विज्ञापन किया ॥ १८ ॥

तब विभु ब्रह्माजी ने इन्द्रवायु आदि देवों को निर्बल और विनाकांति के देखकर और सम्पूर्ण लोकों को और देवताओं को भी अमंगल प्राय अयथावत देखकर ॥ १९ ॥

ब्रह्माजी अपने मन को समाधान युक्तकर, परम पुरुष श्रीमन्नारायण का स्मरण करते हुए, देवों से उत्कृष्ट ऐसे भगवान् श्रीब्रह्माजी प्रफुल्ल मुख होकर देवताओं से बोले ॥ २० ॥

श्रीब्रह्माजी बोले, कि-मैं और महादेव तथा तुम सब देवता लोग और मनुष्य, तिर्यक्, और जरायुज, अंडज स्वेदज, उद्भिज्ज, सर्व जीवजात जिसके अवतार के अंश के कलाओं से, अर्थात्

तत्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय[1] वै विभो ।
[2] स्तुतिमब्रूत दैवीभिर्गीर्भि*स्त्ववहितेन्द्रियः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम् ।
मनोऽग्रयानं वचसा निरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम् ॥ २६ ॥
विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम् ।
छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे ॥ २७ ॥
अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पञ्चदशारमाशु ।
त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥
[3] य एकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनन्तपारम् ।
आसाञ्चकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः ॥ २९ ॥
न यस्य कश्चाति[4]तितर्ति मायां यया जनो मुह्यति वेदनार्थम् ।
तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरन्तम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

पुरुष के अंश ब्रह्मा मरीच्यादि कों के पुत्र पौत्रादि द्वारा, रचे हुए हैं ॥ वे हम सब उसी अव्यय परमात्मा के ही शरण जावें ॥ २१ ॥

न जिसके कोई मारने के योग्य है और न पालन करने के योग्य है, और न कोई उपेक्षा करने योग्य न कोई आदर करने के योग्य है, तौ भी जगत् की सृष्टि, पालन, और संहार के लिये सत्व रज और तमोगुण को धारण करता है ॥ २२ ॥

और यह तौ उस सत्व को धारण करने वाले परमात्मा का जीवों की वृद्धि के लिये पृथिवी के पालन का काल है, तस्मात् हम लोग उस जगद्गुरु के शरण को प्राप्त होवें, क्योंकि हम उसीके है, तौ फिर वह देवताओं पर प्रीति करने वाला हमारे लोगों का अवश्य ही मंगल करेगा ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि- हे अरिन्दम, हे शत्रुओं के दमन करने वाले ! राजन् ! ब्रह्माजी ने देवताओं से ऐसे कहकर, और देवताओं को साथ लेकर प्रकृति से पर जो साक्षात् आपका धाम क्षीरसागर है तहां पर गये ॥ यहां इतनी बात जानने के योग्य है, कि-जैसे आप स्वयं प्रभु नित्य हैं और प्रकृति से पर हैं इसी प्रकार आपके धाम वैकुंठ गोलोक साकेत प्रभृति भी नित्य और अप्राकृत हैं । परंच जैसे भक्तों के कार्य के लिये आप समय २ पर आविर्भाव तिरोभाव को प्राप्त होते हैं, वैसे ही आपके निजभक्त ब्रह्मादिकों की प्रार्थना [विनती] सुनने के लिये क्षीरसागर में अपने धाम को प्रगट करके शेषजी के ऊपर योग निद्रा करते हैं । अर्थात् एकांत में पोढे हुए भक्त जनों के हित का चिंतन करते हैं ॥ और क्षीर सागर के तुल्य, लोकालोक पर्वत पर जो रमा वैकुंठ है, तथा जहां वृकासुर से शंकर की रक्षा करी, वह श्वेतद्वीप, और जो ध्रुव को प्रकट कर के दिया वह ध्रुवलोक, इत्यादिक और जो आपके धाम हैं वे भी सब नित्य और अप्राकृत ही है । परंच इनका आविर्भाव तिरोभाव तौ है, जैसे कि-आपके दिव्य मंगल विग्रह का ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दैवीभिर्लोकेऽप्रसिद्धाभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥

देववरं त्वां नमामहे हे देव ! वरं त्वां नमामीति वा वरत्वे हेतुः सत्यम्, कुतः अविक्रियम्, तत्कुतः अनन्तमाद्यं चाऽनादिम् आद्यन्तवन्तो हि वृद्ध्यादिविक्रियायुक्ता भवन्ति किञ्च गुहाशयं सर्वान्तरं कुतः निष्कलं निरुपाधिम्, तत्कुतः अप्रतर्क्यं तत्कुतः मनोऽग्रयानं मनसोऽपि जविष्ठम् मनःप्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् तथा च श्रुतिः—"अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्"॥

---

(१) चाभिभोः । (२) स्तुतम् । (३) * स्तवहितेन्द्रियः । यदेकवर्णम्. इति च वीर० पाठाः । (४) पिपर्ति इति वीज० ।

इमे वयं यत्प्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा बहिरन्तराविः ।
गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥ ३१ ॥
पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ।
स वै महापूरुष आत्मतन्त्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वचसा अनिरुक्तम् अविषयत्वात् "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इति श्रुतेः मनोवचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यम् यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २६ ॥

किञ्च प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारम् आत्माऽहङ्कारो देहो वा न तु तद्व्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह-अर्था विषयः इन्द्रियाणि तद्ग्राकाणि तदुभयरूपेणाभासत इति तथा तम् । तथाऽप्यनिद्रं स्वप्नद्रष्टृवदज्ञानरहितम्. कुतः अव्रणमदेहम् अत एवाक्षरं खमिव व्यापिनं च सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिन्गृध्रपक्षौ जीवपक्षपातिनौ छायातपाववेद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति तं त्रियुगं त्रिषु युगेष्वाविर्भवन्तं शरणं व्रजाम ॥ २७ ॥

तदेवमविक्रियत्वादिभिश्च सत्यत्वं वरेण्यत्वं चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह—अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवदावर्तमानं देहादि अजया मायया प्रेर्यमाणं यत् योऽक्षो यस्य यदधिष्ठानमाहुस्तमृतं सत्यं प्रपद्ये कथम्भूतं चक्रं मनोमयं मनःप्रधानं दशेन्द्रियाणि पञ्चप्राणाश्चेत्येवं पञ्चदश अरा यस्य आशु शीघ्रगम् त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्युदिव चलम् अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवाऽऽवरणानि यस्य ॥ २८ ॥

सर्वजीवनियन्तृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह—य इति । य उपसुपर्णो जीवसमीपे तन्नियन्तृत्वेनाऽऽसाञ्चकाराऽऽस्ते स्म "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इति श्रुतेः । यद्वा भक्तरक्षार्थं गरुडस्योपरि य उपविष्ट इत्यर्थः । तर्हि देहस्थत्वाद्भक्तरक्षणादिक्रियावेशाज्जीवसाम्यं स्यात्तत्राऽऽह—एकवर्णोऽज्ञानैकस्वरूप तमसः प्रकृतेः परमलोकमदृश्यमव्यक्तं निर्विकल्पमनन्तपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं तद्ब्रह्मैव यः अप्रच्युतस्वरूपत्वान्न जीवसाम्यं "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अत एव यमेनं धीरा योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते भजन्ते तन्नमामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥

मायानियन्तृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन्वरिष्ठत्वमाह—यस्य मायां कश्च कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति कथंभूताम्, ? जनो यया मुह्यति अर्थमात्मस्वरूपं न तु वेद निर्जितात्मा आत्मशक्तिर्माया च तद्गुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥

अर्थं न वेदेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयन्नाह—इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा सत्त्वेनैव सृष्टा अपि बहिरन्तश्च सत्ताप्रकाशाभ्यामाविःप्रकटामपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः इतरप्रधानाः रजस्तमोमयाः कुतो विदुः तं नमामेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥

इदानीं वैराजरूपेण स्तुवन्प्रार्थयते । पादौ महीति द्वादशभिः यत्र मह्यां जरायुजादिभूतसर्गः सा मही यस्य पादौ स नः प्रसीदतु आत्मतन्त्रः पादादिमत्त्वेऽपि न तत्परतन्त्रः कुतः ब्रह्म अप्रच्युतरूपः तत्कुतः महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र पदे अदृष्टस्वरूपाय "न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्" इत्याद्युक्तरीत्या स्वस्य दुर्दर्शनत्वं ज्ञापयितुमदृष्टं ब्रह्मादिभिः कदापि न दृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै श्रुतपूर्वाय पूर्वं श्रुतः वेदशास्त्रादिभिः इति श्रुतपूर्वः तस्मै. अजिताख्यो भगवान् अवतीर्णः इत्येतावन्मात्रं ब्रह्मादिभिः श्रुतं न तु दृष्ट इति भावः । एवंविधाय तस्मै प्रणम्येति शेषः स्तवहितेन्द्रियः स्तवाथ हितेन्द्रियः स्तोतुं समाहितेन्द्रियो ब्रह्मा दैवीभिरौपनिषदर्थानुकारिणीभिर्गीर्भिरभिभोः स्वयमनभिभूतः इतरानभिभवति जयतीत्यभिभूरजितस्तस्य स्तुतं भावेक्तः स्तुतिमब्रूत उवाचाकरोदित्यर्थः ॥२५॥

स्तुतमेवाह—अविक्रियमित्यादिना । तावत्प्रकृतिपुरुषविलक्षणं तत्तदुपनिषत्प्रतिपाद्यं परमात्मस्वरूपं विशोध्य नमस्कृत्य शरणं व्रजति—अविक्रियमिति द्वाभ्याम् । हे देव ! त्वां नमामः नमस्कुर्मः बहुवचनमिन्द्रादिदेवताभिप्रायकं कथम्भूतं वरं श्रेष्ठं निरस्तसमाभ्यधिकमत एव वरणीयं वरमित्यनेन "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति श्रुत्यर्थः सूचितः । देववरेण्यशब्दाभ्यां गायत्र्यर्थः, वरत्वे हेतुः मनोऽयानं वचसा निरुक्तं मनसोऽग्रे अविषयत्वेन योऽतिवर्तत इति तथा वचसा निर्वक्तुमशक्यं वाङ्मनसाविषयमित्यर्थः । सर्वं हि चेतनाचेतनात्मकं जगद्वाङ्मनसयोर्विषयमत एवावरं परमात्मा तु तदविषयत्वाद्वर इत्यर्थः यद्यपि परमात्मापि योगपरिशुद्धमनोविषयो वेदान्तवाग्विषयश्च तथापि विस्तया ताभ्यामपि परिच्छेत्तुमशक्यो ऽनन्तस्वरूपस्वभावत्वादिति भावः । वाङ्मनसाविषयत्वे हेतुरप्रतर्क्यमिति प्रकृतिपुरुषसजातीयत्वेन तर्कितुमशक्यं यदप्रतर्क्यं तदेव वाङ्मनसाविषयम् इति भावः । अप्रतर्क्ये हेतुः निष्कलमिति कला अवयवाः । निरवयवं कर्मायत्तप्राकृतशरीररहितमित्यर्थः । यत्सकलं तदेव प्रतर्क्यमिति भावः । आकाशादिकमपि सकलमेवेति तात्पर्यं तर्हि ईदृशः कुत्रास्त इत्यत आह—गुहाशयम् अस्मदादिहृदयगुहायामेव । शयानं वसन्तमित्यर्थः । स तर्हि किं जीवः "हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः" इति श्रवणादित्याह—आद्यम् आदौ भवमाद्यं हृदयावस्थजीवानामपि उपादानकारणतया आदौ वर्तमानं गुहाशयत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं वारयति—अनन्तमिति । उपासकानुग्रहायान्तरात्म-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तया नियमनाय च हृदयावच्छिन्नत्वेऽपि स्वरूपतो देशकाल—वस्तुपरिच्छेदराहितम् आद्यंत्वप्रयुक्तं स्वरूपतः स्वभावतश्च प्रकृति-पुरुषयोरिव प्राप्तं विकारं वारयति—अविक्रियं सत्यमिति । अवि-क्रियं प्रकृतिरिव स्वरूपाऽन्यथाभावरूपविकाररहितं सत्यं पुरुष इव स्वभावान्यथाभावरूपविकाररहितं सद्वारकत्वाद्विकारस्याद्यत्वेऽपि स्वरूपतः स्वभावतश्च निर्विकारमेवेति भावः । अत्र प्रातपदं "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यम्" "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्" "अनेजदेकं मनसोजवीयो नैनद्देवाआप्नुवन्" "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनु-सन्धेयः ॥ २६ ॥

अन्यैरपि प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितैर्गुणैर्देवं विशिषन् शरणं व्रजति—विपश्चितमिति । प्राणादीनां विपश्चितं साक्षात्कतारं तत्रात्मानो जीवाः न हि सर्वप्रकृतिविकारजीवयुगपत्साक्षा-त्कर्तृत्वमेकस्य जीवस्य सम्भावितमिति भावः । अर्थाः शब्दा-दयो विषयास्तद्ग्राहकाणि श्रोत्रादीन्द्रियाणि च तेषामाभासं प्रकाशकं जीवानामर्थेन्द्रियप्रकाशकमित्यर्थः । अनिद्रं निद्राग्रहणं जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपलक्षणमवस्थात्रयरहितायेत्यर्थः । तत्र हेतुः अव्रणं कर्मायत्तशरीररहितं तत्रापि हेतुः छायातपौ अज्ञानं तन्मिश्रं ज्ञानं च गृध्रपक्षौ "गृधू अभिकांक्षायाम्" रागादिमत्पुरुषाश्रयौ यत्र यस्मिन् न स्तः तादृशमक्षरम् अश्नोतेस्सरप्रत्ययः सर्वव्यापकं तत्र दृष्टान्तः खमाकाशमिव व्याप्तमित्यर्थः । त्रियुगं पूर्णषाड्गुण्यं कृतादियुगत्रयाविर्भाववन्तं वा व्रजामहे शरणमिति शेषः ॥ २७ ॥

पुनरप्यसाधारणेन धर्मान्तरेण विशिषन् शरणं व्रजति—भज-ध्येति । मनोमयं चक्रं यदत्तं यः परमात्मा अक्षो यस्य तत्तथोक्तम् यच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशस्तमिति तं परमात्मानम् ऋतं सत्यं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्यन्वयः । मनोव्यापारमूलकं संसाररूपं चक्रम् अजस्य भगवतो अजया मायया ईर्यमाणं प्रवर्त्यमानं पञ्चदशारं दशे-न्द्रियपञ्चवृत्तिप्राणारम् आशुगामी त्रिणाभि त्रयः सत्त्वादयो गुणा एव नाभिर्यस्य तत् अनुकूलप्रतिकूलोदासीनवृत्त्युपेतं वा अष्टनेमि "भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहङ्कारः" इत्यष्ट प्रकृतय एव नेमिर्यस्य विद्युदिव चलं यः परमात्मा अक्षमाश्रयो यस्य तत् यत्सङ्कल्पमूलकमित्यर्थः । आशु शीघ्रं गच्छतीति तथा ॥ २८॥

एवं बन्धदत्वरूपोऽनितरसाधारणधर्म उक्तः अथमुक्तिदत्वं सूचयन्मुक्तगम्यं लोकं विशिनष्टि—यदेकमिति । यदेकवर्णमेकप्रकारं केवलं शुद्धसत्त्वमयं इत्यर्थः । तमसः प्रकृतिमण्डलात्परं परस्ता-द्विद्यमानं" यं तमस्यरजसः पराके आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इतिश्रुतेः । स्थानमिति शेषः अलोकं संसारिभिर्द्रष्टुमशक्यम् अव्यक्तं रागादिदोषैर्विशेषेणाकं न भवतीत्यव्यक्तम् उपसुपर्णा "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इत्युक्तनित्यसिद्धात्मकाः सुपर्णाः हंसाः तेषां समीपं सन्निकृष्टं तदधिष्ठितमित्यर्थः । अनन्तपारं निर-वधि "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति श्रुतेः । एवम्भूतं पदं य आसाञ्चकार उपविवेशाऽधिष्ठितवानित्यर्थः । यत्र धीराः योग-पथेन योगमार्गेण उक्तविधपदप्राप्तये उपासते यच्छब्दस्य तमित्युत्तरत्राऽन्वयः । तमृतमिति पूर्वेण वा उपसुवर्णमिति पाठे उपेत्यस्याञ्चकारेत्यनेन सम्बन्धः उपसर्गस्य व्यवहितत्वेन प्रयोग आर्षः । सुवर्णवत्प्रकाशबहुलं पदं य उपासाञ्चकार उपविष्टवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं मुमुक्षुभिरुपास्यत्वं मुक्तप्राप्यत्वं नित्यविभूत्यधिपति-त्वञ्चानितरसाधारणमुक्तम् अनेन मुक्तिदत्वमप्यनितरसाधारणं सूचितं तदेव व्यञ्जयन् नमस्करोति—नेति । कश्चिदप्ययं जनो मत्-प्रभृतिजनो यस्य भगवतो मायां नातितितर्ति नातिक्रामति

"दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" ॥—

इति भगवदुक्तार्थोऽत्रानुसन्धेयः नातितितर्ति किन्तु तया मुह्यति अत एव भूतेषु समं सह चरन्तम् अन्तरात्मतया नियमयन्तम् अर्थं परमपुरुषार्थस्वरूपं यं परमात्मानं न वेद न जानाति य-त्प्रसादात्त्वतितितर्ति न मुह्यति वेदचेति भावः । तं भूतेषु सम-ञ्चरन्तमपि निर्जितात्मात्मगुणम् एक आत्मशब्दो देहपरः अपरस्तु जीवपरः चिदचिद्दोषास्पृष्टमित्यर्थः । अत एव परेषा मस्माकमपीशं नमामः ॥ ३० ॥

कश्चाप्यस्य मायां नातितितर्ति इत्यनेनास्य दुरवगमचेष्टितत्वं सूचितं तदेव व्यक्तीकरोति—इम इति । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा शरीरभूतेन सत्त्वेन सृष्टा अपि "तत्र सत्त्वं निर्मल-त्वात्प्रकाशकम्" इत्युक्तविधसत्त्वगुणप्रधाना अपीति भावः । अत एव बहिरन्तरश्च आविः आविर्भूतज्ञाना अपि यस्य भगवतो गतिं चेष्टां सूक्ष्मां दुर्विभाव्यां न विद्महे उक्तविधा वयमेव न विद्मह कुत इतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधाना असुराद्या जानीयुः ॥ ३१ ॥

यदेकवर्णमिति । नित्यविभूत्यधिपतित्वमुक्तमथ लीलाविभूत्यधि-पतित्वमनितरसाधारणं वक्तुं कृत्स्नजगदन्तर्गतानां पृथिव्या-दीनां तदवयवत्वेन तच्छरीरकत्वं तत्प्रभवत्वञ्च वदंस्तं पुरुष-सूक्तप्रतिपाद्यविराड्रूपमुभयविभूत्यधिपतित्वरूपमहाविभूत्यात्म-काऽनितरसाधारणधर्मयुक्तं वारंवारमनुस्मरंस्तत्प्रसादं प्रार्थयते—पादौ इत्यादिद्वादशभिः । इयं मही यस्य स्वकृतैव स्वेन सृष्टैव "पद्भ्यां भूमिः" इति श्रुतेः । पादौ स महाविभूतिर्ब्रह्मशब्दवाच्यो नः प्रसीदतामित्यन्वयः । महीं विशिनष्टि, यत्र मह्यां चतुर्विधः जरायु-जाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसर्गो भवति "पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः" इत्युक्तचतुर्विधो वा स भगवानात्मतन्त्रः स्वतन्त्रः म-हापुरुषः परमपुरुषो वैराजपुरुषो वा नोऽस्माकं प्रसन्नो भवतु ॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नित्यत्वेनाङ्कुताभिः देवस्य हरेः विद्यमानाभिर्हरिगुणगणा-प्रतिपादिकाभिः नन्वादरणीयपक्षो नास्तीति कथं सङ्गच्छते ? "परा पूर्वेषाम्" इति श्रुतेः । देवानां भगवत्पक्षत्वावगमाद्भापि-देवार्थममृतमथनादिति चेन्न, भक्तिवशः पुरुषः "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेः । देवानामनुग्राह्यत्वात्तत्पक्षत्वं स्वार्थे नेति विवेकात् "अनुग्राह्यतया पक्षो देवानात्माश्रितो हरेः" इति वचनात् ॥ २५ ॥

वेदाशिरो विद्यारक्षानामस्मिंस्तोत्रेऽधिकार इति ज्ञापयन् ब्रह्मा

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

वेदान्तोक्तविशेषणविशिष्टत्वेन स्तौतीत्याह—ब्रह्मेति। "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "हृदय आहितं यन्नैषा तर्केण मतिरापनेया, 'नहि सुज्ञेयमणुरेषधर्मः" "महद्भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः" "विद्यानां प्रथमो वक्ता" "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" "यो देवानां नामधा एक एव" "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्यादिश्रुतयः। प्रतीकतो ग्राह्याः बहुश्रुतिसंग्रहरूपत्वात्पूर्वोत्तरसंबन्धोऽत्र नान्वेषणीयः ॥ २६ ॥

प्राणमनोधियात्मनां विपश्चितं वेदितारम् "यः प्राणे तिष्ठन्, प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः"इत्यादयः "आत्मनि तिष्ठन्"इत्यादि अर्थानीन्द्रियाणि चाभासयति दीपयतीत्यर्थेन्द्रियाभासः अर्थेन्द्रियाणां सन्निकर्षमुत्पाद्य तद्विषयं ज्ञानं जनयतीत्यर्थः। "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" यस्ततो भयाविच्छेदः एवमस्यामेतं दिवि अनिद्रं अस्वप्नमव्रणम् अकायं लिङ्गशरीररहितम् अक्षतं वा यत्र यस्मिन् हरौ गृध्रस्य सर्वकाङ्क्षमाणस्य जीवस्य पक्षौ पतत्रवद्वर्तमानौ पृथक् अधोर्ध्वमार्गहेतू छायातपौ अविद्या शास्त्रजन्यविद्यालक्षणौ न स्तः—

"छाया त्वविद्या संप्रोक्ता जन्यविद्या तपः स्मृतम्।
जीवगृध्रस्य तौ पक्षावध ऊर्ध्वपथोःपृथक्॥
तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यविद्यास्वरूपिणः"—

इति वचनादुक्त एवार्थ इति तं त्रियुगं व्रजामह इत्यन्वयः त्रीणि युगानि यस्य स तथा तं तेष्ववतारादिति "स्वयंभूस्त्रियुगः कृष्णः शार्ङ्गी दामोदरस्तथा" इत्यभिधानम्. "अक्षरात्संभवतीह विश्वम्" एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म" खं सुखरूपं ज्ञानरूपं वा"कं ब्रह्म खं ब्रह्म" ॥ २७ ॥

अजस्य विष्णोरधीनं चक्रं पुनः प्रवाहरूपेण परिवर्तमानत्वाच्चक्रसंज्ञं जगत् यः केशवोऽक्षमक्षस्थानीयो यस्य तत् यदक्षमाहुः तमृतं प्रपद्य इत्यन्वयः। चक्रं नवृत्तं तदेवर्त्तमित्यादि चक्रं चेत्केन चिद्वीर्यमाणं परिवर्त्तते। अस्य किं प्रेरकमित्यत उक्तम् अजयति "कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" इति अस्य वैलक्षण्यमाह—मनोमयमिति। कान्यस्यारणीत्यत्राह—पञ्चदशारमिति। श्रोत्रादीनि दश शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादीनि वा प्राणादयो वा पञ्च एत एवाराणि दलानि यस्य तत्तथा तत् आशु शीघ्रभ्रमं व्याप्तं वा त्रिणाभिः त्रयो गुणाः सत्त्वादयो नाभिर्यस्य तत्तथा यदक्षमित्यनेनोक्तं केशवाधारत्वं स्पष्टयति—*विद्युद्बलमित्यादिना. विद्युद्विशेषेण द्योतमानत्वात् ब्रह्म बलमाधारो यस्य तत्तथा "विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीत" "जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपश्च केशवः"इति च देवासुरमनुष्यादयोऽष्टौ नेमिर्यस्य तत्तथा तत् ॥ २८ ॥

इदानीं तुरीयमूर्तिं नमति—यदिति। एको वर्णो यस्य तदेकवर्णं स्वरव्यञ्जनविभागविवक्षामन्तरेण व्यक्तेरेकत्वम् अन्यथा षोडशस्वरा इति संख्यानुपपत्तिः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं "प्रणवं ईश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदयेस्थितम्। सर्वव्यापिनमोंकारम्" तमसो ज्ञानात्परं तद्रहितमित्यर्थः। तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा प्रकृतेः परं वा "अक्षरात्परतः परः" कूटस्थो क्षर उच्यते" उत्तमपुरुषः" सत्सत्यं ज्ञानम् अवसादयति नाशयतीत्यज्ञानं "न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः" निर्दोषज्ञानं वा ऐकात्म्यप्रत्ययसारं "षद्लृगतौ" इति धातुः अलोकं लोकव्यवहाराविषयम् अदृष्टमव्यवहार्यमलक्षणम् अचिन्त्यमव्यपदेश्यम् अत एवाव्यक्तम् अनन्तपारम् अन्तपारवर्जितम् पारं पूरणं समुदायो मात्राणामिति शेषः। अनन्तमात्रमित्यर्थः इति वा अमात्रोऽनन्तमात्रश्च धीरा योगरथेन भक्तिपूर्वकध्यानलक्षणरथेन यदुपासते भजन्ति "ओंकारं आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद" यश्चोपसुपर्णपत्रं सुपर्णपक्षसमीपे जीवाख्यवाहनपृष्ठे आसाञ्चकार उपविवेश "सर्वस्य हृदये स्थितः" "य आत्मनि तिष्ठन्" "द्वा सुपर्णा सयुजा" ॥ २९ ॥

जनो यया मायया वेदनार्थं ज्ञानविषयं हरिंप्रति ज्ञानाख्यपुरुषार्थं वा मुह्यति "अनीशया शोचति मुह्यमानः" कश्चन तामसप्रकृतिर्यस्य तां मायां नाऽतिपिपर्ति नातिक्रामति अत्येतुं समर्थो न भवति सात्त्विकश्चेदस्य प्रसादेन जानाति "अनादि मायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते' 'यमेवैष वृणुते" तं नमामीत्यन्वयः। नितरां जित आत्मा आत्मगुणाश्च येन स तथा तं "निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः" एकोदेवः सर्वदेवेषु गूढः" "स एषसर्वेश्वरः एष सर्वं एषोन्तर्याम्येव योनिः सर्वस्य" ॥ ३० ॥

सात्त्विकानामपि भगवत्कटाक्षवीक्षामन्तरेण तज्ज्ञानं दुरापमित्यर्थादुक्तं तत्स्पष्टमाह—इमइति। विभो यत्कृपयैव येन सत्त्वेन गुणेन सृष्टा येन बहिरन्तरश्च सृष्टाश्चेमे वयं यस्य तव सूक्ष्मां गतिं विश्वव्यापिनीं सच्चिदानन्दाकृतिं न विद्महे यदनुग्रहमन्तरेणेति शेषः। न च ज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इत्याह—ऋषयश्च ज्ञानिनोऽपि अन्यथा ब्रह्मादीनाम् अप्राधान्यं स्यात्कैमुत्यन्यायमाह—कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह, इतरेति. इतरस्तमो गुणः प्रधानो येषां ते तथा ॥ ३१ ॥

स्वकृतेयं मही यस्य पादाविव न स्वरूपपादौ यत्र यस्यां महयां जरायुजादिचतुर्विधो भूतसर्गः सर्वे स एव प्रसीदतामित्यन्वयः। महापुरुषः पुरुषोत्तमः महद्विविधं भवनं यस्य स तथा, विविधभवनमेकस्य कथमुपपद्यते? इति तत्राह—ब्रह्म अपरिच्छिन्नगुणपूर्णत्वात् अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति "बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति श्रुतेः पादावित्यनेन "पादोऽस्य विश्वाभूतानि" इति श्रुत्युक्तार्थः "पातालमेतस्य हि पादमूलम्" इति स्मृत्युक्तार्थश्चेत्युभयं वक्ष्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३२ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

ब्रह्मत्वेन स्तौति—अविक्रियमिति ॥ २६ ॥

परमात्मत्वेन स्तौति—विपश्चितमिति द्वाभ्याम्। तत्तदवतारूपेण त्रियुगम् ॥ २७ ॥

यदक्षमाहुरित्यस्य टीकायां गुणभूतप्रथमान्तपदच्छेदेनैव तमित्यस्यान्वयः कृतः। अष्टौ प्रकृतय इति "भूमिरापोऽनलो वायुः" इत्यादिगीतोक्ताः ॥ २८ ॥

* विद्युद्बलमिति मूलपाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

भगवत्त्वेन स्तौति—य इति युग्मकेन। यस्तमसः परं स्वधाम आसाञ्चकार अनादित एवाऽध्यास्ते तमेनं योगरूपप्राप्तिसाधनेन धीरा उपासते। तत्रोपसुपर्णं यथास्यात्तथेति। गरुडमप्यनुगम्योपासत इत्यर्थः। इति दार्क्ष्यं दर्शितम्। तद्धाम विशिनष्टि—एकवर्णं शुद्धसत्त्वैकस्वरूपम्, यतस्तमसः प्रकृतेः परम् यत एवालोकम् लोकातीतम्। यत एवानन्तपारमव्ययम् प्राकृतागोचरमिति॥ २९॥

अधीराणान्तु दुर्गमत्वमाह—न यस्येति। अर्थं परमार्थं यं न वेद तं परमेशं भगवन्तं नमामि कीदृशं निर्जिता वशीकृता आत्मानः स्वांशभूताः महापुरुषादयः आत्मभूता गुणा ऐश्वर्यादयश्च येन तम्, एवंभूतैश्वर्यत्वेपि न तूष्णावता द्दष्टिरित्याह, भूतेष्विति॥ ३०॥

दुर्गमत्वमेव दर्शयति—इमे वयमिति॥ ३१॥

तथापि ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठारूपं तमर्वाग्दृश्यैव भजेमहीत्याह—पादौ महीति द्वादशभिः। ब्रह्म च महाविभूतिर्यस्य अतो महाविभूतीत्यत्रापि महती ब्रह्म लक्षणा विभूतिर्यस्य स इत्येव एकादशे विभूतिकथनप्रसङ्गे विस्तरेण दर्शयिष्यते॥ ३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अदृष्टस्वरूपायेति तत्र वर्त्तमानत्वेऽपि तदिच्छां विना द्रष्टुमशक्यैः अब्रूत अकरोत् दैवीभिः पुरुषसूक्तादिभिः वैदिकीभिः॥ २५॥

हे देव! त्वां वयं नमाम एव न तु ध्यातुं स्तोतुं च प्रभवाम इत्याहुः मनसोऽग्रे यानं यस्य तं तथाच श्रुतिः "अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्धावतो न्यानत्येति तिष्ठत्" इति वचसापि अनिरुक्तं "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इति श्रुतेः अस्मन्मनोवचसोर्मायिकत्वात् तव तु मायातीतत्वादिति भावः। मायातीतत्वे लिङ्गमाह, अविक्रियं गुणानामेव विकारधर्मत्वादिति भावः। न च मनआद्यगम्यत्वेपि तवावस्तुत्वमित्याह—सत्यं, ननु, किं घटपटादिकमिव? नेत्याह–अनन्तं कालदेशपरिच्छेदरहितं यत आद्यं सर्वजगत्कारणम् अत एव सर्वेषामगम्यत्वाद्गुहायामिव शेते इति तं यतो निष्कलं निरुपाधि यद्वा अप्रमेयत्वान्निष्कलं "कलो ना कालमानयोः" इति मेदिनी। तत्र हेतुः अप्रतर्क्यम्॥ २६॥

अतस्तस्य सर्वज्ञत्वं चाह—विपश्चितं प्राणादीनां ज्ञातारम् आत्मा अहङ्कारो देहो जीवो वा अर्था विषयाः इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि तैर्न भासते इति तं विषयनिष्ठेन्द्रियागोचरमित्यर्थः। अनिद्रं द्रष्टारं तदपि अमर्णं जीवदुःखदर्शनेप्यदुःखितं सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिन् गृध्रपक्षौ जीवपक्षतुल्यौ छायातपौ अविद्याविद्ये न स्तः अत एवाक्षरं खं नित्यसुखरूपमित्यर्थः "खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे" इति कोशः नित्यसुखमेव गणयन्ति

त्रियुगं त्रीणि युगानि यत्र तं षडैश्वर्यवन्तमित्यर्थः। व्रजामहे शरणं व्रजामः॥ २७॥

एवंभूतः स एव जीवैरुपास्यो यतो जीवाविद्या तदाश्रयैवेत्याह—अजस्य जीवस्य चक्रं संसारचक्रम् अजया मायया प्रेर्य्यमाणं चालयमानं मनोमयं मनःप्रधानं दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेत्येवं पञ्चदश आरा यस्य आशु शीघ्रगं त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्युदिव चपलम् अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवाऽऽवरणानि यस्य तत् यदत्तं यः परमेश्वर एवाक्षो यस्य तत् यदधिष्ठानमाहुरित्यर्थः। तम् ऋतं प्रपद्ये॥ २८॥

प्रपत्तिप्रकारमभिव्यञ्जयति–य इति। एकवर्णमेकाक्षरं प्रणवरूपं सुपर्णं गरुडं यः उपभाधिक्येन उपरि वा आसाञ्चकार अध्यास्तेस्म कीदृशं तमसः प्रकृतेः परं तत् तं प्रसिद्धम् अलोकं लोकातीतम् अत एव अव्यक्तं लोकागम्यं तत्र हेतुः अनन्तपारं सर्ववेदरूपत्वादर्थतः शब्दतश्च एतावत्तया निश्चेतुमशक्यम् एवंभूतं प्रणवसुपर्णमारूढम् एनं परमेश्वरं योग एव रथस्तेन योगलक्षणं रथमारुह्येत्यर्थः। उपासते उत्साहस्थायिना वीररसेन युद्ध्यमान इवेत्यर्थः। तस्मान्मोक्षानन्दाजिघृक्षयेति भावः। धीरा युद्धादनपसरन्तः तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः॥ २९॥

प्रभविष्णुतामाह—न यस्येति। कश्च कोऽपि प्रपत्तिं विनेति शेषः। निर्जिता वशीकृता आत्मानो जीवा आत्मशक्तिर्माया तद्गुणाश्च येन तम्॥ ३०॥

अर्थं न वेदेति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति–इमे इति। बहिः कालरूपेण अन्तरन्तर्यामिरूपेण आविः प्रकटामपि गतिं चरित्रम् ऋषयस्सन्तो न विद्मः इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वेणान्वयः॥ ३१॥

अतो वयं तव स्थूलं दृश्यं वैराजरूपं जानीम इति व्यञ्जयन् प्रार्थयते–पादौ महीति, द्वादशभिः। महत्यः पृथ्वीजलाद्याः विभूतयो यस्य सः प्रसीदतां प्रसीदतु ब्रह्ममूर्तित्वाद्ब्रह्म "पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान्। विकारः पुरुषो ऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्" इति विभूतिगणनाध्याये परमित्यस्य ब्रह्मेति व्याख्यानात् "परात् परं ब्रह्म च ते विभूतयः" इति श्रीयामुनाचार्य्यकृतस्तोत्राच्च ब्रह्मापि महाविभूतिर्यस्येति सन्दर्भः ततश्च प्राकृते लोके प्राकृत्यः पृथिव्यादयः क्षुद्रा एव विभूतय इति ता एव निर्दिशति—पादाविति। चिन्मयमूर्त्तेस्तस्य पादयोर्विभूतित्वात् पादौ इयं मही स्वकृता स्वेनैव सृष्टा यत्र मह्यां जरायुजादिश्चतुर्विधः स वै स तु महापुरुष इति वैराजोऽयं तु प्राकृतः पुरुष इति भावः। आत्मतन्त्रः वैराजोऽयं कालपरतन्त्र इति भावः॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे विभो राजन्! अवाहितेन्द्रियः संयतान्तःकरणः ब्रह्मा श्रुतपूर्वाय भगवते नमस्कृत्येतिशेषः दैवीभिः देवनिश्वासरूपैः वैदिकोक्तिभिः स्तुतिमकरोत्॥ २५॥

अविक्रियं निर्विकारस्वरूपत्वात् सत्यं यथार्थमनन्तं विभुम् आद्यं सर्वकारणं गुहाशयं, अन्तर्यामित्वात् निष्कलं हेयकला-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रहितत्वात् अप्रतर्क्यं तर्कैरप्रतिपाद्यं वेदैकवेद्यत्वात् मनोग्रयाणां शीघ्रगत्वात् वचसा अनिरुक्तम् इयत्ताशून्यत्वात् वरं श्रेष्ठं वरेण्यं वरणीयम् एवंविधं त्वां हे देव नमाम ॥ २६ ॥

प्राणादीनां विपश्चितं द्रष्टारम् तत्रात्मानो जीवाः अर्थेन्द्रियाणि विषयाक्तानीन्द्रियाणि तैर्न भासते इति तथा तं यद्वा अर्थानां विषयाणामिन्द्रियाणां च आभासं प्रकाशकम् अनिद्रं निद्रोपलक्षितदोषरहिताप्राकृतेन्द्रिययुक्तम् अव्रणं व्रणोपलक्षितप्राकृतदेहदोषरहिताप्राकृतदेहयुक्तम् स्वरूपतस्तु अनिद्रत्वमव्रणत्वं च जीवस्यापि किमुतपरमात्मनः गृध्रपक्षौ गृध्रस्य भुक्तिमुक्त्याकांक्षावतो जीवस्य पक्षौ संसारविष्णुपदप्रापकौ छायातपौ अविद्या विद्ये यत्र न स्तः तमक्षरमविकारिस्वरूपं खमसङ्गं त्रीणि युगानि षड्गा यस्मिन् तथाभूतं व्रजामहे शरणं व्रजाम ॥ २७ ॥

अजस्य जीवस्य चक्रं संसारलक्षणम् अजया भगवच्छक्त्या ईर्यमाणम् मनोमयं मनःप्रधानं यतः संसारभ्रमणं मनोमूलम् दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेति पञ्चदश आरा यस्य तम् आशुं शीघ्रगम् त्रयो गुणाः नाभिरिव मध्ये यस्य तत् विद्युदिव चलं चपलम् "भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" इति अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवावरणानि यस्य तत् यः परमात्मा अक्षमाणो यस्य तद्यदक्षमाहुः, तमृतं सत्यं परमात्मानं प्रपद्ये ॥ २८ ॥

य एकवर्णं कार्यकारानेकरूपरहितं नित्यमित्यर्थः । तमसः प्रकृतेः परं "क्षयं तमस्य रजसः पराके, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यादिश्रुतेः अनन्तपारं व्यापकं तथाप्यव्यक्तं सर्वैः सर्वत्र द्रष्टुमशक्यम् एवंभूतमलोकमकारार्थस्य स्वस्य वासुदेवस्य लोकं परवैकुण्ठं यद्वा अलोकं प्रसिद्धलोकभिन्नम् आसाञ्चकार अधिष्ठितवान् एनं धीरा मुमुक्षवः योगरथेन ध्यानसाधनेन उपसुपर्णं सुपर्णस्य कर्मफलभोगे शोभनं पर्णं यतनं यस्य तस्य जीवस्य समीपे उपासते अन्तर्यामिणं ध्यायन्तीत्यर्थः । तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः अस्य श्लोकस्य निर्णयः श्रुत्यन्तसुरद्रुमादिषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

यस्य भगवतः मायां यया जनो मुह्यति अत एव अर्थं आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपं न वेद तां कश्च भगवत्प्रपन्नेतरः नातितरति "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते" इति श्रीमुखवचनात् तं नमाम कथंभूतं निर्जितौ आत्मानौ प्रकृतिजीवौ आत्मनोस्तयोर्गुणाश्च सर्वनियन्तृत्वात् एनं तं परेशमीश्वराणामपीश्वरम् अत एव भूतेषु समं चरन्तम् ॥ ३० ॥

इमे लोकनाथत्वाद्यभिमानयुक्ता वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा तनुवल्लियस्येन "सत्वं यद्ब्रह्मदर्शनम्" इति वचनात् ब्रह्मदर्शनस्थानेन सत्वेन सृष्टाः अपीत्यर्थः । अन्तर्भगवत्स्वरूपगुणमननादौ बहिस्तत्स्वरूपगुणश्रवणादावप्यविराभिमुखा अपि अस्य भगवतःसूक्ष्मां दुर्दर्शां गतिं पदवीं न विद्मःइतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधानाः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

अथ सर्वभूतेषु स्पर्द्धादिकं हित्वा भगवान्भजनीय इति सूचयितुं वैराजरूपेण स्तुवन् प्रार्थयते-पादाविति द्वादशभिः । यस्य महाञ्जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चतुर्विधो भूतसर्गो भवति महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः नो ऽस्माकं प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

शुक देवजी कहने लगे कि—हे प्रभो ! सर्व देवताओंके सहित ब्रह्माजी वहां जाकर, नहीं देखा स्वरूप जिनका और पूर्व मे सुनेमात्र ऐसे श्री हरि की समाहित इन्द्रियहोकर वैदिक वाणी से स्तुति करने लगे ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माजी बोले, कि—सर्व देवों में श्रेष्ठ ऐसे आपको मैं नमस्कार करताहूं आप कैसे हैं, कि—विकाररहित, सत्यस्वरूप, अनन्त, आद्य, अन्तर्यामि, और अप्रमेय, किसी तर्क में न आने वाले, और मन से अग्र गमन करने वाले, तथा वाणी से जिनका वैभव न कहा जाय, ऐसे अति कमनीय हैं ॥ २६ ॥

और जो प्राण, मन, बुद्धि, और आत्मा के ज्ञाता हैं, तथा विषयों में आसक्त इन्द्रियों से जो न भासमान होवैं सदा प्रबुद्ध, व्रणादि विशिष्ट कर्मजन्य से रहित, और जिसमें जीव के तरह विद्या और अविद्या नहीं ऐसे अक्षर नित्य स्वस्वरूप तीन युगळ गुण वाले, अर्थात् ज्ञानशक्ति बल ऐश्वर्य, वीर्य तेज, इस प्रकार षट् गुण परिपूर्ण, ऐसे प्रभु के हम शरण गत हैं ॥ २७ ॥

इस जीव का यह चक्र रूप देह माया से प्रेरित मन जिसमें प्रधान, और दश इन्द्रिय पञ्च प्राण ऐसे पञ्चदश आरा जिसमें, शीघ्र गति वाला, और तीन गुण नाभि के सदृश मध्य में वर्त्तमान जिसके, तथा विद्युत (बिजली) के सदृस चञ्चल, और अष्ट प्रकृति हैं नेमि के तरह आवरण जिसके, ऐसे चक्र के अक्ष के तुल्य आधारभूत जिसको कहते हैं, उस सत्य स्वरूप गोविन्द के मैं शरण को प्राप्त हूँ ॥ २८ ॥

जो एक वर्ण और तमसे परे अलोक अव्यक्त अनन्तपार वाला होकर भी जो जीव का अन्तर्यामि होकर नियमन करने वाला है, और जिसको धीरजन योगरूप रथसे उपासना करते हैं ॥ २९ ॥

और जिस की माया को कोई नहीं तर सका है,जिस माया से जन मोहित हो रहा है, और वास्तव अर्थ को नहीं जान सका है, और जिसने आत्मा को और माया के गुणों को अपने वश किया है, और सर्व भूत प्राणियों में समान रीति से विराज मान ऐसे परेश को नमस्कार करते हैं ॥ ३० ॥

ये हम सब ऋषि और देव लोग जिसकी प्रियतनु

अम्भस्तु यद्रेत उदारवीर्यं सिध्यन्ति जीवन्त्युत वर्धमानाः ।
लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्ममहाविभूतिः ॥ ३३ ॥
सोमं मनो यस्य समामनन्ति दिवौकसां वै बलमन्ध आयुः ।
ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥
अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा ।
अन्तस्समुद्रे ऽनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ३५ ॥
यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यम् ।
द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥
प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ।
अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥
श्रोत्राद्दिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ।
प्राणेन्द्रियात्माऽसुशरीरकेतम्प्रसीदतां न स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥
बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिञ्चः ।
खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९ ॥
श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययाऽऽसन्धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ।
द्यौर्यस्य शीर्ष्णोऽप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

अर्थात् सत्त्वगुण से सृष्ट है तौ भी बाहर भीतर प्रकट सूक्ष्म गति को नहीं जान सके हैं फिर जो तमोगुण प्रधान असुरादिक हैं वे कैसे जानेंगे ॥ ३१ ॥

सङ्कल्प मात्र से रची हुई पृथिवी को जिसके चरण कहते हैं जिस पृथिवी में जरायुज आदि भेद से चार प्रकार की प्राणियों की सृष्टि वर्त्तमान है । वह महा विभूति (संपत्ति) वाला परम स्वतन्त्र महापुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उदारं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदम्भो यस्य रेतः स नः प्रसीदतु उदारवीर्यतामाह-यतोऽम्भसो लोकादयः सिध्यन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥

यः सोमो देवानामन्धोऽन्नम् अत एव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रकर्षेण जनयति वर्धयतीति प्रजनः तं यस्य मनः समामनन्ति स नः प्रसीदतु ॥ ३४ ॥

अग्निर्यस्य तु मुखं जातः कथम्भूतः जातं वेदो धनं यस्मात् क्रियाकाण्डं तत्प्रतिपाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य अन्तःसमुद्रे उदरमध्ये स्वधातून्पाकार्हानेवान्नादीननुपचन् प्रसिद्धसमुद्रेऽपि बाडवरूपेणोदकान्येवानुपचन्नग्निः ॥ ३५ ॥

एष तरणिर्यस्य चक्षुरासीत् कथम्भूतः देवयानमर्चिरादिमार्गदेवता"त्रयीमयः सैषा त्रय्येव विद्या तपति"इति श्रुतेः ब्रह्मणो धिष्ण्यमुपासनास्थानम् "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतं च पुण्यलोकत्वात् मृत्युश्च कालात्मकत्वात् एवम्भूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स प्रसीदतु ॥ ३६ ॥

कथम्भूतो वायुश्चराणां सह आदिधर्मवान्प्राणः यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सम्राजं भृत्या इवान्वास्मानुसृत्य स्थिताः एवम्भूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत्सः ॥ ३७ ॥

खानि देहगतानि छिद्राणि प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं खं यस्य पुरुषस्य नाभ्याः प्रजज्ञे सः ॥ ३८ ॥

यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे छन्दांसि ऋषयश्च खेभ्यः कः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥

इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा अम्भो जलं यद्रेतः यत्कार्यभूतं त्रयो लोकाः लोकपालाश्च सिद्ध्यन्ति । इति शेषः यस्मादुत्पद्यन्ते जीवन्ति येनेति शेषः वर्द्धमाना: यत्रेति शेषः स ब्रह्मशब्दवाच्यो महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

सोमं चन्द्रमसं यस्य मनो वदन्ति "चन्द्रमा मनसो जातः" इति श्रुतेः । सोमं विशिनष्टि, यः सोमो दिवौकसां देवानाम् अन्धमन्नम् अमृतकरत्वादिति भावः अतएव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रजानां चराणां च प्रकर्षेण जनयति वर्द्धयतीति प्रजनः अतएव तेषामीशो यः सोमस्तं यस्य मनो वदन्ति मनसो जातं विराड्रूपस्य मनःस्थानीयं च वदन्ति स ब्रह्म महाविभूतिर्नः प्रसीदतां बलादीनि परमात्मविशेषणानि वा देवादीनां यश्च बलादि हेतुः स ईशो ब्रह्म महाविभूतिरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

तथा यस्याग्निर्मुखमुच्यते 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादिश्रुतिभिर्यस्य मुखस्थानीयो मुखाज्जातश्चाग्निः स ब्रह्ममहाविभूतिः प्रसीदतामित्यन्वयः यस्य मुखम् अग्निर्जात इति वान्वयः अग्निं विशिनष्टि, जातवेदाः जातं स्वाग्निमाश्रितं, चरुपुरोडाशादिकम् इन्द्रादिभ्यो वेदयति "विदूलृलाभे" प्रापयतीति जातवेदाः तथा क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा क्रियाकाण्डनिमित्तं——— यज्ञादिक्रियाकलापात्मकवेदपूर्वभागार्थानुष्ठाननिमित्तं ——— जन्म यस्य सः अन्तस्समुद्रे समुद्रो देहम् "अपात्मकत्वात्तु-भूयस्त्वात्" इति न्यायेन जलांशप्रचुरत्वात् अन्तस्समुद्रे देहमध्ये जाठररूपेण स्वधातून् स्वाधिष्ठितदेहस्थान् धातून् शुक्रशोणितादि सप्तधातून् पचन्परिणामयन् एवम्भूतोऽग्निर्यस्य मुखं सः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥

तथा तरणिरादित्यो यस्य चक्षुरासीत् "चक्षोस्सूर्योऽअजायत" इतिश्रुतेः स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतां तरणिं विशिनष्टि— देवयानमर्चिरादिमार्गभूतः त्रयीमयः ऋग्यजुस्सामप्रचुरः स एष तरणिर्ब्रह्मणः परस्य धिष्ण्यं स्थानं "य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति श्रुतेः ब्रह्मण उपासनस्थानमित्यर्थः । मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वादिति भावः अमृतं चामृतसाधनं पुण्यानुष्ठानकालज्ञापकत्वादिति भावः मृत्युरुदयास्तमयाभ्यामायुर्व्यय— करत्वात् एवम्भूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥

तथा यस्य प्राणाद्वायुरभूत् "प्राणाद्वायुरजायत" इतिश्रुतेः स महाविभूतिः प्रसीदतां कथम्भूतो वायुश्चराचराणां भूतानां सह आदिः जनयिता तत्र सहो मनसो बलं दैहिकम् ओजः इन्द्रियाणां बलं प्राणः पञ्चवृत्तिमान् यं पञ्चवृत्तिं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातृदेवताः सम्राजं सार्वभौमं भृत्या इवान्वास्मानुवर्तिनः स एवंभूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत् सः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

तथा यस्य श्रोत्राद्दिशो जज्ञिरे "दिशः श्रोत्रात्" इति पुरुषसूक्ते श्रवणात् खानि देहगतच्छिद्राणि हृदा जज्ञिरे हृदयाद्दुद्बभूवुः पुरुषस्य वैराजस्य नाभ्याः खमन्तरिक्षं जज्ञे "नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्" इति श्रुतेः प्राणशब्दः कर्मेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः आत्मा मनः असुशब्दः पञ्चवृत्तिप्राणवायुपरः शरीरञ्चेत्येतेषां केतनम् आश्रयं खं यस्य नाभ्या जज्ञे सः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥

यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् त्रिदशा जज्ञिरे मन्योः क्रोधात् गिरित्रो रुद्रः इषीद्विरिञ्चो ब्रह्मा खेभ्यः छन्दांसि गायत्र्यादीनि "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्" इतिश्रुतेः ऋषयश्च खेभ्यः विवरेभ्यः जज्ञिरे मेढ्रात्कः प्रजापतिर्मेढ्राधिष्ठाता सः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥

तथा यस्य वक्षसः श्रीः सम्पज्जज्ञे छायया छायातः पितरः आसन् स्तनाद्धर्मः पृष्ठतः इतरोऽधर्मः शीर्ष्णः शिरसः द्यौः "शीर्ष्णो द्यौस्समवर्तत" इतिश्रुतेः विहारादप्सरसः आसन् सः प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदञ्चैकं महाविभूतित्वं हरेर्युक्तमित्याह—अम्भ इति । त्रयो लोका अथाखिललोकपालाश्चोदारवीर्यम् उत्कृष्टबलं यदम्भो यस्य रेतो भवति तेन वर्धमानाः सिद्ध्यन्ति सिद्धा अवाप्तफला भवन्ति जीवन्त्युत अन्तरमपि तृप्तिलक्षणं जीवनमाप्नुवन्त्यपि सोऽर्यत परं तस्यार्चत आपो जायन्त "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः" "यद्वत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति" इत्यादिसूर्यसोममहेन्द्रादीन्वा विनान्येऽखिललोकपाला अद्भिर्जीवन्ति किञ्चापां सोमस्य च जीवनप्रदा इन्द्राद्या इतीमं विशेषं तुशब्दो ज्ञापयति इममेवविशेषं तुशब्दो ज्ञापयतीति कुतः अन्यत्किं न स्यादितीयं शङ्का—

" सूर्यसोमयमेन्द्रादीनृतेऽन्ये लोकपा अपि ।
अद्भिर्जीवन्ति सोमाश्च महेन्द्रादीनृतेऽखिलाः ॥
अपां सोमस्य चेन्द्राद्याः सर्वे वै जीवनप्रदाः "—

इत्यनया परिहृतेति ज्ञायते महती विभूतिः सूर्यसोमविधिविशेषकल्पकैश्वर्यलक्षणा यस्य स तथा एवंविधः क इति तत्राह— ब्रह्मेति ॥ ३३ ॥

यो दिवौकसां बलमन्धं आयुर्वै बलाद्यभिवृद्धिहेतुः यश्च नगानां वृक्षाणां अङ्कुरजननसामर्थ्यप्रदत्वेनेशः यश्च प्रजानां प्रजनः सुरतानन्दगर्भलक्षणहेतुस्तं सोमं यस्य मनः समामनन्तीत्यन्वयः तं देवानामन्नमिन्द्रादीन् ऋत इति शेषः । अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुतः उपजीवन्ति सोमेन मुखेन इति । सोमं यस्य मनः समामनन्ति यो देवानां बलादिहेतुः यश्च नगानामीशो यश्च प्रजानां प्रजनः स हरिः प्रसीदताम् इति वा सोमेन देवादिबलप्रदत्वेन महाविभूतिः " सोमो ददद्गन्धर्वाय सोमः प्रथमः " " ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन् " अथवा देवादिबलप्रदमहाविभूतिः ॥ ३४ ॥

अग्निर्यस्य मुखं मुखाज्जातः सप्तसु प्रथमेति, पञ्चम्यर्थे प्रथमा मुखमाश्रित्य वर्तते च अग्रणीत्वादग्निरित्यग्निशब्दस्यान्यत्र प्रवृत्तिसम्भवात्कथं निर्णयः स्यादिति तत्राह—जातवेदा इति । "अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मि" इति, जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदश्शब्दस्यापि सावकाशत्वेन पूर्वोक्तसंशयानिस्तारः स्यादिति तत्राह—क्रियेति । क्रियाकाण्डमेव निमित्तं तत् तथा तेन जन्म यस्य स तथा " अग्निर्वै देवानां मुखं हृदयतमः" इति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतेः अग्निमुखेनेन्द्रादिदेवानां स्वहविर्भागप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रादौ मथनादिना अग्नेः प्रसिद्धस्य जन्मोपपत्तिरिति तद्वसव उपजीवन्ति अग्निनैव मुखेनेति च अग्नेः पाचकत्वशक्तिरपि श्रीहरि नियतेत्यभिप्रायेणाह, अन्तस्समुद्रे उदरान्तः स्थित्वा स्वधातून् स्वाधीनानि चतुर्विधान्यन्नानि पचतः अद्यतः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः तत्पुरीषं भवति यो-मध्यमस्तन्मांसं योऽणुस्तन्मन इति पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" इति सर्वोपकारकाग्निजनकत्वलक्षणमहाविभूतिः तेना वाचापि हरेर्मुखं चेत्रमिति सूचयति "वाचो वह्निर्मुखं चेत्रम्" इतिश्लोके: ॥ ३५ ॥

तरणिः सूर्यः यस्य चक्षुषः आसीदित्यन्वयः "चक्षोः सूर्यो अजायत" तदन्त्यनेन संसारं पुरुषाः इति तरणिरिति नामसूचितमर्थं स्पष्टमाह–देवेति । देवानां संसारं मुक्त्वा गतानां यानं मार्गउत्तरायणमार्गदेवतेत्यर्थः । अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायते अत्ययामीयत इति त्रयीमयः वेदप्रतिपाद्येषु प्रधानं वा त्रयीमयात्म त्रिगुणात्मधारिणो एष तरणिब्रह्मणः परमात्मनोभिष्ण्यमभिव्यक्तिस्थानं "यश्चासावादित्ये" "ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती" मृत्योः संसारान्मुक्तेर्द्वारं द्वयोः मुक्त्योः कस्याइति । तत्राह–अमृतस्येति. विदुषां विषयस्येत्यर्थः । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतमेव खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं विरोधोऽविदुषां इत्यामृतस्य मुक्तेर्मृत्योश्च प्राप्तिहेतुरिति वा एवं विधमाहात्म्योपेतसूर्यजनकमहाविभूतिः ॥ ३६ ॥

चराचराणां सहो बलौजो हेतुः स्वयं च तादृग्गुणः आधिभौतिकं वायुरध्यात्मं प्राणो यस्य हरेः प्राणात्सह आविर्गुणवदात्मनोऽभूत् "आत्मन एष प्राणो जायते तान्वरिष्ठप्राण उवाच मामोहमापद्यथ अहमेवैतत्पञ्चविधमात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्त्येषोग्निस्तपत्येष सूर्यः प्राणेक ऋषिरत्र विश्वस्य सत्पतिः वयमास्याद्यातारः पिता त्वं मातरिश्वनः वयं यं च सम्राजमन्वास्म वयं प्राणानामानं चक्रवर्तिनमनुवर्तिनमनुवर्तिमाह्वयद्य प्राणचतुर्मुखयोरेकत्वादित्येवमन्यत्रावधारणार्थं यथा सम्राडिवाधिकृतान्नियुंक्त एतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । पायूपस्थेपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठितइति शेषः सम्राजं यं भगवन्तमन्वास्मवेति वा सर्वोत्तमप्राणजनकमहाविभूतिः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः" ॥ ३७ ॥

यस्य श्रोत्रादिशो यस्य हृदयाच्च खानीन्द्रियाणि यस्य पुरुषस्य नाभेश्च खमाकाश इत्येते प्रजज्ञिरे इत्यन्वयः अत्र "चन्द्रमा मनसो जातः" इत्यारभ्य"दिशः श्रोत्रात्" इत्यन्तं वाक्यं प्रमाणं दर्शयति. तैजसाऽहंकारगुणाध्यजकहृदयादीन्द्रियाणीत्यर्थः । तैजसानीन्द्रियाणीत्युक्तेः । सहस्र शीर्षापुरुषः" प्रसन्नो भवत्वित्यन्वयः । "प्राणेन्द्रियाणि व्याप्य तिष्ठतीति प्राणेन्द्रियात्मा ब्रह्मणो वा एतानि करणानि "एत त्सर्वे परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च इत्यारभ्य "प्राणश्च विधारयितव्य" इत्यनेन काठकोपनिषद्गतेन वाक्येन साविस्तर उच्यते स्वशरीरभूतायाः पृथिव्या वन्धुः "यस्य पृथिवी शरीरम्" दिङ्नामदेवतादिसञ्जितप्रतीतमहाविभूतिः ॥ ३८ ॥

गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणाह–बलादिति । बलादिगुणोभ्य इन्द्रादीनामुद्भवः तिर्दोषत्वेन मन्युरहितस्य न मन्युस्वभावस्तादृक्स्वभावरूपीतिसञ्ज्ञताभिप्रायाद्दर्शितं "कारणगुणाः कार्येषु समवैति" इति न्यायलक्षणार्थश्च अकारणा(१)त्स्वाभिष्ठानाल्लयावौ पृथिव्याद्यधिष्ठानाभावात् स्वमहिम्न एवस्थयः । किञ्चिदासीदधिष्ठानमारम्भणो स्वे महिम्नि विष्णुवादिति केचित्पठंति सर्वेन्द्रियैः सप्त छन्दांसि ऋषयः प्रजापतयः कस्तस्य मेढ्रादित्युक्तेः विरिञ्च्यादिदेवजनकमहाविभूतिः ॥ ३९–४०–४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकास्त्रय इति पाठः सर्वत्र लोका यत इति स्वामिसम्मतः शब्दाकालब्धश्च ॥ ३३—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उदारवीर्य्यं महाशक्तिकं यतोऽम्भसः लोकादयः सिद्ध्यन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥

यः सोमो देवानामन्धः अन्नम् अत एव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रकर्षेण जनयतीति प्रजनः शुक्रस्य सोमात्मकत्वात् ॥ ३४ ॥

जातं वेदो धनं यस्मात् सः अन्तस्समुद्रे उदरमध्ये स्वधातून्पाकाद्नैवाशादीन् पचन् प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वाडवरूपेण जलानि ॥ ३५ ॥

तरणिः सूर्यः देवयानम् अर्चिरादिमार्गदेवता त्रयीमयः "सैषा त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिष्ण्यमुपासनास्थानं "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतञ्च पुण्यलोकत्वात् मृत्युश्च कालात्मकत्वात् ॥ ३६ ॥

यस्य प्राणाद्वायुरित्यन्वयः । यो वायुः चराचराणां सह आदिधर्मवान् प्राणः यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सम्राजं भृत्या इव अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥

हृदः यस्य हृदयाकाशात् खानि देहगतच्छिद्राणि नाभ्याः सकाशात् खं कीदृशं प्राणः पञ्चवृत्तिश्च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरञ्च तेषां केतनमाश्रयभूतम् ॥ ३८ ॥

धिषणायाः बुद्धेः सकाशात् खेभ्यः देहच्छिद्रेभ्यः ॥ ३९ ॥

इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥

---

(१) अकारो वासुदेवस्यादिरयुक्तेः ।

विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्बलं च ।
ऊर्वोर्विड्ओजोऽङ्घ्रिरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥
लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्द्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ।
भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यतोऽम्भसः लोकादयः सिद्ध्यन्ति जायन्ते वर्द्धमानाः भवन्ति जीवन्ति च तदम्भ उदारवीर्यं तीव्रशक्तिर्यस्य वीर्यं रेतः स नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

यो दिवौकसामन्धोऽन्नं तदादिः नगानां वृक्षाणामीशः प्रजानां प्रकर्षेण जनयतीति प्रजनस्तं सोमं यस्य मनः समामनन्ति स नः प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥

जातं वेदो धनं यस्मात् क्रियाकाण्डनिमित्तं जन्म यस्य अन्तस्समुद्रे जठरमध्ये स्वधातून् अन्नादीन् अनुपचरन् अग्निः यस्य मुखं जातः स नः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥

देवयानमर्चिरादिमार्गदेवता त्रयीमयः "सैव त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः ब्रह्मणो धिष्ण्यमुपासनास्थानम् "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् ब्रह्मोपासनाधिष्ण्यत्वाच्च अमृतं मोक्षद्वारकत्वात् मृत्युरायुर्व्ययकरत्वात् एवंभूतस्तरणिर्यस्य "चक्षोस्सूर्यो अजायत" इति श्रुतेः स नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥

यस्य भगवतः प्राणाद्वायुरभूत् स नः प्रसीदतामित्यन्वयः यो वायुः चराचराणां जङ्गमानां स्थावराणां च सह आदिः धर्मवान् प्राणः वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सम्राजमनुगा इव अन्वास्म ॥ ३७ ॥

यस्य श्रोत्राद्दिशः हृदः हृदयाकाशतः खानि देहगतच्छिद्राणि च प्रजज्ञिरे प्राणः पञ्चवृत्तिवायुः इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयो वायवः शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं खं च नाभ्याः प्रजज्ञे स नः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥

यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् प्रसन्नतायाः त्रिदशाः जज्ञिरे मन्योः क्रोधात् गिरीशः धिषणात् बुद्धेः खेभ्यः विराट्शरीरच्छिद्रेभ्यः छन्दांसि ऋषयश्च जज्ञिरे कः प्रजापतिः जज्ञे स नः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥

इतरो ऽधर्मः विहारात् क्रीडात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस जल से समस्त लोक और लोकपाल उत्पन्न होते हैं जीवते हैं और वृद्धिको प्राप्त होते हैं वह उदार शक्ति वाला जल जिसका (रेतस्] वीर्य है वह निरातिशय वृहत महाविभुति वाला श्रीहरि हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ३३ ॥

जिस चन्द्रमा को स्वर्गवासियों का अन्न बल, और वायु कहते हैं और औषधियों का ईश है तथा प्रजाओं की वृद्धि करने वाला है, वैसे चन्द्रको जिसका मन कहते हैं महा ऐश्वर्य वाला परमात्मा हम पर प्रसन्न हों ॥ ३४ ॥

जिसके वेद धन उत्पन्न हुआ, और वैदिक क्रिया काण्ड निमित्त जिसका जन्म, और जो समुद्र के भीतर वडवा अग्नि रूप से और उदर के भीतर जठराग्नि रूपसे जलों को तथा धातुओं को परि पक्व करता है, वह परम ऐश्वर्य विशिष्ट पुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हो ॥ ३५ ॥

जो सूर्य देवयान अर्थात् अर्चिरादि मार्ग के देवता, वेद त्रयी मय, और ब्रह्मका एक स्थान रूप हैं अर्थात् जिन के मंडल में चतुर्भुज मूर्ति नारायण का ध्यान होता है और जो मुक्ति का द्वार, अर्थात् जिनके मंडल को भेदन करके ही मुक्त लोग वैकुण्ठ को जाते हैं तथा अमृत रूप और कालात्मक होने से मृत्यु रूप, ऐसे सूर्य जिनके नेत्र हैं वह महा ऐश्वर्य वाले परमात्मा हमारे ऊपर प्रसन्न होवे ॥ ३६ ॥

जो चर अचर (स्थावर जङ्गम) का प्राण, और सह, बल ओज, रूपधर्म वाला, और बुद्धि आदि के अधिष्ठाता हम सब देवलोग, सम्राट् के पीछे जैसे नोकर इस प्रकार जिसका अनुसरणकरते हैं ऐसा वायु जिन के प्राण से उत्पन्न हुआ वह महा ऐश्वर्य वाले परमेश्वर हम पर प्रसन्न हो ॥ ३७ ॥

जिन के श्रोत्र से दिशायें उत्पन्न हुई और हृदय से अनेकछिद्र, और प्राण, इन्द्रियें, मन, असु, (नागकूर्म आदि) शरीर, इन सबों का आश्रयभूत आकाश जिस पुरुष के नाभि से उत्पन्न हुआ वह महाविभूति परम पुरुष हमारे ऊपर प्रसन्नहो ॥ ३८ ॥

और जिनके बल से महेन्द्र उत्पन्न भया, प्रसन्नता से देव लोग, क्रोध से कैलासवासीश्रीरुद्र, धिषण (बुद्धी) से ब्रह्मा छिद्रों से ऋषि लोग तथा छन्द और मेद्र इन्द्रिय से प्रजापति हुए, वह अचिन्त्य ऐश्वर्य वाला पुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हो ॥ ३९ ॥

जिन के वक्षःस्थल से श्री (सम्पत्) छाया से पितर, स्तन से धर्म, पीठ से अधर्म, मस्तक से स्वर्ग, विहार से अप्सरायें हुई वह महाविभुति श्रीहरि हमपर प्रसन्न हों ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विड्वैश्यः ओजो नैपुण्यं तस्य वृत्तिः अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजावित्यर्थः अवेदशूद्रौ अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च पाठान्तरं सुगमम् ॥ ४१ ॥

द्रव्यं वयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदन्ति ।
यद्दुर्विभाव्यं[1] प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४३ ॥
नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ।
गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय[2] नभस्वदूतये ॥ ४४ ॥
स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरम् ।
प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखाम्बुजम् ॥ ४५ ॥
तैस्तैः स्वेच्छाधृतै रूपैः कालेकाले स्वयं विभो ! ।
कर्म दुर्विषहं यन्नो[3] भगवांस्तत्करोति हि ॥ ४६ ॥
क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा ।
देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४७ ॥
नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः ।
कल्पते पुरुषस्यैष सह्यात्मा दयितो हितः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपर्युत्तरोष्ठात् नस्तो नासिकातः द्युतिः कान्तिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ॥ ४२ ॥

द्रव्यं भूतानि वयः कालं विशेषं भौतिकप्रपञ्चं यस्माद्दुर्विभाव्यं कुतः प्रबुधापबाधं विद्वद्भिरपोह्यमानं पाठान्तरे प्रबुधानां मायेत्यवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदेवं सप्रपञ्चमुपवर्ण्य निष्प्रपञ्चमनुवर्णयन्प्रणमति—नमोऽस्त्विति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः नभस्वान्वायुस्तस्येव ऊतिर्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

सस्मितं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां नोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथाभवत्येवञ्चाऽऽत्मानं दर्शय ॥ ४५ ॥

भक्तेच्छानुवर्तित्वं च तव बहुशो दृष्टमेवेत्याह—तैस्तैरिति । यन्नो दुर्विषहमशक्यं कर्म तद्भगवान्स्वयमेव करोति हि ॥ ४६ ॥

न च बहिर्मुखानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्वय्यर्पितानि पूर्वपुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह, क्लेशो भूरिर्येषु अल्पं सारं फलं येषु यद्वा विफलान्येव सकामानां कर्माणि त्वय्यार्पितं तु नैव तथा ॥ ४७ ॥

तत्रावैफल्यमुपपादयति—अवमो ऽल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्माभासोऽपीश्वरार्पितश्चेद्विफलायायासाय न कल्पते हि यस्मात्स एष ईश्वरः पुरुषस्याऽऽत्मा अत एव दयितो हितश्च न ह्यात्मनि दयिते चार्पितं निष्फलं स्यात् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा यस्य मुखाद्विप्रःविप्रकुलं गुह्यमतीन्द्रियार्थाऽवबोधि ब्रह्म वेदश्चासीत् "ऋचस्सामानि जज्ञिरे" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इति श्रुतिः भुजयोर्बाहुभ्यां राजन्यो बलश्चासीत् "बाहू राजन्यः कृतः इतिश्रुतेः ऊर्वोर्विट् वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च अंघ्रिः अंघ्रिजाविल्यर्थः । अवेदशूद्रौ अवेदः वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा वृत्तिः तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च विडंघ्रेरभवच्छूद्र इति पाठान्तरम् सुगमम् "ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥

अधरादधरोष्ठाल्लोभः उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीतिरभूत् नस्तः नासिकातः द्युतिः कान्तिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् भ्रुवोर्यमः कालः पक्ष्मभवः पक्ष्मणो जातः सः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥

किं बहुना द्रव्यं भूतपञ्चकं वयः कालं कर्म जीवादृष्टं गुणान् सत्त्वादीन् विशेषं ब्रह्माण्डं तदुपलक्षितं कार्यवर्गञ्च यस्य योगमायया ईक्षणात्मकसङ्कल्पेन विहितान्वदन्ति द्रव्यादिकारणात्मकं विशेषं रूपं कार्यात्मकं च सर्वं वस्तु यत्सङ्कल्पविहितं वदन्तीत्यर्थः । अतएव यद्यत्स्वरूपं दुर्विभाव्यं चेतनाचेतनसजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं प्रबुधावबोधं प्रकृष्टविद्वदवबोध्यं स महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥

एवं कार्यावस्थप्रपञ्चशरीरकं वैराजपुरुषं प्रसाद्याथ कारणावस्थं नमस्करोति—नम इति । उपशान्तशक्तये सर्गाद्यनभिमुखचिदचित्कालादिशक्तये स्वराट् स्वतन्त्रं स्वस्वरूपं तस्य भावो याथात्म्यं स्वाराज्यं तस्य लाभेन स्वानन्दानुभवेनेत्यर्थः । तेन

---

(१) सबोधम् । (२) नभस्वभूतये । (३) भवान्वै इति च वीर० पाठाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिपूरित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै स्वतन्त्रानवधिकानन्दस्व-स्वरूपानुभवपूर्त्यावाप्तसमस्तकामायेत्यर्थः। मायया रचितेषु गुणेषु न सज्जमानाय लीलारसविमुखाय स्वभूतये स्वाभाविकैश्वर्याय तस्मै नमोमम: ॥ ४४ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं विभूतिद्वयाधिपं सर्वकारणं भगवन्तं प्रसाद्य नमस्कृत्य स्वाभिप्रेतं विज्ञापयितुं तावत्तद्दर्शनं प्रार्थयति—स त्वमिति । उक्तविधस्त्वमात्मानं दिव्यमङ्गलविग्रहं दिदृक्षूणां प्रपन्नानां नोऽस्माकमस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथा भवति तथा सस्मितं ते मुखाम्बुजं दर्शय ॥ ४५ ॥

ननु "न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम्"इति श्रुत्युक्तविधया चक्षुराद्यगोचरोऽहं कथं त्वच्चक्षुरादिकरणविषयः स्याम् ? इत्यत्राह, तैरिति। हे विभो ! कालेकाले "यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्मस्य" इत्युक्तकाले स्वेच्छाधृतैर्न तु पुण्य-पापात्मककर्मधृतैरूपैरवतारैर्भवान्नोऽस्माकं दुर्विषहं दुरासदं दुष्करं कर्म करोति हि अघटितघटनात्मकक्रियाशक्तेस्तव स्वविग्रह-दर्शयितृत्वं न दुर्घटमिति भावः ॥ ४६ ॥

सत्वमात्मानं सकृत्स्तुतिकर्मणा हेतुना कथं दर्शयेयम् ? इत्यत्राह—क्लेशेति । विषयार्तानामनुकूलविषयालाभदुःखपीडितानां देहिनां क्लेशो भूरिर्येष्वल्पः सारः सुखं येषु ततः कर्मभ्यारब्धः तानि कर्माणि यथा विफलानि भवन्ति तथा त्वय्यर्पितं कर्म न विफलं भवति हि ॥ ४७ ॥

कर्मकल्पोऽपि कर्माभासोप्यवमः लौकिकव्यापारोपीश्वरे त्वय्य-र्पितश्चेद्विफलाय न कल्पते न विफलो भवति हि यस्मात्स एवे-श्वरः पुरुषस्यात्मा अत एव दयितः प्रियः हितश्च नह्यात्मनि दयिते हिते चार्पिते कर्म निष्फलं स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीतिः द्युतिः कान्तिश्च पशव्यं पशुजीवनं नस्तो नासिकायाः स्पर्शेन गुणेन जातः कामः स्त्रीविषयः कालो मृत्युः ॥ ४२ ॥

द्रव्यं भूतपञ्चकं वय आयुर्लक्षणं कर्म त्रिविधं गुणाः भक्त्यादयः शुक्लादयो वा शेषं स्वभावजीवकालादयः यस्य हरे-र्योगमायया स्वरूपभूतेच्छया विहता उपेक्षिताः पतन्ति प्रच्युता भवन्तीत्यन्वयः "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इति किञ्च यद्दुर्विभा-व्यमेवंविधमिति भावयितुमशक्यं स वा एष आत्मेति किञ्च प्रबुद्धज्ञानिनां अवबोधो ज्ञानं यस्मात्तथा अनेन स्वानुग्रहेण स्वविषयज्ञानं सुशकमित्युक्तं भवति "अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः" यमे वैष वृणुते" इत्यादि द्रव्यादिसत्ताप्रदत्वेन अज्ञाद्याचिन्त्य-महिमत्वेन ज्ञानदातृत्वेन परिपूर्णैश्वर्यः प्रसीदतामित्यन्वयः नवत्वसङ्ख्याविशिष्टं द्रव्यं "वयगतौ" इति धातोः वयत्यव-गच्छत्यनेन नीलोत्पलमित्यादिव्यवहारं पुरुष इति वयः समवायः

उत्क्षेपणादीनि पञ्चकर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिचतु-र्विंशतिगुणाः सामान्यविशेषौ शेषमित्यनेनोच्यते एते यद्योगमायया विहताः अहितीकृताः पतन्ति पातयन्त्यधः पुरुषमितिशेषः नरक-हेतव इत्यर्थः। विषकण्ठकणभक्षशङ्करो त्रिदशबलपञ्चशिखाक्षपा-दपादान्महदपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्ति मृतेन सिद्धि-रस्तीति प्रमितेनायमुक्तार्थ इति सिद्धं कणादाक्षपादमतज्ञानात् सिद्धिर्माभूदद्वैतज्ञानेन सा स्यादिति तत्राह—यदिति। अद्वैतमतोक्त-विधया भावयितुमशक्यम् अनेनान्येऽपि दुर्वादिवादा अपि निरस्ताः इति ज्ञातव्यङ्कर्मणा पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हीति नेत्याह, प्रबुधेति अनेन भाट्टादिमतमपि प्रत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

उपात्तसर्वाधिकाङ्क्षिणोः शान्ताःआनन्दमूर्तयो यासां ताः तादृश्यः शक्तयो भार्या यस्य स तथा तस्मै "निवृत्तस्पष्टशक्तये"इति च स्वाराज्यलाभः स्वयंप्रकाशमानानन्दस्तेन परिपूरित आत्मा यस्य स तथा तस्मै नित्याविर्भूतानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । मायया स्वाधीन-प्रकृत्या रचितेषु निर्मितेषु गुणेषु विषयेषु वा प्रवर्तमानायापि तद्योग्याभिर्वृत्तिभिर्दुःखलक्षणाभिर्नसज्जमानाय निरवद्यत्वेन दुःखा-नुभूतिरहितायेत्यर्थः । स्वभूतये स्वयम्भुवे स्वरूपपूर्णैश्वर्या-येति वा ॥ ४४ ॥

अस्मत्करणगोचरोऽस्मदिन्द्रियविषयो भूत्वा ॥ ४५ ॥

भक्तानुकम्पामन्तरेण तवान्यत्कृत्यं न विद्यते इत्याशयेनाह—तैस्तैरिति । हे विभो ! यद्यदा नोऽस्माकं दुर्विषहं सोढुमशक्यं कर्म दुःखलक्षणमसुरादेः स्यादिति शेषः तदा भगवान् स्वय-मसुरादेर्दुर्विषहं कर्म पराक्रमलक्षणं करोतीति वा इत्यन्वयः। कथं स्वेच्छाकृतैस्तैस्तैरूपैः "यदा यदा हि धर्मस्य" इतिस्मृतिर्हिशब्देन गृहीता ॥ ४६ ॥

ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्म तन्मतदूषणादित्यभिप्रायो यदि तर्हि कर्मकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सत्यं भगवदर्पणाख्य-चिकित्साभावे सास्ति चेत्फलवदित्याशयेनाह—क्लेशेति । विष-यार्तानां देहिनां कर्माणि विफलानि विरुद्धफलान्यनभीष्टफला-नीत्यन्वयः कथं भूरिक्लेशानि अल्पसाराणि च ईश्वरार्पितं कर्म तथा ऽनर्पितवद्विफलं न स्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

सांगं कर्म ईश्वरार्पितं सफलमस्तु अनङ्गं कथमिति तत्राह—नेति । पुरुषस्य कर्मकल्पः कर्माभासः अङ्गसाकल्येन रहितः अतएवाधमोपि यदीश्वरार्पितः तर्हि विफलाय न कल्पते किन्तु फलवानेव स्यादित्यन्वयः तत्र किं कारणमत्राह—स इति । यत्प्रीत्यै कर्म करोति स आत्मा परमात्मा हितः प्रेक्ष्येष्टकारी दयितोऽनिमित्तबन्धुः हि यस्मात्तस्मादिति शेषः नाधर्म इति केचित्पठन्ति स्मृत्याविहितः "सर्वधर्मान्परित्यज्य"इत्युक्तेः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अधुना अर्वाक् समन्वन्तं तत्र परिहरसैश्वर्यधीलयो-स्मर्हिमानमाह—नमोस्त्विति । उपशान्ता निरुपद्रवा शक्तिर्यस्य स्वाराज्यस्य त्रिपाद्विभूतेः स्वधाम्नो लाभेन प्रतिपूरिता

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्तदंशेन सम्भाविता आत्मानः स्वांशा येन नभस्वानिव विचित्रगतिर्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

अभीष्टमाह—स त्वमिति । अस्माकं करणान्यपि गोचराः प्रकाश्यानि यस्य तादृशमप्यात्मानं दर्शयस्व स्वयं प्रकाशय ॥ ४५ ॥

स्वेषां भक्तानामिच्छया भृतैः पुष्टैराविर्भावितप्रकाशैरित्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुखं विप्रः गुह्यं ब्रह्म वेदश्च विट् वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च अङ्घ्रिः अङ्घ्रेः सकाशादवेदः वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा वृत्तिः तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च विशोऽङ्घ्रेरभवच्च शूद्र इति च पाठः ॥ ४१ ॥

उपरि उत्तरोष्ठात् नस्तो नासिकातो द्युतिः कान्तिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शनाभूत् ॥ ४२ ॥

द्रव्यं पृथिव्यादिस्त्रयोविंशतितत्त्वं वयः कालः कर्म च तद्धेतुभूतान् गुणान् सत्त्वादीन् यस्य योगमाययैव विहितान् सृष्टान् वदन्ति यद्येभ्यः पृथिव्यादिभ्यो दुर्विभाव्यं विश्वं प्रपञ्चं च वदन्ति कीदृशं प्रकृष्टबुधानाम् अपवादः निषेधः प्राकृतत्वेनाग्रहणं यस्य तं प्रबुधावबोधामिति पाठे दुर्विभाव्यमपि प्रकृष्टैर्बुधैरेवावबोध्यमित्यर्थः । तेन यस्य स्वरूपशक्तिवृत्तेर्योगमायया विभूतिः सत्त्वादिगुणामयी माया तस्या विभूतयः कालकर्ममहदादिपृथिव्यन्तानि तत्त्वानि तेषां विभूतिरिदं मायिकं विश्वमेवास्माभिरवगम्यते इति व्यञ्जितम ॥ ४३ ॥

मायातीतं स्वरूपं तु दुरवगमं केवलमस्माभिर्नमनीयमेवेत्याह—नम इति । उपशान्ताः संविदाद्याः अन्तरङ्गाः शक्तयो यस्य तस्मै तेन स्वरूपशक्त्यैव राजत इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तेनैव लाभेन प्रतिपूरित आत्मा मनो यस्य तस्मै ननु तर्हि कथं सृष्ट्याद्या शक्तिस्तत्राह—गुणेष्विति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिर्नभस्वतो वायोरिव ऊतिः सृष्ट्यादिलीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

ननु अस्मत्तोऽभीप्सितं वरं गृहाणेत्यत आह—स त्वमिति । नोऽस्माकं प्रपन्नानाम् अस्मान् प्रपन्नान् आत्मानं स्वस्वरूपं दर्शय किं निर्विशेषं स्वरूपं सविशेषं वा ? तत्राह—अस्मत्करणगोचरं सविशेषमित्यर्थः तत्रापि सस्मितं मुखाम्बुजम् ॥ ४५ ॥

भक्तवात्सल्यं बहुधः स्मरन्नाह—स्वेच्छाभृतैः स्वभक्तेच्छापुष्टैः रूपैर्नृसिंहादिभिः यन्नोदुर्विषहं कर्म तत् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥

नच बहिर्मुखानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्वय्यर्पितानि पूर्वपुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह । क्लेशो भूरि येषु अल्पं सारं फलं येषु तानि तान्यपि यथा त्वद्बहिर्मुखानां कर्माणि वा पदार्थे विफलान्येव तथा त्वय्यर्पितं भक्तानां कर्म न ॥ ४७ ॥

त्वय्यर्पितमल्पमपि कर्म महद्भवति । अनर्पितं महदपि व्यर्थमेव भवतीत्याह—नेति । अवमः अल्पोऽपि कर्म कल्पः कर्माभासोऽपि न विफलाय । हि यस्मात् स ईश्वरः पुरुषस्यात्मा दयितो हितश्चेत्यतस्तदादरानादरावेव कर्म साफल्यवैफल्यहेतुरिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विप्रः गुह्यं गूढाभिप्रायश्च ब्रह्म वेदश्च यस्य मुखं ब्राह्मणो गूढाभिप्रायवान् वेदश्च मुखज इत्यर्थः । विट् वैश्यः ओजो नैपुण्यं वैश्यवृत्तिरित्यर्थः । अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा शूद्र इत्येवंवेदशूद्रौ अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजौ ॥ ४१ ॥

यस्य अधरात् लोभः उपरि उत्तरोष्ठात् प्रीतिश्च अभूत् नस्तो नासातः द्युतिः छविः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेन अभूत् ॥ ४२ ॥

यस्य योगमायया युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तद्रूपया मायया वयुनेन विहितान् द्रव्यादीन् वदन्ति स नः प्रसीदतामित्यन्वयः तत्र द्रव्यं प्राकृततत्त्वजातं वयः कालः गुणाः सत्त्वादयः तान् यत् प्रबुधापबाधं प्रबुधानामपबाधो सर्वेश्वरत्वाभिमानबाधो यस्मिन् तद्विविधविचित्रप्रदेशत्वात् प्रबुधावबोधमिति पाठान्तरं तत्र प्रकृष्टबुधानामवबोधो यस्मिन् दुर्विभाव्य विशेषं ब्रह्माण्डं च विहितं वदन्ति ॥ ४३ ॥

विराडाख्यप्राकृतशरीरविशिष्टपर्यायोपासकं श्रीमद्विग्रहदर्शनकामस्तद्विग्रहयुक्तं प्रणमति—नम इति । उपशान्ताः शक्तयो यस्य अत एव स्वतः राजते इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तस्य लाभेन प्रतिपूरित आत्मा देहो यस्य मायारचितेषु दम्भादिना निवेदितेषु गुणेषु गुणकार्यष्वपि पदार्थेषु न सज्जमानाय नभस्वत इव ऊतिः सर्वाधारकत्वासङ्गत्वादिगुणद्योतका लीला यस्य तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४४ ॥

स त्वं नोऽस्माकं ते मुखाम्बुजं दिदृक्षूणाम् आत्मानं स्वाराज्यलाभपरिपूरितं देहं दर्शयेति प्रार्थना ॥ ४५ ॥

बहुशो भवान् स्वभक्तानां कार्यं कर्तुं रूपाण्याविष्करोतीत्याह—तैरिति । स्वीयानां भक्तानामस्माकमिच्छाभृतैः रूपैः मत्स्यादिमूर्तिभिः यन्नोदुर्विषहमशक्यं कर्म वेददानादिकं तद्भवान् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥

विषयार्त्तानां विषयभोगार्थं कर्मनिष्ठानां क्लेशो भूरिर्येषु अल्पं सारं फलं येषु तानि वस्तुतस्तु मुक्त्यनुपयोगित्वाद्विफलान्येव त्वयि अर्पितं कर्म तु तथा न किन्तु स्वल्पश्रमसाध्यमपि भूरिफलदं मुक्तिदं चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कर्मकल्पः कर्माभासोऽपि तत्राप्यवमः ईश्वरे त्वयि अर्पितश्चेद्विफलाय विरुद्धफलाय संसाराय फलाभावाय वा न कल्पते हि यतः स एव ईश्वरः पुरुषस्य आत्मा आश्रय अत एव दयितः प्रियतमः ॥ ४८ ॥

यथाहि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलाऽवसेचनम् ।
एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥ ४९ ॥
नमस्तुभ्यमनन्ताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ।
निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च साम्प्रतम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषाटीका ।

जिनके मुख से ब्राह्मण और ब्राह्मण की वृत्ति वेद ये दोनों हुए, और भुजाओं से क्षत्रिय और उसकी वृत्ति बल ऊरु से वैश्य और उसकी वृत्ति निपुणता, चरण से शूद्र और उसकी वृत्ति वैदिक कर्म व्यतिरिक्त शुश्रूषा, इस प्रकार जिनके मुखादिक वृत्तियों सहित चारों वर्ण उत्पन्न हुये, वह महा ऐश्वर्य वाले परमात्मा हम पर प्रसन्न होवैं ॥ ४१ ॥

जिनके नीचे के ओष्ठ से लोभ उत्पन्न भया, ऊपर के ओष्ठ से प्रीति हुई, नासिका से कान्ति, स्पर्श से पशुओं का हितकारी काम, और दोनों भ्रकुटिओं [भौंहों] से यम, और जिनके निमेष [पलकों] से काल उत्पन्न हुआ वह महाविभूति शाली श्री गोविन्द हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ४२ ॥

पंचभूत, काल, कर्म, गुण, और लौकिक प्रपञ्च जिसकी योगमाया से रचित कहते हैं, और जो दुर्विभाव्य तथा प्रबुध लोगों को अवबोध जिससे होता है, वह महाविभूति शाली परमेश्वर हम पर प्रसन्न होवैं ॥ ४३ ॥

उपशांत शक्ति वाले और स्वाराज्य लाभ से परिपूरित स्वरूपवाला और माया से रचित गुणों में जो वृत्ति से सक्त न होवे, और वायु सदृश लीला धारी, ऐसे श्रीहरि को वारंवार नमस्कार हो ॥ ४४ ॥

हे भगवन् ! वही आप अपने दिव्य मंगल विग्रह को [शरीर को] और सुन्दर स्मित युक्त मुखारविन्द को, दर्शन करने की इच्छा वाले, हम शरणागत लोगों के नेत्रों के गोचर करो अर्थात् कृपा कर दर्शन देओ ॥ ४५ ॥

हे विभो ! समय २ पर स्वयं आप अपनी इच्छा से नाना प्रकार के रूप धारण करके हमारे लोगों से अशक्य जो कर्म उनको करते हो ॥ ४६ ॥

जैसे आप से बहिर्मुख विषयार्त्त लोगों के कर्म बहुत क्लेश वाले और थोडे सारवाले—और निष्फल होते हैं, ऐसे आपके विषै कर्म समर्पण करने वालों के नहीं होते हैं ॥ ४७ ॥

अल्प कर्म या कर्माभास ही क्यों न हो पर जो परमेश्वर को समर्पण करदे तो कभी निष्फल नहीं होता है, क्योंकि परमेश्वर तो जीव का भी आत्मा है परमप्रिय है और हितकारी भी है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनन्तफलत्वमाह—यथाहि मूलावसेचनं स्कन्धानां शाखानां च भवति॥ ४९ ॥

एवं सत्यपि त्वदर्पितकर्मणां त्वद्भक्तानामस्माकं किं निमित्तमिदं दुःखमिति त्वमेव वेत्सीत्याशयेनाऽऽह—नम इति । दुर्वितर्क्याण्यात्मकर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईश्वरार्पितस्य स्वल्पस्यापि कर्मणोऽनल्पफलत्वमाह—यथेति । यथाहि तरोः मूलावसेचनं मूले जलावसेचनं स्कन्धानां शाखानां च भवति एवम् आत्मनः परमात्मनः विष्णोराराधनं सर्वेषां हि सर्वपुरुषार्थानां साधनं भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

स्तुतिनमस्कारादिकर्मणा विना नान्यत्स्वतोषहेतुरस्तीत्यभिप्रायेणाह—नमइति । दुर्वितर्क्याणीतरसजातीयत्वेन विभावितुमशक्यान्यात्मकर्माणि स्वचेष्टितानि यस्य तस्मै अनन्ताय त्रिविधपरिच्छेदरहिताय निर्गुणाय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणानां नियन्त्रे सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणमधुना प्रवर्तमानाय तुभ्यं नमः सांप्रतं नमस्कार एव युज्यते ईदृशं त्वां प्रसादयितुं नम एव युज्यते नान्य एवोपाय इत्यर्थः यद्वा गुणत्रयोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवर्तमानायापि सांप्रतमधुना सत्त्वस्थायेति वान्वयः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ननु, यजेतेत्यादिविहितकर्म परित्यज्य भगवदेकाराधनाया-मितरदेवतातृप्त्यभावेनापुरुषार्थः स्यादिति तत्राह—यथेति। स्कन्धानां शाखानां तृप्तिं जनयतीति शेषः तेनाङ्कुरफलपुष्प-समृद्धिलक्षणपुरुषार्थो यथा भवति तथा सर्वेषामिन्द्रादीना-मात्मनः स्वस्यापि तृप्त्यानन्दानुभवलक्षणपुरुषार्थः स्यादिति भावः "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च" इत्यादि वाक्यं हिशब्देन दर्शयति तेने-न्द्रादीनां श्रीनारायणशाखिशाखात्वं दर्शितं भवति तथाहीति यत् यथाहीत्येकं वाक्यम् ॥ ४९ ॥

अनन्तायेत्यनेन मुखाम्बुजमिति परिच्छिन्नत्वशङ्कां निवारयति-दुर्वितर्क्येत्यादिना। न स्वरूपस्यानन्त्यमपितु तत्कर्मणामप्युच्यते निर्गुणायेत्यनेन शबलत्वं निवारयति गुणेशायेत्यनेन गुणैः प्रवर्त-मानस्यापि गुणसम्पर्कप्राप्तं दोषं निरुणद्धि सत्त्वस्थायेत्यनेन गुणैर्यौगपद्यप्रतीतिं निवारयति साम्प्रतमित्यनेन सत्त्वगुणयुक्तत्वं स्थितिकालं च दर्शयति यतस्त्वं सत्त्वगुणप्रवर्तकोऽधुना तस्मा-दस्मानापदः पालयेति, चार्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

किञ्च कर्माकरणेपि विष्णोराराधने सति सर्वाणि कर्मफलानि भवन्ति तदाराधनाभावे कृतान्यपि कर्माणि विफलान्येव भवन्ती-त्येतत्सदृष्टान्तमाह—यथाहीति ॥ ४९ ॥

अस्मदभीप्सितं पूरयिष्यसि नवेत्यन्तं न प्राप्तुम् इत्याह—अन-न्ताय सर्वज्ञानामप्यस्माकं त्वयि सर्वज्ञं नास्त्येव सम्प्रतित्वत्करि-ष्यमाणं कर्म अनुमानेनापि न विद्म इत्याह—दुर्वितर्क्येति। ननु,मत्कृ-पामेव हेतुकृत्य भक्तानामिन्द्रादीनाममीष्टसिद्धिरनुमीयताम् तत्र नेत्याह, निर्गुणाय कृपयैव गुणजन्यां सम्पत्तिमनर्थहेतुं नददासि गुणेशायेति कृपयैव गुणजन्यां सम्पत्तिं ददास्यपीति तथैव तदप्य-यानुमानसम्भवात् तर्हि संशये कथं स्तौषि, तत्राह सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणस्य सम्प्रतिवृद्धिकाल इति सात्त्विकान् देवान् वर्द्ध-यितुमर्हसीति पक्षाश्च शुद्धभक्त्यभावात् विषयभोगविच्छेदङ्कर्तुञ्च नार्हसीति निश्चयोऽपि वर्त्तते इति भावः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
अष्टमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यदाराधनेन सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्याराधनकर्तुश्च प्रसन्नता स्यादित्याह—यथाहीति ॥ ४९ ॥

अनन्ताय त्रिविधपरिच्छेदशून्याय अत एव दुर्वितर्क्याणि आत्मा कर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै निर्गुणाय हेय-गुणरहिताय गुणेशाय कल्याणगुणनिधये सत्त्वस्थाय सत्त्व-प्रधानमनोनिलयाय तुभ्यं नमः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका।

जैसे तरुके मूलके सींचने से उसके मोटे गुद्दे और छोटी डारें और पत्र पुष्पपर्यन्त सबही तृप्त होजाते हैं इसी प्रकार विष्णु का आराधन है ॥ ४९ ॥

अनन्त [देश के ओर छोर रहित] और जिन कर्मों की कोई तर्क न करसके ऐसे आश्चर्य कर्म वाले, और प्राकृत गुणों से रहित, तथा गुण त्रय के ईश और इस समय सत्व में स्थित होने वाले ऐसे आपको नमस्कार हो ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, पंचम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः ।
तेषामाविरभूद्राजन् ! सहस्रार्कोदयद्युतिः ॥ १ ॥
तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः ।
नापश्यन्खं दिशः क्षोणीमात्मानं च कुतो विभुम् ॥ २ ॥
विरिञ्चो भगवान्दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुम् ।
स्वच्छां मरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम् ॥ ३ ॥
तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा ।
प्रसन्नचारुसर्वाङ्गीं सुमुखीं सुन्दरभ्रुवम् ॥ ४ ॥
महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् ।
कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखाम्बुजाम् ॥ ५ ॥
काञ्चीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् ।
कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं बिभ्रतीं वनमालिनीम् ॥ ६ ॥
सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम् ।
तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् ।
सर्वामरगणैः साकं सर्वाङ्गैरवनिङ्गतैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।
अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षष्ठे पुनः स्तुतिर्विष्णावाविर्भूते सुरैः कृता ।
तन्मन्त्रेणासुरैः साकममृतार्थं महोद्यमः ॥ ० ॥

सहस्राकाणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य ॥ १ ॥

महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि चक्षूंषि येषाम् ॥ २ ॥

तामाविर्भूतां तनुं विरिञ्चो दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः कञ्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्याः ॥ ३ ॥

तप्तहेमवदवदातेन पीतेन लसता कौशेयवाससा युक्ताम् प्रसन्नानि चारूणि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः शोभनं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याः ॥ ४ ॥

महान्तो मणयो यस्मिंस्तेन किरीटेन कर्णाभरणे कुण्डले ताभ्यां निर्भातौ यौ कपोलौ ताभ्यां श्रीमुखाम्बुजं यस्याः ॥ ५ ॥

कौस्तुभ आभरणं कण्ठे यस्या लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रतीम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवप्रवरो ब्रह्मा सर्वाङ्गैरवनिङ्गतैः साष्टाङ्गं प्रणतैः ॥ ७ ॥

अनाविरावित्रासे यं नाभूताऽभूरिति ब्रुवन् ।
ब्रह्माऽभिप्रैति नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोः ॥ ० ॥

श्रीमूर्तेरयमाविर्भाव एव नत्वस्मदादिवज्जन्मादि तवास्तीत्याह—न जाता जन्मादयो यस्य कुतः अगुणाय अतो निर्वाणसुखस्यार्णवाय अपारमोक्षसुखरूपायेत्यर्थः । तथाप्यणोरण्यिम्नेऽतिसूक्ष्माय दुर्ज्ञेयत्वात् वस्तुतस्त्वपरिगण्यमियत्तातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै नचैतदसम्भावितं यतो महानचिन्त्योऽनुभावो यस्य तस्मै ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं संस्तुतो भगवानाविर्बभूवेत्याह मुनिः—एवमिति । हे राजन् इत्थं संस्तुतः सम्यक् स्तुतः हरिरीश्वरो भगवान् सहस्राणामर्काणां सूर्याणामुदये द्युतिर्यस्य सः अभूतोपमेयं तेषां ब्रह्मादीनां पुर इति शेषः आविर्बभूव प्रकटोऽभूत् ॥ १ ॥

तेन महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि येषां ते सर्वे देवाः खादीनेव नापश्यन् कुतोऽपि विभुमाविर्भूतं पश्येयुरित्यर्थः ॥२॥

भगवान्विरिञ्चो ब्रह्मा शर्वेण रुद्रेण सह तां भगवतस्तनुं दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः तनुं विशिनष्टि, निर्मलामिन्द्रनीलवच्छ्यामां कञ्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥

तप्तहेमवदवदातेन विशुद्धेन पिशङ्गेन लसता कौशेयवाससा युक्तामिति शेषः । प्रसन्नानि चारूणि सुन्दराणि च सर्वाणि अङ्गानि यस्याः सुन्दरं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याम् ॥ ४ ॥

महान्तो मणयो यस्मिन्स्तेन किरीटेन केयूराभ्याञ्च अलङ्कृतां कर्णाभरणे कुण्डले ताभ्यां नितरां भातौ कपोलौ ताभ्यां श्रीः शोभा मुखाम्बुजे यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥

काञ्चीकलापादिभिः शोभितां कौस्तुभ आभरणं कण्ठे यस्यास्तां लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रतीं वनमाला अस्यामस्तीति तथा ताम् ॥ ६ ॥

मूर्तिमद्भिः पुरुषाकृतिभिः स्वकीयैः सर्वैः सुदर्शनादिभिरस्त्रैरुपासितां सेव्यमानां सशर्वः रुद्रेण सहितः देवप्रवरो ब्रह्मा सर्वाङ्गैरवनीं भूमिङ्गतैः प्राप्तैर्युक्तैर्देवैः साष्टाङ्गप्रणतैर्देवैस्सह परं पुरुषं तुष्टाव ॥ ७ ॥

तावत्स्तोतुं प्रवृत्तः कर्माधत्तजन्मादिरहितं निरस्तनिखिलदोषं ज्ञानानन्दादिकल्याणगुणोदधिं सर्वान्तरात्मानमपरिच्छिन्नस्वरूपं महाप्रभावं नमस्करोति—अजातेति । न जाता जन्मादयः कर्मायत्ता यस्य तत्र हेतुरगुणाय सत्त्वादिप्राकृतगुणावश्यत्वप्रतिभटाय निर्वाणसुखार्णवाय निर्दुःखानन्दमहोदधये अणोर्जीवादण्यिम्ने अन्तरात्मतया तदन्तःप्रवेशयोग्याय अपरिच्छेद्यस्वरूपाय महाप्रभवाय तुभ्यं नमोनमः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानवत् ज्ञानपूर्वकं यथा तत्वस्तुतेरपि हरेः प्रीतिजननीत्येतमर्थं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ हरेराविर्भावप्रकारं वक्ति-एवमित्यादिना । ब्रह्माणं पुरस्कृत्येति शेषः ॥ १ ॥

आत्मानं स्वान् जातावेकवचनं अग्रतः स्थितम् ॥ २—३ ॥

अवदातेन पीतेन "अवदातोऽरुणो पीते श्वेते श्यामे च कथ्यते" इति वाससोपलक्षितम् ॥ ४ ॥

कपोलश्रिया युक्तमुखाम्बुजम् ॥ ५ ॥

कलापो भूषणं लक्ष्म लाञ्छनं श्रीवत्सनाम ॥ ६ ॥

देवप्रवरः ब्रह्मा ॥ ७ ॥

अजाय विष्णवे "अजाविष्णुहरच्छागाः"—इत्यतोऽजशब्दस्योभयत्र वृत्तावप्यत्र विष्णुरेवोच्यते सर्वेति सर्वकारणत्वेन निर्देशात्ततो परत्वप्रतीतेः जन्म स्थितिसंयमाव जन्मादीनां तदेकाधीनत्वात्तथोक्तिर्गुणाय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेरभिप्रायाद्गुणत्वोक्तिः निर्वाणसुखार्णवाय शरीराभिमानानुत्थसुखसमुद्राय अपरिगण्यमहिम्ने ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥ २ ॥

विरिञ्च इति पञ्चकम् ॥ ३—७ ॥

अजातेति स्थितिरत्र जन्मानन्तराकिथत्वलक्षणैव न नित्यतस्याविकारित्वाभावात् निर्वाणस्तु यस्य ब्रह्मानन्दस्यार्णवायेति भगवत्त्वेनाविर्भावस्य परमवैशिष्ट्यं दर्शितम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आविर्भूते हरौ षष्ठे ब्रह्मा तुष्टाव तं पुनः ।
तन्मन्त्रणेनामृतार्थं बलिं देवाः प्रपेदिरे ॥

॥ १—२ ॥

विरिञ्चः तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३ ॥

तप्तहेमवदवदातेन पीतेन ॥ ४ ॥

कर्णाभरणेन निर्भातौ कपोलौ यत्र तादृशं श्रीमुखमेवाम्बुजं यत्र ताम् ॥ ५—७ ॥

न जातो जन्मस्थित्योः संयमः उपरमो यस्येति कृष्णरामाद्यवतारणां जन्मस्थित्योर्नित्यत्वं स्थितिरकर्मका जातस्य चेतनस्य न सम्भवतीति कर्मणोऽपि नित्यत्वम् अगुणाय प्राकृतगुणरहिताय हेयैर्गुणादिभिरिति समस्तकल्याणगुणात्मको हीति वैष्णवोक्तेरप्राकृतषाड्गुण्यवत्त्वेन भगवत्त्वमुक्तं निर्वाणसुखार्णवायेति ब्रह्मत्वम् अणोरण्यिम्ने अतिसूक्ष्मायेति परमात्मत्वम्

रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।
योगेन धातः सह नस्त्रिलोकान्पश्याम्यमुष्मिन्नुह विश्वमूर्तौ ॥ ९ ॥
त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे ।
त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥ १० ॥
त्वं माययाऽऽत्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनुप्रविष्टः ।
पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुण(१)व्यवाये ऽप्यगुणं विपश्चितः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपरिगणयमियत्तातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै इति तन्मूर्तेः परिच्छिन्नत्वेऽप्यचिन्त्यशक्त्या विभुत्वं चोक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्थविमुखेन पुनः संस्तुतेन भगवता समुद्रमथने देवाः अमृतलाभाय प्रवर्तिता इति वर्णयतिन्वेवं स्तुत इति षष्ठेन । सहस्राकोणामुदये द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य स तथा ॥ १ ॥

तेनैव तेजसा महसाऽतिनिबिडेन ॥ २ ॥

शर्वेण शिवेन सह विरिञ्चस्तां तनुं दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनानान्वयः । कञ्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥

तप्तहेमवदवदातेन पीतेन लसता कौशेयवाससा भूषितां शोभनं मुखं यस्यास्तां सुन्दरे भ्रुवौ यस्यास्ताम् ॥ ४ ॥

महान्तो मणयो यत्र तेन किरीटेन केयूराभ्याञ्च भूषितां कर्णाभरणाभ्यां कुण्डलाभ्यां निर्भातौ कपोलौ यस्मिन् तथाभूतं श्रीमुखमेवाम्बुजं यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥

काञ्चीकलापादिभिः शोभिताम् कौस्तुभं आभरणं कण्ठे यस्यास्ताम् लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रतीम् वनमाला अस्या अस्तीति तथा ताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न जाता जन्मादयो यस्य तस्मै स्वेच्छया नित्यविग्रहेणाविर्भूतत्वात् अगुणाय हेयगुणवर्जिताय निर्वाणसुखार्णवाय नित्यानन्दमहोदधये "अणुर्ह्येष आत्मा" इति श्रुतिप्रतिपादिताञ्जीवादप्यणिम्ने तदन्तःप्रविष्टात् "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इति श्रुतेः । अपरिगणयधाम्ने इयत्ताशून्यस्वरूपाय महान्निरतिशयः अनुभावो यस्य तस्मै नमो नमः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।
श्रीरुक्मिणीशो जयति ॥
श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हेराजन् ! सुरगणों ने जब इस प्रकार स्तुतिकरी, तब भगवान् श्रीहरि उन लोगों को हजारों सूर्योदय की कान्ति को धारण कर प्रकट हुए ॥ १ ॥

उस समय उसी तेज के मारे ताडित हुए नेत्र जिनके ऐसे, संपूर्ण देव लोग, आकाश, दिशायें, पृथिवी, और अपने आपको भी नहीं देख सके फिर गोविन्द को कहां से देखें ॥ २ ॥

श्रीमहादेवजी सहित भगवान् ब्रह्माजी ने स्वच्छ मरकत मणि के सदृश श्याम और कमल के गर्भ के सदृश लाल नेत्र जिसमें ऐसे आपकी तनु [मूर्त्ति] को देखी ॥ ३ ॥

फिर वह मूर्त्ति कैसी है कि—तप्त सुवर्ण के नांई चटकीले पीतांबर को पहने हुए, और प्रसन्न भृकुटिवाली ॥ ४ ॥

और बड़े २ मणियों से जटित किरीट और बाजूबन्दों से विभूषित, और गोल कपोलों पर श्री मकराकृति कुण्डल शोभा पारहे हैं तिन से है मुखकी शोभा जिसमें ॥ ५ ॥

और कमर में कौंधनी हाथों में कंकण गले में हार चरणों में नूपुर तिन से शोभित होरही है, और वक्षस्थल में कौस्तुभमणि तथा लक्ष्मी को धारण किये, और वनमाला को भी धारण किये हुए ॥ ६ ॥

और अपने असाधारण मूर्तिमान् सुदर्शनादिशस्त्रों से उपासित ऐसी आप की श्रीमूर्त्ति को देखकर, सब देवताओं ने पृथिवी पर पडकर सर्वांगों से साष्टाङ्गकर महादेवजी सहित देव प्रवर श्रीब्रह्माजी परमपुरुष श्रीनारायण की स्तुति करने लगे ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—जिनका जन्म स्थिति और प्रलय कभी न भया ऐसे, और माया के गुणों से रहित और मोक्षानंद के समुद्र । और अणु से भी अणु, अपार तेज वाले, तथा महा प्रभाव वाले ऐसे श्रीहरि को नमो नमः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वञ्चोपपादयति— रूपमिति । हे पुरुषर्षभ हे धातः एतदेव रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेनोपायेन श्रेयोर्थिभिः सदेज्यं पूज्यमतो नेदमिदानीमपूर्वञ्जातमिति भावः । ननु, यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यम्; सर्वे त्वय्येवान्तर्भूता इत्याह—उ अहो ह स्फुटम् अमुष्मिन् त्वयि नोऽस्मान् त्रीन् लोकांश्च सह पश्यामि तत्र हेतुः विश्वं मूर्तौ यस्य अतस्त्वैतद्रूपं परिच्छिन्नमपि न भवतीति भावः ॥ ९ ॥

---

(१) व्यपाये इति वीर० ।

यथाऽग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमम्बू[1]द्यमने च वृत्तिम् ।
योगैर्मनुष्या अधियन्ति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो [2]वदन्ति ॥ १२ ॥
तं त्वां वयं नाथ ! समुज्जिहानं सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थम् ।
दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गाङ्गमम्भः ॥ १३ ॥
स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थास्तव पादमूलम् ।
समागतास्ते बहिरन्तरात्मन् ! किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥ १४ ॥
अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयो ऽग्नेरिव केतवस्ते ।
किं वा विदामेश पृथग्विभाविता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमन्त्रम् ॥ १५ ॥
श्रीशुक उवाच ।
एवं विरिञ्चादिभिरीडितस्तद्विज्ञाय तेषां हृदयं तथैव ।
जगाद जीमूतगभीरया गिरा बद्धाञ्जलीन् संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विश्वमूर्तित्वमेवाऽऽह–त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदि-रन्तश्च मध्यश्च तथात्वमस्य जगतः, तत्र हेतुः परस्मात्प्रधानादपि परः ॥ १० ॥

मृत्तिकादृष्टान्तेन परिणामं प्राप्तं वारयति—त्वमिति । स्वया स्वाधीनया अत एव गुणानां व्यवाये परिणामे ऽप्यगुणमेव त्वां युक्ताः पश्यन्ति मनीषिणो विवेकिनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ॥ ११ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह—यथाऽग्निं काष्ठे मथनेन अमृतमाज्यं गोषु दोहनादिना भुव्यन्नं व्रीह्यादिकर्षणादिना अम्बु च खननेन उद्यमेन पुरुषकारेण वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकाम् यद्वा अम्बु उद्यमने घटीयन्त्रादिनोद्धरणे योगैरुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति तथा कवयस्त्वां बुद्ध्या गुणेष्वधियन्ति वदन्ति च ॥ १२ ॥

हे नाथ ! सरोजनाभ ! अतिचिरादीप्सितमर्थं तं योगैकप्राप्यं त्वां सम्यगुज्जिहानमाविर्भवन्तं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽद्य वयं निर्वृतिं गताः दवार्ता दावाग्निपीडिताः ॥ १३ ॥

बहिर्ध्येयं तत्कथयेति चेत्तत्राऽऽह–हे अन्तरात्मन् ! अशेषसाक्षिणस्ते बहिः किं वाऽन्यैर्विज्ञाप्यमस्ति ॥ १४ ॥

यूयमेव किञ्चित्कुरुतेति चेत्तत्राऽऽह—अहमिति । अग्नेः केतवो विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तो वयं पृथग्विभाविताः सन्त आत्मनः शं श्रेयः किं वा विद्मः अतस्त्वमेव द्विजानां देवानां च मन्त्रं विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपादिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥

हृदयं मन्त्र उपदेष्टव्य इत्यभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय जगाद संवृतानि नियमितानि सर्वाणि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्ता-न् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अजातजन्मस्थितिसंयमायेत्यनेन प्रकृतस्य दर्शितरूपस्यकर्मा-वश्यत्वं सूचितं तदेव रूपं विशिंषन्स्तौति–रूपमिति । हे पुरुषर्षभ ! तवैतद्रूपं श्रेयोऽर्थिभिः कर्तृभिः वैदिकतान्त्रिकेण पञ्चरात्रादि-तन्त्राऽभ्यामवबोधितेन योगेन साधनेन इज्यमाराधनीयं तस्मिन् रूपे विश्वं साक्षात्कृत्याह–हे धातः ! अमुष्मिन्नुह अमुष्मिन् हि रूपे सह त्रिलोकान् त्रिलोकैः सहितोऽस्मान्पश्यामि आर्षात्सहयोगेऽपि तृती-याया अभावः त्रिलोकानित्यत्र कर्मधारयः दर्शनहेतुं वदन् रूपं विशिनष्टि, विश्वमूर्तौ विश्वाश्रयमूर्तौ, विश्वमूर्ते इति पाठान्तरं तदा हे विश्वमूर्ते इति सम्बोधनम् ॥ ९ ॥
विश्वमूर्तित्वमेव प्रपञ्चयति—त्वयीति । इदं विश्वमग्रे मध्ये अन्ते च त्वय्येवाश्रयभूतेऽन्तरात्मन्यासीदविनाभूतमासीत् अतएवा-द्याद्यवस्थं विश्वं त्वमेव यद्यदवस्थं यदपृथक्सिद्धन्तत्ततो भिन्नमिति भावः । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तम् उपादानोपादेययोरभेदप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह, घटस्योपादेयस्य मृदुपादानभूता यथा न तस्मा-द्भिन्ना तथेत्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं वारयति–परः पर-स्मादिति । परस्मात्स्वरूपादन्यथाभाववदचेतनात् यः परो विलक्षणो जीवः तस्मादपि स्वभावान्यथाभाववतः परो विलक्षणः स्वभावतोऽपि विकाररहित इत्यर्थः । उपादानत्वेऽपि तस्य सद्वार-कत्वान्निर्विकारत्वमिति भावः ॥ १० ॥
एवं विश्वोपादानत्वात्त्वं विश्वमूर्तिरित्युक्तम् अथ विश्वस्यान्त-रात्मत्वादपि त्वं विश्वमूर्तिरिति वक्तुं विश्वस्य स्रष्टृत्वं तदन्तरात्म-तयानुप्रवेशञ्चाह–त्वमिति । आत्माश्रयया स्वापृथक्सिद्धया स्वया स्वनियाम्यया मायया इदं जगन्निर्माय सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः "तत्सृष्ट्वा तदेवा-नुप्राविशत्" इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः अनुप्रविष्टमप्यनुप्रवेष्टव्यगत-दोषास्पृष्टं "सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्" इतिश्रुत्यर्थयाथात्म्यविदः पश्यन्तीत्याह पश्यन्तीति गुणाव्यपायेपि गुणानां व्यपायोऽन्यथा भावः

(१) उद्यमनेन । (२) धियन्ति " इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परिणाम इति यावत् गुणानां परिणामेऽपि त्वां तत्राऽनुप्रविष्टं त्वामगुणं चेतनाचेतनगतहेयगुणरहितं विपश्चितः "सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्" इत्यादिशास्त्रार्थयाथात्म्यविदः मनीषिणः तत्प्रतिपाद्यार्थयाथात्म्योपासनपराः युक्ताः सुसमाहितचित्ताः मनसा योगपरिशुद्धेन मनसा साधनेन पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति "सत्यञ्च" इत्यादिश्रुतेरयमर्थः परमात्मनश्चिदचित्सङ्घातरूपजगदाकारपरिणामे च परमात्मशरीरभूतचिदंशगताः सर्वएवापुरुषार्थाः तथा अचिदंशगताः सर्वे विकाराः परमात्मनि कार्यत्वं तदवस्थयोस्तयोर्नियन्तृत्वेनात्मत्वं परमात्मा च तयोः स्वशरीरभूतयोर्नियन्तृतयाऽऽत्मभूतः तद्गतापुरुषार्थैर्विकारैश्च न स्पृश्यते अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयः सर्वदैकरूपएव जगत्परिवर्तनलीलयावतिष्ठते विचित्रचिदचिद्रूपेण विक्रियमाणमपि ब्रह्म सत्यमेवाभवत् निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकरूपमेवाभवादित्यर्थः ॥ ११ ॥

मनसा साधनेन पश्यन्तीत्यत्र दृष्टान्तात्वदनुक्तमेवार्थमुपपादयति-यथेति। काष्ठादिष्वग्न्यादीन्यथा योगैरुपायैः तत्र यथाग्निमेधासि काष्ठे मथनेनोपायेन यथा चामृतं क्षीरं गोषु दोहनेन यथा भुवमन्नं कृष्याद्युपायेन यथा वा वृत्तिं जीवनभूतमम्बु जलमुत्खननेनोपायेन पश्यन्ति उत्खननेति पाठे स एवार्थः तथा विपश्चितो मनीषिणो मनुष्याः बुद्ध्या योगविशुद्धया गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु सत्त्वेतरेषु पदार्थेषु त्वामविक्रियमेकरूपमभियन्ति "इक् स्मरणे" इति धातुः विदन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तद्दर्शनेनात्मनो नितरां सुखितत्वं वदन्मत्प्रयोजनं कुर्विति प्रार्थयते-तमिति द्वाभ्याम्। हे नाथ! हे सरोजनाभ! अतिचिरादीप्सितमर्थं पुरुषार्थस्वरूपम् उज्जिहानाविर्भवन्तं नमुक्तविधं त्वां दृष्ट्वा सर्वे वयं निर्वृतिमानन्दं गताः प्राप्ताः यथा दवार्ताः दावाग्निपीडिताः गजाः गाङ्गं जलं प्राप्य निर्वृतिं प्राप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

तथा स त्वम् उक्तविधः त्वं हे अखिललोकपाल! यदर्थाः यत्प्रयोजनाः परकामायमाना वयं तवपादमूलं समागताः शरणं गताः तत्प्रयोजनं विधत्स्व कुरु यद्विधेयं तत्कथयेत्यत्राह-हे बहिरन्तरात्मन् बहिरन्तश्च व्यापिन् अशेषसाक्षिणः सर्वं युगपत्साक्षात्कुर्वन्तः तव अन्यैर्ज्ञाप्य विज्ञाप्यं किंवास्ति न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तर्हि यूयमेव किञ्चित्कुरुतेत्यत्राह-अहमिति। अहं ब्रह्मा गिरिशो रुद्रः ये च सुरा दक्षो दक्षादयश्च प्रजापतयश्च सर्वे वयमग्नेः केतवः विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तः पृथग्भाविताः सन्तः आत्मनः स्वानां शं सुखं किं वा विघ्नः न किमप्यात्मसुखसाधनं न विघ्न इत्यर्थः अतस्त्वमेव हे ईश! द्विजानां देवानां च अत्र सुखकारिणीमालोचनां विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्तुतो विज्ञापितश्च तानाह भगवानित्याह मुनिः—एवमित्थं ब्रह्मादिभिरीडितः स्तुतो भगवांस्तेषां विरिञ्च्यादीनां तद्धृदयमभिप्रायं यथावद्विज्ञाय मेघनिर्ह्रादवद्गम्भीरया गिरा प्रह्वा अञ्जलयो यैः संवृतानि नियमितानि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान्विरञ्च्यादीन् जगाद ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे पुरुषर्षभ! मोक्षादिपुरुषार्थाकांक्षिभिः वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च यदे-

तत्तव रूपं हे धातः! अमुष्मिन् रूपे योगेन सह त्रिलोकान् पश्यामि हे विश्वमूर्ते! त्वं नः शरणं भवेत्यन्वयः। भुवीति पाठे आधार इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१)इव यथा घटस्यादिरन्तो मध्यं च मृत्स्ना अप्रशस्ता मृदेवोत्तमकारणं सलिलाद्यवान्तरं तथा त्वमप्यस्य जगतः आद्यादिः परस्मात्परः उत्तमहेतुः अत्र मृद्वदुपादानकारणं न ब्रह्म किं तु तदधीनसत्ताकत्वादृष्टान्तोपादानमित्याशयेनाह-त्वमेवेति। च शब्देन ब्रह्मोपादानकत्वे सर्वस्य चेतनत्वापत्तिप्रसङ्गं सूचयति, अयमर्थोऽत्र विवक्षितइति कुतोऽवगतामिति तत्राह-अशेषेति ॥ १० ॥

ननु, सृष्टिसंहृतिकर्तृत्वात्सदाद्यन्तत्वमस्तु मध्यत्वं कथमिति तत्राह-त्वमिति। आत्मैव आश्रयो यस्यः सा तथा तयाऽतएव स्वया स्वकीयत्वेनाभिमतया मायया प्रकृत्या इदं विश्वं निर्माय त्वं तदनुप्रविष्ट इति यस्मात्त्वां मध्यं वदन्तीति शेषः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतिः। अत्र किं मानमिति तत्राह—पश्यन्तीति। मनीषिणो बुद्धिमन्तो मनसा मननलक्षणविचारेण युक्ता एवं पश्यन्तीति यत्तद्दर्शनं मानमित्यन्वयः। नन्वेवं तर्हि गुणसम्पर्किणो गुणदोषलेपः स्यात् न स्यादत्रापीदमेव मानमित्याह-गुणेति। विपश्चितो गुणावयवाये गुणकार्यसमूहे स्थितमप्यगुणं गुणनिमित्तदोषरहितं त्वां पश्यन्तीति शेषः। इतोऽपि ब्रह्मोपादानकारणं न किन्तु निमित्तमेवेत्याशयेनाह-त्वमिति। माययेदं विश्वं निर्माय तदनुप्रविष्ट इति मनसा युक्ता मनीषिणो गुणकार्ये जगति विषये अगुणं गुणव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तमेव त्वां पश्यन्तीत्यन्वयः विपश्चितः पण्डिताः दर्शनपटव इत्यर्थः अनेन विद्वद्दर्शनमत्र प्रमाणमिति दर्शितम् ॥ ११ ॥

गुणकार्ये स्थितं गुणदोषरहितं पश्यन्तीत्युक्तं कथं तत्र पश्यन्तीति तत्राह-यथेति। यथा एधआदिष्वग्न्यादीनधियन्ति अधिगच्छन्ति तथा कवयो बुद्ध्या गुणेषु त्वामधयन्ति जानन्तीत्यन्वयः। उर्व्यां उत्खनने सति अम्बु यथा तथाऽम्बुः समुद्रे अमृतं क्षीरं घृतं वा भेदस्य दोषलेपराहित्यस्य च ज्ञापनार्थाग्निनिदर्शनं सर्वस्मात्सारः स्वभक्तमुक्तिद इति ज्ञापनायामृतदृष्टान्तः उपजीव्यत्वज्ञापनायान्नं यथेति भूयस्त्वतापहरत्वदर्शनायाम्बु यथेति ॥ १२ ॥

यस्त्वं सर्वोत्तमत्वोपजीव्यत्वादिगुणसम्पन्नो वयं तं त्वां दृष्ट्वाद्य निर्वृतिं गता इत्यन्वयः। अतिचिरेण कालेन वाञ्छितार्थं समुज्जिहानं विचार्यमाणे सति सर्वोत्तमं भगवन्तम् उन्नतीकुर्वाणं दवार्ता वनवह्निक्लिष्टाः गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि ॥ १३ ॥

योऽर्थो येषां ते यदर्थाः यत्प्रयोजना अखिललोकपाला वयं तव पादमूलं समागताः स त्वं तमर्थमस्मदर्थं विधत्स्वेत्यन्वयः। तर्हि सोऽर्थः क इति तत्राह, ते बहिरिति. हे आत्मन् स्वात्मन्! बहिरन्तः साक्षिणः ते तवान्य विज्ञाप्यं किं वास्ति न किमपीत्यन्वयः। अतोऽस्मदभीष्टं भवतः सिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इतोऽप्यस्माभिर्विज्ञाप्यं नास्ति यतो वयं तव किङ्करा इति भावेनाह—अहमिति। यथा केतवः ज्वालाः अग्नेरुत्पद्यन्ते तथे-

(१) त्वमेवाग्र आसीदिदमात्मतन्त्रे त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्। घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात्त्वमेव चाशेषमशेषनामा॥ इति मूलपाठः।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

वाभिताः एवं मदादयः सर्वे त्वदुत्पन्नत्वात्त्वत्किङ्करा इत्यर्थः किङ्करत्वं विशदयति, किम्वेति। ईशसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन पृथक्पृथग्विभाविताः प्रख्याता वयं किं वा विधेम कान्तवाञ्छां कुर्मः हे द्विजदेवमित्र! नोऽस्माकं तवाज्ञाकरणां शं विधत्स्व इदं कुरुध्वमित्याज्ञापय गिरित्रः सदाशिवः ॥ १५ ॥

हृदयमभिप्रायं जीमूतो मेघः संवृतसर्वकामान् अप्रकाशितस्वाभिप्रायात् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

परस्माद्ब्रह्मणोपि परः ब्रह्मानुभवीत्तरभाव्यनुभवः तस्मादुत्कृष्टाविर्भावश्च। उक्तञ्च चतुर्थे "यः परं रंहसः साक्षात्" इति। विष्णुपुराणेच "स ब्रह्मपारः परपारभूतः" इति। "अक्षरात् परतः परः" इति श्रुतेः ॥ १० ॥

ननु, मृत्तिकादृष्टान्तेन परः परस्मादिति न सङ्गच्छते तत्राह—त्वं माययेति। स्वया स्वस्य बहिरङ्गांशरूपया आत्माश्रयया स्वाधीनया मायया प्रकृत्याख्ययोपादानरूपया तदुक्तं श्रीभगवता "पृथिवी वायुराकाशः" इत्यादिना। तदनुप्रविष्ट इति मूर्तेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नतयाऽचिन्त्यशक्तिमयत्वं दर्शयति त्वादिति भावः ॥ ११—१५ ॥

तदीडितं विज्ञाय अवधाय यथा तेषां हृदयं तथा जगाद ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ब्रह्माभिप्रैति—नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोरितिकारिका तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति—रूपमित्यवतारिका च श्रीस्वामिपादानामत्र दृश्या हे पुरुषर्षभ! एवं तवेदं रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेन उपायेन इज्यं सदापूज्यमतो नेदानीन्तनमिति भावः ननु, यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यं सर्वेऽप्यत्रैवान्तर्भूता इत्याह, ऊ अहो ह स्फुटं अमुष्मिन्त्वयि नोऽस्मांस्त्रिलोकांश्च सह पश्यामि तत्र हेतुः विश्वं मूर्तौ यस्य अतस्तवैतद्रूपं परिच्छिन्नमप्यपरिच्छिन्नमेवेति भावः ॥ ९ ॥

विश्वमूर्तित्वमेवाह—त्वयीति। घटस्य मृत्तिका यथा आदिरन्तश्च मध्ये च तथा त्वमस्य जगतः मृत्तिकादृष्टान्तेन प्रसक्तं परिणामं वारयति परस्मात् प्रधानादपि परः प्रधानमेव विश्वरूपेण परिणमति नतु त्वमिति भावः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि प्रधानस्यैव विश्वहेतुत्वमायातं नतु ममेति तत्राह—त्वमिति। मायया स्वया स्वशक्त्येति तव ततः परत्वेपि तस्यास्त्वच्छक्तित्वात्त्वमेवेदं विश्वं निर्माय तत्र विश्वस्मिन्ननुप्रविष्टो वर्त्तसे मायया कीदृश्या आत्मा त्वमेवाश्रयो यस्यास्तया स्वाधीनयेत्यर्थः। अतो गुणव्यवाये गुणपरिणामभूते अत्र विश्वस्मिन्नेव प्रविष्टमप्यगुणं गुणसङ्गरहितं त्वां मनसा युक्ताः समनस्का जनाः पश्यन्ति ये च पश्यन्ति त एव मनीषिणो विवेकिनः त एव विपश्चितः शास्त्रतात्पर्यविज्ञाः ये न पश्यन्ति त एवाविपश्चितोऽमनीषिणोऽमनस्कोऽप्यज्ञाश्चेति ॥ ११ ॥

कथं मां पश्यन्तीत्यतस्तदुपायं सदृष्टान्तमाह—यथेति। मनुष्या गुणेषु गुणमये जगति निर्गुणं त्वां योगैर्भक्त्याऽद्धैकया ग्राह्य इति त्वदुक्तेर्भक्तिभेदैः अभियन्ति प्राप्नुवन्ति बुद्ध्या त्वद्दत्तया वदन्ति च त्वया सहोक्तिप्रत्युक्तीकुर्वन्ति एधसि काष्ठे अग्निं मथनेन यथेति मन्थनमपि गुरूपदेशेनैव यथा जानन्ति तथैव श्रीगुरूपदिष्टया श्रवणकीर्तनादिभक्त्या मनोमन्थनेन सुष्ठुमथितया त्वां पश्यन्ति "यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम्। मथ्नन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवः" इति प्रह्लादोक्तेः साधुसङ्गाद्यभ्युपायस्त्वेतत्प्रायानेनैवेत्यत्र दृष्टान्तः गोषु अमृतं दुग्धं दोहनेन यथेति वत्सस्पृष्टस्तनसंघृष्टाप न प्रस्तुतमित्यर्थः। प्राचीनभक्तिबीजसद्भावे तु भक्तिबाहुल्यप्राप्त्यैव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः भुवि अन्नं कर्षणादिना यथा प्राचीनसाधुसङ्गवद्भक्तिसद्भावे तु प्रतिबन्धकाभाव एव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः अम्बु जलं खननात्सदावरकमृत्तिकादिदूरीकरणेन यथेति लब्धभक्तीनां तु भजनमात्रेण नित्यमेव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः उद्यमने वृत्तिं नर्त्तकगायकादीनां प्रति स्वशिल्पोद्यमेनैव जीविकां यथेति ॥ १२ ॥

वयन्तु कृतार्था एवाभूमेत्याह—तमिति। त्वा त्वां हे सरोजनाभ! आतोचिरेप्सितम् अर्थं परमार्थवस्तुरूपम् ॥ १३ ॥

तद्विधत्स्व यदर्थाः वयं यत्प्रयोजनाः तदेव स्पष्टं विज्ञापयतेति चेत् तत्राह—हे अन्तरात्मन्। अशेषसाक्षिणस्तव बहिः किं विज्ञाप्यम् ॥ १४ ॥

ननु, यूयं सर्वज्ञामाभूत सुबुद्धयश्चातुर्य्यवन्तश्च भवथेतिवाऽसौऽत्र सङ्कटे यः प्रतीकारः सम्भवति तं ब्रूत यथा युष्मदुक्तमपि तमहं निष्पादयामीति चेत् तत्राह—अहमिति। अंशैः केतवो विस्फुलिङ्गा इव "केतुर्धुतौ पताकायाम्" इति कोषात् ते त्वत्तो वयं पृथग्विभाताः सन्त आत्मानं श्रेयः किं वा विद्मः न किमपि तस्मात्त्वमेव नः श्रं विधत्स्व द्विजानां देवानां मन्त्रं च विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपायमप्युपदिश अस्माकं बुद्धिचातुर्य्यादिकं तु रसातलं यात्विति भावः ॥ १५ ॥

तेषां देवानां यथा हृदयम् अस्माकममरावती प्राप्तौ कामपि मन्त्रणां भगवानेव ददात्विति यथा मनोगतं तत्तथैवेत्यन्वयः संवृतसर्वकारकात् नियतसर्वेन्द्रियात् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे पुरुषर्षभ! तव रूपं श्रेयोर्थिभिः कल्याणार्थिभिः इज्यं पूज्यं योगेनोपायेन। विश्वं सर्वं मूर्तौ यस्य तस्मिन् अमुष्मिन् त्वयि नोऽस्मान् त्रिलोकांश्च सह युगपत् पश्यामि ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वत्र सर्वधारकत्वम् सर्वोपादानत्वं च भगवत आह—त्वयीति । आत्मतन्त्रे अनन्यधारके घटस्य मृत्स्नेव अस्य जगतो विश्वस्य त्वमादिरन्तो मध्यं च स्वस्वरूपपरिणामाभावमाह, परस्मात् विकाराद्दंस्वशक्तिरूपात्प्रधानात् परो निर्विकारस्वरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

शक्तिपरिणाममेवाह—त्वं माययेति । सांख्यपक्षव्यावृत्यर्थमाह—आत्माश्रयया स्वशक्तिभूतया "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"इति श्रुतेः।अनेनानिर्वचनीयवादस्य निर्मूलत्वं बोध्यम् युक्ताः साधनबलयुक्ताः गुणव्यपाये आत्मनो निस्त्रैगुण्यानुसन्धानकाले अगुणं मायया गुणविलक्षणमात्मानं परमात्मानं गुणनियन्तारं च पश्यन्ति अत एव ते विपश्चितः आत्मानात्मपरमात्मविवेकवन्तः ॥ ११ ॥

ननु, अनात्मदर्शनं जडत्वात्मप्रकाश्यत्वादिनात्मदर्शनं च ज्ञानस्वरूपत्वानात्मप्रकाशत्वादिना सम्भवति परमात्मानं कथं पश्यन्तीत्यत्राह—यथेति । कवयो वेदा ऋषयश्च त्वां वदन्ति अतस्तदनुगृहीतया बुद्ध्या मनुष्याः यथा एधआदिषु अग्न्यादीन् योगैस्तत्प्राप्त्युपायैः ऽधियन्ति तथा गुणेषु गुणकार्येषु समष्टिव्यष्टिषु देहे सर्वनियन्तारं त्वां योगैः श्रवणमननध्यानैः अधियन्ति सर्वचेतनाधिक्येन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिचिरादीक्षितो वाञ्छितश्चासौ अर्थः पुरुषार्थभूतश्च तम् उज्जिहानमाविर्भवन्तं त्वां दृष्ट्वा सर्वे निर्वृतिं सुखितां गताः ॥ १३ ॥

यदर्था यत्प्रयोजनास्तव पादमूलं समागताः तत्प्रयोजनं विधत्स्व ननु, यत्प्रयोजनं तत्स्पष्टं विज्ञापयेत्यत्राह, हे बहिरन्तरात्मन् ! अशेषसाक्षिणस्ते किं वान्यैर्विज्ञाप्यमस्ति न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तर्हि यूयमेव स्वार्थसिद्ध्यर्थं किञ्चित्कुरुतेत्यत्राह—अहमिति । अग्नेः केनवः विस्फुलिंगा इव ते त्वत्तः पृथग्विभाविताः सन्तः आत्मनः शं सुखोपायं किं वा विदाम विद्मः ? नैव विद्मः अतः हे ईश ! त्वमेव द्विजानां देवानां च हितकरं मन्त्रं विधत्स्वोपादिश ॥ १५ ॥

हृदयमभिप्रायं यथैव यथावदेव विज्ञाय संवृतसर्वकारकान् नियमितसर्वेन्द्रियान् जीमूतगम्भीरया मेघनिर्ह्रादवद्विपुलया गिरा जगाद ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे पुरुषोत्तम ! हे धातः ! यह आपका रूप वैदिक और तांत्रिक उपायों से हम लोगों सहित श्रेय की कामना वाले जनों से सदा पूज्य है, इसीसे यह कुछ इस समय अपूर्व नहीं हुआ है, किन्तु इसी आप के रूपमें हम अपने सहित लोकों को देखते हैं ॥ ९ ॥

हे प्रभो ! यह जगत सृष्टि के पूर्व में आपही में रहा मध्य में भी आप ही में रहा और अन्त में भी आपही में रहा और आप परमस्वतन्त्र हो । और इस जगत् के आदि अन्त और मध्य भी आपही हो । जैसे कि घट आदि कार्यवर्ग का आदि अन्त और मध्य मट्टी है, और परात्पर भी आपही हो अर्थात् आप से कोई परतत्त्व नहीं है ॥ १० ॥

आपने अपनी स्वाधीन माया से इस विश्व को निर्माण किया और पश्चात् उस में जीवद्वारा प्रविष्ट हुए परञ्च युक्तजन बुद्धिशालीलोग, गुणों के अर्थात् प्रकृत्यंशके परिणाम होनेपर भी आप को अगुण अर्थात् परिणामी प्रकृति के गुणों से भिन्न अत एव अपरिणामी ऐसे आप को देखते हैं ॥ ११ ॥

जैसे इंधन में अग्नि को गायों में दुग्ध को भूमि में अन्न को खनने में जलको उद्यम में जीविका को मनुष्य लोग उपायों से प्राप्त करलेते हैं, ऐसे ही कवि (ज्ञानि) जन गुणों में बुद्धि से आप को कहते हैं तात्पर्य यह कि जैसे काष्ठादि में अग्नि रहती है पर सब को मालूम नहीं होती, ऐसे ही परमात्मा का शरीर रूप प्रकृति और उसके परिणाम रूप गुणों में शरीरी होकर व्याप्त हैं तौ भी सब को ज्ञात नहीं होते हैं ॥ १२ ॥

हे नाथ ! हे पद्मनाभ ! बहुतकाल योग करने से एक प्राप्त होने वाले, और इस समय प्रकट होकर दर्शनदेने वाले, ऐसे आप को देखकर अब हम सब लोग, दावाग्नि से पीडित गज जैसे गङ्गाजलको प्राप्त होकर सुख पावैं तिस प्रकार परमानन्द को प्राप्त हुए हैं ॥ १३ ॥

हे प्रभो ! तस्मात् जिस प्रयोजन को हम लोग अखिललोकपाल आपके श्रीचरणों में आये हैं आप उसी का विधान कीजिये, क्योंकि ? आप सबों के बाहर भीतर के समाचारों को जानते हैं, और सब के साक्षी है, फिर आप से और क्या ? विज्ञापनीय हैं ॥ १४ ॥

ब्रह्मांजी बोले, कि हे प्रभो ! मैं और महादेव और देव आदिक तथा दक्ष आदिक प्रजापति ये सब लोग अग्नि के सम्बन्धि जैसे स्फुलिङ्ग (चिनगारियें) हैं, ऐसे ही आप से पृथक भान होने वाले हमलोग क्या अपना श्रेय जान सक्ते हैं ? न कदापि. तस्मात् हे ईश ! हे ब्रह्मण्यदेव ! आप हमलोगों को उत्तम मन्त्र विधान करो अर्थात् उपाय बतलाइये, कि—तुम लोग ऐसा काम करो ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्री शुकदेवजी बोले, कि—ब्रह्मादिकों ने जब आप की इस प्रकार स्तुति करी, तब श्री हरि इन लोगोंके हृदय के अभिप्राय को जानकर, बद्धाञ्जलि और विनीतइन्द्रियवाले सब देवों से मेघ सदृश गम्भीर वाणी से बोलते हुए ॥ १६ ॥

एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः ।
विहर्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ब्रह्मन्नहो शम्भो ! हे देवा ! मम भाषितम् ।
शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः ॥ १८ ॥
यात दानवदैतेयैस्तावत्सन्धिर्विधीयताम् ।
कालेनाऽनुगृहीतैस्तैर्यावद्वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥
अरयोऽपि हि सन्धेयाः सति कार्यार्थगौरवे ।
अहिमूषकवद्देवा अर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥
अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामविलम्बितम् ।
यस्य पीतस्य वै जन्तुर्मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेत् ॥ २१ ॥
क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणलतौषधीः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ २२ ॥
सहायेन मया देवा निर्मन्थध्वमतन्द्रिताः ।
क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः ॥ २३ ॥
यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः ।
न संरम्भेण सिद्ध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईश्वरस्यापि तथैवाभिप्रेतमित्याह—एक एवेश्वरः समर्थोऽपि ॥ १७ ॥

हे सुराः हे देवाः ! अन्ये च गन्धर्वादयः ॥ १८ ॥

वः आत्मनः स्वतो यावद्भवो वृद्धिर्भवति ॥ १९ ॥

अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं प्राप्तैः पश्चादहिमूषकस्व-दृष्व्यघातकभावेन वर्तितव्यमिति शेषः । यद्वा पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण सन्धिं विधत्ते पश्चात्तमेव कदाचिद्भक्षयति—तथाऽर्थमार्गप्रवृत्तैः प्रथमं सन्धेया इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततस्तैः सह यत्कार्यं तदाह—अमृतोत्पादन इति । यस्य मृतस्य पीतस्य सतः ॥ २१ ॥

नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥

ननु, तर्हि तेऽप्यमृतपानेनामराः स्युस्तत्राऽऽह—क्लेशभाज इति ॥ २३ ॥

बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सिध्यन्तीति कृत्वा सामादिकमुपदिशति—यूयमिति द्वाभ्याम् । हे सुराः ! संरम्भेण सम्भ्रमेण सान्त्वया साममार्गेण यथा सिध्यन्ति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुरेशो भगवान् स्वयमेक एव सुराणां कार्ये ईश्वरः कर्तुं समर्थोऽपि समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामः विहर्तुमिच्छुस्तानाह ॥ १७ ॥

उक्तिमेवाह—हन्तेति । हन्तेति दुर्लभस्वप्रसादलाभप्रयुक्तमाश्चर्यं द्योतयति, हे ब्रह्मन् ! हे शम्भो ! हे देवाः ! हे सुराः ! अवान्तरभेदाभिप्रायेण सुरा देवाश्चेति सम्बोधनद्वयम् अन्ये गन्धर्वादयश्च सर्वे यूयं वो युष्माकं यथा श्रेयः स्यात्तथा मम भाषितम् अवहिताश्चित्ताः सन्तः शृणुत अमरा इति पाठान्तरं तद्वा श्रेयो दर्शयति—यथा अमरा मृत्युरहिताः स्युरिति ॥ १८ ॥

तावद्दानवैर्दैत्यैश्च सन्धिर्विधीयतां सख्यं क्रियतां कीदृशैः कालेनाऽनुगृहीतैः कालवशादनुकूलतां प्राप्तैः न ते सन्धिं यास्यन्तीति शङ्का न कार्येति भावः । तैः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असुरैर्वो युष्माकमात्मनः स्वत एव यावद्भवो वृद्धिः स्यात् तावत् सन्धिर्विधीयतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

"कार्यार्थिनः कुतो गर्वः" इति न्यायेनारयोऽपि सन्धेया एवेत्याह अरयोपीति । कर्तव्यप्रयोजनस्य गौरवे भूयस्त्वे सति तदर्थमरयः शत्रवोऽपि सन्धेया एव हि, हे देवा अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धं गते प्राप्तैः पश्चादहिमूषकवद्दुष्टघातुकभावेन वर्तितव्यम् इति शेषः यद्वा पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं मूषकेण सह सन्धिं विधत्ते पश्चात्तमेव भक्षयति तथाऽर्थस्य पदवीं प्रवृत्तेः प्रथमं सन्धेया इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततः तैः सह यत्कार्यं तदाह—अमृतेति । स्पष्टोर्थः, अमृतं विशिनष्टि, यस्याऽमृतस्य पीतस्य सतः मृत्युग्रस्तोऽप्यमरो मृत्युरहितो भवेत् यस्य पीतस्येति सम्बन्धमात्रे वा षष्ठी येन पीतेनामृतेन मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अमृतोत्पादनप्रकारं विवृणोति–क्षिप्त्वेति । वीरुधः गुल्मानि तृणानि लताश्चौषधयश्च इमाः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिप्त्वा मन्दरं पर्वतं मन्थानं मन्थन दण्डं कृत्वा वासुकिं नेत्रं रज्जुं कृत्वा ॥ २२ ॥

मया सहायेन हे देवाः! अतन्द्रिताः यूयं निर्मन्थध्वं ननु, तेप्यमृतपानेनामराः स्युस्तत्राह—क्लेशभाज इति । दैत्यास्तु केवलं क्लेशभाजो भविष्यन्ति यूयमेव फलग्रहाः अमृतपायिनो भविष्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सेत्स्यन्तीति सामादिकमुपदिशति–यूयमिति द्वाभ्याम् । हे सुराः! यदसुरा इच्छन्ति तदेव यूयमनुमोदध्वं सान्त्वया साधुमार्गेण सर्वेऽर्था यथा सिध्यन्ति न तथा संरम्भेण क्रोधेन सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतो ब्रह्मादयः श्रीनारायणं शरणं प्रापुः तस्मादेक एवेश्वरः सुरकार्यविषये ईश्वरः समर्थः ॥ १७ ॥

आरम्भे यथा येन विधिना युष्माकं श्रेयः स्यात्तं विधिं यातुधानैः राक्षसैः अनुगृहीतैः ऐकमत्येन गृहीतैर्वः आत्मनो युष्मदात्मनो भवः श्रेयः वृद्धिर्वा ॥ १८—१९ ॥

हे देवाः! कार्यार्थगौरवे कर्तव्यस्य प्रयोजनस्य गुरुत्वे सति अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं गतैर्भवद्भिरसुरा अरयोपि सन्धेया इत्यन्वयः कथमिव अहिमूषकयोरिव यावन्मयूरसन्त्रस्तः सर्पो मूषकवेश्मनि निलीयन्निर्भयः पश्चाद्भक्षित्वा मूषकञ्जहाति तान्त्रिकायां सन्ति कार्यार्थगौरवादिति पाठे कार्यार्थं गौरवादरयोऽपि सन्धेया इति न्यायाः सन्तीत्यन्वयः अहिमूषकसन्धानमिव सर्पग्राहिणा सर्पमूषकौ गृहीत्वा फलकोच्चैर्द्वारसर्वमञ्जूषायां निहितौ तत्रोपोषितः सर्पोऽमनुत एकमूषिकादनाद्वरमनेन संधिं कृत्वेतो निर्यायामिति मूषकमभाषत हेमूषकोऽतीभूत मत्फणाग्रे स्थित्वा त्वत्कृत

फलकरन्ध्रेणावां निर्गच्छाव ततस्स्वस्थौ स्यावेति तेन तौ निर्गत्य स्थितं मार्जारभीतं मूषकं भक्षयित्वा सर्पोऽप्ययासीदिति किम्वदन्ती ॥ २० ॥

अविलम्बितं शीघ्रं यस्य शक्त्या वैशद्येन योग्यतां सूचयति ॥२१॥

नेत्रं रज्जुं "रज्जौ चक्षुषि नेत्रं स्याज्जटायामपि नेतरत्" इत्यभिधानम् ॥ २२—२३ ॥

इच्छन्ति कार्यसिद्धिमिति शेषः सन्धानं वा संरम्भेण द्वेषेण कोपेन वा सान्त्वया क्रियया ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नृपेश्वर इति सम्बन्धोक्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहिमूषकवदिति महाजलाप्लवादौ तयोः सख्यादर्शनात् ॥ २० ॥

यस्येति यस्मिन् पीते सतीत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥

संरम्भेण क्रोधेन ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवः सम्पत्त्यभावो यावत् सम्पत्तौ तु जातायां विग्रह एव विधेय इति भावः ॥ १९ ॥

नीतिमुपदिशति—अरय इति । अहिमूषकेति दैवात् पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण समं सन्धिं विधत्ते पश्चात्तमेव भुङ्क्ते एवं स्वार्थपदवीं गतैः । पश्चादेतान् वधिष्याम इति व्यवसायेनवर्तितव्यं भवद्भिः ॥ २० ॥

यस्य पीतस्य यस्मिन् पीते सति ॥ २१ ॥

क्षिप्त्वेति दुग्धयोगेन मथितवीरुधादिक्वाथपरिणाम एवामृतं भातीति भावः नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥

सहायेन मयेत्येतत्फलमाह—क्लेशभाज इति । फलग्रहाः फलममृतं यूयमेव प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

हे सुराः! संरम्भेण विग्रहेण सान्त्वया साम्ना यथा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुरकार्ये यद्यपि एक एवेश्वरः समर्थः तथापि बहुकर्तृकैः समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामस्तानाह ॥ १७ ॥

हे देवाः हे सुरा इति सम्बोधनद्वयं पुनः पुनरभिमुखीकरणाभिप्रायम् ॥ १८ ॥

आत्मनः कर्मफलदातुः मत्तः सकाशात् वो भवः समृद्धिर्यावद्भवेत्तावत्सन्धिर्विधीयताम् ॥ १९ ॥

न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसम्भवात् ।
लोभः कार्यो न वै जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति देवान्समादिश्य भगवान् पुरुषोत्तमः ।
तेषामन्तर्दधे राजन् ! स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥
अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः ।
भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥
दृष्ट्वाऽरीनप्यसंयत्ताञ्जात(१)क्षोभान्स्वनायकान् ।
न्यषेधद्दैत्यराट् श्लोक्यः सन्धिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥
ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः ।
श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

कार्यार्थस्य अनुष्ठीयमानस्यार्थस्य गौरवे बहुभिर्निर्वर्त्यत्वे सति अरयोपि सन्धेयाः अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं गतैर्भवद्भिः अहिमूषकवत् हन्तृहन्तव्यभावेन वर्तितव्यमिति शेषः ॥ २० ॥

सन्ध्यनन्तरममृतोत्पादने यत्नः अविलम्बितं शीघ्रं क्रियताम् यस्य पीतस्य जनः मृत्युग्रस्तोपि मरणाद्धीन्यमरो भवेत् ॥ २१ ॥

नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे सुराः ! यथा सान्त्वया साम्ना सर्वेऽर्थाः सर्वप्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति तथा संरम्भेण विग्रहेण न ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

और उस समय उस देवकार्य में एकही आप समर्थ होकर भी, समुद्र मंथनादि से विहार करने की कामना वाले होकर सब देवताओं से बोले ॥ १७ ॥

॥ श्री भगवान् उवाच ॥

श्री भगवान् बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! अहो शंभो ! हे देव लोगो ! तुम लोग सावधान होकर हमारा भाषण सुनों कि-जिससे तुमारा हित होवै ॥ १८ ॥

जब तक तुमारा वैभव ठीक २ होजावै, तब तक तुम लोग जाकर दानव और दैत्यों से सन्धि अर्थात् मेल करलो क्योंकि उन का काल अनुकूल है ॥ १९ ॥

और समय पर वैरियों के साथ भी मेल करा जाता है यदि किसी कार्य का भारी प्रयोजन आ पड़े तो, और हे देवो ! जब अपना प्रयोजन सिद्ध होजावै तब सर्प और मूषक के तरह वर्तने लगना। जैसे पिटारी में रुका हुआ सर्प निकलने के रास्ता कराने को मूसे से मित्रता करके पीछे किसी समय उसी का भक्षण भी करलेता है इसी रीति से तुम लोग भी दैत्यों से मेल करो ॥ २० ॥

और जल्दी मेलकर अमृत के उत्पादन में यत्न करो, कि जिसके पीते मात्र ही मृत्युग्रस्त जंतु भी अमर होजाता है ॥ २१ ॥

जब तुम लोगों का दैत्यदानवों से मेल होजावै, तब क्षीर समुद्र में सब वीरुध तृण लता और औषधियों को डालकर मन्दर पर्वत को मथानी बनाकर वासुकी सर्पराज की नेती बनाकर ॥ २२ ॥

हे देवो, तुम लोग हमारी सहायता से जाग्रत होकर दैत्यों सहित समुद्र का मंथन करो, बस हम कहदेते है कि दैत्य लोगों को केवल क्लेश ही हाथ लगेगा औ फल भागी तुम लोग होंगे ॥ २३ ॥

और एक बात हम और भी सिखाते है, कि—असुर लोग जैसी इच्छा करें तुम लोग भी सब उसी का अनुमोदन करना क्योंकि संपूर्ण प्रयोजन जैसे शान्ति से सिद्ध होते हैं वैसे संरंभ से सिद्ध नहीं होते हैं, ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुरास्तु बलिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥

---

(१) क्षवेलात् इति विजय०।

महेन्द्रः श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयित्वा महामतिः ।
अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥
(१)तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसुराधिपाः ।
शम्बरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥
ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः ।
उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परन्तप ! ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असंयत्तानपि दृष्ट्वा श्लोक्यः कीर्त्यैः ॥ २८ ॥

वैरोचनिं बलिं जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तम् ॥ २९ ॥

तत्सर्वममृतोन्मथनादि ॥ ३० ॥

अन्ये येऽसुराधिपाः पौलोमकालेयादयः शम्बरादयश्च तेऽप्यरोचत ॥ ३१ ॥

संविदं समयम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च जलधिसम्भवात्कालकूटाख्याद्विषात् भेतव्यं नाहि तत्र्य रुद्रो ग्रसिष्यतीति भावः । तथा वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु लोभः कामः जातु कदाचिदपि रोषश्च न वै कार्यः ॥ २५ ॥

इतीत्थं देवान्समादिश्याज्ञाप्य भगवान्पुरुषोत्तमः अजितः तेषां ब्रह्मादीनां पश्यतां सतामिति शेषः । हे राजन् ! अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् यतः स्वच्छन्दगतिर्यथेच्छव्यापारः ईश्वरः ॥ २६ ॥

अथ भगवदन्तर्धानानन्तरं तस्मै तिरोहिताय भगवते नमस्कृत्य पितामहो ब्रह्मा भवो रुद्रश्च स्वं स्वं स्थानं जग्मतुः सुराः इन्द्रादयस्तु बलिं वैरोचनिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥

अरीन्शत्रूनप्यसंयत्तान् युद्धायोद्युक्तान्देवान् दृष्ट्वा श्लोक्यः स्तुत्यः दैत्यराट् बलिर्जातक्षोभान्सुरान् हन्तुमुद्यतान् च स्वसैनिकानसुरसेनामुख्यान्न्यषेधत् न्यवारयत यतः सः सन्धिविग्रहयोः सन्धिवैरयोः कालमुचितं वेत्ति इति तथा ॥ २८ ॥

ते देवाः असुरयूथपैर्गुप्तमासीनं परमया श्रिया सम्पदा जुष्टं युक्तं जिता अशेषा देवादयो येन तं वैरोचनिं बलिम् उपागमन् समीपमुपाविविशुः ॥ २९ ॥

तत इन्द्रो महामतिः श्लक्ष्णया मृद्व्या वाचा सान्त्वयित्वा सामोपायेन प्रसन्नं कृत्वा पुरुषोत्तमादजिताच्छिक्षितं तत्सर्वममृतोत्पादनप्रयत्नरूपमकथयत् ॥ ३० ॥

तदिन्द्रोक्तं दैत्यस्य बलेर्ये च शम्बरादयोऽसुराधिपाः ये च त्रिपुरवासिनः तेषां च अरोचत रुचिकरमभूत् ॥ ३१ ॥

ततो देवाश्चासुराश्च ते सर्वे संविदं समयं सङ्केतं कृत्वा परस्परं कृतं सौहृदं यैस्ते हे परन्तप ! अमृतार्थे परममुद्यमं यत्नं चक्रुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यो युष्माभिः ॥ २५ ॥

तेषां पश्यताम् ॥ २६—२७ ॥

क्ष्वेळो दर्पः सिंहनादो वा क्ष्वो नायको येषां ते तथा ॥ २८—२९—३० ॥

ते ऽसुराः दैत्यस्य भृत्याः ॥ ३१ ॥

संविदं सन्धिवचनवार्ताम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोभो दृष्टे वस्तुनि कामस्त्वदृष्टे वस्तुनि ॥ २५—२७ ॥

असंयत्तानप्यरीन् दृष्ट्वा स्वनायकान् दैत्यान् न्यषेधत । कीदृशान् जातक्षोभान् हन्तुमुद्यतानित्यर्थः ॥ २८—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तुच्छार्थे रत्नादिषु न लोभः तेष्वेवासुरैः नीतेषु सत्सु न रोषः । क्षीररत्नेषु न कामश्च कार्य इत्यर्थः । वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु तेषामीश्वरः ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुरास्तु बलिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥

असंयत्तान् अधृतकवचास्त्रादीनपि दृष्ट्वा स्वनायकान् स्वसेनापतीन् जातक्षोभान् हन्तुमुद्यतान् श्लोक्यो यशस्वी ॥ २८ ॥

जिताशेषं सर्वदिग्विजयिनम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

दैत्यस्य दैत्या येऽन्ये तेऽप्यश्चेति उत्पत्स्यमानममृतं दुर्बलानिमान् तिरस्कृत्य वयमेव ग्रहीष्याम इत्यभिप्रायेणारोचत ॥ ३१ ॥

(१) तेऽन्वरोचन्त इति विज० ।

ततस्ते मन्दरगिरिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः ।
नन्दत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥
दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः ।
अपारयन्तस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥
निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् ।
चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥
तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहूरुकन्धरान् ।
विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

संविदं सङ्केतं संवादं वा—
"संविद्युद्धे प्रतिज्ञायामाचारे नाम्नि तोषयो ।
सम्भाषयो क्रियाकारे सङ्केतज्ञानयोरपि" ॥
इत्यजयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु लोभः बाह्येन्द्रियव्यापारः कामः अतीन्द्रियव्यापारः परैः संगृहीतेषु रोषश्च जातु कदाचिदपि न कार्यः ॥ २५ ॥

तेषां देवानामीश्वरः ॥ २६ ॥

सुरास्तु बलिमुपेयुः ॥ २७ ॥

असंयत्तान् अपि दृष्ट्वा जातक्षोभान् श्लोकयः कीर्त्यहैः ॥ २८ ॥

ते देवा जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तं वैरोचनिं विरोचनपुत्रं बलिमुपागमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥

ये अन्ये तेभ्यश्चारोचत ॥ ३१ ॥

कृतमन्योन्यतः सौहृदं यैस्ते संविदं समयं कृत्वा अमृतार्थं परममुद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

और समुद्र के मथने से प्रथम विष उत्पन्न होगा तुम लोग उस विष से भय नहीं करना तथा एक बात और भी याद रखना कि, मथने से जो वस्तु उत्पन्न हों उनमें कभी भूलके लोभ न करना और उनके निमित्त द्वेष भी नहीं करना, और उन वस्तुओं में इच्छा भी न करना ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

स्वच्छन्द गति वाले ईश्वर, भगवान् श्रीपुरुषोत्तम, इस प्रकार देवताओं को सीख देकर आप अन्तर ध्यान होगये ॥ २६ ॥

अब इस अनन्तर उन भगवान् को नमस्कार कर श्री-ब्रह्माजी और श्री शंकर अपने २ धामको सिधारे, और सब देवता लोग विरोचन के पुत्र बलि महाराज के समीप गये ॥ २७ ॥

दैत्यराज बलिने इन्द्रादिक अपने वैरियों को असज्जित देखकर, और अपने सेनापतियों को क्षुभित देखकर, लड़ाई का निषेध कर दिया क्योंकि ? बलितो बड़े यशस्वी और संधि विग्रह (मेल लड़ाई) के समय को जानने वाले रहे ॥ २८ ॥

उन देवताओं ने भी बैठे हुए बलि को देख कि जहां बड़े २ असुर यूथप लोग चारों तरफ रक्षा में जाग्रत हैं, और बलि भी बड़ी सम्पत्ति से सेवित होकर और त्रिलोकी को जीतकर बैठा है उसके समीप में सब देवता लोग पहुंचे ॥ २९ ॥

महामति महेन्द्र ने बड़ी मधुर वाणी से सान्त्वन करके जैसा कुछ पुरुषोत्तम (श्रीहरि) से सीखा था वैसाही-बोलता हुआ ॥ ३० ॥

बस वहांपर जो कुछ इन्द्र ने कहा वह बलि को बहुत रुचा और भी जो वहांपर शंबर अरिष्टनेमि और त्रिपुर वासी असुराधिप लोग रहे उन्हों को भी ठीक मालूम भया ॥ ३१ ॥

तब तो देवता और असुर लोगों ने मित्रता करी फिर सलाह करके अमृत के उत्पादन करने लिये बड़ा उद्यम किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परिघा इव बाहवो येषाम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गिरिपातविनिष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ।
(१) ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ॥ ३७ ॥
गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया ।
आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥ ३८ ॥
अवरोप्य गिरिं स्कन्धात्सुपर्णः पततां वरः ।
ययौ जलान्त उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने मन्दराचलानयनं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विसर्जितः प्रस्थापितः सुपर्णो तत्र स्थिते वासुकेरागमनायोगादिति भावः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उद्यममेवाह—ततस्ते देवासुराः दुर्मदाः परिघा इव बाहवो येषां ते मन्दरगिरिमोजसा बलेनोत्पाट्य नदन्तः शक्त्या धारणाशक्त्या क्षीरोदधिं निन्युः प्रापयितुं प्रवृत्ता बभूवुः ॥ ३३ ॥

शक्रवैरोचनिप्रभृतयः सर्वे दूरभारोद्वहनेन श्रान्ताः अत एव मन्दरगिरिं वोढुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः विवशाः पथि गिरिं विजहुस्तत्यजुर्न्यपतंश्च ॥ ३४ ॥

स च गिरिस्तत्र पात्यमानः बहूनमरानसुरांश्च चूर्णयामास यतः स गिरिर्महता भारेण कनकाचलः मेरुतुल्यः ॥ ३५ ॥

तदा सुरदानवान्भग्नमनसः भग्नोत्साहान् कांश्चिद्भग्ना बाहव ऊरवः कन्धराश्च येषां तान्विज्ञाय भगवान् गरुडध्वजो गरुडारूढः आविर्बभूव ॥ ३६ ॥

गिरिपातेन विनिष्पिष्टांश्चूर्णीकृतान् सुरान्दानवांश्च विलोक्य ईक्षयाऽमृतदृष्ट्या निर्जरान्देवान् निर्व्रणान्यथावज्जीवयामास असुरांस्तु नाजीवयदिति भावः ॥ ३७ ॥

तत एकेनैव हस्तेन लीलया गिरिमुद्धृत्य गरुडे आरोप्य स्वयमप्यारुह्य सुरगणैर्वृतः पयोधिं प्रययौ ॥ ३८ ॥

ततः पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठः सुपर्णो गरुडः स्कन्धाद्गिरिमवरोप्य जलान्ते जलसमीपे उत्सृज्य निधाय हरिणानुविसर्जितः प्रस्थापितः यद्यावताद् सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनासम्भवात् तदागमनाय विसर्जितो ययाविति भावः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुर्मदाः दुस्सहमदाः ॥ ३३ ॥

दूरदेशंप्रति भारो भरणं यस्य स दूरभारो गिरिस्तस्योद्वहो वहनं तेन श्रान्ताः अपारयन्तः पारं गन्तुमशक्नुवन्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नाम्ना गरुडध्वज इति रूपधारी बभूव ॥ ३६—३७—३८ ॥

सुपर्णो गरुडः जलान्ते जलमध्ये अत्र सुपर्ण इति कथनेनेदं तात्पर्यमवबोद्धव्यं वैवस्वतरैवतमन्वोरन्तरयोरमृतमथनमस्ति तत्र वैवस्वतमन्वन्तरेऽनन्तनाम्ना गरुडेनोढो गिरिः सुपर्णनाम्नोढो रैवतमन्वन्तरे "अनन्तोढो मन्दरस्तु यदा वैवस्वतान्तरम् । अमृतार्थं सुपर्णोढो रैवतस्यान्तरे मनोः" इत्यनेनेति निश्चयोक्तेरिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथा यथावत् । निर्जरान् निर्व्रणान् कृत्वेति शेषः ॥३७-३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) कटाक्षैः इति वीर० ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परिघा इव बाहवो येषाम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यतः कनकाचलः कनकमयत्वान्न चलतीत्यचलः कनकस्य प्रस्तराद्यपेक्षया भाराधिक्यात् ॥ ३५ ॥

बभूव आविर्बभूव ॥ ३६—३८ ॥

विसर्जितः अन्यत्र प्रस्थापितः । सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनायोगादिति भावः ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽयमष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते देवासुराः परिघ इव बाहवो येषां ते ओजसा बलेन ॥ ३३ ॥

दूरं भारोद्वहेन श्रान्तास्तं मन्दरं वोढुमपारयन्तो मसहन्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भग्नमनसः नष्टोत्साहान् ॥ ३६ ॥

यथा यथावत् जीवयामास ॥ ३७—३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

तदनंतर उन सबों ने पराक्रम से मन्दर पर्वत को, उखाड़कर बड़े दुर्मद लोग नाद करते हुए समुद्र को लेजाने लगे रहे भी सब लोग बड़े शक्तिवाले और बाहु भी उनकी परिघ [बेंडा] सदृश दृढ रहीं ॥ ३३ ॥

परंच इतने भारी भार को दूर तक ले आने से इन्द्र आदि देवता और बलि प्रभृति दैत्य लोग जब बहुत श्रान्त होगये और उस पर्वत के वहन करने [लेकर चलने] में समर्थ नहीं हुए तब विवश होकर उस पर्वत को मार्ग में छोड़ दिया ॥ ३४ ॥

उस समय देव और दैत्यों के ऊपर से गिरता हुआ वह कनकाचल [पर्वत] बहुत भारी बोझ से बहुत से देवता और दानवों को चकना चूर करता भया ॥ ३५ ॥

तब श्री हरि गरुडगामी ने देखा कि कितने एक देवता के बाहु भग्न होगये कोई के ऊरु [जंघा] टूट गये, किन्हीं के कंधे का चूर्ण होगया इसी से भग्न हुआ संकल्प जिन का ऐसे दैत्य और देवताओं को दुःखित जानकर आप स्वयं प्रकट हुए ॥ ३६ ॥

गिरि के पतन होने से देव दानवों को भग्न देखकर प्रभु ने अपनी अमृत वर्षिणी दृष्टि से देखकर सबों को जैसे के तैसे निर्व्रण [बिना क्षत के] कर दिये ॥ ३७ ॥

और प्रभु ने लीला पूर्वक मंदराचल को एक हस्त से गरुड के ऊपर रखकर और आप स्वयं गरुडपर चढ़कर सुराऽसुर गणों से युक्त होकर समुद्र के तीरपर गये ॥३८॥

और उड़ने वालों में श्रेष्ठ गरुड जी ने अपने कन्धे से पर्वत को उतार कर जलके समीप धरदिया और भगवान की आज्ञा लेकर चले गये ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण अष्टम स्कन्ध में
षष्ठम अध्याय की भाषार्थतात्पर्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—————○:*:○—————

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ते नागराजमामन्त्र्य फलभागेन वासुकिम् ।
परिवीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः ॥ १ ॥
आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरूद्वह ! ।
हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥
तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितम् ।
न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरङ्गममङ्गलम् ॥ ३ ॥
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ।
इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥
स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ।
कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनन्दनाः ॥ ५ ॥
ममन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ।
मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ॥ ६ ॥
ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पाण्डुनन्दन ! ।
ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।
आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥
विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तमे मथनोद्भूतविषभीत्याऽखिलैर्जनैः ।
स्तुतस्सन् कृपया रुद्रः पपौ विषमितीर्यते ॥ ० ॥

फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीत्यामन्त्र्य संमन्त्र्य वासुकिं नेत्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्याब्धिं मथितुमारेभिरे ॥१॥

वासुकेर्मुखं तीव्रं दैत्यान्ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखे जगृहे ततोऽभवन्मुखं जगृहुः ॥ २—४ ॥

कृतो धार्यो स्थानविभागो यैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥ ७ ॥

विघ्नेशस्य विधिन्तेन रचितं विघ्नम् अवितथः सत्यो ऽभिसन्धिः सङ्कल्पो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते देवासुराः फलभागेन तवाप्यमृतभागो भविष्यतीत्येवम्वासुकिमामन्त्र्य संप्रार्थ्य नेत्रीभूतं गिरौ परिवीय परिवेष्ट्य मुदा युक्ताः ॥ १ ॥

अमृतार्थं अब्धिं मथितुमारब्धाः हे कुरूद्वह ! वासुकेस्तीव्रं मुखं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ततो देवा अभवन् मुखं जगृहुः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्मुखग्रहणरूपं महापुरुषस्य हरेश्चेष्टितं दैत्याधिपा नैच्छन् स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नाः जन्मभिः कर्मभिश्च प्रसिद्धाः वयममङ्गलं निकृष्टं महोरगपुच्छं न गृह्णीम इत्यभिप्रायेण तूष्णीं स्थितान् दैत्यान्विलोक्य भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्मयमानो मुखं विसृज्यामरैः सहितः पुच्छमग्राह एवम् इत्थं कृतो ग्रहणस्थानविभागो यैस्ते कश्यपस्य नन्दनाः देवासुराः ॥ ५ ॥

परमधिकमायस्ताः उद्यताः पयोनिधिममृतार्थं ममन्थुः अर्णवे पयोदधौ मथ्यमाने सत्यनाधारोऽद्रिर्मन्दरोऽपोऽविशदपामधोभागं प्रविष्टोऽभूत् ॥ ६ ॥

हे कुरुनन्दन ! बलिष्ठैर्देवासुरैर्भ्रम्यमाणोऽप्यद्रिर्गौरवाद्भारभूयस्त्वादपोऽविशदिति पूर्वेणान्वयः । ते देवासुरास्तु अतिबलीयसा दैवेन हेतुना स्वपौरुषे विनष्टे सति निर्विण्णमनसः अत एव परिम्लानमुखश्रियो बभूवुः ॥ ७ ॥

विघ्नेशस्य विघ्नाधिदैवतस्य विष्वक्सेनस्य तत्पार्षदस्य वा कस्यचिद्विरदवक्त्रादेर्विधिं चरितं तद्विघ्नमपि विलोक्य तथा सत्यसङ्कल्पः दुरन्तवीर्यः अपारबलो भगवानीश्वरोऽजितः महत् बृहदद्भुतञ्च काच्छपं वपुर्धृत्वा तोयं जलं प्रविश्य गिरिं मन्दरमुज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हालाहलन्नाम तमोगुणजन्यमन्यथाज्ञानलक्षणं सुरानाम राजसा अज्ञानलक्षणा अमृतं नाम सात्त्विकं ज्ञानलक्षणं मुक्तिसाधनमित्याद्युत्पत्तिकथनेन महामाहात्म्यं स्पष्टयतेऽत्राध्यायद्वये तत्रादौ मथनप्रकारं शास्त्रश्रवणलक्षणं कथयति–ते नागराजेति । परिवीय वेष्टयित्वा ॥ १ ॥

देवास्ततः पूर्वमभवन्नित्यन्वयः ॥ २–३ ॥

अर्थवादेनामङ्गलत्वमुपपादयति । स्वाध्यायेति ॥ ४–५ ॥

अपोऽविशज्जलमध्यं प्रविष्टः ॥ ६—७ ॥

विघ्नेशेनाधो गतिर्यस्य स तथा तद्गिरिं काच्छपं कच्छपस्य विद्यमानम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त इति सार्द्धकम् ॥ १ ॥

ततस्तेऽभिमन्भवन् ॥ २ ॥

तन्मुखधारणरूपं महापुरुषचेष्टितं नैच्छन् अशेषाममङ्गलमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कश्यपनन्दना इति षष्ठसप्तमे मन्वन्तरे देवानामैक्यं बोधयति तेन तद्भेदेन इन्द्रादिभेदश्च प्रायिक एवेति ज्ञेयम् तत्तच्च पुण्याधिक्यन्यूनत्वाभ्यां समाधेयं यथात्र षष्ठमन्वन्तरादौ जातानामाकस्मिकत्रैलोक्यनाशेन प्रायोनाशात्तन्मध्यजातानां सप्तममन्वन्तरानुवृत्तिः यथोक्तं चतुर्थे "प्राक् सर्गे प्रलयं गते" इति । परमं यथा भवति तथा यत्ताः कृतयत्नाः अनाधार इति तलस्थमृत्तिकायाः कर्दमप्रायत्वात् अन्यथा प्रथममेव मग्नः स्यात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विघ्नेशविधिशब्दस्य विघ्नवाचित्वमात्रे तात्पर्यम् । न तु विघ्नेशरचितत्वे स्थलजलरुहशब्दवत् तस्यापि देवतात्वेकत्वात् ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे कच्छपोद्धृतिः सिन्धुमन्थो विषोद्गमः ।
जनैः स्तुत्या शिवेनैव विषपानमितीर्यते ॥ ० ॥

नागराजं वासुकिं तत्राप्यमृते भागो भविष्यतीति संमन्त्र्य तं गिरौ परिवीय नेत्रं कृत्वा परिवेष्ट्य आरेभिरे मथितुमिति शेषः ॥ १ ॥

वासुकेर्मुखं तीव्रं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जग्राह अभवन् तेच मुखं जगृहुरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मानं गृहीत्वा विषज्वालया यूयमेव म्रियध्वमित्यभिप्रायेण स्मयमानम् ॥ ४—७ ॥

किन्त्वेष समर्थो भवतीति विघ्नेशो यो विधिस्तं विलोक्य अस्मिन् विघ्ने अयमेव प्रकारो योग्य इति विचार्य काच्छपं वपुः कृत्वा उज्जहार ऊर्द्ध्वं प्रतिनीतवान् । कच्छपजातेरेव जलाधःस्थवस्तूत्तोलने योग्यता स्वाभाविकीति विमृश्येति भावः अवितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समुद्राज्जातं विषं प्रार्थितो हरोऽपिबदिति सप्तमेन वर्णयति, तत्राप्यमृतभागो भविष्यतीति आमंत्र्य गिरौ नेत्रं कृत्वा परिवीय आवेष्ट्य अब्धिं मथितुमारेभिरे ॥ १ ॥

वासुकेस्तीव्रं मुखम् असुरनिर्बन्धेनैवासुरान् ग्राहयितुं पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं अगृह्णे ततस्तदनन्तरं देवा अभवन् मुखं जगृहुः ॥ २ ॥

असुरनिर्बन्धं वर्णयति—न गृह्णीम इति ॥ ३ । ४ । ५ । ६ ॥

दैवेन हेतुना पौरुषे नष्टे सति निर्विण्णमनसः अत एव परिम्लानमुखश्रियः आसन् ॥ ७ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तद्रचितं विघ्नं विलोक्य अवितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः दुरन्तवीर्यो ऽपारबलः गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥

समुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन सलक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ९ ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥ १० ॥
तथाऽसुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् ।
उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेन्द्रमबोधरूपः ॥ ११ ॥
उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ।
तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिः सुमनोऽभिवृष्टः ॥ १२ ॥
उपर्यधश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ।
ममन्थुरब्धिं तरसा मदोत्कटा महाऽद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् ॥ १३ ॥
अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृङ्मुखश्वासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ।
पौलोमकालेयबलील्वलादयो दवाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् ॥ १४ ॥
देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान्धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान् ।
समभ्यवर्ष[1]न्भगवद्वशा घना ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥ १५ ॥
मथ्यमानात्तथा सिन्धोर्देवासुरवरूथपैः ।
यदा सुधा न जायेत निर्ममन्थाऽजितः स्वयम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्राणनाथाय नमः

उन देव दैत्यों ने नागराज वासुकि को अमृत के भागदेने को कह कर वासुकी को ही नेती बनाकर चारों तरफ पर्वत में लपेट कर अमृत के उत्पन्न होने के लिये समुद्र मथने का आरम्भ किया ॥ १ ॥

हे कुरूद्वह ! उस समय श्रीहरि ने प्रथम वासुकि को मुख की तरफ ग्रहणकिया, तब सब देवतालोग भी उसी तरफ होगये ॥२॥

यह भगवान् की चेष्टा को देखकर दैत्यपति लोगों ने पुच्छग्रहणकरने की इच्छा न करी, और कहने लगे, कि—हम लोग अमांगलिक सर्पकी पूंछ को न पकड़ें गे ॥ ३ ॥

क्यों कि ? हमलोग भी स्वाध्यायश्रुतसम्पन्न हैं अर्थात् पढे लिखे हैं, और उत्तम जन्म और कर्मों से विख्यात हैं । ऐसा कह कर चुप खडे हुए दैत्यों को भगवान ने देखकर ॥ ४ ॥

किंचित् हँसकर मुख के तरफ भाग को छोडकर देवताओं के सहित आपने पुच्छ का ग्रहण किया, तब दैत्यों ने वासुकि का मुख पकडा इस प्रकार वन कश्यपनंदन अर्थात् देव दैत्यों ने अपने २ स्थान का विभाग करलिया ॥ ५ ॥

और बडे यत्न वाले होकर अमृत के लिये समुद्र को मथने लगे, जब उनों ने मथने का आरंभ किया तब नीचे से बिना आधार का वह पर्वत मारे बोझके बडे २ बली लोगों का पकडा हुआ भी जल में डूबगया । हे पाण्डुनन्दन ! तब तो उन लोगों के मनमें बडा निर्वेद [वैराग्य] आया और अतिबलिष्ठ दैव से जब उनके पौरुषके नाश होगया तब उन सबों के मुखकी कान्ति भी सब उतर गई ॥ ६ ॥ ७ ॥

परमात्मा ने उस समय उस दैविक विघ्न को देखकर, दुरन्तपराक्रम वाले सत्यसंकल्प प्रभु ने आप स्वयं अति अद्भुत कच्छप के रूप को धारण करके जल में प्रवेश कर पर्वत को ऊपर को उठाया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लक्षयोजनः प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन ॥ ९ ॥
तस्य गिरेरावर्तनं भ्रमणमङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥
आसुरेणासुराकारेण दैवेन देवाकारेण रूपेणाविशत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

(१) मभ्रवद्वशाः इति वीर० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मनि देवदैत्यमध्ये गोत्रे दार्ढ्यरूपेण नेत्रे अमेद्यबोध-रूपेण परेण हरिणा क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् ॥ १३ ॥

दृशश्च मुखानि च श्वासाश्च अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये दृगादयस्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतं वर्चो येषां ते सरलाः द्रुमविशेषाः ॥ १४ ॥

देवांस्तु भगवद्वशा घनाः समभ्यवर्षन् समुद्रोर्मिभिरुपगूढा वायवश्च शीतला ववुर्वान्तिस्म कथम्भूतान् तस्याहीन्द्रस्य श्वास-शिखाभिर्हता प्रभा येषां धूम्रान्यम्बराणि येषाम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमुत्थितं कुलाचलं मन्दरं वीक्ष्य सुराश्चासुराश्च पुनर्निर्म-थितुं समुत्थिताः बभूवुः गिरिं बिभ्रतं कूर्मरूपिणं वर्णयति, दधारेति । लक्षं योजनानि प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन दधार मन्दरमिति शेषः । कथंभूतः अपरो द्वीप इव जम्ब्वादिद्वीप इव महान्विपुलदेहः ॥ ९ ॥

सुरासुरश्रेष्ठैः कर्तृभिर्भुजानां वेगेन बलेन वेपितं कम्पितं भ्रमन्तं गिरिम् अङ्ग हे राजन ! पृष्ठे बिभ्रदप्रमेयोऽपरिच्छिन्नबल-शक्त्यादियुक्त आदिकच्छपरूपस्तदावर्तनं गिरिभ्रमणम् अङ्ग-कण्डूयनं मेने ॥ १० ॥

एवं जले कच्छपवपुषा गिरिं बिभ्रदेव विष्णुः पुनरसुरानसुर-रूपेणाविशत् कथम्भूतः तेषामसुराणां बलं वीर्यञ्च ईरयन्वर्धय-मानः तथा दैवेन रूपेण देवगणान् बलवीर्यादिकमुद्दीपयन्नाविशत् नागेन्द्रं वासुकिमबोधरूपः निद्रारूपः चकारात् नागेन्द्ररूपश्चेत्यर्थः अन्यः पृथक्स्वरूप एव सर्वबलोत्साहवीर्याणि प्रावर्धयदितिभावः (इन्द्रादिरूपः) प्राविशत् ॥ ११ ॥

अगेन्द्रमुपरि गिरेरुपर्यपरो गिरिराडिव सहस्रबाहुरेकेन हस्तेन गिरिमाक्रम्य पुनर्दिव्यभितः स्तुवद्भिर्ब्रह्मादिभिः कर्तृभिः सुमनोभिः पुष्पैः करणैरभिवृष्टः तस्थौ ॥ १२ ॥

गिरिरूपर्यधस्तद्बोधनेत्रयोर्गिरिनेत्रयोरात्मनि देवासुरेषु च प्राविशता परेण परमात्मना समेधिताः समुपोद्बलिताः अत एव मदोत्कटा देवासुरास्तरसा बलेन महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् । तमब्धिं ममन्थुः ॥ १३ ॥

तथा दृशः नेत्राणि च मुखानि च श्वासाश्चाहीन्द्रस्य वासुकेः साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये दृगादयः तेभ्यो निर्गताभ्या-मग्निधूमाभ्यां हतं वर्चो येषां तेऽसुराः पौलोमादयः दावाग्नि-दग्धाः सरलाः द्रुमविशेषास्तद्वदभवन् ॥ १४ ॥

देवांस्तु मघवद्वशा इन्द्राधीनाः घना मेघाः समभ्यवर्षन् कथ-म्भूतान्तस्य वासुकेर्यः श्वासस्तस्य शिखया हता प्रभा येषां धूम्राणि निश्वासधूमाक्तान्यम्बराणि वस्त्राणि स्रग्वराणि कञ्चुकान्या-ननानि च येषां तान् किञ्च समुद्रस्योर्मिभिस्तरङ्गैरुपगूढाः संवृता वायवः पवनाश्च ववुः प्रसस्रुः ॥ १५ ॥

यदा देवासुरैर्मथ्यमानादप्यब्धेरमृतं न जायेत तदा भगवा-नजितः स्वयमेव निर्ममन्थ मन्थनं चकार ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य गिरेरावर्तनं परिभ्रमणं कण्डूयनं मेने इत्यन्वयः ॥१०॥

तमोगुणप्रवर्तकं रूपं यस्य स अबोधरूपः तिर्यग्रूप इति वा ॥ ११—१२ ॥

आत्मन्यन्तः ॥ १३ ॥

अहीन्द्रस्य साहस्रसङ्ख्यां गगानि करालानि च दिश इव विस्तृतानि च मुखान्यहीन्द्रसाहस्रकरालदिङ्मुखानि तेषां निः-श्वासा एवाऽग्नयः निःश्वासाग्नयस्तेषां धूमैराहतं वर्चो येषां ते तथा ॥ १४ ॥

अम्बरं वस्त्रं कञ्चुकः कूर्पासकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आसुरेण राजसेन दैवेन सात्त्विकेन शक्तिविशेषेण अबोधस्तु तामसः ॥ ११ ॥

दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरित्यत्र भवस्य कैलासे दिवि च महेन्द्रादीनां क्षीरोदतीरे दिवि च कायव्यूहो ज्ञेयः ॥ १२—१३ ॥

अहीन्द्रसाहस्राः सहस्रसंख्ययैव परिवृताः न तु शक्यादि-सङ्ख्यया ॥ १४ ॥ १५ ॥

मथ्यमान इत्यादि सटीकं पद्यद्वयं विगीतम् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तञ्च कुलाचलं स कच्छपः पृष्ठेन दधार । महान् जलाध-स्थो जम्बूद्वीप इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पृष्ठोपरि गुरुतरपर्वतपरिभ्रमणेन च न तस्य कष्टं प्रत्युत सुखमेवाभूदित्याह सुरेति ॥ १० ॥

कतिपयक्षणानन्तरं तेषां मन्थने सामर्थ्याभावं वासु-केश्च संघर्षणपीडया प्राणत्यागमिव विलोक्य कृपया प्रभुरेवं विदधावित्याह—तथेति । आसुरेण राजस्या शक्त्येत्यर्थः । ईरयन् प्रवर्तयन् दैवेन रूपेण सात्त्विक्या शक्त्येत्यर्थः । अबोधरूपः तामसशक्तिमयस्सन्नित्यर्थः । अबोध इति मोहेन तस्य पीडा बोधो नाभूदिति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ततश्च मन्दरमूर्ध्वमुच्छलन्तं वीक्ष्य यत्क्रुतवांस्तदाह—उप-रीति । ब्रह्मादिभ्योऽपि मुख्यैर्विष्णुपार्षदैरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रा॰

मेघश्यामः कनकपरिधिः [१]कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ।
जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभयदैर्दन्दशूकं गृहीत्वा मथ्नन्मथ्ना प्रतिगिरिरिवाशोभताथो धृताद्रिः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दीनां क्षीरोदतीरे दिवि च कायव्यूहो ज्ञेयः तदेवम् उपरि सहस्रबाहुरूपेण अधः कच्छपरूपेण आत्मनि दैत्यदेवसमूहे आसुरदेवरूपेण गोत्रे दार्ढ्यरूपेण नेत्रे अबोधरूपेण प्राविशता परेण हरिणा ॥ १३ ॥

मा सम्यगेव हतवर्चसः सरला द्रुमभेदाः ॥ १४ ॥

देवांश्च दूरवर्त्तिनस्तत्पुच्छधारिणोपि क्षुधा न जायतेति मन्थनाधिक्यादसारभागे निःसृत एव सुधोद्गमासम्भवादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं कुलाचलं मन्दरं वीक्ष्य सुरासुरा निर्मथितुमुद्यताः स कूर्मस्तु अपरो द्वीप इव लक्षयोजनानि प्रस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन दधार ॥ ९ ॥

अङ्ग हे राजन् ! तदावर्त्तनं तस्य मन्दरस्य भ्रमणं अङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥

आसुरेण असुराकारेण दैवेन देवाकारेण नागेन्द्रमबोधरूपः पीडाभावार्थं जडाकाररूपः आविशत् ॥ ११ ॥

नागेन्द्रं हस्तेनाक्रम्य तदुपरि अन्यगिरिराडिव तस्थौ ॥१२॥

उपर्यधोगिरेरिति शेषः । गोत्रनेत्रयोः गिरिनागयोः आत्मनि देवासुरेषु च प्राविशता परेण परमेश्वरेण समेधिताः महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नक्राणां चक्रं यस्मिन् तं ममन्थुः ॥ १३ ॥

अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः कठोराः दृशः नेत्राणि मुखानि च श्वासाश्च तेभ्यो निर्गताभ्यां धूमाग्निभ्यां मा सम्यगेव हतं वर्चो येषां ते दवाग्निदग्धाः सरला द्रुमविशेषा इवाभवन् ॥१४॥

समुद्रोर्मिभिरुपगूढाः वायवश्च ववुः ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

सब देव और असुरों ने फिर उठे हुए उस पर्वत को देखकर, मन्थन करने को त्यार हुए और श्रीहरि ने एक लक्ष योजन विस्तार वाला कूर्म रूप धारण कर अपने पृष्ठ पर पर्वत को धारण किया, आपका रूप ऐसा विस्तार वाला रहा जैसे एक महान् द्वीप हो ॥ ९ ॥

हे राजन् ! देवदैत्यों के भुजबल से फिरते हुए उस मंदराचल को भगवान ने पृष्ठ पर धार कर श्री आदिकूर्म ने ऐसा माना कि जानो हमको कोई खुजला रहा है ॥ १० ॥

और उस काल में गोविन्द आसुर रूप से असुरों के और देव रूप से देवों के मध्यमें तथा अबोध रूप से नागेन्द्र के विषे प्रवेश कर उनके बल पराक्रम को बढते हुए, उद्दीपन करते क्योंकि आप विष्णु अर्थात प्रवेश करने के स्वभाव वाले हैं ॥ ११ ॥

तदनन्तर सहस्रभुजा वाले प्रभुने एक दूसरे पर्वत के सदृश रूप धारण कर मन्दराचल के ऊपर हाथ से दवाकर खडे होगये ऐसी लीला को देखकर आकाश में स्थित होकर ब्रह्म रुद्र आदि देवताओं ने स्तुति करी और गोविन्द पर पुष्पों की वर्षा करी ॥ १२ ॥

जब भगवान ने ऊपर नीचे आत्मा में पर्वत में नेती में इत्यादि सबों में अपनी शक्ति द्वारा प्रवेश किया तब वे मदोत्कट दैत्य दानव वृद्धि को प्राप्त होकर महाद्रि के फिरने से क्षुभित हुए मगर मच्छ जिसके ऐसे उस समुद्र को बडे वेग से मथने लगे ॥ १३ ॥

तब वासुकि के हजारों कठोर दृष्टि मुख और श्वास से निकला जो अग्नि और धुंआं उसमे असुरों की कान्ति नष्ट होगई । पौलोम कालेय बलि इल्वल इत्यादि सब दैत्य लोग कुछ तौ पहिले ही काले थे फिर वासुकी के अग्नि धूम से तौ वन की अग्नि से जले हुए चीड के पेड सदृश होगये ॥ १४॥

यद्यपि देवताओं की भी कान्ति वासुकि के श्वास की अग्नि के शिखा से नष्ट होगई और वसन भूषण माला कवच वदन आदिक सबही मलीन होगये, तथापि भगवान के आज्ञानुसार मेघों ने उनके ऊपर वर्षा करी और समुद्र की तरंगों के ऊपर से आई हुई शीतल पवन भी चलने लगी इस कारण से देवों को उतनी व्याकुलता न हुई ॥१५॥

उस समय देव और असुरों के यूथ पतियों ने भी बडे श्रम से समुद्र को मथा पर जब अमृत नहीं निकला तब श्रीहरि ने स्वयं आपही इकलेने मथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धृतोऽद्रिर्येन स धृताद्रिर्भगवान्परमपुरुषोऽन्तरमशोभतेत्यन्वयः । कथंभूतः कनकपरिधिः पीतवासाः कर्णयोर्विद्योतमाना विद्युत्कुण्डललक्षणा यस्य तथा मूर्ध्नि भ्राजन्तो विलुलिताः कचाः यस्य स तथा जैत्रैर्जिष्णुभिः दन्दशूकं सर्पं प्रतिगिरिः प्रतिद्वन्द्वी पर्वतः ॥ १७ ॥

(१) कण्ठविद्योतविद्युन्मूर्द्धा भ्राजन् चिर्यात चालितः स्रग्धरो इति वीर०॥

निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्बणं हालहलाह्वमग्रतः ।
सम्भ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात्तिमिद्विपग्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥ १८ ॥
तदुग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।
भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग ! सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥
विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याऽभिमतं मुनीनाम् ।
आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषाणां स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥

प्रजापतय ऊचुः ।

देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ।
त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥ २१ ॥
त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः ।
तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुम् ॥ २२ ॥
गुणमय्या स्वशक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान् विभो ।
धत्से यदा स्वदृग्भूमन्ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ २३ ॥
त्वं ब्रह्म परं गुह्यं सदसद्भावभावनः ।
नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हालाहलमित्याह्वा नाम यस्य सम्भ्रान्ता मीना उद्गता मकराद-यश्च यस्मिंस्तस्मात् तिम्यादिभिराकुलाच्च ॥ १८ ॥

तद्विषम् अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा कुतः उग्रो वेगो यस्य तदेवाऽऽह—दिशिदिशीति । यद्वा उग्रा वेगा रोमाञ्च-खेदादयो यस्मादत एवासह्यं विलोक्य भीता अन्येन केनाप्यर-क्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥

त्रिलोक्या उद्भवाय देव्या महाद्रौ कैलासे आसीनं तथापि मुनीनामभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपोजुषाणाम् ॥ २० ॥

निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः ।
स्तुवन्तस्तु प्रजेशाना नामन्यन्तान्तरं तयोः ॥ २१ ॥ २२ ॥

नन्वेवम्भूतो विष्णुरिति प्रसिद्धं तत्राहुः—गुणमय्येति । अस्य जगतो यदा सर्गादीन्धत्से तदा हे भूमन् स्वदृक् स्वतःसिद्धज्ञानस्त्वं ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः—त्वं ब्रह्मेति । सदसतो भावान्देवतिर्यगादिरूपान्भावय-तीति तथा सृज्यं तु त्वद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्याहुः आत्मैव त्वं नाना-शक्तिभिर्जगद्रूपेणाभातस्तस्मादीश्वरः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मथ्नन्तमजितं वर्णयति—मेघश्याम इति । मेघ इव श्यामः "उप-मानानि सामान्यवचनैः (। २ । १ । ५५") इति समासः कनकपरिधिः कनकपरिधानः पीताम्बरः कण्ठे द्योतमानविद्युदिवाऽऽभरणा-नि यस्याकाशं मूर्ध्ना सकिरीटेनाक्रमन् चलितां स्रजं वनमालां बिभ-र्तीति तादृशः रक्ते नेत्रे यस्य सः जगतामभयप्रैर्दोर्भिर्भुजैर्दन्दशूकं सर्पं गृहीत्वा मथ्नता गिरिणाऽब्धिं मथ्नन्नधोधृताद्रिरजितोऽपरो गिरिरिवाशोभत ॥ १७ ॥

एवं निर्मथ्यमानादुदधेः प्रथमम् उल्बणं दुःसहं हालाहलाख्यं विषमुद्भूत् कथम्भूतादुदधेः संभ्रान्ता मीना उद्गता मकराहयश्च यस्मिन् तस्मात् तिम्यादिभिर्मत्स्यविशेषैराकुलाच्च ॥ १८ ॥

विषं विशिंषंस्ततो भीतानां प्रजानां सदाशिवप्रपत्तिमाह—तदिति । तद्विषमप्रति प्रतिक्रियाशून्यमप्रतिमं वा कुतः उग्रः वेगो यस्य तदेवाह दिशिदिशि प्रतिदिशम उपर्यधश्च विसर्पत् उत्स-र्पत् उद्गच्छच्च एवंविधं तद्विषं दृष्ट्वेति शेषः । अङ्ग हे राजन् ! से-श्वराः सलपालाः प्रजाः त्रिलोकस्थाः अरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥

त्रिलोक्याः भवाय समृद्ध्यै देव्या भवान्या सह अद्रौ कैलासे आसीन-मपवर्गहेतोस्तपोजुषाणां मुनीनामभिमतं देववरं सदाशिवं विलोक्य स्तुतिभिः प्रणेमुः तुष्टुवुः प्रणेमुश्च ॥ २० ॥

स्तुतिमेवाह—देवदेवेत्यादिना व्यक्तकर्मणा इत्यन्तेन । तत्र परम-कारणभूतभगवदसाधारणधर्मैरारोपितैर्वा तैः स्तुतिः क्रियते इति सर्वमुपपन्नं ब्रह्मवाचिशब्दानां शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मशरीरकपरमात्म-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पर्यन्तत्वेन वा रुद्रस्य परमात्मावेशावतारूपत्वाद्वा सर्वं घटते हे देवानामपि देव, हे सर्वभूतान्तरात्मन्, हे भूतभावन ! भूतस्रष्टः शरणं गतानस्मान् त्रैलोक्यं दहतीति त्रैलोक्यदहनः कर्तरि ल्युः तस्मात् विषात्त्राहि पाहि ॥ २१ ॥

सर्वस्य जगतो बन्धमोक्षयोस्त्वमेक एवश्वरः तमेवंभूतं प्रपन्नदुःखहरं त्वामेव कुशलाः सुधियः अर्चन्त्याराधयन्ति मोक्षेश्वरत्वम् उपायोपदेशद्वारकम् इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि गुरुमिति ॥ २२ ॥

गुणमय्या त्रिगुणात्मिकया स्वशक्त्या स्वांशभूतया मायया अस्य जगतः यदा सर्गादीन् विधत्से करोषि तदा हे विभो, हे स्वदृक् स्वप्रकाश, हे भूमन् ! ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां धत्से बिभर्षि ॥ २३ ॥

गुह्यमौपनिषदं परमं सदसद्भावनं चिदचिद्रूपपदार्थभावनं परंब्रह्म त्वमेव "ब्रह्म दृष्टिरुत्कर्षात्" (४।१।५) इति न्यायेनैवं विषाद्भीताः स्तुवन्ति अत एव ब्रह्मत्वेन स्तुतमप्यात्मानमब्रह्मभूतं ज्ञात्वा वक्ष्यति रुद्रः—

"अहो बत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशसम् ।
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥—

प्रीते हरौ भगवति" इति आपन्नानामब्रह्मणि मयि ब्रह्मत्वेन स्तुतिं पश्येति भवान्यै दर्शयित्वा अवश्यं भूतदयया भगवान् सर्वान्तरात्मा परब्रह्मभूतः तुष्यतीति वक्ष्यति तत्तस्मान्न रुद्रे परत्वभ्रमः कार्यः तस्माद्रुद्रशरीरकपरमात्मगताः सर्वे चैतत्प्रकरणोदिता धर्माः इत्यवगन्तव्यम् "भूयसां स्याद्द्वलीयस्त्वम्" इति न्यायेन भगवत्पारम्यस्य प्रायशोऽस्मिन्पुराणे प्रतिपादनात् नानाशक्तिभिराभातश्चिदचित्कालादिशक्तिविशिष्टतया ऽऽभातः प्रपञ्चस्त्वमेव जगदीश्वरस्तदन्तरात्मा च त्वमेव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कनकपरिधिः कनककाञ्चीकः कर्णविद्योतविद्युदिति लुप्तोपमेयमिति कर्णशब्दप्रयोगेन कुण्डलद्वयमुपलक्ष्यते तेनैवं योजनीयं विशिष्टो द्योतो ययोस्ते विद्योते कर्णयोर्विद्योते विशिष्टदीप्तिनी विद्युद्रूपे इव कुण्डले यस्य स तथा विलुलिता विचलिता वनस्रग्वनमाला तां धारयतीति मूर्ध्नि शोभमानविलुलितवनस्रग्धरः दन्दशूकं नागेन्द्रं मथना मन्दराख्येन ॥ १७ ॥

उन्मकराः उन्मुखमकराः उत्तिमयः उत्पतिततिमिमत्स्याः सम्भ्रान्तैर्मीनादिभिः आकुलाब्धेः ॥ १८ ॥

दुद्रुवुः शीघ्रं जग्मुः ॥ १९—२२ ॥

यदा सर्गादीन् धत्से तदा ब्रह्माद्यभिधां धत्से ॥२३॥

सदसद्भावा देवासुरतिर्यगादयस्तान् भावयत्युत्पादयति सर्वयति वशीकरोति चेति अतः सदसद्भावभावनम् अनेन ब्रह्मशिवयोरन्तर्यामित्वेन स्थितमेव जगदुत्पत्त्यादि करोतीति निर्गुणादि नानाशक्तिभिः आभासः आ समन्ताद्भासो भासनं यस्य स तथा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दिशिदिशीति शनैः शनैरेवेति ज्ञेयम् । शीघ्रत्वे झटिति सृष्टिनाशापत्तेः प्रजाश्चात्र देवासुरा एव । साधारणानां समुद्रवृन्दलङ्घनाद्यशक्तेः तत्रापि झटिति ऊर्द्ध्वस्थितनत्तद्व्यूहानां तत्रस्थशिवप्रभावेनैव तथास्थितिर्ज्ञेया अधः स्थितानान्तु तस्मिन्नगमनम् । विषाग्निना झटित्यूर्द्ध्वव्याप्तेः स्वसम्भ्रमेण तत्तदस्फूर्तेश्च अरक्ष्यमाणाः श्रीशिवमहिमदर्शनार्थं श्रीभगवत उदासीनीभावात् ॥ १९ ॥ २० ॥

निर्गुणमित्यादिटीकापद्ये हरिपराक्रमैरित्यनेन हरेरेव मूलत्वमायातम् अत एव यत्तदन्तरमस्ति तदपि स्तुतितात्पर्यासामन्यन्तेत्यायाति "स्तुतिश्च महिम्ना स्तूयमाना हि देवा वीर्येण वर्द्धन्ते" इति वैदिकन्यायेन कालकूटनाशनार्थम् । श्रीहरेर्मूलत्वन्तु स्वयं श्रीशिवेनैव वक्ष्यते "पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः । प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः" । इति । तथा नवमे "वयं न तात ! प्रभवाम भूम्नि यस्मिन् परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः । भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः" इति । "एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः" इत्यादि ॥ २१—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कनकपरिधिः कनकवर्णं परिधानं यस्य सः विद्युन्मकरकुण्डलं मथना मथनसाधनेन गिरिणा प्रतिगिरिः कनकगिरेस्तस्य प्रतियोगी इन्द्रनीलगिरिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

विषमभूदिति क्षीरोदादिषु विषस्यामृतस्य च सत्त्वात् मथने सति प्रथमं विषभागः पृथक्तया उत्थित इति ज्ञेयं हालहलाहमिति "हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्" इति द्विरूपकोशः । संभ्रान्ताः कथं विपत्तिरागतेत्याविग्ना मीनादयो यस्मिन्स्तस्मात् उन्मकर उत्कृष्टो मकरः तिमितिमिङ्गिलौ मत्स्यभेदौ ॥१८॥

दिशिदिशि विसर्पत् उपरि उत्सर्पत् अधो अवसर्पच्चेति शेषो ज्ञेयः । सर्पणं च शनैः शनैरेवेति ज्ञेयं शीघ्रत्वे झटिति सृष्टिनाशापत्तेः प्रजाश्चात्र देवासुराः एव साधारणानां झटिति समुद्रलङ्घनाद्यशक्तेः अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा विलोक्येति शेषः । अरक्ष्यमाणा इति तदानीं भगवता तदुपेक्षया स्वभक्तश्रेष्ठाय चन्द्रार्द्धमौलये तादृशकीर्तिप्रदानार्थमिति ज्ञेयम्॥१९॥

भवाय भूत्यै सम्पदर्थमिति यावत् अद्रौ कैलासे मुनीनामपवर्गहेतोस्तपो जुषाणम् ॥ २० ॥

हे महादेव ! त्राहि त्रायस्व ननु, महादेवो न त्रायते किंतु संहरति संहारावतारत्वात् तत्राहुः भूतात्मन् ! भूतानि चेतयसि हे भूतभावन ! भूतानि पालयस्येव ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, भूतभावनो विष्णुरेव तं शरणं यातेति तत्राहुः त्वमेकः नहीश्वराः बहवो भवन्त्यतस्त्वं विष्णुश्चैक एव मायागुणास्पर्शा-स्पर्शाऽभ्यामेव भेद इति भावः ॥ २२ ॥

पुरुषरूपत्वेन स्तुवन्ति–गुणमय्येति । यदा सर्गादीन् धत्से तदा ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥

निर्विशेषस्वरूपत्वेन स्तुवन्ति–त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेन स्तुवन्ति सदसद्भावान् उत्कृष्टनिकृष्टस्वभावान् देवतिर्य्यगादीन् भावयसि सृजसि विष्णुत्वेन स्तुवन्ति नानेति ॥ २४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथो अनन्तरं धृतः अद्रिर्येन सः मेघ इव श्यामः कनकवत् परिधिः परिधानं यस्य सः कर्णयोर्विद्योतमाने विद्युतौ कुण्डललक्षणे यस्य सः मूर्द्ध्नि भ्राजन्तो विलुलिता विकीर्णाः कचाः केशाः यस्य सः जैत्रैर्जिष्णुभिः जगतामभयदैर्दोर्भिर्दन्दशूकं सर्पं गृहीत्वा मथ्ना गिरिरूपेण मथनसाधनेन अब्धिं मथ्नन् प्रतिगिरिरिव प्रतिद्वन्द्वी पर्वत इवाशोभत ॥ १७ ॥

सम्भ्रान्ताः मीनाः उद्गताः मकरादयो यस्मिन् तस्मात्तिम्यादिभिराकुलात् महोदधेः प्रथमं विषमभूत् कथम्भूतं महोल्बणं अतिदुःसहं हालहलमित्याह्वा नाम यस्य तत् "हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्" इति द्विरूपकोशः ॥ १८ ॥

अहेस्तद्विषम् अप्रति अप्रतिमं दिशि अधश्च विसर्पत् उपरि उत्सर्पच्च दृष्ट्वा प्रजाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुः जग्मुः कथम्भूताः अरक्ष्यमाणाः तत्रत्येनाप्यजितेनेति शेषः । तद्रक्षणे तु गरलपानाभावे नीलकण्ठत्वादिवेदविरोधापत्तिरिति भावः ॥ १९ ॥

ताः प्रजाः देववरं विलोक्य स्तुतिभिः तुष्टुवुः प्रणेमुश्च कथम्भूतं त्रिलोक्याः भवाय समृद्ध्यै भवान्या सह अद्रौ आसीनम् मुनीनां मननशीलानां तत्त्वावगन्तॄणामभिमतं सम्मतं तपः अपवर्गहेतोः जुषाणम् ॥ २० ॥

"सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः" "एते वयं तस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः" इत्यादिब्रह्मशिववाक्यात् "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्" इति हरिवंशे शिववाक्यात् "नारायणाद् ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रो जायते" इति श्रुतेश्च शिवस्य भगवज्जन्यत्वेन भगवद्दत्तसंहारशक्तियुक्तत्वेन भगवदंशत्वेन च तदभिन्नत्वात् परमकारणभूतभगवदसाधारणगुणैः स्तुतिः क्रियते–देव देव इत्यादिना । त्राहि त्रायस्व ॥ २१ ॥ २२ ॥

गुणमय्या सत्त्वादिगुणमय्या ॥ २३ ॥

सदसतः साध्वसाधून् सुरासुरानावान् भावयतीति तथा आत्मा जगदात्मा जगदीश्वरश्च ॥ २४ ॥

———

भाषा टीका ।

जब आप इकले ही समुद्र मथने लगे उस समय की शोभा कहते हैं, कि—आप तो स्वयं मेघ के सदृश वर्ण नाथ हैं और कटि के ऊपर जो आपने पीतांबर का लपेटा दिया है सो ऐसे मालूम होता है कि जस सजल मेघ पर सुवर्ण का लपेटा दिया हो, और मथने से कर्णों में चलायमान मकराकृतिकुंडल बिजुली सदृश चमक दमक देरहे हैं, और मस्तक पर हलते चलते हुए केश न्यारी शोभा कर रहे हैं, मालाओं को धारण किये हुए हैं और कमल सदृश लोचनों में किञ्चित् ललाई भी शोभित होरही है, इस प्रकार के श्रीहरि जगत के अभय देने वाले आपने विजयी बाहुओं स वासुकि नाग को ग्रहण कर मंदराचल रूप मथानी स समुद्र को मथते हुए दूसरे पर्वत के सदृश शोभा को प्राप्त होते हुए, और कूर्मरूप धारण करके नीचे से पर्वत को भी आपही धारण किये हुए हैं ॥ १७ ॥

इस प्रकार भगवान के मथने से उस समुद्र से हालाहल नाम जिसका ऐसा बडा तीक्ष्ण और जिसकी उपमा नहीं अथवा जिसके भक्षण पर कुछ उपाय नहीं इस प्रकार का विष उत्पन्न हुआ, उस समय समुद्र के मीनादि जंतु संभ्रांत होगये और मकर कच्छपादि जंतु बाहर निकल आये, तथा द्विप ग्राह और तिमिंगल ये सब जंतु व्याकुल होगये ॥१८॥

जब वह विष असह्य वीर्य वाला बडे वेग से ऊपर नीचे और चारों तरफ को फैलने लगा । तब हे राजन् ! प्रजापतिओं सहित प्रजालोग उसके भय से भागने लगे और जब किसी ने रक्षा न करी तब सदाशिव श्रीमहादेव जी के शरण गये ॥ १९ ॥

और उनों ने देव वर श्रीमहादेव जी को देखा, कि त्रिलोकी के कल्याण के लिये श्रीपार्वती जी के सहित कैलास पर्वत पर विराजमान हैं और मोक्षार्थ मुनि लोगों के अभिमत तप का सेवन कररहे हैं ऐसे सदाशिव को प्रजापति लोगों ने प्रणाम किया ॥ २० ॥

॥ प्रजापतय ऊचुः ॥

प्रजापति लोग बोले, कि हे देवदेव ! हे महादेव ! हे भूतात्मन् ! हे भूतभावन ! त्रैलोक्य के जलाने वाले इस विष से हमारी रक्षा करो, हम लोग आपके शरण हैं ॥ २१ ॥

अब सब प्रजापति लोग शिवके अंतर्यामि परमात्मा की बुद्धि से श्रीशिवजी की स्तुति करने लगे, और बोले, कि—हे भगवन् ! संपूर्ण जगत् के बन्ध मोक्ष के आपही नियंता हो, प्रपन्नों की आर्ति (दुःख) के हरण करने वाले, और अज्ञानरूप अंधकार को दूर करने वाले ऐसे आप को कुशल लोग पूजते हैं ॥ २२ ॥

हे भूमन् ! हे विभो ! आप अपनी त्रिगुण मयी माया शक्ति से जगत् के सृष्टि स्थिति और संहार के लिये ब्रह्म

त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः ।
कालः क्रतुः सत्यमृतञ्च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत् त्रिवृदामनन्ति ॥ २५ ॥
अग्निर्मुखं तेऽखिलदेवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवाङ्घ्रिपङ्कजम् ।
कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशम् ॥ २६ ॥
नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान् सूर्यश्च चक्षूंषि जलं स्म रेतः ।
परावरात्मा[1]श्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्भगवन् ! शिरस्ते ॥ २७ ॥
कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घा रोमाणि सर्वौषधिवीरुधस्ते ।
छन्दांसि साक्षात्तव सप्तधातवस्त्रयीमयात्मन्हृदयं [2] सर्वधर्मः ॥ २८ ॥
मुखानि [3] पञ्चोपनिषदस्तवेश ! यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः ।
यत्तच्छिवाख्यं[4] परमार्थतत्त्वं देवः स्वयञ्ज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥
छाया त्वधर्मो[5]र्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ।
[6]साङ्ख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा छन्दोमयो देव ! ऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥
न ते गिरित्राखिललोकपालविरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ।
ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥ ३१ ॥
कामाध्वरत्रिपुरकाल[7]गराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ।
यस्त्वन्तकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गशिखया भसितं [8] न वेद ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

विष्णु और शिव इन तीन संज्ञाओं को सदा आपही धारण करते हो ॥ २३ ॥

आपही परम ब्रह्म हो और गुह्यहो और कार्य कारण जगत् के वृद्धि करने वाले हो, आपही नाना शक्तिओं से मान होने वाले आत्मा और जगदीश्वर हो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वतःसिद्धज्ञानत्वमुपपादयन्तो जगदात्मना आभानप्रकारमाहुः—त्वं शब्दस्य वेदस्य योनिरतः स्वतःसिद्धज्ञानः त्वं जगदादिर्महत्तत्वम् आत्मा चाहङ्कारः कथम्भूतः प्राणेन्द्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य राजसादिस्त्रिविध इत्यर्थः। स्वभावादयश्च त्वमेव क्रतुः सङ्कल्पः सत्यमृतञ्चेति यो धर्मः स त्वं महदादिस्वरूपत्वे हेतुः त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं त्वदाश्रयं तदामनन्ति यद्वा एवम्भूते त्वयि त्रिवृदक्षरं प्रणवं प्रकाशकमाहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

अखिलदेवतात्मा "अग्निः सर्वा देवताः" इति श्रुतेः। सोऽग्निस्ते मुखम् हे लोकभव ! द्वितीयान्तेषु विदुरित्यस्य सम्बन्धः ॥२६॥

परे अवरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयस्तवात्माऽहङ्कारः॥२७॥

त्रयीमयात्मन्वेदत्रयमूर्ते ! ॥ २८ ॥

पञ्चोपनिषदस्तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपा मन्त्राः, यैर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोतरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा इत्यर्थः। अवस्थितिरुपरतावस्था ॥२९॥

अधर्मस्योर्मिषु दम्भलोभादिषु यैरूर्मिभिर्विसर्गः संहारः यद्वा यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि नेत्रत्रयम् हे देव ! छन्दोमयऋषिर्वेदः स तवेक्षा ईक्षणम् साक्षान्मनुरिति पाठे मनुर्वेदः तमेवाह, छन्दोमय इति ॥ ३० ॥

हे गिरित्र ! ते परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं न भवति कुतः यत्र रजआदि नास्ति किं तज्ज्योतिः यन्निरस्तभेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥

कामश्चाध्वरश्च दक्षयज्ञस्त्रिपुरादयश्च ये अनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते तत्कर्म स्तुतये न भवति अल्पत्वमेतदित्यर्थः गरक्षपणस्याप्यवश्यं भावित्वेन सिद्धवन्निर्देशः स्तुतयेऽलं न भवतीत्यत्र हेतुः यस्तु भवान्स्वनेत्रवह्निविस्फुलिङ्गस्य शिखया दग्धं जगद्भसितं भस्मसाज्जातं न वेद नालोचयत्यपि ॥ ३२ ॥

(१) द्रुहिणः इति विज० (२) सधर्मः इति वीर० विज (३) पञ्चोपनिषत्तवेश इति विज० (४) परमात्मतत्त्वं इति वि० वी० (५) मृडयैः इति विज० (६) साक्ष्यात्मनः इति वीर० साक्ष्यान्मनुः इति वि० (७) हरा इति विज० (८) तवेक्षा इति विज०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वमेव शब्दयोनिश्शास्त्रप्रमाणकः जगदादिः जगत्कारणभूतः आत्मा "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इत्युक्तस्त्वमेव द्रव्यं भूतपञ्चकं स्वभावो विशेषणं प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः प्राणादिविशेषणवानित्यर्थः ।कालादिशरीरकश्च त्वमेव, त्वच्छरीरको यः परमात्मा स एव कालादिशरीरक इति तात्पर्यं सत्यमृतं "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म" इत्युक्तं निर्विकारं सर्वान्तरात्मभूतं ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः धर्मः धर्मशरीरकस्तदाराध्यो वा त्वमेव, त्रिवृत्त्रयाणां वृत्तिर्नं यस्मिंस्तत् अकारोकारमकारात्मकमक्षरं प्रणवं त्वय्येवाऽऽमनन्ति त्वद्विषयकमेवामनन्तीत्यर्थः ॥२५॥

विराड्रूपं स्तुवन्ति—अग्निरिति । अखिलदेवतात्मा "अग्निः सर्वा देवताः" इति सर्वदेवतामयत्वेन श्रुतोऽग्निस्ते तव मुखं क्षितिं पृथ्वीं हे लोकभव ! तवाङ्घ्रिपङ्कजं पादपद्मं विदुः कालं त्वखिलदेवतात्मनः तव गतिं विदुः तथा दिशस्तव कर्णौ विदुः जलेशं वरुणं तव रसनं जिह्वां विदुः ॥ २६ ॥

नभ आकाशस्तव नाभिः नभस्वान्वायुस्तव श्वसनं श्वासः सूर्यस्तव चक्षूंषि नेत्राणि जलं तव रेतः तवात्मा परेऽवरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयणमाश्रयः आधारः सोमः चन्द्रस्तव मनः हे भगवन् ! द्यौस्स्वर्लोकस्तव शिरः ॥ २७ ॥

समुद्रास्तव कुक्षिः गिरयः पर्वतास्तवास्थिसमुदायाः सर्वा औषधयो वीरुधश्च तव रोमाणि छन्दांसि गायत्र्यादीनि साक्षात्तव सप्तधातवः हे त्रयीमयात्मन्वेदप्रचुरमूर्ते स प्रसिद्धो वेदोदितो धर्मः तव हृदयम् ॥ २८ ॥

हे ईश ! पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानात्मकपञ्चानुवाकाः तव मुखानि मुखव्यापारात्मका इत्यर्थः । मुखानि विशिनष्टि—यैर्मुखैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गाः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गास्तेषामेव मन्त्राणां परिच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । हे देव ! यत्स्वप्रकाशं शिवाख्यं "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्" इति प्रसिद्धं परमात्मतत्त्वं तत् ते तवावस्थितिरवस्थानं परमात्मशरीरत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वेनावस्थितिस्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

अधर्मस्योर्मिषु दम्भलोभादिषु तव छाया अप्रकाशः अधर्मोर्मयः तव छायाभूता इत्यर्थः । यैस्सत्त्वादिभिर्गुणैर्विसर्गः प्रपञ्चसृष्टिस्तानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयं हे देव ! छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दःप्रचुरः पुरातनः ऋषिर्वेदः सांख्यात्मनः सर्वशास्त्रात्मनः शास्त्रप्रणेतुस्तव ईक्षा ईक्षणं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

हे गिरित्र, हे ऽखिललोकपाल ! ते तव परं ज्योतिः स्वप्रकाशं स्वरूपं विरञ्च्यादिभिर्गम्यं वैकुण्ठः उपेन्द्रः सुरेन्द्रसमभिव्याहारात्तस्याप्यगम्यत्वमतिस्तुतिः यद्वा अस्य प्रकरणस्य रुद्रशरीरकपरमात्मस्तुतिपरत्वात्परमात्मस्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वेन तेनापीयत्तयावगन्तुमशक्यत्वाद्वैकुण्ठेनाप्यगम्यत्वमुक्तम् ज्योतिर्विशिनष्टि—यत्र ज्योतिषि रज आदयः प्राकृतगुणाः न सन्ति यद्ब्रह्म यच्च निरस्तदेवमनुष्यादिभेदम् ॥ ३१ ॥

कामश्चाध्वरश्च दक्षश्च त्रिपुरादयश्च येऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतः मे तव स्तुतये तत्कामादिक्षपणात्मकं कर्म न भवति तत्कर्म त्वत्स्तुतये न भवति अत्यल्पमेतदित्यर्थः तदेव वक्तुं विशिनष्टि—यो भवांस्तु आत्मकृतं स्वसृष्टमिदं जगदन्तकाले स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गस्य शिखया भसितं भस्मसाज्जातं न वेद न जानातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शब्दयोनिर्ज्ञप्तिकारणं यस्य स तथा प्राणादिसत्ताप्रदः तत्तत्स्वभावप्रवर्तकः क्रतुः सत्यकामः संकल्पप्रवर्तको वा सत्यं सच्चिदानन्दरूपम् ऋतमेकप्रकारं धारकत्वाद्धर्मः यत्त्रिवृदकारादिवर्णत्रयात्मकं तदक्षरं प्रणवलक्षणं त्वयि त्वद्वाचकत्वेन प्रवर्तत इत्यामनन्ति "ओमित्येकाक्षरम्" इत्यादिवेदान्ताः ॥ २५ ॥

अखिलदेवतात्मा अखिलदेवताभ्यो हविर्भागदाता हे लोकभव जगत्कर्तः । अखिलदेवतान्तर्यामिणः ॥ २६ ॥

द्रुहिणस्तवात्मा सत्त्वं लक्षणं चिह्नम् ॥ २७—२८ ॥

"ईशानः सर्वविद्यानाम्" इत्यादि पञ्च मन्त्राः यैर्मन्त्रैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः अष्टत्रिंशत्कलालक्षणाः मन्त्रसमूहः उत्पन्न इति शेषः यच्छिवाख्यं तद्वस्तु तेऽवस्थितिरवस्थानं तदनुग्रहादिति शेषः ॥२९॥

यैः सत्त्वादिभिः सर्गो भवति तानि सत्त्वादीनि तव नेत्रत्रयं साक्षान्मनुः शास्त्रकृत् तवेक्षा ततो जातः देवर्षिस्तवच्छन्दोमय इच्छातो जातः ॥ ३० ॥

यत्तव परं ज्योतिः रूपं तद्विरिञ्च्यादिभिर्गम्यं न सर्वात्मनेति शेषः । निरस्तभेदम् "नेह नानास्ति किञ्चन" इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

कामाद्यनेकभूतहिंसकस्य क्षपयतः संहरतस्तव स्तुतये तच्छक्तिः कुत इति तत्राह—यदिति । हे ईश ! प्रलयकाले तव स्वस्य नेत्रस्य नेत्रवह्नेः स्फुलिङ्गशिखया भसितं भक्षितमिदमात्मकृतं जगदिति यत्तस्मादित्यन्वयः । अत्र हरेतिपदोपादानादियं स्तुतिः श्रीहरिविषयेति ज्ञायते "सर्वात्मा प्रीयते हरिः" इति वक्ष्यमाणवाक्याच्च—

> "तत्र तत्र स्तुतिं पदैर्हरिरेव तु तद्गतः ।
> स्तूयतेऽतो युक्तमेव गुणाधिक्यवचोऽपि तु"

इति वचनाच्च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

"ऋतञ्च सूनृतावाणी सत्यञ्च समदर्शनम्" ॥ २५ ॥

गतिं चेष्टाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥२८ ॥ २९ ॥

अधर्मोर्मिषु ते तव छाया प्रकाशाभावः ॥ ३० ॥

न ते इति, यच्छिवस्य ज्योतिः परमात्मलक्षणं तत्र स्थिते तत् सम्यग् ज्ञाने तस्याप्यक्षमता युक्तैवेति वा व्याख्येयम् । तदुक्तम् "द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि" इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्ववाचकवाच्यत्वेन स्तुवन्ति, त्वं निखिलशब्दानां योनिरकारादिवर्णसङ्घः प्राणाश्च इन्द्रियाणि च द्रव्याणि पृथिव्यादीनि च तैः सह गुणाः सत्त्वादिश्च त्वं त्रिवृदक्षरं यत् प्रणवसंज्ञं तत्त्वय्येव आमनन्ति तत्त्वद्वाचकमिति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः ॥२५॥

समष्टिरूपत्वेन स्तुवन्ति—अग्निरिति पञ्चभिः । अखिलदेवतात्मा "अग्निः सर्वा देवताः" इति श्रुतेः । हे लोकभव ! ॥ २६ ॥

परेषामवरेषामात्मनामुत्कृष्टनिकृष्टजीवानाम् आश्रयणाम् आश्रयस्त्वमात्मा अहङ्कारः ॥ २७ ॥

त्रयीमयात्मन् वेदत्रयमूर्त्ते ! ॥ २८ ॥

पञ्चोपनिषदः*तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपा मन्त्राः यैर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेन अष्टोत्तरत्रिंशत् कलात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । यत्त्व परमात्मत्वं परमात्मा तच्छिवाख्यं शिव एव परं स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशो देवो विष्णुरवस्थितिराश्रयः ॥ २९ ॥

अधर्मस्य ऊर्मिषु ऊर्मयः दम्भाद्यास्छाया इत्यर्थः । यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि नेत्रत्रयं हे देव ! छन्दोमयः ऋषिर्वेदस्तवेक्षा ईक्षणं साक्षान्मनुरिति पाठेऽपि मनुर्वेदः ॥ ३० ॥

हे गिरित्र ! ते तव ज्योतिर्यत् परं ब्रह्म तत् अखिललोकपालादीनां गम्यं न भवति अत्र वैकुण्ठस्य विष्णोः स्वरूपमेव यद्यपि परं ब्रह्म तदपि तस्य स्वस्वरूपस्य स्वागम्यत्वं नापकर्षः "स्वपुष्पज्ञानं सार्वज्ञ्यं न निहन्ति" इति न्यायात् यद्वा गिरित्रादिसुरेन्द्रान्तानि सम्बोधनपदान्येव व्याख्येयानि ॥ ३१ ॥

न च साम्प्रतिकं विषस्योपशमनं त्वया दुष्करमित्याहुः कामेति । कामादयो ये ऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्तव तत् विषोपशमनं कर्म्म स्तुतये न भवति अत्यल्पत्वात् अध्वरो दक्षयज्ञः कालो गरश्च दैत्यविशेष आसीत् किं वा अस्यैवावइयसंहार्यत्वेन सिद्धवन्निर्देशः भसितं न वेद इति कदा जगदिदमस्मीकृतमित्यपि न वेद नानुसन्धत्ते तस्यैतद्विषमात्रसंहारः किंयानिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शब्दो वेदः योनिर्ज्ञापकः शब्दस्य वा निश्वासभूतस्य योनिः प्रवर्त्तकस्त्वमसि जगदादिर्महान् आत्माऽहङ्कारः प्राणास्य इन्द्रियाणां द्रव्याणां पञ्चमहाभूतानां गुणानां शब्दादीनां स्वभावः स्वतो हेतुः कालादिरूपस्त्वमेव तत्र कालः जगत्सृष्टिसंहाराविनिर्मित्तम् क्रतुः संसारप्रापकः प्रवृत्तिधर्मः सत्यमृतञ्च निवृत्तिधर्मः त्रिवृदक्षरं त्रिगुणं प्रधानं यदामनन्ति तत्त्वमेवासि ॥ २५ ॥

एवं सर्वस्रष्टृत्वसर्वपूज्यत्वसर्वरूपत्वादिना स्तुत्वा विराड्रूपेण स्तुवन्ति—अग्निरित्यादिना । हे लोकभव !"अग्निः सर्वा देवताः" इति श्रुतेः अखिलदेवतात्मा अग्निस्ते मुखमस्ति किञ्च क्षितिं तवाङ्घ्रि इति शेषः । अङ्घ्रिपङ्कजं विदुः ॥ २६ ॥

परावरयोः प्रकृत्योः आत्माश्रयणां स्वरूपाश्रयः जीवमायास्वरूपस्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदः तवात्मा त्वत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ २७ ॥

हे त्रयीमयात्मन् ! वेदत्रयप्रचुरमूर्ते छन्दांसि गायत्र्यादीनि॥२८॥

हे ईश ! पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानमन्त्राः यैर्मुखैः त्रिंशदष्टोत्तरवर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत् कलात्मकमन्त्रसमूह इत्यर्थः । यत्स्वयंज्योतिः शिवाख्यं प्रकाशरूपं कल्याणं परमार्थतत्त्वं परमकारणं तत् हे देव ! ते अवस्थितिः ॥ २९ ॥

अधर्मस्योर्मिषु दम्भलोभादिषु छायाभावप्रधानो निर्देशः अधर्मोर्मयस्तवच्छायेत्यर्थः । यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि नेत्रत्रयम् हे देव ! साक्षान्मनुः छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दप्रचुरः ऋषिः वेदस्तवेक्षा ईक्षणम् ॥ ३० ॥

हे गिरित्र ! हे अखिललोकपाल, हे विरिञ्च, हे वैकुण्ठ, हे सुरेन्द्र ! ते ज्योतिः गम्यं न भवति इयत्तानवच्छिन्नत्वात् तत्र हेतुमाहुः यत्र रज आदि न भवति रज आदियुक्तं तु गम्यं भवेदित्यर्थः । ननु, तत् कीदृशमित्यत्र ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानितिशब्द्यते, "वासुदेवात्परो ब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्ति तत्वतः । नायं न यूयं यदतां गतिं विदुर्न वामदेवः" इत्येवं सर्वशास्त्रविषयं तत्त्वमाहुः यन्निरस्तभेदं सजातीयविजातीयभेदशून्यम् ब्रह्म बृहद्गुणाद्यत्त्वाद्याश्रयं स्वगतभेदयुक्तमित्यर्थः । परं पूर्णं तत् ॥ ३१ ॥

कामादयो ये ऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते तत् कामादिक्षपणं स्तुतये न भवति तत्र हेतुः यस्तु भवान् आत्मकृतमिदं जगत् अन्तकाले स्वनेत्रवह्निविस्फुलिङ्गस्य शिखया भसितं भस्मसाज्जातं न वेद ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

और आपही वेदात्मक शब्द के प्रादुर्भाव के कारण हो जगत के आदि आत्मा आपही हो, प्राण, इन्द्रिय, द्रव्य, गुण, और स्वभावादिक भी आपही हो, कालरूप, यज्ञरूप सत्य और धर्म भी आपही, और तीनगुणवाली प्रकृति को आप के ही विषे कहते हैं ॥ २५ ॥

अखिलदेवस्वरूप अग्नि को आप का मुख कहते हैं हे लोकपालक ! पृथिवी को आपका चरण कमल कहते हैं और काल को अखिल देवतात्मक आपकी गति कहते हैं और दिशाओं को आपका कर्ण कहते हैं वरुण को आपके रसनइन्द्रियमें कहते हैं ॥ २६ ॥

आकाश आपकी नाभि है, पवन आप का श्वास है, सूर्य चक्षु है जल रेतस् (वीर्य) है हे भगवन् ! और

---

* तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यस्सर्वतस्सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ २ ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमः । भवे भवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥ ३ ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमस्सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥ ४ ॥ ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो ऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ ५ ॥ इति ॥

ये त्वात्मरामगुरुभिर्हृदि चिन्तिताङ्घ्रिद्वन्द्वं चरन्तमुमया तपसाभितप्तम्।
कत्थन्त* उग्रपरुषं निरतं श्मशाने ते नूनमूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥ ३३ ॥
तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य नाञ्जः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूम्नः।
ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अपि[1] शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥
एतत्परं प्रपश्यामो[2] न परं ते महेश्वर।
मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥ ३५ ॥
श्रीशुक उवाच।
तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृश[3] पीडितः।
सर्वभूतसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥ ३६ ॥
श्रीशिव उवाच।
अहो बत भवान्येतत्प्रजानां पश्य वैशसम्।
क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थितम् ॥ ३७ ॥
आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे।
एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥ ३८ ॥
प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः।
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥ ३९ ॥
पुंसः कृपयतो भद्रे! सर्वात्मा प्रीयते हरिः।
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ ४० ॥

भाषा टीका।

आपका आत्मा सब जीवों का आश्रय है, चन्द्र आपका मन है, स्वर्ग आपका शिर है ॥ २७ ॥

समुद्र आपका कुक्षि है, पर्वत आप के अस्थि समूह हैं, सर्व औषधि और वृक्ष आप के रोम हैं, छन्द आप के सप्त धातु हैं। हे वेदमूर्त्ते! सर्व धर्म आपका हृदय है ॥ २८ ॥

हे ईश! पंच उपनिषदें आप के मुख हैं जिन से अष्टोत्तर त्रिंशत् ३८ कलारूप मन्त्र हुए और जो शिवनाम धेय परमार्थतत्त्व जो स्वयं ज्योति है वह तुमारी अवस्थिति है अर्थात् उपराम की अवस्था है ॥ २९ ॥

जिनलोभादिक षट ऊर्मियों से संहार होता है वे आप की छाया हैं, और सत्त्व रज और तम ये तीन गुण आप के तीनों नेत्र हैं और साक्षात् वेद जो है वह शास्त्र कार जो आप हैं तिनका सङ्कल्प है हे देव! जो छन्दोमय प्राचीन ऋषि है अर्थात् ऋषि नाम धेय वाला है ॥ ३० ॥

हे गिरित्र! आपका पर ज्योति निरस्त भेद ब्रह्म स्वरूप है ॥ ३१ ॥

काम और दक्ष का यज्ञ और त्रिपुर, काल, विष, आदि जो अनेक भूतों के द्रोह करने वाले हैं उनके नाश करने वाले ऐसे आप के ये सब कर्म कुछ स्तुति के लिये नहीं है क्योंकि अन्तकाल में आप अपने नेत्र की अग्नि की शिखा से भस्म होने वाले अपने किये हुए इस जगत को भी नहीं जानते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तदेवं नित्यं परानुग्रहव्यग्रं त्वां ये निन्दन्ति तेऽतिमूर्खा इत्याहुः ये तु उमया सह चरन्तं तस्यां नितरां रतं कामिनं कत्थन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं च हिंस्रं कत्थन्ते कथंभूतम् आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तैर्हृदि चिन्तित-

* उग्रवपुषमिति विज० (१) भक्ति इति विजयं० (२) नापरं ते महेश्वरम् इति वीर० (३) मीडितः इति वीर०।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तमपि ते नूनं तवोतिमविदन्निति काकुः त्वल्लीलां नैव विदुरित्यर्थः । अतो हातलज्जाः त्यक्तत्रपाः कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य ते कामित्वं सम्भवति, कथं वा तपसाऽभितप्तस्य शान्तस्योग्रत्वं परुषत्वं वा सम्भवतीत्यविचार्यप्रलापादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आस्तां तावन्निन्दकानां वार्ता महान्तोपि तव तत्त्वं न जानन्तीत्याहुः—तत्तस्मात्तव स्वरूपस्य गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोपि न समर्थाः संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युस्तत्र वयं कथं प्रभवेम यस्तेषां सर्गे अत्यन्तार्वाचीनाः तथापि यदेतत्तव स्तवनमेतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदेवाहुः-एतत्परमिति । न परं रूपं तथाऽपि त्वद्दर्शनादेव कृतार्था वयमित्याहुः, मृडनाय हीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मत्प्रभावमविचार्य विषपाने प्रवृत्तं मां कथञ्चिदियं प्रिया वारयेदिति शङ्कया तामनुज्ञापयन्नाह-अहो बतेति सार्धैश्चतुर्भिः । वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥

प्राणपरीप्सूनां प्राणरक्षणेच्छूनां मे मया प्रभोः समर्थस्य अर्थः कार्यम् ॥ ३८ ॥

किञ्च बद्धवैरेषु भूतेषु परस्परं जिघांसत्सु ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः मे मत्तः स्वस्तिः शोभना सत्ता सुखेन जीवितमस्त्वित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंभूतं त्वां ये निन्दन्ति ते मूर्खा इत्याह—ये त्विति । ये तु त्वाम् उमया भवान्या सह चरन्तं नितरां कामिनं कत्थन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं हिंस्रं च कत्थन्ते, कथंभूतम् ? आत्मारामाश्च ये गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तैर्हृदि चिन्तितमङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तं ते नूनं तव ऊतिमविन्दन्निति काकुः त्वदीहितं नैव विदुरित्यर्थः । अतस्ते हातलज्जाः गतत्रपाः यानि कानिचित्त्वन्निन्दावचनानि तेषां तद्वहितो निन्दान्यायेनेतरस्तुतौ तात्पर्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

एवंभूतं त्वां ब्रह्मादयो बोद्धुमेव न प्रभवः किम्पुनः स्तोतुं वयं तु न सुतरां प्रभव इत्याहुस्तदिति । तत्तस्मादुक्तविधत्वात्तव सदसतोश्चिदचितोः कार्यावस्थयोः परतः कारणावस्थयोश्च परस्य विलक्षणस्य भूम्नो व्यापकस्य ते तवं स्वरूपावगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मादयोऽप्यञ्जसा न प्रभवन्ति किमुत संस्तवने न प्रभवन्तीति तत्र वयं कथं प्रभवेम कुतः यतस्तेषां सर्गसर्गविषयाः वयं तत्सृष्टसृष्टा वयमित्यर्थः अतो यदेतत्त्वत्स्तवनमप्यस्मच्छक्तिमात्रं शक्त्यनुसारमात्रेण कृतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वेते सर्वे धर्मास्त्वदुक्ताः परमात्मासाधारणाः अहं तु पुण्योपचिताधिकारविशेषभाक्कश्चिज्जीव इत्यत्राहुः-एतदिति । हे परमेश्वर ! ते त्वत्तः परमुत्कृष्टमपरमधमं च तत्त्वं न पश्यामः न जानीमः किन्तु लोकस्य मृडनाय सुखापादनाय तवाव्यक्तकर्मणो व्यक्तिरित्येतत्तु जानीम इत्यर्थः । नूनं भवान् परमात्मा भवतु मा वा सर्वस्यापि चिदचिदात्मकस्य जगतस्तदात्मकत्वात्तदायत्तसत्तादिमत्वेन तं विना स्वानिष्टस्वरूपस्वभावयोरभावात्तद्दृष्ट्या तद्धर्मैरेव सर्वं वस्तु स्तोतव्यमित्येव तुष्टुविमेति ॥ ३५ ॥

एवमुक्तो देवः प्रियामाहेत्याह शुकः-तदिति । एवं भृशमधिकम् ईडितः स्वस्मिन्नविद्यमानैरपि परमात्मासाधारणैर्गुणैरीडितः स्तुतो देवो रुद्रस्तासां प्रजानां तत्कालकूटादुपस्थितं व्यसनं दुःखं वीक्ष्य सर्वभूतसुहृत्प्रियां सतीं भवानीम् इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३६ ॥

विषपाने प्रवृत्तं माम् इयं प्रिया वारयेदिति शङ्कया तामनुज्ञापयन्नाह-अहो इति सार्द्धैश्चतुर्भिः । हे भवानि ! अहो बत महत्कष्टम् एतत्प्रजानां वैशसं दुःखं पश्य; वैशसं विशिनष्टि,क्षीराब्धिमथनात् यदुद्भूतं कालकूटाख्यं विषं तस्मात्समुपस्थितं सम्प्राप्तम् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्राणपरीप्सूनां जिजीविषूणामासां प्रजानां मे मया अभयं विधेयं हि यस्मात्प्रभोः समर्थस्यार्थः कर्तव्यप्रयोजनमेतावानेव क्रियान्यदीनानां परिपालनम् इत्येतावानेव ॥ ३८ ॥

तथा हि, साधवः क्षणभङ्गुरैः हेतुगर्भमिदं स्वैः स्वकीयैः प्राणैः प्राणिनः पान्ति रक्षन्ति किं प्राणिरक्षयेत्यत आह—आत्ममायया भगवन्मायया मोहितेष्वतएव परस्परं बद्धवैरेषु भूतेषु ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः हे भद्रे सर्वान्तरात्मा भगवान् प्रीयते किन्तत्प्रीत्या ? अत आह-षाड्गुण्यपूर्णे हरौ प्रीते सति सचराचरोऽहमपि प्रीये नितरामानन्दयुक्तो भवामि तस्मादिदं गरं विषं भुञ्जे मोक्ष्ये मे मत्तः प्रजानां स्वस्तिरस्तु अयमन्वयः स्वस्तिशब्दः सुखार्थकः अतएव प्रयोगात् "दैवीस्वस्तिरस्तु नः" इत्यादि श्रुतिप्रयोगाच्च ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये त्वामुमयोमाया अर्थे तपसे चरन्तमत एवाभितप्तं श्मशाने निरतमत एवोग्रवपुषं घोराकारं कत्थन्ते भाषन्ते ते तव भूतभूतिं पूर्णैश्वर्यम् अविदो न जानन्तो ऽतएव निर्लज्जाः ॥ ३३ ॥

यतस्तव चर्या दुर्बोधा तत्तस्मात्सदसतोः परतः प्रकृतेः परस्य तस्य भूम्नः ते स्वरूपगमने ब्रह्मादयोऽन्तर्यामिविषये विरिञ्च्यादयः अन्यत्र सनकादयो नाङ्ग प्रभवन्ति वयं ब्रह्मपुत्राः स्तवने न प्रभवाम इति किमुत वयं न तन्निकटवर्तिनोऽपीत्याह, तत्सर्गेति. यस्य ब्रह्मणः सृष्टिप्रवाहे निपतिताः तर्हि क्रियमाणा केयमिति तत्राह-भक्तिमात्रमिति. अस्मत्स्तुतिर्भक्तिप्रकटनमात्रमित्यर्थः । तुशब्दोऽनेनाद्योतकः ॥ ३४ ॥

अव्यक्तकर्मणस्ते व्यक्तिर्लोकस्य मृडनाय पालनायेत्येतत्परं केवलं प्रपश्यामः परमन्यत्तव प्रयोजनं न पश्याम इत्यन्वयः हे महेश्वर ! परं तवैतद्रूपं पश्यामः तवान्तर्यामिरूपं परं हरिं न पश्यामः एतद्रूपप्रयोजनमाह, मृडनायेति. व्यक्तिश्चिन्त्राविलक्षणाकृतिः ॥ ३५—३६ ॥

वैशसं नाशलक्षणम् ॥ ३७—३८ ॥

पान्ति रक्षन्ति ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपाङ्कुर्वतः गरं विषम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ये त्विति अयमर्थः ये त्वाम् उग्रत्वेन परुषवचनत्वेन श्मशाननिरतत्वेन च प्रतीयमानमपि हातलज्जाः त्यक्तसङ्कोचाः सन्तः कत्थन्ते श्लाघन्ते तएव ऊतिं तेन तेन मायाकृतेन स्वसम्वरणमयीं लीलामविदुः न ज्ञातवन्तः। "कत्थ श्लाघायाम्" "विद सम्वरणे" इति धातुद्वयमत्रोपजीव्यत इति भावः । मायापिहितदृष्टीनान्तु त्वमित्थं भासीत्यभिप्रेत्य तमन्यथा विशिंषन्ति—आत्मारामेति । भागवतपरमहंसानां गुरुत्वेन परमादरविषयमित्यर्थः । तथा उमया तन्नाम्ना विख्याततपस्यया देव्या सह चरन्तं तथा स्वयमपि तपसा परमज्ञानप्रभावेन अभि सर्वतोभावेन ततमैश्वर्यं यस्य तादृशमिति । "तप ऐश्वर्ये" इति धातुरूपजीव्यः इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मृडनायेति "मृड सुखे" ॥ ३५—३७ ॥

आसामिति सार्द्धकम् ॥ ३८–४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तव माहात्म्यं बहिर्दर्शिभिर्दुर्गममित्याहुः—ये त्विति । उमया सह चरन्तं रममाणमपि तपसा अभितप्तं न तु कामेन व्याप्तम् अत एवात्मारामाणां गुरुभिरपि ध्याताङ्घ्रिं तथाभूतमपि त्वामुग्रं परुषं कत्थन्ते विपरीतलक्षणया श्लाघन्ते ये निन्दन्ति ते नूनं तवोतिम् अविदन्निति काकुः त्वँल्लीलां नैव जानन्तीति कामक्रोधाद्यनाचारमयी तवेयं चेष्टा लोकोपहासिका लीलैवेत्यर्थः । हातलज्जाः त्यक्तत्रपाः स्वयं कामक्रोधादिभिश्चर्व्यमाणास्त्वामात्मारामशिखामणिध्याताङ्घ्रिं निन्दितुं लज्जामपि किं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तेषां का कथा ब्रह्मादयोऽपि ते तत्त्वं न जानन्तीत्याहुः—तदिति। तस्माद्ब्रह्मतः सर्गो येषां तेषां मरीच्यादीनां सृष्टिविषयाः शक्तिमात्रं शक्त्यनुरूपमेव स्तुमः न तु यथोचितम् ॥ ३४ ॥

मृडनायेति विषं संहृत्य शीघ्रं लोकसुखं निष्पादयेति ध्वनिः ॥ ३५—३८ ॥

तन्वमीषु सांसारिकजीवेषु परस्परबद्धवैरेषु आत्मारामाणां भवादृशामुपेक्षणमेवोचितं तत्राहुः बद्धेति ॥ ३९ ॥

मे मत्तः स्वस्ति शोभना सत्ता ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मारामाश्च ते गुरवः अनहितोपदेष्टारस्तैर्हृदि विचिन्तितमङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि ये मन्दा उमया सह चरन्तं स्त्रैणं तथोग्रं क्रूरं तथा परुषं हिंस्रं तथा श्मशाने निरतं कत्थन्ते प्रलपन्ति ते नूनं निश्चितं हातलज्जा गतत्रपाः तव ऊतिं लीलां किमविदन् नैव विदुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च तत्तस्मात्तस्य ते स्वरूपगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मादयोऽपि अञ्जोऽञ्जसा न प्रभवन्ति किमु संस्तवने प्रभवन्ति कुतस्तदन्तरान्तरसर्गसर्गविषयाः वयं तत्र प्रभवामः तथापि एतत्स्तोत्रं शक्तिमात्रम् अस्मच्छक्तिपरिमितम् कथम्भूतस्य सदसतोः स्थूलसूक्ष्मयोः देहयोः परतः जीवात् परस्य ॥ ३४ ॥

हे महेश्वर! ते परं रूपं न पश्यामः लोकस्य मृडनाय सुखाय ते व्यक्तिरित्येतत्परं केवलं पश्यामः ॥ ३५ ॥

तासां प्रजानाम् ॥ ३६ ॥

वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आत्मनः सर्वात्मनो हरेर्मायया बद्धवैरेषु अन्योन्यं स्पर्द्धमानेषु ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपां कुर्वतः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन्! आत्माराम और ज्ञानि लोग आपके चरणयुगल का हृदय में चिन्तमनकरते हैं और आप श्रीउमादेवी के साथ तप आचरण करते हैं फिर जो लोग आप को पार्वती के साथ निरन्तररमणकरने वाले, तथा श्मशान में निरत और उग्रपुरुष अर्थात् हिंसक कहते हैं वे निर्लज्ज आपकी लीलाओं को नहीं जानते हैं ॥ ३३ ॥

तस्मात् कार्य कारण से और पर सेभी पर भूमापुरुष ऐसे आपके स्वरूप जानने को ब्रह्मादिक भी जल्दी नहीं समर्थ होसक्ते हैं फिर स्तुति करने में क्या समर्थ होंगे, जब ब्रह्मादिकों की यह दशा तब हमलोगतो उनकी सृष्टि की सृष्टि के रचे हुए हैं तथापि यह जो हमने स्तुति करी है वह अपनी शक्ति के प्रमाण करी है ॥ ३४

हे महेश्वर ! हमलोग तो आपके केवल इसीरूपमात्रको देखते हैं, और आप के पर रूप को नहीं परञ्च इतना तो जानते है कि अव्यक्त कर्म वाले ऐसे आपका प्राकट्य केवल लोकरक्षार्थ ही है ॥ ३५ ॥

श्री शुक उवाच ।

श्री शुकदेवजी बोले, कि—हे राजन्! श्री शङ्कर प्रजाओं का इस प्रकार व्यसन [दुःख] देख कृपा से अति पीड़ित हुए और प्राणी मात्र के सुहृद श्रीमहादेवजी अपनी प्रिया श्रीसती जी से यह बोले ॥ ३६ ॥

शिव उवाच ॥

श्रीशिवजी बोले, कि——हे भवानि ! बड़े खेद की बात है, क्षीर समुद्र के मथने से उत्पन्न हुआ जो विष तिस से यह प्रजाओं की हिंसा उपस्थित भई इसको तो तुम देखो, ॥ ३७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ।
तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ॥ ४१ ॥
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ ४२ ॥
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं [१]जलकल्मषः ।
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥ ४३ ॥
तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ।
परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याऽखिलात्मनः ॥ ४४ ॥
निशम्य कर्म तच्छम्भोर्देवदेवस्य मीढुषः ।
प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शशंसिरे ॥ ४५ ॥
प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किञ्चिज्जगृहुः स्म तत् ।
वृश्चिकाहिविषौषध्यो दन्दशूकाश्च येऽपरे ॥ ४६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

प्राण की रक्षा को चाहने वाले इन लोगों का मै अभय करूंगा । क्यों कि ? समर्थ होने का यही तो प्रयोजन है कि—जो दीन का परिपालन करे ॥ ३८ ॥

साधुजन क्षणभंगुर अपने प्राणों से प्राणियों की रक्षा करते हैं, सो भी कहां की माया से मोहित इसी से वैर बांधने वाले ऐसे प्राणियों में रहकर भी ॥ ३९ ॥

हे भद्रे ! हे सती जी ! कृपा करने वाले पुरुष के ऊपर सर्वात्मा श्रीहरि प्रसन्न होते हैं, और जब साक्षात् भगवान् श्रीहरि प्रसन्न होगये तब हम सब चराचर आपही प्रसन्न हो जाते हैं, तस्मात् इस विष का मैं भक्षण करता हूं जिस से मेरी प्रजा का कल्याण हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जग्धुमत्तुम् ॥ ४१ ॥

करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ॥ ४२ ॥

जलकल्मषो जलदोषो विषं यस्मात् गले नीलं चकार साधोः कृपालोः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

प्रस्कन्नं गलितम् अपरे ये सविषास्तेऽपि जगृहुः अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमित्थं भवानीमामन्त्र्याऽनुज्ञाप्य विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः तद्विषं जग्धुमत्तुमारेभे तत्प्रभावज्ञा भवानी अन्वमोदताऽनुमोदितवती ॥ ४१ ॥

ततस्त्वनुमोदनानन्तरं सर्वतो व्यापि हालाहलाख्यं विषं करतलीकृत्य करतलमात्रपरिमितं कृत्वा भूतसुखकरो महादेवः कृपया अभक्षयत् ॥ ४२ ॥

जलकल्मषरूपं विषं स्ववीर्यं स्वबलं तस्यापि रुद्रस्यापि दर्शयामास यस्मात्तं रुद्रं गले नीलं चकार तच्च नैल्यं साधोः रुद्रस्य विशेषेण भूषणमेवाभूत् जलकल्मषाद्धालाहलमुत्पन्नम् तदा कुतस्तद् विषं कथं जलस्याभासेत्यत्राह—जलकल्मषः जलानामितरेषामेव कल्मषो बाधकमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) गलकल्मषोऽपि विजय० पा०।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृपालूनामियं परिपाटीत्याह—तप्यन्त इति । प्रायशः साधवः साधु कुर्वन्ति परकार्यमिति साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरकार्यप्रसाधनस्वभावाः जनाः प्रायशो लोकतापेन स्वयमपि तप्यन्ते न तद्व्यर्थमपि त्वखिलान्तरात्मनः परमपुरुषस्याराधनं तोषहेतुः ॥४४॥

मीढुषः आश्रिताशीर्वर्षुकस्य शम्भोर्देवस्य तद्विषपानरूपं कर्म श्रुत्वा प्रजाः दाक्षायणी भवानी ब्रह्मा च वैकुण्ठो भगवांश्च शशंसिरे प्रशंसितवन्त इत्यर्थः ॥४५॥

शम्भोर्विषं पिबतस्ततो यत्किञ्चित्प्रस्कन्नं गलितं विषं तत् वृश्चिकादयः भागीजगृहुः विषौषध्यः काकतुण्डकरवीराद्यः । दन्दशूकाः दंशनस्वभावाः अन्ये जन्तवः सर्पाणामुक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवान्यास्तदात्मार्थत्वाद्विषभोजनं किं न निवारितमिति तत्राह—तत्प्रभावज्ञेति ॥ ४१ ॥

गले कण्ठे कल्मषं यस्य स तथा तस्य विषस्य स्ववीर्यं स्वरूपभूतवीर्यम् ॥ ४२ ॥

किं तद्वीर्यमिति तत्राह—यदिति । साधोर्देवस्य भूषणमभूत् दूषणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकोपकारार्थमेव विषपानमित्याशयेनाह—तप्यन्त इति । अनेन किमस्य प्रयोजनमिति तत्राह, परमेति ॥ ४४ ॥

शशंसिरे इत्यनेन रुद्रस्य यशोर्थं हरिणा विषं न पीतमिति ज्ञायते——

"रुद्रस्य यशसोर्थाय स्वयं विष्णुर्विषं विभुः ।
न सञ्जह्रे समर्थोपि वायुश्चोचे प्रशान्तये" ॥—

इति वचनात् ॥ ४५ ॥

विषौषध्यः लाङ्गलीप्रभृतयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्यापि व्याप्तिशीलं विषम् ॥ ४२ ॥

तस्यापीति तत्रापीत्यर्थः । गले नीलमित्यलुक् समासः नन्विदमसम्भवं तत्राह, तच्चेति. कृपया स्वाभीष्टं तद्विभूषणत्वेन भूतवतः स्वस्यैव तादृशीच्छेति भावः ॥ ४३ ॥

लोकतापेन तप्यन्ते तत्तापमयी कुर्वन्तीत्यर्थः । साधवः साधारणा अपि किमुत स इत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यापि तावद्देशव्यापकमपि करतलमात्रपरिमितीकृत्य ॥ ४२ ॥

जलकल्मषो विषं तत्रापि तस्मिन्नपि ॥ ४३—४५ ॥

पिबतस्तस्य पाणेः सकाशात् यत् प्रस्कन्नं चरितं केऽपरे श्वशृगालाद्यास्ते च जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे मत्तः ॥ ४१ ॥

व्यापि हालाहलमपि करतलीकृत्य योगबलेन करतलपरिमितं कृत्वा ॥ ४२ ॥

यद्यस्मात्तत् शिवं गले नीलं चकार तच्च गलनैल्यं साधोः दयालोर्विभूषणमभूत् ॥ ४३—४५ ॥

विषं पिबतः शिवस्य पाणेः हस्तात् यत्किञ्चित्प्रस्कन्नं चरितं तत् वृश्चिकादयः अपरे च ये सविषाः प्रसिद्धास्ते सर्वे जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टम स्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

विश्व के पालन करने वाले भगवान् श्रीशंकरने भवानी श्री सतीजी से पूंछ कर उस विष के पान करने का आरम्भ किया, और आपके प्रभाव को जानने वाली श्रीसतीजी ने भी इसका अनुमोदन किया ॥ ४१ ॥

तब तो सर्वत्र व्याप्त होने वाले उस हालाहल विषको हाथ में लेकर श्रीमहादेवजी ने कृपाकर भक्षणकर लिया ॥४२॥

परंच उस जलके कल्मष ने अर्थात् विषने अपना पराक्रम श्रीशंकर को भी दिखाया क्योंकि गलेमें नील चिन्ह कर दिया पर वह दूषण भी शंकर सदृश साधु का भूषण होगया कि जिससे आपका नाम नीलकंठ होगया ॥ ४३ ॥

भाषा टीका।

प्राय करके साधुजन लोक के दुःख को देखकर बड़े दुःखित होजाते हैं पर यह दुःखी को देखकर कृपा करना अखिलात्मा परम पुरुष श्रीमन्नारायण का परम आराधन [पूजन] हैं ॥ ४४ ॥

देवदेव मीढ्वान् श्रीशंभु के इस कर्म की सब प्रजा और दक्षपुत्री श्रीसतीजी और ब्रह्माजी और भगवान् श्रीविष्णुजी भी प्रशंसा करने लगे ॥ ४५ ॥

श्रीशंभु के पीते समय में जो कुछ थोडासा विष गिर गया उसको विच्छु, सर्प, दंदशूक, [यह भी एक सर्प जाति है] इन सब जन्तुओं ने ग्रहण किया, और उसी से यह विषवाली औषधियां उत्पन्न होगई ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्धमें सप्तम अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममन्थुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥ १ ॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ।
यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ! ॥ २ ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥
तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिम् ॥ ४ ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन्हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ ॥ ५ ॥
ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥ ६ ॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलाऽवलोकनैः ॥ ७ ॥
ततश्चाविरभूत्साक्षाच्छ्री रमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमे मथ्यमानेऽब्धौ लक्ष्म्या विष्णौ वृतेऽसुरैः ।
धन्वन्तरेर्हृते सोमे मोहिन्युद्भव ईर्यते ॥ ० ॥

हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥

देवयानस्य ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य सम्बन्धिने हविषे ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया प्रागेवकृतया ॥ ३ ॥

भगवतो यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महिं महिमानं दन्तैः शिखरकल्पैर्हरन् चन्द्रवत्पाण्डुर इत्यनुषङ्गः ॥ ४—६ ॥

वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यो रतिकर्य्यः ॥ ७ ॥

सुदामा पर्वतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामनी स्फटिकाहिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती श्रीः सम्पत्साक्षान्मूर्तिधारणी सती सैव भगवत्परा रमा आविरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं वृषाङ्केण रुद्रेण गरे विषे पीते भक्षिते सति ते सर्वे सुरदानवाश्चेन्द्रादयो वैरोचनादयश्च तरसा बलेन सिन्धुं ममन्थुः ततस्तस्मिन् सिन्धावेवं मथ्यमाने सति ततो विषादनन्तरं हविर्धानी सुरभिः कामधेनुरभवत् ॥ १ ॥

तां हविर्धानीम् अग्निहोत्रीं दधिपयोघृतादिहविःप्रधानेनाग्नि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

होत्रादिवैदिककर्मनिष्पादिनीं ब्रह्मवादिनः ऋषयो जगृहुः स्वीकृतवन्तः किमर्थम् ? हे नृप ! देवयानस्य देवा यान्त्यस्मिन्कर्मणा इति देवयानं तस्य यज्ञस्य सम्बन्धिने मेध्याय हविषे पय आदिहविरर्थम् ॥ २ ॥

ततो हविर्धान्युद्भवानन्तरं चन्द्रवत्पाण्डुरः शुभ्रो हय उच्चैःश्रवा इति प्रसिद्धः उदुबभूव तस्मिन्नुच्चैःश्रवसि हये ईश्वरशिक्षया "लोभः कार्यो न वै जातु रोषःकामस्तु वस्तुषु" इत्यादिकरीत्या शिक्षया इन्द्रः स्पृहां न चक्रे उच्चैःश्रवस्युत्पन्नामपि स्पृहामभिव्यक्तां न चक्रे किन्तु मनस्येवाधादितिभावः । बलिः स्पृहां चक्रे इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत उच्चैःश्रवस उदयानन्तरम् ऐरावताख्यो वारणेन्द्रो गजश्रेष्ठः विनिर्गतः कथम्भूतः भगवतो रुद्रस्य श्वेताद्रेः कैलासस्य महिं माहात्म्यं शोभां चतुर्भिर्दन्तैः शिखरतुल्यैर्हरन् चन्द्रवत् पाण्डुर इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

ततोऽष्टौ दिग्गजा अभवन् ततो हे नृप ! अभ्रमुवादयोऽष्टौ करिण्योऽभवन् ततो महोदधेः कौस्तुभाख्यं रत्नमभूत् स च पद्मरागो मणिः तस्मिन् महामणौ भगवान् हरिः वक्षसोऽलङ्करणे निमित्ते स्पृहां चक्रे ॥ ५ ॥

ततः पारिजातो वृक्षः सुरलोकस्य विभूषणभूतोऽभवत् कथम्भूतः यः शश्वत्सदाऽर्थिनः अर्थैः पूरयति पूरयन्नर्थान्पूरयन् भुवि भवान् यथार्थान् पूरयत्यर्थिनामर्थांस्तथाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ततश्चाप्सरसः उदुबभूवुः कथम्भूताः ? स्वर्णाभरणविशेषकण्ठाः शोभनानि वासांसि यासां ताः स्वर्गिणां स्वर्गतानां सुन्दरगतिभिर्लीलावलोकनैश्च रमण्यः प्रियाः स्वर्गिणां रतिकर्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः साक्षाच्छ्रीर्लक्ष्मीराविरभूत् कथम्भूता ? भगवत्परा भगवदनन्यार्हा कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती यथा सौदामिनी विद्युत्तद्वत् सुदामा पर्वतः तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

किमर्थं जगृहुरिति तत्राह—यज्ञस्येति । हविषे यज्ञस्य देवानां सोमपानस्य च मेध्याय देवानां सोमपानं यस्मिंस्तथा तस्येति ॥ २—३—४—५ ॥

सुरलोकं विभूषयतीति सुरलोकविभूषणः ॥ ६ ॥

निष्कमाभरणविशेषः रमण्यो रमणीयाः ॥ ७ ॥

रुच्या विशिष्टं द्योतयतीति विद्युत्सा च सौदामनी ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऐरावतादयस्त्वष्टौ दिग्गजा अभवंस्ततः ।
अभ्रमुप्रमुखा अष्टौ करिण्यस्त्वभवन्नृप ! ॥

कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन् मणौ स्पृहाञ्चक्रे वक्षोऽलङ्करणे हरिः ॥

इति क्वचित् पाठः ततोऽभवत् पारिजात इति ॥ १—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मथनोद्भूतरत्नानां लक्ष्म्या विष्णौ वृते स्मृते ।
उत्थिते ऽथ कृते दैत्यैर्मोहिन्याद्भुतमष्टमे ॥ ० ॥

हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥

देवयानस्य ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया दैत्यानां मनोवर्द्धनार्थं प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥

भगवतः शम्भोर्यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महिं महिमानं दन्तैः शिखरतुल्यैर्हरन् ॥ ४—६ ॥

गत्यादिभिः रमण्यः रमयित्र्यः ॥ ७ ॥

श्रीः सम्पत्तिः साक्षात् मूर्तिमतीत्यर्थः । रमा हरिं रमयन्ती हरेः प्रेयसी रूपा च प्रादुर्भूता कीदृशी भगवती चासौ परा पूर्वस्याः सकाशात् श्रेष्ठेति पूर्वस्या एतद्विभूतिरूपत्वमिति भावः । पूर्वा यथा विद्युत् उत्तरा यथा सौदामनी स्फटिकमयसुदामापर्वतभवत्वात् पूर्वस्याः सकाशादधिककान्तिमती कान्त्येति सम्पत्तिपक्षे कमिरिच्छार्थको धातुः अभिलाषेणेत्यर्थः । दिशस्तत्स्था दिग्वर्तिनो जनान् रञ्जयन्ती सम्पत्तिरस्माकं भूयादिति रागवतीः कुर्वती पक्षे दिशः पूर्वाद्याः कान्त्या स्वरोचिषा रञ्जयन्ती ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हविर्धान्याद्यमृतान्तपदार्थोत्पत्तिं भगवती भगवत्संयोगम् अमृतहरणाद्यसुरदौरात्म्यं मोहनीरूपाविर्भावञ्च वर्णयति—पीते गरे इत्यष्टमेनाध्यायेन ॥ १ ॥

अग्निहोत्रीं घृतादिद्वाराऽग्निहोत्रादिकर्मोपकारिकाम् ऋषयो जगृहुः कस्मै प्रयोजनाय ? देवयानस्य देवो विष्णुर्वित्सोत्पादनद्वारा तत्प्रापकस्य यज्ञस्य हविषे ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया "लोभः कार्यो न वो जातु" इत्येवम्भूतया ॥ ३ ॥

चतुर्भिर्दन्तैर्युक्त इति शेषः । भगवतो यः श्वेताद्रिस्तस्य महिं महिमानं हरन् अर्थात् श्वेतो वारणेन्द्रो विनिर्गतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यः रमयन्त्यः ॥ ७ ॥

ततस्तदनन्तरं सुदामा पर्वतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं विस्फुरन्ती विद्युत् यथा कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती भगवत्परा साक्षाद्रमा आविरभूत् तस्या विभूतिभूता यस्यां सर्वेषां भार्याबुद्ध्या स्पृहा जाता सा श्रीः सम्पत्तिः रमाश्रया जाता भगवदुपासकान् भगवद्भक्तानुरूपस्वतनुप्रकाशनेन निःश्रीकान् देवान् स्वविभूतिरूपश्रीप्रकाशनेन च तोषयन्तीति प्रयोजनद्वयचिकीर्षया लक्ष्मीर्जातेति भावः । अन्यथा रमा श्रीरिति पुनरुक्तिः स्यात् "तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे"

तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुर[१] मानवाः ।
रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥ ९ ॥
तस्या आसनमानिन्ये महेन्द्रो महदद्भुतम् ।
मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुम्भैर्जलं शुचि ॥ १० ॥
आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः ।
गावः पञ्च पवित्राणि वसन्तो मधु[२] माधवौ ॥ ११ ॥
ऋषयः कल्पयाञ्चक्रुरभिषेकं यथाविधि ।
जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नटयश्च ननृतुर्जगुः ॥ १२ ॥
मेघा मृदङ्गपणवमुरजानकगोमुखान् ।
व्यनादयन् शङ्खवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् ॥ १३ ॥
ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीम् ।
दिगिभाः पूर्णकलशैः सूक्त[३] वाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्यनन्तरश्लोकोक्त्या सर्वेषां दोषभागित्वमूर्खत्वप्रसङ्गश्च स्यात् तस्मात्सम्पत्तिदृष्ट्या सर्वेषां स्पृहा जाता साक्षाद्रमा तु तान् पुत्रान् ज्ञात्वा भगवन्तं शरणं गतेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रियै नमः ॥

रिङ्खन्मृङ्गकदम्बडम्बरपरिष्वङ्गप्रसङ्गाकुल—
प्रत्यूषस्फुरमाणपङ्कजवनीसौभाग्यसर्वङ्कषः ॥
स्कांयाः स्ववशंवदीकृतजगद्रक्षैकदीक्षाधरो
लक्ष्म्याः कोऽपि नमज्जनेषु पतताञ्चिक्ष्कश्चनोज्जीवनः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब वृषभध्वज श्रीशंकर ने विष पान कर लिया तब सब देवता और दानव बडे प्रसन्न होकर बडे वेग से सिंधु को मथने लगे तब उसमें से सुरभि गौ उत्पन्न भई ॥ १ ॥

हे नृप ! अग्निहोत्र का साधन रूप ऐसी उस गौ को ब्रह्म लोक के मार्ग को प्राप्त करने वाले यज्ञ के हविष के अर्थ ब्रह्मवादि ऋषि लोगों ने ग्रहण कीनी ॥ २ ॥

तिसके पीछें उच्चैःश्रवा नाम का चन्द्रमा के सदृश श्वेत घोडा उत्पन्न हुआ, उसमें बलि ने स्पृहा करी, श्रीकृष्ण की शिक्षा से इन्द्र चुप रहे ॥ ३ ॥

तदनंतर ऐरावत नाम वाला वारणेन्द्र (हस्तियों का इंद्र) चंद्र के सदृश श्वेत हाथी निकसा, जोकि, अपने श्वेत दांतों से श्रीशंकर के कैलास पर्वत की महिमा को हरने वाला हुआ, अर्थात् उसके दंत कैलास के शिखर सदृश रहे ॥ ४ ॥

फिर महोदधि से एक रत्न कौस्तुभ नामक पद्मराग मणि उत्पन्न हुआ, उस मणि में वक्षःस्थल के अलंकार के निमित्त श्रीहरि ने स्पृहा कीनी ॥ ५ ॥

ताके पीछे सुरलोक का भूषण रूप पारिजात [कल्पवृक्ष] हुआ जो याचकों के मनोरथ को पूर्ण करता है, हे राजन्! जैसे पृथिवी में आप अर्थिओं की कामनाओं को पूर्ण करते हो ॥ ६ ॥

तिसके पीछें अप्सरायें उत्पन्न हुईं, जो कंठ में पदक पहरे हैं और सुन्दर वस्त्रों को धारण करें हैं और ललित गति तथा लीला पूर्वक अवलोकन से स्वर्ग के लोगों को रमाने वाली हैं ॥ ७ ॥

तदनंतर भगवत्परायण साक्षात् श्रीमहालक्ष्मीजी प्रकट भई, जैसे सघन घनकी वीजुली होवे तिस प्रकार अपनी कांती से सब दिशाओं को प्रकाशित करती भई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चेतो येषाम् ॥ ९ ॥

भगवद्वक्षसि स्थितया श्रिया विलोकितानां सुराणां यथापूर्वं संपत्प्राप्तिमसुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुमभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह—तस्या आसनमित्यादिना । अथात्मीद्धारुणीत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ १० ॥

(१) दानवाः इति वीर० (२) माधवमिति विजय० (३) वाक्यैरिति वीर० विजय० ।

समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ।
वरुणः स्रजं वैजयन्तीं मधुना मत्तषट्पदाम् ॥ १५ ॥
भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः ।
हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुण्डले ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पञ्च पवित्राणि पञ्च गव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि पाठान्तरेऽपि द्वन्द्वैक्ये स एवार्थः मधुमासे भवं माधवीति वा ॥ ११ ॥

अभिषेकमभिषेकोचितं विधिं नत्यो नटानां स्त्रियः ॥ १२ ॥

शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निःस्वनो येषां तान्मृदङ्गादीन् ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यां रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चित्तं येषां ते सर्वे ससुरासुरमानवाः स्पृहां चक्रुः ॥ ९ ॥

भगवद्वक्षःस्थितया श्रिया विलोकितानां देवादीनां यथापूर्वं सर्वसम्पत्प्राप्तिमसुराणां तद्विपर्ययं च वक्तुं तस्या अभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह—तस्या इत्यादिना । अथासीद्वारुणीत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन तस्या रमायाः उपवेशनार्थं महदद्भुतं महच्च सिंहासनम् इन्द्र आनीय समर्पितवान् गङ्गादयः सरिच्छ्रेष्ठाः देहयुक्ताः सत्यः हेमकुम्भैः शुद्धं जलमानिन्यिरे ॥ १० ॥

भूमिरपि मूर्तिमती सती अभिषेचनिका अभिषेकोचिता ओषधीः सकला आहरदानिन्ये गावस्तु पञ्चपवित्राणि पञ्च गव्यान्याजह्रुःवसन्त ऋतुः मूर्तिमान् मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवफलपुष्पाद्युपाहरदित्यनुषङ्गः पाठान्तरे द्वन्द्वैक्येऽपि स एवार्थः मधुमासे भवं माधवीति वा ॥ ११ ॥

तत ऋषयोऽभिषेकं यथाविधि अभिषेकोचितविधिं यथावत्कल्पयाञ्चक्रुः गन्धर्वा भद्राणि मङ्गलानि जगुः नत्यः नटानां स्त्रियः ननृतुर्जगुश्च ॥ १२ ॥

मेघा मूर्तिमन्तो मृदङ्गादीन्वाद्यविशेषान् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निस्स्वनो येषां तान्मृदङ्गादींश्च ॥ १३ ॥

ततः पद्मकरां सतीं श्रियं दिग्गजाः पूर्णकलशैः सर्वौषधीयुक्तैः सरिच्छ्रेष्ठानीतैर्द्विजेरितैः सूक्तवाक्यैराभिषेचनिकमन्त्रैस्सह अभिषिषिचुः अभिषिक्तवन्तः ॥ १४ ॥

ततः समुद्रः पीतकौशेयवाससी समर्पितवान् ततः वरुणः मधुना मधुपानेन मत्ताः षट्पदाः भृङ्गा यस्यां तां वैजयन्तीं वनमालां समुपाहरदित्यनुषङ्गः ॥ १५ ॥

विश्वकर्मा प्रजापतिः भूषणानि सरस्वती हारम् अजो ब्रह्मा पद्मं नागाश्च कुण्डले समुपाहरन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रूपादिमहिम्ना ॥ ९—१० ॥

अभिषेचनिकाः अभिषेकयोग्याः साधनानि पञ्च पवित्राणि गोमयादीनि माधवं स्वकालसम्भवम् ॥ ११—१२ ॥

शङ्खादीनां तुमलः निःस्वनो येषु ते तथा ॥ १३—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

चक्रुः स्पृहामिति सम्पदधिष्ठातृत्वज्ञानेन तदधिष्ठानान्महासम्पल्लाभः स्यादित्येवमेव मत्वा नान्यथा ते हि प्रायो महाभक्ताः अतएवाग्रे सर्वेषां निजनिजोपायनादिमयभक्तिरेव वर्णनीया । आक्षिप्तचित्तत्वं विस्मयेनैवेति ज्ञेयम् ॥ ९—१२ ॥

मेघा वसन्तवत्तदधिष्ठातृदेवाः ॥ १३ ॥

नात्य इति नटस्येयमित्यर्थे । नत्य इति पाठश्चेन्नर्तक्य इत्येव व्याख्यायेत ॥ १४—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्यां पूर्वस्यां सम्पद्रूपायामेव स्पृहां नतूत्तरस्याम् "तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः" इति वक्ष्यमाणवाक्येन तस्या जगज्जननीत्वज्ञापनात् किञ्च तस्या अपि रूपादीनां महिना महिम्ना मा आक्षिप्तानि नैवासक्तानि चेतांसि येषां ते यतस्ते तस्याः सकाशाद्राज्यभोगादि प्रेप्सव इति भावः ॥ ९ ॥

तस्याश्चेति चकारात् हरिप्रेयसीरूपायाश्च ॥ १० ॥

आभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पञ्च पवित्राणि पञ्च गव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवपुष्पफलादि मधुमाधवमिति पाठे मधुमासोद्भवं मधु ॥ ११—१३ ॥

श्रियमिति सम्पद्रूपां देवीमिति "दिवुक्रीडायाम्" भोगैश्वर्यवितरणेन क्रीडन्तीं पद्मकरामिति हरिप्रेयसीरूपां सतीं पतिव्रताम् ॥ १४ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना ।
चचाल वक्त्रं सुकपोलकुण्डलं सव्रीडहासं दधती सुशोभनम् ॥ १७ ॥
स्तनद्वयं[1] चातिकृशोदरी समं निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितम् ।
ततस्ततो नूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥
विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारि सद्गुणम् ।
गन्धर्वयक्षाऽसुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नाऽन्वविन्दत ॥ १९ ॥
नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम् ।
कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥
धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् ।
वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पीतकौशेये इति अभिषेकानन्तरं पीतवस्त्रस्यैव विहितत्वात् ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तानि चेतांसि येषां ते ॥ ९ ॥ १० ॥

आभिषेचनिकाः अभिषेकार्हाः पञ्चपवित्राणि पञ्चगव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ मासद्वयोद्भवपुष्पादिबाहुल्यपेक्षासूचनाय तौ मासावेवाहरदित्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मेघास्तदधिष्ठात्र्यो देवताः तुमुलो निःस्वनो येषां तान् मृदङ्गादीन् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् ॥ १३—१५ ॥

अजो ब्रह्मा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उनके रूप, औदार्य, (उदारता) अवस्था, वर्ण, और महिमा, से सबों के चित्तका आकर्षण होगया, अत एव उन श्री जी के विषै सुर, असुर, और मनुष्य, सबों ने स्पृहा कीनी (केवल धन धान्यादि संपत्यर्थ) ॥ ९ ॥

महेन्द्र नें तो उनको परम अद्भुत आसन लाकर बिछाया और नदियों में उत्तम गंगा यमुना प्रभृति सरिताओं ने सुवर्ण के कलसों से पवित्र जल समर्पण किया ॥ १० ॥

और अभिषेक के उचित सम्पूर्ण औषधियों को पृथिवी ने समर्पण किया, गायों ने पंच गव्य, और वसन्त ऋतुने फल पुष्प अथवा मधु समर्पण किया ॥ ११ ॥

और ऋषि लोगों ने यथा विधि श्री जी का अभिषेक किया और गन्धर्व लोग मंगल गान करने लगे नटी लोग नाचने लगी ॥ १२ ॥

तथा मेघ लोग मृदंग, पणव, मुरज, आनक, गोमुख, शंख, वेणु, वीणा, इन सबों का जैसे तुमुल शब्द हो इस प्रकार नाद करते हुए, ॥ १३ ॥

तदनंतर पद्म जिन के हस्त में ऐसी श्रीदेवी को दिग्गजों ने ब्राह्मणों के मुख से उच्चरित सूक्त के वाक्यों सहित पूर्ण कलसों से अभिषेक किया ॥ १४ ॥

जब दिशाओं के गज अभिषेक कर चुके तब श्रीजी के पिता समुद्र ने पीतांबर युगल वस्त्र समर्पण किये, और वरुण जी ने मकरंद के मारें जामें भ्रमर गुंजार कर रहे एसी वैजयंती माला समर्पण करी ॥ १५ ॥

और विश्वकर्मा प्रजापति ने विचित्र भूषण, सरस्वती ने हार, ब्रह्मा जी ने कमल, और नाग लोगों ने कुंडल समर्पण किये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पदमाश्रयं ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणो नित्याः सन्तो गुणा यस्मिंस्तं नान्वविन्दत् कश्चित्कस्यचिद्दोषस्य सद्भावात् ॥ १९ ॥

तदेवाह—नूनमिति, त्रिभिः । मन्युनिर्जयो नास्ति दुर्वासः प्रभृतिषु गुरुशुक्रादिषु सङ्गवर्जितं ज्ञानं नास्ति महत्त्वेऽपि ब्रह्मसोमादौ न कामनिर्जयः परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इन्द्रादिः सः किमीश्वरः ॥ २० ॥

न भूतसौहृदं परशुरामादिषु न मुक्तिकारणं त्यागः शिबिप्रभृतिषु पुंसः कार्तवीर्यादेर्वीर्यमस्ति अजवेगनिष्कृतं कालवेगेन परि-

(१) चारु इति वीर०

क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ।
यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न कांक्षते हि माम् ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं विमृश्याव्यभिचारि[1] सद्गुणैर्वरं निजै[2]काश्रयतयाऽगुणाश्रयम् ।
वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥ २३ ॥

तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ।
तस्थौ[3] निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन[4] याता ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इतं तु न भवति गुणसङ्गवर्जितः सनकादिर्द्वितीयो मम वरो न हि समाधिनिष्ठत्वात् ॥ २१ ॥

चिरायुष्यपि मार्कण्डेयादौ शीलमङ्गलं नास्ति इन्द्रियदमनशीलत्वात् क्वचित्तदप्यस्ति हिरण्यकशिपुप्रभृतौ आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं दुर्ज्ञानं भगवद्द्वेषेणाकस्मादेव मृत्युसम्भवात् यत्र कुत्र च श्रीरुद्रे मार्कण्डेयादिवदिन्द्रियदमनाद्यभावाच्छीलं मङ्गलं चायुर्निश्चयश्चत्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिद्दोषस्तथाऽपि सोऽप्यमङ्गलः श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः श्रीमुकुन्दं लक्ष्यीकृत्याह, कश्चेति । कश्चित्सुमङ्गलो निरवद्यश्च स तु मां न हि कांक्षते आत्मारामत्वात् ॥ २२ ॥

एवं विमृश्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वव्रे तत्किम् ? अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्गुणैर्निजैकाश्रयतया च नैरपेक्ष्येण वरं सर्वोत्तमं तत्र हेतुः अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतम् पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः, अतएव स्वस्य ईप्सितं किञ्च सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपेक्षितं वृतम् अयं भावः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षस्तथाऽप्याश्रिता अणिमादिसिद्धीर्यथा नोपेक्षते तद्वन्मामपि नोपेक्षेत तावतैव तत्सेवयाऽहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति तमेव वृतवतीति ॥ २३ ॥

तदेवाह, तस्यांसदेशे कमनीयां नवकञ्जमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा तूष्णीं तस्य निकटे तस्थौ कथम्भूतां मालाम्? माद्यन्तो ये मधुव्रतास्तेषां वरूथस्य गिरा उपघुष्टां नादितां कथम्भूता श्रीः सव्रीडहासेन विकसन्नयनं तेन तस्योरः स्वधाम याता सती वक्षः प्रतीक्षमाणा तस्थावित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कृतस्वस्त्ययना कृतमङ्गलाश्रया श्रीनंदन्तो द्विरेफा भ्रमराः यस्यां ताम् उत्पलस्रजं पाणिना परिगृह्य निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य स्वाभिमतस्य पुंसः कण्ठे निधातुं परिगृह्येतिभावः चचाल कथम्भूता सती शोभनयोः कपोलयोः कुण्डले प्रचलती यस्मिन् सव्रीडो हासः यस्मिंस्तत्सुशोभनमतिसुन्दरं वक्त्रं दधती ॥ १७ ॥

तथा चन्दनकुङ्कुमाभ्याम् उक्षितं सिक्तं लिप्तं समं निरन्तरं च यत्स्तनद्वयं तच्च चारु सुन्दरं कृशञ्चोदरं च दधती ततः सा श्रीः नूपुराणां वल्गुभिर्मधुरैः शिञ्जितैरितस्ततः विसर्पती चलन्ती हेमलतेव बभौ ॥ १८ ॥

तत आत्मनः स्वस्याः पदमाश्रयं ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणो नित्याः स्वाभाविकाः सन्तः कल्याणगुणाः यस्मिंस्तान्निरवद्यं निरस्तहेयगुणाम् एवंभूतं पदं गन्धर्वादिमध्ये विलोकयन्ती विचारयन्ती नान्वविन्दत नापश्यत् क्वचित्कस्यचिद्दोषस्य दर्शनेन नान्वविन्दतेति भावः ॥ १९ ॥

तदेवाह—नूनमिति त्रिभिः । यस्य रुद्रदुर्वासःप्रभृतेस्तपस्त्वस्ति तस्य मन्युनिग्रहस्तु नास्ति नूनमिति निश्चये यस्य तु गुरुशुक्रादेर्ज्ञानमस्ति न तस्य ज्ञानं सङ्गवर्जितं किन्तु फलसङ्गादियुक्तमेव कश्चिद्ब्रह्मादिर्महांस्तथापि न तस्य कामनिर्जयोऽस्ति दुहितुरेव पत्नीत्वेन गृहीतत्वादिति भावः । यः परतोऽपाश्रयः परपेक्षैश्वर्याश्रय इन्द्रादिः स किमीश्वरः? अनीश्वर एवेति भावः ॥ २० ॥

क्वचित्परशुरामादौ धर्मोऽस्ति तथाऽपि न भूतसौहृदमस्ति त्यागः क्वचिच्छिबिप्रभृतिष्वस्ति यस्त्यागः शिब्यादिगतःस न मुक्तिकारणं न मुक्तिहेतुः पुंसः कार्त्तवीर्यादेः वीर्यमस्ति तथाऽपि तद्‌जवेगेन कालवेगेन निष्कृतं परिहृतन्तु न भवति द्वितीयः भगवतोऽन्यः कश्चिदपि सनकादिरपि सत्वादिप्राकृतगुणसङ्गवर्जितो न भवति"न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः"इत्युक्तरीत्या गुणत्रयनिर्मुक्तस्य श्रीभगवदन्यस्य कस्याऽपि जन्तोरभावादिति भावः ॥ २१ ॥

क्वचिन्मार्कण्डेयादिषु चिरायुरस्ति न तु शीलं मङ्गलञ्चास्ति इन्द्रियदमनधर्मशीलत्वादिति भावः क्वचित्तदप्यस्तिचेदायुषः स्थैर्यं न वेद्यं न निश्चेयं कुत्रचित् रुद्रादौ उभयं चिरायुष्यं शीलञ्चास्ते तथापि स रुद्रादिरमङ्गलः अमङ्गलवेषः श्रीभगवन्तं लक्ष्यीकृत्याह—यश्च कार्त्स्न्येन सद्गुणाश्रयनिरवद्यनिरतिशयमङ्गलमूर्तिर्भगवान् स तु मां न हि कांक्षते स्वत एव पूर्णत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

एवमित्थं विमृश्य रमा लक्ष्मीः निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं पतिं वव्रे, तत्र हेतुं वदन्मुकुन्दं विशिनष्टि—अव्यभिचारिभिरनितरसाधारणैर्मङ्गलगुणैर्निजैः स्वकीयैर्निरुपाधिकैराश्रयतः आश्रयणाद्वरं सर्वोत्कृष्टम् अगुणाश्रयं सत्वादिप्राकृतगुणानाश्रयं च निजैराश्रयतागुणाश्रयम् इतिपाठान्तरं तदा निजैरव्यभिचारि-

(१) सद्गुणं पदं निजैकाश्रयि सद्गुणाश्रयम् इति विज० । (२) राश्रयतो इति वीर० । (३) निधाय । (४) भीता इति च विज० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्गुणैराश्रयतया प्राकृतगुणाश्रयं वरम् उत्कृष्टमित्यर्थः । सर्वगुणैराश्रयणसौकर्यावहैराश्रयणीयत्वेनापेक्षितम् अत एवेप्सितमाप्तुमिच्छाविषयं मुकुन्दं वरं वव्रे ॥ २३ ॥

उक्तवरणप्रकारमेवाह—तस्येति । तस्य मुकुन्दस्य अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे कमनीयां नवकञ्जमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा तूष्णीं तस्य निकटे तस्थौ, कथम्भूतां मालाम् ? माद्यतां मधुपानमत्तानां मधुव्रतानां भ्रमराणां वरूथस्य समुदायस्य गिरोपघुष्टां ध्वनितां; कथम्भूता लक्ष्मीः ? सव्रीडहासेन विकसत् यन्नयनं तेन तस्य भगवत उरो वक्षः स्वधाम स्वाश्रयं याता तद्वक्षः स्वाश्रयत्वेन प्रतीक्षमाणा सतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वक्त्रं समं स्तनद्वयञ्च दधती ॥ १७—१८ ॥

आत्मनः स्वस्य निर्दोषं गन्धर्वादिषु पदं स्थानं पतिलक्षणं स्थानं नान्वविन्दतेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु, पदमनुपलभ्य किं पुंश्चली जातेत्याशङ्कां श्लोकद्वयेन परिहरति—नूनमिति । यस्य तपोऽस्ति तस्य मन्युनिर्जयो नास्ति नूनं निश्चये "नूनं तर्केऽर्थनिश्चये" इत्यभिधानात् इति तर्कयामि वा

" विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् " इति.

अनेन ऋषितया नारदादयः प्रतिषिद्धाः कश्चित्पुंसि ज्ञानमस्ति तस्य ज्ञानं सङ्गवर्जितं फलस्नेहरहितं न स्यात् नूनमित्यत्राप्यनुकृष्यते अनेन बृहस्पत्यादयो निषिद्धाः कश्चिद्ब्रह्मा तत्र महानस्ति तस्य ब्रह्मणः कामनिर्जयो नास्ति " प्रजापतिः स्वां दुहितरम् अभ्यध्यावत्" इति श्रुतेः । "कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति च. यः परतो व्यपाश्रयः परमन्यमाश्रयत इति स ईश्वरः किं नैव अनेन रुद्रादिर्निवारितः ॥ २० ॥

तर्हि दण्डपाणिः स्यादिति । तत्राह—धर्मइति । कचित्संयमिन्यां धर्मोऽस्ति तस्य धर्मस्य भूतेषु दया नास्ति निरनुक्रोशाधिकारप्रवृत्तत्वात् कचित्कस्मिंश्चित्पुंसि पुण्यलक्षणो धर्मोऽस्ति तस्य प्राणिषु सौहृदं दुर्लभमिति सामान्यनिषेधो वा तद्य त्यजनं च अर्थिभ्यो देवतादिभ्यो वाऽन्यायार्जितधनादिदानं त्यागः तच्च मुक्तिकारणं न भवति भगवदर्पणबुद्ध्याऽननुष्ठितत्वात् हानोपादानाखिललक्षणत्यागाधिकारित्वाद्वायुरपि मुक्तिकारणं न " मोक्षदस्तु जनार्दनः" इति वचनाद्वा अनेन वायुर्लक्ष्यते कचित्पुंसो वीर्यं तापादिदुःखनिवारकमस्ति तदजवेगनिष्कृतं न कालचक्रविजयि भवति अनेन चन्द्रो निवारितः "क्षीणः क्षीणः प्रविशति"इति वचनात् गुणसङ्गवर्जितो द्वितियो न हि हरिं विनेति शेषः ॥ २१ ॥

कचिद्वस्तुनि चिरायुरस्ति चेत्तस्य शीलमङ्गलं न हि । चिरजीविवत् कचिद्वस्तुनि तच्छीलमप्यस्ति तस्यायुषो न वेद्यम् आयुर्ज्ञानं दुःशकमित्यर्थः । कुत्र च कापि यत्र यस्मिन् पुंसि उभयमायुः शीलं च सोऽपि पुमानमङ्गलः गर्वितः सुमङ्गलः कश्चन लोकविलक्षणो मुक्तजातीयो मां कांक्षते यदि सोऽपि न भवतीति शेषः ॥ २२ ॥

एवमिन्द्रादीनपि विमृश्य दोषानुक्त्वा रमा मुकुन्दं परम्पदं वव्रे इत्यन्वयः अव्यभिचारिणो नातिव्याप्ताः सन्तः अव्याप्त्यसम्भवाख्यदोषरहिता गुणा लक्षणानि यस्य स तथा तं निजाश्रैकाश्रयिणश्चैकस्मिन्नेव वर्तमानाश्च सन्तश्च तपआदिगुणा येषां ते तथा तेषां पुंनामाश्रयं निजत्वादेकाश्रयित्वं निजमात्मीयनित्ययोरिति तत्तत्सत्ताप्रदत्वेन तदाश्रयत्वं युक्तं भक्त्यादिसर्वगुणैरपेक्षितत्वं तत्त्वन्यथा सौशील्यादिगुणैर्वा काचन काङ्क्षत इत्यस्यापवादमाह, निरपेक्षमिति. तर्हि न कश्चन तस्मिन्नादरं करोतीति तत्राह ईप्सितमिति—

एष ब्रह्माऽतिवृद्धस्तपति दिनपतिश्चञ्चलो मातरिश्वा —
दिग्वासा नीलकण्ठोऽप्यदशपतिरसौ गर्वितः क्षीयतेऽब्जः ॥
इत्थं देव्या विचिन्त्य भ्रमरकुलकलागीतशब्दप्रफुल्ला —
दत्ता माला मुरारेः सुरतरुकुसुमालङ्कृता पातु युष्मान् ॥

इति पुराणज्ञा व्याचक्षते ॥ २३ ॥

तस्य हरेरंसे मालां निवीय निधाय तस्थावित्यन्वयः उशतीमिष्टसाधनीभूतां कान्तां वा व्रीडया सह वर्तमानः सव्रीडः स चासौ हासः सव्रीडहासः तेन विकसितनयनेन स्वस्या धाम तस्य हरेः उरः पश्यतीति शेषः भीता शरीरकंपोपेता भयं च शृङ्गारविशेषः—

"अनाद्यनन्तकालं च विष्णुमेवाश्रिता रमा ।
अन्येषां ज्ञापनार्थाय दोषानुक्तेतरान् जहौ" ॥—

इति वचनात् अधुना हरेर्लक्ष्मीप्राप्तिर्न पूर्वमिति शङ्कापरिहर्तव्या स्वस्याः श्रियः इत्युत्तरश्लोकविशेषणसामर्थ्याच्च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्यशिक्षार्थं श्रियश्चरितमाह—विलोकयन्तीति ॥ १९ ॥

अन्येषां स्वल्पगुणत्वेऽसतिदोषमिश्रतामाह——नूनमित्यादिद्वयेन । अत्र तप आदिभिरपि न साम्यं विवक्षितम् । असाम्यप्रसिद्धेः । यथोक्तम् "इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र" इत्यादौ प्रार्थ्यो महत्त्वमिच्छद्भिरिति किन्त्वन्यदीयतपआदिलेशानां सतामपि दोषान्तरोपरक्तत्वमित्येवमत्यन्तासाम्यमेव विवक्षितं परतो व्यपाश्रय इति गुणसाम्यमपि प्रत्याख्यातम् ॥ २० ॥

अजवेगेति यतस्तेषां तत्तद्गुणत्वमपि मायागुणकृतमेव न तु तदतीततद्गुणत्वमिति परामृशति—नहीति । हि यस्मात् द्वितीयः श्रीमुकुन्दादन्यः अनेन सनकादय आत्मारामा अपि परिहृताः तेषां शमदमादिगुणानां मायिकत्वात् तथा शिवोऽपि परिहृतः "शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः" इति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

"हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्" इत्याद्युक्तेः यद्वा यो वा कश्चिद्गुणसङ्गवर्जितोऽस्ति सोऽपि द्वितीयो मुकुन्दस्य तुल्यगुणो न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शिवं परिहर्त्तुमुपक्रमते—कचिदिति । चिरायुश्चिरजीविता शीलमङ्गलशब्देनात्र भोग उच्यते इन्द्रियदमनशीलत्वादिति टीकायां हेतुविन्यासात् अभोगिनोऽमङ्गलस्वभावत्वेन लोके नामाग्रहणादर्शनाञ्च यद्वा क्वचित् मयदानवादौ चिरजीवितास्ति शीले स्वभावे मङ्गलं माङ्गल्यं नास्तीत्यर्थः । असुरस्वभावत्वादेव क्वचित् बलिप्रभृतौ शीलमङ्गलमप्यस्ति किन्त्वायुषो वेद्यं वेदनं नास्ति मरणानिश्चयात् यत्र शिवे मङ्गलस्वभावो नित्यत्वाच्चायुषो वेद्यत्वं चत्युभयमप्यस्ति सोऽप्यमङ्गलः बहिःश्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः श्रीमुकुन्दं लक्ष्यीकृत्याह—यः कश्च कोपि तत्तद्गुणातिक्रमेणानन्तगुणत्वात्तद्दोषहीनत्वाञ्च सुमङ्गलः अतिशयेन सर्वेषां मङ्गलनिधानरूपः स तु मां स्वरूपेण परमानन्दरूपां शक्त्या च सर्वगुणसम्पत्तिदायिनीमपि न काङ्क्षति स एव स्वरूपगुणसम्पत्तिभिः पूर्णः इत्यर्थः । अथच प्रेमवशोऽसौ प्रेमवतीं मां कथं नाकाङ्क्षेदित्यभिप्रेत्य श्लेषेण कश्चन कोपि सुमङ्गलोऽसौ हि निश्चितं मां काङ्क्षतीत्यपि भावितम् इदमत्र तत्त्वम् परमानन्दरूपे तस्मिन् गुणादिसम्पल्लक्षणानन्तशक्तिरूपात्मिकास्वरूपशक्तिर्द्विधा विराजते तदन्तरेऽनभिव्यक्तनिजमूर्त्तित्वेन तद्बहिरप्यभिव्यक्तलक्ष्म्याख्यमूर्त्तित्वेन इयञ्च मूर्त्तिमती सर्वगुणसम्पदधिष्ठात्री भवति ततः स्वस्मिन् परमानन्दत्वस्य सर्वगुणसम्पत्तेश्च स्वरूपसिद्धपरमपूर्णत्वात् उभयथापि न तां पृथग्भूय स्थितां मूर्त्तिमतीमपेक्ष्यते यथा खल्वन्यः । किन्तु भक्तवशता स्वभावेन तां प्रेमवतीमपेक्ष्यत एवेति ॥ २२ ॥

प्रकरणं निगमयति—एवमिति । मुकुन्दं वरं वव्रे इत्यन्वयः तं विशिनष्टि, अव्यभिचारिभिः सद्भिर्निर्दोषैश्च गुणैर्वरं सर्वोत्तमं निजैकाश्रयतया अन्यनिरपेक्षत्वेनैवच गुणाश्रयम् । स्वरूपसिद्धतद्गुणमित्यर्थः । अतएव तेषां गुणानां प्रकृतिसम्बन्धित्वमपि खण्डितं स्वतः परमानन्दघनरूपत्वात् सर्वगुणोपेक्षितं स्वयं निरपेक्षम् अतएव निजाभीप्सितमिति । यद्वा एवं विमृश्य वव्रे विमर्शनमेवानुवदति—अव्यभिचारीति । निरपेक्षोऽप्यप्राकृताव्यभिचारसद्गुणत्वाद्भक्तवत्सलतया मामङ्गीकरिष्यत्येवेति भावः ननु योग्य एवाऽयं तस्य महतो महागुणः सर्वस्यास्त्वयोग्यायास्तद्वरणं न योग्यं तत्राह, सर्वैर्गुणैः प्राकृतैरप्यपेक्षितं मायांशभूताभिस्तत्तदधिष्ठातृदेवीभिः स्वसमृद्धये समाश्रयतेऽसौ किमुत मयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उभयरूपाया एव तस्याः श्रीभगवानेवाश्रय इत्याह—तत इति । कृतमनादित एव स्वस्ति सर्वकालमङ्गलं नारायणवत्त एवायनमास्पदं यस्याः सा स्वप्रतिच्छविरूपा गुणमयीव स्थिराः सम्पदो ब्रह्मादिभ्यो ददानापि स्वयं गुणातीता चिन्मयस्वरूपा लक्ष्मीः श्रीः नारायणमेकमेवाश्रित्य सदा वर्त्तते तथैवानादित एव कमपिगुणं नोपाधीकृत्य स्वभावत एव तस्मिन् प्रेमवती तत्सर्वेन्द्रियसुखसम्पादयित्री प्रेयसीरूपापि वर्त्तत इत्यर्थः । तदपि द्विविधैव लक्ष्मीः समुद्रं जनकीकृत्य प्रादुर्भूता पुनरेकीभूता सती स्वनित्यप्रियं श्रीनारायणं स्वयं वरीतुं चचाल ॥ १७ ॥

ततस्तदनन्तरं ततस्तत्र महासदसि विसर्पती हेमलता जङ्गमा स्वर्णवल्लीव ॥ १८ ॥

किञ्च तयोरेकीभूतयोर्लक्ष्म्योर्मध्ये या सम्पद्रूपा सा लोके स्वप्रेयसो भगवतः सर्वत एवोत्कर्षं ख्यापयितुं तत्र नित्यनिरुपाधिप्रेमवत्यपि अन्यत्र गुणदोषविवेचनपूर्वकमन्यस्याः स्वयंवराया इव स्वस्यापि तत्रैव गुणोत्कर्षोपाधिकं स्वयंवरणं दर्शयामासेत्याह—विलोकयन्तीति । गन्धर्वादिषु आत्मनः स्वस्य पदमास्पदं जनं कमपि नान्वविन्दत कीदृशं निरवद्यं निर्दोषम् अथ च अव्यभिचारिणः सदैव स्थायिनः सन्तः कल्याणत्वात् श्रेष्ठा गुणा यत्र तत् ध्रुवं नित्यम् ॥ १९ ॥

तत्रतत्र वरणाव्यवसायानुद्भवे सदोषप्राकृतगुणवत्त्वमेव हेतुरिति सम्पद्रूपा लक्ष्मीः स्वगतमाह—नूनमिति त्रिभिः । तस्य दुर्वासःप्रभृतेर्मन्युनिर्जयो नेति तपसो वैयर्थ्यम् ज्ञानं क्वचित् बृहस्पत्यादिषु सङ्गवर्जितं नेति ज्ञानस्य वैयर्थ्यम् महान् ब्रह्मा न कामनिर्जय इति महत्त्वस्य वैयर्थ्यम् यः परतः शत्रुभ्यो हेतोर्व्यपाश्रयः व्यपगतास्पदो वारम्वारम्भवति स किमिन्द्रादिरीश्वरो भवति नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥

क्वचित्कार्मिषु शुक्रादिषु धर्मः कर्मित्वादसुरपुरोहितत्वाञ्च न भूतसौहृदमिति धर्मस्य वैयर्थ्यं त्यागोऽन्नादिदानं दक्षादिषु तद्दानस्य मुक्तिकारणत्वाभावाद्वैयर्थ्यं वीर्यं बलं पुंसः शुम्भनिशुम्भादेः अजवेगनिष्कृतं कालवेगपरिहृतं न भवतीति बलस्य वैफल्यं गुणसङ्गवर्जितः प्राकृताप्राकृतविषयासक्तिमात्ररहितः सनकादिर्न द्वितीयो न ह्यमरस्तत्र यदप्राकृतसौरूप्यसौरभ्यादेर्वैफल्यापत्तेः ॥ २१ ॥

क्वचिद्बलिप्रभृतिषु चिरमायुः किन्तु शीलमङ्गलानि न तत्र आसुरस्वभावेन शीलाभावः इन्द्रशत्रुकत्वेन मङ्गलाभावश्च क्वचिन्मनुपुत्रपौत्रादिषु तत् शीलमङ्गलं किन्त्वायुषो न वेद्यं न ज्ञानं मनुष्यजातित्वेनाचिरायुष्ट्वात् यत्र कुत्रचिञ्च उभयं सौशील्यं विपदभाववत्त्वं चिरायुष्ट्वं च स च महादेवः अमङ्गलः श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः भगवन्तं लक्ष्यीकृत्याह—शोभनानि मङ्गलान्येव यत्रेति पूर्वोक्तदोषाणां स्वरूपत एवामङ्गलत्वात् गुणानां प्राकृतानां नश्वरत्वेन कल्याणत्वाभावात् ते गुणा दोषाश्च नैव सुमङ्गला इति भावः किञ्च पूर्वपूर्ववदस्मिन्नप्येको दोषोऽस्तीति व्याजस्तुत्या दोषमाह—न काङ्क्षते नापेक्षत इति निरपेक्षत्वलक्षणः सर्वत्र विलक्षणो ऽत्रैव दृष्ट इति भावः ॥ २२ ॥

एवं विमृश्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वव्रे, ननु,

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स तां नापेक्षते चेत् साऽपि तं नापेक्षतां तत्राह—मत्तैरणिमादिभिर्गुणैरपेक्षितम् अयं भावस्तस्याः यथायं स्वयं निरपेक्षोऽपि क्षमपेक्षमाणा अणिमादीन्मद्भिर्नापेक्षते तथा मामपि नापेक्षिष्यते यतोऽयं निरपेक्षो यथा निरपेक्षश्रेष्ठस्तेन एतस्मिन्नयैव कृतार्थी भूयासं किमन्यैः प्राकृतैरिति अत एवाऽव्यभिचारिणोऽव्यभिचारित्वादेव नित्यास्सन्तः श्रेष्ठा ये गुणा ऐश्वर्यादयस्तैर्वरं श्रेष्ठं अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतं निजस्य स्वस्य एकाश्रयतया वव्रे ॥ २३ ॥

उशतीं कमनीयां मालां निधाय तूष्णीं तस्य निकटे प्रथमं तस्थौ ततस्तदभिप्रायमभिलक्ष्य तस्य उरो वक्षः स्वयं धाम समस्तद्रष्टृलोकालक्ष्यतयैव याता प्राप्ता सती ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तदनन्तरं कृतस्वस्त्ययना सुशोभनं वक्त्रं दधती सती उत्पलस्रजं पाणिना परिगृह्य भगवत्कण्ठे निधातुमिति शेषः चचाल ॥ १७ ॥

तथा सुशोभनं स्तनद्वयं दधती नूपुराणां वल्गुभिर्मधुरैः शिञ्जितैरितस्ततो विसर्पती हेमलतेव बभौ ॥ १८ ॥

आत्मनः स्वस्याः ध्रुवं नित्यं निरवद्यं स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषम् अव्यभिचारिणो नित्याः सन्तो गुणाः यस्मिन् तत् पदमाश्रयं गन्धर्वादिषु विलोकयन्ती नान्वविन्दत ॥ १९ ॥

तदाह—नूनमिति त्रिभिः । यस्य दुर्वासःप्रभृतेस्तपोऽस्ति तस्य मन्युनिर्जयो नास्ति कश्चिद्बृहस्पत्यादौ ज्ञानमस्ति तत्र सङ्गवर्जितं ज्ञानं नास्ति कश्चिद् ब्रह्मसोमादिर्महान् तस्य कामनिर्जयो नास्ति । परतः असुरादिभ्यो हेतुभूतेभ्यः व्यपाश्रयः अप्रैश्वर्यं पुनः पुनर्भवति स इन्द्रादिः किमीश्वरः ॥ २० ॥

कश्चित् शुक्रादौ धर्मोऽस्ति न भूतसौहृदम् असुरयाजकत्वात् कश्चिच्छिबिप्रभृतौ त्यागोऽस्ति तत्र स मुक्तिकारणं नास्ति पुंसः कार्तवीर्यादेः वीर्यं बलमस्ति तथाऽपि त्वजवेगनिष्कृतं कालेन परिछन्नं नास्ति द्वितीयः भगवदितरः सर्वोऽपि प्राकृतो लोकः गुणसङ्गवर्जितो न भवति गुणसङ्गदूषितत्वाच्चेय इत्यर्थः॥२१॥

कश्चिन्मार्कण्डेयादिश्चिरायुरपि तत्र शीलं मङ्गलं नास्ति तपसा दुर्बलदेहेन्द्रियत्वात् कश्चिद्धिरण्यकशिपुप्रभृतौ तदप्यस्ति आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं न निश्चयम् कश्चिद्रुद्रादौ शीलमङ्गलमायुषः स्थैर्यं चेत्युभयमस्ति सोऽप्यमङ्गलः नरकपालादिप्रियत्वात् भगवन्तं लक्ष्यीकृत्याह—कश्चेति । कश्चित्सुमङ्गलः निरवद्यश्च स तु मां न हि कांक्षते स्वतो ऽवाप्तसमस्तकामत्वात् ॥ २२ ॥

एवं विमृश्य रमा निजैकाश्रयतया स्वासाधारणानन्दरूपमप्यल्पाऽत्यनिरपेक्षमपि मुकुन्दमेवेप्सितं वरं वव्रे तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अव्यभिचारिभिः स्वाभाविकैः सर्वज्ञत्वकृतज्ञत्वाभयदत्वभक्तवत्सलत्वसर्वैश्वर्यत्वादिभिर्गुणैर्वरं सर्वोत्तमम् अगुणाश्रयं प्राकृतगुणरहितं यद्वा अगुणानां मुक्तानामाश्रयं सर्वे तपोदानव्रतदानादयो गुणा येषु तैर्ब्रह्मादिभिरपेक्षितमुपास्यतया वाञ्छितम् ॥ २३ ॥

तदेवाह—तस्येति । माद्यन्तो ये मधुव्रताः भ्रमरास्तेषां वरूथस्य गिरा उपघुष्टां नादितामुशतीं कमनीयां नवकञ्जमालां तस्य मुकुन्दस्यांसदेशे निधाय सव्रीडहासविकसन्नयनेन तस्य मुकुन्दस्य उरः स्वधाम याता साभिलाषनिरीक्षणेन तद्वक्षसि वासाभिलाषं द्योतयन्ती सती निकटे तस्थौ ॥ २४ ॥

भाषा टीका।

तदनंतर ऋषि लोगों ने किया स्वस्तिवाचन जिन को, और जिनके सुन्दर कपोलों पर कुंडल झलक रहे, तथा लज्जा सहित मन्दहास युक्त सुन्दर मुख जिन का, ऐसी श्री लक्ष्मीजी अपने हाथ में भ्रमर गुंजार कर रहे जामें ऐसी कमलों की माला को लेकर चलीं ॥ १७ ॥

परस्परसमीपवर्ति, और समान, तथा कुंकुम से लिप्त ऐसे दोनों स्तनों को धारण करती हुई अति कृश कटि वाली वे श्रीजी आगे२ चलती हुई नूपरों के मनोहर शब्दों के झणत्कार करती हुई हेमलता के नाई शोभा को प्राप्त होती भई॥१८॥

और चलते समय में अपना दोष रहित, निश्चल, नित्य सद्गुण वाला ऐसे आश्रय को अवलोकन करती हुई भी गन्धर्व, यक्ष, असुर, सिद्ध, चारण, और स्वर्ग वासियों में भी किसी को ऐसा न देखा कि जिस में कुछ दोष न होवै ॥ १९ ॥

जिस में निश्चय करके तप देखा उस से क्रोध नहीं जीता गया, कितने लोगों में ज्ञान देखा पर संगवर्जित नहीं देखा, कोई महान् भी देखे (ब्रह्मा चन्द्र आदिक) परंच उन में काम की जीत न देखा, कितने एक ईश्वर भी देखे (इन्द्रादिक) पर वे पराये आधीन देखे, ॥ २० ॥

कितनों में धर्म देखा (परशुरामादिमें) पर वहां प्राणियों के साथ सुहृदता न देखी कितने जनों में त्याग देखा पर वहां मुक्ति का कारण नहीं, कोई पुरुषों में वीर्य देखा (सहस्राबाहुआदि में) परंच वे काल से नष्ट होने वाले देखे, और कोई लोग गुण संगवर्जित भी देखे (सनकादि) पर वे लोग समाधिनिष्ठ होने से पति नहीं हो सक्ते हैं ॥ २१ ॥

कोई लोगों में चिरायु [बड़ी आयु] देखी [मार्कंडे यादि में] परञ्च वहां शील और मंगल नहीं देखा कहीं पर वह भी देखा तहां आयु का ठिकाना नहीं देखा, और जहां कहीं ये दोनों बातें भी हैं वह अमङ्गल रूप है। और लक्ष्मी जी बोली कि जो परम सुमंगल रूप भी है वह मेरी आकांक्षा नहीं करता है ॥ २२ ॥

श्रीलक्ष्मी जी ने इस प्रकार नित्य सद्गुणों के एक आश्रय श्रीहरि को अपने वर निश्चय करके, सर्व गुणों को भी

तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः ।
श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥ २५ ॥

शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुः स्वनः ।
देवाऽनुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥ २६ ॥
ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम् ।
ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः ॥ २७ ॥
श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् ॥ २८ ॥
निस्सत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥ २९ ॥
अथासीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥ ३० ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः ।
उदतिष्ठन्महाराज ! पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥
दीर्घपीवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणेक्षणः ।
श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

अपेक्षित और आप निरपेक्ष ऐसे श्रीमुकुन्द को अपने मनके इच्छित पति स्वीकार किये ॥ २३ ॥

फिर श्रीमुकुन्द भगवान् के कंठ में वही कमनीय और मदमत्त मधुव्रतों [भ्रमरों] के समूहों की वाणी का जिसमें घोष होरहा है ऐसी नवीन कमलों की माला को धारण कराकर निकट में स्थित भई। तब गोविंद ने भी अपने वक्षःस्थल में वास दिया और श्री जी लज्जा हास और विकसित नयनों से अपने धाम श्रीहरि के वक्षस्थल में विराजमान भई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भगवानपि त्रैलोक्याभिवृद्धये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं ददावित्याऽऽह–तस्या इति। विशिष्टा भूतयो विभवा यस्याः तस्यास्त्रिजगतो जनन्याः श्रियः परमं स्थिरम् ऐश्वर्यतावर्धयत् ॥ २५—२६ ॥

तल्लिङ्गैर्विष्णुप्रतिपादकैः अवितथैर्यथार्थैः ॥ २७—२९ ॥

[३०]

वारुणी वरुणदैवत्यं यत्कन्यं तन्मयी सुरा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दीर्घौ पीवरौ दोर्दण्डौ यस्य कम्बुग्रीवः शङ्खनाभिरिव त्रिरेखा सुवृत्ता ग्रीवा यस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

त्रिजगतो जनन्यास्तस्या अखिलविभूत्याश्रयभूतायाः श्रियः त्रिजगज्जनको भगवान् स्वं वक्ष एव परं निवासस्थानमकरोत् यत्र वक्षसि स्थिता श्रीः सकरुणेन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधिपतींस्त्रिलोकांश्चैधयत अवर्धयत् ॥ २५ ॥

तदा शङ्खादीनां वाद्यानां सस्त्रीणां देवानुगानां गन्धर्वादीनां नृत्यतां गायतां पृथक्पृथक् महान् ध्वनिरभूत् ॥ २६ ॥

तदा ब्रह्मादयः सर्वे विश्वस्य स्रष्टारः पुष्पाणि वर्षन्तः विभुं भगवन्तं तल्लिङ्गैर्भगवद्गुणप्रतिपादकैरवितथैः सत्यैः यथावस्थितार्थप्रतिपादकैर्नत्वाऽऽरोपितगुणप्रतिपादकैरित्यर्थः। मन्त्रैरीडिरे तुष्टुवुः ॥ २७ ॥

देवाः सप्रजापतयः प्रजाश्च श्रियाऽवलोकिताः शीलादिगुणसम्पन्नाः परां निर्वृतिमानन्दं लेभिरे ॥ २८ ॥

दैत्या दानवाश्च यदा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदैव हे राजन्! निस्सत्त्वाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

निर्बलाः अत एव निरुद्योगाः त्यक्तलज्जाः लोलुपाः विमोहशीलाः बभूवुः॥ २९॥

अथ श्रिय उद्गमनानन्तरं वारुणी देवी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी सुराऽधिदेवता कन्या कमले इव नेत्रे लोचने यस्याः साऽऽसीदुद्बभूव तां च हरेरनुज्ञया ते असुरा जगृहुः॥ ३०॥

अथामृतार्थिभिः काश्यपैर्देवासुरैर्मथ्यमानात् उदधेः हे राजन्! परमाद्भुतः पुरुषः उदतिष्ठदुद्बभूव॥ ३१॥

तं विशिनष्टि—दीर्घौ पीवरौ च दोर्दण्डौ भुजौ यस्य कम्बुवच्छङ्खवत् त्रिरेखा वृत्ता च ग्रीवा यस्य अरुणे ईक्षणे यस्य मेघ इव श्यामः तरुणो युवा स्रग्वी वनमाली सर्वैराभरणैरलङ्कृतः॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ऐधयत अवर्धयत॥ २५॥

"काहले गोमुखे तूर्यदुन्दुभौ च प्रचक्षते" इति च॥ २६॥

तल्लिङ्गैः श्रीलक्षणोपेतैः श्रीसूक्तैरित्यर्थः॥ २६॥ २७॥ ॥ २८॥ २९॥

वारुणी सुराभिमानिनी देवता च॥ ३०॥

काश्यपैर्देवासुरैः परममुत्तममद्भुताश्चर्यमद्भात्म्यं यस्य स तथा॥ ३१॥

कम्बुग्रीवः रेखात्रयाङ्कितगलः॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

श्रीभगवानपि तादृशतद्भक्त्यनुमनेन जातानुरागस्तत्परमाश्रयं स्ववक्ष एव तस्यै स्थानमदात् सापि तं निजपरमाश्रयं प्राप्य समृद्धा सर्वान् समवर्धयामासेत्याह, तस्याः श्रिय इति॥ २५—२८॥

यदा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदा निःसत्त्वादयो बभूवुरित्यन्वयः॥ २९॥

वारुणी तन्नाम्न्याः सुराया अधिष्ठात्री॥ ३०॥

अथेति सार्द्धत्रिकम्॥ ३१-३५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

द्विविधाया लक्ष्म्यास्तत्र वासं व्यवस्थयैवाह—तस्याः प्रसिद्धायाः हरिप्रेयसीरूपायाः त्रिजगतो जनन्याः वक्ष एव निवासम् अकरोत् तथैव विभूतेः संपद्रूपायाः अपि वक्षः परमं श्रेष्ठं सार्वकालिकं च निवासम् अकरोत् तेन ब्रह्मेन्द्राद्याः खलु विभूतिरूपायाः असार्वदिकाः गौणाश्च निवासाः स्युरिति ध्वनितम् अथात्र विष्णुसदाशिवयोर्निर्गुणत्वेश्वरत्वाभ्यां साम्येऽपि यथा सदाशिवांशभूतस्य रुद्रस्य गुणावतारत्वं न तु विष्णोरंशभूतस्य मत्स्यकूर्मादेस्तथा लक्ष्मीतद्विभूतिरूपलक्ष्म्योर्भगवत्प्रेयसीत्वादिना साम्येऽपि विभूतिरूपलक्ष्म्याः या विभूतिस्तस्या एव ब्रह्मादिभ्यो दत्तसंपत्तेः गुणमयत्वं न लक्ष्म्याः। लक्ष्म्यास्तु नित्यसिद्धधामस्थसिद्धभक्तेभ्यो दत्तसम्पत्तेश्चिन्मयत्वमतस्तयोरीषद्वैलक्षण्यमिति भावः। तदेव स्पष्टयति-श्रीः सम्पद्रूपा यत्र वक्षसि स्थिता एव स्वाः प्रजाः ब्रह्मेन्द्राद्याः ऐधयत अवर्द्धयतेति ब्रह्मेन्द्रादिषु सम्पद्रूपायाः विभूतयः स्थिता इति व्यञ्जितम्. प्रजा एवाह—साधिपतीन् इति॥ २५—२९॥

वारुणी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी सुरा॥ ३०—३४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मुकुन्दोऽपि तदभिलाषापूर्त्यर्थं स्ववक्षसि तां स्थापितवान् इत्याह—तस्या इति। त्रिजगतो जनन्याः श्रियः परमं सर्वश्रेष्ठं स्ववक्षोवासं निवासस्थानमकरोत् यत्र स्थिता सकरुणेन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधिपतींस्त्रिलोकांश्च दुर्वाससः शापेन निःश्रीकान् पुनरैधयत अवर्द्धयत सश्रीकान् चकार॥२५।२६॥

तल्लिङ्गैर्विष्णुस्वरूपगुणाद्यर्थकैः मन्त्रैः ईडिरे तुष्टुवुः अवितथैर्यथार्थैरित्यनेन सर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वसर्वेश्वरत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि विष्णावेवा ऽवितथानि भवन्त्यन्यत्र तु स्तुतिमात्रपराणीति द्योत्यते॥ २७—२९॥

वारुणी सुरा॥ ३०—३२॥

भाषा टीका।

इस प्रकार श्रीहरि ने विविध वैभव वाली जगज्जननी श्रीलक्ष्मी जी को अपना वक्षःस्थल उत्कृष्ट निवास दिये जहां स्थित होकर श्री लक्ष्मी जी अपने करुणा पूरित कटाक्षों से अपनी सकल प्रजा तथा लोकपालों सहित तीनों लोकों की वृद्धि करतीं भई॥ २५॥

उस समय शंख, तूर्य, मृदंग, इत्यादि बाजों का तथा देव और उनके अनुचर और उन सबों की स्त्रियों का नाचने गाने का बडा भारी शब्द होता भया॥ २६॥

और ब्रह्मा महादेवजी और अंगिरा प्रभृति सर्व प्रजापति लोग यथार्थ मंत्रों से श्रीविष्णु के प्रतिपादक चिन्हों को कथन कर २ पुष्पों की वर्षा करते हुये प्रभु की स्तुति करते भये॥ २७॥

उस समय जब श्री लक्ष्मी जी ने देवता प्रजापतियों सहित सम्पूर्ण प्रजा को अपनी कृपा दृष्टि से देखा तब सब लोग शील गुण संयुक्त हुए और परमानन्द को प्राप्त होते हुए॥ २८॥

पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
(१) स्निग्धकुञ्चितकेशान्तः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥
अमृताऽऽपूर्णकलशं बिभ्रद्वलयभूषितः ।
स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसम्भवः ॥ ३४ ॥
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ।
तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृतम् ॥ ३५ ॥
लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाऽहरन् ।
नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन् कलशेऽमृतभाजने ॥ ३६ ॥
विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ।
इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान् भृत्यकामकृत् ।
मा खिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥ ३७ ॥
मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थे तर्षचेतसाम् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ! ॥ ३८ ॥
देवाः स्वं भागमर्हन्ति ये तुल्यायासहेतवः ।
सत्रयाग इवैतस्मिन्नेष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥
इति स्वान् प्रत्यषेधन् वै दैतेया जातमत्सराः ।
दुर्बलाः प्रबलान्राजन् ! गृहीतकलशान्मुहुः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

प्रथम जब श्रीलक्ष्मी जी ने इन की उपेक्षा करी रही तब हे राजन् ! सम्पूर्ण जना पराक्रमहीन लोलुप निरुद्योग वाले निर्लज्ज दैत्य दानव होगये रहे ॥ २९ ॥

अब लक्ष्मी जी के प्रकट होने तथा श्री हरि के स्वीकार करने के पश्चात् फिर जब समुद्र मथने लगे तब वारुणी देवी [सुरा] कमल सदृश लोचनोंवाली एक कन्या उत्पन्न हुई उसको श्रीहरि की अनुमति से असुर लोगों ने ग्रहण किया ॥३०॥

तदनंतर हे महाराज ! अमृत की इच्छा वाले कश्यप के पुत्र देव दानवों ने जब फिर मथन किया तब उस उदधि से एक परमाद्भुत पुरुष निकला ॥ ३१ ॥

जिसके बडे लंबे और पुष्ट भुजदंड और शंख सरी की ग्रीवा अरुणारे लोचन रूप से श्याम अवस्था में तरुण माला को धारण किये सर्व आभरणों से विभूषित ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्निग्धः कुञ्चितः केशानामन्तो यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता अमृतेन आभृतं परिपूर्णम् । ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मिथो दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया च मोहिन्या वोऽर्थं साधयिष्याम्यतो मा खिद्यतेत्याहेति शेषः ॥ ३७ ॥

तदेवाह-मिथ इति । तर्षः कामस्तद्युक्तानि चेतांसि येषाम् इत्येवं समबलानां कलिरभूत् ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां स्वाक्रोशप्रकारमाह—देवा इति द्वाभ्याम् । ये देवाः तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः तुल्य आयासो हेतुश्च धना-दिर्येषामिति वा सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् तथा च श्रुतिः "ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्" इति "ये यजमानास्त ऋत्विजः" इति च ॥ ३९—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पीते वाससी यस्य बृहद्विपुलमुरो वक्षो यस्य सुमृष्टे निर्णिक्ते मणिमये कुण्डले यस्य नीलः कुञ्चितः कुटिलः केशानामन्तो

(१) नीलकुञ्चितेति विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऽग्रभागो यस्य सः सुभगः सुकुमारः सर्वावयवसुन्दरो वा सिंहस्येव विक्रमः पादविन्यासो यस्य ॥ ३३ ॥

अमृतेन पूर्णं कलशं बिभ्राणः वलयैरलङ्कृतः कोसा विस्मयाह—स इति । स वै साक्षाद्भगवतो हरेरंशांशेन सम्भवो यस्य ॥ ३४ ॥

स तु धन्वन्तरिरिति प्रसिद्धः आयुर्वेदस्य द्रष्टा इज्यभाक् यागभोक्ता तममृतकलशं बिभ्रतं धन्वन्तरिमालोक्य सर्वेऽसुराः सर्ववस्तूनि मथनादुत्पन्नानि लिप्सन्तोऽमृतेन आभृतं सम्पूर्णम् कलशं तरसा बलेनाऽऽशु वा आहरन् आहृतवन्तः अमृतभाजने तस्मिन् कलशे दैत्यैर्नीयमाने हृते सति ॥ ३५—३६ ॥

देवा विषण्णमनसः खिन्नचित्ता हरिं शरणमाययुः इत्थं तेषां देवानां दैन्यमालोक्य भक्तानां काममिष्टमभीष्टं करोतीति तथा भगवान्मिथो दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया मोहिन्या वो युष्माकमर्थं साधयिष्यामि अतो मा खिद्यतेत्याह, इतीत्थमुक्त्वा देवान्सान्त्वयन्हरिस्तत्रैवान्तर्दधे ॥ ३७ ॥

मिथः कलहमेवाह—मिथ इति । मिथः तदर्थेऽमृतनिमित्ते तर्षः कामस्तद्युक्तानि चेतांसि येषां तेषां दैत्यानां परस्परं कलिः कलहो बभूव कलहमेवाह—अहमिति । हे प्रभो, राजन् ! अहंपूर्वमहमेव पूर्वं पास्यामि न त्वमित्यादि एवं कलिरभूदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत्र दुर्बलानां दैत्यानामाक्रोशप्रकारमाह—देवा इति । देवा अपि स्वममृतभागमर्हन्ति कुतः यतो येऽपि देवास्तुल्यायासहेतवस्तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः यथा सत्रयागे "य एव यजमानाः त एव ऋत्विजः" इति यजमानाभिन्न ऋत्विक्कर्त्तृके बहुयजमानके च सर्वेषां समं फलं तद्वदयमेव सनातनो धर्मः ॥ ३९ ॥

इतीत्थं हे राजन् ! स्वान् गृहीतकलशान् प्रबलान् दैत्यान्दुर्बला दैतेया जातमत्सरास्सन्तो मुहुर्मुहुः प्रत्यषेधन् न्यवारयन् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नीलकुञ्चितकेशान्तः नीलकुञ्चितकेशस्वभावः "अन्तस्त्ववसिते स्वर्थो स्वभावे परमात्मनि" इति ॥ ३३ ॥

अमृतस्येति षष्ठी तृतीयार्थे अमृतेन पूर्णं कलशमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इज्यभाक् अमृतलक्षणमाहृतमाहारो यस्मिन्स तथा—

तेषां सत्याद्वालनार्थं हरिर्धन्वंतरिर्विभुः ।
समर्थोप्यसुराणां च स्वहस्तादमुचत्सुधाम् ॥—

इति वचनात् दैत्यैर्हरिहस्तादमृतं हृतं न स्वशाकत्वादिति दर्शनरहस्यम् ॥ ३५—३७ ॥

तर्षचेतसां तृष्णायुक्तमनसाम् ॥ ३८ ॥

यथा सत्रयागे सर्वेषां समानं फलम् ॥ ३९—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्ववस्तूनि लिप्सन्त इति अमृते पीते बलादिप्राप्त्या सर्वाण्येव वस्तूनि प्राप्तानि स्युरित्यभिप्रायात् ॥ ३६—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता अमृतेनाभृतं पूर्णम् ॥ ३५-३७ ॥

मिथो रहः अन्यालक्षितं यथा स्यात्तथा "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः । तर्षचेतसां मनोरथयुक्तमनसां तत्र समबलाः परस्परमाहुः अहं पूर्वं ग्रहीष्यामि कुलीनत्वात् न त्वं रे प्राप्तुमर्हसि दुष्कुलीनत्वात् न मत्प्राप्तुमर्हसि दुष्कुल इति वीप्सया ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां त्वाक्रोशप्रकारमाह द्वाभ्यां—ये देवाः तुल्येनायासेन मथनश्रमेण हेतवः अमृतसाधकाः सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् तथा च श्रुतिः "ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्" इति "ये यजमानास्ते ऋत्विजः" इति च ॥ ३९—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुमृष्टैर्निर्णिक्ते मणिमये कुण्डले यस्य सः स्निग्धः कुञ्चितः केशानामन्तो यस्य सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इज्यभाक् यज्ञभागभुक् अमृतेनाभृतं परिपूर्णम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भक्तानां कामं करोतीति तथा मिथो रहोभूतया किमात्मिका कुत आगता इत्येवं दुर्ज्ञेयया स्वकीयया मोहिन्या तन्वा "मिथोऽन्योन्ये रहस्यपि" इत्यमरः । वो युष्माकमर्थं साधयिष्ये यथा मिथोऽन्योन्ययोगतः सुरासुरनिष्पादितमर्थं वः सुराणामेव साधयिष्ये इत्यर्थः । अतो मा खिद्यतेत्याद्युक्तवान् ॥ ३७ ॥

तदर्थे अमृतार्थे तर्षो ऽभिलाषा चेतस्सु येषाम् ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां चेष्टितमाह—देवा इति द्वाभ्याम् । ये एतस्मिन् समुद्रमथने तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः ते देवा अपि सत्रयागे यथा सर्वेषां तुल्यं फलं भवति तद्वत्स्वभागमर्हन्ति एषः सनातनो धर्मः सत्रयागलक्षणमाह—

"कर्त्तारो बहवो यत्र हीज्यन्ते बहवस्तथा ।
बहुभ्यो दीयते यत्र तत्सत्रमभिधीयते" । इति स्मृतिः

तन्मूलभूता श्रुतिः "ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्" इति "ये यजमानास्ते ऋत्विजः" इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पीताम्बर को धारण किये महान् दीर्घ जिसका वक्ष: स्थल स्वच्छ मणियों के कुण्डलों को धारण किये, स्नि-

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ।
योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥ ४१ ॥
प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुन्दरम् ।
समानकर्णाभरणं सुकपोलोन्नसाननम् ॥ ४२ ॥
नवयौव[1]ननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् ।
मुखामोदाऽनुरक्तालिझङ्कारोद्विग्नलोचनम् ॥ ४३ ॥
बिभ्रत्स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकाम् ।
सुग्रीवकण्ठाभरणं सुभुजाङ्गदभूषितम् ॥ ४४ ॥
विरजाम्बरसंवी[2]तनितम्बद्वीपशोभया ।
काञ्च्या प्रविलसद्वल्गु[3]चलच्चरणनूपुरम् ॥ ४५ ॥
सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः ।
दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्दीपयन्मुहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कर्ण और घुंघरारे केश जाके, और सौभाग्यवान् तथा सिंह सदृशगमन वा पराक्रम वाला ॥ ३३ ॥

हाथों में कंकण पहिने हुए, और अमृत का पूर्ण कलश को लिये साक्षात् विष्णु भगवान् के अंशांश से उत्पन्न ॥ ३४ ॥

और धन्वन्तरि इस नाम से विख्यात तथा आयुर्वेद के द्रष्टा और पूजापाने वाले, इस प्रकार के उस पुरुष को असुर लोगों ने न देखा और उसके हाथ में अमृत के भरे हुए कलश को देखा ॥ ३५ ॥

यद्यपि असुर लोग सबही वस्तुओं को लेने की इच्छा वाले रहे परंच उस अमृत के भरे हुए कलशको तौ बडे वेगसे छुडा लिया, जब असुर लोगों ने वह अमृत का पात्र कलश छुडालिया ॥ ३६ ॥

तब देवता विषाद को प्राप्त होकर खिन्न मन वाले सब श्रीहरि के शरण आये—इस प्रकार की देवताओं की दीनता को देखकर अपने भृत्यों (दासों) के कार्य करने वाले श्री हरि देवताओं से बोले, कि— तुम लोग खेद न करो हम अपनी माया से तुमारे लोगों का प्रयोजन सिद्ध करेंगे ॥३७॥

हे प्रभो ! राजन् ! अब उन दैत्यों में तौ परस्पर में "तुम नहीं प्रथम हम लेंगे तुम नहीं प्रथम हमहीं लेंगे" इस प्रकार अमृत के अर्थ तृष्णायुक्तचित्त वालों का परस्पर बड़ा कलह होने लगा ॥ ३८ ॥

हे राजन् ! तब तौ दैत्यों में जो दुर्बल रहे वे लोग, मत्सर युक्त होकर जिनोंने हाथ में अमृत कलश लिया है उन प्रबल दैत्यों से बारंबार यों कहने लगे, कि—देखो सत्रयाग में जैसे सब को समान फल मिलता है इसी प्रकार इन देवता लोगों को भी अपना भाग मिलना चाहिये, क्योंकि इन लोगों ने भी परिश्रम बराबर किया है,, बस सनातन धर्म तौ यही है ॥ ३९—४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामम् सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरम् समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् सुकपोलं च नवुत्कृष्टनासिकञ्चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥

नवयौवननिर्वृत्तयोः स्तनयोर्भारेण च कृशमुदरं यस्मिन् ॥ ४३ ॥

सुष्ठु ग्रीवा यस्मिन् कण्ठे आभरणं यस्मिंस्तच्च तच्च शोभना ग्रीवा येन तत्कण्ठाभरणं यस्मिन्निति वा सुभुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥

(१) निरुन्द इति विज० । (२) तं श्लिष्टं वस्त्रीय इति विज० । (३) स्फुटत् इति. विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विरजाम्बरेण सम्वीतो नितम्ब एव द्वीपो विशालत्वात्तत्र शोभा यस्यास्तया काञ्च्या प्रकर्षेण विलसत् वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥

सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकितानि तैर्दैत्ययूथपानां चेतस्सु मुहुः काममुद्दीपयत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतस्मिन्समये सर्वोपायविद्भगवानीश्वरो विष्णुः परमाद्भुतं केनाप्यदृष्टपूर्वमनिर्देश्यं देवादिसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्यं योषिद्रूपं दधार ॥ ४१ ॥

तद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलवत् श्यामं सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरं समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् सुकपोलं च तदुन्नतनासिकञ्चाननञ्च यस्मिन् ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निर्वृत्तयोः प्रवृत्तयोर्वर्त्तुलयोश्च स्तनयोर्भारेण कृशमुदरं यस्मिन् मुखस्यामोदेनानुरक्तानामलीनां झङ्कारेणोद्विग्ने चञ्चल लोचने यस्मिन् ॥ ४३ ॥

उत्फुल्लानि मल्लिकाकुसुमानि यस्यां तां मालां स्वकेश भारेण केशपाशेन बिभ्राणं शोभना ग्रीवा यस्मिन् तत्र कण्ठे आभरणानि च यस्मिन् तच्च शोभनयोर्भुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥

विरजोम्बरेण सम्वीतः नितम्ब एव द्वीपः विशालत्वात्तद्वच्छोभा यस्यास्तया काञ्च्या प्रकर्षेण विलसद्वल्गु सुन्दरं यथाभवत्येवं चञ्चलयोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥

सव्रीडस्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैर्दैत्ययूथपानां चेतस्सु मुहुर्मुहुः काममुद्दीपयत ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुकपोलेनोन्नतनासिकया युक्तमाननं यस्य तत्तथा ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निष्पन्दतोर्निश्चलतोस्स्तनयोर्भारेण कृशं तनुतरम् उदरं तत्तथा मुखपरिमलेऽनुरक्तानां निरतानाम् अलीनां भृङ्गाणां झङ्कारेण भङ्कारेणोद्विग्ने भ्रांते लोचने यस्य तत्तथा सुष्ठु शोभना ग्रीवा यस्य तत्तथा शोभनं कण्ठाभरणं यस्य तत्तथा शोभनैर्भुजाङ्गदैर्विभूषितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वधूनां विद्यमानानां वध्वीया तया शोभया चित्रं काञ्च्या च चित्रं प्रविलसच्छोभमानं वा यथा वल्गु कर्णरमणीयं तथा स्फुटती शब्दं कुर्वती चरणनूपुरे यस्य तत्तथा ॥ ४५ ॥

सव्रीडस्मितेन विक्षिप्तैर्भ्रूविलासैर्युक्तैरवलोकनैः उद्दीपयन् ज्वलयत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[एतद्विजयध्वजीयरीत्याऽत्राध्यायसमाप्तिर्न विद्यते किन्तु श्रीधरीयरीत्याऽस्माभिरध्यायसमाप्तिरलेखि ॥]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एतस्मिन्निति षट्कम् । उद्दीपयन् मुहुरिति ईश्वरे इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनिर्देश्यं निर्देष्टुं वर्णयितुमशक्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन हेतुना निःशेषेण वृत्तौ वर्तुलौ यौ स्तनौ तयोर्भारेणैव कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥

स्वकेशभारेण सह ॥ ४४ ॥

विरजाम्बरसंवीते नितम्बरूपे द्वीपे शोभा यतस्तया काञ्च्या प्रविलसत् वल्गु चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यत्र तत् ॥ ४५ ॥

सव्रीडेन स्मितेन सह विशेषतः क्षिप्ता चालिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमस्यामष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिर्देश्यं निर्देष्टुं साकल्येन वर्णयितुमशक्यम् ॥ ४१ ॥

तद्रूपं यथाशक्ति वर्णयति—प्रेक्षणीयोत्पलश्याममित्यादिना । प्रकर्षेणेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामं सर्वावयवानि सुन्दराणि यस्य तत्समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् तत् सुकपोलं च तदुन्नसमाननं यस्मिन् आननस्यात्यन्तसुन्दरत्वमनेन पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निःशेषतया वृत्तयोर्वर्तुलयोः स्तनयोर्भारेण कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥

स्वकेशभारेण सह मालां बिभ्रत् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरजाम्बरेण सम्वीते नितम्बरूपे द्वीपे शोभा यस्यास्तया प्रविलसत् वल्गु चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् तत् ॥ ४५ ॥

सव्रीडेन लज्जासहितेन विशेषतः स्मिता चालिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैः दैत्ययूथपचेतस्सु मुहुः काममुद्दीपयत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इतने ही बीच में सर्व उपायों को जानने वाले ईश्वर साक्षात विष्णु परम अद्भुत जो कहने में न आवे ऐसा, मोहनी स्त्री का रूप धारण करते हुए ॥ ४१ ॥

नील कमल सदृश श्याम सर्व अवयवों से सुन्दर ऐसा रूप आपने धारण किया कि जाको सदा देखते ही रहिये । और समान कर्णों में आभरण पहिने हुए, सुन्दर कपोल और ऊंची नासिकावाला मुख जामें ॥ ४२ ॥

नवीन यौवन से प्राप्त हुए जो स्तन तिनके भार से कृश है उदर जामे, और मुख से श्वास के साथ जो अत्यन्त सुन्दर सुगन्ध निकसता है तिसके लोभी ऐसे भ्रमरों की झङ्कार से उद्विग्न होरहे लोचन जिसमें ॥ ४३ ॥

और चोटी के बीच में फूली भई मल्लिका की माला गूथी हुई है, और ग्रीवा में सुन्दर कंठाभरण धारण किये हैं । सुन्दर भुजाओं में बाजूबंद पहिने हैं ॥ ४४ ॥

और निर्मल अम्बर से ढके हुए नितंब (कटिपश्चाद्भागे) रूप द्वीपों के ऊपर शोभा देने वाली कांची (कोंधनी) से अति शोभित, मनोहर चलते हुए चरणों में नूपुरों को धारण किये ॥ ४५ ॥

और लज्जा सहित मन्दमुस्कयान पूर्वक फैंके जो भृकुटि के विलास युक्त कटाक्ष, तिन कटाक्षों से उन दैत्य यूथप लोगों के चित्त में वारंवार काम का उद्दीपन करने वाला ऐसे सुन्दर स्वरूप को धारण करके श्री मोहनी जी प्रकट भई ॥ ४६ ॥

इति श्री मद्भागवत अष्टम स्कन्ध में अष्टम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषा टीका
समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

(१)तेऽन्योऽन्यतोऽसुराः पात्रं हरन्तस्त्यक्तसौहृदाः ।
क्षिपन्तो दस्यु(२)धर्माण आयान्तीं ददृशुः स्त्रियम् ॥ १ ॥
अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः ।
इति ते तामभिद्रुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥ २ ॥
का त्वं कञ्जपलाशाक्षि ! कुतो वा किं चिकीर्षसि ।
कस्यासि वद वामोरु ! मथ्नन्तीव मनांसि नः ॥ ३ ॥
न वयं त्वाऽमरैर्दैत्यैः सिद्धगन्धर्वचारणैः ।
(३)नास्पृष्टपूर्वां जानीमो (४)लोकेशैश्च कुतो नृभिः ॥ ४ ॥
नूनं त्वं विधिना सुभ्रूः ! प्रेषिताऽसि शरीरिणाम् ।
सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किम् ॥ ५ ॥
सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ! ।
ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ! ॥ ६ ॥
वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः ।
विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥ ७ ॥
इत्युपामन्त्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ।
प्रहस्य रुचिरापाङ्गैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवमे मोहितैर्दैत्यैरर्पितेऽमृतभाजने ।
तद्रूपनेन देवेभ्योऽमृतत्वदत्तन्तयेर्यते ॥

॥ १ ॥

अहो रूपं सौन्दर्यं धाम द्युतिरिति वदन्तः का त्वमित्यादि पप्रच्छुः ॥ २ ॥

मथ्नन्तीव क्षोभयन्तीव ॥ ३ ॥

कस्यासीत्ययुक्तमुक्तमस्माभिर्यतस्त्वं न केनचिदुपभुक्तपूर्वेत्याहुः नेति द्वाभ्याम् । त्वा त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वां न जानीम इति नापि तु जानीम एव ॥ ४ ॥

आस्तामिदं त्वद्दर्शनं त्वीश्वरेणैव सम्पादितमित्याहुः–नूनमिति । सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणेन प्रेषितासि किं वा यदृच्छयाऽऽगतासि नैवं नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

(१) अन्योन्यतस्सुधापात्रम् इति वीर०विज० (२) धर्मेण इति वीर० विज० (३) स्पृष्टपूर्वां तु इति विज० (४) योगेशैः इति च वीरराघवी पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंविधं रूपं बिभ्रतीमायान्तीं तां स्त्रियमन्योन्यं त्यक्तसौहृदाः अतएव क्षिपन्तः सुधापात्रं चौर्यधर्मेण हरन्तस्ते दैत्या ददृशुः॥१॥

दृष्ट्वा चाहो रूपं सौन्दर्यमहो धाम द्युतिरहो अस्या योषितो नवं वय इति वदन्तस्ते दैत्यास्तां योषितमभिद्रुत्याभिमुखमागत्य जातहृच्छयाः सञ्जातकामाः पप्रच्छुः ॥ २ ॥

प्रश्नप्रकारमेवाह—केति । हे कञ्जपलाशाक्षि ! का त्वम् ? किंजातीया? कुत आगता? त्वं किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि? कस्यासि कस्य सम्बन्धिन्यसि? वद हे वामोरु! नोऽस्माकं मनांसि मथ्नन्तीव क्षोभयन्तीव वर्त्तसे ॥ ३ ॥

कस्यासीत्ययुक्तमुक्तमस्माभिः यतस्त्वं न केनचित्स्पृष्टपूर्वा इत्यूचुः—नेति । त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वां न जानीम इति न किन्तु जानीम एव अमरादिभिरेवास्पृष्टपूर्वा कुतो नृभिः स्पृष्टपूर्वा भवेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आस्तामिदं त्वद्दर्शनन्तु ईश्वरेणैव कारितमित्याहुः—नूनमिति । हे सुभ्रु शरीरिणामस्माकं सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं घृणीन सकृपेण विधिना ईश्वरेण त्वं प्रेषिता किम् ? नूनं न यदृच्छया आगतासि नूनं दैवेनैव प्रेषितासि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हे मानिनि ! अत्रैकस्मिन् वस्तुन्यमृतनिमित्ते स्पर्द्धमानानां परस्परमभिभवतां बद्धवैराणां ज्ञातीनामस्माकं हे सुमध्यमे ! स्वं विधत्स्व सन्धिं कुरु सम्यग्विभजस्वेति वा ॥ ६ ॥

कश्यपस्य दायादाः पुत्राः भ्रातरश्चाधुना कृतं पौरुषं कलहनिमित्तं येस्ते वयमतो यथान्यायं कलहो यथा न भवेत्तथाऽमृतं विभजस्व ॥ ७ ॥

दैत्यैरित्थमुपामन्त्रितश्चोदितः प्रमोदितः श्लाघितो लब्धलामभूतो मायायोषिद्वपुरात्मीयसङ्कल्पेणात्तस्त्रीवपुर्हरिः प्रहस्य सुन्दरैरपाङ्गैर्निरीक्षन्निरीक्षमाणाः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १—३ ॥
त्वा त्वाम् ॥ ४ ॥
विधिना विरिञ्चेन ॥ ५ ॥
संविधत्स्व संविधानं मनस्सन्तोषं कुरु ॥ ६–७ ॥
मायया इच्छया अङ्गीकृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—४ ॥

नूनमिति तैः तत्र किम्पदस्य सन्देहवाचित्वेनाभयकोटिस्पर्शित्वादुभयत्र सम्बन्धः ॥ ५ ॥

तत्र तस्याः कौशलाविष्कारमात्रेण तथा मोहितत्वेन विलम्ब्य च प्रस्तावान्तरं लक्ष्यीकृत्याहुः—सा त्वं न इति ॥ ६–६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मोहिता वञ्चिता दैत्याः पायितास्त्वमृतं सुराः ।
मोहिन्या नवमे राहोश्चकेणाच्छेद उच्यते ॥ ० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

कस्यासि कस्य कन्याऽसि ॥ ३ ॥

अमरादिभिरस्पृष्टपूर्वां वयं न जानीम इति न अपितु जानीम एवेति ते नन्वत्र स्वयम्वरार्थमत्रायातासीति बुद्ध्यत इति भावः ॥ ४ ॥

किमस्माकं त्वदभिप्रायबुभुत्सया त्वद्दर्शनादिनैव तावद्वयं कृतार्था अभूमेत्याहुः—नूनमिति ॥ ५ ॥

किञ्च त्वया स्वाभिप्रेतं पश्चाद्विधेयं संप्रत्यस्मदभिप्रायं सफलं कुर्वित्याहुः—सा त्वमिति द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

विभजस्व अस्मभ्यमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मोहिन्या यत्कृतन्तद्दर्शयति नवमेन ॥ १ ॥

रूपं सौन्दर्यं धर्मः धाम शरीरं धर्मी ॥ २ ॥

हे कञ्जपलाशाक्षि ! त्वं कासि ? हे वामोरु ! नो मनांसि मथ्नन्तीव क्षोभयन्तीव वर्त्तसे इति शेषः ॥ ३ ॥

वयं त्वा त्वाम् अमरादिभिः अस्पृष्टपूर्वां न जानीम इति न किन्तु जानीम एव ॥ ४ ॥

विधिना प्रेषितासि किञ्च स्वत आगतासि ॥ ५ ॥

तां स्वानुकूलां कर्तुं स्वयं तदनुकूला भवन्ति—सात्वमिति द्वाभ्याम् । शं कलयाणमविरोधं विधत्स्व कुरु ॥ ६ ॥

भेदो विरोधो यथा न भवेत्तथा विभजस्व अस्मभ्यं सुधामिति शेषः ॥ ७ ॥

मायायोषिद्वपुः स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—वे असुरलोग, सुहृदपने को छोड़कर डाकुओं की तरह एक दूसरे के हाथ से उस अमृत कलश को छीनते झपटते हुए एक आती हुई स्त्री को देखते हुए ॥ १ ॥

वह अति सुन्दर उस स्त्री को देखकर सब दैत्य लोग झगड़ना तो भूल गये और कहने लगे, कि—अहो बड़े आश्चर्य की बात है इस का रूपतो देखो, कितने एक बोले कि—

श्रीभगानुवाच ।

कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि सङ्गताः ।
विश्वासं पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ६ ॥
सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ! ।
सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः ।
जहसुर्भावगम्भीरं ददुश्चामृतभाजनम् ॥ ११ ॥
ततो गृहीत्वाऽमृतभाजनं हरिर्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
(१) यद्यभ्युपेत क्व च साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥ १२ ॥
इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यासुरपुङ्गवाः ।
अप्रमाणविदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

रूप क्या देखते हो इसका तेज तो देखो, तब फिर कितने एक बोले, कि तुमको देखना नहीं आता अरे भाई इसकी नवीन अवस्था तो देखो, इस प्रकार कहकर वे सब दैत्य लोग कामवश होकर श्री मोहिनी जी के समीप में जाकर पूँछने लगे ॥ २ ॥

दैत्य लोग बोले, कि–हे कमलदललोचने ! आप कौन हैं फिर कितने एक बोले, कि–आप कहां से आई हो, फिर भी चुप रहने पर कितने एक दैत्य बोले, कि आपकी क्या करने की इच्छा है, फिर कितने एक दैत्य लोग आपुस में बोले कि तुमको पूँछना आता नहीं, ठहरो हम पूँछते हैं ऐसे कहकर पूंछने लगे, कि अजी आप कौन की हो कहो तो सही, इतने पर भी जब न बोली तब दैत्य लोग बोले, कि–आप बोलो अथवा न बोलो पर आप हम लोगों के मनको तो मथेंई डारती हो ॥ ३ ॥

फिर दैत्य लोग बोले, कि–हम लोग तो ऐसा जानते हैं कि–देव दैत्य सिद्ध गन्धर्व चारण इन लोगों ने अब तक तुमारा स्पर्श भी नहीं किया होगा, और कहां तक कहैं पर बड़े २ लोकेशों ने भी आपका स्पर्श नहीं किया होगा फिर विचारे मनुष्य लोगों की तो बात ही क्या कहैं ॥ ४ ॥

हे सुभ्रूः ! यह तो हम निश्चय जानते हैं कि जब ब्रह्मा को दया हुई तब उसने देहधारियों के मन और इन्द्रियों के प्रिय करने को आपको यहां भेजा है ॥ ५ ॥

हे मानिनि ! बस हम लोग तो आपसे और कुछ नहीं कहते हैं परंच हम सब ज्ञाति लोग परस्पर में जिसके निमित्त स्पर्धा करके वैर बांध रहे हैं। हे सुमध्यमे ! आप उस एक वस्तु का ठीक २ न्याय करके हम लोगों के कलह की शांति करदो ॥ ६ ॥

यदि आप हम लोगों को अप्रतिष्ठित जानती होवें तो हम लोग कश्यप महाराज के पुत्र लोग हैं और देव दैत्य सब भ्राता लोग हैं, और हम लोगों ने बड़ा पौरुष (परिश्रम) किया है, तब यह अमृत हम लोगों को प्राप्त हुआ है सो हमारा आप से इतनाही कहना है, कि–जिसमें हम लोगों में भेद न होवे इस प्रकार आप हम सबों को बांट दीजिये ॥ ७ ॥

जब दैत्यों ने इस प्रकार बहुत आग्रह करके कहा तब माया से योषित् [स्त्री] रूप को धारण करने वाले श्रीहरि अपने रुचिर कटाक्षों से देखते हुए और उनपर कटाक्ष चलाते हुए हंसके इस प्रकार बोले ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सङ्गता अनुसृता ॥ ६ ॥

हे सुरद्विषः ! ॥ १० ॥

भावेन केनाप्यभिप्रायेण गम्भीरं यथा भवत्येवं जहसुः ॥ ११ ॥

ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया गिरा मया कृतं साधु वा असाधु यद्यभ्युपेताङ्गीकुरुत तर्हि विभजे ॥ १२ ॥

(१) यद्यभ्युपेतमिति वीर० विज० पाठः ।

अथोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषाऽनलम् ।
दत्त्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः ॥ १४ ॥
यथोपजोषं वासांसि परिधायाऽहतानि ते ।
कुशेषु प्राविशन् सर्वे [१]प्रागग्रेष्वभिभूषिताः ॥ १५ ॥
प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च ।
धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असुरपुङ्गवाः दैत्यश्रेष्ठाः प्रमाणामियत्तामजानन्तः ॥१३ ॥ १४ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीति अहतस्य लक्षणम् "अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा" प्रागग्रेषु कुशेषु विविशुः ॥ १५ ॥

धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां शालायाम् ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—कथमिति । हे कश्यपदायादाः ! पुंश्चल्यां मयि कथं सङ्गता अनुसृताः हि यस्मात् पण्डितः कदाचिदपि कामिनीषु पुंश्चलीषु विश्वासं न याति न प्राप्नोति न कुरुते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हे सुरद्विषः ! सालावृकाणां स्वैरिणीनां स्त्रीणां च सख्यान्यनित्यान्याहुः अनित्यत्वे हेतुं वदन् सालावृकान् स्त्रीश्च विशिनष्टि, नवंनवं विचिन्वताम् अन्वेषताम् ॥ १० ॥

इतीत्थं तस्याः मोहिन्याः क्ष्वेलितैः परिहासवचनैः विश्वस्तं मनो येषां तेऽसुराः भावेन केनाप्यभिप्रायेण गम्भीरं यथाभवत्येवं जहसुः हसितवन्तोऽमृतपात्रं च ददुः ॥ ११ ॥

ततोऽमृतभाजनं गृहीत्वा योषिद्रूपो हरिरीषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया गिरा बभाषे, तदेवाह—यदीति । क्वचित् साध्वसाधु वा मया कृतं यद्यभ्युपेतं युष्माभिः अङ्गीकृतं स्यात्तर्हि इमां सुधां वो युष्मभ्यं विभजे ॥ १२ ॥

इतीत्थं तस्या मोहिन्या अभिव्याहृतं वाक्यमाकर्ण्यासुरश्रेष्ठास्तस्या अप्रमाणविदः प्रमाणं तद्वाक्यनिर्णयो निश्चयस्तमजानन्तस्तथेति यथेच्छं कुरु इत्यन्वमंसतानुजज्ञिरे ॥ १३ ॥

अथ तस्या अनुज्ञया उपोष्य कृतं स्नानं यैस्तेऽसुराः सुराश्च हविषा चरुणाऽनलमग्निं हुत्वा विप्रेभ्यो भूतेभ्योऽन्येभ्यश्च गाः गवादीनि यथायोग्यं दत्त्वा द्विजैः कृतं कारितं स्वस्त्ययनं मङ्गलाचरणं येषाम् ॥ १४ ॥

ते देवा असुराश्च यथोपजोषं यथाप्रीति आहतानि नूतनानि सद्यो यन्त्रान्निर्मुक्तानि वस्त्राणि परिधाय वसित्वाऽभितो भूषिताः सर्वे प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु कुशेषु सर्वे प्राविशन् उपाविविशुः ॥ १५ ॥

ततो धूपैरामोदितायां माल्यैर्दीपैश्च जुष्टायामलङ्कृतायां दीपितायां च शालायां पूर्वाभिमुखेषु सुरासुरेषू उपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुंश्चल्यां पुंश्चलीशीलगुणवत्याम् ॥ ९ ॥
नूत्नं नूतनम् ॥ १० ॥
क्ष्वेलितैः छलमिश्रवचनैः ॥ ११ ॥
अभ्युपेतम् अङ्गीकृतम् ॥ १२ ॥
प्रमाणमियत्ता ॥ १३—१६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वैरिणीनां स्त्रीणाञ्चेत्यन्वयः ॥ १०—१२ ॥

प्रमाणमियत्ताचिकीर्षितपर्यवसानमित्यर्थः । तत्राविन्दन्तीत्यप्रमाणविदः ॥ १३—१९ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कश्यपस्य दायादाः पुत्रा इति पिता युष्माकमृषिर्यूयं कथमेवं कामिनोऽभूवन्निति तान् मोहयितुं परिहासो व्यञ्जितः सत्यं वयं स्त्रीजातिमात्रेणैव भावैर्वशीकर्तुमशक्याः भवत्या परमशुद्धस्वरूपया तु स्वपवित्र्येणैव वयं विजिता वर्तामहे इति चेत् तत्राह-पुंश्चल्यामिति । हन्त हन्त भवत्या निष्कामत्वस्यावधिं किं स्तुवामहे यतस्त्वमाबाल्यमनाघ्रातपुरुषगन्धापि स्वं गोपयन्त्येव खल्वेवं ब्रूषे स्त्रीजातिः पुंश्चल्यपि स्वं सतीमेव प्रथयतीति स्त्रीजातिविलक्षणस्वभावायै भवत्यै निष्कपटायै सर्वस्वमपि दित्सामहे इति स्वगतोक्त्या विस्मयस्मितमितहर्षास्तानालक्ष्याह—विश्वासमिति । भोः पण्डिताः मयि विश्वासं मा कुरुत यद्यात्मनां भद्रमिच्छतेति भावो बाह्यः आभ्यन्तरस्तु सर्वमहं विपरीतलक्षणयैव ब्रवीमीति पण्डिता भवन्तो ज्ञात्वा यदुचितं तत्कुर्वन्त्विति भावः । पूर्वत्र उत्तरत्रापि आभ्यन्तरो

(१) प्राक्कूलेषु इति वीर० ॥ सिद्धान्त० चक्रवर्ती ।

तस्यां नरेन्द्र ! करभोरुरुशदुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी । सा कूजती कनकनूपुरशिञ्जितेन कुम्भस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्वनिरेवमेव ज्ञेयः कामिनीष्विति यद्यप्यहं युष्मदनुभवेन शुद्धैव भवामि तदपि मम यौवनवत्त्वादाभ्यन्तरः कामोऽनुमेय एव कामवत्वे स्त्रीत्वे च कामिनी पतिपुत्राद्यावरणाभावात् स्वैरिण्यपि कथं न भवामीत्यविश्वास्यैव सर्वथा भवद्भिरहमिति भावः ॥ ९ ॥

ततः किमितिचेत् शृणुत तत्वमित्याह–सालेति । "सालावृकाः कपिक्रोष्टृश्वानः" इत्यमरः ॥ १० ॥

क्ष्वेलितैर्नर्मोदितैः भावेनाभिप्रायेण गम्भीरमविदुषां दुष्प्रवेशं यथा स्यात्तथा जहसुः हे सर्वगुणमण्डिते ! किमस्मान् परीक्षसे वयमविश्वासिनोऽशुद्धान्तःकरणा नैव भवामस्तदिदममृतकलशं गृहाण अस्मभ्यं विभज्य देहि वा स्वयं पिब वा कचिदन्यत्र क्षिप वा यथेच्छसि तथा कुरु अस्मांस्तु स्वसादृगुणरत्नक्रीतानात्मीयानेव जानीहीति भावः ॥ ११ ॥

मया कृतं साधु वा असाधु वा यद्यभ्युपेत अङ्गीकुरुत तदा विभजे इति स्वस्याहमनभिज्ञत्वं जानाम्यतः प्रथममेव वच्मीति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथेति अमृतपानरूपमङ्गलकृत्यार्थं प्रथममेवोपोष्य स्थितास्ते परस्परविवादमध्य एव मोहिनीदर्शनवचनप्रतिवचनाद्यनन्तरं कृतस्नानाः ॥ १४ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीति अहतस्य लक्षणं "अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वायम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेषु सर्वदा" इति प्राक्कूलेषु प्रागग्रकुशेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सङ्गताः विश्वस्ताः ॥ ९ ॥

हे सुरद्विषः ! ॥ १० ॥

भावेन तत्पारवश्यरूपेण गम्भीरम् भवति यथा तथा जहसुः ॥ ११ ॥

ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तथा क्व कचित् मया साध्वसाधु वा कृतं भवद्भिरभ्युपेतं स्वीकृतं भवेत्तर्हि विभजे ॥ १२ ॥

प्रकृष्टं मानं बुद्ध्या परिमितं कार्यमजानन्तः तत्तथेत्यन्वमंसत कुरु इत्यनुजज्ञिरे ॥ १३ ॥ १४ ॥

"अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेषु सर्वदा" इत्युक्तलक्षणानि वासांसि यथोपजोषं यथाप्रीति परिधाय प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु कुशेषु प्राविशन् ॥ १५ ॥

धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां माल्यैर्दीपकैश्च जुष्टायामलङ्कृतायां शालायां प्राङ्मुखेषु पूर्वाभिमुखेषूपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच

मोहनी रूप धारी श्री गिरधाराजी बोले, कि—हे कश्यपपुत्र हो ! आप लोग ऐसे कुलीन होकर मेरे पुंश्चली के समीप कैसे आये ? क्यों कि पंडित पुरुष तो कदाचित् भी कामिनी का विश्वास में नहीं आते हैं ॥ ९ ॥

हे दैत्यो ! शाला वृक (कुत्ता बन्दर वा स्यार) स्त्री और स्वैरिणियों की मित्रता को लोग अनित्य कहा करते हैं, क्योंकि ये लोग नये नये को ढूंढते हैं ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—श्री मोहनीजी ने तो इस प्रकार उन दैत्यों से परिहास किया पर उन लोगों के मन में पूर्ण विश्वास होगया और उनोंने कुछ गंभीर अभिप्राय से हँसकर उस अमृत कलश को सौंप दिया ॥ ११ ॥

तब तो श्री मोहनी रूपधारी श्री हरि जी अमृत के कलश को लेकर किंचित् हास युक्तवाणी से बोले, कि—यदि तुम हमको मध्यस्थ करते हो तब हम जो कुछ भला बुरा करें उसको यदि तुम लोग स्वीकार करो तो हम तुमारे इस अमृत को बांट देवें ॥ १२ ॥

श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि—श्री मोहनी जी की ऐसी वाणी को सुनकर वे सब असुरोत्तम लोग वैसे ही मानते हुए, क्योंकि वे सब इनकी ऐसी चालाकी थोडी जानते रहे ॥ १३ ॥

तदनंतर श्री मोहनी जी की बताई हुई विधि पूर्वक सब देव दैत्यों ने उपवास कर स्नान कर हविष से अग्नि में हवन कर गौ ब्राह्मण और अन्य प्राणियों को भोजन दानादि देकर ब्राह्मणों के द्वारा स्वस्तिवाचन कराकर ॥ १४ ॥

बडी प्रीति पूर्वक नवीन वस्त्र पहिन कर भूषणों को धारण कर पूर्व को अग्र भाग कर कुशाओं बिछाकर उन पर सब बैठते हुए ॥ १५ ॥

धूप की सुगन्धों से सुरभित ऐसी शाला में कुशाओं के ऊपर पूर्व को मुख करके जब सब देवता और दैत्य बैठे ता समय में ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ तस्यां शालायां हे नरेन्द्र ! सा कलशपाणिराविवेश कथंभूता "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" करभवदूरू यस्याः सा उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिंस्तेन श्रोणीतटेन विशालया

तां श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्णनासाकपोलवदनां परदेवताख्याम् ।
संवीक्ष्य सम्मुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकान्ताम् ॥ १८ ॥

असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयम् ।
मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः ॥ १९ ॥
कल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः ।
तांश्चोपवेशयामास स्वेषुस्वेषु च पङ्क्तिषु ॥ २० ॥
दैत्यान् गृहीतकलशो वञ्चयन्नुपसञ्चरैः ।
दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥ २१ ॥
ते पालयन्तः समयमसुराः स्वकृतं नृप ! ।
तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥ २२ ॥
तस्यां कृताऽतिप्रणयाः प्रणयाऽपायकातराः ।
बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किञ्चन विप्रियम् ॥ २३ ॥
देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रोणया अलसा मन्दा गतिर्यस्याः पाठान्तरे करभसदृशयोरूर्वोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसा गतिश्च मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः ॥ १७ ॥

तां श्रियः सखीं सम्वीक्ष्य देवासुराः सम्मुमुहुः, कथम्भुताम् ? कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः सा च ताम् विगलितः स्रस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्याः ॥ १८ ॥

एवं तान् मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह त्रिभिः—असुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानमिव दुर्नयमन्यायं मत्वा तां सुधां तेभ्यो न व्यभजत् अयं भावः दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेवातो मद्भक्तान् देवानेव सुधां पाययिष्यामि किञ्च तैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तं न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्यो दानं न्याय्यमतस्तेभ्यः सुधां न दद्यामिति ॥ १९ ॥

पंक्तीः पृथग्विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय तासु पंक्तिषु स्वेषुस्वेषु तत्तत्समजातीयेषु तांश्चासुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेशयामास ॥ २० ॥

उपसञ्चरैर्बहुमानप्रियवाक्यादिना तानतिक्रम्यातिक्रम्य गमनैः दूरस्थानपि देवान् ॥ २१ ॥

तया कृतः स्नेहो येषु स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया ॥ २२ ॥

कृतोऽतिप्रणयः स्नेहो यैः प्रणयापायेन कातरा भीताः एते तावत् कृपणाः पूर्वं किञ्चित्पिबन्तु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिबहुमानेनाबद्धा नियन्त्रिताः समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैराप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमासन् ॥ २३ ॥

देवपङ्क्तौ चन्द्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोमममृतमपिबत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्यां शालायां हे नरेन्द्र ! अमृतकलशः पाणौ यस्याः सा मोहिनी आविवेश । कथम्भूता ? "करस्य करभो बहिः" करभसदृशौ सुवृत्तौ ऊरू यस्याः सा उद्यत् कमनीयं दुकूलं यस्मिंस्तेन श्रोणीतटेन विशालया श्रोण्या अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा पाठान्तरे करभसदृशयोरूर्वोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसा गतिर्यस्याः साच मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः सा कनकनूपुराणां शिञ्जितेन कूजती स्वनन्ती कुम्भाविव स्तनौ यस्याः सा ॥ १७ ॥

तां श्रीसखीं श्रियमिव स्थितां श्रीसहायिनीं वा भगवद्रूपत्वात् कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः सा च तां विगलितः विस्रस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्यास्तां परदेवताख्यां परदेवतारूपां तां संवीक्ष्य देवासुरास्तस्या उत्स्मयवीक्षणेन संमुमुहुः ॥ १८ ॥

एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह-असुराणामिति त्रिभिः जातिनृशंसानां स्वभावतः क्रूराणामसुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधामसुरेभ्यो न व्यभजत् श्रीमदच्युतः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतो ऽसावाश्रितान्न व्यावयतीत्यच्युतः अयं भावः, दैत्यैर्सदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेव अतो मामाश्रितान्देवानेव सुधां पाययिष्यामि किञ्च तैः यथान्यायं विभजस्व इति चोक्तं न तेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्योऽमृतपानं न्याय्यम् अतस्तेभ्यस्सुधां न दास्यामीति ॥ १९ ॥

उभयेषां पंक्तीः पृथग्विभक्ताः कल्पयित्वा तान्देवानसुरांश्च स्वासु स्वासु पंक्तिषूपवेशयामास ॥ २० ॥

गृहीतकलशः श्रीभगवान् योषिद्रूपः उपसञ्चरैः समीपगमनबहुमानेन्द्रियव्यापारादरवाक्यादिभिः दैत्यान्वञ्चयन्दूरस्थानपि देवानेव सुधां पाययामास ॥ २१ ॥

तेऽलब्धसुधा अपि दैत्याः स्वकृतं समयं साध्वसाधुवा त्वत्कृतमनुमन्यामहे इति पूर्वकृतं सङ्केतं पालयन्तः हेनृप ! कृतस्तस्यां स्नेहो यैस्तादृशाश्च स्त्रीविवादस्य, जुगुप्सिततया च तूष्णीमेवासन् ॥ २२ ॥

तस्यां कृतः प्रतिप्रणयः प्रतिस्नेहो यैः ते प्रणयापायेन कातराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं किञ्चित्पिबन्तु यूयं धीराः त्वयां प्रतीक्षध्वम् इत्यादिबहुमानेन चाबद्धाः नियन्त्रिताश्च किञ्चिदपि विप्रियं नोचुः । समयपालनादिषड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवलिङ्गेन देवतावेषेण प्रतिच्छन्नस्तिरोधापितात्मवेषः स्वर्भानुः राहुः देवानां पङ्क्तौ प्रविष्टः सोममममृतमपिबत् चन्द्रार्काभ्यां सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कलभो गजपोतः तत्करवच्छोभमानयोरूर्वोर्लसता दुकूलेन युतं श्रोणीतटं यस्याः सा कलभो वंशाङ्कुरस्तद्वद्वर्तमानयोर्वा अलसगतिः अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा तथा शिञ्जितेन शब्दितेन " शिञ्जिअव्यक्ते शब्दे " इति धातुः १७ ॥

कनककुण्डलचारुकर्णाभ्यां नासाकपोलाभ्यां च युक्तं वदनं यस्याः सा तथा ताम् ॥ १८ ॥

"सुधा पयसि देवान्ने गुणपक्वपयोमृदि" इति वचनात् सर्पाणां पयोदानमिव तानुद्दिश्य ॥ १९ ॥

" आली श्रेणी श्रिया पंक्तिसमयोस्ततिरच्युते" इति ॥ २० ॥

उपसञ्चरैः समीपगमनादिनर्मव्यवहारैः ॥ २१ ॥

कृतस्नेहाः छिन्नस्नेहाः "कृञ्छेदने" इति धातुः पूर्वं सम्पन्न स्नेहा अधुना नष्टस्नेहा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रणयस्यापाय उपशमनं सम्भवतीति कातराः भीताः ॥२३॥२४॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कल्पयित्वेति तांश्च देवासुरान् परस्पराभिमुखानिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

वञ्चयन् तत्रस्थं सारभागं भवद्भ्यः सर्वतः श्रेष्ठेभ्यो दास्यामीति प्रतारयन् ॥ २१ ॥

समयं प्रतिज्ञाम् ॥ २२—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

करभोरुरुशद्दुकूला करभोरुलसद्दुकूलेतिपाठद्वयम् "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः ॥ १७ ॥

श्रीसखीं श्रियो लक्ष्म्याः सखापि तदानीं सख्येवाभूत् पुञ्जातिमध्ये यथा नारायणः सुन्दरस्तथैव स्त्रीजातिमध्ये अहमेवाऽतिसुन्दरीति माऽहङ्कृथाः स्त्रीजातावप्यहमेव परमसुन्दरीति तां ज्ञापयितुमिवेति भावः । कनककुण्डला चासौ चारुकर्णाद्या चेति ताम् ॥ १८ ॥

न तां व्यभजादिति दैत्यैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तम् अतो न्यायश्चायमेवेति भावः ॥ १९ ॥

स्वेषु स्वेषु इति पङ्क्तिषु मध्ये या याः पंक्तयो येषां येषां स्वानि धनरूपाणि स्वेषु स्युस्तेषु स्वत्वविशिष्टासु पङ्क्तिष्वित्यर्थः ॥ २०॥

उप निकटे निकट एव सञ्चरैः सञ्चरणैर्भ्रूभङ्गिनेत्रास्मितव्रीडामुखार्द्धाच्छादननूपुरादिभूषणवसनसञ्चलनपूर्वकैश्चरणसञ्चलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन दूरस्थानां देवानामुत्कण्ठां निवर्त्य सम्पूर्णानेव पाययिष्यतीति प्रत्यायनैः वञ्चयन्निति अस्माभिः श्रोत्रनेत्रमनोभिर्यदिदममृतं पीयते इतोऽधिकं सामुद्रममृतं न भविष्यति. तदलं तेन एतस्या आनुकूल्यमेवाकाङ्क्षणीयमित्यपि तेषां मनसि विचारं प्रापयामासेति भावः । दूरस्थान् देवान् ॥ २१ ॥

समयं साध्वसाधु वा यथासुखं विभजस्वेति नियमं स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया एते तावत् कृपणाः पूर्वं किञ्चित् पिबन्तु यूयं तु धीराः त्वयां प्रतीक्षध्वमित्यादिबहुमानेन चाबद्धा नियन्त्रिताः समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमेवासन् ॥ २२ ॥ २३ ॥

तदेवं मोहिनीमूर्त्या भगवता सर्वे एव दैत्या मोहयित्वा वञ्चिताः किन्तु सद्योऽप्यमृतमहिमज्ञापनार्थमेकः स्वर्भानुर्न मोहितः स च सहसैव मोहिन्यभिप्रायं ज्ञात्वा देवपङ्क्तिषूपविष्ट इत्याह—देवलिङ्गेति । अत एव देवास्तं प्रथमं परिचेतुं न शेकुः उपविष्टे तु चन्द्रार्काभ्यां परिचितोऽपि तद्भयादितोऽन्यत्र पङ्क्तावुपविशेति वक्तुं नाशक्यतेति ज्ञेयम् । यदा यदा तु सोमममृतं ग्रासमेवापिबत्तदाऽसुरोऽसाविति भ्रूभङ्ग्या सूचितः ॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नरेन्द्र ! तस्यां शालायां कलशः पाणौ यस्याः सा आविवेश कथम्भूता करभोर्वाः' मणिबन्धादिकनिष्ठान्तहस्तभागसदृशयोरूर्वोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेन अलसा गतिर्यस्याः मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः ॥ १७ ॥

चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाऽप्लावितोऽपतत् ॥ २५ ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥ २६ ॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः ॥ २७ ॥
एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फले विकल्पाः ।
तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसाऽऽपुर्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दैत्याः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तां श्रियः सखीं संवीक्ष्य देवासुराः तस्याः उत्स्मयवीक्षणेन संमुमुहुः कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णौ दयौ यस्याः विगलितो विस्रस्तः स्तनपट्टिकायाः अन्तो यस्याः परदेवतेत्याख्या नाम यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

सर्पाणामिवासुराणां सुधादानं दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां न व्यभजत् सुरानपाययामास ॥ १९ ॥

उभयेषां देवानां पृथक् असुराणां पृथक्पङ्क्तीः कल्पयित्वा ॥ २० ॥ २१ ॥

तासु पृथग्भूतासु यथेष्टं कुर्विति नियमं पालयन्तस्ते कृतस्नेहाः तूष्णीमासन् ॥ २२ ॥

बहुमानेन आबद्धाः परतन्त्राः ॥ २३ ॥

सोमममृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे नरेन्द्र ! उसी शाला में करभ [मणिबन्ध से कनिष्ठ-तक हस्त के बाहर के मांसल भाग के सदृश ऊरु (जङ्घा) वाली अथवा पतादृश ऊरु प्रदेश में शोभायमान सूक्ष्म दुकूल जिनके और श्रेणी प्रदेश अर्थात् कटि पश्चाद्भाग के गौरव से आलस्य युक्त गति वाली और मदसे मत्त हो रहे नेत्र जाके, ऐसी वे मोहनी जी सुवर्ण नूपुरों के सिंजित (शब्द) से कूजन करती हुई कलश सदृश स्तन वाली अमृत कलश हाथ में लेकर प्रवेश करती भई ॥ १७ ॥

सुन्दर कर्णों में सुवर्ण के कुण्डलों को झलकाती हुई अति सुंदर नासिका कपोल और मुख वाली पर देवता नाम जिनका ऐसी लक्ष्मी जी की सखी न सखी को देव और असुरों ने जब देखा तो आपके चलते समय स्तनपर से अञ्चल का छोर गिरता जाता है और आप वारंवार सम्हारती जाती है इतने में आपने किञ्चित् ऊँचे को मुख कर एक वार हँसकर जो देख दिया इतने ही से सब देव और असुर मोहित होगये ॥ १८ ॥

आपने भी उस शाला में प्रवेश करके विचारा कि— असुरों को अमृत देना ऐसी दुर्नीत है कि जैसे सर्पों के विष देना, क्योंकि ये लोग तो स्वभाव ही से क्रूर हैं ऐसा मानकर भगवान ने उनको अमृत का विभाग नहीं किया ॥ १९ ॥

मोहिनी रूप वाले जगत्पति ने पृथक् २ पंक्ति रचकर देव और दैत्यों को अपनी अपनी पंक्तियों में अलग अलग बैठारे ॥ २० ॥

फिर आपने कलश को हाथों में ले रखा है और दैत्यों से बड़े उपचार पूर्वक बोले, कि तुम कहो तो जामें इन देवताओं की नजर न लगजावे ताके लिये इनको प्रथम थोडी सी पिवा देवै फिर तो तुम हैं हीं, इत्यादि रीति से, कहकर दूर बैठे हुए देवताओं को जरा मृत्यु के हरने वाली सुधा (अमृत) को पिलाने लगे ॥ २१ ॥

हे नृप ! वे असुर लोग अपनी करी हुई प्रतिज्ञा को पालन करते हुए चुप बैठे रहे, और मनमें यह भी विचारते रहे कि हमारे ऊपर तो वे बडा स्नेह करती हैं यदि हम प्रथम बोलेंगे तो हमारे ही ऊपर रूस जायगी ऐसे प्रत्येक दैत्य विचार कर बैठे रहे ॥ २२ ॥

और उन मोहिनी जी में किया है अति प्रेम जिनों ने, इसी से प्रेम न घटजावे इस बात को डरते हुए, और बडप्पन के बहुमान में बंधे हुए श्रीमोहिनी जी से अप्रिय किञ्चित् भी नहीं बोलसके ॥ २३ ॥

इतने में राहु ने देवता का रूप धारण कर देवताओं की सभा में छिपा हुआ बैठा रहा तब अमृत बांटने के बखत में इसने भी अमृत पान तो करलिया परंच चन्द्र और सूर्य के बीच में बैठा रहा इससे दोनों ने भगवान को जता दिया कि यह दैत्य है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरिस्तस्य शिरो जहार अप्लावितोऽसंस्पृष्टः ॥ २५ ॥

यद्युज्यतेऽसुवसुकर्मवचोमनोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात्।
तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वात्सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत्॥ २९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने
नवमोऽध्यायः॥ ९॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ग्रहं सूर्यादिवद्ग्रहत्वाधिकारिणम्॥ २६॥ २७॥

हरिभक्तानामेवोद्यमः फलति नान्येषामित्यत्रमाख्यानतात्पर्यमाह-एवमिति। समादेशादयो येषाम् हेतुर्मंदराद्रिः अर्थः समुद्रे क्षिप्तं वीरुदादि विविधः कल्पः फलं केषाञ्चिज्जातं केषाञ्चिन्नेति वैचित्र्यमेषां ते फलवैषम्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः। तदेवाह, तत्र तेषु यस्य पादपङ्कजरजःश्रयणाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः। यत्पादोर्नित्यसम्बन्धात्॥ २८॥

एतदेवोपपादयति—यदिति। असुः प्राणाः वसु धनम् प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यद्युज्यते प्रयुज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियत इत्यर्थः। तदसद्व्यर्थं भवति कुतः पृथक्त्वाद्भेदाश्रयत्वात् शाखानिषेचनवत् तैरेव प्राणादिभिरीश्वरोद्देशेन यत्क्रियते तत्तु सन्महाफलं भवति अपृथक्त्वादीश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् तत्र दृष्टान्तः यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कन्धशाखादेरपि भवतीति यद्वा ल्यब्लोपे पञ्चम्यौ पृथक्त्वम्पर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् अपृथक्त्वं पर्यालोच्येश्वरदृष्ट्या तैरेव तेष्वेव च यत्क्रियते तत्सद्भवतीति शेषं समानम्॥ २९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
नवमोऽध्यायः॥ ९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हरिः सोमं पिबतः स्वर्भानोः शिरः क्षुरस्येव धारा यस्य तेन चक्रेण जहार चिच्छेद तस्य स्वर्भानोः कबन्धः सुधयाऽप्लावितः असंस्पृष्टोऽपतत् अमृतस्य कण्ठादधो निस्सरणात्पूर्वमेवास्य शिरसः छिन्नत्वादमृतसंस्पर्शाभावात्कबन्धः पतितः॥ २५॥

शिरस्तु अमृतसंस्पर्शादमरत्वं प्राप्तम् अजो ब्रह्मा ग्रहमचीक्लृपत् अकल्पयत् सूर्यादिवच्चारेण प्राणिनां शुभाशुभसूचकं ग्रहं अचीकरदित्यर्थः। यस्तु ग्रहत्वं प्रापितो राहोर्मूर्द्धा वैरधीः पर्वसु चन्द्रार्कौ अभिधावति॥ २६॥

देवैरमृते पीतप्राये सति प्रायग्रहणादमृतस्यावशेषः सूच्यते लोकभावनः लोकपालको भगवान्विभुरसुरेन्द्राणां पश्यतां सतां स्वरूपं स्वकीयं पौरुषं रूपं जगृहे गृहीतवान्॥ २७॥

श्रीभगवन्तमेवाश्रितानामेवोद्यमफलं नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह-एवमिति। एवम् इत्थं समास्तुल्या देशादयो येषां तादृशा अपि तत्र देशः क्षीरोदधितीरं कालः मथनसमयः हेतुः मन्दराद्रिणा मथनम् अर्थः अमृतरूपं प्रयोजनं कर्म मथनानुकूलं मतिः अन्योन्यमेकप्रयोजनविषयः एवंविधा अपि फले विकल्पाः फलवैषम्यवन्तो बभूवुः केषाञ्चित्फलमपरेषां नेति वैषम्यमभवदित्यर्थः। तदेवाह-तत्र देवासुराणां मध्ये देवगणा एवामृतरूपं फलमञ्जसा सुखेनापुः प्रापुः, कुतः? यस्य भगवतः पादपङ्कजयोः रजस्सत्वामश्रयणाद्धेतोः। तदनाश्रयणात् दैत्या न प्रापुः वैषम्यं जीवनिष्ठमेव न तु परमात्मनिष्ठमिति दिक्॥ २८॥

किञ्च यदिति असुः प्राणाः वसु धनं देहात्मजादिषु निमित्तेषु देहाद्यर्थं नृभिः प्राणादिभिः यद्युज्यते यत्क्रियते इत्यर्थः। तदेतदसद्व्यर्थं शाखानिषेचनवद्व्यर्थं भवति.कुतः? पृथक्त्वात्. तस्य कर्मणोऽहम्ममतादिपृथगभिमानगर्भत्वात्तैरेव प्राणादिभिर्यत्क्रियते सर्वान्तरात्मनो भगवतः सर्वकारणस्य प्रीतये क्रियते तत्तु सन्महाफलम्भवति। कुतोऽपृथक्त्वात्. सर्वान्तरात्मतया सर्वमूलकतया च सर्वत्रानुस्यूतत्वात्. तत्र दृष्टान्तः यत्तरोर्मूले सेचनं यथा सर्वस्य शाखास्कन्धादेरपि भवति तद्वत्,यद्वा पृथक्त्वादपृथक्त्वादिति च ल्यब्लोपे पञ्चमी देहात्मजादीनां पृथक्त्वमालोच्याब्रह्मात्मकत्वं पश्यन् केवलदेहाद्यर्थं प्राणादिभिर्यत्क्रियते कर्म तद्विफलं ब्रह्मात्मकत्वमालोच्य तदाराधनबुध्या कृतं लौकिकमपि कर्म सफलमेवेत्यर्थः॥ २९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
नवमोऽध्यायः॥ ९॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

समा देशादयो येषां ते तथाऽपि विफलैर्विशिष्टफलैः विकल्पाः विकल्पयोग्याः अभूवन् कथं तत्राह—तत्रेति। तत्रापि हेतुमाह यत्पादेति। फलवैकल्ये विशेषणविशिष्टकल्पनाहो इति॥ २८॥

नन्वसुरादीनामपि शिवादिदेवार्चनादिसद्भावात्कथं तैर्विशिष्टफलं नावाप्तमित्याशंक्य श्रीहरिचरणारविन्दप्रणामाभावान्नाप्तमित्याशयेनाह-यदीति। नृभिः पुरुषैः पुरस्तादुक्तेषु फलदानाभिमुखेषु देहात्मजादिषु यदर्चनादिकं वित्तादिभिः क्रियते

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदि तर्ह्यपि तदसत्कर्म विशिष्टफलं न भवति कुत इति तत्राह—उद्यतेष्विति । उत्कृष्टफलमुद्दिश्य यत्नेषूपरतेषु विशिष्टशक्त्यभावादिति द्विरावृत्त्या योजनीयं तर्हि कथंकारं तद्भवतीति तत्राह—तैरिति । यदीत्यनुवर्तते यदि तैः पूर्वोक्तैर्वित्तादिभिरेव चास्मिन् हरौ यत्कर्म क्रियते तर्हि तत्पूर्णफलं भवति हरिभक्तिमात्रेण देवाद्युद्दिष्टद्रव्यैस्तदर्चनाभावे कथं तत्पूर्णफलं स्यात् ? इति तत्राह—सर्वस्येति । यन्मूलभूतस्य हरेरर्चनलक्षणं निषेचनं तत्सर्वस्य देवतादेस्तन्निषेचनफलं भवति हरिभक्तिमन्तरेण शिवाद्यर्चनेनासुराणां विशिष्टफलं नाभूत्तस्मात्तद्भक्त्या भाव्यमितीदं मुक्तिनमसोर्निदर्शनायोक्तमिति ज्ञातव्यम "देहात्मजादिष्वेव महाद्वारि तदभावादात्मा महनीयः" इति वचनादित्यतो वाह—*यदीति, देहात्मजादिष्विति केचित्पठन्ति तत्रैवं योजनिका पुरस्ताद्देहान्तरावाप्तेः पूर्वमेवासन् वित्तादित्रय एतानन्य इत्यर्थः । इति शेषं समम ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(विजय० रीत्या अष्टमोऽध्यायः) ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कबन्धोऽपतदिति केतुस्तुच्छायाग्रह एव न तु कबन्धरूप इत्यभिप्रायः ॥ २५—२७ ॥

हेतुः साधकतमः अर्थस्तदुपयोगिमात्रम ॥ २८ ॥

नेषां च तेषाञ्च तत्तद्युक्तमेवेत्याह—यद्युज्यत इति । नृभिः कर्तृभिः असुप्रभृतिभिः करणैर्जायादिषु यत् युज्यते क्रियते तदसत् सर्वकालसर्ववस्तुव्यापिपोषकशक्तिकं न भवतीति नश्वरमेव भवतीत्यर्थः । कुतः पृथक्त्वात्, असुप्रभृतीनां जायादीनां च खतस्ताद्दशशक्तिनास्त्येव क्षुद्रशक्तित्वादित्यर्थः । असुप्रभृतिभिरेव सर्वस्य मूलनिषेचनं सन्तर्पणं यत् क्रियते तत्तु सर्वदा सर्ववस्तुपोषकं भवति, कुतः? अपृथक्त्वात, सर्वदा सर्वस्यापि पोषकत्वादित्यर्थः । जायादीनामेव पोषकं भवतीति कियदित्यर्थः । सर्वस्य मूलं श्रीभगवानेवेति भावः ॥२९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हरिर्गजितरूपी शिरो जहार आ ईषत् प्लावितः ॥ २५ ॥

अमरतां नीतम् अमृतपानप्रभावान्मरणशून्यतां प्राप्तमिति अमृतप्रभावो दर्शितः । अजो ब्रह्मा ग्रहं सूर्यादिकमिव महत्त्वाधिकारवन्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

लौकिकहेतुसाम्येऽपि फलप्राप्तिर्भक्तिमतामेव नान्येषामित्याख्यानतात्पर्यमाह—एवमिति । समा देशादयो येषां ते देशः क्षीरसिन्धुः कालस्तत्तत्क्षणसमूहः हेतुर्मथनं साधनं मन्दराद्रिः अर्थः समुद्रे क्षिप्तवीरुधादि कर्म मथनं मतिरमृतकामता फले फलप्राप्तौ विकल्पाः फलप्राप्तिर्भवेन्नवेति विकल्पवन्तः तत्र तयोर्मध्ये सुरगणाः फलमापुः यत्पदाश्रयणात् । दैत्या न आपुः यदाश्रयणाभावादितिभावः । स एव सेव्य इति प्रकरणार्थः ॥ २८ ॥

तस्मात् फलितमाह—यदिति । असवः प्राणा इन्द्रियाणि वसु धनं असुवस्त्रादिभिर्यद्देहादिषु युज्यते विनियुज्यते तदसत् प्राणादीनां देहाद्यर्थः यो विनियोगः सोऽसाधुरित्यर्थः । कुतः ? पृथक्त्वात् शाखानिषेचनवत् मूलात् शाखा भिन्ना इति बुद्ध्या यथा मूलं विहाय शाखा निषिच्यते तथैव भगवन्तं विहाय देहाद्याः परिचर्य्यन्ते मूढैः तैरेव असुवस्त्रादिभिर्यद्भगवति क्रियते असुवस्त्रादीनां भगवति यो विनियोगः स साधुरित्यर्थः । अपृथक्त्वात् मूलनिषेचनवत् मूलात् शाखा न भिन्ना इतिबुद्ध्या यथा मूलमेव सिच्यते तथैव भगवानेव परिचर्य्यते तत्परिचरणं सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्येत्यर्थः । यद्यस्मात् तन्मूलनिषेचनम ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे नवमोऽध्यायः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षुरस्येव धारा यस्य तेन कबन्धः सुधया अप्लावितोऽसंस्कृतः सुधायाः कण्ठादधोऽप्रवेशात् ॥ २५ ॥

अचीक्लृपत् अकरोत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कथम्भूतो हरिः यस्य पादपङ्कजरजःश्रयणात् समाः देशादयो येषां ते देशः क्षीरनिधिः कालो मन्थनसमयः हेतुः मन्थनसाधनं मन्दराद्रिः अर्थः क्षीरनिधौ अर्पितो वीरुधादिरूपः कर्म पुरुषकारः मतिः स्वार्थनैपुण्यं तत्र अमृतम् फलं सुरगणाः आपुः न तु दैत्याः, इत्येवं फले विकल्पाः भिन्नाः अलब्धफलाश्चेति भेदं प्राप्ताः ॥ २८ ॥

किं बहुना ईश्वरोद्देशेन देहाद्यर्थमपि कृतं कर्म महाफलं भवतीत्याह—पृथक्त्वादपृथक्त्वाच्चेति ल्यब्लोपे पञ्चमी नृभिः पृथक्त्वमालोच्य प्राणधनादिभिर्यद्देहादिषु युज्यते देहाद्यर्थे यत्क्रियते तदसत् अयुक्तं भवति यदा तु "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना" इति भगवदुक्तरीत्या सर्वस्य अपृथक्त्वमालोच्य भगवदुद्देशेन तैरेव तेषु यत्क्रियते तत्सद्भवति तत्र सदृष्टान्तमाह—यत्तरोर्मूलनिषेचनं तत्सर्वस्य स्कन्धशाखादेरपि भवति तद्वत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

---

* यद्युद्यतेषु च सुकर्म मनोवचोभिर्देहात्मजादिषु इति मूलपाठः ।

भाषा टीका ।

तब मोहिनीजी ने भी छुरा के नाईं तीक्ष्ण धार वाले चक्र से पीते हुए दैत्य का शिर उडादिया उसका कबन्ध भी अमृत से किंचित् भीजा हुआ गिरपडा ॥ २५ ॥

शिर भी अमर होगया ब्रह्मा जी ने उसको ग्रह बना दिया जो आज कल भी पर्व २ में अर्थात् ग्रहण काल में वैर बुद्धि कर चंद्र और सूर्य के प्रति दौडता है ॥ २६ ॥

जब देवतालोग प्रायकर अमृत पान करचुके तब सर्व लोक के पालक हरिने असुर लोगों के देखते २ अपना स्वरूप ग्रहण करलिया ॥ २७ ॥

इस प्रकार सुरगण और असुर गणों का समान देश समान काल समान हेतु समान प्रयोजन समान मति होने परभी फल में विकल्प होगया । तहां पर कारण इतना ही हुआ कि देवगणों को तो श्रीहरि के चरण कमल की रजका आश्रय लेने से अमृत रूप फल प्राप्त हुआ, और इतने के बिना दैत्यों को फल प्राप्त नहीं हुआ, बस पुरुष को इतना ही मुख्य समुझना चाहिये फल से जैसे न चूकै ऐसे का आश्रय ले ॥ २८ ॥

लोक में जो कुछ प्राण, धन, कर्म, मन, वाणी इत्यादि उपकरणों से पुत्र कलत्रादि के निमित्त मनुष्यों से जो कुछ किया जावे वह बुद्धि के भेद होने से असत् अर्थात् व्यर्थ होता है। और प्राण धनादि से यदि भगवदाराधन मानकर भगवत् की आराधन बुद्धि से जो कुछ कियाजाय तो वह अपृथक् होने से संपूर्ण सत् होता है पश्चात् उसका भलेंहि पुत्रादि मे ही विनियोग कियाजाय तौ भी बुद्धिमात्र के अभेद से दूसरा प्रकार होता है, जैसे कि वृक्ष के मूल में सींचने से शाखा पत्रादिक सब हरे होते हैं इसी प्रकार श्रीहरि के आराधन के निमित्त सर्व कार्य करते से कर्म विपरीत फलप्रद नहीं होते किन्तु पूर्ण अनुकूल फल देते हैं ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्धमें नवम अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

——:*:——

॥ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति दानवदैतेया नाऽविन्दन्नमृतं नृप ! ।
युक्ताः कर्मणि [१] यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १ ॥
साधयित्वाऽमृतं राजन् ! पाययित्वा स्वकान् सुरान् ।
पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ २ ॥
सपत्नानां [२] परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनन्दनाः ।
अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः ।
प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥
तत्र देवाऽसुरो नाम रणः परमदारुणः ।
रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोमहर्षणः ॥ ५ ॥
तत्रान्योऽन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे ।
समासाद्याऽसिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भेरीडमरुणां महान् ।
हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निःस्वनोऽभवत् ॥ ७ ॥
रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः ।
हया हयैरिभाश्चेभैः समसज्जन्त संयुगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दशमे मत्सराद्दैत्यैरारब्धे तु मृधे सुरैः ।
दैत्यमायाविषण्णेषु देवेष्वाविर्बभौ हरिः ॥ १ ॥
तदेव ममताप्राप्तिर्नाभक्तानामितीरितम् ।
भक्तमत्सरतः प्राणहानिः पुनरुदीर्यते ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
रणः संग्रामः उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे बभूव ॥ ५ ॥
अन्योऽन्यं समासाद्य निजघ्नुः॥ ६——१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतीनामपि श्रीभगवन्तमनाश्रितानां न केवलं फलाप्राप्तिरेव, प्रत्युत प्राणहानिश्चेति वक्तुममृतालाभप्रयुक्तसंरम्भाणां दैत्यानां आदितेयैस्सह युद्धमाहाध्यायद्वयेन । हे नृप ! इति इत्थं दानवा दैत्याश्च अमृतं नाविन्दन् न लब्धवन्तः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि कर्मणि मथनकर्मणि युक्ता यत्ताश्चानुकूलकर्मवन्तो यत्नवन्तोऽपि वासुदेवपराङ्मुखाः अतो नाविदन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

हे राजन् ! इत्थं भगवानमृतं साधयित्वा स्वकान् स्वाश्रितान् सुरान् सुधां पाययित्वा सर्वभूतानां पश्यतां सतां श्रीगरुडवाहनस्सन् जगाम ॥ २ ॥

(१) दृप्ताः (२) परां सिद्धिम् इति वीर० ।

उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।
केचिद्गौरमृगैर्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥
गृध्रैः कङ्कैर्बकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिङ्गिलैः ।
शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सपत्नानां देवानां परां सिद्धिं फलप्राप्तिं दृष्ट्वा ते दैत्याः असहमानास्सन्तः उद्यतानि उद्धृतानि आयुधानि यैस्ते देवान्प्रति उत्पेतुरभिदुद्रुवुः ॥ ३ ॥

ततः सुरगणा अपि पीतया सुधया एधिता आहितबलाः नारायणपदाश्रयाश्च शस्त्रास्त्रैः प्रतिसंयुयुधुः ॥ ४ ॥

तत्रोदन्वतः क्षीराब्धेः रोधसि तीरे देवासुर इति प्रसिद्धःपरमदारुणोऽतिभीषणस्तुमुलः सङ्कुलः पश्यतां शृण्वतां च रोमहर्षणो रोमहर्षणजनको रणः संग्रामो बभूव ॥ ५ ॥

तमेवानुवर्णयति--तत्रेति । तदा सपत्नाः ते देवासुराः संरब्धं क्रुद्धं मनो येषां ते रणे अन्योन्यं समासाद्य बाणैः विविधैरायुधैश्च निजघ्नुः ॥ ६ ॥

भेर्यादीनां शङ्खादीनां च नदतां हस्त्यश्वपदातीनां च महान् निस्वनो बभूव ॥ ७ ॥

तत्र रथ्यादयो रथ्यादिभिरेव द्वन्द्वसंमरे समसज्जन्त युयुत्सया सङ्गता बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्प्रसादजातेन ज्ञानेन पापप्रणाशो भवत्येव नान्येनेत्येतन्निदर्शनाय देवासुरयुद्धं वर्णयत्यध्यायद्वयेन, तत्रादौ हरेरदर्शनप्रकारमाह, इतीति ॥ १ ॥

ययावहश्यो ऽभूदिति ॥ २-३ ॥

एधिताः वर्धिताः ॥ ४ ॥

उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

युक्ता योग्याः यत्ताः कृतयत्नाः ॥ १—१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशमेऽन्तर्हिते विष्णौ दैत्यैर्युद्धे प्रवर्तिते ।
दैत्यमायाविभूतेषु सुरेष्वाविरभूद्धरिः ॥ १ ॥

ययौ अन्तर्दधे ॥ १—४ ॥

रणो बभूव ॥ ५—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवासुरसङ्ग्रामे असुरैर्मायया अभिभूतान् देवान् हरिराविर्भूत्वा-रक्षितवानिति वर्णयति दशमेन ॥ १—४ ॥

रोधसि तीरे ॥ ५ ॥

अन्योन्यं समासाद्य मत्स्यादिभिर्निजघ्नुः ॥ ६—१२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्री शुकदेवजीबोले, कि हे राजन् ! इस प्रकार सब दानव और दैत्य गणोंने यद्यपि समुद्र मथन मे बडाभारी परिश्रम किया और सावधान रहे, तथापि श्रीहरिके अप्रिय वो विमुख होनेसे अमृत को प्राप्त नही भये ॥ १ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्री हरि इस प्रकार दैत्यों से अमृत अपने हाथ में लेकर और शरणागत सम्पूर्ण देवताओंको पिलाय, सब प्राणियों के देखते २ गरुड के ऊपर चढकर चले जाते भये ॥ २ ॥

तब दिति के पुत्र सब दैत्यगण अपने शत्रुओं का मनोकामना सिद्ध देखकर न सहसके और बडी भारी ईर्षा से अपने अस्त्र शस्त्रों को सम्भाल देव गणों से युद्ध करने के लिये सावधान होगये ॥ ३ ॥

तिसके अनन्तर सब देवता श्रियः पति के चरण कमल के आश्रित होने से और अमृत के पीनेसे रिष्ट पुष्ट होकर परस्पर में अस्त्र शस्त्र लेकर युद्ध करने को खडे होजाते भये ॥४॥

हे राजन् ! उस समुद्र के किनारे में अतिघोर कठोर देवासुर नाम संग्राम होता भया, जिसके देखने वालों का रोम खडे हो जाँय ॥ ५ ॥

वहां परस्पर में देवता दैत्यदानव अतिक्रोधित होकर खड्ग बाण व नाना प्रकार के आयुधों से मारने लगे ॥ ६ ॥

उस समय में शंख, तुरही, मृदङ्ग, नगाडे, डमरू इत्यादिक ननाप्रकार के बाजाओं का शब्द, और हाथी घोडे रथ पैदल चलने वालों का वो परस्पर मे अनेक प्रकार के वातों का अति घनाघोर शब्द होता भया ॥ ७ ॥

उस रण भूमी में रथ पर चढने वालों से रथी लोग और पैदल चलने वाले से पदाती सब, और घोड़ों से घोडों को, हाथियों से हाथियों को परस्पर मे युद्ध होने लगा ॥ ८ ॥

शिवाभिराखुभिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः ।
बस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥
अन्ये जलस्थलखगैः सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ।
सेनयोरुभयो राजन् ! विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥
चित्रध्वजपटै राजन्नातपत्रैः सितामलैः ।
महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १३ ॥
वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिभिर्वर्मभूषणैः ।
स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥
देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन ! ।
रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥
वैरोचनो बलिः सङ्ख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः ।
यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चित्रध्वजपटादिभिश्च वीराणां मालाभिश्च राजिभिर्देव-दानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सागराविव रेजतुरिति त्रयाणामन्वयः । यादोभिरिति वा सितैरमलैरातपत्रैश्च बार्हैश्चामरैश्च व्यजनैश्च ॥ १३ ॥

वातेनोद्धतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्च सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४—१५ ॥

असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र देवेषु असुरेषु च केचित् केचिद्भटा उष्ट्रादिभिर्वाहनैरभिसंययुः अभिदुद्रुवुः गौरमुखैरिति ऋक्षैरित्यस्य विशेषणं रक्तमुखैर्वानरै-रित्यर्थः । हरिभिः सिंहैः तिमिङ्गिलैर्मत्स्यविशेषैः गोभिर्धेनुभिः वृषैर्बलीवर्दैश्चात्रैव गोबलीवर्दन्यायः प्रदर्शितः ॥ ९ ॥ १० ॥

शिवाः शृगालविशेषास्ताभिः बस्तैर्मेषैः ॥ ११ ॥

जले स्थले खे आकाशे गच्छन्तीति तथा तैः विकृतविग्रहैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्वाहनभूतैरुभयोर्देवासुरसम्बन्धिन्योः सेनयोरग्रतः हे राजन् विविशुः ॥ १२ ॥

हे राजन् ! चित्रध्वजपटैः सितैः शुभ्रैरमलैर्महाधनैरनर्घैः वज्रदण्डैरातपत्रैस्तथा वज्रदण्डैः व्यजनैरनर्घैश्चामरैः ॥ १३ ॥

वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैर्ध्वनद्भिः कवचैर्भूषणैश्च विशदैः निघर्षणेन निर्मलीकृतैः सूर्यरश्मिभिर्नितरां स्फुरद्भिः शस्त्रैश्च॥१४॥

वीराणां मालाभिश्च देवासुराणां ध्वजिन्यौ सेने रेजतुः यथा यादसां मालाभिः सागरौ समुद्रौ तद्वत् ॥ १५ ॥

असुराणां या चमूः सेना तस्याः पतिर्वैरोचनो बलिर्वैहा-यसाख्यं यानं विमानमास्थितः अधिष्ठितः उदये उदयगिरौ स्थितश्चन्द्र इव रेजे यानं विशिनष्टि, कामगं कामं यथेच्छं गच्छ-तीति तथा मयेन निर्मितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेषामारोहसाधनान्याह—उष्ट्रैरित्यादिना । द्विजैः पक्षिभिः॥९॥
कङ्कैर्मृगविशेषैः अरुणैर्वनसत्त्वविशेषैः ॥ १०—१२ ॥
बार्हचामरैः पिच्छविरचितचामरैः ॥ १३—१४ ॥
वीचिमालाभिः यादसां जलजन्तूनां वरूथिनी यथा ॥ १५-१६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

चित्रध्वजैरिति त्रिकम । व्यजनादिभिः कथम्भूतैः अर्चिभिः कृत्वा स्फुरद्भिः सूर्यरश्मिभिस्तु सुतरां स्फुरद्भिरित्यन्वयः । एवमेवाभिप्रेतं तैरपि पाठस्याऽस्य दुर्गमत्वादेव पाठान्तराणि कल्पितानि लक्ष्यन्ते परस्परं विगीतानि ॥ १३-१५ ॥

असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः उदये उदयगिरिशिखरे स्थितश्चन्द्र इव रेजे इति त्रयाणामन्वयः॥१६-२४॥

सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो ! ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनम् ॥ १७ ॥
आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृतः ।
वालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चन्द्र इवोदये ॥ १८ ॥
तस्यासन् सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः ।
नमुचिः शम्बरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥
द्विमूर्द्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरिल्वलः ।
शकुनिर्भूतसन्तापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः ॥ २० ॥
हयग्रीवः शङ्कुशिराः कपिलो मेघदुन्दुभिः ।
तारकश्चक्रदृक् शुम्भो निशुम्भो जम्भ उत्कलः ॥ २१ ॥
अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः ।
अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बस्तैः छागैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्चार्चिर्भिः अर्चिष्मद्भिः सूर्यस्य रश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥

ध्वजिन्यौ सेने यादसां मालाभिः सागराविव ॥ १५-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्रध्वजपटादिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ रेजतुरिति तृतीयेनान्वयः ॥ १३—१४ ॥

हे वीर ! यादसां मालाभिः सागराविव ॥ १५—२४ ॥

भाषा टीका ।

और कितने ही तो ऊटों पर चढ के, कितने हाथियों पर चढकर, और कितने योद्धा गधोंपर चढकर युद्ध करने लगे, और कितने तो गौर मृगों [वानर विशेषों] के ऊपर चढकर, कितने व्याघ्रों के ऊपर कितने सिंहों के ऊपर चढकर लडने लगें ॥ ९ ॥

कितने गृध्रोंपर कितने ही कंकों (गृध्रजाति विशेष) पर, कोई २ बकलाओं पर सिंगरों पर (श्येनभास) कोई कोई मकलियों पर, शरभों पर कोई कोई भैंसों पर कोई गेंडोंपर कोई बिजारों (साढो) पर, कोई २ रीछों के ऊपर चढकर युद्ध करते भये ॥ १० ॥

कोई २ शृगालों पर कोई मूसाओ पर, कोई गिरगिटोंपर कोई खरहों पर, कोई कोई मनुष्यों के ऊपर कोई बकराओं पर कोई काले मृगाओं पर, कोई हंसों पर कोई सूकरो पर चढकर परस्पर में युद्ध करते भये ॥ ११ ॥

हे राजन् ! और कितने योद्धा लोग जल में भूमी में रहने वाले पक्षी व कुरूप जन्तुओं के ऊपर चढकर दोनों सेनाओं में आगे से आगे युद्ध करने के लिये रणभूमि में खडे होते भये ॥ १२ ॥

हे राजन् ! चित्र विचित्र के ध्वजा पताके वा निर्मल-श्वेत छत्र, हीरादि अनेक प्रकार के रत्नों से जटित दण्डा लगा हुआ पंखा और चमर ॥ १३ ॥

और वायु के वेग से कम्पता हुआ दुपट्टा वा पाग जामा मटुका वा प्रकाशमान कवच वो भूषणों से, और सूर्य के किरणाओं के लगने से चमकते हुए शस्त्रों करके ॥ १४ ॥

हे पाण्डु नन्दन ! देव दानव वीरों की दोनों सेना-कैसी शोभित होती भई, जैसे अनेक प्रकार के जलजन्तुओं के पंक्तियों से समुद्र शोभित हो ॥ १५ ॥

उस सेना मे असुर के सेनापति विरोचन के पुत्र स्वयं बलि मय का बनाया हुआ मनोगामी वैहायस नामक विमान के ऊपर विराजमान होते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उदये उदयगिरिशिखरे स्थितश्चन्द्र इव रेज इति त्रयाणामन्वयः ॥ १८—२४ ॥

अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः ।
सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः ॥ २३ ॥
सिंहनादान्विमुञ्चन्तः शङ्खान्दध्मुर्महारवान् ।
दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान् बलभित्कुपितो भृशम् ॥ २४ ॥
ऐरावतं दिक्करिणमारूढः शुशुभे स्वराट् ।
यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः ॥ २५ ॥
तस्यासन् सर्वतो देवा नाना वाहध्वजा युधाः ।
लोकपालाः सहगणैर्वाय्वग्निवरुणादयः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मदधारासादृश्यम् ॥ २५ ॥ नाना वाहनादीनि येषां ते देवा असुराश्च मिथो ययुधुः । २६।२७।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वैः संग्रामसाधनैरस्त्रशस्त्रादिभिर्युक्तं सर्वेषामप्याश्चर्यकरं महद्विपुलमप्रतर्क्यं विमानान्तरसजातीयत्वेन तर्कितुमप्यशक्यम् अनिर्देश्यमनियतप्रदेशावस्थानत्वेन क्वचिद्देशे नियमेन स्थित-मिति निर्देष्टुमशक्यं क्वचिद्दृश्यमानमपि पुनरप्यदर्शनमदृश्यं द्रष्टु-मशक्यं तेजस्वित्वाद्विमानस्य अग्रं यद्यानं तदा स्थित इत्यन्वयः कथम्भूतः सर्वैः सेनाधिपतिभिर्व्यजनच्छत्रचामरग्राहिभिश्च वृतः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्य बलेः समन्ताद्यूथानां पतयोऽसुराः स्वस्वयानैः सहाऽऽ-सन् परिवृत्य तस्थुः यूथपतीनेव कांश्चिन्निर्दिशति–नमुचिरिति ॥ १९—२२ ॥

त एते सर्वे सोमस्यामृतस्यालब्धो भागो यैः ते केवलं क्लेश-मात्रं प्राप्तास्सन्तः पूर्वं रणमुखे बहुशो निर्जिता अमराः यैस्ते ॥२३॥

सिंहनादं विमुञ्चन्तः कुर्वन्तः महान् रवो येषां तान् शङ्खान् दध्मुः ध्वनयामासुः एवम् उद्धतान् शत्रूनसुरान् दृष्ट्वा स्वराट् बल-भिदिन्द्रः नितरां कुपितः ॥ २४ ॥

दिक्करिणमैरावतमधिरूढः वियत्याकाशे अवस्थित इतिशेषः । कमिव ? स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन् मदधारासादृश्यमनेना-भिप्रेतं तमुदयाद्रिमारूढोऽहर्पतिः सूर्यो यथा तद्वत् ॥ २५ ॥

तस्येन्द्रस्य सर्वतः परितो देवा नानाविधानि आयुधादीनि येषां ते आसन् तं परिवेष्ट्य तस्थुः स्वगणैः सहिता वाय्वादयो लोकपालाः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साङ्ग्रामिकं युद्धसाधनम् ॥ १७-२२ ॥

सोमस्य अमृतस्य ॥ २३ ॥

उत्सिक्तान् बलगर्वितान् ॥ २४ ॥

स्रवत्प्रस्रवणं च्योतत्प्रस्रावणं च्योतन्मदजलम् अन्यत्र निर-न्तरस्यन्दमाननिर्झरम् अहर्पतिः सूर्यः ॥ २५—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मदधारासादृश्यम् ॥२५-२९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रस्रवणानि दानजलानि निर्झराश्च ॥ २५-२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्रवन्ति स्रवणानि निर्झरा यस्मिन् तमुदयाद्रिमहर्पतिः भास्करो यथा तथा स्रवन्ति प्रस्रवणानि मदजलानि यस्मिन् तमैरावतमारूढः स्वराडिन्द्रः शुशुभे ॥ २५—२७ ॥

भाषा टीका ।

यह विमान युद्ध के सम्पूर्ण सामग्रियों से परिपूर्ण सर्व प्रकार से आश्चर्य मय, वो कोई के तर्क मे भी नहीं आ-सके, कोई अंगुलियों से भी नही बताय सके, और कभी तो देखने मे आवे कभी नही भी देखने मे आवे इस प्रकार का मय दैत्यने इसका रचना किया रहा ॥ १७ ॥

ऐसे विमान मे आगे, सब सेनापतियों के सहित छत्र जिनके मस्तक के ऊपर शोभित हो रहा है, चंवर जिनके दोनों बगल में ढुर रहा है, ऐसे शोभासहित बलि विराजमान होते भये जैसे पूर्णिमा का चन्द्रमा उदय काल मे शोभित हो ॥ १८ ॥

तेऽन्योऽन्यमभिसंसृत्य क्षिपन्तो मर्मभिर्मिथः ।
आह्वयन्तो विशन्तोऽग्रे युयुधुर्द्वन्द्वयोधिनः ॥ २७ ॥
युयोध बलिरिन्द्रेण तारकेण गुहोऽस्यत ।
वरुणो हेतिनाऽयुध्यन्मित्रो राजन् ! प्रहेतिना ॥ २८ ॥
यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ।
शम्बरो युयुधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः ॥ २९ ॥
अपराजितेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा ।
सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च ॥ ३० ॥
राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।
निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥ ३१ ॥
वृषाकपिस्तु जम्भेन महिषेण विभावसुः ।
इल्वलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिन्दम ! ॥ ३२ ॥
कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः सह ।
वृहस्पतिश्चोशनसा नरकेण शनैश्चरः ॥ ३३ ॥
मरुतो निवातकवचैः कालेयैर्वसवोऽमराः ।
विश्वेदेवास्तु पौलोमै रुद्राः क्रोधवशैः सह ॥ ३४ ॥
त एवमाजावसुराः सुरेन्द्रा द्वन्द्वेन संहत्य च युध्यमानाः ।
अन्योऽन्यमासाद्य निजघ्नुरोजसा जिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका

बलि के आस पास चारों ओर में अपने अपने बिमानों में असुरन के यूथ पति शूर बीर इकट्ठे होजाते भये, नमुचि, शम्बर, बाण बिप्रचिति, अयोमुख, ॥ १९ ॥

द्विमूर्धा, कालनाभ, प्रहेति, हेति, इल्वल, शकुनि, भूत-सन्ताप, बज्रदंष्ट्र, बिरोचन ॥ २० ॥

और यहग्रीव, शंकुशिरा, कपिल, मेघदुन्दुभि, तारक, चक्रदृक्, शुम्भ, निशुम्भ, जम्भ, उत्कल, ॥ २१ ॥

अरिष्ट, अरिष्टनेमि, मय, त्रिपुराधिप, और पौलोम, कालेय, निवातकवचादिक, ॥ २२ ॥

ये सब दैत्य दानव बारम्बार देवों को जीतनेवाले अमृत को नहीं प्राप्तभये, केवल क्लेशही मात्र इनसबोंके हाथ आया, इससे बहुत क्रोधयुक्त होकर युद्ध की तैयारी से ॥ २३ ॥

शंख को वजाते हुये सिंह के से गर्जने लगे, ऐसे दैत्य दानवों को युद्ध मे उत्साह देखकर इन्द्रको भी बहुत क्रोध उत्पन्न हुआ ॥ २४ ॥

उस समय मद झरते ऐरावत हस्ती के ऊपर बैठेभये इन्द्र कैसे शोभित हुये, जैसे झरना झरते भये उदयाचल के ऊपर सूर्य्य शोभित होंय ॥ २५ ॥

हे राजन ! इन्द्र के आस पास चारों ओर सब देवगण नाना प्रकारके सवारियोंपर बैठकर अनेक प्रकार के हथियारों को धारण कर इकट्ठे होगये और वायु अग्नि वरुणादिक लोकपालभी अपने अपने सेनाओं को लेकर इन्द्र के पास में आयगये ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वंद्वान्येवाऽह–युयोधेति सप्तभिः । अस्यत आस्यदयुध्यतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

सूर्यो देव एक एव शतेन बलिसुतैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैः ॥ ३० ॥

निशुम्भशुंभाभ्यां देवी ॥ ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥

भुशुण्डिभिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैः शक्त्युल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि ।
निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्गरैः सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्योन्यमभिमुखं समीपमागत्य परस्परं चिपन्तश्चितरस्कुर्वन्तो नामभिराह्वयन्तो विशन्तश्चाग्रेद्वन्द्वयोधिनो युयुधुः ॥ २७ ॥

द्वन्द्वान्येवाह—युयोधेत्यादिसप्तभिः । बलिर्वैरोचनिरिन्द्रेण सह तारकेण असुरेण गुहः कुमारः अस्यत अयुद्ध्यत इत्यर्थः । हे राजन् ! मित्रः प्रहेतिना अयुद्ध्यत ॥ २८ ॥

विरोचनः बलेः पिता अन्यो वाऽसुरो दैत्यः सूर्यो देव एक एव बलेः सुतैर्बाणज्येष्ठैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैः शतसङ्ख्याकैः अयुध्यतेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सोमश्चन्द्रः पुलोम्ना दैत्येन अनिलो वायुरयुध्यत निशुम्भशुम्भयोस्ताभ्यां तरस्विनी बलवती भद्रकाली देवी अयुध्यत ॥ ३१ ॥

वातापिसहित इल्वलः ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिः हे अरिन्दम ॥ ३२ ॥

मातृभिर्ब्राह्म्यादिभिः सह उत्कलोऽसुरः उशनसा शुक्रेण बृहस्पतिः नरकेण असुरेण शनैश्चरः ॥ ३३ ॥

कालेयैः कालकेयैः ॥ ३४ ॥

एवमित्थमाजौ युद्धे त एते सुरासुरश्रेष्ठा द्वन्द्वेन सङ्गीभूय नियुध्यमानाः परस्परं समीपमेत्य जेतुमिच्छवः तीक्ष्णैः शरादिभिः बलेनान्योन्यमाजघ्नुः शिरांसि चिच्छिदुश्च ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अपराजितेनेति पञ्चकम् । ब्रह्मपुत्रैः प्रजापतिमुखैः कामदेवेनेति तत्स्थाने देवेन्द्रेण कोऽप्ययं निवेशितः नतु स्वयं कामः तस्य स्कन्दजन्मनः पूर्वमेव भस्मीकृतत्वात् ॥ ३०-३५ ॥

ऋष्टयः रिष्टिः ॥ ३६—४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्यत आस्यत अस्त्राणि चिक्षेप ॥ २८ ॥ २९ ॥
सूर्यो देव एक एव शतेन बलिसुतैः ॥ ३० ॥
निशुम्भशुम्भाभ्यां देवी ॥ ३१ ॥
ब्रह्मपुत्रैर्वसिष्ठाद्यैः ॥ ३२—३५ ॥
भुशुण्ड्यादयो ऽस्त्रविशेषाः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्यत आयुधानि चिक्षेप ॥ २८—२९ ॥

शतेन शतसङ्ख्याकैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैर्बलिसुतैः ॥ ३० ॥

निशुम्भशुम्भयोस्ताभ्याम् तरस्विनी बलवती ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

वे देव दैत्यगण युद्ध करने के लिये परस्पर में एक दूसरे को अपना नाम सुनाय २ आगे चलकर द्वन्द्व युद्ध करने को पुकारने लगे ॥ २७ ॥

इन्द्र के सङ्ग मे बलि ने युद्ध किया, तारकासुर के सङ्ग स्वामिकार्तिक ने युद्ध किया, वरुणके सङ्ग मे हेती का संग्राम हुआ, और हे राजन! मित्रदेवके साथ प्रहेती का संग्राम होने लगा ॥ २८ ॥

और कालनाभ के साथ यमराज का, विश्वकर्मा के सङ्ग मयदैत्यका, शम्बरासुर के संग त्वष्टाका, सविता के साथ विरोचन ने युद्ध किया ॥ २९ ॥

अपराजित के संग मे नमुचि ने युद्ध किया, दोनों अश्विनीकुमार वृषपर्वा के साथ, राजा बलि के बाणासुरादिक सौ पुत्रों के संग सूर्य ने युद्ध किया ॥ ३० ॥

और राहु के साथ चन्द्रमा, पुलोमाके साथ वायु, और बडी वेग वाली भद्रकाली देवी निशुम्भ और शुम्भ के साथ युद्ध करने लगी ॥ ३१ ॥

और वृषाकपि के साथ जम्भासुर, महिषासुर के सङ्ग विभावसु (अग्नि) इल्वल वातापि के साथ ब्रह्मपुत्रों से ॥ ३२ ॥

कामदेव के साथ दुर्मर्ष, मातृगणों के साथ उत्कल, बृहस्पति के सङ्ग शुक्र, और नरकासुर के संग शनिश्चर ने युद्ध किया ॥ ३३ ॥

और मरुतों ने निवातकवचों के संग, कालेय नामक असुरों ने वसुगणों के साथ, विश्वेदेवगणों ने पौलोम असुरों के संग, और रुद्रगणों ने क्रोधवशों के साथ युद्ध किया ॥ ३४ ॥

हे राजन्! सब देव व असुर गण परस्पर में जीतने की इच्छा से द्वन्द्वयुद्ध करते भये बाण खड्ग तोमरादि अस्त्र शस्त्रों को उठाय बडे वेग से मारने लगे ॥ ३५ ॥

और भुशुण्डी, चक्र, गदा, ऋष्टि, पट्टिश, शक्ति प्रास, फरसा, खड्ग, भाला, परिघ, मुद्गर, भिन्दपाल, इन आयुध विशेषों से अपने अपने शत्रुओं का शिर काटने लगे ॥ ३६ ॥

गजास्तुरङ्गाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा विविधा विखण्डिताः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोधराङ्घ्रयश्छिन्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः ॥ ३७ ॥
तेषां पद्घातरथाङ्गचूर्णितादायोधनादुल्बण उत्थितस्तदा ।
रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च छादयन्न्यवर्ततासृक्स्रुतिभिः परिप्लुतात् ॥ ३८ ॥
शिरोभिरुद्धूतकिरीटकुण्डलैः संरम्भदृग्भिः परिदष्टदच्छदैः ।
महाभुजैः साभरणैः सहायुधैः सा प्रास्तृता भूः करभोरुभिर्बभौ ॥ ३९ ॥

कबन्धास्तत्र चोत्पेतुः पश्यन्तः स्वशिरोऽक्षिभिः ।
उद्यतायुधदोर्दण्डैराधावन्तो भटान्मृधे ॥ ४० ॥
बलिर्महेन्द्रं दशभिस्त्रिभिरैरावतं शरैः ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकेनारोहमार्च्छयत् ॥ ४१ ॥
स तानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः ।
चिच्छेद निशितैर्भल्लैरसम्प्राप्तान् हसन्निव ॥ ४२ ॥
तस्य कर्मोत्तमं वीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ।
तां ज्वलन्तीं महोल्काभां हस्तस्थामच्छिनद्धरिः ॥ ४३ ॥
ततः शूलं ततः प्रासं ततस्तोमरमृष्टयः ।
यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वं तदच्छिनद्विभुः ॥ ४४ ॥
ससर्जाथाऽऽसुरीं मायामन्तर्धानगतोऽसुरः ।
ततः प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरि प्रभो ! ॥ ४५ ॥
ततो निपेतुस्तरवो दह्यमाना दवाग्निना ।
शिलाः सटङ्कशिखराश्चूर्णयन्त्यो द्विषद्बलम् ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आरोहन्तीत्यारोहास्तैः सहिता अन्ये च वाहाः पूर्वं तु केवलं गजादय उक्ताः कथम्भूताः निकृत्ता बाह्वादयो येषाम् छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते ॥ ३७ ॥

तेषां देवादीनां पदाघातैः रथाङ्गैश्च चूर्णितादायोधनाद्रणभूमेरुत्थितो रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च सूर्यं छादयंस्तदैव न्यवर्तत कथम्भूतात् असृक्स्रुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात्सिक्तात् यद्वा परिप्लवनाद्धेतोर्न्यवर्तत भावे क्तः रक्तधाराणां तत्पर्यन्तमुच्छलनादित्यर्थः । प्रथमान्तपाठे रेणोर्विशेषणम् ॥ ३८ ॥

शिरोभिर्महाभुजैश्च करभसदृशैरूरुभिश्च सा रणभूः प्रकर्षेण आस्तृता सती बभौ कथम्भूतैः शिरोभिः उद्धूतान्युत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येभ्यस्तैः संरंभयुक्ता दृशो येषु तैः ॥ ३९ ॥

पतितानि यानि स्वशिरांसि तत्रस्थैरक्षिभिस्तैः पश्यन्त इत्यर्थः उद्यतान्यायुधानि यैस्तैर्दोर्दण्डैर्युक्ताः ॥ ४० ॥

वाहानैरावतपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारमार्च्छयद्विव्याध ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दुर्मर्षोऽसहनो बलिः ॥ ४३—४५ ॥

टङ्कवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गजादयः आरोहन्तीति आरोहास्तैः सहिताः अन्ये च वाहाः नानाविधाः खण्डिता निकृत्ताः नितरां छिन्ना बाह्वादयो येषां छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते बभूवुः तत्र इष्वासो निषङ्गः तनुत्रं कवचम् ॥ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां देवादीनां पादाघातै रथाङ्गैश्च चूर्णितादायोधनाद्युद्धभूमेरुत्थितो रेणुरुल्बणो निबिडः दिशः खं द्युमणिं सूर्यश्च छादयन् पश्चात् न्यवर्त्तत निवृत्तौ हेतुं वदन्नायोधनं विशिनष्टि, असृक्स्रुतिभिः रुधिरप्रस्रवणैः परितः प्लुतात् सिक्तात् ॥ ३८॥

सा युद्धभूमिः शिरोभिर्महाभुजैः करभसदृशोरुभिश्च प्रावृता सती बभूव शिरांसि विशिनष्टि, उद्धूतानि उत्क्षिप्तानि किरीटादीनि येभ्यः संरम्भयुक्ताः दृशो येषु परिदष्टा दच्छदा दन्तच्छदा अधरोष्ठा येषु तैः भुजान् विशिनष्टि, सामरणैः सहायुधैरिति च॥३९॥

किञ्च कबन्धा इति, तत्र युद्धे मृधे पतितानि यानि स्वशिरांसि तत्रत्यैः अक्षिभिः पश्यन्तः कबन्धाः शिरोरहितदेहाः उत्पेतुः कथम्भूताः उद्यतानि आयुधानि यैस्तैर्भुजदण्डैर्दोर्दण्डैः सह धावन्तो भटा इवावस्थिताः महामृधे इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

बलेः पराक्रममाह–बलिरिति । बलिर्दशभिः शरैरिन्द्रं त्रिभिरैरावतं चतुर्भिश्चतुरो वाहानैरावतपादरक्षकानेकेन शरेण आरोहं गजयन्तारमर्दयदपीडयत् ॥ ४१ ॥

स शक्रस्तानापततः शरानसम्प्राप्तानेव तावद्भिर्निशितैर्भल्लैः शरैः प्रहसन्निव शीघ्रविक्रमः धनुर्विद्याकुशलश्चिच्छेद ॥ ४२ ॥

तदैन्द्रस्य तदुत्तमं धनुःकौशलं कर्म वीक्ष्य दुर्मर्षोऽसहमानो बलिः शक्तिमाददे गृहीतवान् प्रयोगं कर्तुमिति शेषः महोल्कायां इव भा यस्यास्तां ज्वलन्तीं शक्तिं करस्थामेव हरिरिन्द्रश्चिच्छेद ॥ ४३ ॥

ततो बलिर्यद्यच्छूलादिकं शस्त्रमाददे तत्सर्वं समर्थ इन्द्रश्चिच्छेद ॥ ४४ ॥

अथासुरो बलिः स्वयं तिरोहितः आसुरीं मायां ससर्ज कीदृशीमित्यत्र तामेव दर्शयति–तत इति सार्द्धैः षड्भिः । हे प्रभो ! सुरसैन्यस्योपरिष्टात् शैलोद्रिर्मायिकः प्रादुर्बभूव ॥४५॥

तस्माच्छैलात्तरवो वृक्षा निपेतुः, कथंभूताः ? दवाग्निना दह्यमानास्तथा टङ्कवत् तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः शैलाः द्विषतां देवानां बलं चूर्णयन्तो निपेतुः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्यया मौर्व्या आसनं आसनं यस्य धनुः तनुत्रं कवचम् ॥३७।३८॥

उद्वृत्तं विपर्यस्तं रहितं वा दच्छदैरोष्ठैः सम्प्रास्तृता सञ्छादिता ॥ ३९ ॥

कबन्धाः शिरोरहितदेहाः ॥ ४०-४१-४२ ॥

हरिरिन्द्रः ॥ ४३ ॥

क्रुध्यः क्रुद्धः ॥ ४४—४५ ॥

विटङ्कशिखराः उन्नतभङ्गाः विस्तृतप्राग्रा वा ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आरोहन्तीत्यारोहा वाहाः तैः सहिता वाहा वाहनाः इष्वासो धनुः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥

चूर्णितात् चूर्णीभूतात् योधनात्संग्रामस्थानात् उत्थितो रेणुः न्यवर्तत कीदृशात् असृक्स्रुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात् सिक्तात् परिप्लुत इति पाठे रेणुविशेषणं तदा च सूर्य्यपर्यन्तं रक्तोच्छलनं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

प्रकर्षेण आस्तृता आच्छादिताः ॥ ३९ ॥

पतितानि यानि स्वशिरांसि तत्रत्यैरक्षिभिः पश्यन्तः ॥ ४० ॥

वाहान् ऐरावतपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारं आर्दयत् विव्याध ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दुर्मर्षः प्रसहनो बलिः ॥ ४३—४५ ॥

टंकवत्तीक्ष्णैः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आरोहन्तीत्यारोहाः वाहास्तैः सहिताः वाहाः उष्ट्रादयश्च निकृत्ताः वाहादयो येषां ते छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते ॥३७॥

पदाघातैः रथाङ्गैश्च चूर्णितात् आयोधनात् युद्धस्थानात् उत्थितो रेणुर्दिशः खं द्युमणिञ्च छादयन् न्यवर्त्तत निवृतौ हेतुमाह—असृक्स्रुतिभिः क्षतजप्रस्रवणैः परिप्लुतात् परिप्लवनात् भावे क्तः ॥ ३८ ॥

उद्धूतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येभ्यस्तैः संरम्भयुक्ताः दृशो येषु तैः परिदष्टा दच्छदा ओष्ठा येषु तैः शिरोभिः महाभुजैश्च करभतुल्यैरुरुभिश्च प्रकर्षेणास्तृता सती सा भूः बभौ ॥ ३९ ॥

उद्यतायुधैर्दोर्दण्डैर्युक्ताः कबन्धाः पतितानि स्वशिरांसि तत्रत्यैरक्षिभिः पश्यन्तः तत्र मृधे उत्पेतुः ॥ ४० ॥

वाहान् गजपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारम् ॥ ४१—४२ ॥

दुर्मर्षो ऽसहमानः ॥ ४३—४५ ॥

टंकवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६—४९ ॥

भाषा टीका ।

हाथी घोडे रथी, पैदल सवारों के अङ्ग खण्ड खण्ड होजाते भये, उन सबों की भुजायें, जांघें कन्धे पांव कट गये, और ध्वजा धनुष कवच, भूषणादि छिन्न भिन्न होगये ॥ ३७ ॥

सब देव दैत्य सेनाओं के पगों से और और रथके पहिया के जोरसे रणभूमि में धूर उडकर सब दिशामें व आकाश में छायगया, सूर्य ढकजाते भये, फिर वह धूर रुधिर के गिरने से गीली होकर आकाश में न उडी ॥ ३८ ॥

महोरगाः समुत्पेतुर्दन्दशूकाः सवृश्चिकाः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च मर्दयन्तो महागजान् ॥ ४७ ॥
यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ।
छिन्धि भिन्धीति वादिन्यस्तथा रक्षोगणाः प्रभो ! ॥ ४८ ॥
ततो महाघना व्योम्नि गम्भीरपरुषस्वनाः ।
अङ्गारान्मुमुचुर्वातैराहताः स्तनयित्नवः ॥ ४९ ॥
सृष्टो दैत्येन स महान् वह्निः श्वसनसारथिः ।
सांवर्तक इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीमधाक् ॥ ५० ॥
ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ।
प्रचण्डवातैरुद्धूततरङ्गावर्तभीषणः ॥ ५१ ॥
एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः ।
सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥ ५२ ॥
न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो नृप ! ।
ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान्विश्वभावनः ॥ ५३ ॥
ततः सुपर्णांसकृताङ्घ्रिपल्लवः पिशङ्गवासा नवकञ्जलोचनः ।
अदृश्यताष्टायुधबाहुरुल्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घकिरीटकुण्डलः ॥ ५४ ॥

भाषाटीका ।

और मारे क्रोधके दान्तों से होठों को दवाये हुये व लाल नेत्र व किरीट कुण्डलादिको के संयुक्त कटेहुये मस्तकों से और भूषण व हथियारों के संयुक्त बडे बडे भुजाओं से, व हाथी के शुंडो के समान जाघों से वह युद्ध भूमि ढक जाती भई ॥ ३९ ॥

उस समरभूमि में सबके देखते देखते वीरों को मारने के लिये हाथों में शस्त्रों को लिये हुये मस्तक व नेत्रों से रहित कवन्ध सब दौडने लगे ॥ ४० ॥

तिसके पीछे असुरोंके राजा बलि ने इन्द्र को दशवाण से, व ऐरावत को तीन वाणसे, व ऐरावत के चार रक्षकों को चार वाणों से, और महावत को एक वाण से बेधन करने का विचार से वडे वेग से वाणों को चलाये ॥ ४१ ॥

अपने ऊपर आते हुये देख के इन्द्रने हंसकर पहिलेही तीक्ष्ण भालों से उन सब बाणों को काट दिया ॥ ४२ ॥

इन्द्र का यह प्रशंसनीय कर्म देखकर, इर्षा के मारे राजा बलिने प्रज्वलित अग्नि कीसी प्रकाशित शक्ति उठाई, वह शक्ति जबतक बलि के हाथ से न चली उसके पहिलेही इन्द्र काट दिये ॥ ४३ ॥

इसके अनन्तर शूल, प्रास, तोमर, ऋष्टि, इत्यादिक जोजो शस्त्रों को बलिने उठाया उन सबोंको अपनेऊपर आवने के पहिले ही इन्द्रने काट डाला ॥ ४४ ॥

हे प्रभो ! तिसके अनन्तर असुराधिपति राजा बलि अपने सब शस्त्रों को निष्फल देखकर अन्तर्ध्यान होगये, और आसुरी मायाकी सृष्टि करने लगे, इतने ही में सबके देखते देखते देवताओं की सेना के ऊपर एक बड़ा भारी पर्वत प्रकट हुवा ॥ ४५ ॥

उस पर्वत में से जलते हुये बडे बडे वृक्ष गिरने लगे और बडे बडे पत्थर, व पैने शिखर शत्रु के सेनाओं को चूर्ण करते हुवे धरती में आय पडे ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्तनयित्नवश्चांगारान्मुमुचुरित्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥
मधाक् आर्षः अधाक्षीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उद्धूतैस्तरङ्गैरावर्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥
एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ॥ ५२ ॥
यत्र यदा तत्र तदा तैर्ध्यातः सन् ॥ ५३ ॥
अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घं किरीटं च कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दंशनस्वभावाः वृश्चिकैः सहिता महोरगाश्च समुत्पेतुः सिंहादयो महागजाश्च नर्दयन्तः शब्दवन्तः समुत्पेतुरित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥
विवाससः नग्नाः शूलहस्ताः शतशः सहस्रशश्च यातुधान्यः बिन्धि छिन्धीति वादिन्यः समुत्पेतुः ततो रक्षोगणाश्च ॥ ४८ ॥
हे प्रभो ! ततो व्योम्नि गम्भीरः परुषः कठोरश्च स्वनो येषां ते महामेघा वातैराहताः स्तनयित्नवः गर्जन्तः अङ्गारान् मुमुचुः ॥४९॥
दैत्येन बलिना सृष्टो महान्विपुलः श्वसनसारथिर्वायुसनथो वह्निः सांवर्तकः प्रलयानल इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीं देवानां चमूम् अधाक् अदहत् ॥ ५० ॥
ततः सर्वतश्चतुर्दिक्षु समुद्रः प्रत्यदृश्यत देवैरिति शेषः कथम्भूतः ? उद्वेलः मर्यादातिगः प्रचण्डैर्मारुतैरुद्धूतैस्तरङ्गैरावर्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥
यथा बलिना एवमन्यैश्च महामायैरलक्ष्यगतिभिर्युद्धे मायासु सृज्यमानासु सतीषु सुरसैनिकाः विषेदुः दुःखिता बभूवुः ॥५२॥
हे नृप ! यत्र यदा इन्द्रादयस्तत्प्रतिविधिं मायाप्रतिक्रियां न विदुस्तदा तैर्ध्यातो भगवान् विश्वभावनः प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥
कथम्भूतः प्रादुर्बभूवेत्यत्राह—तत इति । तत इन्द्रादेर्ध्यानानन्तरं गरुडस्यांसे स्कन्धे कृतौ निहितौ अङ्घ्रिपल्लवौ येन पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य नवकञ्ज इव लोचने यस्य अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्चानर्घकिरीटं च कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन्नेवंभूतोऽदृश्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महोरगा अजगराः दन्दशूकाः दंशनशीलाः सर्पाः ॥४७–४८॥
स्तनयित्नवः सनिर्घाता मेघाः ॥ ४९ ॥
सांवर्तकः प्रलयाग्निः अधाक् अदहत् ॥५०॥
उद्वेलः तीरमतिक्रान्तः ॥ ५१–५२ ॥
यत्र यदा तदा ध्यातः ॥ ५३—५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

महोरगा इति युग्मकम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स्तनयित्नवः घनविशेषाश्च ॥ ४९–५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्तनयित्नवो गर्जनवन्तः ॥ ४९ ॥
अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५०—५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्तनयित्नवः गर्जनवन्तो महामेघाः अङ्गारान् मुमुचुः ॥४९॥
सांवर्तकः प्रलयानल इवात्युग्रः अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५० ॥
सर्वतः सर्वदिक्षु उद्वेलः मर्यादातिगः उद्धूतैस्तरङ्गैः आवर्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥
एवमन्यैश्च दैत्यैः अलक्ष्यगतयश्च ते भीषणाश्च तैः मायासु आसुरीविद्यासु दम्भरूपास्वित्यर्थः । "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वः, सृज्यमानासु सतीषु सुरसैनिकाः विषेदुः ॥ ५२ ॥
यत्र यदा तासां मायानां प्रतिविधिं प्रतिक्रियामिन्द्रादयो न विदुः तत्र तदा तैर्ध्यातो भगवान् प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥
पिशङ्गे वाससी वस्त्रे यस्य अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घं किरीटं कुण्डले च उल्लसन्ति श्रयादीनि यस्मिन् ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

फिर पीछे बडे बडे विषधर सर्प, दन्दशूक (सर्पों के भेद) वा अति तीक्ष्ण डंक वाले बीच्छू और सिंह, व्याघ्र, वराह, ये सब हाथी घोडों का मर्दन करने लगे ॥ ४७ ॥

और हे प्रभो ! हाथों में शूलों को लिये भये काटो फाडो ऐसे बोलती हुई नंग धडङ्गी सैकडों राक्षसी उस पर्वत से निकलने लगीं, हे प्रभो ! तिसके अनन्तर नाना प्रकार के हथियारों को लिये राक्षसों की सेना निकलपडी ॥ ४८ ॥

तिसके पीछे पवन के जोर से आकाश में अति कठोर गर्जना करते हुए बडे २ बादलों के समूह छाय गये अग्नि के अङ्गारों की वृष्टि होने लगी, ॥ ४९ ॥

फिर दैत्य ने प्रचण्ड अग्नि को अपने माया से प्रकट किया, जो कि वायु के वेग से अति उग्र प्रलयानल की नाई होकर देव सेनाओं के भस्म करने लगा ॥ ५० ॥

इतने ही में प्रचण्ड पवन के वेग से तरङ्गों को ऊपर को उछालते हुवे चारों दिशा से समुद्र दिखाई देने लगे जिस से सब सेना भयभीत होने लगी ॥ ५१ ॥

इस प्रकार मायावी दैत्यों ने अलक्ष्य होकर जब सबको

तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः ।
स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
दृष्ट्वा मृधे गरुडवाह(१)मिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः ।
तँल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद्गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥ ५६ ॥
मालीसुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्यच्चक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् ।
आहत्य तिग्मगदयाऽहनदण्डजेन्द्रं तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाद्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे
देवासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भयंकर माया की सृष्टि किया, तब देवता लोगों की सेना अति विषाद को प्राप्त हुई ॥ ५२ ॥

हे नृप ! इन्द्रादिक सब देवता जब इस माया से मोहित हुवे, और कोई की बुद्धि कुछ काम न दी, तब सब देव गण भगवान् के शरण गये, उसी समय आनादि षड्गुण संयुक्त विश्वभावन भगवान प्रकट हुवे ॥ ५३ ॥

इसके अनन्तर गरुड के कन्धे के ऊपर दोनों श्रीचरण कमल को रखे हुवे, पीताम्बर धारण किये नवीन कमल सदृश नेत्र वाले आठ भुजाओं में आठ आयुधों को धारण किये हुवे, गले में कौस्तुभ वक्षःस्थल में श्री जिनके शोभित होरहीं है, नाना प्रकार के अमूल्य मणियों से जटित मस्तक के ऊपर किरीट व कानों में कुण्डल जिनके चमक रहे हैं इस अद्भुत रूप से भक्त भयहारी श्री भगवान् सबको दर्शन दिये ॥ ५४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तस्माज्जाताः महिना महिम्ना हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां मोक्षणरूपा किमुत हरेः प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इभारिवाहः सिंहवाहः अहिनोत्क्षिक्षेप लीलयैव तद्गृहीत्वा अह-नदहन् हे नृप ॥ ५६ ॥

यस्य चक्रेण कृत्तशिरसौ पेततुस्तं तथाभूतमप्याहत्य सङ्कु-द्यारडजेन्द्रं गरुडमहनत् तं हन्तुं गदामुक्षिन्य इत्यर्थः । आद्यो हरिः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह—तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविर्भूते सति असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगः तस्माज्जातास्सर्वा मायाः महीयसोऽनेकमायाविनाशकस्य हरेर्भगवतो महिना महिम्नैव विनेशुः विनष्टा बभूवुः यथा प्रतिबोधे आगते जागरे प्राप्ते सति स्वप्नो नश्यति तद्वदित्यर्थः । हि यतः हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां विमोक्षणमपहन्तृ, किमुत श्रीभगवत्प्रादुर्भावः आपदमपहन्तीति वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

मृधे युद्धे गरुडवाहं श्रीभगवन्तं दृष्ट्वा इभारिवाहः सिंह-वाहनः कालनेमिरसुरः शूलमाविध्य भ्रामयित्वाऽहिनोत् चिक्षेप तस्य गरुडस्य मूर्ध्न्यापतच्छूलं गृहीत्वा हे नृप ! तेनैव शूलेन त्र्यधीशः त्रिलोकेशो भगवान् सवाहम् इभारिवाहन-सहितम् अरिं शत्रुं कालनेमिमहनत् हतवानित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ततोऽतिबलौ मालिसुमाल्याख्यौ असुरौ यस्य भगवतश्चक्रेण कृत्तशिरसौ छिन्नशिरसौ युधि पेततुः तत्र मालिनो विक्रमं कथ-यन् तस्य शिरश्छेदनं श्रीभगवच्चक्रकृतमाह—अथेति । अथ कालनेमि-वधानन्तरं माल्यवान् माली तं भगवदधिष्ठितमण्डजेन्द्रं गरुडं तीक्ष्णया गदयाऽऽहत्य सङ्कुट्य अहनत्ताडितवान् तावन्नदतोऽरे-र्माल्यवतः शिरोऽरिणा चक्रेण आद्यो भगवांश्चिच्छेद, अत्र माल्य-वच्छब्दो न श्रीरामायणप्रसिद्धमाल्यवद्विषयः अपित्वसुरां-न्तरपरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असुरकूटकर्मजाः असुरकपटकर्मजाताः अत्र कैमुत्यन्यायमाह, हरिस्मृतिरिति । सर्वविपद्विनाशिनी किमुत हरिरितीति ॥ ५५ ॥

(१) मिहारिवाहः इति विज० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अहिनोत् अहितान् अमुञ्चत् अरीनसुरान् वहतीत्यरिवाहः कुम्भकारशब्दवदणप्रत्ययान्तः अरिः सिंहो वाहो यस्य स तथा इभारिवाह इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ५६ ॥

आहत्य भ्रामयित्वाऽण्डजेन्द्रो गरुड आद्यो हरिररिणा चक्रेण नदतोऽरेः कालनेमेः शिरोऽच्छिनदित्यन्वयः। अच्छिनदिति क्रियापदश्रकेर्द्विवारं कालनेम्यादीन् हतवान्हरिरित्येषोऽर्थोऽभिविज्ञायते "छिदिर् द्वैधीभावे" इति द्वैधीभावश्रवणात् "उशना जीवयामास" इत्युत्तरवाक्याच्च द्विवारं हतिरस्ति—

"कालनेम्यादयः सर्वे हरिणा निहता अपि।
शुक्रेणोज्जीविताः सन्तः पुनस्ते वै निपातिताः"

इति वचनाच्च निश्चितोऽयमर्थ इति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

हरिरिति पाठः सर्वत्र हरेरिति तु टीकायां दृश्यते ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

महिना महिम्ना ॥ ५५ ॥

इभारिवाहः सिंहवाहः आविध्य कम्पयित्वा पतदेव शूलं वामहस्तेन गृहीत्वा तेनैवाहनत् अहन् ॥ ५६ ॥

यच्चक्रेण यस्य चक्रेण तं हरिम् आहत्य अण्डजेन्द्रं गरुडम् अहनत् यावत् हन्तुं प्रवृत्ते तावदेव अच्छिनत् आद्यो हरिः ॥ ५७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
अष्टमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविर्भूते असुराणां कूटं कर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तज्जाः मायाः महीयसो भगवतः महिना महिम्ना विनेशुः हरिस्मृतिरेव सर्वविपद्विमोक्षणं किमु तत्प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे नृप! अथानन्तरम् इभारिवाहः सिंहवाहः शूलम् आविध्य भ्रामयित्वा अहिनोत् चिक्षेप गरुडमूर्द्ध्नि पतदेव शूलं लीलयैव गृहीत्वा तेनैव अहनत् हतवान् ॥ ५६ ॥

यस्य चक्रेण मालिसुमालयतिबलौ युधि कृत्तशिरसौ पेततुः भगवन्तमपि माल्यवान् गदया आहत्य अण्डजेन्द्रं यावदहनत् यावद्धन्तुं गदामुद्यच्छन्ने तावदेव आद्यो विश्वपूर्ववर्त्तिः हरिः अरेर्माल्यवतः शिरः अरिणा चक्रेण अच्छिनत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका।

हे राजन्! उस रणभूमी में श्रीहरि के आने ही कपट से रची हुई असुरों की सब माया आप से आप नष्ट होगई जैसे सोवता हुआ पुरुष स्वप्न में नाना प्रकार के विपत्तीयों को देखे और जागने पीछे सब दुख भाग जाय, महा प्रभाव वाले आश्रित दुख भंजक श्रीभगवान की महिमा ही इस प्रकार की है, कि जिनके नाम स्मरण मात्र से सब विपतियां दूर होजावे हैं ॥ ५५ ॥

गरुड के ऊपर विराजमान श्रीभगवान को आये हुए देखकर सिंह के ऊपर बैठा हुआ कालनेमि ने शूल घुमायकर बडे वेग से मारा, गरुड के मस्तक के ऊपर उस शूल को आता हुआ देखकर त्रिलोकी नाथ ने लीला से ही पकड लिया, और उसी शूल को फेक कर वाहन सहित कालनेमि को मार डाले ॥ ५६ ॥

तिसके पीछे अति बलिष्ट दोनों माली वा सुमाली युद्ध भूमी में आयकर भगवान के ऊपर दौडे, आवने के पहिले ही चक्र से उन दोनों का मस्तक काट लिये, इतने ही में माल्यवान बडे वेग से गदा चलाय कर गरुड को मारा, और गर्जना किया, इतने ही में श्रीहरि उस शत्रु का भी चक्र से माथा काट डाले ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, दशम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः परस्य पुंसः परमानुकम्पया ।
जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तान्रणे यैरभिसंहताः पुरा ॥ १ ॥

वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः ।
उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हा हेति चुक्रुशुः ॥ २ ॥
वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरः स्थितम् ।
मनस्विनं सुसम्पन्नं विचरन्तं महामृधे ॥ ३ ॥
नटवन्मूढ ! मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसि ।
जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनम् ॥ ४ ॥
आरुरुक्षन्ति मायाभिरुत्सिसृप्सन्ति ये दिवम् ।
तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान् पूर्वस्माच्च पदादधः ॥ ५ ॥
सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा ।
शिरो हरिष्ये मन्दात्मन् घटस्व ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥

बलिरुवाच ।

सङ्ग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् ।
कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥
तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ।
न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे तु देवेषु दैत्यघातिषु नारदः ।
देवानवारयच्छुक्रो मृतान्दैत्यानजीवयत् ॥ ० ॥

॥ १ ॥

उदयच्छदुद्यमितवान् ॥ २ ॥ ३ ॥

निबद्धान्यक्षीणि येषां तान्बालाञ्जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनं हरति तथा हे मूढ ! मायेशानस्मान् जेतुमिच्छसि ॥ ४ ॥

मत्प्रभावं श्रावयित्वाह-आरुरुक्षन्त्यारोढुमिच्छन्ति ये चोत्सिसृप्सन्त्युल्लङ्घयितुमिच्छन्ति मोक्षमिच्छन्तीत्यर्थः । अधो विधुनोमि पातयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कालरशनं कालयान्त्रितम् अतो न हृष्यन्ति तत्र एवं विवेके यूयमपण्डिता अनिपुणाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथो अथ परमपुरुषस्य पुरुषोत्कृष्टया कृपया प्रत्युपलब्धमासुरीभिः मायाभिरनभिभूतं चेतो येषां ते शक्रवाय्वादयो देवा युद्धे पुरा वा पूर्वं यैर्दैत्यैर्विरोचनादिभिरभिसंहिताः सन्नद्धाः सङ्गताः योद्धुमिति शेषः तान् भृशं जघ्नुः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेव प्रपञ्चयति–वैरोचनायेति। भगवान् पाकशासनः इन्द्रः सुसंरब्धः नितरां क्रुद्धः वैरोचनाय बलये यदा वज्रमुद्यच्छद्बलिं हन्तुमुद्धृतवान् तदा प्रजाः हाहाकारं कुर्वन्तश्चुक्रुशुः रुरुदुः॥ २॥

वज्रं पाणौ यस्य स इन्द्रः महायुद्धे विचरन्तं सुसंरब्धं मनस्विनं युयुत्सुं पुरतः स्थितं वैरोचनिं तिरस्कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमाह॥ ३॥

तावत्तिरस्कारप्रकारमाह–नटवदिति द्वाभ्याम्। तत्र एकेन वच आह–सोऽहमिति। हे मूढ! मायेशान्नोऽस्मान्नटवत् मायाभिर्जेतुमिच्छसि दृष्टान्तमेवोपपादयति-जित्वेति। निबद्धानि अक्षीणि येषां तान् बालानज्ञान् जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनमपहरति तथा॥४॥

मत्प्रभावं शृणु इति वदंस्तिरस्करोति—हे मूढ अज्ञ! पूर्वस्मात्पूर्वलब्धात् अधोऽधस्तनात् पदात्स्थानात् ये आरुरुक्षन्ति आरोढुमिच्छन्ति उत्तरोत्तरं लोकमारोढुमिच्छन्ति असुरा ये च मायाभिर्दिवं स्वर्गम् उत्सिसृप्सन्ति उत्सर्पितुमिच्छन्ति तान् दस्युप्रायान् दुष्टजन्तुतुल्यान् अधुना विधुनोमि हन्मि॥ ५॥

दुर्मायिनस्तव शिरः सोऽहं शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेण आयुधेन, हरिष्ये हे मन्दात्मन्! ज्ञातिभिः सह घटस्व यथाबलं विक्रमस्व॥ ६॥

इत्थं तिरस्कृत उक्तश्चाह बलिः—संग्राम इति त्रिभिः। कालेन चोदितानि सुखदुःखजयापजयादिफलदानाय प्रवर्तितानि कर्माणि येषां तेषां संग्रामे युद्धे वर्तमानानां कीर्त्यादयः सर्वेषामनुक्रमात् कीर्त्यादिनिमित्तकर्मपरिपाकानुक्रमात् स्युरेव भवतामपि न सर्वदा कीर्त्यादयो बभूवुः किन्तु तत्तन्निमित्तकर्मपरिपाकदशायामेवेत्यस्माकमपि तथैवेति भावः॥ ७॥

तमिममनुक्रमेण कीर्त्यादिमन्तं जनं कालरशनं कालयन्त्रितं कालोन्मिषितकर्मफलभोक्तारं सूरयः पण्डिताः पश्यन्त्यतस्ते कीर्तिजयमृत्युषु न हृष्यन्ति तद्विपरीतेषु न शोचन्ति च तदेवंविधे विवेके यूयमपण्डिताः अनिपुणाः॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

देवासुरयुद्धमुपक्रम्य हरिणा चक्रेण कालनेमेः शिरोच्छिन्नमित्युपसंहृतम्, तत्रामरा मृता उत पलायिताः? विनष्टमरणधर्माणां तेषां विनाशायोगात्पलायनमेव ग्राह्यं भगवतानुगृहीतबलानां तदप्ययुक्तम् अतस्तैः किमकारीति तत्राह—अथेति, अनेन हरेरनुग्रहेणैव जयोऽन्यथा पराजय इत्ययमर्थः स्पष्टित इति ध्वनयति॥ १॥

तत्र बलिवासवयोः प्रसक्तं युद्धं किमभूदत्राह, वैरोचनायेति॥ २॥

तत्र शत्रुं प्रहरिष्यता योधेन स्वपौरुषं प्रकाश्य प्रहर्तव्यमिति न्यायमनुसन्दधानो वज्रमुद्धृत्य वज्रपाणिस्तं वक्ति—वज्रपाणिरिति॥ ३॥

स्वपौरुषप्रकटनमपि परनिन्दानिन्दापूर्वकमित्यतस्तं निन्दति, जित्वेति। कश्चित्खल इन्द्रजालादिना निबद्धाक्षान् बालान् जित्वा नभ आकाशश्चाच्छाद्य तेषां धनं यथा हरति तथा ये मायाभिः कपटमिश्रव्रतैः दिवं परलोकमारुरुक्षन्ति ततोऽप्युत्सिसृप्सन्ति ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन्ति अहं तान् दस्यून् पूर्वस्माच्चक्रवर्तिपदादधो विधुनोमि चशब्दात्ततस्ततो विधूयाऽधो निक्षिपामि कदाप्यूर्ध्वदर्शनरहितान् करोमीत्यर्थः। यत्र नार्थपञ्चमुपञ्चश्चाचित इत्यत्र यथोपमा लुप्ता तथा ऽत्रापि "मायाभिरुत्सिसृप्सन्तमिन्द्राद्यामारुरुक्षतः भवद्दस्यून् रघूनुधाः" इत्यृचं प्रमाणयति॥४—७॥

रशनं रज्जुः॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

१—३॥

हे मूढ! मायेशानप्यस्मान् नटतुल्योऽपि नटयोग्याभिर्मायाभिः किं जिगीषसीत्यर्थः। नटस्तु तावान्निबद्धाक्षान् स्वमाययाऽऽवृतनेत्रान् बालान् तद्विद्यामिथ्यात्ववदर्शकविद्याऽनभिज्ञानेव जिगीषति नतु मायेशानिति, ततो मूढ इति भावः॥ ४।

उत्सिसृप्सन्तीत्यत्र मायाभिर्योगवलैः न तु भगवदाश्रयेणेति ज्ञेयम्॥ ५॥

घटस्व युद्धाय युज्यस्व॥ ६॥ ७॥

काल एव रशना रज्जुर्यस्य तत्॥ ८॥ ९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एकादशे सकोपोक्तिरिन्द्रो जम्भादिकानहन्॥
नारदोक्त्या युद्धभङ्गे शुक्रो दैत्यानजीवयत्॥ ०॥

॥ १–३॥

नटवदिति श्लोकं विवृणोति—नटो हि बालान् निबद्धाक्षान् कृत्वा कपटेन जित्वा तद्धनं हरति तथैव किमस्मान् जिगीषसि?॥ ४॥

उत्सिसृप्सन्ति दिवमप्युल्लङ्घयितुमिच्छन्ति महर्लोकादिष्वप्यधिकर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः। पूर्वस्मात् रसातलादप्यधः पातयामि॥ ५—६॥

जयात् कीर्तिरजयान्मृत्युरित्यर्थः॥ ७॥

कालरशनां कालयन्त्रितं पश्यन्त्येव नतु हर्षशोकादिकं प्राप्नुवन्ति॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एकादशे पराजितानप्यसुरान् हन्तुं प्रवृत्तान् सुरान् ब्रह्मप्रेषितो नारदो निवारितवानित्याद्युच्यते॥ १॥

पाकशासनः इन्द्रः संरब्धः क्रुद्धः वज्रमुद्यच्छत उक्तिन्ये॥२।३॥

रे मूढ! नोऽस्मान् नट इव मायाभिः परव्यामोहजनकाभिरासुरीविद्याभिः जेतुमिच्छसि? नटवदित्युक्तिं विवृणोति—नटो व्यामोहजनकविद्यावृत्तिः बालान् तद्विद्याहीनान् निबद्धान्यक्षीणि येषां तान् जित्वा तेषां धनं हरति॥ ४॥

मायाभिः आसुरीविद्याभिः न तु तपोव्रतयज्ञादिभिः दिवमारुरुक्षन्ति उत्सिसृप्सन्ति दिवमप्युल्लङ्घयितुमिच्छन्ति तान्

न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनम् ।
गिरो वः साधुशोच्यानां गृह्णीमो मर्मताडनाः ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचै[१]र्वीरमर्दनः ।
आकर्णपूर्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः ॥ १० ॥
एवं निराकृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना ।
नामृष्यत्तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥ ११ ॥
[२]प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं [३]परमर्दनः ।
सयानो[४]न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ॥ १२ ॥
सखायं पतितं दृष्ट्वा जम्भो बलिसखः सुहृत् ।
अभ्ययात्सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन् ॥ १३ ॥
स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा ।
जत्रावताडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ॥ १४ ॥
गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः ।
जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दस्यून् दुर्वृत्तान् पूर्वस्मात्तद्वासस्थानात् अपि अधो विधुनोमि पातयामि ॥ ५ ॥

किञ्चाद्य ते शिरो हरिष्ये घटस्व विक्रमस्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

इदं विश्वं कालवशगं कालशक्तिपरमेश्वरायत्तम् अतस्ते न हृष्यन्ति न शोचन्ति तच्छोकार्थं यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्राणजीवनो जयति ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इसके अनुचर सब देवता लोग परम पुरुष श्रीहरि के परम अनुग्रह से असुरों को बडे वेग से मारने लगे, जो कि—असुरों के अस्त्र शस्त्र से पहिले घायल हुए रहे ॥ १ ॥

जब विरोचन के पुत्र बलि के ऊपर इन्द्र ने वज्र उठाया, तब उस समय सम्पूर्ण प्रजाओं ने हा हा कार करी ॥ २ ॥

युद्ध भूमी में निःशंक होकर विचरते हुए मनस्वी राजा बलि को अपने सामने आगे में ही खडा देखकर, बहुत तिरस्कार पूर्वक इन्द्र ने वचन बोला ॥ ३ ॥

हे मूढ ! जैसे नट अपनी कपट विद्या से आंख बांधकर बालकों का सब धन हरलेता है, इसी प्रकार माया के ईश्वर हम लोगों को तू ठगने चाहता है ॥ ४ ॥

जो लोग अपने कपट विद्या से स्वर्ग को प्राप्त करने वा मोक्ष को जाना चाहते हैं, उन चोरों को निज स्थान से भी हम लोग नीचे पटक देते हैं ॥ ५ ॥

हे मन्दात्मन् ! अपने ज्ञातियों के संग तू सावधान होकर खडा रहा, देख शतधार वाला इस वज्र से अभी तेरा माथा काटता हूं ॥ ६ ॥

बलि उवाच ॥

इतना सुनकर बलि बोले, हे मूर्ख ! युद्ध में कालाधीन कर्म वाले पुरुषों को यश, जय, पराजय, वा मृत्यु ये सब भी प्राप्त होता है ७ ॥

इस कारण ज्ञानी लोग सब प्राणियों को काल रूप रस्सी से बँधे हुए देखते हैं, इससे जय होने से हर्षित नहीं होते, और पराजय से शोक को भी प्राप्त नहीं होते, इन सब ज्ञान के विचारों में तुम लोग अपण्डित हो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र कीर्तिजयादावात्मानं साधनं मन्यमानानां वो गिरो न गृह्णीमः मर्मसु ताडनं याभिस्ताः ॥ ९ ॥

विभुमिन्द्रम वीरो बलिः ॥ १० ॥

(१) वीरमानदः (२) प्राहिणोत् (३) अरिमर्दनम् (४) नृप तद्भूमौ इति वीर० पाठाः ।

तत्तो रथो मातलिना[1] हरिभिर्दशशतैर्वृतः।
आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः॥ १६ ॥
तस्य तत्पूजयन्कर्म [2] यन्तुर्दानवसत्तमः।
शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोऽहनन्मृधे॥ १७ ॥
सेहे रुजं सुदुर्मर्षां सत्त्वमालम्ब्य मातलिः।
इन्द्रो जम्भस्य सङ्क्रुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तोत्रमङ्कुशस्तेनाहत इव॥ ११॥
सयानो विमानसहितः॥ १२—१८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्र कीर्त्यादावात्मानं देहं साधनसाधकं मन्यमानानामत एव साधुभिः शोच्यानाम् अहो अज्ञा एते इत्येवं शोच्यानां वो युष्माकं मर्मताडनाः मर्मसु ताडनं याभिस्ताः गिरो वयं न गृह्णीमो न साधु मन्यामहे॥ ६॥

इत्थं विभुमिन्द्रमात्त्विप्य अधिक्षिप्य वीराणां मानदो वीरो वैरोचनिराक्षेपैरधिक्षेपवाक्यैराहतं पुनराकर्णान्तमाकृष्टैः नाराचैराहनत्॥ १०॥

यथार्थवादिना वैरिणा बलिनैवं निराकृतः तिरस्कृतो देव इन्द्रस्तेन बलिना कृतमधिक्षेपं नामृष्यन्नासहत तोत्रमङ्कुशं तेन आहतो द्विपः गज इव॥ ११॥

किन्तु तस्मै बलये अमोघमप्रतिहतमरीणां मर्दनं घातकं वज्रं कुलिशं प्राहरत् प्रायुङ्क्त हे नृप! तस्मात्कुलिशप्रहाराच्छिन्नपक्षः पर्वत इव सविमानो भूमौ न्यपप्तदिति शेषः। शयानो न्यपतद्भूमाविति पाठान्तरे न शेषः। शयानो नृपेति पाठे तु शयानोऽभूदित्यर्थः। बलेः सखा सुहृद जम्भोऽसुरः सखायं बलिं भूमौ पतितं दृष्ट्वा हतस्यापि सख्युर्बलेः सुहृदं भावप्रधानो निर्देशः सौहार्दमाचरन्नभ्ययात् इन्द्रस्याभिमुखमगादित्यर्थः॥ १२॥ १३॥

सिंहो वाहनं यस्य स महाबलो जम्भः समीपमागत्य रंहसा बलेन वेगेन वा गदामुद्यम्य शक्रम् इन्द्रं जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे अताडयत् तथा गजञ्चाताडयत्॥ १४॥

भृशं गदाप्रहारेण व्यथितः अतएव विह्वलितो गज ऐरावतो जानुभ्यामवनीं स्पृष्ट्वा परं दुःखं लेभे॥ १५॥

ततो गजस्य दुःखं दृष्टवता मातलिना हरिभिर्दशशतैः सहस्रसंख्याकैरश्वैर्युक्तो रथ आनीतस्तमानीतं रथं विभुरिन्द्रो गजमैरावतमुत्सृज्य आरुरुहे आरूढवान्॥ १६॥

तस्य यन्तुर्मातलेस्तत्कर्म रथानयनरूपं कर्मपूजयन् अहो एवं विधेन सारथिना भवितव्यमित्येवं बहुमानयन् ज्वलता प्रकाशमानेन शूलेन तं मातलिं स्मयमानो युद्धे अहनत्॥ १७॥

सत्त्वं धैर्यमवलम्ब्य मातलिर्दुस्सहामपि रुजं शूलघातजां व्यथां सेहे असहत ततः संक्रुद्ध इन्द्रो वज्रेण जम्भस्य शिरोऽपाहरत् चिच्छेद॥ १८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तत्र जयादौ आत्मानं स्वं कारणं मन्यमानानां वो गिरः साधिवति न गृह्णीमः मर्मण्येव ताडनं यासां तास्तथोक्ताः॥९—२१॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

आकर्णापूर्णैः कर्णपर्यन्तपूर्णतयाकृष्टैः॥ १०॥
निराकृतो नाराचैः पराहतः तदधिक्षेपं नाराचप्रयोगानन्तरं पुनरधिक्षेपं "तोत्रं वेणुकम्" इत्यमरः॥ ११—१४॥
स्पृष्ट्वा कश्मलञ्च परं ययाविति पाठो बहुसम्मतः शलाका लब्धश्च॥ १५—२२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तत्र कीर्त्तिजयादौ आत्मानं स्वं साधनम् अहंकारमौढ्यादेवेति भावः। साधुभिर्जीवन्तोऽपि यथा यूयं शोच्या एव तथा वयं मृता अपि न शोच्यामहे इति भावः॥ ९-१५॥
हरिभिरश्वैः॥ १६—२०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तत्र कीर्त्यादौ आत्मानं स्वं साधनं मन्यमानानां साधुभिः अहो एते कीर्त्यादौ आत्मानं साधनं मन्यन्त इत्येवं शोच्यानां वो गिरो मर्मसु ताडनं याभिस्ता न गृह्णीमः॥ ६॥
विभुं विपुलप्रभावमिन्द्रम्, वीरो बलिः॥ १०॥
तोत्रेणाङ्कुशेनाहतः॥ ११-१६॥
यन्तुः सारथेस्तद्रथानयनं कर्म दानवसत्तमो जम्भः॥ १७॥
॥ १८॥

भाषा टीका।

यद्यपि तुम हृदयको दुखाने वाला बातें बोले, तथापि, तुम्हारे

(१) हरिर्दशशतैरिति विज० (२) शत्रोः इति वीर०॥

जम्भं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः ।
नमुचिश्च[2] बलः पाकस्तत्रापेयुस्त्वरान्विताः ॥ १९ ॥
वचोभिः परुषैरिन्द्रमर्दयन्तोऽस्य मर्मसु ।
शरैरवाकिरन्मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥ २० ॥
हरीन् दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ।
तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ २१ ॥
शताभ्यां मातलिं पाको रथं[2] सावयवं पृथक् ।
सकृत्सन्धानमोक्षेण तदद्भुतमभूद्रणे ॥ २२ ॥
नमुचिः पञ्चदशभिः स्वर्णपुङ्खैर्महेषुभिः ।
आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः ॥ २३ ॥
सर्वतः शरकूटेन शक्रं सरथसारथिम् ।
छादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवाम्बुदाः ॥ २४ ॥
अलक्षयन्तस्तमतीवविह्वला विचुक्रुशुर्देवगणाः सहानुगाः ।
अनायकाः शत्रुबलेन निर्जिता वणिक्पथा भिन्ननवो यथार्णवे ॥ २५ ॥
ततस्तुराषाडिषु[3]बद्धपञ्जराद्विनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः ।
बभौ दिशः खं पृथिवीं च रोचयन् स्वतेजसा सूर्य इव क्षपात्यये ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

सरीखे शोचनीय अज्ञानियों के वातों को हम लोग नहीं ग्रहण करसके हैं, क्यों कि-तुमतो जय पराजयादिकों में काल रूप ईश्वर को नहीं जानकर अपने ही को कर्ता समझते हो ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि-हे राजन्! वीरों को मारने वाले राजा वलि इस प्रकार से वातें मारकर, पीछे तीखे २ वडे वेग वाले वाण से इन्द्र को वेधन करने लगे ॥ १० ॥

यद्यपि इस प्रकार यथार्थ कहने वाले अपने शत्रु से इन्द्र अपमानित हुए जैसे अंकुश के लगने से हाथी क्रोधित होय तैसे वलि के वातों को इन्द्र नहीं सह सके ॥ ११ ॥

और शत्रु को नाश करने के इच्छा से अमोघ वज्र वलि के ऊपर फेंके, उस वज्र के लगते ही वलि विमान सहित भूमि में आ पडे जैसे पक्षों के कटने से पर्वत गिर जावे ॥ १२ ॥

उस समय वलि का परम सुहृद मित्र जंभासुर वज्र के लगने से गिरे हुए अपने मित्र के लिये सुहृदपने का आचरण करता हुआ दौड कर आया ॥ १३ ॥

और सिंह के ऊपर वैठ कर वडे वेग से गदा घुमाकर ऐरावत सहित इन्द्र के जत्रु (हसिली) में मारा ॥ १४ ॥

उस समय महाबलिष्ठ जम्भासुर के गदा के प्रहार से ऐरावत बहुत विह्वलित होकर व्यथित होगया, और घुटने से भूमी को टेककर मूर्छित हो गया ॥ १५ ॥

ऐरावत की ऐसी दशा देखकर मातलि ने हजार घोडे लगे हुए जिसमें ऐसा रथ लाया, तब इन्द्र उस हाथी को छोडकर रथ के ऊपर वैठे ॥ १६ ॥

उस समय मातलि के कार्य को सबने प्रसन्न किया, परञ्च जम्भासुरने संग्राम में हसते २ जलते हुए त्रिशूल को मातली के ऊपर चलाया ॥ १७ ॥

मातलि ने भी धीरज धरकर उसकी व्यथा सही, इतने में इन्द्र को क्रोध जो आया सो वज्र से जम्भासुर के माथे को काटकर तडाक पटक दिया ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नमुचिर्बलः पाकश्चेति त्रय आजग्मुः ॥ १९ ॥ २० ॥
त्रयाणां पृथग्विक्रमानाह-हरीनिति त्रिभिः । हर्यश्वस्येन्द्रस्य तावद्भिर्दशभिः शतैः ॥ २१ ॥ २२ ॥
आहत्येन्द्रं विद्ध्वा ॥ २३ ॥

(१) सबलइति चक्रवर्ति (२ च तिलकः (३) पुङ्ख इति वीर०

निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे ।
उदयच्छद्रिपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रुषा ॥ २७ ॥
स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः ।
ज्ञातीनां पश्यतां राजन् जहार जनयन्भयम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रावृट्कालीनं सूर्यम् ॥ २४ ॥
वणिक्पथा वणिजः भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननाव इत्यर्थः ।
तुराषाडिन्द्रः अश्वादिसहितो विनिर्गतः अग्रणीः सारथिः ॥२६-२८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य जम्भस्य ज्ञातयो नमुचिबलपाकाख्यास्त्रयो नारदाद्धतेर्जम्भं हतं श्रुत्वा त्वरयाऽन्विताः तत्र युद्धदेशे उपेयुराजग्मुः ॥ १९ ॥

ते परुषैर्वचोभिरिन्द्रमर्दयन्तस्ताडयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः अस्येन्द्रस्य मर्मसु स्थानेषु मेघा जलधाराभिः पर्वतमिव शरैरवाकिरन् ॥ २० ॥

बलपाकनमुचीनां त्रयाणां विक्रमान् क्रमेणैकैकेनाह—हरिमिति । बलोऽसुर आजौ संग्रामे हर्यश्वस्येन्द्रस्य दशशतानि अश्वानामिति शेषः । हरिमिन्द्रञ्च तावद्भिरेकाधिकदशशतैः शरैर्युगपत् अर्दयामास तताड यतः असौ बलो लघुहस्तवान् शरसन्धानोपयुक्तकौशलाख्यलाघवयुक्तहस्तवान् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पाकोऽसुरः शताभ्यां शराणामिति शेषः । मातलिं रथञ्च पृथक् पृथगवयवशश्च युगपदेव शरसन्धानतन्मोक्षणयोगेन रणे अर्दयामासेत्यनुषङ्गः तत्सकृत्सन्धानमोचणं पृथगवयवशोऽर्दनात्मकं च कर्माऽद्भुतमभवत् ॥ २२ ॥

नमुचिस्तु स्वर्णमयाः पुंखाः मूलप्रान्तदेशाः येषां तैः पञ्चदशभिरर्द्धिरिषुभिरिन्द्रमाहत्य प्रताड्य सजलो मेघ इव स्वयं संख्ये युद्धे व्यनदद्ध्वान ॥ २३ ॥

ततः सर्वेऽसुराः प्रावृट्कालिकं सूर्यं मेघा इव रथसारथियुक्तमिन्द्रं सर्वतः शरवर्षैः छादयामासुः ॥ २४ ॥

तदा तमिन्द्रमलक्षयन्तोऽपश्यन्तः सहानुगाः सर्वे देवगणाः अतीव विह्वलितचित्ता अनायका विचुक्रुशुः यथा महार्णवे भिन्ना नौर्येषां ते दीर्घाभाव आर्षः अत एव विसर्जिता वणिक्पथाः वाणिज्यवृत्तयः क्रोशन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

ततस्तुराषाडिन्द्रः बाणपुंखानां पञ्जरात् साश्वरथध्वजसारथिर्विनिर्गतः नृपात्यये निशावसाने सूर्य इव स्वतेजसा दिशः खमाकाशं पृथिवीं च प्रकाशयन् बभौ ॥ २६ ॥

असुराणां शरैरभ्यर्दितां पीडितां स्वसेनां निरीक्ष्य देवो वज्रधरः शक्रो रणे रिपूनसुरान् हन्तुं रुषा वज्रमुदयच्छत उद्धृतवान् ॥ २७ ॥

इन्द्रोऽष्टौ धारा यस्य तेनैव वज्रेणैव बलपाकयोरसुरयोः शिरसी मूर्द्धानौ जहार चिच्छेद, किं कुर्वन् ? हे राजन् ! पश्यतां बलपाकयोः ज्ञातीनां महत् भयं जनयन् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शताभ्यां शनद्वयेन सन्धानयुक्तमोक्षेण मौर्व्यां सन्धानं ततो मोक्षणञ्च सकृद्युगपदिति तत्कर्मकरणमपश्यतामिति शेषः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥
भिन्ननवः भिन्ननावः ॥ २५ ॥
तुराषाडिन्द्रः "आखण्डलस्तुराषाट्" इति हलायुधः । २६-३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमुचिरिति शोकाज्जातोऽमर्षोऽसहिष्णुता तस्माज्जाता या रुट् जिघांसा तया युक्तः ॥ २३—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हर्यश्वस्य इन्द्रस्य पीतवर्णाश्वस्य "हरिर्नां कपिले त्रिषु" इत्यमरः । तावद्भिः दशभिः शतैः शताभ्यामिति मातलिं शतेन रथञ्च शतेनेत्यर्थः ॥ २१—२४ ॥
वणिक्पथा वणिजः भिन्ननवः भिन्ननौकाः ॥ २५ ॥
तुराषाडिन्द्रः अग्रणीः सारथिः ॥ २६-२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपेतुः आजग्मुः ॥ १९ ॥ २० ॥
हर्यश्वस्येन्द्रस्य हरीन् कपिलवर्णानश्वान् "हरिर्नां कपिले त्रिषु" इत्यमरः । तावद्भिर्दशभिः शतैः ॥ २१ ॥ २२ ॥
आहत्य प्रताड्य ॥ २३ ॥ २४ ॥
भिन्ना नौर्येषां ते वणिक्पथाः वणिजो यथा क्रोशन्ति तद्वद्विचुक्रुशुः ॥ २५ ॥
इषुभिर्बद्धात्पञ्जरात्तुराषाडिन्द्रः अश्वाश्च रथश्च ध्वजश्च अग्रणीः सारथिश्च तैः सहितो विनिर्गतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरुषान्वितः ।
जिघांसुरिन्द्रं नृपते ! चकार परमोद्यमम् ॥ २९ ॥
अश्मसारमयं शूलं घण्टावद्धेमभूषणम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धो [१]हतोऽसीति वितर्जयन् ।
* प्राहिणोद्देवराजाय निनदन्मृगराडिव ॥ ३० ॥
तदापतद्गगनतले महाजवं विचिच्छिदे हरिरिषुभिः सहस्रधा ।
तमाहनन्नृप कुलिशेन कन्धरे रुषाऽन्वितस्त्रिदशपतिः शिरो हरन् ॥ ३१ ॥
न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊर्जितो बिभेद यः सुरपतिनौजसेरितः ।
तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतो नमुचिशिरोधरत्वचा ॥ ३२ ॥
तस्मादिन्द्रोऽबिभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः ।
किमिदं दैवयोगेन भूतं लोकविमोहनम् ॥ ३३ ॥
येन मे पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये ।
कृतो निविशतां भारैः पतत्त्रैः पततां भुवि ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

नारदजी के मुख से जम्भ के ज्ञाति लोगोंने जम्भका मरना सुन कर, नमुचि, बल, और पाक ये सब लोग बडी जलदी उसी जगह पर आये ॥ १९ ॥

और इन्द्र को बडी कठोर वाणी के प्रहार करते हुए वाणों की वर्षाकरने लगे जैसे मेघ, धारा से पर्वत पर वर्षा करते हैं ॥ २० ॥

बलने इन्द्र के संग्राम में हजार वाणों से हजार घोडाओं को हस्त के लाघव से एक ही वार सबी मार गिराये ॥२१॥

पाकने भी एक वार सन्धान करके जो दो सौ वाण छोडे, सो रथ के तौ टुकडे२ होगये, और कुछ मातलि को भी लगे, यह वात संग्राम में अद्भुत सी हो गई ॥ २२ ॥

नमुचि ने सुवर्ण के पुंख वाले बडे२ पन्द्रह वाण इन्द्र के ऊपर छोडे और रण में ऐसा नाद किया कि जैसे सजल मेघ करें ॥ २३ ॥

चारों तरफ से मारे वाणों की वर्षा से असुरों ने सारथि और रथ सहित इन्द्र को ढांक लिया जैसे वर्षा के सूर्य को मेघ घेर लेवें ॥ २४ ॥

इन्द्र को न देखकर सब देवलोग अनुचरों सहित विह्वल होकर घवडाने लगे, विना स्वामी के होने से शत्रुओं की सैना से पराजित होकर ऐसे दुःखित हुए, कि जैसे समुद्र में नौका टूट जाने पर व्यापारी वनिये लोग दुःखित होते हैं ॥ २५ ॥

इतने में इन्द्र भी उस बँधे हुए वाणों के पिंजरे में से घोडा रथ ध्वजा और सारथि सहित वाहर निकलकर दिशायें पृथिवी और आकाश को प्रकाशित करते हुए शोभा को प्राप्त होते भये, जैसे रात्रि के अनन्तर अपने तेज से सूर्य प्रकाशित होते हैं ॥ २६ ॥

इन्द्र ने शत्रुओं से मर्दित अपनी सेना को देखकर बडा क्रोध कर शत्रुओं के मारने को वज्र हाथ में लेकर उठाया ही तो सही ॥ २७ ॥

बस इन्द्र ने उस अष्टधार वाले वज्र से ज्ञातियों के देखते २ बल और पाक इन दोनों के मस्तक काटकर गिरादिये इस से शत्रुओं को वडा भय उत्पन्न हुआ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शोकामर्षाभ्यां युक्तया रुषा क्रोधेनान्वित इन्द्रं हन्तुं परमोद्योगं चकार ॥ २९ ॥

घण्टावत्क्षुद्रघण्टाभियुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥
अतिवीर्यं वृत्रमभिनदिति तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
तथा पतत्त्रैः पक्षैः ॥ ३४ ॥

(१) नमुचिर्दानवोत्तमः ।　　* तदाविक्षिप्य महावीर्यो हतोऽसीति विसर्जयन् इति विज० पाठः ।

तपः सारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः ।
अन्ये चापि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वचः ॥ ३५ ॥
सोऽयं प्रतिहतो वज्रो मया मुक्तोऽसुरेऽल्पके ।
नाहं तदाददे दण्डं ब्रह्मतेजोऽप्यकारणम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः ॥ ३५ ॥

दण्डं लगुडतुल्यं कुलिशम् ब्रह्मतेजो दधीचेः सामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो नमुचिस्तयोर्बलपाकयोर्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षाभ्यां युक्तया रुषा युक्तः हे नृप ! तं शक्रं हन्तुमिच्छुः परममुद्यमं यत्नं चकार ॥ २९ ॥

उद्यममेवाह—अश्मेति । अश्मसारमयं घण्टावत् लोहमयं घण्टाभियुक्तं हेमभूषणं शूलं प्रगृह्य क्रुद्धोऽभ्यद्रवत्तत्रो हतोऽसीति विसर्जयन् भ्रामयन् सिंह इव विनदन् देवराजायेन्द्राय प्राहिणोत्प्रायुङ्क्त ॥३०॥

गगनतले महोल्कावदापतत्तच्छूलमिन्द्रः शरैः सहस्रधा विच्छिद्य चिच्छेद हे नृप ! ततः रुषा युक्तः त्रिदशपतिरिन्द्रः तं नमुचिं कन्धरे कण्ठे शितेन कुलिशेन वज्रेणासमन्ताद्घ्नन् भिन्दंस्तस्य शिरो हरन् हर्तुमारब्धवान् ॥ ३१ ॥

सः सुरपतिमेन्द्रेणौजसा बलेनेरितः प्रयुक्तः ऊर्जितः बलवान् वज्रः सः तस्य नमुचेस्त्वचं चर्मापि न बिभेद भेत्तुं नाशक्नोदित्यर्थः । अतिवीर्यं वृत्रमभिनादिति तथाभूतो वज्रः नमुचेः शिरोधरत्वचा तिरस्कृतः इत्येतत्परमद्भुतमासीदिति शेषः ॥ ३२ ॥

तस्माच्छत्रोर्नमुचेरिन्द्रोऽबिभेद्भीतोऽभवत्, कुतः ? यतो वज्रः प्रतिहतो बभूव तस्य भयनिमित्तां चिन्तां दर्शयति ; इदं वज्रप्रतिहतिरित्येतत्किन्दैवयोगेन भूतं जातम् ? किंवा लोकं विमोहयज्जातं लोकमोहनार्थं जातमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्यथा कदाप्यप्रतिहतेन वज्रेण नैवं भवितव्यमित्याह—येनेति । मे मया कर्त्रा येन वज्रेण यच्छब्दस्य सोऽयमित्युपरिष्टात्तच्छब्देनान्वयः पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः कृतः कथम्भूतानां भारैः पतत्रैः पक्षैर्भुवि पततां प्रजात्यये प्रजानाशने निमित्ते विशतां च ॥ ३४ ॥

किञ्च त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सम्बन्धि सारमयं वीर्याधिकं यत्तपः स एव वृत्रः त्वाष्ट्रं तपएव वृत्रः स येन वज्रेण विपाटितः किञ्चान्ये चाधुना वलिजम्भपाकबलादयोऽतिबला गत एव सर्वैः वज्रेतरैरस्त्रैरक्षताः त्वचो येषां ते निपातिताः ॥ ३५ ॥

सोऽयमेवंविधो वज्रोमया तेनैव मया प्रयुक्तोऽल्पके तुच्छेऽसुरे नमुचौ प्रतिहतो बभूव ब्रह्मतेजः दधीचेः सामर्थ्यरूपमप्यधुना अकारणं निष्कारणं दण्डं लगुडतुल्यं जातं तं वज्रं नाददे न परिगृह्णामि ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिरिन्द्रः आकाशतले आपतन्महावेगं शूलमिषुभिः सहस्रधा निचिच्छिदे नितरामच्छिनत् कन्धरे कण्ठे शिरोहरिश्छिदंस्तमहनदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

ततः किमभूत्तत्राह—तत इति । तिरस्कृतो धिक्कृतः ॥ ३२ ॥

भूतग्रहलक्षणम् ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पततां भारैः भुवि निविशतामद्रीणाम् ॥ ३४ ॥

तपः सारं मयमिति पदच्छेदः ॥ ३५—३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्राहिणोच्च ॥ ३०—३२ ॥

भूतं लोकं विमोहयदित्येव पाठः ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पततामुत्पततां भारैर्निर्विशमानानाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नाहमिति । नाददे नादास्ये इत्यर्थः "दद दाने" इत्यस्माल्लाट् रूपम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

घण्टावत् घण्टायुक्तम् ॥ ३० ॥

शिरो हरन् हर्तुम् ॥ ३१ ॥

अतिवीर्य्यं वृत्रमपि अभिनत् यः सोऽपि वज्रः ॥ ३२ ॥

अबिभेत् भीतोऽभूत् लोकविमोहनं लोकं विमोहयतीति च पाठः ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पक्षैर्निविशतां निविशमानानां प्रविशतामित्यर्थः । तथा भारैः क्षीयैः भुवि पतताम् ३४ ॥

दण्डं लकुडतुल्यम् ॥ ३५-३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शोकेन अमर्षेणाऽसहनेन च युक्तया रुषा क्रोधेन अन्वितः ॥ २९ ॥

घण्टावत् घण्टाभिर्युक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति शक्रं विषीदन्तमाह वागशरीरिणी ।
नायं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वधमर्हति दानवः ॥ ३७ ॥
मयाऽस्मै यद्वरो दत्तो मृत्युर्नैवार्द्रशुष्कयोः ।
अतोन्यश्चिन्तनीयस्ते उपायो मघवन्रिपोः ॥ ३८ ॥
तां दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुसमाहितः ।
ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥ ३९ ॥
न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ।
तं तुष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन् विभुम् ॥ ४० ॥
गन्धर्वमुख्यौ जगतुर्विश्वावसुपरावसू ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥
अन्येऽप्येवं प्रतिद्वन्द्वान्वाय्वग्निवरुणादयः ।
सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणो यथा ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिवीर्य्यं वृत्रमपि योऽभिनत् तथा भूतोऽपि वज्रः तस्य त्वचं न बिभेद ॥ ३२ ॥

अबिभेद्भीतोऽभूत् ॥ ३३ ॥

येनेति यच्छब्दस्य सोऽयमिति तच्छब्देनान्वयः । येन वज्रेण मे मया अद्रीणां पक्षभेदः कृतः कथम्भूतानां प्रजात्यये प्रजानाशे निमित्ते भारैः स्वीयैर्भुवि पततां तथा पतत्रैः पक्षैर्निविशतां निर्विशमानानाम् ॥ ३४ ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सम्बन्धि सारमयं वीर्याधिकं यत्तपस्तदेव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः ॥ ३५ ॥

अल्पकेऽसुरे मयाऽतिबलवता मुक्तोऽपि प्रतिहतोऽस्ति अतः ब्रह्मतेजः मुनिशक्तिमयवज्ररूपं ब्रह्मसामार्थ्यमकारणं कार्यासाधकं दण्डं यष्टितुल्यं वज्रमहं नाददे न गृह्णामि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

नमुचिने दोनों का वध देख वडे शोक, अमर्ष, और रोष, युक्त होकर हे राजन् ! इन्द्र के मारने की इच्छा से वडा उद्यम किया ॥ २९ ॥

लोहे का त्रिशूल जिसमें घंटाओं का घन घनाट हो रहा सुवर्ण से विभूषित उस शूल को लेकर, वडे क्रोध कर, "मरा है" ऐसा कह कर इन्द्र के ऊपर चलाया और सिंह सरीका नादकिया ॥ ३० ॥

अपने ऊपर आते हुए वडे वेग वाले उस त्रिशूल को मारे बाणों के हजार टुकडे कर गिरा दिया । हे नृप ! और इन्द्रने वडा क्रुधित होकर उसके कन्धे पर वज्र चलाया ॥३१॥

जो सुरपति [इन्द्र] ने वज्र चलाया उस वज्र से नमुचि के कन्धे के चर्म पर खरोंट भी नहीं आई यह वडा ही आश्चर्य हुआ कि जिस वज्र से अतिपराक्रमी वृत्रासुर का भेदन हुआ, उस वज्र को नमुचि के गले की त्वचाने तिरस्कृत करदिया ॥ ३२ ॥

तब तो उससे इन्द्र को भी डर हुआ क्योंकि, जब वज्र भी प्रतिहत होगया, इन्द्रने विचारा कि यह लोक को मोह करने वाला कौन प्राणी है ॥ ३३ ॥

जब प्रथम पंखों से उड २ ग्रामों पर वैठ २ कर पर्वत लोग प्रजा का नाश करते रहे तब जिस वज्र से मैंने उन पर्वतों के पंख काटे ॥ ३४ ॥

और तप का सार मय त्वष्टा का पुत्र वृत्रा सुर जिस वज्र से मारा, और भी जो बडे बलिष्ठ लोग, कि जिनकी त्वचा सब अस्त्रों से नहीं क्षत हुई वे भी जिस वज्र से नष्ट किये ॥३५॥

वह यह वज्र मेरा चलाया हुआ अति अल्प असुर पर कुंठित होगया, जब वह दधीचि ऋषि का तेज रूप वज्र निष्फल होगया तौ तब अब मैं दंड को भी नहीं ग्रहण करता हूं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आर्द्रशुष्काभ्यां मृत्युर्नैवेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

उभयात्मकत्वमेवाह—न शुष्केण न चार्द्रेण फेनेन तथा च श्रुतिः "अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रो दवर्तयत्" इति ॥ ४०—४४ ॥

ब्रह्मणा प्रेषितो देवान्देवर्षिर्नारदो नृप ।
वारयामास विबुधान्दृष्ट्वा दानवसंक्षयम् ॥ ४३ ॥

नारद उवाच ।

भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ।
श्रिया समेधिताः सर्व उपारमत विग्रहात् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति विषीदन्तम् इत्थं क्लिश्यन्तमिन्द्रमशरीरिणी परा देवता वागुवाच तदेवाह-नेति सार्द्धेन । अयं दानवः नमुचिः शुष्कैरथो आर्द्रैरपि वधं नार्हति ॥ ३७ ॥

कुतः यतो मयाऽस्मै नमुचये यो वरो दत्तः,कोसौ? आर्द्रशुष्काभ्यां मृत्युरस्य नैव भूयादित्येषः । अतो वज्रस्य शुष्कत्वाश्च नेनायं हन्यते किन्तु हे मघवन् अस्य रिपोः वधार्थं त्वयाऽन्य एव उपायः चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥

इत्येवंभूतां दैवीं गिरं श्रुत्वा मघवा इन्द्रः सुसमाहितो भूत्वा ध्यायन्नार्द्रशुष्कात्मकं वस्तु चिन्तयन् तदुभयात्मकं वस्तु फेनमपश्यत् फेनमुभयात्मकं निश्चितवान् ॥ ३९ ॥

तदेवाह—न शुष्केण न चार्द्रेण किन्तूभयात्मकेन फेनेन तदुपलिप्तेन वज्रेण नमुचेः शिरो जहारेत्यर्थः । तं नमुचेर्हन्तारमिन्द्रं मुनिगणास्तुष्टुवुः माल्यानि पुष्पाणि च आकिरन् ववर्षुः ॥ ४० ॥

गन्धर्वश्रेष्ठौ विश्वावसुः परावसुश्च जगतुः गानश्चक्रतुः देवदुन्दुभयो नेदुर्दध्वनुः नर्तक्यः स्त्रियः मुदा ननृतुः ॥ ४१ ॥

यथेन्द्रस्तथाऽन्येऽपि वाय्वादयः प्रतिद्वन्द्वानस्त्रौघैः सिंहाः क्षुद्रमृगानिव सूदयामासुर्जघ्नुः ॥ ४२ ॥

एवं देवैर्दानवेषु हन्यमानेषु दानवसंक्षयं दृष्ट्वा यावद्दानवसंक्षयो भविष्यतीत्यालोचितवता ब्रह्मणा चतुर्मुखेन प्रेषितो भगवान्नारदः हे नृप ! विबुधान्देवानिन्द्रादीन्निवारयामास ॥ ४३ ॥

नारदकृतनिवारणप्रकारमाह—भवद्भिरिति । नारायणस्य भुज एवाश्रयो येषां तैर्हेतुगर्भमिदं भवद्भिरमृतं लब्धं पीतमिति यावत् तदा श्रिया त्रैलोक्यलक्ष्म्या च सर्वे समेधिताः अतः अधुना विग्रहात्कलहात् उपारमत ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतो नार्हति वधमत्राह—मयेति । कोऽयं वर इति तत्राह, मृत्युरिति ॥ ३८—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

फेनं जले इस्यमानम् उभयात्मकं शुष्कत्वार्द्रत्वाद्विरोधाभावद्वयात्मकं जलविकारत्वात् शुष्कत्वाभावेनानुमितेः रसानुपलम्भादार्द्रत्वाभावेन प्रत्यक्षीकृतेश्च ॥ ३८—४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उभयात्मकत्वमाह-नेति । तथा च श्रुतिः "अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोऽदारयत्" इति ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ ३८ ॥ ३९ ॥

न शुष्केण न चार्द्रेण फेनेन स नमुचेः शिरो जहार तथा च श्रुतिः "अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोऽदारयत्" इति ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार इन्द्र विषाद में रहे इतने में आकाश वाणी हुई कि- " यह दानव न सूखे से मरेगा न गीले से मरेगा" ॥ ३७ ॥

" क्योंकि, हमने इसको वर दिया है, कि शुष्क और आर्द्र से इसकी मृत्यु न होगी । हे मघवन् ! इस से अब तुम और उपाय का विचार करो " ॥ ३८ ॥

तब इन्द्र ने उस आकाश वाणी को सुन कर, समाहित होकर ध्यान किया तब ध्यान में यह उपाय आया कि फेन ऐसा है कि जो न सूखा है न गीला है और दोनो प्रकारका भी है ॥३९॥

तब उस फेन से इन्द्र ने नमुचिका शिर काट डाला, और मुनि लोग भी उस समय इन्द्र की स्तुति करने लगे, और इन्द्र के ऊपर पुष्प मालाओं की वर्षा करने लगे ॥ ४० ॥

गंधर्व मुख्य लोग विश्वावसु और परावसु गाने लगे देवता दुंदुभि बजाने लगे आनन्द से नृत्य करने वाली नाचने लगीं ॥४१॥

इसी प्रकार से और भी देव लोग वायु अग्नि वरुण इत्यादिक अपनी २ जोडी के प्रतिद्वंद्वी दैत्यों को अस्त्रों के समुदायों से सूदन करने लगे, जैसे केसरी सिंह लोग मृगों को ॥ ४२ ॥

हे नृप ! तब ब्रह्माजी ने देवर्षि श्रीनारदजी को भेज, नारदजी ने दानवों का विनाश देखकर देवताओं को समुझा कर निवारण किया ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

संयम्य मन्युसंरम्भं मानयन्तो मुनेर्वचः ।
गीयमाना अनुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ४५ ॥
ये ऽवशिष्टा रणे तस्मिन्नारदानुमतेन ते ।
बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिमुपागमन् ॥ ४६ ॥
तत्राविनष्टावयवान् विद्यमानशिरोधरान् ।
उशना जीवयामास सञ्जीविन्या स्वविद्यया ॥ ४७ ॥
बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृतिः ।
पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे देवासुरसङ्ग्रामे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि–हे देव गण हो ! तुम लोगों ने नारायण की भुजाओं के आश्रय से अमृत पाया, और सब श्री सम्पन्न होगये अब विग्रह (लडाई) से उपराम करो ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुचरैरनुगीयमाना इत्यर्थः । उपगीयमानैरनुचरैः सहेति वा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अविनष्टा अवयवा येषाम् विद्यमानाः शिरोधरा येषां तान् ॥ ४७ ॥

प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः ॥४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंभूतं मुनेः नारदस्य वचो मानयन्तो देवा मन्युं तत्प्रयुक्तं युद्धोद्योगं चोपसंहृत्य सर्वे इन्द्रादयो देवा अनुचरैरुपगीयमानाः सन्धिरार्षः त्रिविष्टपं स्वर्गलोकं ययुः ॥ ४५ ॥

ततस्तस्मिन् रणे ये हतावशिष्टा दानवा दैत्याश्च ते सर्वे नारदस्यानुज्ञया विपन्नं वज्रप्रहारेण भूमौ शयानं बलिमादायास्ताद्रिं ययुः ॥ ४६ ॥

तत्रास्ताद्रौ उशना भार्गवः अविनष्टा अवयवाः येषां विद्यमाना शिरोधराः येषां तान् असुरान् आत्मनः स्वसम्बन्धिन्या अनेनानितरसाधारणत्वं सूचितं मृतसञ्जीविन्याख्यया विद्यया मन्त्रविद्यया जीवयामसेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

बलिश्च उशनसा संस्पृष्टः प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानि इन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः पराजितोपि नादुःखित तत्कुतः ? यतो लोकतत्त्वविचक्षणः लोकानां प्रकृतिसंसृष्टजीवानां यत्तत्त्वं कर्मयत्तज्जयापजयसुखदुःखादिफलभोक्तृत्वरूपं तत्र विचक्षणाः तत्परिशीलनिपुणाः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते च अनुचरैः सङ्गीयमाना इत्यर्थः । संरम्भं द्वेषोद्रेकम ॥ ४५—४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्तमिति । तत्रैव तदानीं तेषां गृहात् सच तत्रस्थानां सूर्यास्तदेशो ज्ञेयः ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविनष्टावयवादीनेव जीवयामासेति तेषां मन्त्राणां प्रभावः सूचितः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपगीयमाना अनुचरैरिति सन्धिरार्षः ॥ ४५-४८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकादशोऽष्टमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गीयमाना अनुचरैरिति क्वचित्पाठः उद्गीयमानानुचरैरिति पाठे तु सन्धिरार्षः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्रत्यापन्ना पुनः प्राप्ता इन्द्रियस्मृतिः बाह्याभ्यन्तरकरणगता सञ्ज्ञा येन सः ॥ ४८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्री शुकदेवजी बोले, कि-देवलोग मुनि के वाक्य को मानकर क्रोध को ठंढा कर यश गाने वाले अनुचरों सहित सब स्वर्ग को गये ॥ ४५ ॥

और जो दैत्य लोग रण में बच रहे वे लोग नारदजी की अनुमति से घायल राजा बलि को लेकर अस्ताचल को चले गये ॥ ४६ ॥

वहां पर जिनके अवयव नहीं नष्ट हुए थे और जिन २ के शिर और (अधर कबन्ध विद्यमान थे उन सबों को शुक्राचारी ने अपनी संजीवनी विद्या से जिवा दिया ॥ ४७ ॥

और जब बलि को शुक्राचारी ने स्पर्श किया तब बलि की भी सबे इन्द्रियें ठीक होगई और स्मृति भी आगई । यद्यपि इस युद्ध में बलि का पराजय हुआ तथापि लोक तत्व के जानने वाले बलि को कुछ खेद नहीं हुआ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण अष्टम स्कन्ध में
एकादश अध्याय की भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---:*:---

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीबादरायणिरुवाच ।

वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् ।
मोहयित्वा सुरगणान् हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥
वृषमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ।
सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ २ ॥
सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ।
सूपविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन्हरिम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

देवदेव जगद्व्यापिन् जगदीश जगन्मय ।
सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥
[1] आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ।
यतोऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्मचिद्भवान् ॥ ५ ॥
तवैव चरणाम्भोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ।
विसृज्योभयतः सङ्गं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकमानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ७ ॥
एकस्त्वमेव सदसद्द्वयमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ।
अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणैर्व्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे मोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् ।
भवं स मोहयामास हरिःपुनरस्मान्त्वयत ॥ १ ॥
अमुह्यन्नसुरा विष्णुमायया न तदद्भुतम् ।
इति वक्तुं महादेवमोहोऽयमुपवर्ण्यते ॥ २ ॥

हरिः सोममपाययदितीदं निशम्य स यत्रास्ते यत्र तद्रूपं द्रष्टुं ययावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

सोमया उमया सह ॥ ३ ॥

"त्वयि किञ्चिन्न चाश्चर्यं वयन्त्वाश्चार्यमानसाः" इति वक्ष्यन्महादेव स्तुष्टाव हरिमष्टाभिः "त्वयि महामायाविनि परमेश्वरे न हि किञ्चिदघटितमिव वयं तु परमकौतूहलेन द्रष्टुमागता इति बहुधा सम्बोधयन् स्तौति—हे देवदेव! कुतोऽहं देवानां देवः? इत्यत आह—हे जगद्व्यापिन्! तत्कुतः? हे जगन्मय! तर्हि किं प्रधानम् न हे जगदीश! तच्च कुतस्तत्राह—सर्वेषामपि त्वं हेतुरत ईश्वरः आत्मत्वाच्च न जडं प्रधानं त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु, जगन्मयत्वोक्त्या जगत उत्पत्त्यादिनाऽसत्यत्वेन जाड्येन च ममापि किं तथा त्वं ब्रूषे? नहि नहीत्याह—आद्यन्तौ मध्यञ्चास्य जगतो यतो ब्रह्मणो भवन्ति यस्य चाऽव्ययस्यैतानि

---

(१) विजयध्वजतीर्थ पाठेऽयं श्लोको नास्ति।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आद्यन्तमध्यानि न सन्ति यस्य ब्रह्म इदङ्कारास्पदं दृश्यमहङ्कारास्पदं उपद्रष्टृ च बाह्यमाग्यमन्यद्वाकृ च तत्सत्यं च चिद्रूपं च ब्रह्मैव भवानतो न तव विकारादिशङ्केत्यर्थः ॥ ५ ॥

तवैवम्भूतत्वे मुमुक्षूणामाचारः प्रमाणमित्याह–तवैवेति । उभयत इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा ॥ ६ ॥

ननु, ब्रह्मैव चेदहं तर्ह्यसङ्गोदासीनस्य मम चरणाम्भोजोपासनया किं तेषाम्? तत्राह–त्वमिति । ब्रह्मत्वेऽपि त्वं नात्यन्तमुदासीनः किन्तु विश्वस्य प्रपञ्चस्योदयादीनां हेतुस्तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्तत्फलदाता, तर्हि किं राजादिवत्कयाप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददामि ? नहि नहि अनपेक्ष एव त्वम, तर्हि किमीश्वरत्वेन ? तत्राह—तैरात्माभिस्तत्फलदानार्थमपेक्ष्यत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता तया; अनपेक्षत्वमेव दर्शयितुं तदीयं ब्रह्मत्वं विशिनष्टि पूर्णममृतं च सुख रूपम विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह–अविकारं नित्यमानन्दमात्रं च. कुतः ? विशोकम. तत्कुतः ? विगुणम् किञ्च अनन्यत् न विद्यतेऽन्यद्यस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षस्त्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वात्मकत्वे तस्यद्विकारप्रसङ्गो दुर्वारस्तत्राह–अन्यत्स्वतो व्यतिरिक्तं च कारणत्वात् न ह्येवम्भूतसुखात्मकब्रह्मस्वरूपस्य तवान्यापेक्षास्यतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यं न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यत्वमनन्यत्वञ्चैकस्य कुतः ? इत्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति सदसत्कार्यकारणरूपं द्वयमद्वयं च परमकारणं त्वमेवैकः कृतं कुण्डलादिरूपं द्वयमकृतं च केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव तद्वदेवेह त्वयि वस्तुतो भेदो नास्ति, कथं तर्हि भेदप्रतीतिः ? तत्राऽऽह–अज्ञानत इति । कुतः यस्मान्निरुपाधिकस्यैव तवायं गुणैर्व्यतिकरो भेदो, न स्वतः ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवन्मायया देव्या मुमुहुरिति न विचित्रं यतो रुद्र एव मुमोह इति वक्तुमध्यायः प्रवर्तते—वृषध्वज इति । हरिर्योषिद्रूपेण दानवान्मोहयित्वा सुरगणान् सोममम्तं पाययदितीदं श्रुत्वा वृषध्वजो रुद्रः भवान्या सह वृषमारुह्य सर्वैर्भूतगणैः प्रमथादिभिः परिवृतो यत्र मधुसूदनो, वर्तते तत्र योषिद्रूपं द्रष्टुं जगाम ॥ १–२ ॥

सोमयोमया सह सादरं यथा तथा भगवता सभाजितः सत्कृतो भवो रुद्रः सम्यगुपविष्टो हरिं प्रतिपूज्य स्मयन्निदं वक्ष्यमाणमुवाच प्रतिपूजात्र स्तुतिः ॥ ३ ॥

तामेवाह—देवदेवेत्यादिभिरष्टाभिः । तत्रासुरसम्मोहनाय धृतं योषिद्रूपं मह्यं दर्शयेति प्रार्थयितुकामो नटेनेव बालानसुरान् वञ्चयितुं मया धृतं कपटपुंश्चलीरूपं द्रष्टुं किमिच्छसीति माप्रत्याचष्टेत्यभिप्रयन् कृत्स्नजगदुदयविभवलयबन्धमोक्षलीलस्य अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तेस्तव तद्योषिद्रूपं भ्रमप्रतिपक्षजगदुपद्रवकृदसुरमोहनेन तद्विनाशार्थत्वाद्रामकृष्णादिरूपवल्लीलया आत्मीयसङ्कल्पेन धृतं दर्शनीयमेवान्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्य अवाप्तसमस्तकामस्य निरतिशयानन्दमहोदधेस्तवेदं प्राकृतस्येव न घटत इति वक्तुमनितरसाधारणैर्धर्मैः सम्बोधयति–देवदेवेति । हे देवदेव देवानामस्मदादीनामपि देव! हे जगद्व्यापिन्! जगद्व्यापित्वं न वाय्वाकाशादिवत्तूष्णीमपितु प्रशासनेनेत्यभिप्रायेण सम्बोधयतिजगदीशेति । हेजगदीश जगत्प्रशासितः! जगच्छब्दः कार्यावस्थाचिदचिदात्मकजगत्परः न केवलं जगदीशः अपितु तद्रूपश्चेत्यभिप्रायेण सम्बोधयति—जगन्मयेति । हे जगत्प्रचुर तत्प्रचुरत्वं च तच्छरीरकत्वेनेत्यभिप्रेत्य तत्प्रतिसम्बन्ध्यात्मा त्वमेवेत्याह—सर्वेषामपि चेतनाचेतनात्मकानां भावानां पदार्थानामात्मा त्वमेव आत्मत्वमन्तःप्रविश्य धारकत्वं न केवलमात्मैव अपितु हेतुः कारणभूतः ईश्वरः कारणावस्थाचिदचिन्नियन्ता च त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कार्यकारणोभयावस्थाचिदचिदात्मत्वञ्चोक्तम तत्र कारणत्वम , ——————— उपादानत्वरूपं निमित्तत्वरूपञ्चेति-द्विविधमभिप्रेतम. तत्रतावदुपादानत्वमुपपादयन् तत्प्रयुक्तं विकारं परिहरति–-आद्यन्ताविति । यत इति "सार्वविभक्तिकस्तसिः" ततश्च यतो यस्मिन् येन यदिति लभ्यते अस्य जगत आद्यन्तावादिसृष्टिरुत्पत्तिः यतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टात् अस्यान्तो लयो यस्मिन् अस्य मध्यं स्थितिर्येन यच्चेदं विश्वं यच्चान्यज्जगतो विलक्षणमहं प्रत्यगर्थशरीरकं बहिः परागर्थशरीरकञ्च यस्याव्ययस्य प्रकृतिपुरुषगतविकाररहितस्य च एतान्याद्यन्तमध्यानि न सन्ति एतेषां शरीरभूतचिदचिद्गतत्वादिति भावः । तदेवंभूतं सत्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितं चिन्नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाश्रयं तदात्मकत्वञ्च ब्रह्मस्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत् भवानेव आद्यन्तावित्यादिना जगत्कारणत्वेनोक्तस्य स्वरूपं विशोध्यते—तत्सत्यं ब्रह्म चिदिति । यथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनेन जगत्कारणत्वादिवाक्योक्तं स्वरूपं विशोध्यते तद्वत् सत्यादिवाक्यार्थोऽत्रानुसन्धेयः सत्यशब्देन सत्यशब्दस्य चिद्ब्रह्मशब्दाभ्यां ज्ञानानन्तपदयोश्चात्र प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ५ ॥

"कश्च ध्येयः कारणं तु ध्येयः" इति जगत्कारणत्वसमानियतत्वमुपास्यत्वमनितरसाधारणत्वञ्चाह-तवैवेति । यतो जगत्कारणभूतस्त्वमतस्तवैव चरणाम्भोजं निःश्रेयसकामा मुमुक्षवः उभयतः इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा निराशिषः अनन्यप्रयोजनाः मुनयः मननशीलाः भक्तास्त्वत्स्वरूपरूपगुणविभूतिमननशीला इत्यर्थः । समुपासते सम्यग्विघ्नैरनभिभूयमानाः सन्तः उपासते समीपमासते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ लीलार्थमेव योषिद्रूपमुपात्तम् अन्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्य प्राकृतवन्न घटत इत्यभिप्रयन् प्रकृतिपुरुषयोरसम्भावितैर्धर्मैर्विशिष्टं वेदान्तवेद्यं जगन्निमित्तकारणं स्तौति–त्वमिति । त्वं ब्रह्मस्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमात्मतत्त्वं त्वमेव, किं तद्ब्रह्म ? यत्पूर्णं सर्वव्याप्यमृतं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितं ब्रह्मामृतशब्दाभ्यां सत्यादिवाक्योदितं प्रत्यभिज्ञापितं पूर्णपदेन "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम" इति वाक्योदितम् अत्र पूर्णशब्दः कर्तरि क्तान्तः विगुणं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थौल्यादिगुणरहितमनेन "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्याद्यस्थूलादिवाक्योदितं प्रत्यभिज्ञापितं, विशोकमित्यनेन "य एष आत्मा ऽपहतपाप्मा" इत्यादिदहरवाक्योदितम् आनन्दमात्रमित्यनेन "विज्ञानमानन्दम्" इत्यादिवाक्योदितं मात्रचा दुःखसम्भेदव्युदासः अविकारमित्यनेन "निष्क्रियं निष्कलम्" इत्यादिवाक्योदितं निरवद्यत्वप्रत्यभिज्ञानादनन्यत् सर्वशरीरकत्वात्सर्वकारणत्वाच्च सर्वस्मात् प्रकृतिपुरुषात्मकाज्जगतोऽनन्यत्, अनेन "एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं, स आत्मा' अयमात्मा ब्रह्म' तत्त्वमसि' सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः । अन्यच्छरीराच्छरीरिणोभिन्नत्वादन्यत् अनेन "य आत्मनि तिष्ठन्' यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिश्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः, विश्वस्योदयस्थितिसंयमानां सृष्टिस्थितिलयानां हेतुरित्यनेन "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इत्यादिकारणवाक्यार्थः आत्मेश्वर अनन्येश्वरः अनेन "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं" न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः" इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः यद्वा विश्वस्य चिदचिदात्मकस्यात्मा तदुदयस्थितिसंयमानां व्यापाराणां तदपेक्षतया कर्तृभूतोक्तविधपरमात्मस्वरूपापेक्षतया तदुदयादीनामीश्वरः कर्तृभूतश्चेत्यर्थः । अनेन पूर्वमभिप्रेतं निमित्तकारणत्वमुपपादितं भवति. एवंभूतोपि त्वमनपेक्षः अपेक्षारहितः अनादरः सर्वमिदं कल्याणगुणजातमभ्यादवानोऽप्यनादरः अनेन "सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः अवाप्तसमस्तकामत्वेनापेक्षणीयत्वाभावादनादरः अतएवावाक् अजल्पाकः परिपूर्णैश्वर्यत्वात् "ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलंजगत्तृणीकृत्य जोषमासीनः" इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अनन्यदन्यदित्युक्तेऽनन्यत्वान्यत्वे उपपादयति–एक इति । सदसत् चिदचिदुभयात्मकं जगत्त्वमेक एव कार्यभूताच्चिदचिदुभयात्मकाज्जगतस्तत्कारणभूतस्त्वमभिन्न एवेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । ननु, कार्यकारणाभ्यां सजातीयाभ्यामेव भवितव्यम्, कार्यञ्च जगच्चिदचिदात्मकम् भवन्तु तदुभयविलक्षणत्वेन त्वयैवाभिहित इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्विशिनष्टि––एक इति । एकः नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन एकः सदसदात्मकजगद्गतभेदस्य नामरूपविभागप्रयुक्तत्वेन तत्प्रतिसम्बन्ध्येकत्वं तदभावप्रयुक्तमत्रैकशब्दार्थः । एवञ्च सालक्षण्यात् कार्यकारणभावस्तयोरभेदश्चोपपन्न इति भावः । कार्यकारणयोरभेदे दृष्टान्तमाह–अद्वयमिति । कृताकृतं कार्यकारणावस्थं स्वर्णमद्वयमेकमेव तद्वत् इह कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्न वस्तुभेदः । न वस्तुभेद इत्यनेन कार्यत्वकारणत्वावस्थयोरवस्था तद्वतोश्च भेदेऽप्यवस्थावतो वस्तुनोः कार्यकारणयोरभेदः कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरापन्नं कार्यमित्युक्तम् अनेनासत्कार्यवादव्युदासः सूचितः । तमेवोपपादयति त्वयि कार्यकारणरूपे त्वयि विकल्पो भेदः जनैर्वैशेषिकादिभिरज्ञानकल्पितः बुद्धिशब्दान्तरादीनामवस्थाभेदेनाप्युपपत्तेर्वस्तुभेदोऽज्ञानकल्पित इति भावः । यतोऽयं गुणव्यतिकरः गुणपरिणामात्मकः प्रपञ्चः निरुपाधिकस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां निकृष्टस्वरूपस्य तव सम्बन्धी त्वच्छरीरभूतस्ततस्त्वत्स्वरूपं शरीरभूतात् गुणव्यतिकरात् कथं भिन्नञ्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवज्ज्ञानसाधनभक्तिविधानार्थं देवोत्तमरुद्रादिसम्भाव्यमहिमा वर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र विष्णुशिवयोः सम्वादप्रकारं वक्तुमाह—वृषध्वज इति । हरिः सुरगणान् सोममपाययदिति यदिदं निशम्य ॥ १ ॥ २ ॥

सः उमया "सोषामविन्दत्सस्वासो अग्निं मो अर्केण विबबाधे तमांसि सेदभवोयमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यः" इत्यादिवत् ॥ ३ ॥

हेतुर्निमित्तकारणम् अदृष्टादिवच्चेत्याह, आत्मेति । न जी इत्याह–ईश्वर इति ॥ ४ ॥

ईश्वरश्चेच्छिन्नः किं न तस्य स्वातन्त्र्येणोपास्यमानत्वासम्भवात् अस्य मोक्षार्थिभिस्तथात्वादित्याह तवेति ॥ ५ ॥

उपास्यमानमपि शबलं किं न स्यादिति तत्राह–त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मपदार्थमाह, पूर्णमिति । अविनाशिनः पूर्णत्वं युक्तमित्याह, अमृतमिति । अमृतत्वं कुत इति तत्राह, विगुणमिति. अत एव विशोकं आनन्दमात्रमतोपि शोको नास्त्यस्य षड्विकाररहितम् एतादृशमन्यन्नास्तीत्याह, अनन्यदिति. स्वगतभेदविवर्जितं वा अन्यज्जगत इति शेषः । सर्वस्माद्भिन्नमित्यर्थः । जगत्कारणस्य तदुदासीनस्य चैकत्वप्रकटनाय पुनरुक्तमाह, विश्वस्येति. एवंविधं ब्रह्म प्रकृत्यादिकमपेक्ष्यानपेक्ष्याऽपि कर्तुं समर्थं इत्याह, तदुपेक्षतयेति ॥७॥

एतत्कथमिति तत्राह– एक इति । यथा कुण्डलात्मना कृतं प्रकृत्यात्मनात्वकृतं स्वर्णमेकमेवेह स्वर्णं वस्तुतो भेदो नास्ति तथा सदादिवस्तुषु स्थितस्यास्त्स्वभावप्रवर्तकत्वेन सदादिशब्दवाच्यस्त्वमप्येक एव इदमपि सामर्थ्याभावे न युक्तमतो निरतिशयसामर्थ्यमस्यावगम्यत इति भावः । स्थानभेदादेकस्य परमात्मनो भेदकल्पनमज्ञानमूलमित्याह–अज्ञानत इति. जनैरज्ञानतस्त्वयि विकल्पो भेदो विहितो यस्मात्तस्मादवस्तुभूत इति शेषः । विहृत इति पाठे अज्ञानतस्त्वयि विकल्प इति यस्मात्तस्माद्विहृतो नष्ट इत्यर्थः, भेदकल्पनायां का प्राप्तिरिति तत्राह गुणेति. गुणानां व्यतिकरो मिथः कार्यार्थसमवायविशेषो यस्मात्सः तत्तत्कार्येषु तत्तत्प्रवर्तकत्वेन तत्स्थत्वात्तदाशङ्केति भावः । ननु, स्वतोभेदाभावेऽप्युपाधिभेदात्स स्यादिति तत्राह, निरुपाधिक इति. उपाधिसद्भावे तद्भेदात्सोऽस्तीति शङ्कितुं शक्यते स एव नास्ति आनन्दमात्रमिति निर्धारितत्वात्, पुनर्वचनं मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—३ ॥

प्रथमं भगवत्त्वं दर्शयन्नाह, देवदेवेति ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मत्वं दर्शयन्नाह, आद्यन्ताविति ॥ ५ ॥

अतस्तथा तथा स्फूर्त्यै त्वच्चरणाम्भोजमेव सेव्यमित्याह,

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तवैवेति । श्रेयस्कामास्त्वद्भक्तित्वदुपयोगिमङ्गलकामाः निराशिषः तदितरकामनाशून्याः ॥ ६ ॥

कथमेकस्य मम ब्रह्मत्वं भगवत्त्वञ्च तत्राह—त्वं ब्रह्मेति, आनन्दमात्रलक्षणविशेष्यांशेन त्वं ब्रह्माख्यः विश्वहेतुशक्तिमता वैशिष्ट्येन तु त्वं भगवानित्यर्थः । तर्हि कथं सापेक्षोऽहम् ? नेत्याह—तेन विश्वेनापेक्ष्यस्त्वं यस्मात्तस्मात्त्वमनपेक्ष्य एव लोकवल्लीला कैवल्येन तु तत्सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

एतावता त्वयि सुवर्णे इव वस्तुभेदो नास्ति स्वकार्ये सुवर्णत्वाव्यभिचारवत्त्वद्रूपत्वाव्यभिचारात् तथापि सुवर्णे इव त्वयि शुद्धे जनैर्यो विकल्पो विविधकल्पना विहितो मतः स पुनरज्ञानत एव, कुतः ? यस्मात् सूर्यवन्निरुपाधिकस्यैव सतस्तव ये गुणाः रश्मिप्रतिच्छविनैचित्रीवद्बहिरङ्गशक्त्यंशाः सत्त्वादयः तेषामेव व्यतिकरो विकल्पोऽयं तथापि सूर्यं विना तदभावात् सूर्यत्वमेव तत्र परामृश्यामिति सुवर्णदृष्टान्तोऽपि सिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मायामोहक्यादवैरस्य दैत्यानां मोहनेन किम् ।
इति मोहयितुं शम्भुमैनैषीत्स्वान्तिकं हरिः ॥
द्वादशे मोहयन् शम्भुं पश्यन्त्याः शम्भुयोषितः ।
मोहिन्या विभ्रमस्यासाधारण्यं तावबूबुधत् ॥
॥ १—२ ॥

सोमया उभया सह ॥ ३ ॥

हे देवदेव ! ननु, त्वमपि देवेषु दीव्यसीति तत्राह—हे जगद्व्यापिन् ! मम जगन्मध्यवर्तित्वान्मामपि त्वं व्याप्नोषीत्यर्थः । अतो मत्सहितं जगदिदं तव ईशितव्यमेवेत्याह, हे जगदीश ! ननु विश्वेश्वरत्वेन त्वमुच्यसे लोकैस्तत्राह, हे जगन्मय । त्वं चिन्मयोऽपि जगन्मयः जगन्मयत्वादीशितव्योऽपीश्वरः न त्वहमीदृशः किन्तु ब्रह्मेन्द्रादिवदुपचारादेव विश्वेश्वर इति भावः । ननु तर्हि मां त्वं प्रधानस्वरूपं ब्रूषे तस्यैव जगदुपादानत्वप्रसिद्धेर्जगद्रूपत्वं तत्राह, सर्वेषां भावानां वस्तूनां त्वमात्मा चेतयिता च हेतुश्चेत्यतस्त्वमेवेश्वर इति भावः ॥ ४ ॥

ननु, जगन्मयत्वोक्त्या जगत उत्पत्त्यादिना नश्वरत्वेन जाड्येन च ममापि किं तथात्वं ब्रूषे ? नहि नहीत्याह—आद्यन्ताविति, अस्य जगतः यौ आद्यन्तौ जन्ममृत्यू यच्च मध्यं जीवनं यच्च इदं प्रत्यक्षं वस्तु अन्यत् परोक्षम् अहमहङ्कारास्पदं बहिर्ममकारास्पदं च वस्तु यतो भवति तद्ब्रह्म चिद्रूपो भवान् अव्ययस्य ब्रह्मणस्तवाद्यन्तादीनि न सन्ति ॥ ५ ॥

तवैवंभूतस्य महतामाचारमेव प्रमाणमित्याह—तवैव ननु मम, मम तु सकामा एवेति भावः । श्रेयस्कामा भक्तीच्छवः उभयत्र इहामुत्र च यथा त्वद्भक्ता निराशिषस्तथा त्वमपि निराशीर्न त्वस्मदादिरिवैश्वर्यकामनया सेवकसापेक्षः ॥ ६ ॥

अतस्त्वं विश्वस्माद्विलक्षणस्वरूप एवेत्याह—त्वमिति । ब्रह्म-चिन्मयं विश्वं त्वचित एवं पूर्णमित्यादिविशेषणैर्विश्वमपूर्णं समूर्तिकं सगुणं सशोकं सुखदुःखात्मकं सविकारं तथा न विद्यते अन्यत् यतस्तद्ब्रह्म अनन्यत् सर्वकारणत्वात् विश्वं तु अन्यत् चिद्भिन्नत्वात्, तथा ब्रह्म अन्यत् मायिकजडविश्वभिन्नत्वात् विश्वं तु अन्यत् ब्रह्मकार्यत्वात् ब्रह्मकार्यत्वमेव स्पष्टयति, विश्वस्य उदयादीनां हेतुः तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्फलदाता तर्हि किं राजादिवत् कयाप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददामि ? नहि न हि तदपेक्षतया तेषाम् । अपेक्षा यत्र स तदपेक्षस्तस्य भावस्तत्ता तयैव फलं ददासि न तु स्वापेक्षया तैर्जीवैरेव स्वस्वफलप्राप्त्यर्थं त्वमपेक्ष्यसे इत्यर्थः त्वं तु अनपेक्षः स्वप्रयोजनार्थं तान् नापेक्षसे ॥ ७ ॥

किञ्च जीवानां त्वदीयतटस्थशक्तिकार्यत्वात् तदुपाधेर्विश्वस्य त्वदीयमायाशक्तिकार्यत्वादिदं चिज्जडात्मकं जगदपि त्वमेवेत्याह—एक इति । सदसत् कार्यकारणात्मकं जगत्तत्र द्वयं कार्यं विराट् अद्वयं कारणं महदादि किमिव कृताकृतं स्वर्णमिव कृतं कुण्डलादि अकृतं केवलस्वर्णम् इह विराण्महदाद्योः कार्यकारणयोर्वस्तुनः परमकारणत्वात्त्वत्तो भेदो नास्ति कार्यकारणयोरभेदावगमात् विराजो महदादिकार्यत्वात् महदादेर्मायाकार्यत्वात् मायायास्त्वच्छक्तित्वेन त्वद्रूपत्वादिति भावः । अत एव तदज्ञानत एव त्वयि एकस्मिन्नेव जनैर्विकल्पः विहितः जगत्कारणं ब्रह्मेति मायेति प्रज्ञानमिति कर्मेति विविधा कल्पना कृता यस्मान्निरुपाधिकस्य गुणातीतस्वरूपस्य तव गुणैरेव व्यतिकरो व्यसनं विवादरूपाविपत्तिरिति यावत् यच्छक्तयो वदतां वादिनां "विवादसम्वादभुवो भवन्ति" इति हंसगुह्योक्तेः "अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मोहिनीरूपं दृष्ट्वा शिवोऽपि मोहमुपागत इति वर्णयति—वृषध्वज इति, द्वादशाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥

सोमया उमया सह ॥ ३ ॥

देवदेवत्वादौ हेतूनाह, सर्वेषां चेतनाचेतनात्मकानां भावानां त्वमात्मा आश्रयः हेतुः सृष्ट्यादिकर्ता ईश्वरः नियन्ता ॥ ४ ॥

सर्वहेतुत्वं प्रपञ्चयति—यत यस्मिन् प्रपञ्चे अहमहमर्थभूतं चेतनं तत्त्वं बहिः देहेन्द्रियादिरूपमचेतनं तत्त्वं तस्यास्य चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यतः आद्यन्तौ सृष्टिसंहारौ मध्यं पालनम् इदं स्थूलत्वमन्यत्सूक्ष्मत्वं च तत् सत्यं चिद्ज्ञानं ब्रह्मानन्दं "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति श्रुतिप्रोक्तं परं तत्त्वं भवान् अविकारिस्वरूपत्वाऽजत्वाऽविनाशित्वस्वानन्दपूर्णत्वं भगवत आह, यस्याव्ययस्याविकारिस्वरूपस्य एतानि उत्पत्तिविनाशपालनानि भवन्ति स भवानित्यन्वयः ॥ ५ ॥

मुमुक्षूपास्यस्त्वमेवेत्याह—तवेति । उभयतः इहामुत्र च सङ्गमासक्तिं विसृज्य त्यक्त्वा ॥ ६ ॥

उक्तार्थदृढीकरणार्थं बृहत्त्वपूर्णत्वादीन् विश्वहेतुत्वादीन् सर्वभिन्नाभिन्नत्वसर्वसमत्वैकत्वानवच्छिन्नत्वादींश्च भगवतो गुणान्

त्वां ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेक एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ।
अन्येऽवयन्ति नवशक्तियुतं परं त्वां केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतन्त्रम् ॥ ९ ॥
नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।
यन्मायया मुषितचेतस ईश दैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥
स त्वं समीहित[1]मदः स्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबन्धमोक्षौ ।
वायुर्यथा विशति खं च चराचराख्यं सर्वं तदात्मकतयाऽवगमोऽवरुत्से ॥ ११ ॥
अवतारा मया दृष्टा रममाणस्य ते गुणैः ।
सोऽहं तद्द्रष्टुमिच्छामि यत्ते योषिद्वपुर्धृतम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रुतिस्मृतिसूत्रगणसिद्धान् सङ्ग्रहेण वर्णयति—त्वं ब्रह्मेति,पञ्चभिः। ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्त्याश्रयं तत्त्वं त्वमेव पूर्णममृतं च त्वं विगुणं निखलैर्हेयैर्गुणैर्वर्जितमत एव सर्वोपादानकारणत्वेन सर्वोऽभिन्नम् अन्यत् चिदचिच्छक्तिमयसर्वप्रपञ्चाभिन्नस्वरूपम् यतो विश्वस्य उदयादीनां हेतुः विश्वस्य आत्मान्तर्यामी च तदपेक्षतया विश्वस्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्वेन ईश्वरः नियन्ता च अनपेक्षः अन्यायत्तास्थितिप्रवृत्त्याद्यपेक्षारहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तार्किकाद्यभिमतस्य जगदीशयोरत्यन्तभेदस्याऽज्ञानमूलत्वं दर्शयन् पूर्वोक्तं जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नं सम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति,एक इति। सदसद्रूपं चिदचिदात्मकम् द्वयं कार्यम् अनभिव्यक्तनामरूपचिदचिच्छक्तिमत् कारणमेव "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः । तस्मादद्वयम् एकः समाधिकशून्यस्त्वमेवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः कृतं कटककुण्डलादिरूपमकृतं तत्कारणं च स्वर्णमेव भवति तदिव दार्ष्टान्ते हेतुः यस्माद्धेतोः निरुपाधिकस्य सजातीयविजातीयपदार्थद्वयरूपोपाधिरहितस्यानन्तशक्तिमतः एकस्यैव कारणभूतस्य भवतः सम्बन्धिगुणव्यतिकरः प्रपञ्चः "तदात्मानं स्वयमकुरुत सच्च त्यच्चाऽभवत्" "एकोऽहं बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतेः। एवं यद्यपि वस्तुनोर्जगद्ब्रह्मणोर्भेदः घटकुलालयोरिव नास्ति तथापि त्वयि निमित्तोपादानरूपे जनैः परमाणुवादिकारणवादिभिः अज्ञानतः विकल्पो भेदो विहितः ईश्वरभिन्नः परमाणुमयः संसारः इति जगदीशयोः घटकुलालयोरिव भेदः कल्पित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशो जयति ॥

श्रीबादरायणिरुवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—वृषध्वज भोलानाथ श्री शङ्करने यह सुना कि, श्रीहरिने योषित् को रूप धरकर असुरगणोंको मोहितकर देवगणोंको अमृत पान कराया ॥ १ ॥

बस इतना सुनकर शिव बृषभपर बैठ कर देवी सहित भूतगणोंको साथ लेकर जहां भगवान् विराजरहे वहां उसी रूप देखने को गये ॥ २ ॥

भगवान् ने उमा देवी सहित श्री शङ्कर की सादर पूजा करी, तब सुन्दर तरह से बैठकर श्रीहरि का प्रति पूजन करके हंसते हुए हरिसे बोले ॥ ३ ॥

श्रीमहादेवजी बोले कि—हे देव ! हे जगत में व्यापने वाले ! हे जगत के ईश ! हे जगत स्वरूप ! सर्व भावों के आप आत्मा हैं हेतु हैं और नियन्ता है ॥ ४ ॥

इस विश्व का आदि मध्य और अन्त जिनसे होते हैं और अव्यय होने से जिसका आदि मध्य और अन्त, नहीं है वह सत्य चैतन्य स्वरूप ब्रह्म आप हैं ॥ ५ ॥

परम श्रेय की कामना वाले मुनि जन ऐहिक पार लौकिक सुखों के सङ्गो को छोडकर कोई कामना नहीं करके केवल आपके चरणाम्भोज की उपासना करते हैं ॥ ६ ॥

आप पूर्ण ब्रह्म हो अमृत विगुण विशोक आनन्द मात्र अविकार अनन्य और अन्य आप ही हैं, और विश्व के उत्पत्तिस्थिति और संहार के हेतु भी आपही हैं, और जगत् के आत्मा तथा फलदेने के लिये अपेक्षित होने से नियामक भी हैं और स्वयं निरपेक्ष हैं ॥ ७ ॥

जो कुछ जगत् में कार्य कारण प्रपञ्च तथा द्वय और अद्वय है सो सब आपही हो जैसे सोनेके कुण्डलादिक दूसरे नहीं होसके किन्तु सोनाही है, इसीप्रकार कृत वा अकृत सर्व वस्तु स्वरूप आपहो, जनोंने अज्ञान से आप में विकल्पविधान किया है क्योंकि गुणों से निरुपाधिक का व्यतिकर हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव त्वां बहुधा वर्णयन्ति तत्त्वतस्तु केपि न जानन्तीत्याह द्वाभ्याम्—त्वां ब्रह्म वेदान्तिनोऽवयन्ति मन्यन्ते त्वामेव धर्मं मीमांसका मन्यते प्रकृतिपुरुषयोः परं पुमांसं सांख्याः विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं नवशक्तियुतं परं पाञ्चरात्राः महापुरुषं पातञ्जलाः ॥ ९ ॥

---

[1] भवस्थिति इति वीर० ।

येन संमोहिता दैत्याः पायिताश्चामृतं सुराः ।
तद्दिदृक्षव आयाताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १३ ॥
श्रीशुक उवाच ।
एवमभ्यर्थितो विष्णुर्भगवाञ्छूलपाणिना ।
प्रहस्य भावगम्भीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः ।
पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥
तत्तेऽहं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ।
कामिनां बहुमन्तव्यं सङ्कल्पप्रभवोदयम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परायुर्ब्रह्मा सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वाम् हे ईश असद्वृं राजसं तामसं च वृत्तमुत्पत्तिर्येषां ते न जानन्तीति किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥

किन्तु त्वं तत्सर्वं जानासीत्याह—स त्वं सर्वमवरुन्त्से व्याप्नोषि जानासि किं तत्सर्वम् समीहितं कृतमदः स्थितिजन्मनाशममुष्य जगतो जन्मादि भूतानामीहितं च जगतो भवबन्धमोक्षौ च व्याप्तौ दृष्टान्तः चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथा कथमवरुन्त्से तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतयेत्यर्थः । आत्मत्वे हेतुः अवगमो ज्ञानरूप इति ॥ ११ ॥

एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति—अवतारा इति द्वाभ्याम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता अयं भावः अवश्यं तावदुन्मत्तान्दैत्यान्वञ्चयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयम् न चैवं वैषम्यं रूपान्तरेण कर्तुमुचितम् अतो वञ्चनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया धृतमिति ॥ १५ ॥

तद्रूपं दर्शयिष्यामि सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनन्यत्वान्यत्वे उपपादिते तदेवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन वेदान्तवेद्यत्वमेवेति स्तुतम्. किम्बहुना "सर्वेवेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इत्याद्युक्तरीत्या निगमागमादिषु सर्वत्र धर्मब्रह्मादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणत्वमेवेत्याह—त्वां ब्रह्मेति । केचिद्वेदोत्तरभागास्त्वां ब्रह्माऽवयन्ति मन्यन्ते ब्रह्मेति बोधयन्ति केचिद्वेदान्तिनो ब्रह्मेति व्यवहरन्तीत्यर्थः । एके मीमांसकाः धर्ममवयन्ति यद्यप्यपूर्वाख्यं क्रियाजन्यं ते धर्मं मन्यन्ते तथापि "फलमतउपपत्तेः" [३ । २ । ३७] इति शारीरकन्यायेनापूर्वस्यापि भगवत्प्रसादरूपत्वमकामेनापि तैरवश्यं वाच्यम् इति यागादिक्रियाया भगवदाराधनरूपत्वेन तत्प्रतिपादकस्य वेदपूर्वभागस्याराध्येऽलौकिकश्रेयस्साधने सिद्धधर्मरूपे तस्मिन्नेव पर्यवसानात्तत्रापि तात्पर्यवृत्त्या भगवानेव प्रतिपाद्यते इत्यभिप्रायेण धर्ममेकेऽवयन्तीत्युक्तम् तथाचोक्तम्—

"ये च वेदविदो विप्रा येचाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥"—इति

एके सेश्वरसांख्याः यौगिकाश्च तत्र वेदान्तविरुद्धतत्त्वापोहेनेतरद्ग्राह्यं निरीश्वरसांख्यस्मृतिस्तु निर्मूलैवेति भावः । सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः परं विलक्षणं परेशशब्दवाच्यमवयन्ति अन्ये केचित्पाञ्चरात्रास्तु नवशक्तियुतम्—

"विमलोत्कर्षिणीज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।
प्रह्वा सत्या तथेशानानुग्रहा नव शक्तयः" ॥—

इत्युक्तनवशक्तियुतं परं निरस्तसाम्याधिकमद्वयं निर्विकारं स्वतन्त्रं महापुरुषमवयन्ति ॥ ९ ॥

न कार्त्स्न्येन त्वद्गुणान् स्तोतुं वयं प्रभवामः यतस्त्वया सृष्टं विश्वमेव तत्त्वतो न जानीमः इत्यतआह—नेति । अहं रुद्रः परायुः ब्रह्मा मरीच्यादयः ऋषयः त एते वयं सत्त्वसर्गा जन्तुसमूहाः यस्य तव मायया सङ्कुचितज्ञानाः यत्त्वया विरचितं विश्वमेव तत्त्वतो न जानीमः किंपुनरनन्तत्वत्स्वरूपगुणादिकमस्मदादय एव न जानन्ति किंपुनः शश्वत्सदा अभद्रवृत्ताः ज्ञानसंकोचकाऽमङ्गलकर्मपरायणाः दैत्यमर्त्यादयो न जानन्तीति ॥ १० ॥

त्वमेक एवापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः सर्वज्ञ इत्याह—स इति । स त्वमुक्तविधस्त्वं सर्वं तदात्मकतया सर्वान्तरात्मकतया व्याप्नोषि शेषः । अवरुन्त्से जानासि कथम्भूतोऽवगमः ज्ञानस्वरूपः सर्वात्मकतया शास्त्रेणावगम्यो वा किं तत्सर्वं समीहितं स्वकृतमदोऽमुष्य जगतः स्थितिसृष्टिनाशानां समाहारस्तद्भूतानाम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईहितं च जगतो भवरूपं बन्धं मोचञ्चेत्येतत्सर्वम् अवभुंचे इति पाठान्तरं तदाऽन्तरात्मतयावगमः अवगच्छतीत्यवगमः कर्त्तरि पचाद्यजन्तः जानन्नवभुङ्क्ते लीलारसमनुभवसीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः चराचरात्मकं वस्तु वायुः खमाकाशं च यथा आविशति तद्वदिति ॥ ११ ॥

एवं प्रतिपूज्य प्रस्तुतं विज्ञापयति—भवतारा इति द्वाभ्याम् । गुणैः सर्वज्ञत्वसर्वान्तरात्मत्वादिभिः कल्याणगुणैः रममाणस्य लीलारसमनुभवतस्तवावताराः वराहादयो बहवो मया दृष्टाः योषिद्रूपं तु न दृष्टं सोऽहं दृष्टबहुभवदवतारोऽहमधुना यत्त्वया धृतं योषिद्वपुस्तद्द्रष्टुमिच्छामि ॥ १२ ॥

येन योषिद्वपुषा दैत्याः संमोहिताः सुरास्त्वमृतं पायिताः तद्योषिद्वपुर्द्रष्टुमिच्छन्तो वयमागतास्तद्दर्शनेऽस्माकमधिकं कौतूहलं वर्त्तते ॥ १३ ॥

एवमुक्तो भगवान् रुद्रं प्रत्यभाषतेत्याह शुकः—एवमिति । इति इत्थं शूलपाणिना रुद्रेणाभ्यर्थितः प्रार्थितो भगवान् भावगम्भीरम् केनचिदभिप्रायेण गम्भीरं यथा तथा प्रहस्य रुद्रं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

तदेवाह—कौतूहलायेति द्वाभ्याम् । पीयूषभाजने अमृतकलशे गते दैत्यैरपहृते सति सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता आलोचयता मया दैत्यानां कौतूहलाय यो योषिद्वेषः धृत उपात्तः ॥ १५ ॥

तत्ते दिदृक्षोरहं दर्शयिष्यामीत्यन्वयः । पश्यतेत्यस्यायं भावः अवश्यन्तावदुन्मत्तान् दैत्यान्वञ्चयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं न चेदं वैषम्यं रूपान्तरेण तथाकर्त्तुमुचितमतो वंचनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया धृतमिति कथम्भूतं योषिद्रूपम् ? कामिनां बहुमन्तव्यं कामुकैर्बहुमाननीयं सङ्कल्पप्रभवः कामः तस्योदयो यस्मात्तादृशम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकस्य नानामतविषयत्वं न भिन्नस्येत्याह — त्वामिति । केचिद्वेदान्तिनः त्वां ब्रह्मेत्यवयन्त्यवगच्छन्ति एके स्मार्ताः धारकत्वाद्धर्मम् एके पौराणिकाः परेशं त्वां सदसतोः परं पुरुषम् अन्ये पाञ्चरात्रिकाः त्वां विमलोत्कर्षणीज्ञानेत्यादिनवशक्तियुतं परं वदन्ति केचिदेकान्तिनः त्वामव्ययमात्मतन्त्रं महापुरुषमभिवदन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तद्विषयज्ञानसामग्र्यभावाज्ज्ञानात्वकल्पना इत्याशयेनाह—नाहमिति. सत्वसर्गाः सात्विकाः अत्रापि निमित्तमाह—यन्माययेति ॥ १० ॥

जन्मस्थित्यदीनां भिन्नकर्तृत्वेन नानात्वं किं न स्यादिति तत्राह—स त्वमिति । यो ब्रह्माद्यविज्ञातस्वरूपः स जगतः स्थितिजन्मनाशान् भूतैरीहितं च बन्धमोक्षावपि समीहसि करोषि हि यस्मात्तस्माज्ज्ञानात्मकत्वं भ्रान्तिरिति भावः । (१)अथासुकल्पनाक्षेकविषया ततोऽन्या किं तव स्तुतिरिति तत्राह, वायुरिति यथा वायुः खञ्चराचराख्यं सर्वं प्रविशति ततो भिन्नश्च तथा सर्वस्य त्वदात्मकतया त्वद्व्याप्तत्वेनाऽवगमो ज्ञानं ते तव नुतिः स्तुतिः स्यादित्यन्वयः । अनेन धर्मादिप्रवर्तकत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वाऽवगमः स्तुतिरित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तव स्तुत्या कोऽभिप्राय इति तत्राह—भवतारा इति । अस्तु दृष्टिस्ततः किमिदानीमपेक्षितमिति तत्राह, सोऽहमिति ॥ १२—१५ ॥

सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योदयो यस्माद्वपुषस्तत्तथा तद्वपुः कामिनीनां च मन्तव्यमिति प्रयोगः"गन्तव्या ते वसतिरलका" इतिवत्कृद्योगे षष्ठी चशब्दादकामिनामिति ग्राह्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) त्वां ब्रह्मेत्यादि श्लोकाकाङ्क्षा ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वांशतस्तु त्वां केऽपि न जानन्तीत्याह, त्वामिति ॥ ९ ॥ १० ॥

स त्वमिति टीकायाम् अवरुन्त्से व्याप्नोषि जानासि चेत्यर्थः इत्येव व्याख्येया ॥ ११ ॥ १४ ॥

दैत्यानां कौतूहलाय तद्द्वारा वञ्चनाय ॥ १५ ॥

सङ्कल्पप्रभवोदयम् उपासनया वरयोषित् प्रदम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं स्वस्वमत्यनुसारेण त्वामृषयो बहुधा वर्णयन्तीत्याह, परेशं परमेश्वरं त्वां ब्रह्म वेदान्तिनो ऽवयन्ति मन्यन्ते, धर्मं मीमांसकाः, प्रकृतिपुरुषयोः परं सांख्याः, अन्ये विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगे प्रह्वीसत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं नवभिश्चिच्छक्तिभिर्युतं मिश्रितं मायाशक्तेस्तु परं पाञ्चरात्राः, महापुरुषं पातञ्जलाः ॥ ९ ॥

यद्यपि सर्वमतेषु मध्ये पञ्चरात्रमतमेव भगवन्मतं "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम्" इत्युक्तेः "तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् विवृद्धभावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् । ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव" इत्युक्तेस्तदेव तत्त्वं तदेव महाभक्तस्य शम्भोरपि मतं तदपि जानीम इत्यभिमानिनो न जानन्तीत्याशयेनाह—नेति । न केवलमहं न जानामि किन्तु परायुर्द्विपरार्द्धजीवी ब्रह्मा सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वां हे ईश अमद्रं राजसं तामसं च वृत्तं येषां ते तं त्वां न जानन्तीति किमुत वक्तव्यं तेन पूर्वोक्ताः शास्त्रकृतोऽप्यभिमानिनो न जानन्तीति भावः ॥ १० ॥

तर्हि को जानातीति चेत्तत्र त्वमेव स्वं परं च जानासीत्याह—स प्रसिद्धस्त्वं सर्वमवगमः अवगच्छन् जानन्नेव सन्नवरुन्त्से व्याप्नोषि किं तत् सर्वं समीहितं स्वकृतम् अमुष्य जगतः स्थित्यादि भूतानां प्राणिमात्राणाम् ईहितं भवबन्धं च तस्मान्मोक्षं च बन्धमोक्षप्रकारं जानासीत्यर्थः । व्याप्तिमात्रे दृष्टान्तवायुरिति खं महाकाशं स्वस्थानं चराचराख्यं देहजातं च यथा विशति तथैव त्वं निजधाम श्रीवैकुण्ठमध्यासीन एव तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभिलषितं ब्रूहीति चेत्तत्राह-भवतारेति । गुणैर्भक्तवात्सल्यादिभिः ॥ १२—१३ ॥

प्रहस्येति स्वस्य योगेश्वरत्वं लोकेषु प्रख्यापयितुं मोहिनीं दिदृक्षसे चेत् सत्यं ते तत् सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति भावः भावगम्भीरं महादेवेनापि दुष्प्रवेशम् ॥ १४ ॥

दैत्यानां कौतूहलायेति तादृशानामेव मोहजनकं तदतिविस्मयास्पदं योषिद्वपुः युष्माकं योगेश्वराणां तु तदाकिञ्चित्करं न हि मृगयुं मृगो हिंसितुं क्षमत इति भावः दैत्यानामिति तत्रैव स्थिताः सात्त्विकत्वाद्देवा अपि नैव मुमुहुरिति भावः । ननु दैत्यानां तुच्छानां कृते कोयं ते यत्नस्तत्राह-पश्यतेतिगत्यन्तराभावादिति । भावः ॥ १५ ॥

भवतु यथा तथा तदपि तदर्थमेतावद्दूरागमनं तवं न मोघं भवितुमर्हतीत्याह—तदिति । दिदृक्षोरित्यन्यथा ते तत्रैव विशिष्टवृद्धिर्नापयास्यत्येवेति भावः। सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मात्ततः कामिनां बहुमन्तव्यं तव तु कामशत्रोः काम उद्भावितुं नैव शक्नोति तदपि कौतुकं चेत् पश्येति भावो बाह्यः आभ्यन्तरस्तु कामजेतुरपि महायोगीश्वरस्यापि तव तद्दिदृक्षैव कामसिन्धुमहावर्त्तनिक्षेपे हेतुरभून्मम नात्र दोष इति भावः ॥१६-१७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"—

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति" ॥

इत्यादिज्ञानबोधकं शास्त्रं "क अद्धा वेद, यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिज्ञानाभावबोधकं शास्त्रं चाश्रित्य त्वां यथोपदेशं यथामति बहवो जानन्ति साकल्येन तु केऽपि जानन्तीत्याह—त्वामिति, द्वाभ्याम् । परेशं सर्वेश्वरं परं पूर्णम् अव्ययं निर्विकारम् आत्मतन्त्रं स्वाधीनं त्वां केचित् "बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मवद्ब्रह्मस्वरूपगुणाश्रयत्वाद्ब्रह्म अवयन्ति जानन्ति—

"ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्" ॥—

इत्येवं धर्ममवयन्ति. एके "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इति श्रुतेः । सदसतोः प्रधानक्षेत्रयोः परमवयन्ति. अन्ये—

"विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा ततः परम् ।
प्रह्वीसत्या तथेशानाऽनुग्रहानवशक्तयः" ॥—

इत्येवं नवशक्तियुतमवयन्ति । केचित् "पुरुष एवेदं सर्वम्" इत्येवमवयन्ति. अन्ये महापुरुषम्. अन्ये अग्निप्राणजलप्रणवनामादिरूपिणं नानाविधं नानोपासकाः यथोपदेशं यथामति त्वामवयन्ति ते धन्या इति भावः ॥ ६ ॥

कात्स्न्र्येन तु त्वद्बोधकस्य का कथा येन त्वया विरचितं विश्वमपि परायुर्ब्रह्मा न जानाति अहं शिवो न जानामि न सत्त्वसर्गाः ऋषयो जानन्ति शश्वदभद्रवृत्ताः रजस्तमःप्रकृतयः देवमर्त्यादयः न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् ? ॥ १० ॥

त्वन्तु सर्वं जनासीत्याह—स उक्तप्रकारस्त्वम् अवगमः परमज्ञानस्वरूपः तदात्मकतया तदन्तर्यामित्वेन सर्वगतत्वेनेत्यर्थः । सर्वमवरुन्त्से व्याप्नोषि जानासि सर्वशब्दोक्तं विवृणोति, समीहितं स्वकृतं विश्वम् अदोऽमुष्य विश्वस्थितिजन्मनाशं च भूतानामीहितं च जगतो भवबन्धं मोक्षं च सर्वगतत्वे दृष्टान्तः वायुर्यथा चराचराख्यं देहजातं खं च आविशति तद्वत् ॥११॥

एवं स्तुत्वा स्वेप्सितं विज्ञापयति—अवतारा इति द्वयेन । गुणैर्धर्मस्थापनाद्यर्थमाविष्कृतैः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वादिभिः रममाणस्य ॥ १२ ॥

नोऽस्माकं परं कौतूहलं तद्दर्शनेऽत्योत्सुक्यम् ॥ १३ ॥

भावेन दुर्ज्ञेयाभिप्रायेण गम्भीरं यथा तथा प्रहस्य ॥ १४ ॥

अमृतलाभशत्रुपराजयस्थानलाभादीनि सुरकार्याणि योषिद्रूपेण भविष्यन्तीति पश्यता मया दैत्यानां कौतूहलाय योषिद्वपुः कृतः ॥ १५ ॥

सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योदयो यतः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कोई लोग आपको ब्रह्मजानते हैं कितने एक धर्म कोई कार्य कारणसे ऊंचे परम पुरुष परेशजानते हैं कोई पर कोई एक महापुरुष और अव्ययतथा स्वतन्त्र आप को जानते हैं ॥ ६ ॥

हम ब्रह्मा मरीच्यादि ऋषि जिस के रचे हुए को कोई नहीं जान सके हैं, हे ईश ! सत्व सृष्टि वाले भी जिन की माया से खण्डित चित्त वाले हैं तो फिर सदा जो खोटे आचरण वाले हैं उनकी और मनुष्यों की कौन गति है ॥ १० ॥

वो आप अपने किये हुए जगत के स्थिति जन्म नाश और प्राणियों के चेष्टित और जगत के बन्ध मोक्ष को आप जानते हो, जैसे वायु और आकाश चराचर में व्याप्त हो रहेहैं इसी प्रकार आप भी चराचर में व्याप्त हो रहे हो ॥ ११ ॥

गुणों से रमण करने वाले ऐसे आपके बहुत अवतारों के मैंने दर्शन किये—पर आपने ये जो मोहिनी नामक योषित को रूप धारण किया इसको देखने की मैं बहुत इच्छा करता हूं ॥ १२ ॥

जिस रूप से आपने दैत्यों को मोहित किया और देवताओं को अमृत पिवाया बस उसी के देखने की इच्छा से हम सब आये हैं । हम लोगों को बड़ा कौतूहल ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब त्रिशूल हस्त वाले महादेव जी ने श्रीविष्णु भगवान से ऐसी प्रार्थना करी तब श्री हरि भी गंभीर अभिप्राय से हँसकर शंभु से बोले ॥ १४ ॥

श्रीभगवान उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे महादेवजी ! जब अमृत कलश देवताओं के हाथ से चला गया तब देव कार्य की उसी रीति से

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥

ततो ददर्शोपवने वरस्त्रियं विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे ।
विक्रीडतीं कन्दुकलीलया लसद्दुकूलपर्यस्तनितम्बमेखलाम् ॥ १८ ॥

आवर्तनोद्वर्तनकम्पितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदेपदे ।
प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमत्कन्दुकचापलैर्भृशं प्रोद्विग्नतारायतलोललोचनाम् ।
स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोल्लसत्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ २० ॥

श्लथद्दुकूलं कबरीं च विच्युतां सन्नह्यतीं वामकरेण वल्गुना ।
विनिघ्नतीमन्यकरेण कन्दुकं विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देव इति कन्दुकलीलयेषद्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ।
स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमन्तिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२ ॥

तस्याः कराग्रात्स तु कन्दुको यदा गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ।
वासः ससूत्रं लघुमारुतोऽहरद्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥

एवं तां रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् ।
दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्त्यां भवः किल ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सिद्धि देखकर हमने दैत्यों के कौतूहल के लिये योषित (स्त्री) का रूप धारण किया ॥ १५ ॥

हे सुरसत्तम ! यदि आपकी देखने इच्छा है तो हम वह रूप आपको दिखावेंगे पर वह रूप तो कामि जनों को बहुत माननीय है क्योंकि ? उसको देखकर काम का उदय अवश्य ही होता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् लसद्दुकूलेन पर्यस्ते परिवृते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

उत्पतत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये आवर्तनोद्वर्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयन्ती ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्भृशं प्रोद्विग्नतारे आयते लोले चञ्चले लोचने यस्याः स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुण्डले ताभ्यामुल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्यां नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्याः ॥ २० ॥

सन्नह्यतीं बध्नन्तीम् जगद्विमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देवः श्रीरुद्र आत्मानमन्तिके स्थितामुमां स्वगणांश्च न वेद कथंभूतः इति एवम्भूतया कन्दुकलीलया या ईषद्व्रीडा तयाऽस्फुटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वञ्चितः अतएव स्वयं यत् स्त्रियाः प्रेक्षणं तया च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य ॥ २२ ॥

तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं काञ्चीसहितम् ॥ २३ ॥

विषज्जंत्यां कुञ्चितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणायाम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमुक्त्वाऽन्तर्हितो भगवान् योषितं स्वनिर्मितां काञ्चिदुपवने दर्शयामासेत्याह मुनिः—इतीति । इत्थं ब्रुवाणोऽभिदधानो भगवान् तत्रैवान्तर्हितो बभूव रुद्रस्तूमया भवान्या सह सर्वतः परितः चक्षुःप्रसारयन् सर्वत्र पश्यन्नास्ते तत्रवासाश्रमे ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तत्र विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् तस्मिन्नुपवने वरस्त्रियं श्रेष्ठां स्त्रियं ददर्श भव इति शेषः । भगवन्निर्मिता काचिदियं स्त्रीः न तु स्वयं पुरुषोत्तमएव स्त्रीरूपं जग्राहेति विज्ञायते"प्राद्रवत् सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता "आत्मानं देवमायया" "जडीकृतं"बन्मे दुस्तरया स्वैरं मोहितोस्यङ्ग मायया" इत्यनन्तरोक्तिभिस्तथावगमात् कथंभूतां वरस्त्रियं कन्दुकस्य क्रीडया विक्रीडतीं पाकं पचतीतिवन्निर्देशः कन्दुकक्रीडाङ्कुर्वतीमित्यर्थः । यद्वा कन्दुकलीलयेति हेत्वर्थे तृतीया कन्दुकक्रीडाजन्यरसानुभवार्थं कन्दुकक्रीडां कुर्वतीमित्यर्थः । लसद्दुकूलेन पर्यस्ते परिवीते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

उत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये आवर्तनाङ्कनने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणाञ्चोरुभरैः पदेपदे प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमानामिव स्थितां चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं तदितस्ततः नयन्तीम् ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैः भृशं प्रोद्विग्ने तारे कनीनिके ययोस्ते आयते लोचने यस्यास्तां स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते कुण्डले ताभ्याम् उल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्याञ्च नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

श्लथच्च्युतं दुकूलं विच्युतां कबरीं धम्मिल्लं च वल्गुना सुन्दरेण वामहस्तेन सन्नह्यतीं बध्नतीम् अन्यतरेण करेण कन्दुकं विनिघ्नन्तीमात्मनः स्वसम्बन्धिन्या मायया कपटवृत्त्या जगद्विमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देवो रुद्रः आत्मानमन्तिकस्थिताम् उमां स्वगणांश्च न वेद कथंभूतो देवः इति वा कन्दुकलीला तया ईषद्व्रीडा तया स्फुटमप्रकटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वञ्चितः अत एव स्वयं यत् स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वलः परवश आत्मा मनो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥

सः क्रीड्यमानः कन्दुकः यदा तस्याः कराग्राद्विदूरङ्गतः तदा तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं काञ्चीसहितं मारुतो देवस्य रुद्रस्य पश्यतस्ततः जहार किल ॥ २३ ॥

एवमेवम्भूतां मारुतेनापहृतवाससं नग्नामिति यावत् रुचिरः सुन्दरोऽपाङ्गो यस्याः दर्शनीयाम् अति सुन्दरीत्वादितिभावः । मनोरमां तां दृष्ट्वा रुद्रस्तस्यां विलज्जन्त्यां लज्जया कुञ्चितकटाक्षैः तारमानं निरीक्षमाणायां मनश्चक्रे किल ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लसन्ती नितम्बे पर्यस्ता परिवृता दुकूलोपरि मेखला यस्याः सा तथा ताम् ॥ १८ ॥

आवर्तनमवाङ्नमनमुद्वर्तनमुन्नमनं ताभ्यां कम्पितयोराऽन्धचञ्चलयोस्तनयोर्गुणातः प्रकृष्टहारस्य चोरुभरैः पदेपदे मध्यप्रदेशे भज्यमानामिव स्थितां ततस्ततस्तत्रतत्र चलत्पदपल्लवं नयन्तीं प्रचालयन्तीम् ॥ १९ ॥

भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैः चलभावैः प्रोद्विग्ने चञ्चले तारे कनीनिके ययोस्ते प्रोद्विग्नतारे ते चायते च लोले च लोचने यस्याः सा तथा तां स्वकर्णयोर्विभ्राजिते च लोलकुण्डले स्वकर्णविभ्राजितलोलकुण्डले ताभ्यां उल्लसद्भ्यां कपोलाभ्यामलकैश्च मण्डितमाननं यस्याः सा तथा ताम् ॥ २० ॥

सन्नह्यतीं बध्नतीम् आत्ममायया स्वरूपशोभावैचित्र्येण ॥ २१ ॥

व्रीडासहितेन स्मितेन स्फुटेन प्रफुल्लेन विसृष्टेन दिक्षु मुक्तेन च कटाक्षेण मूढः स्त्रीप्रेक्षणसमीक्षणाभ्यां निर्वृत आह्लादित आत्मा यस्य स तथा सः ॥ २२ ॥

स्त्री रुद्रं पश्यति रुद्रः स्त्रियं पश्यतीति भावेन तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः ॥ २३ ॥

विलज्जन्त्यां लज्जाभावं कुर्वन्त्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत इति चतुष्कम् ॥ १८—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लसद्दुकूलेन हेतुना परि सर्वतो भावेन अस्ते अदर्शनं प्राप्ते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ऊर्द्ध्वमुत्क्षिप्तं कन्दुकं गृहीतुं यत् खल्वावर्त्तनमावृत्तिस्तदनन्तरमुद्वर्त्तनमुन्मुखत्वेन वृत्तिस्तेन कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्यतः मध्यदेशे भज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत् अरुणं ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १८—१९ ॥

दिक्षु भ्रमतः कदाचित् चतुर्दिक्षु क्षिप्यमानस्य कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्हेतुभिः प्रोद्विग्नतारे आयते लोले लोचने यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

सन्नह्यतीं बध्नतीम् आत्मनो मायया बहिरङ्गशक्त्यैव जगन्मोहयन्तीं सम्प्रति जितमायमात्माराममपि शंभुम् आत्मस्वरूपेणैव मोहयन्तीमिति भावः ॥ २१ ॥

देवः श्रीरुद्रः इति एवंभूतया कन्दुकलीलयैव मां कश्चित् सुन्दरः पुरुषः पश्यतीति प्रत्यायितया बुद्ध्या या ईषद्व्रीडा कन्दर्पविकारद्योतकी तया कृतं यत् स्फुटस्मितं ताभ्यां सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टः चोरितयोगैश्वर्यविवेकादित्वाज्जडीभूत इत्यर्थः । स्वयं स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य सः ॥ २२ ॥

तं कन्दुकम् अनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः सूक्ष्मशाटिकां ससूत्रं सूत्रबद्धम् अहरत् उत्क्षिप्तवान् ॥ २३ ॥

त्रिपजन्त्यां मां पश्यति न पश्यतीति द्योतकैः कुञ्चितकटाक्षैर्महादेवे स्वासक्तिमभिनयन्त्याम् ॥ २४ ॥

तयाऽपहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ।
भवान्या अपि पश्यन्त्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ ॥ २५ ॥
सा तमायान्तमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ।
निलीयमाना वृक्षेषु हसन्ती नान्वतिष्ठत ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लसता शोभमानेन दुकूलेन पर्यस्ते संवृते नितम्बे मेखला यस्यास्तां कन्दुकलीलावशात् ॥ १८ ॥

आवर्त्तनोद्वर्त्तनाभ्यां नमनोन्नमनाभ्यां कम्पितयोस्तनयोः प्रकृष्टानां हाराणामुरुभरैश्च पदे पदे मध्यतः प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलमरुणां च ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैः भृशमत्यर्थं प्रोद्विग्ने तारे ययोस्ते आयते लोले चपले लोचने यस्यास्तां स्वकर्णयो विभ्राजिताभ्यां कुण्डलाभ्यामुल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्यां च नीलैरलकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

श्लथत् विस्रस्तं दुकूलं कबरीं च सव्यहस्ते बध्नतीम् ॥ २१ ॥

देवः महादेवः इति एवम्भूतां तां मोहिनीं वीक्ष्य आत्मादीन् न वेद कीदृशः कन्दुकलीलया ईषद्व्रीडया स्फुटस्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षः तेन मुष्टो विवशः अत एव स्वयं स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च तत्प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वलो व्याकुल आत्मा चित्तं यस्य सः ॥ २२ ॥

अनुव्रजन्त्याः अनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मम सूत्रेण काञ्च्या सहितं वासः ॥ २३ ॥

रुचिरोऽपाङ्गो यस्यास्तां विषज्जन्त्यां प्रत्यासक्तिं लज्जया कुञ्चितकटाक्षैर्द्योतयन्त्याम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—भगवान् तो इतना कहते २ वहीं अंतर ध्यान होगये, पार्वती सहित महादेवजी चारों तरफ को नेत्र चलाते हुए बैठे रहे ॥ १७ ॥

इतने में ही श्रीशंकर को उसी बगीचे में एक अति सुन्दर स्त्री देख पड़ी, और वह क्या कर रही है ? कि—जहां विचित्र पुष्प और अरुण पल्लव वाली वृक्षावली शोभा दे रही है उसी जगह गेंद हाथ में लिये हुयें क्रीडाकर रही, और बहुत महीन वस्त्र से ढकी हुई हैं नितंब के ऊपर मेखला (कौंधनी) जा की ऐसी स्त्री देखी ॥ १८ ॥

फिर वह कैसी है, कि—गेंद के ऊंचे नीचे जाने से उछलने और नमने में दोनों स्तनों पर उत्तम हार जिस के हलचल होरहे हैं. जंघाओं के भारी होने से और मध्यभाग के बहुत सूक्ष्म होने से कंदुक (गेंद) के फेंकने में रोकने में और किसी समय उठाने में महादेवजी को ऐसी शंका उत्पन्न करती हैं कि–इतने जलदी में यह पतली कमर कहीं टूट न जाय - और जहां २ वह गेंद जावे वहां २ अपने कोमल पद पल्लवों को परिश्रम से लेजा रही है ॥ १९ ॥

दिशाओं में फिरती हुई गेंद के ऊपर दृष्टि लगाने से गेंद की चपलता से अति उद्विग्न नेत्रों के तारे और नेत्र भी चंचल होरहे हैं, और दोनों कर्णों में धारण किये जो कुंडल उनसे अति शोभायमान कपोलों पर नीली अलकें जो लटकी हैं तिन से बहुत ही शोभा युक्त मुख है जिसका ॥ २० ॥

जो सूक्ष्म वस्त्र धारण किया है वह कन्दुक क्रीडा से ढीला पड़ गया है उसको और शिरसे वेणी के खुल जाने से वस्त्र को और केशों को वायें हाथ से सम्हारती बांधती जारही है, पर गेंद के खेल को नहीं छोड़ा किंतु कौतुक पूर्वक दाहिने हाथ से गेंद का ताडन करती जारही है इस प्रकार जगत को मोह करने वाली उस स्त्री को शिव ने देखी ॥ २१ ॥

उसको देखकर, उसकी ऐसी गेंद की लीला से किंचित लज्जा सहित अप्रकट मंद हसन पूर्वक कटाक्ष से महादेवजी तो लुट गये, उस स्त्री को आप टक टकी लगाकर देख रहे हैं कंदुक क्रीडा करती हुई वह भी कभी इनको देख लेती है इतने ही में श्रीभोलानाथ ऐसे विह्वल होगये, कि—हम कौन हैं और कहां है और किस लिये आये, और पार्वती कहां और हमारे गण कहां है यह कुछ आपको खबर न रही ॥ २२ ॥

एकबार जो गेंद उस स्त्री के हाथ की चोट खाकर दूर ढुलती हुई चली गई तब वह स्त्री भी उसके पीछे वेग से दौडी इतने में शंभु के देखते २ उस स्त्री का वस्त्र शिथिल तो रहाही वस आया जो पवन का झोंका सोई वह हलका वस्त्र सूक्ष्म कटि सूत्रसहित शरीर से अलग होकर उड गया ॥ २३ ॥

इस तरह रुचिर कटाक्ष वाली बहुत ही सुन्दर देखने के योग्य और मन को हरने वाली स्त्री को हरने नग्न देखी और देख कर उसके बीच आपने मन लगाया, भोलानाथ ने जानी कि यह भी हमको चाहती है तब तौ मन किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्पदं तस्याः समीपं ययौ ॥ २५—२६ ॥

तामन्वगच्छद्भगवान् भवः प्रमुषितेन्द्रियः ।
कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥ २७ ॥
सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छतीं स्त्रियम् ।
केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २८ ॥
सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ।
इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ २९ ॥
आत्मानं मोचयित्वाङ्ग ! सुरर्षभभुजान्तरात् ।
प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥ ३० ॥
तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥
तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोघरेतसः ।
शुष्मिणो यूथपस्येव वाशितामनुधावतः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अङ्ग, हे राजन् ! ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तयाऽपहृतविवेको ऽत एव तया कृत उत्पादितः स्मरः कामस्तेन विह्वलोऽत एव गता ह्रीर्यस्य "कामातुराणां न भयं न लज्जा" इतिन्यायादेवंभूतो रुद्रः भवान्याः पश्यन्त्याः सत्या अपि तत्पदं तस्याः समीपं ययौ गतः ॥ २५ ॥

तमायान्तं रुद्रं विलोक्य सा स्त्रीः विगतवस्त्रा ऽतएव भृशं व्रीडिता वृक्षेषु निलीयमाना तिरोदधाना हसन्ती नान्वतिष्ठत कचित् स्थिरं न तस्थौ ॥ २६ ॥

तामनुतिष्ठन्तीम् भगवान् भवोऽन्वगच्छत् कथम्भूतः प्रमथितानि क्षोभितानीन्द्रियाणि यस्य कामवश्यतां प्राप्तः यथा यूथपो गजः करेणुम् इभीमनुगच्छति तद्वत् ॥ २७ ॥

सोऽनुगतो रुद्रोऽतिवेगेन समीपमेत्याऽनिच्छन्तीमपि स्त्रियं केशबन्धे गृहीत्वा स्वसमीपं प्रापय्य बाहुभ्यामालिङ्गितवान् ॥ २८ ॥

यथा करिणा गजेन करिणी तथा भगता रुद्रेण उपगूढा परिष्वक्ता विप्रकीर्णाः शिरोरुहाः केशाः यस्यास्सा इतस्ततः प्रसर्पन्ती सुरर्षभस्य रुद्रस्य भुजयोरन्तरान्मध्यादात्मानं बलान्मोचयित्वा अङ्ग, हे राजन् ! देवेन भगवता विनिर्मिता सा पृथुश्रोणा ,मायामोहिनी भगवन्मायानिर्मिता वा सा योषित् प्राद्रवत् प्राधावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

वैरिणा कामेन विनिर्जित इवासौ रुद्रस्तस्याद्भुतकर्मणः विष्णोर्विष्णुनिर्मितायाः योषितः पदवीमन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥

शुष्मिणः मत्तस्य यूथपस्य वाशितां पुष्पवतीं गजीमनुधावत इव तस्य तामनुधावतोऽमोघरेतसो रुद्रस्य रेतश्चस्कन्द प्रक्षरत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली म्

नान्वतिष्ठत नाऽनुकूलाऽभूत् ॥ २६ ॥ — ॥ ३० ॥
वैरिणा पुरुषार्थविरोधिना विरुद्धप्रेरणावता वा ॥ ३१ ॥
शुष्मिणो वीर्यवतः वाशितां मैथुनेच्छावतीं करिणीं ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विवस्त्रा स्खलदुत्तरीया ॥ २६–२८ ॥
सोपगूढेति । युग्मकम् मायेति, माययाऽऽवेशमात्रं न तु स्त्रीत्वमिति बोधितं यूथपस्य करीन्द्रस्य ऋतुमतीं करिणीम् ॥ २९–३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्पदं तस्याः स्थानम् ॥ २५ ॥

विवस्त्रा स्खलदुत्तरीया नान्वतिष्ठत भवम् अनुकूलीकृत्य न स्थितवती किन्तु दुद्रावैव ॥ २६—२९ ॥

मायया येगमायया देवेन हरिणा विनिर्मिता प्रकटीकृता ॥ ३० ॥

यत्रयत्रापतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः ।
तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥ ३३ ॥
सरित्सरस्सु शैलेषु वनेषूपवनेषु च ।
यत्र क्व चासन्नृषयस्तत्र सन्निहितो हरः ॥ ३४ ॥
स्कन्ने रेतसि सोऽपश्यदात्मानं देवमायया ॥
जडीकृतं नृपश्रेष्ठ ! सन्न्यवर्तत कश्मलात् ॥ ३५ ॥
अथावगतमाहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः ॥
अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदुहाद्भुतम् ॥ ३६ ॥
तमविक्लवमव्रीडमालक्ष्य मधुसूदनः ॥
उवाच परमप्रीतो बिभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुम् ॥ ३७ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ ! स्वां निष्ठामात्मनास्थितः ॥
यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽप्यङ्ग ! मायया ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इवेत्युत्प्रेक्षाद्योतकं वस्तुतस्तु भगवतैव विनिर्जित इत्यर्थः॥३१॥
शुष्मिणो मत्तस्य यूथपस्य हस्तीन्द्रस्य रेतसोऽमोघत्वम् स्वर्णत्वेन परिणामात् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपहृतं विज्ञानं विवेको यस्य सः तत्पदं तथाधिष्ठितं स्थलम् ॥ ॥ २५—२६ ॥
देवेन हरिणा विनिर्मिता आविःकृता माया मोहिनी-मूर्तिः ॥ ३० ॥
विष्णोर्मोहिनीरूपस्य पदवीं मार्गम् अन्वपद्यत अन्वगच्छत्॥३१॥
चस्कन्द अक्षरत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

वस उसने आपका सब विज्ञान तौ हर लिया और उसको देखकर उत्पन्न हुआ जो काम तिससे अति विह्वल होगये और पार्वती जी देखती रही गया देखते रहे, इनके देखते २ निर्लज्ज होकर उस स्त्री के समीप महादेव जी गये ॥ २५ ॥

वह स्त्री भी शंकर को आते हुए देखकर विना वस्त्र के बहुत ही लज्जित हुई, और भोलानाथ के पकडने के डरसे उस वृक्षा वली में छुपती हुई एक जगह स्थित नहीं रही पर बीच २ हँसती भी जाती रही ॥ २६ ॥

ठगी गई इन्द्रियें जिनकी ऐसे भगवान् श्रीमहादेव जी काम के वस होकर, जैसे यूथप हाथी हथिनी के पीछे जावे तैसे उस स्त्री के पीछें जाते हुए ॥ २७ ॥

शिवजी ने बड़े वेग से दौडकर इच्छा न करने वाली उस स्त्री की चोटी के बँध को पकड कर समीप लाकर दोनों बाहुओं से आलिंगन किया ॥ २८ ॥

भगवान् श्रीमहादेव जी ने उस स्त्री का आलिंगन किया. जैसे उन्मत्त हस्ती हस्तिनी का करे, पर उस स्त्री के केश तौ खुल गये और तौ भी वह इधर उधर को छूटने को तड़फड़ाती रही ॥ २९ ॥

हे राजन् ! किसी प्रकार शंकर के दोनों बाहुओं के बीच में से सटक कर अपने शरीर को छुडा कर बडे नितंब वाली मानो देव विनिर्मित साचात्, माया हो एसी रूप वाली वह स्त्री भाग चली ॥ ३० ॥

श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि उन अद्भुतकर्मा विष्णु के पीछे रुद्र भागे, उस समय एसा मालूम पडा कि–जैसे वैरी कामदेव ने रुद्रको अच्छी तरह पछाड़ दिया हो ॥ ३१ ॥

उन अमोघ वीर्य वाले शंकर का पीछे २ दोडते में वीर्य पतन होता हुआ, जैसे ऋतु के समय वाली हथिनी के पीछे जाने वाले मदोन्मत्त हाथी का ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तामनुधावन् हरः सरित्सरस्सु शैलादिषु च सन्निहितो बभूव ॥ ३४ ॥ ३५ ।

कोनु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पुमान् ॥
तांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३९ ॥
सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ॥
मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदुह देवमायया जडीकरणम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
स्वां निष्ठां प्रकृतिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन मया कालरूपेण भागशो रज आद्यंशेन समेता मदधीना सती ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमोघरेतस्त्वमेवाह—यत्रेति । मह्यां यत्रयत्र स्थले महात्मनस्तस्य रुद्रस्य रेतोऽपतत्तानि स्थलानि हे महीपते ! रौप्यस्य रजतस्य हेम्नः सुवर्णस्य च क्षेत्राण्ययासन् बभूवुः ॥ ३३ ॥

किञ्च यत्र क्वचयत्र सरिदादिषु रेतोऽपतत्तत्र रुद्रः संनिहितो बभूव तत्र तदुपासका ऋषयश्च आसन् बभूवुः ॥ ३४ ॥

एवं रेतसि स्कन्ने सति देवमायया योषिता जडीकृतमात्मानं स रुद्रोऽपश्यत् ततः हे नरश्रेष्ठ ! कश्मलात्कामात्सम्न्यवर्तत ॥ ३५ ॥

अथानन्तरमपरिच्छेद्यं परितो ज्ञातुमशक्यं वीर्यं चेष्टितं यस्य तस्य जगदात्मनः परमात्मनो यन्माहात्म्यं तदवगतं ज्ञातं येन स तथाभूतो रुद्रस्तदुह तच्च योषिद्रूपं तच्चेष्टितं च महदद्भुतं महदाश्चर्यं मेनेऽमन्यत ॥ ३६ ॥

ततो भगवान् मधुसूदनः स्वां तिरोधापितां पौरुषीं तनुं बिभ्रदाविर्भावयन् स्वयमाविरभूदित्यर्थः । अविक्लवं धृष्टमव्रीडं निर्लज्जं च तं रुद्रमालक्ष्य नितरां प्रीतस्सन् जगाद ॥ ३७ ॥

तदेवाह—दिष्ट्येति त्रिभिः । हे विबुधश्रेष्ठ ! त्वं स्वां निष्ठां प्रकृतिं कामविकाररहितां दैवादात्मना स्वेनैवास्थितः स्थितः लब्धवानमन्मायाया दुरत्ययत्वादिति भावः । तद्दुरत्ययत्वमेवाह—यदिति । अङ्ग हे रुद्र ! यद्यस्मात्त्वं मे मम मायया दुस्तरया स्वैरं यथेच्छं नितरामित्यर्थः । मोहितोऽसि मोहं प्रापितोसि इत्यर्थः । एवं मोहितस्य तव स्वनिष्ठालाभो दैवात्संपन्न इति भावः ॥ ३८ ॥

दुस्तरत्वमेवाह—कोन्विति । त्वां विना कोनु पुमान् मम मायां विषक्तः विषयासक्तोऽनितरेत्, विषक्तः इत्यनेन जितेन्द्रियस्तु मत्प्रपन्नोऽतितरेदेवेति सूचितम् । कथम्भूता अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः दुस्तरांस्तांस्तान् भावान् कामक्रोधादीन् विसृजन्तीम् ॥ ३९ ॥

एवं स्वमायाया दुस्तरत्वमभिधाय तां विशिंषंस्तया तस्याऽनभिभवमनुगृह्णाति—सेयमिति । सेयमुक्तविधा त्रिगुणात्मिका कालेन कालशरीरकेण मया सृष्ट्याद्युचितकालेन भागशः रज आद्यंशेन समेता व्याप्ता माया त्वां नाभिभविष्यति मोहितं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१)रुद्रस्य क्षेत्राणि हेम्नश्च क्षेत्राणि स्वर्णाकाराण्ययासन् ॥ ३३ ॥
क्व च यत्र क्व च सरिदादिषु रेतः क्षेत्रेषु ऋषय आसन् तत्र भवश्च सन्निहितोऽभवत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

बुद्धिभ्रंशकरं कश्मलं निवृत्तमिति यस्मादत्र तस्मात्तदुदाहृतन्तां भ्राम्योक्तिम् ॥ ३६ ॥

अविक्लवं स्वस्थम् अव्रीडं कामजनकलज्जारहितम् ॥ ३७ ॥

स्वां निष्ठां भक्तिलक्षणां आत्मना मनसा कुत इति तत्राह यत इति ॥ ३८ ॥

दुरन्ते जीवराशौ कश्चिन्मायां तरेत् वैचित्र्यादिति तत्राह—ऋते त्वदिति । विषये विषक्तः "ये वे विषयपाशबन्धकास्तांस्तान् भावान् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत" इति श्रुतेः । मायातरणपटूनां सद्भावात्कथं कोन्वित्याक्षिप्यत इति तत्राह, दुस्तरामिति ॥ ३९ ॥

मदनुग्रहवतः सुतरेत्याह—सेयमिति । भागशः एकदेशेनापि ॥ ४० — ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र च हेमक्षेत्रात् रुद्रक्षेत्रं विविच्याह—सरिदिति । सरिदादिषु विशेषं दर्शयति, यत्र क्वचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आत्मनः स्वीयपरमस्वरूपस्य जगतोऽपि परमस्वरूपस्य तदन्तर्यामिणश्च ॥ ३६ ॥

तद्रूपतास्फुरणादेवाविक्लवं पराभवजग्लानिरहितम् अव्रीडश्च ॥ ३७-३८ ॥

सेयमिति पूर्वन्तु मदिच्छया तया मोहितत्वात् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

(१)रुद्रस्येति तानि क्षेत्राणि रुद्रदैवतानीत्यन्तस्तेभ्यो हेमलिप्सुभिः प्रथमं रुद्रः प्रसादनीय इति भावः ॥ ३३ ॥

एवं तामनुधावन् हरः सरिदादिषु सन्निहितो बभूवेति मोहिन्यास्तत्र तत्र धावनं तत्रस्थानृषीन् हरस्य योगभ्रंशं साक्षा-

(१) तानि रुद्रस्य हेम्नश्च इति मूलपाठः । विज० चक्र०

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता राजञ्छ्रीवत्साङ्केन सत्कृतः ॥
आमन्त्र्य तं परिक्रम्य सगणः स्वालयं ययौ ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दर्शयितुमिति ध्वनिः तेन मुनिभिर्योगारूढैरपि विजितमपि स्वमनो युवतिषु न विश्वसनीयमिति शिक्षणमनुध्वनिः ॥ ३४ ॥

रेतसि सम्पूर्णे सतीत्यर्थः । मोहिनी प्रथमदर्शनक्षणमारभ्यैवात्मा जडीकृत एवासीत् तदानीमपश्यदिति जडीकृतत्वेनानुसन्दधावित्यर्थः । कश्मलात् मोहिन्यनुभावनात् ॥ ३५ ॥

अथ स्वविवेकोत्पत्तिक्षण एव मोहिनीमन्तर्हितामालक्ष्य अवगतं स्वमोहविवेकौ भगवदधीनाविति माहात्म्यं येन सः आत्मनो हरेः यद्वा आत्मनः स्वस्य अवगतमाहात्म्यः ज्ञातयोगैश्वर्य्यप्रभावः तत् जडीकरणं विवेकप्रदानं च अद्भुतं न मेने तत्र हेतुः जगदात्मनः जगन्मध्यवर्त्तिनं मामपि मोहयितुं प्रबोधयितुं च समर्थस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हन्त हन्त महायोगेश्वरोप्यहं विषयान्ध एवाऽभूवमित्यनुतापराहित्यादविक्लवं स्वान्तर्यामिणि का लज्जेत्यव्रीडम् अयं भावः नाहमन्येन केनापि मोहयितुं शक्ये मत्प्रभुणा तु मन्मोहनं न दूषणावहं प्रत्युत भूषणावहमेव मत्प्राऽपि मोहनं विना मत्प्रभोरात्यन्तिकं प्रभुत्वमेव कुत इति प्रभुत्वातिशयो दासस्य मे भक्त्युत्कर्षमेव पुष्यतीति ॥ ३७ ॥

स्त्रीरूपया मोहिन्याख्यस्वरूपभूतया मायया मोहितोऽपि स्वां निष्ठां भक्त्युत्थदैन्यमयीं निरहङ्कारतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जगन्मोहिन्या मद्बहिरङ्गमायया तु त्वं नैव मोहितो वत्सेत्याह—कोन्विति । विषक्तः मायिकविषयासक्तः सन् को मायां तरेत् त्वदृते त्वां विना त्वं तु मायायामासक्तोऽपि मायामतर इत्यर्थः । मायां विशिनष्टि—भावान् रजस्तमोमयान् कामादीन् ॥ ३९ ॥

सैव केति चेदतः स्वाङ्गुल्या तत्समीपस्थां दुर्गां दर्शयति—सेयमिति । कालेन कारणेन मया जगत् सृजता समेता सहिता मया कीदृशेन भागशोंऽशेन कलयति ईक्षणेनाङ्गीकरोतीति कालः पुरुषो रूपं यस्य तेन ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सरिदादिषु यत्र क्वचन ऋषयस्तदाश्रमेषु च हरः सन्निहित तस्याः यत्रायन्त्याः पृथगन्वगो बभूव ॥ ३४ ॥

देवस्य मायया मोहिनीमूर्त्या ॥ ३५ ॥

जगदात्मनः अवगतं माहात्म्यं येन सः आत्मनः स्वस्य तज्जडीकृतत्वमद्भुतं न मेने ॥ ३६—३७ ॥

निष्ठां प्रकृतिम् मोहिनीमूर्तिधरेण मोहितोऽपि मदनुग्रहाद्विमोहो ऽसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ मदीयेन मोहिनीरूपेण त्वद्विधोपि मोहितो भवतीति का कथा मन्मायया सर्वोपि जनो मोहितोऽस्तीति सूचयन् अकृतात्मभिर्दुस्तरा त्रिगुणा मायापि मदनुग्रहात्त्वां नाभिभविष्यतीत्याह क इति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥

कालेन कालशक्तिना मया सृष्ट्यादिकर्त्रा विभागशः रजआदिप्रवर्त्तनेन हेतुना समेता अधिष्ठाता ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

हे महीपते ! उन महात्माजी का पृथिवीमें जहां वीर्यगिरा वे सब सोने और चांदी (अथवा रुद्र) की खानें हो गईं ॥ ३३ ॥

नदी तलाव पर्वत वन उपवनो में जहां कहीं ऋषिलोगों के आश्रम रहे तहां तहां भगवान आगे और पीछे २ हर भी उसी जगह होकर नङ्ग धडङ्ग दौडते गये ॥ ३४ ॥

हे नृपश्रेष्ठ ! वीर्य पतन होने के पीछे महादेवजी ने अपने को देव माया से जड किया हुआ जाना तब दुःख से निवृत्त हुये ॥ ३५ ॥

तदनन्तर जगदात्मा अपरिछेय वीर्यवाले श्रीहरि का माहात्म्य जानकर शिवनेभी अपने ऊपर बीती हुई बात को कुछ अद्भुत नहीं समुझी ॥ ३६ ॥

श्रीमधुसूदन भगवान भी शङ्कर को अविकल और अलज्जित देखकर परम प्रसन्न होकर अपने पुरुष शरीर को धारण कर श्रीभगवान कहने लगे ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान बोले, कि हे विबुधश्रेष्ठ, ! तुम धन्य हो, जो कि हमारे स्त्रीरूप मायासे मोहित भी होकर ज्ञान के बल से अपने स्वरूपसे चलायमान न हुये ॥ ३८ ॥

विषयों मे आसक्त होनेवाला कौन पुरुष तुमारे विना हमारी माया को तर सक्ता है, दिन २ मृगतृष्णा कीसी-विषयों में सुख लेश दर्शाने वाली ऐसी हमारी माया अजितेन्द्रिय पुरुषों को बहुत दुस्तर है ॥ ३९ ॥

ऐसीप्रभाव वाली त्रिगुण मयी ये हमारी माया अब तुम को मोहित नहीं करेगी, क्योंकि—सृष्ट्यादिकों का कर्ता कालरूप हम हैं, और रज आदि उत्पन्न करने वाली माया भी हमारे ही आधीन है ॥ ४० ॥

आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान् भवः ॥
शंसतामृषिमुख्यानां प्रीत्याचष्टाथ भारत ! ॥ ४२ ॥
अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ॥
अहं कलानामृषभो विमुह्ये यया वशोन्ये किमुतास्वतन्त्राः ॥ ४३ ॥
यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रान्त उपारतं वै ॥
स एष साक्षात्पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तेऽभिहितस्तात ! विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः ॥
सिंधोर्निर्मथने येन धृतः पृष्ठे महाऽचलः ॥ ४५ ॥
एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो न रिष्यते जातु समुद्यमः क्वचित् ॥
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ॥ ४६ ॥
असदविषयमङ्घ्रिं भावगम्यं प्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत्सिन्धुमथ्यम् ।
कपटयुवतिवेषो मोहयन्यः सुरारींस्तमहमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥४७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे शंकरमोहनंनाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाध्यायार्थनिगमनम् इतीति ॥ ४५ ॥

एतत्कीर्तनादौ फलमाह—एतदिति ॥ ४६ ॥

भगवता कृतं भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति—असतामवि-षयम् भावो भजनं तेन गम्यमङ्घ्रिं प्रपन्नान् शरणागतान्सिन्धुमथ्यं सिन्धोर्मथनेन जातममृतं य आशयदभोजयत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमित्थं हे राजन्! भगवता श्रीवत्साङ्केन सत्कृतोऽनुगृहीतो रुद्रस्तं श्रीवत्साङ्कमामन्त्र्यानुज्ञाप्य तेनानुज्ञातस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च सगणः सप्रमथादिगणः स्वालयं कैलासाद्रिं जगाम ॥ ४१ ॥

अथानन्तरं हे भारत ! ऋषिमुख्यानां पश्यतां सतां भगवान् भवः आत्मनोंऽशभूतां शरीरार्धभूतां तां भवानीं प्रत्याचष्ट उवाच ॥ ४२ ॥

तदेवाह—अपीतिद्वाभ्याम् । परदेवताया अजस्य कर्मायत्तोत्पत्ति-रहितस्य परमपुरुषस्य मायां त्वमप्यपश्यः मायामाहात्म्यम् अपश्यः किमित्यर्थः । तदेव दर्शयति, कलानां विद्यानामृषभोऽधिपतिरवशः पारवश्यरहितवानपि अहं यया मायया मुह्ये मोहितवानस्मि किंपुनरस्वतन्त्राः मर्त्यदैत्यादयो मुह्यन्तीति ॥ ४३ ॥

समासहस्रान्ते अनेकसम्वत्सरसहस्रपर्यन्तं तपस्तप्त्वा तदन्ते योगात्तपोयोगादुपारतं निवृत्तं मां त्वं यदपृच्छस्त्वदुपास्यं वस्तु किमिति पृष्टवत्यसि स मया उपासितः साक्षादेष एव पुराणः पुरुषः यत्र यस्मिन् पुराणे पुरुषे कालो न विशति यं कालो न कलयति कालापरिच्छिन्न इत्यर्थः । यश्च कालादिकं सर्वं वस्तुजातं युगपत् साक्षाद्वेद सर्वज्ञोपि वेद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अष्टाध्याय्यर्थं निगमयति मुनिः - इतीते । हेतातेति वात्स-ल्यात्सम्बोधनं हे राजन्नित्थं शार्ङ्गधन्वनोऽजितस्य विक्रमः ते तुभ्यं मया अभिहितः कथितः कोसौ? येनाजितेन कूर्मरूपिणा सिन्धोः क्षीरोदधेः निर्मथने काले महाचलो मन्दराचलः पृष्ठे धृतः ॥ ४५ ॥

अष्टाध्याय्याः कीर्त्तनादिफलमाह—एतदिति । एतत्सिन्धोर्निर्मथना-दिकं पुनः पुनः कीर्त्तयतः कथयतः शृण्वतश्च समुद्यमः प्रयत्नः क्वचि-दपि देशे जातु कदाचिदपि काले न रिष्यति "रीङ् क्षते" नङ्क्ष्यति न नश्यति न विफलो भविष्यतीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादुत्तम-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्लोकस्य भगवतो गुणानामनुवर्णनं समस्तानां संसारश्रमाणां त्रयाणामाध्यात्मिकादितापानामपहन्तृ ॥ ४६ ॥

भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति - असदिति । मथो मथनं तत्र जातं मथ्यं सिन्धोर्मथने जातममृतं यः कपटयुवतिवेषः सुरारीन्दैत्यान्मोहयन् प्रपन्नानमरश्रेष्ठानाशयदपाययदसता-मजितेन्द्रियाणामविषयोऽगम्योऽङ्घ्रिर्यस्य तं भावेन भक्त्यागम्यमुप सृतानामात्मानमनुवर्तमानानां कामानिष्टार्थान् पूरयतीति तथा तं नतोस्मि कर्त्तरिक्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भागश एकदेशेनापि उत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिभ्रमविनाशनमिति यद्यस्मात्तस्मान्निरन्तरमेतदनुश्रृण्वतः कीर्तयतः पुरुषस्य समुद्यमः समीचीनः प्रयत्नो जातु न रिष्यते न नश्यति "रीङ्क्षये" ॥ ४६ ॥

निरन्तरमनुस्मरणार्थं पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेन तं श्रीनारायणं नमति—असदविषयमिति । यो भावेन भक्त्या गम्यं प्राप्यं चासतामभक्तानामविषयमङ्घ्रिं प्रपन्नानमरवर्यान् सिन्धोर्मथनोद्भूतममृतमाशयदपाययत् कीदृशः कपटयुवतिवेषः सुरारीन् असुरान् मोहयन् उपसृतानां शरणं गतानां पुंसां कामपूरम् अभीष्टदं तमिमं श्रीनारायणं नतोऽस्मीत्यन्वयः । अनेनैवंविधे भगवति भक्तिः कर्तव्येति सिद्धमित्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

"अपि ! व्यपश्यस्त्वमजस्य मायाम्"इत्यनेन स्वांशभूताया मायाया देव्याः सकाशादस्याः परमवैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ ४३ ॥

यंमामित्यादिकं भगवत्सन्दर्भे भगवत एव परमतत्त्वरूपत्वे समुदाहार्यम् ॥ ४४—४६ ॥

असदविषय इत्यादिना बहिर्मुखनिष्कामसकामभक्ताः क्रमेण दर्शिताः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीवत्साङ्केनेत्यनेन प्रणतः स उत्थाप्य वक्षसा संस्पृश्य आलिङ्गित इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शंसतां प्रशंसतस्तदान्मुनीननादृत्य ॥ ४२—४३ ॥

न विशते इति कालः सर्वत्र प्रभवितुं विशन्नपि यत्र न विशति वेदः सर्वं जानन्नपि यत्र ज्ञातुं न विशति कालवेदयोरपि यो न गम्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

न रिष्यते न नश्यति ॥ ४६ ॥

अङ्घ्रिं प्रपन्नानमरवर्यान् सिन्धुमथ्यं सिन्धुमथनोद्भूतममृतं च आशयत् अभोजयत् कपटं युवतिवेषम् यस्य सः ॥४७॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषिमुख्यानां शंसतां मोहिनीचरित्रं प्रशंसतां सताम् आत्मनोंऽशभूतां देहार्द्धतां प्रति हृष्टोवाच ॥ ४२—४५ ॥

नरिष्यते नैव नश्यति ॥ ४६ ॥

कपटहेतुर्युवतिवेषः कपटरूपा असुराः हेतवो यस्मिन् तथाभूतमोहिनीरूपइत्यर्थः । सुरादीन् मोहयन् असतामविषयम् भावेन भजनेन गम्यम् अङ्घ्रिं प्रपन्नान् अमरवर्यान् सिन्धुमथनजममृतम् यः आशयदभोजयत् तं नतोस्मि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हेराजन् ! इस प्रकार जब श्रीवत्सांक भगवान ने बड़े आदर के साथ उमापति से ऐसे कहा, तब महादेवजी श्रीहरि से आज्ञा लेकर अपने गणों के सहित श्रीहरिकी परिक्रमा देकर अपने घर कोगये ॥ ४१ ॥

हे भारत ! सब के अन्तर्यामि श्रीहरि की अंशरूप माया का प्रभाव देखकर भगवान भव ने, पूछने वाले सब ऋषि मुख्यों के आगे बड़े प्रसन्न होकर भवानी से कहने लगे ॥ ४२ ॥

और भवानी से कहे कि, कर्माधीन जन्मादि विकारों से रहित भगवानकी माया का प्रभाव तुमने देखी ? जो भगवान पुरुषों में परपुरुष हैं और सब देवताओं में परदेवता है ऐसे महत्व वाले श्रीहरि के गौणावतारों में हम मुख्यभी होकर मोहित होगये और जोलोग विषयों के पराधीन हैं उन लोगों को क्या कहना चाहिये ॥ ४३ ॥

हजारहों वर्ष के योग समाधि से जब हम विराम को प्राप्त होते हैं उससमय जिस परमात्मा के विषय तुम प्रश्न करती हो, सो वह यही साक्षात् अनादि पुरुष है, जिनके सामने

भाषा टीका।

कालभी अपने बल को नहीं दर्शा सके, और वेदभी जिनक नियमन नहीं कर सके है ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी फि–बोले, हे तात! इसप्रकार शार्ङ्गधनुष धारी श्रीहरि का चरित्र हमने तुमसे वर्णन किया, जिनने समुद्र मंथन समय में इतने वडे मन्दराचल को अपने पीठ पर से धारण किया ॥ ४५ ॥

इस कथा को जो पुरुष सदा कीर्तन करे वा सुने उसका कभी भी कोई मनोकामना नष्ट नहीं होसकी, और वारंवार श्रीभगवान के गुण कीर्त्तन करने से यह पुरुष संसार चक्र से छूटकर अन्त काल में मोक्ष को भी प्राप्त होता है ॥ ४६ ॥

अब अध्याय के अन्त में एक श्लोकसे श्रीशुकदेवजी श्रियः पति को बन्दना पूर्वक नमस्कार करते हैं ॥ अभक्तों का दुर्लभ और भक्ति वालों को सुलभ ऐसेअपने शरण आये हुये देवताओं को अमृत पिलाया, और कपट से मोहिनी स्त्री का बेष धारण कर असुरों को मोहित किया, आश्रितों के मनोवांछित फल को प्राप्तकरने वाले ऐसे श्रीहरि के चरणा विन्द मे नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्ध में द्वादश अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भगवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥ २ ॥
करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते दशपुत्राः परन्तप ! ॥ ३ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ।
अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः ॥ ४ ॥
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥
अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् ।
आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥
संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते ।
भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्याऽन्वितानि च ॥ ७ ॥
विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मसुते उभे ।
संज्ञाच्छाया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोदशे तु वर्ण्यन्ते सप्तमादीन्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराणि सर्वाणि षड्विधानि पृथक्पृथक् ॥

सप्तमादिमन्वन्तराण्याह—मनुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ १—३ ॥

आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भगवतो जन्म अवतारः तमेवाह—आदित्यानाम् "विवस्वानर्यमा पूषा" इत्याद्युक्तानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः ॥ ६ ॥

शक्त्याऽवतारेणान्वितानि ॥ ७ ॥

अष्टमं मनुं वक्तुं कथामाह—विवस्वत इति त्रिभिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं षष्ठं चाक्षुषमन्वन्तरं सेश्वरिज्ञाजिनावतारं निरूप्याथ सप्तमादिमन्वन्तराण्याह मुनिर्यावदध्यायसमाप्ति—मनुरिति । अधुना विद्यमानः सप्तमो मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति प्रसिद्धः तस्य श्राद्धदेवस्यापत्यानि पुत्रान् कथयतो मे मत्तः शृणु ॥ १ ॥

हे परन्तप ! इक्ष्वाकादयश्चैते दश वैवस्वतस्य मनोः पुत्राः ॥ २—३ ॥

देवानाह—मादित्या इति । आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः । इन्द्रमाह हे राजन् ! तेषामधिपतिरिन्द्रः पुरन्दराख्यः ॥ ४ ॥

सप्तर्षीनाह—कश्यप इति ॥ ५ ॥

अवतारमाह—अत्रापीति । अत्रापि सप्तमे मन्वन्तरे कश्यपाद्पितुः

तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अदितेर्मातुश्च भगवज्जन्माभूद्भगवानवततारेत्यर्थः । स च विष्णुः उपेन्द्राख्यो वामनरूपं भरतीति तथा आदित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्यादीनां षष्ठस्कन्धोक्तानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः आदित्यानां कनीयानित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं वर्त्तमानं सप्तममन्वन्तरमुक्तं षडतीतान्युक्तानि अथ भविष्याणि अष्टमादिमन्वन्तराणि विवक्षुरुक्तान्यनुवदति–सङ्क्षेपत इति । एवं सप्त मन्वन्तराणि संक्षेपतस्तुभ्यं मयोक्तान्यथ भविष्याणि वक्तुं प्रतिजानीते–भविष्याणीति । अथ विष्णोः शक्तिभिरंशैरवतारैरिति यावत् अन्वितानि भविष्याणि मन्वन्तराण्यष्टमादीनि वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यन्वितानीत्यनेन तेषामवश्यश्रोतव्यत्वं सूच्यते ॥ ७ ॥

अष्टमं मन्वन्तरं वक्तुं तावत्तदुपोद्घातरूपां कथामाह—विवस्वतइति त्रिभिः–विश्वकर्मणः प्रजापतेर्दुहितरावुभे संज्ञा छाया नाम्न्यौ विवस्वतः द्वे भार्ये हे राजेन्द्र ! ये संज्ञाच्छाये तव तुभ्यं मया प्राक् षष्ठस्कन्धेऽभिहिते उक्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रासङ्गिकं समाप्याऽवशिष्टश्राद्धदेवादिमनुकथाकथनेन हरेर्माहात्म्यमेव वर्णयति—कतिपयैरुत्तरैरध्यायैः । तत्र श्राद्धदेवः कस्य पुत्र इति तत्राह, मनुरिति ॥ १ ॥

श्राद्धदेवस्यापत्यानि तत्र देवनामानि सप्तऋषिनामानि हरेरवतारविशेषं च वक्ति, इक्ष्वाकुरित्यादिना ॥ २—६ ॥

मन्त्रानां प्रमेयविज्ञानार्थम् उत्तरमन्वन्तराणि प्रतिजानीते, भविष्याणीति ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—५ ॥

अत्रापीति पद्यं स्वाम्यसम्मतं किन्तु पुस्तकेषु दृश्यते ॥ ६—१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मन्वन्तराणि मन्वादिषट्कवन्ति समासतः ।
सप्तमादीनि कथ्यन्ते क्रमादत्र त्रयोदशे ॥

१—३ ॥

आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमादीनि मन्वन्तराणि वर्ण्यन्ते—मनुरिति त्रयोदशेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

देवा आदित्यादयः ॥ ४ ॥

भगवतो जन्मावतारः तमाह—आदित्यानां विवस्वदादीनां मध्ये अवरजः कनिष्ठः ॥ ६–७ ॥

विवस्वत एव पुत्रः सावर्णिरष्टमो मनुर्भविष्यतीति वक्तुं तत्पुत्रबाहुल्यमाह–विवस्वत इति त्रिभिः ॥ ८–१४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीमधुसूदनौ जयतः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—सात में मनु विवस्वान् [सूर्य] के पुत्र श्राद्धदेव नाम से विख्यात वैवस्वत है जो कि आज कल वर्तमान हैं अब उनकी संतान को आप हम से श्रवण करो ॥ १ ॥

इक्ष्वाकु, नभग, धृष्ट, शर्याति, नरिष्यन्त, नाभाग, और सात में दिष्ट ॥ २ ॥

करूष, पृषध्र, और दश में वसुमान् । हे परंतप ! ये दश पुत्र वैवस्वत मनु के हुए ॥ ३ ॥

और इस मन्वन्तर में आदित्य, वसु, रुद्र, विश्वेदेवा अश्विनी कुमार, और ऋभुये सब देवता हुए और हे राजन् इन सबों का इन्द्र पुरन्दर हुआ ॥ ४ ॥

कश्यप, अत्रि, वसिष्ठ, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, और भरद्वाज ये सप्त ऋषि हुए ॥ ५ ॥

इस मन्वंतर में भी भगवान का जन्म कश्यपजी से अदिति में हुआ, वे आदित्यों के अनुज विष्णु वामन रूप धारी हुए ॥ ६ ॥

संक्षेप से हमने राजन् ! तुम से सात मन्वंतर कहे । अब विष्णु शक्ति युक्त भविष्यों को कथन करेंगे ॥ ७ ॥

विवस्वान् के विश्वकर्मा की पुत्री दो पत्नी रही हे राजन् ! एक संज्ञा दूसरी छाया जो हमने पहिले तुम से कही रहीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एके वडवां तृतीयामाहुः मम तु सञ्ज्ञैव वडवेति मतम् तदुक्तं षष्ठे "सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि" इति यमश्च यमी च यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुताः ॥ ६ ॥

सावर्णिस्तपती कन्या भार्या सम्वरणस्य या।
शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥ १० ॥
अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः।
निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ! ॥ ११ ॥
तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः।
तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥
दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम्।
राद्धमिन्द्रपदं हित्वा ततस्सिद्धिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥
योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः।
निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव ॥ १४ ॥
गालवो दीप्तिमान्रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा।
ऋष्यशृङ्गः पिताऽस्माकं भगवान्बादरायणः ॥ १५ ॥
इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः।
इदानीमासते राजन् ! स्वे स्वे आश्रममण्डले ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सावर्णिः पुत्रः ॥ १०-१२ ॥

पदत्रयं याचमानायेमां सर्वां महीं सप्तमे मन्वन्तरे दत्त्वाऽष्टमे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादेन च राद्धं लब्धमिन्द्रपदं हित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५ ॥

इदानीं तु स्वयोग आसते ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

वडवाख्यां विवस्वतस्तृतीयां भार्याम् एके आहुः मम तु नैवमेवमतं "सैवभूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि" इति षष्ठस्कन्धोक्तेः तासां तिसृणां भार्याणां मध्ये संज्ञायाः सुताः त्रयः सुताच सुतौच सुताः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः एका सुता द्वौ सुतौ इत्यर्थः। तदेवाह—यमश्च यमी च यमुना नदी च श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ छायायाः सुतान् अत्रापि पूर्ववदेकशेषः। तदेवाह—सावर्णिः सुतस्तपत्याख्या कन्या सुता या तपतिः सम्वरणस्य भार्या कथिता शनैश्चरस्तृतीयः सावर्णिशनैश्चरौ द्वौ पुत्रौ तपतिरेका सुता चेत्यर्थः। अश्विनौ तु वडवायाः सुतौ ॥ १० ॥

अथाष्टममन्वन्तरषट्कमाह—अष्टम इत्यादिना। नवमो दक्षसावर्णिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन अष्टमे मन्वन्तरे आयाते सति सावर्णिर्विवस्वत एव पुत्रो मनुर्भविष्यति निर्मोकादयः सावर्णेर्मनोः पुत्राः भवितारः ॥ ११ ॥

तत्र मन्वन्तरे सुतप आद्याख्या देवगणाः तेषां देवगणानामधिपतिरिन्द्रो विरोचनसुतो बलिर्भविष्यति ॥ १२ ॥

तं विशिनष्टि—दत्त्वेति द्वाभ्याम्. यो बलिः पदत्रयं याचमानाय विष्णवे वामनायेमां पृथ्वीं दत्त्वा तत्प्रसादाद्राद्धं लब्धम् इन्द्रपदं हित्वा अनुभवपूर्वकं हित्वेत्यर्थः। ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥

योऽसौ बलिर्भगवता बद्धः पुनः प्रीतेन तेनैव भगवता सुतले स्वर्गादप्यधिके लोके निवेशितोऽधुना स्वराडिन्द्र इवास्ते ॥ १४ ॥

अत्र मन्वन्तरे भविष्यतः सप्तर्षीनाह—गालव इति। रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा कृपः कृपाचार्यः ॥ १५ ॥

इमे गालवादयः स्वयोगतः स्वयोगप्रभावात्सप्तर्षयो भविष्यन्ति हे राजन् इदानीं त एते गालवादयः स्वकीयाश्रमेषु वर्तन्ते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तासां सञ्ज्ञाच्छायावडवानां मध्ये सञ्ज्ञासुता एत इत्याह, यम इति ॥ ९—१२ ॥

बलेरिन्द्रपदानन्तरं का सिद्धिरिति तत्राह—दत्त्वेमामिति ॥ पदत्रयं याचमानाय विष्णवे इमां पृथिवीं दत्त्वा राद्धं सिद्धमिन्द्रपदं हित्वा यो बलिस्ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यतीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ।
स्थानं पुरन्दराद्धृत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥ १७ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः ।
भूतकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ १८ ॥
पारामरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः ।
द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥
आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवत्कला ।
भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः ॥ २० ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान् ।
तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥
हविष्मान्सुकृतिः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः ।
सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥
विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शम्भोः सख्यं करिष्यति ।
जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो विभुः ॥ २३ ॥
मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान् ।
अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं कुत्रास्त इत्यत आह—य इति । स्वराडिव इन्द्र इव ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वयोगतः अच्युतनिष्ठालक्षणयोगात् इदानीं कुत्रास्त इति तत्राह । इदानीमिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यो ऽसाविति पुनर्निवेशित इत्यन्वयः ॥ १४—३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रामो जामदग्न्यः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५—१८ ॥

भाषा टीका ।

कोई लोग तीसरी एक वड़वा नाम वाली स्त्री भी विवस्वान् की कहते हैं उनमें संज्ञा से तीन पुत्र हुए, यम यमी और श्राद्ध-देव । अब छाया के पुत्रों को सुनो ॥ ९ ॥

एक सावर्णि नाम वाला पुत्र, दूसरी तपती नाम वाली कन्या, जो संवरण की भार्या हुई और तीसरा शनीचर हुआ और वड़वा नाम वाली तीसरी भार्या के अश्विनी कुमार हुए ॥१०॥

अब जब आठमा मन्वंतर आवेगा तब सावर्णि, मनु होंगे और हे नृप ! सावर्णि विरजस्क आदि मनु के पुत्र होंगे ॥ ११ ॥ उस मन्वंतर में सुतपस विरज अमृतप्रभ आदि देवता होंगे ॥१२॥

जो कि याचना करने पर सप्तम मन्वंतर में विष्णु को तीन पग पृथिवी देकर अष्टम मन्वंतर में श्रीविष्णु की प्रसन्नता से से प्राप्त हुए इन्द्र पद को देकर सिद्ध को प्राप्त होजायँगे ॥१३॥ जिसको प्रथम भगवान् ने बाँधा फिर प्रसन्न होकर स्वर्ग से भी अधिक सुख वाले स्थान में स्थित कर दिया और अब भी वहां स्वराट् के सदृश विराजते हैं ॥ १४ ॥

और उस सावर्णि मन्वंतर में गालव, दीप्तिमान्, राम, द्रोणपुत्र अश्वत्थामा, कृप, ऋष्यशृङ्ग, और हमारे पिता भगवान् बादरायण ॥ १५ ॥

हे राजन् ! ये ही सब अपने योग से सप्तऋषि होंगे, जो कि अब अपने २ मंडलों में स्थित हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अद्भुत इन्द्रः ॥ १९—२१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषाञ्चिन्नामान्याह—हविष्मानिति ॥ २२ ॥

विषूच्यां जातस्सन् ॥ २३ ॥

एकादशम इत्यादिरार्षः ॥ २४-२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवतारं तच्चरित्रं चाह—देवगुह्यादिति । ईश्वरो भगवान् देवगुह्यात्सरस्वत्यामवतीर्णः सार्वभौम इति प्रसिद्धो विभुः समर्थोऽतएव पुरन्दरात् सप्तममन्वन्तरस्थादिन्द्रात् स्थानमिन्द्रपदं हृत्वाऽपनीय बलये दास्यति अत्रेदमनुसन्धेयं चाक्षुषाख्ये षष्ठे मन्वन्तरे यदा दुर्वाससश्शापेन गतश्रीरिन्द्रोऽजितशरणवरणात्तत्सहायोऽमृतं प्राश्य बलिं विजित्य सश्रीकः सदेवगणस्त्रिलोकाधिपत्यं कृतवान् तदा बलिर्भार्गवैराहितबलः तमिन्द्रमुत्खाय त्रिविष्टपमधितस्थौ तदा पुनरदित्या ऽऽराधितो भगवानादित्यानामवरजो वामनोभूत्वा पदत्रययाच्ञाव्याजेन बलेस्त्रिविष्टपं गृहीत्वा इन्द्राय पुरन्दराय प्रदाय बलिमनुगृह्णन्निदमाह—

एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि ।
सावर्णेरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥

तावत्सुतलमध्यास्ते विश्वकर्मविनिर्मितम् । इति-

तदेवमनुगृहीतस्तत्प्रभृति सुतले अधिवसन्नायास्यत्यष्टमे मन्वन्तरे तदाऽवतरिष्यमाणेन सार्वभौमाख्येन भगवता पुरन्दरादपनीय दत्तेन्द्रपद इन्द्रो भविष्यति ततस्तदाधिपत्यावसाने सिद्धिमवाप्स्यतीति ॥ १७ ॥

नवममन्वन्तरषट्कमाह—नवम इति । वरुणसम्भवः वरुणस्य पुत्रः दक्षसावर्णिरिति प्रसिद्धो मनुर्नवमो भविता भविष्यति तस्य सुताः धृतकेत्वादयो भविष्यन्ति ॥ १८ ॥

पाराद्या देवगणा इन्द्रस्तु अद्भुतः इति प्रसिद्धो भविता द्युतिमत्प्रभृतयस्सप्तर्षयः भवितारः ॥ १९ ॥

एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः सचरित्रमवतारमाह—आयुष्मत इति । अम्बुधारायां भार्यायामायुष्मतः सकाशाद्भगवानवतीर्णः ऋषभ इति प्रसिद्धो भविता येन ऋषभेण संरुद्धां रक्षितां त्रिलोकीं अद्भुताख्य इन्द्रो भोक्ष्यते पालयिष्यति ॥ २० ॥

दशममन्वन्तरषट्कमाह—दशम इति । उपश्लोकस्य सुतो महान् सुगुणः ब्रह्मसावर्णिरिति प्रसिद्धो दशमो मनुर्भविता तस्य ब्रह्मसावर्णेर्मनोः सुताः भूरिषेणाद्या द्विजाः सप्तर्षयस्तु हविष्मत्प्रभृतयः ॥ २१ ॥

एतानेव कांश्चिन्निर्दिशति—हविष्मानिति । सुवासनादयो देवगणाः भवितारः सुरेश्वर इन्द्रस्तु शम्भुः भविता ॥ २२ ॥

अवतारमाह—विष्वक्सेनो विभुर्भगवान् विश्वजितो गृहे तद्भार्यायां विषूच्यां स्वांशेनावतीर्णः शम्भोरिन्द्रस्य सख्यं करिष्यति ॥ २३ ॥

एकादशमन्वन्तरषट्कमाह—मनुरिति । आत्मवान् प्रशस्तमनस्को धर्मसावर्णिरिति प्रसिद्धः एकादशो मनुर्भविष्यति एकादशम इत्यार्षं तस्य धर्मसावर्णेस्सुताः दश सत्यधर्मादयोऽनागताः भवितारः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्थानं स्वर्गम् ॥ १७-१९ ॥

अम्बुधारायां स्त्रियां येन ऋषभेण सन्त्रातोऽद्भुतो नामेन्द्रः ॥ २०—२२ ॥

शम्भोरिन्द्रस्य शान्तः शान्ताख्यः ॥ २३ ॥

अनागतो भविष्यन् ॥ २४—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अद्भुत इन्द्रः ॥ १९—२२ ॥

विषूच्यां जातः सन् ॥ २३—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अद्भुत इन्द्रः ॥ १९—२१ ॥

हविष्मत्प्रमुखानेवाह—हविष्मानिति ॥ २२ ॥

विषूच्यां मातरि जातस्सन् ॥ २३ ॥

एकादशम इत्यार्षं पदम् एकादशः ॥ २४—२८ ॥

भाषा टीका ।

देवगुह्य सरस्वती में सार्व भौम ऐसा प्रभु ईश्वर इन्द्र से स्थान हरण करके बलि को देवेंगे ॥ १७ ॥

नव में मनु दक्ष सावर्णि होंगे जिनका संभव वरुण से है, हे नृप ! भूरिकेतु दीप्तिकेतु इत्यादिक मनु के पुत्र होंगे ॥१८॥

पारामरीचि गर्भ आदिक देवता होंगे और अद्भुत नाम वाले इन्द्र होंगे. तथा द्युतिमान् इत्यादिक सप्त ऋषि होंगे ॥१९॥

आयुष्मान् से अंबुधारा में भगवान् की कला से ऋषभ होंगे । जिनकी कृपा से समृद्धि वाली त्रिलोकी को अद्भुत नाम इन्द्र भोगेगा ॥ २० ॥

हे नृप ! दशमाँ मनु उपश्लोक का पुत्र ब्रह्म सावर्णि होगा, भूरिषेण प्रभृति मनु के पुत्र होंगे इस मन्वंतर में हविष्मान्, सुकृत, सत्य, जय, मूर्त्ति इत्यादि सप्त ऋषि होंगे । और सुवासन विरुध, आदि देव होंगे तथा शंभु देवराज (इन्द्र) होंगे ॥ २१-२२ ॥

दशमें मन्वंतर में भगवान् विभु विश्वसृक् ब्राह्मण के घर में विषूची गर्भ में अंशांश से जन्म ग्रहण का विष्वक्सेन इस नाम से प्रसिद्ध होंगे और उसी देवराज (शंभुनाम वाले इन्द्र) के साथ मित्रता होगी ॥ २३ ॥

विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः ।
इन्द्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २५ ॥
आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ।
वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥
भविता रुद्रसावर्णी राजन्द्वादशमो मनुः ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २७ ॥
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो देवाश्च हरितादयः ।
ऋषयश्च तपोमूर्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥
स्वधामाख्यो हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः ।
अन्तरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः ॥ २९ ॥
मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ।
चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥
देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्मोकतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यृषयस्तदा ॥ ३१ ॥
देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ग्यारहवां मनु बडे मनस्वी धर्म सावर्णि होगा उसके सत्य धर्मादि दश पुत्र होंगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति सत्यसहसः सूनृतायाश्च सुतः सन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
दिवस्पतेरिन्द्रस्योपहर्ता सम्पादकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विहङ्गमाद्या देवगणाः तेषामधिपतिरिन्द्रस्तु ध्रुव इति प्रसिद्धो भविता सप्तर्षयस्त्वरुणादयः ॥ २५ ॥

अवतारमाह—आर्यकस्येति । आर्यकस्य भार्यायां वैधृतायां जातोऽवतीर्णः हरेरंशस्तत्र मन्वन्तरे धर्मसेतुरिति प्रसिद्धो भविता स च त्रिलोकीं धारयिष्यति रक्षिष्यति ॥ २६ ॥

हे राजन् ! द्वादशो मनुः रुद्रसावर्णिरिति प्रसिद्धो भविता तस्य सुता देवादयः ॥ २७ ॥

तत्र मन्वन्तरे ऋतधामाख्य इन्द्रः हरितादयो देवगणाः सप्तर्षयस्तु तपःप्रभृतयः ॥ २८ ॥

सुधामाख्यो हरेरंशावतारस्तस्य मनोः रुद्रसावर्णेरन्तरं साधयिष्यति स च सत्यसहस्सूनृतायाः सुतः ॥ २९ ॥

त्रयोदशो मनुर्देवसावर्णिरिति प्रसिद्धो भाव्यः भविता देवसावर्णेर्देहाज्जातास्तत्सुताः चित्रसेनादयः ॥ ३० ॥

सुकर्मादिसंज्ञकाः देवगणाः, इन्द्रस्तु दिवस्पतिरिति प्रसिद्धो भविता तथा मन्वन्तरे ऋषयः सप्त ऋषयो निर्मोकादयो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

देवहोत्रस्य भार्यायां बृहत्यां हरेरंशः संभविष्यति स च योगेश्वराख्यो देवहोत्रस्य तनयो दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपहर्ता इष्टसम्पादको भविता ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दिवस्पतिनामा ॥ ३१—३४ ॥

मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति ।
उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥
पवित्राश्चाक्षुषा देवा शुचिरिन्द्रो भविष्यति ।
अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धो मागधाद्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥
सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः ।
वितानायां महाराज ! क्रियातन्तून्वितायिता ॥ ३५ ॥
राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।
प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे मन्वन्तरानुवर्णनंनाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मनोरन्तरं मन्वन्तरमित्यर्थः सहसः पितुः ॥ २९—३१ ॥
दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपहर्त्ता उपकर्त्ता ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यसहसः सूनृतायाश्च सुतः हरेरंशोऽवतारः तस्य मनोऽन्तरं साधयिष्यति ॥ २९–३१ ॥
दिवस्पतेरिन्द्रस्योपहर्तोपकारकः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस मन्वन्तर में विहङ्गम, कामगम, निर्वाण, और सचिप्रभृति देवता होंगे. वैधृतिनामक उनके इन्द्र होंगे और अरुणादिक आदि सप्तऋषि होंगे ॥ २५ ॥
और भगवान् हरि एक अंश से वैधृता नाम की माता में आर्यक के पुत्र होंगे धर्मसेतु इसनामसे प्रसिद्ध होकर त्रिलोकी का पालन करेंगे ॥ २६ ॥
फिर बारहवें रुद्रसावर्णि नामक मनु होंगे जिनके पुत्र देववान्, उपदेव, और देवश्रेष्ठ आदि होंगे ॥ २७ ॥
और उस मन्वन्तर में ऋतधामा नाम वाले इन्द्र होंगे, तथा हरित देवता, और तपोमूर्त्ति, तपस्वी, आग्नीध्रक आदि सप्त ऋषि होंगे ॥ २८ ॥
और उस समय हरिका अंश स्वधामा नाम वाले सत्यसहा की सूनृता भार्या में उत्पन्न होकर उस मन्वन्तर को पालन करेंगे ॥ २९ ॥

तेरहवें मनु देवसावर्णि होंगे चित्रसेन विचित्रादि उनके पुत्र होंगे ॥ ३० ॥
इस मन्वन्तर में सुकर्म, सुत्राम आदि देवता होंगे दिवस्पति इन्द्र और निर्मोक तत्त्वदर्श आदिक सप्त ऋषि होंगे ॥ ३१ ॥
इस मन्वन्तर के समय भगवान् श्रीहरि बृहती के गर्भ से एक अंश से अवतार लेकर देवहोत्र के पुत्र होंगे । और योगेश्वर नाम से विख्यात होकर तात्कालिक दिवस्पति नाम के इन्द्र के कार्य साधन करेंगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्रियातन्तून् कर्मसन्ततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥
युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य युगसहस्रप्रमाणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चतुर्दशो मनुस्त्विन्द्रसावर्णिरिति प्रसिद्धः एष्यति भविष्यति तद्वीर्यजाः तत्सुता उर्वादयः ॥ ३३ ॥
देवगणास्तु पवित्रादिसंज्ञिताः इन्द्रः शुचिरिति प्रसिद्धः भविष्यति तपस्विनः सप्तर्षयो अग्न्यादयः ॥ ३४ ॥
हरिर्भगवान् सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुरिति प्रसिद्धो भविष्यति, हे महाराज ! स च बृहद्भानुर्वितानायां सत्रायणस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भार्यायां जातः क्रियातन्तून् यज्ञकर्मसन्तानान् वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥

मन्वन्तरकथनमुपसंहरति–राजन्निति । हे राजन् ! त्रिकालानुगतानि भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालानुगतानि तत्र भूतानि षट् वर्त्तमानमेकं भविष्याणि सप्त इत्येवं चतुर्दश मन्वन्तराणि ते तुभ्यं मया प्रोक्तानि एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैः कल्पः दैनं दिनात्मकः कल्पः स च युगसहस्रपरिमितः युगानां कृतादीनां साहस्रवारं पर्ययः परिवृत्तिर्यस्मिन् स तथाभूतः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रियातन्तून् क्रियासमुदायान् वितायिता विस्तारं कारयिता ॥ ३५ ॥

त्रिकालानुगतानि अतीतवर्तमानभविष्यत्संज्ञांस्त्रिकालान् अनुवर्त्तमानानीति त्रिलोकानुगतानीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ते तव मितः प्रमाणीकृतः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तपस्विनः ऋषयः ॥ ३४–३५ ॥

युगसहस्रेण पर्ययोऽन्तो यस्य सः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोदशोऽष्टमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्दशमश्चतुर्दशः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सत्रायणस्य तनयो विनतायां जातः क्रियातन्तून् कर्मसन्ततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥

युगसाहस्रेण चतुर्युगसहस्रेण पर्यायः परिवर्तः चतुर्युगसहस्रप्रमाणः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धातप्रदीपे
त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

चौदहवें मनु इन्द्रसावर्णि नामक होंगे । उरु, गम्भीर, बुद्धि, आदिक मनुके पुत्र होंगे ॥ ३३ ॥

और उस मन्वन्तर में पवित्र, चाक्षुष, देव होंगे तथा शुचिनामक इन्द्र होंगे. अग्निबाहु, शुचि, शुद्ध, मागध, प्रभृति सप्त ऋषि होंगे ॥ ३४ ॥

हे महाराज ! उसकाल में भगवान् विनता के गर्भ से अवतार धारणकर सत्रायण के पुत्र होंगे और बृहद्भानु नाम से प्रसिद्ध होकर क्रिया कलाप का विस्तार करेंगे ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! ये भूत भविष्य और वर्त्तमान कालके चतुर्दश (चौदह) मनु हमने तुमारे सामने कहे इन चतुर्दश मन्वन्तरों का एक कल्प होता है और उस कल्पका प्रमाण सहस्र युग का है ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में त्रयोदश
अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

मन्वन्तरेषु भगवन्यथा मन्वादयस्त्विमे ।
यस्मिन्कर्मणि ये येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते ! ।
इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशासनाः ॥ २ ॥
यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप ! ।
मन्वादयो जगद्यात्रां नयन्त्याभिः प्रचोदिताः ॥ ३ ॥
चतुर्युगान्ते कालेन ग्रस्ताञ्छ्रुतिगणान्यथा ।
तपसा ऋषयोऽपश्यन्यतो धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥
ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो हरिणोदिताः ।
युक्ताः सञ्चारयन्त्यद्धा स्वे स्वे काले महीं नृपाः ॥ ५ ॥
पालयन्ति प्रजापाला यावदन्तं विभागशः ।
यज्ञभागभुजो देवा ये च तत्रान्विताश्च तैः ॥ ६ ॥
इन्द्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ।
भुञ्जानः पाति लोकांस्त्रीन् कामं लोके प्रवर्षति ॥ ७ ॥
ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ।
ऋषिरूपधरः कर्मयोगं योगेशरूपधृक् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्दशे तु सर्वेषां मन्वादीनां यथायथम् ॥
पृथक्कर्माणि वर्ण्यन्ते भगवद्वशवर्तिनाम् ॥

॥ १ ॥

पुरुषेणेश्वरेण यज्ञाद्यवतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा ॥ २ ॥

तदेवाऽऽह—यज्ञादय इति ॥ ३ ॥

ऋष्यादीनां कर्माण्याह—चतुर्युगान्त इति चतुर्भिः । यतः येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः ॥ ४ ॥

उदिता उक्ताः युक्ताः संयत्ताः सन्तो महीन्धर्मं सञ्चारयन्ति मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानम्, विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण ये चान्ये द्यावापृथिव्यादयो यज्ञ कर्मणि भोक्तृत्वेनान्वितास्तैश्च सह ॥ ६–७ ॥

प्रसङ्गाद्रूपान्तरैरपि जगद्यात्राप्रवर्तनमाह—ज्ञानमिति, द्वाभ्याम् सिद्धाः सनकादयः ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः योगेशा दत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवं मन्वन्तरेषु कथितेषु प्रसङ्गान्मन्वादीनां कृत्यं पृच्छति राजा—मन्वन्तरेष्विति। हे भगवन्! मन्वन्तरेष्वमी उक्ता मन्वादयः आदिशब्दग्राह्यास्तत्पुत्रादयः पञ्चामी मन्वादयः येन यस्मिन् कर्मणि ये नियुक्ताः तत्सोऽस्मभ्यं वदस्व प्रत्येकं मन्वादीनां कृत्यं वदस्वेत्यर्थः॥ १॥

तत्र येनेति पृष्टं नियोक्तारं तावदाह मुनिः—मनव इति। हे महीपते! मन्वादयः पञ्चैते सर्वे पुरुषेणेश्वरेण यज्ञाद्यवतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्त इति तथा॥ २॥

तदेवाह—यज्ञादय इति। हे नृप! पौरुष्यः परमपुरुषस्य संबन्धिन्यस्तनवोऽवताराः या यज्ञादयः कथिताः आभिस्तनुभिः प्रचोदिता नियुक्ताः मन्वादयः जगद्यात्रां नयन्ति जगत्पोषणं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ३॥

एवं भगवदवतारो नियोक्ता मन्वादयो नियोज्याः जगद्यात्रानयनं तेषां कर्मेत्युक्तम् अथ कथं जगद्यात्रां नयन्तीत्यपेक्षायां तावदृषीणां कर्माह—चतुर्युगान्ता इति। पूर्वपूर्वमन्वन्तरावसाने कालेनाध्येतृभावयुक्तकालेन ग्रस्तान्विप्लुतान् श्रुतिगणान् पुनर्यथा वदृषयः सप्त ऋषयस्तपःप्रभावेनापश्यन् साक्षात्कृत्य प्रवर्तितवन्त इत्यर्थः। श्रुतिगणान्विशिनष्टि—यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः सनातनो धर्मोऽवबुध्यते इति शेषः॥ ४॥

मनूनां कर्माह—तत इति। ततः ऋषिभिर्यथावच्छ्रुतिगणदर्शनानन्तरं तदवबोधितं स्वं स्वप्रवर्त्यं चतुष्पादं धर्मं रिणा यज्ञादिरूपिणोदिता उक्ता नियुक्ता इत्यर्थः। सम्यतः सन्तो मनवोऽद्धा साक्षात् स्वेस्वे काले युगानुरूपं महीं मह्यां सञ्चारयन्त्युपदेशेन प्रवर्तयन्ति॥ ५॥

मनुपुत्राणां कृत्यमाह—पालयन्तीति। प्रजापालाः मनुपुत्रास्तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण वर्णाश्रमविभागेन च पालयन्ति, देवानां कर्माह—यज्ञेति। ये च ऋषिपितृभूतमनुष्याः यत्र पञ्चमहायज्ञादौ कर्मण्यन्विताः भोक्तृत्वेनान्वितास्तैस्सह देवा यज्ञभागभुजः तद्भोक्तारः॥ ६॥

इन्द्रस्य कर्माह—इन्द्र इति। भगवता यज्ञादिरूपिणा दत्तामत एवोर्जितां प्रभूतां त्रैलोक्यश्रियमनुभवंस्त्रीन् लोकान् पाति, कथं पातीत्यत्राह कामं यथेष्टं लोकेऽभिवर्षति वृष्ट्या पातीत्यर्थः॥ ७॥

अथावतारस्य कृत्यमाह—ज्ञानमिति। चशब्देन मन्वादिनियोजनं समुच्चीयते हरिर्यज्ञाद्यवताररूपः सिद्धरूपधृक् कपिलादिरूपभृत् ज्ञानं युगानुरूपं ब्रूते उपदिशति॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

यथा कथं प्रवृत्त इति शेषः ये इमे मन्वादयो येन पुरुषेण यस्मिन्कर्मणि नियुक्ताः प्रेरिता वर्तन्ते तत्सर्वम्॥ १—२॥

कोयं पुरुष इति तत्राह—यज्ञादय इति। मन्वादिकालमारभ्य तेन यज्ञनाम्ना हरिणा प्रचोदिता मन्वादयो जगद्यात्रां जगतेः स्थितिं नयन्तीत्यन्वयः, यतः श्रुतिगणेभ्यः सनातनो धर्मः सिद्धः ऋषयस्ताञ्छ्रुतिगणान् यथावत्तपसाऽपश्यन्॥ ३॥ ४॥

ततस्तदुक्तविधिना हरिणा चोक्ता मनवस्तं चतुष्पादं धर्ममद्धा संचारयन्ति॥ ५॥

प्रजापाला नृपाश्च स्वस्वकाले विभागशो यावदन्तं कर्मक्षयपर्यन्तं महीं पालयन्तीत्यन्वयः॥ ६-७॥

सिद्धस्वरूपः ज्ञानमुपदिशति ऋषिरूपधरो हरिः कर्मयोगेश्वररूपधृग्योगम्॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

१—३॥

चतुर्युगान्ते इति व्यासस्तु तान् श्रुतिगणान् व्यस्यतीति भावः॥ ४—५॥

यत्रानुकीर्तिता इति पाठः प्रायः सर्वत्र यत्रान्विताश्च तैरित्येव पाठः स्वामिसम्मतः॥ ६—९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मन्वादीनां तु कर्माणि येषां यानि भवन्त्यथ।
चतुर्दशे प्रकथ्यन्ते तेषां तानि पृथक् पृथक्॥

१॥

पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्त इति तथा॥ २॥

शासनमाह—यज्ञादय इति॥ ३॥

ऋष्यादीनां कर्माण्याह, चतुर्युगान्ते यतः येभ्यः॥ ४॥

मह्यां धर्मं सञ्चारयन्ति मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः॥ ५॥

प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति यावदन्तं मन्वन्तरावसानपर्यन्तं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण ये च देवास्ते च पालयन्ति॥ ६—७॥

मन्वादिरूपेण हरिरेव सर्वं करोतीति ज्ञापयन् मन्वादीनां षट्कमपि न नियतमित्युक्तानुक्तं संक्षेपेणाह—ज्ञानमिति द्वाभ्याम्। सिद्धाः सनकादयः योगेशा दत्तादयः॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मन्वादीनां कृत्यं वर्ण्यते—मन्वन्तरेष्विति चतुर्दशेन। इमे मन्वादयः येन नियोक्ता यस्मिन्कर्मणि यथा ये नियुक्ता भवन्ति तत्सो वदस्व॥ १॥

पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा॥ २—३॥

ऋष्यादीनां कृत्यमाह—चतुर्युगान्ते इत्यादिचतुर्भिः। यथा यथावत् अपश्यन् पश्यन्ति येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः धर्मो ज्ञायते इति शेषः॥ ४॥

उदिताः उक्ताः युक्ताः धर्मानुष्ठानयुक्ताः मह्यां धर्मं संचारयन्ति पुत्राद्युपदेशेन मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्ति॥ ५॥

प्रजापालाः मनुपुत्राः तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरं क्रमशः पुत्रपौत्रादिक्रमशः वर्णाश्रमशः कृतत्रेतादिक्रमशश्च पालयन्ति ये यस्मिन् यज्ञभागे भोक्तृत्वेनान्वितास्तैः सह देवाः यज्ञभागभुजो भवन्ति॥ ६-७॥

सर्गं प्रजेशरूपेण दस्यून्हन्यात्स्वराड्वपुः ।
कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणः ॥ ९ ॥
स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया ।
विमोहितात्मभिर्नाना दर्शनैर्न च दृश्यते ॥ १० ॥
एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
यत्र मन्वन्तराण्याहुश्चतुर्दश पुरा विदः ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसङ्गाद्रूपान्तैररपि ज्ञानादिकं हरिर्मन्वन्तरेषु ब्रूते इत्याह, ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । सिद्धस्वरूपधृक् सनकादिरूपधृक् ऋषिरूपधरः याज्ञवल्क्यादिरूपधरः योगेशरूपधृक् दत्तादिरूपधृक् ॥८॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीनायको जयति ।

राजोवाच ।

राजापरीक्षितबोले, कि—हे भगवान् ! ये मन्वादिक मन्वन्तरों में जिसकर्म में जैसे नियुक्त हुए सो आप कहिये ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच ।

श्रीशुकदेवजीबोले, कि—हेमहीपते ! मनु मनुपुत्र, मुनि, इन्द्र, और सुरगण, ये सब श्रीहरिकी आज्ञा पालन करने वाले हैं ॥ २ ॥

क्यों कि—सब मन्वन्तरों मे यज्ञ से आदि लेकर जो अवतार कहे सो राजन् ! मनुप्रभृति सब लोग उनकी आज्ञाके अनुरूप लोक यात्राको चलावै हैं ॥ ३ ॥

जैसे कि, चतुर्युगी के अन्तके अन्तमें काल ग्रस्त श्रुतिगणों ऋषि लोग तपसे देखते हुए, जिन वेदोंसे सनातन धर्म की प्रवृत्ति है ॥ ४ ॥

तहां चतुष्पाद (चार चरण वाले) धर्म को भगवदाज्ञासे बडे सावधानहोकर मनु लोग पृथिवी सञ्चार करते हैं ॥ और राजालोगभी अपने पुत्र पौत्रादि क्रमसे जब तक मन्वन्तर का अन्तआवे तब तक अपने२ कालमें उन धर्मों का पालन करते हैं तथा यज्ञ भाग भोगने वाले देव लोग और लोग भी जिन लोगों का उस कर्म में भोगने का सम्बन्धहै सब पालन करते हैं ॥ ५-६ ॥

और इन्द्र भी भगवान् की दई हुई और बढी हुई त्रिलोकी की सम्पत्ति को भोगता हुआ पालन करता है और समय२ पर यथेष्ट वर्षा करता है ॥ ७ ॥

और साक्षात् स्वयं हरि युग युग में सिद्धरूपधारण कर ज्ञान सिखाते हैं, और ऋषिरूपधारण कर्म और योगेशोंका रूप लेकर योगभी सिखाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराड्वपूराजमूर्तिः सर्वेषामभावाय भवति पृथग्विधाः गुणाः शीतोष्णादयो यस्य ॥ ९ ॥

नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिर्जनैः नानादर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृश्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति—एतत्कल्पविकल्पस्यावान्तरकल्पस्य ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रजेशरूपेण मरीच्यादिरूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराड्वपुः राजमूर्तिस्सन् तदनुप्रवेशेनेत्यर्थः । दस्यून् दुष्टसत्वान् हन्यात् पुनः कालरूपेण सर्वेषामभावाय लयाय च भवति कथम्भूतः पृथग्गुणः सृष्ट्याद्युपयुक्तगुणविशिष्टः ॥ ९ ॥

नामरूपया नामरूपभाजा मायया विमोहितानि मनांसि येषां तैरत एव नानादर्शनैः ज्ञानैकाकारेष्वात्मसु देवमनुष्यादिनानाबुद्धिं कुर्वद्भिरेभिर्जनैः केवलं स्तूयमान एव शास्त्रेण निरूप्यमाण एव न तु दृश्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य "मनवोऽस्मिन् व्यतीताः स्युः कल्पे स्वायम्भुवादयः" इति मन्वन्तरकथनार्थतया प्रस्तुतं कल्पमेवोपसंहरति— एतदिति । कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्यावान्तरकल्पस्य देवै-

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिनकल्पस्येत्यर्थः । एतच्चतुर्दशमन्वन्तरात्मकं प्रमाणं परिकीर्तितं कोऽसौ कल्पविकल्पः पुराविदः कल्पविकल्पयाथात्म्यविदः यत्र कल्पविकल्पे मन्वन्तराणि चतुर्दशाहुरूचुः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रजापतिरूपेण सर्गं करोति स्वराड्वपुः चत्रवपुः दस्यून्हन्ति पृथग्गुणः अयथार्थज्ञानजनकतमोगुणप्रवर्तकः ॥ ९ ॥

एभिर्ऋष्यादिभिः स्तूयमानो दृश्यते नामरूपरहितया अदृश्यत्वादिस्वभावविशिष्टया मायया अव्यक्तशब्दवाच्यया मोहितात्मभिः जनैः कल्पितैर्नानादर्शनैरद्वैतादिनानाविधशास्त्रैर्न दृश्यते न ज्ञायते चशब्दाद् द्वैतज्ञानेन दृश्यत इति ग्राह्यम् "अन्यमीशस्य महिमानमिति वीतशोकः" इति श्रुतेः ॥ १० ॥

उपसंहरति—एतदिति । पुराविदो यत्र यस्मिन्कल्पे चतुर्दशमन्वन्तराण्याहुस्तस्य कल्पस्यैतत्प्रमाणमुक्तं यस्मिन्नवान्तरमन्वन्तराण्याहुस्तस्य विकल्पस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितं शास्त्रान्तरे इति शेषः । इति कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्येति वा ॥ ११ ॥

इति श्री मद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जनैर्नैव दृश्यत इत्यन्वयः ॥ १० ॥

एतदिति कल्पाः ब्रह्मदिनानि तेषु ये विकल्पा नानाप्रकारास्तेषामेकस्य प्रकारस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रजेशा मरीच्यादयः स्वराजो मनुपुत्राः काला यौवनवार्द्धक्यादयः अभवाय नाशाय भवति पृथग्विधाः स्थैर्यकार्यवार्द्धिक्यपालितादयो गुणा यतः सः ॥ ९ ॥

इच्छामात्रेणैव सर्वदा सर्वं कर्तुं समर्थस्य भगवत एतावद्भिः पृथक्पृथक् प्रयासवद्भीरूपैः किमिति चेत्तत्राह, नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिः शास्त्रज्ञैर्जनैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि न्यायादिनानादर्शनैर्नैव दृश्यते इत्यर्थः । तेन तस्य लीलैव कीर्त्यते विविदिषितं त्वतिदुर्गममिति भावः ॥ १० ॥

एवं यत्र चतुर्दशमन्वन्तराण्याहुः एतत् कल्पविकल्पस्य महाकल्पावान्तरकल्पस्य नैमित्तिकस्य प्रमाणम् ॥ ११ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्दशो ऽष्टमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रजेशरूपेण मरीच्यादिरूपेण सर्गं करोति स्वराड्वपुर्नराधिपमूर्त्तिः दस्यून् हन्यात् कालरूपेण सर्वेषामभवाय प्रलयाय भवति कथंभूतः पृथग्विधा गुणाः शीतोष्णादयो यस्य सः ॥ ९ ॥

नामरूपया देवमनुष्यादिनामरूपात्मिकया मायया मोहितात्मभिर्मलिनचित्तैर्नानाकारं देहगेहादिविषयकं दर्शनं येषां तैर्बहिर्वृत्तिभिः स्तूयमानोऽपि न दृश्यते ॥ १० ॥

एतत्कल्पविकल्पस्य महाकल्पावान्तरकल्पस्य दैनं दिनस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्दशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

और प्रजापति रूपसे सृष्टि करते हैं राज रूपसे चोरों का नाश करते हैं, और पृथक् गुण शीत उष्ण आदि हैं जिस्के ऐसे कालरूपी होकर सर्व के अभाव के अर्थ होते हैं ॥ ९ ॥

नाना प्रकार नाम रूपात्मक मायासे मोहित मति लोगों को नानादर्शनवाले शास्त्रोंके द्वाराभी आप नहीं देख पडते हो ॥ १० ॥

राजन् ! यह हमने अवतार कल्पका प्रमाण कथन किया प्राचीन ज्ञाता लोग जिस्में चतुर्दश [चौदह] मन्वन्तरों को कहते हैं ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, चतुर्दश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

——○:*:○——

॥ राजोवाच ॥

बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्धरिरयाचत ।
भूतेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध तम् ॥ १ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः ।
यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बन्धनं चाप्यनागसः ॥ २ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

पराजितश्रीरसुभिश्च हापितो हीन्द्रेण राजन् ! भृगुभिः स जीवितः ।
सर्वात्मना तानभजद्भृगून्बलिः शिष्यो महात्माऽर्थनिवेदनेन ॥ ३ ॥
तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकम् ।
जिगीषमाणं विधिनाऽभिषिच्य महाऽभिषेकेण महाऽनुभावः ॥ ४ ॥
ततो रथः काञ्चनपट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्वतुरङ्गवर्णाः ।
ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादास हविर्भिरिष्टात् ॥ ५ ॥
धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यम् ।
पितामहस्तस्य ददौ च मालामम्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥ ६ ॥
एवं स विप्रार्जितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादमामन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥
अथारुह्य रथं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः ।
सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बलिं पञ्चदशे विश्वजिताऽऽचार्या अयाजयन् ॥
ततोऽसौ स्वर्गमजयद्भयाद्देवा निलिल्यिरे ॥ ० ॥
अत्रेर्यते नवाध्याय्यां यामं वामनचेष्टितम् ।
निग्रहच्छलतो यत्र बलेर्भूपानुग्रहः ॥ ० ॥

ईश्वरः स्वयं कृपणवत्कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थोभूत्वाऽपि तं कस्माद्बबन्ध ॥ १—२ ॥

तत्र तावद्बलेस्त्रिलोकीमपहर्तुं याञ्चादिच्छलनं कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनेन बलेरकाण्ड एव स्वर्गविजयक्रममाह—पराजितश्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। युद्धे पराजिता श्रीर्येन सः इन्द्रेणासुभिश्च त्याजितस्सन् भृगून् भृगोर्वंश्यान् शुक्रादीन् महात्मा उदारचित्तः अर्थानां निवेदननार्पणेन ॥ ३ ॥

त्रिणाकं स्वर्गं जेतुमिच्छन्तं विश्वजिता यागेनायाजयन् महाभिषेकेणैन्द्रेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेन ॥ ४ ॥

हर्यश्वस्येन्द्रस्य ये तुरङ्गास्तेषामिव वर्णो हरितो येषाम् ॥ ५ ॥

पुरटं सुवर्णम् तूणाविषुधी अरिक्तावक्षय्यशरौ पितामहः प्रह्लादः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥

विप्रैरर्जितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य तैरेव

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादि यस्य आमन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७ ॥

अथारुह्य रराजेति द्वयोरन्वयः सुस्रग्धरः शोभनमालाधरः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवं मन्वन्तराण्याकर्ण्य "दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम्" इति संग्रहेणोक्तं हरेर्वामनस्य चरित्रं विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा—बलेरिति द्वाभ्याम्। हरिः स्वयमीश्वरः अवाप्तसमस्तकामोभूत्वा कृपणवत्कस्माद्धेतोः बलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयमयाचत लब्धार्थोऽपि याच्ञया लब्धपदत्रयोपि कस्माद्धेतोस्तम् बलिं बबन्ध ॥ १ ॥

एतद्याच्ञाबन्धनादिकं हरेः कर्म वेदितुमिच्छामो वयमत्रैतच्छ्रवणे नाऽस्माकं परमधिकं कौतूहलं वर्तते एतच्छब्दनिर्दिष्टमाह—पूर्णस्यावाप्तसमस्तकामस्य यज्ञेश्वरस्य भगवतः कर्तरि षष्ठी यज्ञेश्वरेणानागसो निरपराधिनो बलेः बन्धनं चकारायाचनञ्च ॥ २ ॥

इत्येतदेवमापृष्टः सविस्तरं तच्चरित्रमाह मुनिर्नवभिरध्यायैः— तत्रतावद्बलेस्त्रिलोकीमपहर्तुमुपायान्तरमपश्यन् याच्ञां कृतवानिति वक्तुन्तावद्बलेः गुरुसेवाबलेन स्वर्गप्राप्तिक्रममाह—पराजितश्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। हे राजन्! इन्द्रेण देवासुरे युद्धे पराजिता गृहीता श्रीराज्यलक्ष्मीर्यस्य सः असुभिः प्राणैश्च हापितः त्याजितः पुनर्भृगुभिर्भृग्वादिभिर्जीवितः जीवनं प्रापितो भृगूणां शिष्यो बलिर्वैरोचनिः तान् भृगूनेव सर्वात्मना करणत्रयैक्येन महात्मा उदारमना अर्थनिवेदनेन धनसमर्पणेन न केवलं शुष्कभक्त्येत्यर्थः। चाभजदाराधितवान् ॥ ३ ॥

तं भजन्तं त्रिणाकं स्वर्गं जेतुम् इच्छन्तं बलिं महानुभावाः ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणास्सन्तः विश्वजिता यागेनायाजयन् किं कृत्वा? महाभिषेकेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेनाभिषिच्य ॥ ४ ॥

ततो विश्वजिद्यागे हविर्भिरिष्टाद्धुताशनाद्रथादय आसन् तत्र तावत्काञ्चनपरिकरबद्धो रथः आविर्बभूव ततो हर्यश्वस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणामिव वर्णो हरितो येषां ते हया उद्बभूवुस्ततः सिंहेन विराजमानो ध्वजः ॥ ५ ॥

ततः पुरटोपनद्धं काञ्चनपरिकरबद्धं धनुररिक्तावक्षयौ तूणौ इषुधी दिव्यं कवचञ्चासन् पितामहः प्रह्लादः तस्य बलेः सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षया षष्ठी तस्मै अम्लानानि पद्मानि यस्यां तां मालां ददौ शुक्रः जलजं शङ्खं ददौ इत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥

एवं भृगुभिर्विप्रैरर्जितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य स बलिस्तैर्विप्रैः कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य तादृशोऽथ विप्रान् परिक्रम्य तेभ्यः कृतः प्रणामो येन सः प्रह्लादमामन्त्र्य पृष्ट्वा तस्मै नमश्चकार ॥ ७ ॥

अथ भृगुभिर्दत्तं दिव्यमनर्घं रथमारुह्य स बलिः रराजेत्यन्वयः। कथम्भूतः? स्रग्धरः मालाधरः सुसन्नद्धः कवचित्वात् धन्वी धनुर्द्धरः धृत इषुधिर्येन सः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

लब्धार्थः स्वीकृतत्रैलोक्यः ॥ १ ॥

पूर्णस्य ईश्वरस्य याच्ञा अनागसो बलेर्बन्धनं यत् एतत् ॥ २ ॥

असुभिः प्राणैर्हापितो विजितः स्वार्थनिवेदनेन सर्वस्वसमर्पणेन अभीष्टार्थविज्ञापनेन वा तान् भृगून् सर्वात्मना अभजत् ॥ ३ ॥

विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणात्मना यागेन महाभिषेकेण मन्त्रपूतस्नानविशेषेण ॥ ४ ॥

हर्यश्वस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणां वर्णौ येषां ते तथा इन्द्राश्ववर्णसदृशवर्णा इत्यर्थः। इद्धाद्दीप्तात् ॥ ५ ॥

पुरटोपनद्धं सुवर्णबद्धम् अरिक्तौ बाणैरशून्यौ अक्षसायकाविल्यर्थः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥

योधनार्थो युद्धसाधनं विप्रादृभृगोः ॥ ७ ॥

स्रग्धरो मालाधरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

बलिर्लब्धरथाश्वादिः कृताद्विश्वजितो मखात्।
स्वर्गं गतः पुरा निन्युरिति पञ्चदशे कथा॥

॥ १—२ ॥

युद्धे देवैः पराजिता श्रीर्यस्य सः हापितस्त्याजितः महात्मा उदारचित्तः अर्थानां समर्पणेन ॥ ३ ॥

विश्वजिता यज्ञेन ॥ ४ ॥

हर्यश्वस्येन्द्रस्य तुरङ्गाणामिव वर्णो हरितो येषां ते ॥ ५ ॥

पितामहः प्रह्लादः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥

विप्रैरर्जिताः सम्पादिता योधनार्था युद्धार्थकवस्तूनि यस्य सः आमन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पञ्चदशे पराजितस्यापि बलेर्गुरुप्रसादतो जयो वामनावतारचरितप्रश्नप्रसङ्गतो वर्ण्यते—ईश्वरः स्वयं कृपणवत् बलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयं कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थोभूत्वापि तं कस्माद्बबन्ध ॥ १ ॥ २ ॥

युद्धे इन्द्रेण पराजिता श्रीर्यस्य सः असुभिश्च हापितस्त्याजितः स भृगुभिर्भृगुवंश्यैः शुक्रादिभिर्जीवितस्सन् तान् भृगून् अर्थानां निवेदनेन अभजत् ॥ ३ ॥

हेमाङ्गदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाट् ॥ ९ ॥
तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः ।
पिबद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥ १० ॥
वृतो विकर्षन्महतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः ।
ययाविन्द्रपुरीं स्वृद्धां कम्पयन्निव रोदसी ॥ ११ ॥
रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नन्दनादिभिः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥
प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरद्रुमैः ।
हंससारसचक्राह्वकारण्डवकुलाकुलाः ।
नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिणाकं स्वर्गं जिगीषमाणं तं बलिं विश्वजिता यागेन अयाजयन् हर्यश्वतुरङ्गाणामिन्द्राश्वानामिव वर्णो येषां ते ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरटोपनद्धं स्वर्णमयवस्त्रावेष्टितम् अरिक्तावक्षयशरौ पितामहः प्रह्लादः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥

विप्रैरर्जितः सम्पादितः योधनार्थः युद्धपरिकरो यस्य सः विप्रैः कल्पितं सम्पादितं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य स अथ विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य तेभ्यः कृतः प्रणामो येन सः प्रह्लादं प्रदक्षिणीकृत्य तस्मै नमश्चकार तान् सर्वानामन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७ ॥

अथ रथमारुह्य रराजेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्राणजीवनो जयति ।

राजोवाच ।

राजा परीक्षित बोले, कि—श्रीहरि सर्वेश्वर भी होकर कृपण के तरह बलि महाराज से क्यों तीन पग पृथिवी मागते हुए ? और उसका राज पाट सब लेकर भी उसको क्यों बांधते हुए ॥ १ ॥

हे महाराज ! इस बातको हम अवश्य जानने की इच्छा करते हैं, कि—सर्वेश्वर सर्व कामों से परिपूर्ण की याचना, और निरपराधी को बांधना ऐसा क्यों किया ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हे राजन् ! इन्द्रने बलीका पराजय भी किया और प्राणों से हीन कर छोडदिया, फिर भृगुवंशी ब्राह्मणो ने उसको जिवाया, तब हे तात ! उस उनके शिष्य महात्मा- बलिने भी भृगुवंशी ब्राह्मणों के सर्वार्थ निवेदन कर के सर्व प्रकारसे भजन किया ॥ ३ ॥

तबतो महा प्रभाव वाले भृगुवंशी ब्राह्मण लोग, प्रसन्न होकर स्वर्ग के जिताने की इच्छा कर महाभिषेक से अभिषेक कराकर विश्वजित यागसे यजन कराते हुए ॥ ४ ॥

तदनन्तर अग्नि मे हविषसे सजा हुआ रथ, और सूर्यके घोडाओं के सदशरङ्गवाले घोडा, और सिंह के चिन्ह कीध्व जा, ये सब निकाले ॥ ५ ॥

और सुवर्णसे मढा हुआ दिव्य धनुष, और बाणोंसे भरे हुए दो तरकस तथा एक दिव्य कवच भी निकाला। और उस समय बलिको प्रह्लादजीने अम्लान पुष्पों की माला दीनी, और कुलाचार्य श्रीशुक्रजीने विजयशङ्ख दिया ॥ ६ ॥

इस प्रकार ब्राह्मणो देई संग्रामकी सामग्री जिसको और ब्राह्मणोंकी दक्षिणा देकर प्रणामकरके प्रह्लादजीसे आज्ञा लेकर नमस्कार करता हुआ ॥ ७ ॥

तिसके पीछें भृगुलोगों ने दिये हुए दिव्य रथपर बैठकर वह महारथी सुन्दर माला को धारण किये धनुष खड्ग और तरकस को लगाकर कटिबद्ध हो गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हेमाङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य धिष्ण्यस्थः भवने प्रज्वलितः कुण्डस्थ आहवनीय इवेति वा ॥ ९ ॥

तुल्यमैश्वर्यं बलं च श्रीश्च येषां तैर्दैत्ययूथपैर्वृतो ययाविति अग्रेऽन्वयः परिधीन् दिशः ॥ १० ॥

स्वृद्धामतिसमृद्धाम् ॥ ११ ॥

धिक् प्रारब्धसुखं तथाविधां पुरीमकस्मादेव परित्यज्य इन्द्रादयः

आकाशगङ्गया देव्या वृतां परिखभूतया ।
प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥
रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ।
जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मिताम् ॥ १५
सभाचत्वररथ्याढ्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् ।
शृङ्गाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

पलायिता इति वैराग्यार्थमिन्द्रपुरीमनुवर्णयति—रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । उपवनानि फलप्रधानानिनिकटस्थानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा तै रम्याम् कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु गायन्तो मत्ता मधुव्रता येषु ॥ १२ ॥

प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरद्रुमा येषु तैः यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलैराकुलाः व्याप्ता नलिन्यः सरांसि यत्र येषु सन्ति तैरुपवनोद्यानैः रम्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥

किञ्च परिखभूतया आकाशगङ्गया वृताम् प्राकारेण सौवर्णेन च वृताम् अट्टालाः प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरवान्तरैः स्फटिकमयैर्गोपुरैश्च पुरद्वारैर्जुष्टाम् विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्याम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि चत्वराण्यङ्गणानि रथ्या उपमार्गास्तैराढ्यां सम्पन्नाम् न्यर्बुदं दशकोटयस्तैर्गणनीयैरनन्तैर्विमानैर्युताम् वज्रविद्रुममय्यो वेद्यो येषु तैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हेमाङ्गदाढ्यौ लसन्तौ बाहू यस्य स्फुरती मकरकुण्डले यस्य तथाभूतो रथमारूढो रराज, क इव ? धिष्ण्यस्थः वने प्रज्वलितः हव्यवाडग्निरिव कुण्डस्थ आहवनीय इवेति वा ॥ ९ ॥

दैत्ययूथपैर्वृतः स्पृद्धामिन्द्रपुरीं ययौ इत्यन्वयः । कथम्भूतैः ? तुल्यमैश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैः सयूथैः ससैन्यैः दृग्भिः समन्तात् खं पिबद्भिरिव परिधीन् दिशो दहद्भिरिव स्थितैः ॥ १० ॥

कथम्भूतस्सन् ? विभुस्समर्थः महतीमासुरीं ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् प्रस्थापयन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ कम्पयन्निव ॥११॥

समृद्धिमेव दर्शयितुमिन्द्रपुरीं वर्णयति—रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । श्रीमद्भिः फलपुष्पादिसमृद्धिमद्भिर्नन्दनादिभिरुपवनैरुद्यानवनैश्च रम्यां तत्रोपवनानि फलप्रधानानि निकटस्थानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा कथम्भूतैः कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु गायन्तो मधुना मत्ता मधुव्रता येषु तैः ॥१२॥

प्रवालादीनाम् उरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरद्रुमा येषु तैः यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलैराकुला व्याप्ताः नलिन्यः सरांसि यत्र येषु तैरुपवनोद्यानैः रम्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥

किञ्च परिखाभूतया देव्या देवस्य त्रिविक्रमस्य पादाङ्गुष्ठजया आकाशगङ्गया प्राकारेण च जुष्टामित्यन्वयः । कथंभूतेन ? अग्निरिव वर्णो यस्य तेन सुवर्णमयेनेति भावः । अट्टालाः प्रकारोपरिरचितानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन उन्नतेन चेति ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैः अवान्तरद्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां विभक्ताः प्रपथा राजमार्गाः यस्यां विश्वकर्मणा विनिर्मिताम् ॥ १५ ॥

सभादिभिराढ्यां सुन्दरां सम्पन्नां वा तत्र सभा आवेशस्थानानि चत्वराण्यङ्गणानि रथ्याः उपमार्गाः न्यर्बुदं दशकोटयः ताभिर्गणनीयैरनन्तैर्विमानैर्युतां वज्रविद्रुममय्यो वेद्यो वेदिका येषु तैः शृङ्गाटकैः चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धिष्ण्यस्थ आहवनीयाग्निस्थाने स्थितः हव्यवाडग्निः ॥९-१३॥

यत्रेन्द्रपुर्यां यत्र नलिनीषु परिखभूतया दीर्घिकावद्वर्तमानया ॥ १४ ॥

पट्टमुपरिबन्धः ॥ १५ ॥

न्यर्बुदैरित्युपलक्षणम् अनेकैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तुल्यैश्वर्य इत्यादि त्रयोदशकं तत्र नार्थं अर्चिभिरिति प्लुतत्वाद्युत्वाभावः यामिति मानिन इत्याद्य ऐहिका एव ज्ञेयाः ॥ १०—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दैत्ययूथपैर्वृतस्सन्निन्द्रपुरीं ययाविति त्रितयेनान्वयः परिधीन् दिशः ॥ १०—१२ ॥

यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामा विरजवाससः ।
भ्राजन्ते रूपवन्नार्यो ह्यर्चिर्भिरिव वह्नयः ॥ १७ ॥
सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगन्धिकस्रजाम् ।
यत्रामोदमुपादाय मार्ग आवाति मारुतः ॥ १८ ॥
हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनाऽगुरुगन्धिना ।
पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरद्रुमा येषु तैः यत्र नन्दनादिषु वनेषु नलिन्यः सन्ति यासु नलिनीषु प्रमदाः स्त्रियः ॥ १३ ॥

पुरीं विशिनष्टि—आकाशेत्यादि । परिखभूतया परिखारूपया॥ १४॥

गोपुरं पुरद्वारं विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ताम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि चत्वराण्यङ्गणानि रथ्या उपमार्गाः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैः ॥ १६ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेमाङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य सः धिष्ण्यस्थः कुण्डस्थ पावक इव ॥ ९ ॥

स्वयूथैः स्वभृत्यैर्दैत्ययूथपैश्च वृतः इन्द्रपुरीं ययाविति द्वयो रन्वयः तुल्यमैश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैः ॥ १० ॥

स्वृद्धां सुष्ठु ऋद्धां समृद्धाम् ॥ ११ ॥

एवं समृद्धियुतापि पुरी सुखदा नेति वैराग्यार्थं समृद्धिमेव दर्शयितुं पुरीं वर्णयति । रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु तैः गायन्तो मत्ता मधुव्रता भ्रमरा येषु तैः नन्दनादिभिः उपवनैर्निकटस्थैः उद्यानैर्दूरस्थैः रम्याम्॥ १२॥

प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां तेऽमरद्रुमा येषु तैः यत्र यासु सुरसेविताः सुरप्रियाः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलैराकुलाः व्याप्ताः नलिन्यः सरस्यो यत्र येषु सन्ति तै र्नन्दनादिभिः रम्यामिति पूर्वेणैवान्वयः ॥ १३ ॥

परिखभूतया परिखाभूतया ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैर्गृहद्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ताम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि चत्वराण्यङ्गणानि रथ्या उपमार्गास्तैराढ्यां सम्पन्नाम् वज्रादिमया वेदयो येषु तैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैर्युक्ताम् ॥ १६ ॥

———

भाषाटीका ।

कानों में स्फुरायमान मकराकृत कुण्डलों को पहिने हुए रथके ऊपर बैठा हुआ इस प्रकार शोभा देता हुआ कि जैसे अग्निशाला में अग्नि दहकती हो ॥ ९ ॥

तुल्य ऐश्वर्य बल और शोभावाले यूथप लोगों को तथा दृष्टिसे जानों आकाश को पीकांयस और दिशाओं को जला देवग ऐसे भयङ्कर दैत्य यूथप लोगों को साथ लेकर ॥ १० ॥

बड़ी भारी आसुरी सेना को खींचता हुआ सब सम्पत्ति से समृद्ध इन्द्रपुरी को पृथिवी आकाशको कम्पाता हुआसा गया ॥ १२ ॥

जिन बगीचाओं में नवीन फल पुष्पों के भारों से झुकी हुई शाखा वाले सुरद्रुमों से और हंस सार स चकोर कारण्डव आदि पक्षियों के समूहों से विकसित कमल वाली छोटी२ तलाई शोभा देरही है जिन में देवसे वित प्रमदा जान विहार पूर्वक क्रीडा कर रहीं हैं ॥ १३ ॥

और आकाशमें जिस इन्द्रपुरी के चारो तरफ श्रीगंगाजी परिखा (खाई) हो रही है, और अग्नि सदृश वर्ण वाला सुवर्ण का जिसके चारों तरफ प्रकार [परकोटा है ॥ १४ ॥

और उसमें जोद्वार हैं तिनमें उत्तम काम वाले सुवर्ण के किवाट जडे हैं और स्फटिक मणिके जिसमें गोपुर हैं। भीतर सुन्दर विभागवाली वीथी और राजमार्ग से शुसोभित है, और जिस पुरी को साक्षात् विश्वकर्माने निर्माण करी है ॥ १५ ॥

और जामें सभामे चौकि औ वीथी अरतग शोभित हो रही है और न्यर्बुदों [दशकोटिका एक न्यर्बुद होता है] विमानों से विभूषित है और जिसपुरी में मणि मय चौराहे जिनमें बीच२ में हीरा और मूगाओं के चोंतरे बने हुए हैं ॥ १६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नित्यं वयस्तारुण्यं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः रूपवन्नार्यः स्वलङ्कृताः स्त्रियः यत्र यस्यां भ्राजन्ते ॥ १७ ॥

सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकस्रजामामोदम् ॥ १८ ॥

मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृताम् ।
शिखण्डिपारावतभृङ्गनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमङ्गलाम् ॥ २० ॥
मृदङ्गशङ्खाऽऽनकदुन्दुभिस्वनैः सतालवीणामुरजर्ष्टिवेणुभिः ।
नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २१ ॥
यां न व्रजन्त्यधर्मिष्ठाः खला भूतद्रुहः शठाः ।
मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीना व्रजन्ति यत् ॥ २२ ॥
तां देवधानीं स वरूथिनीपतिर्बहिः समन्ताद्रुरुधे पृतन्यया ।
आचार्यदत्तं जलजं महास्वनं दध्मौ प्रयुञ्जन्भयमिन्द्रयोषिताम् ॥ २३ ॥
मघवांस्तमभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् ।
सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हेमगवाक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन सुरप्रिया अप्सरसः ॥१९॥

मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च ध्वजैर्नानापताका-युक्ताभिर्वलभीभिश्च विमानानां पुरो भागैरावृतां व्याप्ताम् वैमानिक-स्त्रीणां कलगीतैर्मङ्गलाम् ॥ २० ॥

उपदेवानां गन्धर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमाम् जिता प्रभा साक्षाद्दीप्त्यधिष्ठात्री देवता यथा ताम् अन्यैरजितप्रभामिति वा पाठान्तरे जिता ग्रहाः सूर्यादयो यया ॥ २१ ॥

यत् याम् ॥ २२ ॥

पृतन्यया सेनया ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नित्यं वयस्तारुण्यं रूपं सौकुमार्यं च यासां ताः श्यामाः यौवन मध्यस्थाश्च विरजं निर्मलं वासो यासां ताः रूपवत्यः नार्यः स्त्रियः आर्चिर्भिः शिखाभिर्वह्नय इव यत्र यस्यां राजन्ते ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्र यस्यां सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिक-स्रजामामोदमुपादाय मारुतो हेमगवाक्षेभ्यो विनिर्गच्छता धूपेना-गरुसुगन्धिना सह मार्गे वहति ताम् ॥ १८ ॥

यस्यां मार्गे पाण्डुरेण पटेन प्रतिच्छन्ने मार्गे सुरस्त्रियो-ऽप्सरसः यान्ति सञ्चरन्ति ताम् ॥ १९ ॥

मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च नानाविधानां पता-कानामावलिभिश्च विराजितां शिखण्ड्यादिभिर्नादितां वैमानिक-स्त्रीणां मधुरगीतैर्मण्डिताम् ॥ २० ॥

मृदङ्गादीनां स्वनैः तालादिध्वनिसहितैर्नृत्यैः सवाद्यैरुप देवानां गन्धर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमां स्वप्रभया जिता प्रभा साक्षाद्दिव्यगीताद्यधिष्ठात्री देवता यया 'तामन्यैरजितप्रभाम्' इति वा पाठान्तरे जिता ग्रहाः सूर्यादयो यया ताम् ॥ २१ ॥

यत् यां सामान्ये नपुंसकम् अधर्मिष्ठादयो न व्रजन्ति इतः प्रेत्य न प्राप्नुवन्ति खला दुरात्मानः शठाः मूर्खाः मानिनोऽहङ्कारिणः लुब्धाः वञ्चकाः ॥ २२ ॥

तामेवम्भूतां देवधानीममरावतीं बहिः समन्ताद्वरूथिन्याः सेनायाः पतिः स बलिः पृतन्यया सेनया रुरुधे तत इन्द्र-योषितां भयमुत्पादयन्नाचार्येण शुक्रेण दत्तं महास्वनं शङ्खं दध्मौ ॥ २३ ॥

मघवानिन्द्रस्तं बलेः परममधिकम् उद्योगं ज्ञात्वा सर्वैः देवानां गणैरुपेतो बृहस्पतिमित्थम् उवाच ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शृङ्गाटकैश्चत्वरमण्डपैः वज्ररत्नविद्रुमखचितवेदिभिः श्यामाः षोडशवर्षाः ॥ १७ ॥

सौगन्धिकैः स्थलचम्पकैः रचिताः स्रजः तासामामोदं परि-मलमुपादाय ॥ १८ ॥

जालाक्षं गवाक्षम् ॥ १९ ॥ २० ॥

जितसूर्यादिग्रहाम् ॥ २१ ॥

एभिरधर्मादिभिः ॥ २२ ॥

पृतन्यया पृतनया ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शीतकाले भवन्त्युष्णा उष्णकाले तु शीतलाः ।
स्तनौ सुकठिनौ यासां ताः श्यामाः परिकीर्तिताः ॥
१७—१८ ॥

हेममयेभ्यो जालाक्षेभ्यो गवाक्षेभ्यः सुरप्रिया अप्सरसः ॥१९॥

मुक्तामयैर्वितानैश्चन्द्रातपैः मणिहेममयैः केतुभिर्ध्वजैः पता-कापङ्क्तिभिर्वलभीभिर्मिरट्टोपरिवर्तिगृहैः ॥ २०—२१ ॥

भगवन्नुद्यमो भूयान्बलेर्नः पूर्ववैरिणः ।
अविषह्यमिमं मन्ये केनासीत्तेजसोर्जितः ॥ २५ ॥
नैनं कश्चित्कुतो वापि प्रतिव्योढुमधीश्वरः ।
पिबन्निव मुखेनेदं लिहन्निव दिशो दश ।
दहन्निव दिशो दृग्भिः संवर्ताग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥
ब्रूहि कारणमेतस्य दुर्धर्षत्वस्य मद्रिपोः ।
ओजः सहो बलं तेजो यत एतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥
गुरुरुवाच ।
जानामि मघवञ्छत्रोरुन्नतेरस्य कारणम् ।
शिष्यायोपभृतं तेजो भृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जितप्रभा साक्षाद्दीप्त्यधिष्ठात्री देवतापि यया तां जितप्राद्या मिति पाठे जितसूर्यादिकाम् ॥ २१ ॥

दुर्भिः खलत्वादिभिः ॥ २२ ॥

पृतन्यया सेनया ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र यस्यां नित्यं स्थिरं वयस्तारुण्यं रूपं च येषां ते पुरुषाः याः श्यामास्तरुण्यः रूपवन्नार्यः रूपवत्यो नार्यस्ताभिरर्चिर्भिः शिखाभिर्वह्नय इव भ्राजन्ते इत्यन्वयः पुरुषादि पदाध्याहाराभावे रूपादि पुनरुक्तिः अर्चिर्भिरिति दृष्टान्तवैषम्यं च स्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

हेममयेभ्यो जालाक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन प्रतिच्छन्नमार्गे यस्यामिति शेषः सुरप्रियाः सुरैः सहिताः प्रियाः सुरभार्याः यान्ति॥१९॥

मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च नानापताकायुक्ताभिर्वलभीभिर्गृहचूडाभिर्युतां व्याप्ताम् ॥ २० ॥

स्वप्रभया जिताप्रभा सूर्यादिदीप्तिर्यया ताम् ॥ २१ ॥

यत्र येभिर्हीनास्ते व्रजन्ति ॥ २२ ॥

प्रतन्यया सेनया ॥ २३ ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जहां पर नित्य नूतन अवस्था और स्वरूप वाली षोडश वर्ष की निर्मल वस्त्र धारण किये रूपवती स्त्रियें अग्नि की ज्योति के सदृश शोभती हैं ॥ १७ ॥

देवाङ्गनाओं के केशों से गिरी हुई सुगन्धित मालाओं के आमोद (अति सुगन्ध) को लेकर जहाँ मार्गों में पवन बहता है ॥ १८ ॥

और जहाँ पर सुवर्ण के गवाक्षों (गोखाओं) से निकलने वाले और सुन्दर सुगन्धवाली अगर चन्दन की धूप के पाण्डुर वर्ण के धूम से आच्छादित (ढकी हुई) सुरस्त्रियें मार्गों में सञ्चार करती हैं ॥ १९ ॥

फिर वह पुरी कैसी है, कि-जिस में मोतियों के जाल के चँदेवा तनें हैं नानाप्रकार के मणि और सुवर्ण के काम वाले अटा अटारियों पर ध्वजा पताका पहराय रही हैं ॥ २० ॥

और मृदङ्ग, शङ्ख, आनक, दुन्दुभि, करताल, वीणा, मुरज, ऋष्टि, वेणु, इत्यादि वाद्यों [बाजों] के शब्द, और नृत्य तथा उपदेव लोगों के गीत से वह पुरी बहुत ही मन को देमान वाली है ॥ २१ ॥

जिस पुरी को अधर्मिष्ठ, खल, भूतद्रोही, शठ, मानी, कामी, लोभी ऐसे लोग नहीं जा सके हैं और इन दोषों से रहित पुरुष जिसको प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

ऐसी देवताओं की राजधानी उस इन्द्र पुरी को बड़ी भारी सेना के स्वामी उस बली ने बाहर चारों तरफ से सेना से घेरलीनी और इन्द्र के रनिवास में भय जनाने के लिये बलिने शुक्राचार्य्य के दिये हुए बडे शब्द वाले शङ्ख को बजाया ॥ २३ ॥

इन्द्र भी इस प्रकार बलिका परम उद्यम जानकर सब देवगणों को साथ ले गुरु के समीप जाकर इस वाक्यको बोलतेहुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

केन हेतुनैवन्तेजसोर्जित आसीत् ॥ २५ ॥

प्रतिव्योढुमपाकर्तुम् ॥ २६ ॥

यतः कारणादेतस्य ओज आदि यत ओज आदेः एतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥

भवद्विधो भवान्वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम् ।
नाऽस्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतान्तस्य यथा जनाः ॥ २९ ॥
तस्मान्निलयमुत्सृज्य यूयं सर्वे त्रिविष्टपम् ।
यात कालं प्रतीक्षन्तो यतः शत्रोर्विपर्ययः ॥ ३० ॥
एष विप्रबलोदर्कः सम्प्रत्यूर्जितविक्रमः ।
तेषामेवापमानेन साऽनुबन्धो विनङ्क्ष्यति ॥ ३१ ॥
एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थाऽनुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपभृतं सञ्चितम् ॥ २८—२९ ॥

तत्रोचितं मन्त्रमाह—तस्माद्यूयं त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात यतः कालात् ॥ ३० ॥

केनाऽस्य विपर्ययः स्यादित्यत आह—एष इति । विप्राणां बलेन उदर्कं उत्तरोत्तरमाधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रितोऽर्थः कार्यं येषां ते निलयं जग्मुः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—भगवन्निति सर्वैस्त्रिभिः । हे भगवन् ! पूर्ववैरिणो देवासुरे युद्धे पराजितस्य बलेरधुनाऽयं महानुद्यमः इममुद्यमं सोढुमशक्यं मन्ये केन हेतुना अयं तेजसोर्जित आसीत् ॥ २५ ॥

एवं बलिं कोपि पुमान् केनाप्युपायेनापाकर्तुं न प्रभुः अयं मुखेनेदं जगत्पिबन्निव दश दिशो लिहन्निव उत्थितः प्रलयाग्निरिव दृग्भिर्नभो दहन्निवास्ते ॥ २६ ॥

मम शत्रोर्बलेः दुर्धर्षत्वस्यैतस्य कारणं ब्रूहि यतः कारणादोज आदिस्तत्प्रयुक्तः समुद्यमश्चेत्येतदासीत् तत्रौजः इन्द्रियबलं सहः उत्साहो मानसं बलं दैहिकम् ॥ २७ ॥

एवं विज्ञापित आह गुरुः—जानामीति । हे मघवन् ! अस्य त्वच्छत्रोर्बलेरौन्नत्यकारणमहं जानामि, किं तत् ? यद्ब्रह्मवादिभिः शुक्रादिभिः शिष्याय बलये उपभृतमाहितं तेज इत्येतत् ॥ २८ ॥

अतो भगवन्तं विनाऽन्यः कश्चिद्भवाद्विधः साक्षाद्भवान्वाऽस्य सम्मुखे क्षणमपि स्थातुं न शक्नोति ॥ २९ ॥

मन्त्रमाह—तस्मादिति । तस्माज्जेतुमशक्यत्वात्सर्वे यूयं त्रिविष्टपं त्यक्त्वा निलयमदर्शनं यात गच्छत, कथम्भूताः ? यतः येन कालेन शत्रोः पराजयो नौन्नत्यं वा भविष्यति तं कालं प्रतीक्षमाणाः सन्तः ॥ ३० ॥

कोसौ कालस्तत्राह—अयमधुना विप्राणां बलेनोदर्कं उत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य ऊर्जितः बलीभूतः विक्रमो यस्य तादृश आस्ते स पुनस्तेषां विप्राणामेवापमानेन हेतुना सानुबन्धः ससमृद्धिर्विनंक्ष्यति तं कालं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवमित्थमर्थानुदर्शिना तत्तत्कालोचितकर्तव्यप्रयोजनाभिज्ञेन बृहस्पतिना सम्यगालोचिताः गीर्वाणाः सुरास्त्रिविष्टपं त्यक्त्वा कामरूपिणस्सन्तः जग्मुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असौ बलिस्तेजसा केन ब्रह्मणा समः केन केनापीति वा ॥ २५ ॥

प्रतिवोढुं प्रतियोद्धुं वारयितुं वा इदञ्जगद्यतः ॥ २६ ॥

ओज आदय एष समुद्यमश्च यतः मद्रिपोः एतस्य दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २७ ॥

गुरुभिर्भृगुभिर्यतः कारणात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्रीणि विष्टपानि महरादिस्थानानि यस्मिन् तत्तथा ॥ ३० ॥

एष बलिर्विप्राणां बललक्षणमुत्तरफलं यस्य स तथा कुत इति तत्राह—सम्प्रतीति ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषामेवापमानेनेति । यद्यपि भगवत पक्षपातेन व्यवहारिकगुरूणां वचनातिक्रमरूपोऽवमानो न दोषावहः गुरुर्न स स्यादित्याद्युक्तेः तथाप्येवं केवलमनेन व्यवहारदृष्ट्यैवोक्तं तादृशतत्पक्षपातस्तु तद्विधानामयोग्यं व्यवहारसुखाभिधदुःखमञ्जसा परित्यज्य भगवद्भक्तिमयपरमसुखं दत्त्वा परमगुणायैव सम्पद्यते स्म तथैव स्वयं तेनैव विभावितं यच्चदर्शितं च पञ्चमस्कन्धे नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो यो साविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत इत्यादिना यत्र भगवानपि द्वारपालायिततया परमवशो जातः कियद्वा स्वर्गराज्यं यत्रैवानुषङ्गिकतया स्वर्गाधिकं पातालराज्यं मन्वन्तरान्तरे तदैन्द्रयञ्चेति ॥ ३१ ॥ ३६ ॥

देवेष्वथ निलीनेषु बलिर्वैरोचनः पुरीम् ।
देवधानीमधिष्ठाय वशं निन्ये जगत्त्रयम् ॥ ३३ ॥
तं विश्वजयिनं शिष्यं भृगवः शिष्यवत्सलाः ।
शतेन हयमेधानामनुव्रतमयाजयन् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इमम् उद्यमं बलिं वा आसीत् अभूत् ॥ २५ ॥

प्रतिव्योढुं युद्धादिभिः प्रतिकर्तुं यतः पितामिवाऽयं बलिः ॥२६॥

यतः कारणात् ओज आदि यतश्च ओज आदेरेतस्य समुद्यमः ॥ २७ ॥

शिष्याय श्रद्धाभक्त्यतिशयेन स्वसर्वस्वोपहारकाय बलये तेजः स्वीयेनैव उपभृतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः । तस्मादिदं न बलेस्तेजः किन्तु ब्रह्मतेज एवातः भवद्भिर्दुर्वारमिति भावः तेन तेभ्यो भृगुभ्यो न न्यूना वयमपि तथैव श्रद्धाभक्त्यादिना त्वया प्रसादिता वयमविष्याम तदा संप्रति त्वमप्यस्य तेजसा परिपूर्णं इमं बलिमजेष्य एवेत्युपालम्भोऽनुध्वनितः ॥ २८ ॥

योद्धुमनेनाधुना निर्गच्छामि न वेति चेद्त आह—भवद्विध इति ॥ २९ ॥

एतत्समयोचितं मन्त्रं ब्रूहीति चेद्त आह–तस्मादिति । यतः कालात् शत्रोर्विपर्ययः पराभवो भावी तं कालं प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

बलेरस्य पराभवकालः स किं भावी कदा वा भावीत्यपेक्षायां तमाश्वासयन्नाह–एष इति । विप्रबलमेव उदर्कम् उत्तरत्रफलं यस्य सः"उदर्क फलमुत्तरम्"इत्यमरः । तेषामेवेत्यादि व्यवहारदृष्ट्यैवोक्तं वस्तुतस्तु विष्णुभक्त्यनुकूलः स विप्रावमानकृतस्य महाकीर्तिस्वर्गाधिकसुतलभोगद्वारपालीकृतविष्णुत्वभाविमन्वंतरेन्द्रत्वाद्यर्थमभूदिति ज्ञेयम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केन हेतुना तेजसा ऊर्जित आसीत् ॥ २५ ॥

प्रतिव्योढुं युद्धादिना प्रतिकर्तुम् ॥ २६ ॥

एतस्य मद्रिपोर्दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहि यतः कारणात् एतस्य ओज आदि यतश्च ओज आदेः एतस्य समुद्यमः ॥ २७ ॥

तेजः उपभृतं दत्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात ॥ ३० ॥

विप्रबलेन उदर्कमुत्तरोत्तराधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रितः अर्थः त्रिविष्टपत्यागादिरूपः कर्तव्यपदार्थो येषां ते जग्मुः गुर्वाज्ञानुसारेण निलीना बभूवुरित्यर्थः । यतः कामरूपिणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र कहने लगे, कि—हे भगवन् ! हमारे पहिले वैरी बली का बडा भारी उद्यम है । अब इस समय तो इसको मैं बडा-असह्य मानताहूं, परञ्च इस को इस समय किसने ऐसे तेज से बढाया है ॥ २५ ॥

इस समय मे इसको कोई भी अधीश्वर किसी प्रकार निराकरण करने को समर्थ नही हो सकता है । और यह इस समय कैसा दुर्धर्ष मालुम होता है, कि—मानो जगतको मुख से पान करजायगा, और मानो दशों दिशाओं को चाट जायगा, और दृष्टि से दिशाओं को जलाता सा प्रलय काल के अग्नि सदृश खडा हुआ है ॥ २६ ॥

हे गुरो ! यह हमारा वैरी क्यों इतना दुर्धर्ष हो गया इस का कारण तो आप कहो, कि— इस का यह ओज सह, बल, और तेज कहां से भया, जिससे इसने इतना उद्यम किया ॥ २७ ॥

गुरुरुवाच ।

बृहस्पति जी बोले, कि–हे मघवन्, हे इन्द्र ! मैं इस शत्रु की उन्नति का कारण जानता हूं, ब्रह्मवादि भृगुलोगों ने अपने शिष्यको ब्रह्मतेज का सञ्चय किया है ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ! एक श्रीहरि को छोडकर तुम्हारे सदृश अथवा तुम भी इस के सन्मुख खडे होने को समर्थ नहीं हो, जैसे काल के सन्मुख मनुष्य नही खडे हो सके हैं ॥ २९ ॥

तस्मात् तुम सब लोग अपना स्थान (स्वर्ग) छोडकर चले जाओ और काल की प्रतीक्षा करो जिस काल के प्रभाव से यह शत्रु का विपर्यय है ॥ ३० ॥

और यह बलि ब्राह्मणों के बल से उदय को प्राप्त भया है और इस समय तो इसका पराक्रम बहुत ही बढा है, परंच जब इनही लोगों का अवमान करेगा तब सकुटुम्ब विनाश को प्राप्त होगा ॥ ३१ ॥

इस प्रकार अर्थ दिखाने वाले गुरुजी से सलाह लेकर सब देव लोग कामरूप धारणकर स्वर्ग को छोडकर चले गये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् अनुव्रतमनुवर्तिनम् ॥३४-३५ ॥

ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुताम् ।
कीर्तिं दिक्षु वितन्वानः स रेजे उडुराडिव ॥ ३५ ॥
बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां द्विजदेवोपलम्भिताम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामनाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिविजयोनाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्भितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देवेष्वन्तर्हितेषु सत्स्वथ वैरोचनो बलिर्देवधानीं पुरीमधिष्ठाय लोकत्रयं स्ववशमकरोत् ॥ ३३ ॥

ततस्तं विश्वजयिनं शिष्यमनुव्रतं बलिं तद्वत्सला भृगवो हयमेधानां शतेनायाजयन् प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततो हयमेधयागशतप्रभावेन लोकत्रयव्यापां कीर्तिं वितन्वानः स बलिश्चन्द्र इव रराज ॥ ३५ ॥

द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्भितां प्रापितां सुसमृद्धिं श्रियं सम्पदं बुभुजे, कथम्भूतः? महामनाः दीर्घसङ्कल्पः आत्मानं कृतं कृत्यं कर्त्तव्यप्रयोजनं येन तं कृतार्थमिव मन्यमानः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विजाः भृगवस्त एवमभीष्टदातृत्वेन देवाः उपलम्भितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयाजयन् तदीयेन्द्रपदस्थिरीभावार्थमिति भावः ॥ ३४॥ ३५ ॥
द्विजदेवाः विप्राः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमेऽसौ पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयाजयन् तत्र स्थिरीकर्तुमिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वृद्धां सुष्ठु समृद्धां द्विजदेवैर्विप्रैरुपलम्भितां कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानः बुभुजे न तु तां प्राप्यापि जनः कृतकृत्यो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

देव लोग इस प्रकार जब लीन होगये, तब विरोचन के पुत्र बलिने अमरावतीपुरी में स्थित होकर तीनों लोक को वश में कर लिया ॥ ३३ ॥

शिष्यके ऊपर प्रेम करने वाले भृगु लोग उस विश्व विजयी शिष्य (बलि) को अपना अनुवर्ती जानकर प्राप्त हुए

भाषा टीका ।

इन्द्रपद की स्थिरता के लिये सौ अश्व मेध यज्ञ से यजन कराते हुए ॥ ३४ ॥

तब तो उसके प्रभाव से वह तीनों भुवन में विख्यात होने वाली अपनी कीर्त्ति का विस्तार करता हुआ चन्द्रमा के सदृश शोभा को प्राप्त होता भया ॥ ३५ ॥

और द्विज देवों की कृपा से प्राप्त हुई ऐसी समृद्ध संपत्ति को वह उदार मन वाला आपको कृत कृत्य मानकर भोगता हुआ ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्ध में पंचदश अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भगवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

———○:*:○———

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा ।
हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥ १ ॥
एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् ।
निरुत्सवं निरानन्दं समाधेर्विरतश्चिरात् ॥ २ ॥
स पत्नीं दीनवदनां कृतासनपरिग्रहः ।
सभाजितो यथान्यायमिदमाह कुरूद्वह ! ॥ ३ ॥
अप्यभद्रं न विप्राणां भद्रे ! लोकेऽधुनागतम् ।
न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योश्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४ ॥
अपि वा कुशलं किञ्चिद्गृहेषु गृहमेधिनि ! ।
धर्मस्याऽर्थस्य कामस्य यत्र योगो ह्ययोगिनाम् ॥ ५ ॥
अपि वाऽतिथयोऽभ्येत्य कुटुम्बासक्तया त्वया ।
गृहादपूजिता याताः प्रत्युत्थानेन वा क्वचित् ॥ ६ ॥
गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं (१) फेरुराजगृहोपमाः ॥ ७ ॥
अप्यग्नयस्तु वेलायां न हुता हविषा सति ।
त्वयोद्विग्नधिया भद्रे ! प्रोषिते मयि कर्हिचित् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशे पुत्रनाशेन शोचन्त्या अदितेः पतिः ।
प्रार्थितः कश्यपः प्राह पयोव्रतमितीर्यते ॥

इदानीं श्रीवामनावतारप्रसङ्गमाह—एवमित्यादि यावत्समाप्ति, नष्टेष्वदृष्टेषु सत्सु ॥ १ ॥ २ ॥

स कश्यपः पत्नीमिदमाह—दीनवदनत्वादिकमालक्ष्य बहुधा विकल्पयन्पृच्छति—अप्यभद्रमिति सप्तभिः । हे भद्रे ! मृत्योश्छन्दमिच्छामनुवर्तत इति तथा मृत्युवशवर्तिनो जनस्येत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

हे गृहमेधिनि ! अपि वा किं वा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिद्कुशलमिति काका प्रश्नः यत्र येषु गृहेषु अयोगिनामपि योगः स्वधर्माद्विना योगफलं भवति ॥ ५ ॥

किंवा त्वयाऽपूजिता एवाऽभ्येत्य गृहाद्याताः ॥ ६ ॥

नार्चिता अनार्चिताः सन्तो यदि निर्गच्छन्ति ते गृहाः फेरुराजः सृगालराजस्तदीयविवरतुल्याः ॥ ७ ॥

वेलायां होमकाले कर्हिचिन्न हुताः किम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं बलेरिन्द्राधिपत्यप्राप्तिप्रकारमभिधायाथ भगवतो वामनावतारं प्रस्तोष्यन् तदुपोद्घातरूपां कथां तावत्प्रस्तौति मुनिः—एवमिति । इत्थं पुत्रेष्विन्द्रादिषु नष्टेष्वदृश्येषु सत्सु दैत्यैस्त्रिविष्टपे हृते च सति देवमाता अदितिरनाथवदसहाया इव पर्यतप्यत ॥ १ ॥

एवं परितप्यन्त्यामदित्यां कदाचिद्भगवान् कश्यपश्चिरात्

---

(१) प्रेतराज इति क्लि०।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समाधेर्विरतः तस्या अदितेराश्रममाजगाम, कथम्भूतम् ? निर्गत उत्सवो यस्मान्निर्गत आनन्दो यस्मात्तम् ॥ २ ॥

स कश्यपः कृत आसनपरिग्रहो येन स यथान्यायं सभाजितः सम्यक्पूजितः हे कुरूद्वह ! दीनं वदनं यस्यास्तां पत्नीम् इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३ ॥

दीनवदनामालक्ष्य बहुधा विकल्पयता कश्यपेन पृष्टमाह— अपीति सप्तभिः । अपीति प्रश्नद्योतकमव्ययं हे भद्रे ! अधुना लोके विप्राणां गवां धर्मस्य लोकस्य जनस्य कथम्भूतस्य मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्त्तत इति तथा तस्य चाऽभद्रमकुशलं न हि ॥ ४ ॥

हे गृहमेधिनि ! अपि वा किं गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलमिति काका प्रश्नः गृहान्विशिनष्टि, यत्र येषु गृहेष्वयोगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति यद्वा अयोगिनामेव योगः आसक्तिर्योगिनान्तु नेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अतिथयः आगत्य कुटुम्बासक्तया त्वया प्रत्युत्थानादिना कदाचिदप्यपूजिताः सन्तो गृहात् याता गताः किं वा ॥ ६ ॥

यद्यतिथयोऽभ्येत्य येषु गृहेषु सलिलैरप्यनर्चितास्सन्तो निर्गच्छन्ति तर्हि ते गृहाः नूनं शृगालनाथबिलतुल्या एव ॥ ७ ॥

हे सति भद्रे ! मयि प्रोषिते प्रस्थिते सत्युद्विग्नधिया त्वया अग्नयः आहवनीयादयस्त्वदधीनाः हविषा वेलायामुदिते सूर्ये "प्रातर्जुहोति" इत्युक्तप्रातरादिकाले न हुताः किं वा ? ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्या अदित्याः ॥ २—३ ॥

आदित्यलोके विप्राणाममद्रं नागतमपि किं धर्मस्याभद्रं नागतमपि किम् अर्थस्याभद्रं नागतमपि छन्दानुवर्तिनो मृत्योः सकाशादभद्रं लोकस्य नागतं किम् अयोगिनां संसारिणां यत्र येषु धर्मादियोगोऽस्ति तेषु किञ्चिदप्यकुशलं नहीति तत्रानुकर्षः कर्तव्यः ॥ ४—६ ॥

प्रेतराजगृहोपमाः श्मशानतुल्याः ॥ ७ ॥

वेलायामिति योग्यकाले प्रोषिते गृहादन्यत्र स्थिते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—३ ॥

अपि प्रश्ने विप्राणाममद्रं नागतं न प्राप्तं नवा लोकस्य लोकं विशिनष्टि मृत्योश्छन्दानुवर्त्तिनः ॥ ४—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षोडशे कश्यपप्रश्नैरदितिस्तं न्यवेदयत् ।
स्वपुत्रदुःखं तच्छान्त्यै स प्रोवाच पयोव्रतम् ॥०॥

नष्टेषु अदृष्टेषु सत्सु ॥ १ ॥ २ ॥

स कश्यपः ॥ ३ ॥

दीनवदनत्वादेः कारणं विकल्पयन् बहुधा पृच्छति—अप्यभद्रमिति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने विप्राणामभद्रं नागतं न प्राप्तं न वा धर्मस्य न वा लोकस्य लोकं विशिनष्टि मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्त्तत इति तस्य ॥ ४ ॥

अकुशलं वा धर्मादेः यत्र गृहेषु अयोगिनां कर्मिणामपि योगः योगफलप्राप्तिः ॥ ५ ॥

प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः ॥ ६ ॥

फेरुः शृगालः ॥ ७—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रैश्वर्यसिद्ध्यर्थमदित्या प्रार्थितः कश्यपस्तांप्रति पयोव्रतमुक्तवानिति वर्णयति—एवमिति षोडशेन । नष्टेषु अदर्शनं गतेषु ॥ १ ॥ २ ॥

स कश्यपः ॥ ३ ॥

दीनवदनामालक्ष्य पृच्छति—अपीति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने हे भद्रे, विप्राणां धर्मस्य वा मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तथा तस्य लोकस्य जनस्य वा अभद्रं नागतम् ॥ ३ ॥

हे गृहमेधिनि ! अपि वा किंवा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलम् यत्र गृहेष्वयोगिनामनूदरीतिवञ्जार्थः मन्दसाधकानामपि योगः साधनाचरणेऽधिकार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किंवा त्वया प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः एव अभ्येत्य गृहाद्याताः ॥ ६ ॥

फेरुराजः शृगालराजः ॥ ७ ॥

अपि किंवा वेलायां होमसमये कर्हिचिन्न हुताः ॥८॥९॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीकृष्णाय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब इस प्रकार पुत्र लोग नष्ट प्राय होगये और दैत्यों ने स्वर्ग हर लिया तब देव माता अदितिजी अनाथ के तरह बड़े अनुताप को प्राप्त हुई ॥ १ ॥

एक समय कश्यप भगवान् उनके आश्रम में गये, कश्यपजी भी बहुत काल में समाधि से विराम को प्राप्त हुए रहे इन्होंने अदिति के आश्रम को निरुत्सव और निरानन्द देखा ॥ २ ॥

हे राजन् ! वहां पर अदिति के दिये हुए आसन पर बैठकर दीन वदन पत्नी को देख कर न्याय पूर्वक आप ऐसे बोले, ॥ ३ ॥

यत्पूजया कामदुघान्याति लोकान्गृहान्वितः ।
ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम् ॥ ९ ॥
अपि सर्वे कुशलिनस्तव पुत्रा मनस्विनि ।
लक्षयेऽस्वस्थमात्मानं भवत्या लक्षणैरहम् ॥ १० ॥

अदितिरुवाच ।

भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन् ! धर्मस्यास्य जनस्य च ।
त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ ११ ॥
अग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्सवः ।
सर्वं भगवतो ब्रह्मन्ननुध्यानान्न रिष्यति ॥ १२ ॥
को नु मे भगवन्कामो न सम्पद्येत मानसः ।
यस्या भवान्प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान्प्रभाषते ॥ १३ ॥
तवैव मारीच ! मनःशरीरजाः प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ।
समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो ! तथाऽपि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥
तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत ।
हृतश्रियो हृतस्थानान्सपत्नैः पाहि नः प्रभो ॥ १५ ॥
परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरे ।
ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कश्यपजी बोले, कि—हे भद्रे ! अभी लोक में विप्रों को कुछ ऐसा तो अमंगल नहीं प्राप्त हुआ है ? और कोई धर्मकी की बाधा तो नहीं उपस्थित है, और मृत्यु के बश में रहने वाले इस लोक का भी तो ऐसा कुछ अकल्याण नहीं आया है ॥ ४ ॥

हे गृहमेधिनि ! भलाँ गृहों में तो कुशल है, जिन गृहों में अयोगियों को भी धर्म अर्थ और काम का योग [फल] प्राप्त होजाता है ॥ ५ ॥

क्या तुमारे यहां आये हुए अतिथियों को कुटुंब में आसक्त रहने वाली ऐसी तुमने प्रत्युत्थानादि से नहीं पूजा ? और तुमारे घर से वो लोग विमुख चले गये क्या ? ॥ ६ ॥

जिन घरों से अतिथि लोग जल मात्र से भी सत्कृत नहीं होकर चले जाते हैं वे घर स्यारों के घर सरीके हैं ॥ ७ ॥

हे सति ! तुमारे यहां समय के ऊपर हवि से अग्नि का हवन नहीं हुआ क्या ? क्योंकि, हम तो कहीं परदेश विचरने गये हों और तुमारी बुद्धि उद्विग्न होने से यदि हवन न किया हो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्थं लक्षणैर्मुखग्लान्यादिभिर्लक्षयामि ॥ १० ॥

अस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीति वक्तुं त्वत्पृष्टमभद्रादिकं नास्तीत्याह–भद्रमिति द्वाभ्याम् । इमे गृहास्त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्थानम् त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

भगवतस्तवानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्मादग्नयोऽतिथय इत्यादि सर्वं न रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥

प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह–कोन्विति ॥ १३ ॥

सम्पाद्यं काममाह—तवैवेति चतुर्भिः ॥ १४ ॥

सपत्नैर्दैत्यैर्हृता श्रीर्येषाम् हृतं स्थानं येषामिति पुत्राभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चाग्नीन्विशिनष्टि, यत्पूजयेति । कामानिष्टार्थान् दोग्धीति तथा तान् तया येषामग्नीनां पूजया गृहान्वितः गृहस्थः पुमान् पुण्यलोकान् याति प्राप्नोति किञ्च ब्राह्मणोऽग्निश्च सर्व-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवताशरीरकस्य विष्णोः मुखं वै निश्चये "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च" इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ९ ॥

हे मनस्विनि ते सर्वे पुत्राः कुशलिनोऽपि कुशलिन एव हि ? किमाश्चर्यवं पृच्छसीत्यत्राह, भवत्या आत्मानं मन अस्वस्थमप्रकृतिस्थं वदनदैन्यादिभिश्चिह्नैरहं लक्षये तव चित्तमस्वस्थं लक्षयित्वाऽहं पृच्छामीति भावः ॥ १० ॥

एवं पृष्टाऽदितिरस्वास्थ्यकारणमन्यदिति वक्तुं तत्पृष्टमभद्रादिकं नास्तीत्याह–भद्रमिति द्वाभ्याम् । हे ब्रह्मन् ! द्विजादीनां भद्रमेव तथा हे गृहमेधिन् ! त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य यत्परं क्षेत्रमुद्भवस्थानं तद्गृहं गृहाश्रमश्च अग्न्यादयः पूजेप्सवश्चेत्येतत्सर्वं हे ब्रह्मन् ! भगवतस्तवानुध्यानान्मया क्रियमाणाद्धेतोर्न रिष्यति न नंक्ष्यति न हीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अनुध्यानाच्च रिष्यतीत्येतदेव काक्वा दर्शयति—कोन्विति । हे भगवन् ! मे मानसो मनोविषयः मनसा कांक्षितः कामः कोनु न सम्पद्येत सर्वोऽपि कामः संपत्स्यत एवेत्यर्थः । कुतः यतो भवान् प्रजाध्यक्षः प्रजानां पतिस्सन् यस्या मे त्वद्धर्मपत्न्याः एवंविधान् धर्मान् प्रभाषते उपदिशति उपदेशेनैवंविधान् धर्मान् त्वय्यनुष्ठापयति सति कोनु कामो दुर्लभ इति भावः ॥ १३ ॥

तर्हि किं तव चित्तास्वास्थ्यनिमित्तमित्यपेक्षायां तद्विज्ञापयितुं तदर्थं नापाकुर्यादित्याशङ्कया तावत्तं प्रसादयति—तवेति । हे मारीच ! सत्त्वादिप्रधाना इमाः सर्वाः प्रजाः देवा दैत्याश्च तवैव मनसः शरीराच्च जाताः अतो भवान् तासु असुरादिषु प्रजासु यद्यपि समः समदर्शनस्तथापि हे प्रभो ! महेश्वरो भवान् भक्तं भजते ऽनुवर्तते भक्तपक्षपाती भवानित्यर्थः । प्रभोरिति पाठे प्रभोस्तव भक्तं महेश्वरो भवान् भजत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्माद्भक्तानुभजनस्वभावत्वात्त्वं त्वां भजन्त्याः मे मम श्रेयः श्रेय उपायं चिन्तयालोचय । हे सुव्रत ! कस्तवाधुना श्रेयोविपर्ययस्तत्राह—सपत्नैर्दैत्यैर्हृता श्रीर्येषां हृतानि स्थानानि येषां तानस्मानस्मत्पुत्रान् पाहि पालयेत्यर्थः । यतः हे प्रभो ! पालनसमर्थस्त्वम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सा त्वत्पत्नीत्वेनासम्भावितदुःखाऽहमधुना परैर्दैत्यैर्विवासिता स्वस्थानाद्दुःखार्दिता पुत्रेषु स्वाभेदाभिप्रायेणाहं विवासितेत्युक्तं दुःखसागरे मग्नाऽभवमधुना प्रबलैर्दैत्यैर्ममैश्वर्यादीन्यपहृतानि तत्र ऐश्वर्यमाधिपत्यं श्रीः भोगादिसम्पत् स्थानं निवासदेशः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वदेवात्मनो विष्णोर्मुखं ब्राह्मणोऽग्निश्चेति द्वयम् ॥ ९ ॥

हि यस्मात् अस्वस्थम् ॥ १०—११ ॥

इमे गृहा अग्नयश्चेत्यादिसर्वं भगवतोऽनुध्यानाच्च रिष्यति न क्षिणोति ॥ १२ ॥

यस्या मम प्रजानां कुशलाकुशलयोरध्यक्षः साक्षित्वेन द्रष्टा भवानेवंविधान् धर्मान्प्रवक्तीति यत् ॥ १३ ॥

यथाविभागं सत्त्वादिगुणानुकूल्येन अद्य दैत्यानां मनोरथं साधयतीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अंशं देवताभागं तव देहार्थं व्यवहारार्थं वा हृतस्थानाः हृतस्वर्गस्थानाः ॥ १५ ॥

पुनरुक्तमेव विशिनष्टि–परैरिति । मम पुत्राणामिति शेषः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्विजगवामिति द्विजोपलक्षणत्वाद्भावोऽपि पृष्टा इत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥

सर्वमित्यादौ तथापि पुत्रगतदुःखं भवत्येवापराध इति भावः ॥ १२ ॥

मारीचेति पितृक्रमागतप्रभावं सूचयति ॥ १४ ॥

ननु, ते श्रीमन्तः न तु भक्तास्तत्राह–तस्मादीशेति ॥ १५–४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिवर्गस्य क्षेत्रम् उद्भवस्थानं त्रिवर्गोपि यथोचितं वर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

भगवतस्तव त्वत्कर्मकादनुध्यानाच्च रिष्यति न हीयते ॥१२–१३॥

तदपि कृपया यद्येवं पृच्छसि तर्हि मद्दुःखोपशमस्तवातिसुकर एवेत्याह–तवैवेति चतुर्भिः । महेश्वरो भगवान् जगति सर्वत्र समोऽपि भक्तं यथा भजते तथैव त्वं पुत्रेषु मध्ये भक्तिमन्तमिन्द्रं पालयितुमर्हसीति भावः ॥ १४ ॥

नः इति पुत्रसाहित्याद्बहुवचनम् ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवत्याः आत्मानं लक्षणैर्मुखम्लान्यादिभिरस्वस्थं लक्षये॥१०॥

क्षेत्रमुदयस्थानम् त्रिवर्गोपि यथोचितं वर्तते इति भावः॥११॥

अग्न्यादयोपि होमादिना पूजिताः सन्तीति शेषः । किं बहुना भगवतः पतिरूपिणोऽनुध्यानं यन्मया क्रियते ततः सर्वं न रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥

वाञ्छितं कामं विज्ञापयितुमाह—क इति । मानसः मनसा वाञ्छितः कामः को न सम्पद्येत सर्वोऽपि सम्पद्येतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्पाद्यं काममाह—तवेति चतुर्भिः । हे प्रभो ! यद्यपि भवानसुरादिषु समस्तथापि जनं भज, यथा महेश्वरः परमेश्वरः सर्वत्र समोऽपि भक्तं भजते अनुवर्तते ॥ १४ ॥

को मम भक्तः ? किमाकारं च मया तदनुवर्तनं कार्यमत्राह, तस्मादीशेति । नोऽस्मान् अदित्यादित्वात् ॥ १५—१७॥

यथा तानि पुनः साधो ! प्रपद्येरन्ममात्मजाः ।
तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृत्तम ! ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव ।
अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् ॥ १८ ॥
क्व देहो भौतिकोऽनात्मा क्व चाऽऽत्मा प्रकृतेः परः ।
कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ॥ १९ ॥
उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् ।
सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥ २० ॥
स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकम्पनः ।
अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच ।

केनाऽहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिम् ।
यथा मे सत्यसङ्कल्पो विदध्यात्स मनोरथम् ॥ २२ ॥
आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ ! विधिं तदुपधावनम् ।
आशु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकैः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

गृहस्थ पुरुष जिनकी पूजा से कामों के परिपूर्ण करने वाले लोकों को जाता है, वे ब्राह्मण और अग्नि सर्व देवात्मक श्रीविष्णु के मुख रूप है ॥ ९ ॥

हे मनस्विनि हे बुद्धि वाली ! तुमारे सब पुत्र तो कुशल हैं ? क्योंकि-इस समय लक्षणों से हम तुमारे आत्मा को अस्वस्थता देखते हैं ॥ १० ॥

अदितिरुवाच ॥

अदिति बोली, कि—हे ब्रह्मन् आपकी कृपा से गौ, ब्राह्मण, धर्म, और मेरी कुशल है, हे गृह मेधिन् ! ये आपके गृह अर्थ धर्म काम रूप त्रिवर्ग के तो क्षेत्र हैं अर्थात् गृह से ही त्रिवर्ग की सिद्धि है ॥ ११ ॥

हे भगवान् ! अग्नि, आतिथि, भृत्य, भिक्षु, और जो चाहना वाले हैं वे सभी आपके ध्यान से कोई खाली नहीं जाते हैं किन्तु सबी का सतकार होता है ॥ १२ ॥

हे भगवन् ! मेरी कौनसी मनो कामना पूरी नहीं होसकी है, जिस मेरे लिये, मेरी प्रजा के अध्यक्ष आप इस प्रकार के धर्मों का भाषण करते हो ॥ १३ ॥

हे मारीच, (हे मरीचि पुत्र !) ये सब प्रजा आपही के मनसे और शरीर से उत्पन्न है, जो कि—सत्व रज और तमको सेवन करने वाली है, हे प्रभो ! परंच आप उन असुरादिको में समही तथापि भक्त को तो महेश्वर भी भजते हैं ॥ १४ ॥

तस्मात् हे ईश ! हे सुव्रत ! मोभजनेवाली के श्रेय की चिन्ता करो आज हमको वैरियों ने श्री और स्थान हरण कर निकाल दिये हैं ऐसे न की आप रक्षा करो १५ ॥

शत्रुओं की निकाली भई सो मैं आज व्यसन के सागर में मग्न होरही हूं और प्रबल वैरियों ने हमारे ऐश्वर्य, श्री, यश, और स्थान सब हर लिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कः कश्यपः प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेनैव तत्त्वमुपदिशति-अहो इति सार्धेन ॥१८-१९॥

अत्रापरितुष्यन्तीं प्रत्याह—उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥

नन्वेवम्भूतकामप्राप्तिहेतुर्देवान्तरसेवाप्रसिद्धा तत्राह—अमोघेति ॥ २१ ॥

कश्यप उवाच ।

एतन्मे भगवान्पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यथा च मे मनोरथं विदध्यात् ॥ २२ ॥

यथा च मे आशु तुष्यति तथा तत्सेवाप्रकारमादिश ॥२३॥

मे मया पृष्टः पद्मजो मे यद्व्रतमाह एतत्ते तव प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतानि मत्पुत्राः पुनर्यथा पूर्ववत् प्रपद्येरन् प्राप्नुयुः यथा येनोपायेन प्रपद्येरन्निति वा तथा हे साधो कल्याणकृच्छ्रेष्ठ ! कल्याणधिया शुभालोचनया विधेहि कुरु ॥ १७ ॥

एवमित्थमदित्या प्रार्थितः कः प्रजापतिः कश्यपः स्मयन्निव तामदितिमाह ॥ १८ ॥

तदेवाह-अहोइति प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन तत्त्वमुपदिशति-अहो इति सार्द्धेन। विष्णोर्मायाया बलं कियादिदं जगत् स्नेहबद्धं पुत्रादिषु स्नेहपाशेन बद्धमित्येतत् भौतिकः भूतपञ्चकपरिणामरूपो देहः क ? प्रकृतेः परो भिन्न आत्मा प्रत्यगात्मा क?परस्परमेवमत्यन्तविलक्षणयोर्देहात्मनोरभेदोऽत्यन्तमसम्भावित इत्यर्थः । एवमसम्भावितामेदयोर्देहात्मनोर्मध्ये कस्येमे पुत्राणाः ? कस्य सम्बन्धिनः किं देहस्य ? किम्वा आत्मनः ? अयं भावः तावदात्मनः साक्षात्पुत्रादिभिस्सम्बन्धः अपि तु देहद्वारा, देहस्य भौतिकत्वेनोपचयादिविकारित्वेन चानित्यत्वात्तत्सम्बन्धिषु स्नेहोऽज्ञानमूलक इति. तदेवाह-मोह एव हि कारणमिति । देहात्मभ्रम एवात्र स्नेहे कारणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं तत्त्वोपदेशेनापरितुष्यन्तीं प्रत्याह-उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम्। वासुदेवमुपतिष्ठस्व आराधय वासुदेवाराधनस्य समीहितसाधनत्वं सूचयंस्तं विशिनष्टि,जगद्गुरुं जगत आराधकस्य लोकस्य गुरुं हितकारिणं,काधिवसन् हितं करोति?अतो विशिनष्टि, सर्वेषां भूतानां गुहासु हृदयकुहरेषु आवासो यस्य तम् अनेन वासुदेवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम. ननु, किं विशेषेण वासुदेवमेवोपतिष्ठस्वेति वदसीत्यतो विशिनष्टि, जनार्दनमिति।"अर्दगतौ याचने च"इति धातुः जनैः श्रेयस्कामै रर्द्यते याच्यते इति तं स एव याचनीय इति भावः।तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि, भगवन्तं षाड्गुण्यपूर्णं देवतान्तरस्य दरिद्रत्वादितिभावः वदान्यत्वमाह पुरुषमिति । पुरु अधिकं षणोति ददातीति पुरुषस्तं "षणुदाने"इति धातोः 'अन्येभ्योपिदृश्यत'इतिडः'य आत्मदा बलदाः। एको बहूनां विदधाति कामान्' इत्याम्नायैस्तद्दातृत्वेन प्रसिद्ध इति भावः॥ २० ॥

पुरुषजनार्दनपदाभ्यामभिप्रेतं विशदयन्नाह-स इति। स पुरुषो जनार्दनस्ते तव कामान्विधास्यति पूरयिष्यति अनेन उदाहृतश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः स च पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत इति च दर्शितं न केवलं कामानां विधाता अपितु हरिराश्रितार्तिहरश्च नाहं तमाराधितुं प्रभवामीति शङ्कामपनुदन्विशिनष्टि दीनानुकम्पनः दीनेषु किञ्चिदानुकूल्ययुक्तेषु विपुलापराधेष्वपि निरतिशयकृपायुक्तः भगवतः पूर्णषाड्गुण्ययुक्तस्यावाप्तसमस्तकामस्यैव सेवा अमोघा सफला नेतरा देवतान्तरसेवेति मम मतिः मतमित्यर्थः। देवतान्तरस्य अनवाप्तसमस्तकामत्वादितिभावः ॥ २१॥

एवमुपदिष्टानिष्टनिरसनेष्टप्रापणसमर्थोपाया तदुपायानुष्ठानप्रकारबुभुत्सया पृच्छत्यदितिः-केनेति द्वाभ्याम्। हे भगवन् ! अहं केन विधिना जगत्पतिं भगवन्तम् उपास्ये भजेयम्? यथा येन प्रकारेण भजमानाया मम स सत्यसङ्कल्पो भगवान्मनोरथं विदध्यात् ? ॥२२॥

हे द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रैस्सह क्लिश्यन्त्याः मम यथा च देवो भगवान् आशु तुष्यति तथा तं तद्भजनप्रकारात्मकं विधिमादिशस्व उपदिश ॥ २३ ॥

एवं पुनरापृष्टो भगवान्कश्यपः पयोव्रताख्यं भगवदाराधनात्मकं कर्मोपदेक्ष्यन् तस्मिन् विश्रम्भार्थं साम्प्रदायिकत्वं वदन् तत्कथनं प्रतिजानीते-एतदिति । प्रजाः पुत्रान् कामयमानस्य मे मया पृष्टो भगवान् पद्मजो ब्रह्मा यत्पयोव्रताख्यं कर्माह तत्केशवस्य सन्तोषकरं कर्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनात्मा जडात्मकः मोहो ऽज्ञानम् ॥ १९—२० ॥

इतरा इतरदेवादिविषया ॥ २१ ॥

सत्यसङ्कल्पो हरिः ॥ २२ ॥

तदुपधावनं तस्य हरेः सेवाविषयम् आशु तुष्यति येनेति शेषः ॥ २३ ॥

यदेतद्व्रतं तद्वक्ष्यामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कः कश्यपः इवेति वस्तुतो न स्मयमानः तस्या दुःखेनात्यन्तदुःखितत्वात् ॥ १८ ॥

आत्मा जीवः प्रकृतेः प्राकृताद्देहात्परोऽन्यः ॥ १९ ॥

तदपि पुत्रस्नेहेन रुदती कृपया पुनराह—उपतिष्ठस्वेति पुरुषं वस्तुतः पतिम् अहं तु ते लौकिक एव पतिरिति भावः भगवन्तं सर्वज्ञमिति त्वत्पुत्राणां कल्याणोपायं स एव जानातीति भावः । जननाम्नोऽसुरस्यार्दनं त्वत्सपत्नीनां हन्तुमपि स एव समर्थ इति भावः। जनं भक्तं बलिं त्रिलोकीमर्द-

फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयाऽन्वितः ॥ २५ ॥
सिनीवाल्यां मृदालिप्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ।
उद्धृताऽसि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥ २७ ॥
निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः ।
अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ष्यति इन्द्रार्थं याचिष्यते इति तमिति तु वास्तवोऽर्थः सर्वभूतेति बलेरन्तःकरणं प्रेर्य्य गुरुहेलनमपि स एव तं कारयिष्यते इति भावः । वसुदेवे शुद्धसत्त्वे आविर्भवतीति वासुदेवमिति भक्त्या स्वान्तःकरणं शुद्धीकृत्य तत्रैव तं ध्यायन्त्यां त्वयि स दयासिन्धुराविर्भवितुमपि न विलम्बिष्यते इति भावः । जगद्गुरुमिति तव मम बलेरिन्द्रस्य सर्वजगतोपि गङ्गाप्रादुर्भावादिना हितं विधास्यतीति भावः ॥ २० ॥

हरिस्तदुःखहर्त्ता ॥ २१ ॥

सत्यः सङ्कल्पो यस्मात् ॥ २२-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कः कश्यपः ॥ १८ ॥

आत्मा नित्यश्चिन्तनीयः अनात्मभूते देहादौ पतिपुत्रादिबुद्ध्या अतिस्नेहः तदन्येषु द्रोहो न कर्तव्य इति तत्त्वज्ञानं तां प्रत्याह-आत्मा जीवः ॥ १९ ॥

उक्तार्थेऽदत्तचित्तां प्रत्याह-उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् । उपतिष्ठस्व भज ॥ २० ॥ २१ ॥

उपस्थास्ये भजेयम् ॥ २२ ॥

येन देव आशु तुष्यति तत्तम् उपधावनमाराधनरूपं विधिम् आदिश ॥ २३ ॥

मे मया पृष्टः पद्मजः प्रजाकामस्य जनस्य यद्व्रतं मे माह एतत्ते प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे स्वामी ! अब जैसे हमारे पुत्र फिर ऐश्वर्य आदि को प्राप्त हों ऐसे आप कल्याण करो आप तो अति कल्याण करने वाले हो ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि, कि—इस प्रकार दिति ने जब प्रार्थना करी तब कश्यपजी हँसते से बोले, कि—अहो विष्णु की माया का बल अपार है, यह जगत् स्नेह से बँधा हुआ है ॥ १८ ॥

कहां पंचभूत का रचा हुआ देह ? और प्रकृति से पर आत्मा कहाँ ? कौन किस के पति और कौन किसके पुत्रादिक पर मोह ही तो कारक है ॥ १९ ॥

अदितिजी तुम सर्व भूत हृदयस्थ वासुदेव जगद्गुरु परम पुरुष भगवान् श्री जनार्दन को उपस्थित हो (भजो) ॥ २० ॥

दीनानुकंपी वह हरि तुमारे सब मनोरथों को पूर्ण करेंगे, बस भगवान की भक्ति जैसी अमोघ है ऐसा और कुछ भी नहीं हमारा तो यही विचार है ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच ॥

अदितिजी बोलीं कि—हे भगवन् हम कौन विधि से भगवान को उपस्थान देवें जैसे कि—सत्य संकल्प परमात्मा हमारे मनोरथ को पूर्ण करें ॥ २२ ॥

हे द्विजश्रेष्ठ ! आप भगवत्सेवा अनुष्ठान की विधि को बताइये और छोटे २ पुत्रों सहित दुःख को प्राप्त होने वाली ऐसी मेरे ऊपर श्री हरि शीघ्रही प्रसन्न होवेंगे ॥ २३ ॥

कश्यप उवाच ॥

कश्यपजी बोले, कि—प्रजा (संतान) की कामना से यह प्रश्न मैंने श्रीब्रह्माजी से किया रहा, तब ब्रह्माजी ने श्रीकेशव के संतोष करने वाला व्रत जो कहा सो हम तुमारे से कहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमले शुक्ले ॥ २५ ॥

तत्रादौ पूर्वेद्युः कृत्यमाह-सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्यथ तद्वाद्श्यामित्यन्तेन ग्रन्थेन । यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया आलिप्य ॥ २६ ॥

तत्र मन्त्रः, त्वं देवीति । हे देवि ! त्वं रसाया उद्धृतासि ॥ २७ ॥

निर्वर्तित आत्मनियमो नित्यनैमित्तिको येन ॥ २८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २९ ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसङ्ख्यानहेतवे ॥ ३० ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्राऽऽवाहनादौ नव मन्त्रानाह—नमस्तुभ्यमिति । पाद्यादौ विशेषतस्तु द्वादशाक्षरं वक्ष्यति ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतिगुणास्तत्त्वानि जानातीति तथा तस्मै गुणसङ्ख्यानस्य हेतवे साङ्ख्यप्रवर्तकाय ॥ ३० ॥

एवं सामान्यतो नत्वा गुणावतारान् प्रणमति त्रिभिः—तत्राऽऽदौ मन्त्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णोः प्रणामो नम इति द्वे शीर्षे यस्य त्रयः पादाः यस्य तन्तवे फलविस्तारकाय त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्येति त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः तथा च मन्त्रः "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश" — इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—फाल्गुनस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । फाल्गुनस्य मासस्याऽमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशाहसाध्यं पयोव्रताख्यं कर्म कर्तव्यमिति शेषः । तेन पयोव्रतेन परमया अव्यभिचरितया भक्त्या युक्तोऽरविन्दाक्षमर्चयेत् अन्वित इति पुन्निर्देशेन एतन्मे पत्नि आहेत्यनेन ते प्रवक्ष्यामीत्यनेन च स्त्रीपुरुषसाधारणमेतद्व्रतानुष्ठानमिति सूचयति ॥ २५ ॥

तत्रादौ पूर्वेद्युः कृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्यथ तद्भाव्यामित्यन्तेन । दृष्टेन्दुकलायाममावास्यायां यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णयाऽरण्यवराहोत्खातया मृदा मृत्तिकया देहमालिप्य स्रोतसि नद्यामिमं मन्त्रं वक्ष्यमाणं जपन् स्नायादुदीरयेदिति तदालेपनसमये एतन्मन्त्रमुदीरयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

मन्त्रमेवाह—त्वमिति । "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना" इतिमन्त्रार्थानुवादकोऽयं मन्त्रः, हे देवि हे भूदेव ते ! स्थानं तव यथास्थानमिच्छता वराहेण श्रीभगवता त्वं रसायाः रसातलादुद्धृतासि तुभ्यं नमः मम पापं प्रणाशयेतीमं मन्त्रमुदीरयन् मृदाऽऽलिप्य स्नायात् ॥ २७ ॥

ततो निवर्तितः सम्यगनुष्ठितः आत्मनियमः सन्ध्योपासनादिर्येन तादृशः समाहितचित्तो हरिमभ्यर्चयेत् कुत्रार्चयेदित्यत्राह—अर्चयेदिति । स्थण्डिलादिषु पञ्चस्वभ्यर्चयेत् तत्र स्थण्डिलं क्रूरवल्यादिभिरलङ्कृता भूमिः जलं विशुद्धं कुम्भसम्भृतम् ॥ २८ ॥

तत्रावाहने नव मन्त्रानाह—नम इति । अत्रायं विवेकः अत्र प्रधानो मन्त्रो वासुदेवद्वादशाक्षरः वासुदेवं जगद्गुरुम् उपतिष्ठस्वेत्युक्तत्वात् "गन्धमाल्यादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया" "जुहुयान्मूलविद्यया" "जपेदष्टोत्तरंशतम्" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च नमस्तुभ्यमित्यादयस्त्वावाहनोपचारमन्त्रा इति; तत्राद्यो मन्त्रो द्वादशाक्षरार्थानुवादी भगवद्वासुदेवशब्दाभ्यां तत्प्रत्यभिज्ञानात् 'सर्वभूतनिवासाय' इत्यनेन वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं सर्वभूतनिवासाय अत एव वासुदेवशब्दवाच्यायेत्यर्थः । वसतीति वासुः वसन्त्यस्मिन्निति वा वासुः । "वस निवासे" इतिधातोः कर्तर्यधिकरणे चौणादिकः आद्ये सर्वभूतेषु निवसत्यन्तरात्मतयेति सर्वभूतनिवासः तस्मै द्वितीये तु सर्वभूतानामाधेयानां वासुराधारभूतस्तथा तस्मै, साक्षिणे इत्यनेन देवशब्दार्थ उच्यते साक्षी साक्षाद्द्रष्टा सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्तुजातं साक्षात्पश्यन् दृश्यधर्मैरस्पृष्टः साक्षीत्युच्यते देवशब्दस्याप्ययमेवार्थः । स्वतेजसा दीप्यमानो हि देवः महीयसे पुरुषायेत्यनेन "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" इति पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्र चैतमित्येतच्छब्देन पूर्वोक्तजगत्कारणत्वतदुपयुक्तगुणपौष्कल्यवतः परामर्शात् तस्य जगत्कारणत्वादिगुणजातस्य मन्त्रप्रतिपाद्यवासुदेवविशेषणत्वमवगम्यते तदेवम्भूताय तुभ्यं नमः सर्वमन्त्रेषु नमःशब्दप्रयोगः स्वप्रयोक्त्रभिप्रायको ज्ञेयः ॥ २९ ॥

यदि स एवम्भूतो भगवान्सर्वभूतनिवासः सर्वसाक्षी च भवति तर्हि सर्वैः कथं न दृश्यते ? इत्यत्राह—नमोऽव्यक्तायेति । अयं मन्त्रस्तु "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इत्युपनिषत्प्रतिपाद्यपरमात्मस्वरूपप्रकाशकः अव्यक्तादिशब्दैरद्रेश्यसूक्ष्मभूतयोनित्वादिप्रत्यभिज्ञानात् अव्यक्ताय व्यक्तैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्न व्यज्यते नद्यत इत्यव्यक्तः तथा तस्मै अद्रेश्यायेत्यर्थः । तत्र हेतु

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूक्ष्माय निरतिशयसूक्ष्मजीवान्तरात्मतया प्रवेशयोग्यत्वेन ततोपि सूक्ष्माय,सूक्ष्मत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं वारयति,प्रधानपुरुषायेति.प्रधान पुरुषाय प्रकृतिपुरुषरूपायेत्यर्थः । तावद्रूप्यमत्र प्रकृतिपुरुषसामानाधिकृतत्वं तच्च शरीरात्मभावननिबन्धनं शरीरबुद्धिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वाभिप्रायेणाभेदनिर्देशः । एवञ्च सर्वान्तःप्रवेशयोग्यतया सूक्ष्मस्याप्याकाशस्येव प्रकृतिपुरुषान्तरात्मतयानुप्रविष्टस्य स्वरूपमपरिच्छिन्नमेवेति भावः । प्रधानपुरुषायेति कारणावस्थाचिद्रूपत्वमुक्तम् अथ कार्यावस्थतद्रूपत्वमाह—चतुर्विंशद्गुणाज्ञाय गुणाभूतचतुर्विंशतितत्त्वाभिज्ञाय गुणाभावो विशेषणत्वं शरीरत्वमिति यावत् शरीरमपि ह्याकृतिगुणादिवदपृथक्सिद्धविशेषणमेवेत्यभिप्रायः । अपृथक्सिद्धविशेषणविषयबुद्धिशब्दयोस्तद्विशेष्यपर्यन्तत्वमाकृत्यधिकरणन्यायासिद्धं न केवलं चतुर्विंशतितत्त्वान्तरात्मतया तद्रूपत्वम्, अपि तु तत्कारणतयापीत्याह—गुणसङ्ख्यान हेतव इति । गुणानां सत्त्वादीनां चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण कार्यावस्थानां सङ्ख्यानङ्गणनं तस्य हेतवे कारणभूताय गुणानाम चतुर्विंशतिधा गणनायास्तेषां कार्यतापत्तिमूलकत्वात्तस्य तत्कारणत्वात्तद्धेतुत्वेन सङ्ख्यानहेतुत्वमपीत्यवगन्तव्यं यद्वा सङ्ख्यानं प्रमितिः गुणसङ्ख्यानस्य सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः चतुर्विंशतिधा परिगणितानां सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः तद्विषयकप्रमायाः हेतवे तत्प्रमाहेतुत्वञ्च तत्कारणत्वद्वारा इत्यवगन्तव्यं यद्वा गुणसङ्ख्यानयोर्हेतवे सङ्ख्यानमत्र व्यष्टिप्रत्यगात्मस्वरूपम् अहमित्येवं सम्यक् स्वस्मै प्रकाशमानात्वाद्गुणशब्देन गुणकार्यभूतं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमचेतनद्रव्यमुच्यते तयोर्हेतवे कारणभूतायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं "यद्भूतयोनिम्" इति श्रुतिस्थभूतयोनिशब्दार्थ उक्तः प्रधानपुरुषायेत्यादिपदत्रयेण कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेन तत्कारणत्वेन च रूपात्मकस्य जगतस्तद्विशेषणत्वमुक्तम् अथ नामात्मकप्रपञ्चस्य तद्बोधकत्वेन तद्विशेषणत्वमाह—नम इति । अयं मन्त्रः "चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश" इति मन्त्रप्रकाशितशब्दात्मकप्रपञ्चविशेषणपरमात्मस्वरूपप्रकाशकस्तस्मिन् हि मन्त्रे शब्दात्मकप्रपञ्चो वृषभत्वेन रूप्यते शब्दश्च वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विविधः वर्णात्मकोपि पुनः साध्वसाधुभेदेन द्विविधः, साधुश्च वेदरूपेण तन्मूलकस्मृतीतिहासादिरूपेण च द्विविधः तत्र—

> अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
> आदौ वेदमयी नाम्ना यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥
> वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां स निर्ममे ।—

इत्याद्युक्तरीत्या कृत्स्नजगत्सृष्टेर्वेदार्थालोचनमूलकत्वाद्वेदस्य प्राधान्यात्स च तन्मूलकस्मृत्यादिश्च साधुशब्दात्मकः प्रपञ्चो वृषभत्वेनास्मिन्मन्त्रे रूप्यते तदयं मन्त्रार्थः महोदेवः महान्देवः शब्दात्मको देवः देवस्य परमात्मनो बोधकत्वाद्वौपचाराद्देवः मर्त्यान् नश्वरान् देवमनुष्याद्यर्थान् परमात्मशरीरभूतानाविवेश बोधयितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । वृषभो रोरवीति प्रसिद्धद्विशृङ्गचतुष्पादेकमूर्ध-

वृषभविजातीयवृषभरूपः रोरवीति शब्दङ्करोति शब्दात्मकतामापन्न इत्यर्थः । विजातीयवृषभत्वेन तं रूपयति-चत्वारीति । अस्य शब्दात्मनो वृषभस्य श्रृङ्गाश्चत्वारि चत्वारःनामाख्यातनिपातोपसर्गाः त्रयो भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः पादा आख्यातादीनां भूतादिकालोपाधिना विहितत्वाच्छब्दानां कालसाहचर्याच्च तेषां भूतादीनां पादत्वेन रूपणं द्वे शीर्षे प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्चेति द्वे शिरसी सप्त विभक्तयो हस्तासः हस्ताः "आज्जसेरसुक्" इत्यसुगागमः त्रिधा बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः स्थानत्रय एव शब्दानामाविर्भावादितिभाव इति. प्रकृतमन्त्रार्थस्तु त्रयीविद्यात्मने त्रयीविद्या वेदविद्या तदात्मने तद्विशेषणकाय तद्विशेषणकत्वञ्च तद्बोध्यत्वरूपं विवक्षितम् रूपात्मकप्रपञ्चस्य परमात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वादपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्तबोधकत्वस्वाभाव्यान्निगमागमादिशब्दजातबोध्यायेति फलितोर्थः "काठिन्यवान्यो बिभर्ति" इत्यादिवद्द्विशीर्षत्वादिकं साक्षात्त्रयीविद्याविशेषणं परमात्मनस्तु सद्वारकं विशेषणमित्यवगन्तव्यं तन्तवे तनोति यज्ञादिक्रियाकलापं विस्तारयति विस्तृत्य प्रकाशयतीति तन्तुस्तस्मै यज्ञाय यज्ञो विष्णुः "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः "यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते" इति स्मृतौ यज्ञशब्दस्य विष्णौ प्रयोगाच्च यज्ञाय विष्णुप्रकाशकाय पूर्वोत्तरभागाभ्यां कर्मब्रह्मप्रतिपादकायेत्यर्थः । केचिदत्र यज्ञरूपेण विष्णुः स्तूयते इत्युक्त्वा चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एतदुक्तास्त्रयोऽस्यपादा इति सवनानि त्रीणि द्वेशीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धः त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धो वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः "यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्तिसामभिः स्तुवन्ति" इति यास्कनिरुक्तमुदाहृत्य व्याचक्ष्यते ॥ ३१ ॥

तदेवं नामरूपात्मकजगदन्तरात्मत्वेन तत्कारणत्वेन च प्रकृतकर्माराध्यस्य वासुदेवस्य तद्विशेषणकत्वमुक्तम. ननु, जगत् सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ब्रह्मरुद्रादिगतं न वासुदेवगतमित्याशङ्कायां यद्ब्रह्मादिगतं जगत्स्रष्टृत्वादिकं तदन्तरात्मतयाऽनुप्रविष्टस्य तच्छरीरकस्य तद्द्वारा तस्यैव विशेषणमित्यभिप्रायेण तद्रूपत्व—मुच्यते नमःशिवायेति. तत्र शिवत्वादिधर्माणां प्रतर्दनाधिकरणन्यायेन इन्द्रद्वारा त्वाष्ट्रहन्तृत्वादीनामिव रुद्रब्रह्मशरीरकस्य परमात्मनः भूतानीति सद्वारकविशेषणत्वमवगन्तव्यं शक्तिधराय अम्बिकापतय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पयोव्रत इति पुंलिङ्गप्रयोगः सर्वसाधनत्वज्ञापनार्थः मृदो विशेषमाह—क्रोडेति । वराहखातया स्रोतःस्यन्दमानं जलं तत्र स्नानं कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

रसायाः रसातलात् स्थानमिच्छता भूतानामिति शेषः ॥२७॥
निर्वर्तितात्मनियमः कृतसन्ध्योपासनादिकः ॥ २८ ॥ २९ ॥
गुणसंस्थानहेतवे कपिलात्मने ॥ ३० ॥
द्विशीर्षे "चत्वारिशृङ्गा" इति श्रुतेः—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"चत्वारिशृङ्गा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च ।
प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चोदयनीयकम् ॥
हस्तास्तु सप्तच्छन्दांसि तैर्गृह्णाति फलान्यसौ ।
मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधा बद्ध इतीर्यते ॥
शास्त्रोद्गातृस्तुतिरवैः रोरवीत्यृत्विजो मुखात् ।
वृषभो महान्स्वधर्मत्वाद्देवस्तु फलभावनात्" ॥ इति

तन्तवे व्याप्ताय सन्ततिहेतवे च त्रयीविद्यानां सोमपानाम् आत्मने अन्तर्यामिणे ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पयसा व्रतं यस्य सः पयःपायीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्रादौ पूर्वेद्युः कृत्यमाह—सिनीवाल्याममावास्यायां क्रोडविदीर्णया वराहोत्खातया मृदा यदि लभ्येतैतत् कान्काञ्चिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वितम् ॥ २६-२८ ॥

तत्रावाहनादौ नव मन्त्रानाह—नम इति ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतिगुणान् वैशेषिकोक्तान् रूपादीन् साङ्ख्योक्तानि तत्त्वानि वा जानातीति तस्मै गुणसङ्ख्यानस्य सांख्यशास्त्रस्य हेतवे प्रवर्त्तकाय ॥ ३० ॥

गुणावतारान् प्रणमति त्रिभिः, तत्रादौ मन्त्रोक्तयज्ञरूपिणं विष्णुं प्रणमति—नम इति । तन्तवे फलविस्तारकाय त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्येति त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः, तथा च मन्त्रः"चत्वारि श्रृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्यां आविवेश"इति. तथा च यास्कः चत्वारिशृङ्गाणीति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधाबद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैःवृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः "यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति"इति ॥ ३१- ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशदिनपर्यन्तं पयसा व्रतं यस्य स जनः अरविन्दाक्षमर्चयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥

तत्र पूर्वदिनकृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्य्यथ तद्द्वाऽऽयामित्यन्तेन ग्रन्थेन । तेन सिनीवाल्यां दृष्टेन्दुकलायाममावास्यायां यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्पाटितया मृदा आलिप्य यदि लभ्येत तर्हि स्रोतसि स्नायात् मृदालेपनवेलायामेतं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवाहनादौ मन्त्रानाह—नम इति । पाद्यादौ विशेषस्तु द्वादशाक्षरो बोध्यः गन्धमाल्यादिभिश्चाद्वादशाक्षरविद्ययेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशद्गुणज्ञाय चतुर्विंशतितत्त्वज्ञाय गुणसंख्यानस्य चतुर्विंशतितत्त्वप्रतिपादकस्य श्रीमद्भागवतशास्त्रान्तर्गतस्य सांख्यशास्त्रस्य हेतवे प्रवर्त्तकाय ॥ ३० ॥

अथ विश्वस्थितिनिमित्तभूतयज्ञरूपिणं श्रीमद्भगवन्तं प्रणमति—नमो द्विशीर्ष्णे इति । यज्ञाय यज्ञमूर्त्तये विष्णवे नमः "यज्ञो वै विष्णुः"इति श्रुतेः । तनोति फलमिति तन्तुस्तस्मै वाञ्छितफलदाय त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्य वेदत्रयीप्रोक्ताय द्वे प्रायणीयोदयनीये शीर्षे यस्य तस्मै त्रयः सवनत्रयरूपाः पादाः यस्य तस्मै शृङ्गाय चत्वारो वेदाः शृङ्गा यस्य तस्मै सप्त छन्दांसि हस्ता यस्य तस्मै । तथा च मन्त्रः "चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यानाविवेश"इति । तथा यास्कनिरुक्तिः चत्वारि शृङ्गेति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्ताः सप्तच्छन्दांसि त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः "यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिस्तुवन्ति" इति महादेवो मर्त्यानाविवेशेत्यस्य महादेवो यज्ञमूर्त्तिर्भगवान् मर्त्यान् यज्ञार्हान् आविवेशेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ विश्वं संहारनिमित्तभूतशिवात्मकांशरूपिणं भगवन्तं प्रणमति, नमः शिवायेति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

फाल्गुन मास के शुक्ल पक्ष में द्वादश दिन का पयोव्रत धारण कर परम भक्ति युक्त होकर; कमलदललोचन श्रीहरि का अर्चन करे ॥ २५ ॥

तहां एक दिन पहिले अर्थात् अमावास्या को जंगली शूकर की बिदारण करी हुई मृत्तिका का देहमें लेप करके यदि स्रोत (नदी आदि) मिल जावै तो वहां नहीं तो कूपादि पर भी इस आगे के मंत्र को बोल कर स्नान करे ॥ २६ ॥

वह मंत्र यह है, कि—"हे देवि ! स्थिति की इच्छा से तुमको श्रीआदिवराह भगवान् ने रसातल से उद्धृत कीनी हैं आपको नमस्कारहो आप हमारे पाप को नष्ट करो" ॥ २७ ॥

फिर अपने सब नियमों से निवृत्त होकर, सावधान होकर श्रीहरि का पूजन करे वह पूजा अर्चा (प्रतिमा) में, स्थंडिल [भूमि] में सूर्य, जल, वा गुरुके विषय में करे ॥ २८ ॥

महान् पुरुष रूप सर्वभूतों में निवास करने वाले, सर्व साक्षी श्रीवासुदेव भगवान् को नमस्कार हो ॥ २९ ॥

अव्यक्त सूक्ष्म प्रधान पुरुष रूप और चौवीस [२४] गुणों के ज्ञाता तथा गुण संख्यान के हेतु ऐसे आपको नमस्कार हो ॥ ३० ॥

दो शिर वाले तीन पद वाले चार शृंग युक्त तंतुरूप और सप्त हस्त वाले, वेदत्रय की विद्या में आत्मा जिनका ऐसे यज्ञरूप आपको नमः हो ॥ ३१ ॥

शिव और रुद्ररूप तथा शक्ति के धारण करने वाले सर्व

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥
नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५ ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य ! वरदर्षभ ! ।
अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥
अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥
अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद्विभुम् ।
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ।
गन्धधूपादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९ ॥
शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ।
ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

विद्या के पति और भूतों के पति भी आपही हो ऐसे आपको नमः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राणाय सूत्रात्मने योगैश्वर्यं शरीरं यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
अधिगता प्राप्ता श्रीर्येन तस्मै ॥ ३५—३६॥
तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इव देवाश्च यमन्ववर्तन्त स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥
आवाहने पुरस्कृतं सम्मानितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
पयसि शृतं पक्वं पायसम् मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव ॥ ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्यगर्भाय चतुर्मुखरूपेणावस्थिताय प्राणयति सर्वाणि भूतानीति प्राणस्तस्मै "कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति श्रुतेः प्राणशरीरकत्वाद्वा प्राणः जगदन्तरात्मने ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगदन्तरात्मत्वमेव तत्समानाधिकृतिनिमित्तमिति भावः योगैश्वर्यशरीराय योगैश्वर्यनिर्वाहकाय तन्निर्वाहकत्वं योगस्मृतिप्रणेतृत्वरूपकारणत्वेनेत्याह—योगहेतवे योगस्मृतिकर्त्रे इत्यर्थः । इदं विशेषणद्वयं साक्षाच्चतुर्मुखस्य तद्द्वारातु परमात्मन इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

उक्तविशेषणसामर्थ्यलब्धैरन्यैरप्यसाधारणधर्मैर्विशिंषन्नम—स्करोति, मन्त्रः नमस्त इति । आदिदेवाय ब्रह्मरुद्रादीनामप्याधिभूताय कारणभूतायेत्यर्थः । अयमुक्तसर्वकारणत्वसामर्थ्यलब्धोर्थः शब्दार्थस्त्वादिश्चासौ देवस्तस्मा इति अत एव देवानामपि देवाय अधिपतये स्वतेजसा दीप्यमानानां ब्रह्मादिदेवानामपि अन्तरात्मतया दीप्यमानायेति वा नारायणाय नाराणां प्राप्याय प्रापकाय आधाराय च नराय नित्याय ऋषये सर्वज्ञाय यद्वा नारायणाय ऋषये नराय च नरनारायणऋषिरूपेणावतीर्णाय हरये आश्रितार्त्तिहन्त्रे ३४

मरकतवदिन्द्रनीलवच्छ्यामं वपुर्यस्याधिगता नित्यसंश्लिष्टा श्रीर्महालक्ष्मीर्येन तस्मै केशवादिद्वादशमूर्त्तीनाम् उपलक्षकः केशवशब्दः केशवादिद्वादशमूर्त्तिरूपेणावस्थितायेत्यर्थः । पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य तस्मै ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे वरेण्य ! अनेन गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं सूचितम्. हे वरदश्रेष्ठ ! त्वमेव यतः सर्ववरदः ततस्तवैव पादरेणुमिष्टप्राप्तये धीरा उपासते सेवन्ते ॥ ३६ ॥

श्रीर्लक्ष्मीः देवाः ब्रह्मादयश्च यत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्तः कामयमाना इव यमनुसृतवन्तः सभगवान् पूर्णषाड्गुण्यो वासुदेवो मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

इत्येतैः मन्त्रैरावाहनपुरस्कृतं सन्निधापितं हृषीकेशं पाद्योपस्पर्शनं पाद्याचमनं तदादिर्येषां तैरामनाद्यैः आदिशब्देन ग्राह्य पाद्यक्रमस्त्वविवक्षितः आसनार्घ्यपाद्यैरर्चयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवमेतैरर्चित्वा गन्धमाल्यैः गन्धपुष्पैस्सह पयसा गन्धादिसहितेन क्षीरेण शुद्धजलेन च विभुं वासुदेवं स्नापयेदित्यर्थः । ततो वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य गन्धादिभिश्चार्चेत आदिशब्देन दीपमधुपर्काचमनानि ग्राह्याणि द्वादशाक्षरविद्ययेति पूर्वोत्तरान्वयि आसनाद्युपचाराश्चाऽनयैव कार्याः ॥ ३९ ॥

तथा तयैव विद्यया विभवे सति पयसि क्षीरे शृतं पक्कं शाल्यन्नं सर्पिः घृतेन सहितं सगुडञ्च नैवेद्यं दत्वा समर्प्य उक्तद्वादशाक्षरविद्यया जुहुयात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिनोति दुःखं राति सुखमिति हिरण्यं रेतो लक्षणं गर्भ यस्य स तथा तस्मै ॥ ३३—३५ ॥

यतो वरदर्षभः अतः ॥ ३६ ॥

श्रिया विनिर्जिते पद्मे ययोस्तौ तथा तयोः पादयोरामोदं स्पृहयन्तो देवा यमन्ववर्तन्त स भगवान् ॥ ३७ ॥

उपस्पर्शनमाचमनम् ॥ ३८ ॥

द्वादशाक्षरविद्यया ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति ॥ ३९ ॥

पयसि शृतं पायसान्नम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राणाय सूत्रात्मने योगैश्वर्यमयं शरीरं यस्य तस्मै ॥ ३३–३६ ॥

तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इव देवाश्च श्रीश्च यमन्ववर्तन्त स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥

एतैर्मन्त्रैरावाहनेन पुरस्कृतं सम्मानितं स्वःपुरस्थीकृतमिति वा उपस्पर्शनमाचमनीयम् ॥ ३८ ॥

प्रथमं पाद्यादिभिरर्चित्वा स्नापयेत् स्नापयित्वा वस्त्रोपवीताभरणपरिधापनानन्तरं पुनरपि पाद्यादिभिः चकारेणान्यैरपि बहुभिरुपचारैः पाद्यादिदाने सर्वत्र मन्त्रमाह द्वादशेति ॥३९॥

पयसि शृतं पक्कं परमान्नम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सृष्टिनिमित्तभूतचतुर्मुखात्मकांशरूपिणं प्रणमति—नमो हिरण्यगर्भायेति । अथ विश्वधारणनिमित्तभूतप्राणरूपिणं भगवन्तं प्रणमति—प्राणाय जगदात्मने इति । अथाणिमादिविभूतिरूपिणं भगवन्तं प्रणमति–योगैश्वर्याणि ध्यानयोगजाऽणिमादिसिद्धयः शरीरं यस्य तस्मै सिद्धिसाधकध्यानयोगप्रवर्तकरूपिणं भगवन्तं प्रणमति, योगहेतवे इति ॥ ३३ ॥

अथ पुरुषाद्यवताररूपं भगवन्तं प्रणमति—नमस्ते आदिदेवाय प्रकृतिप्रेरकपुरुषरूपाय ॥ ३४ ॥

साक्षाद्भगवन्तं श्रीनिवासं केशवं प्रणमति—नमो मरकतश्यामवपुषे इति । अधिगता सर्वचेतनाचेतनपदार्थेभ्य आधिक्यं प्राप्ता श्रीर्येनस्मात्स्मवर्तुस्तस्मै ॥ ३५ ॥

अथ सर्ववरदत्वादिना स्तुवन् भगवान्प्रसीदत्विति प्रार्थयते—त्वमिति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥

तत्पादपद्मयोः आमोदं श्रीरिव स्पृहयन्तः देवाः चकारान्मुनयः यमन्ववर्तन्त स मे मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

अस्याराधनप्रकारस्य कर्ता ब्रह्मा तथान्योऽप्येवमाराधयेदित्याह—एतैरिति । एतैर्मन्त्रैः आवाहनेन पुरस्कृतं संमानितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पयसि शृतं पक्कम् मूलविद्यया द्वादशाक्षरमन्त्रेण ॥४०॥४२॥

भाषा टीका ।

हिरण्यगर्भरूप प्राणरूप और जगत के आत्मा तथा योग ऐश्वर्य शरीरजिनका ऐसे योगके हेतु आपको नमः ॥ ३३ ॥

आदिदेव साक्षिरूप ऋषिरूप नररूप एसे श्रीहरिरूपनारायण को नमः ॥ ३४ ॥

मरकत मणि सदृश श्यामल दिव्य विग्रह में शोभायमान श्री जिनके ऐसे भगवान को नमः हो ॥ ३५ ॥

हे वरदश्रेष्ठ ! आपही वर देनेवाले हो तिसीसे धीरलोग कल्याण के अर्थ आपके चरण रजकी उपासना करते हैं ॥ ३६ ॥

जिनके चरणारविन्दके आमोदकी स्पृहा करके देवता लोग तथा श्रीलक्ष्मीजी अनुवर्तन करती हैं वे भगवान् हमारे ऊपर प्रसन्न होवैं ॥ ३७ ॥

श्रद्धायुक्त होकर इन मन्त्रो से श्रीहृषीकेश भगवान् को आवाहन से आदि लेकर पाद्य आचमन आदि समर्पण करके ॥ ३८ ॥

गन्ध माला इत्यादिक से अर्चन कर दुग्ध से श्रीहरिको स्नान करावे, ताके अनन्तर यज्ञोपवीत पहिरावे फिर वस्त्र धारण करावे तदनंतर आभूषण धारण कराकर पाद्य आचमन समर्पण करै और ता पीछे द्वादशाक्षर मंत्र से गंध धूप दीप इत्यादि समर्पण करै ॥ ३९ ॥

और दुग्ध में चांवलों को रांधकर वैभव होय घृत और गुण मिलाकर मूल मंत्र से हवन करै ॥ ४० ॥

निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ।
दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥ ४१ ॥
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ॥ ४२ ॥
कृत्वा शिरसि तच्छेषां देवमुद्वासयेत्ततः ।
द्व्यवरान्भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ॥ ४३ ॥
भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ।
ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वो भूते प्रथमेऽहनि ॥ ४४ ॥
स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
पयसा स्नापयित्वाऽर्चेद्यावद्व्रतसमापनम् ॥ ४५ ॥
पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्ण्वर्चनादृतः ।
पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४६ ॥
एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतः ।
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ॥ ४७ ॥
प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ।
ब्रह्मचर्यमधः स्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पूर्वोक्ताभिरन्याभिश्च स्तुतिभिः ॥ ४२ ॥

तस्य शेषां निर्माल्यम् द्वाववरौ येषां तान् असम्भवे द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

सभाजितैस्तैरनुज्ञातः सन् सेष्टो बन्धुभिः सहितः तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी सन् श्वोभूते प्रभाते सति ॥ ४४—४५ ॥

पय एव भक्ष आहारो यस्य ॥ ४६—४७ ॥

अधः स्वप्नं शयनम् ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः यद्भगवते निवेदितमन्नं पायसं तत्सति लोभे भोक्त्रे ब्राह्मणाय दद्यादसति चेत् स्वयं वा भुञ्जीत तत आचमनं दत्त्वा ताम्बूलं निवेदयेत् समर्पयेत् ॥ ४१ ॥

ततो द्वादशाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् स्तोत्रैर्वैदिकतान्त्रिकस्तुतिभिर्भगवन्तं स्तुवीत ततः प्रदक्षिणां कृत्वा दण्डवद्भूमौ मुदा हर्षेण प्रणमेत् ॥ ४२ ॥

तच्छेषां निर्माल्यं पुष्पादिकं शिरसि धृत्वा ततो भगवन्तमुद्वासयेत्. द्वाववरौ येषां तान् विप्रान्यथाविधि पायसेन भोजयेत् द्व्यवरानित्यनेनासति विभवे द्वावपि भोजयेन्न त्वेकमिति विवक्षितम् ततः सम्यक् पूजितैस्तैर्विप्रैरनुज्ञातः सेष्टः बन्धुभिः सहितः शेषं शिष्टमन्नादिकं भुञ्जीत अथ तद्रात्र्यां ब्रह्मचारी स्त्रीसङ्गरहितः शयीतेति शेषः अथ प्रथमेऽहनि श्वोभूते प्रभाते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

स्नातः शुचिः समाहितचित्तो यथोक्तेन विधानेन पयसा स्नापयन् भगवन्तमिति शेषः । स्नापनग्रहणमावाहनादीनामप्युपलक्षणं यावद्व्रतसमाप्ति एवमभ्यर्चेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पयः क्षीरमेव भक्ष आहारो यस्य सः विष्णोरर्चने आदरयुक्त इदं व्रतं कुर्यात् पूर्ववदग्नौ जुहुयाद्विप्रांश्च भोजयेत् ॥ ४६ ॥

एवमहरहर्द्वादशदिनपर्यन्तं स्वयं पयोभक्षः हरेराराधनं द्विजभोजनं तदर्हणां ब्रह्मचर्यमधःशयनं त्रिकालस्नानं चैतत्सर्वं यावच्छुक्लत्रयोदशीपर्यन्तं कुर्यात् द्वादशाहं पयोव्रतमिति पाठे द्वादशदिनसाध्यं पयोव्रताख्यं कर्म हरेराराधनादिरूपं चरेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ॥ ४९ ॥
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ।
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ॥ ५० ॥
पूजां च महतीं कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ५१ ॥
शृतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ।
नैवेद्यं चापिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तच्छेषं पुष्पं द्रवमायाम ॥ ४३ ॥
द्व्यवरानवरपक्षेपि द्वावपेक्षितौ मुख्यपक्षस्तु द्वादशेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निवेदितमित्यर्द्धकम्, भुञ्जीतवेति वा शब्दः समुच्चये ॥४१-४२॥
द्वौ अवरौ कनिष्ठपक्षौ येषां द्वौ अवरसंख्यौ येषां तां स्त्र्यादीनिति वा ॥ ४३-६२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निवेदितं सर्वमेव दद्यात् किञ्चिद्दत्वा वा भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥
शेषां निर्माल्यम् उद्वासो विसर्जनम् द्वौ अवरौ येषाम् असामर्थ्ये द्वावपि भोजयेत ॥ ४३ ॥
समाजितैः स्त्रक्ताम्बूलादिना पूजितैस्तैर्दत्ताज्ञस्सन् सेष्टः बन्धुसहितः श्वोभूते प्रभाते सति ॥ ४४—४७ ॥
शुक्लत्रयोदशीति प्रथमान्तो द्वितीयान्तश्च काचित्कः पाठः स्वप्नं शयनम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवतः शेषां निर्माल्यम् द्वौ अवरौ येषां तान् अल्पधनः द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥
सेष्टः बन्धुसहितः तद्रात्र्यां ब्रह्मचारी तां रात्रीमारभ्य व्रतसमाप्तिपर्यन्तं त्यक्तस्त्रीसौख्यः श्वोभूते प्रभाते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
पयः क्षीरं भक्ष्यो भोजनं यस्य सः ॥ ४६—४९ ॥

भाषा टीका ।

और गोविन्द के भोग लगाये हुए निवेदित अन्न को विष्णुभक्त को देवै अथवा आपही भोजन करे श्रीहरि को आचमन देकर अर्चना कर ताम्बूल को निवेदन करे ॥ ४१ ॥
फिर एक सौ आठ मंत्र का जाप करे और प्रभु को नाना स्तोत्रों से स्तुति करे। तथा प्रदक्षिणा करके बड़े हर्ष से भूमि में दंडवत् साष्टाङ्ग प्रणाम करे ॥ ४२ ॥

भगवान् का शेष अर्थात् प्रसादी माला पुष्पादि कों को मस्तक पर धारण कर प्रभुको विसर्जन करे, तदनंतर यथोचित दो से कम न हों ऐसे ब्राह्मणों को पायस अन्न [खीर इत्यादि] का भोजन करावे ॥ ४३ ॥
तदनंतर ब्राह्मणों की आज्ञा पाकर बाकी बचे हुए को लाके इष्ट बन्धुओं के साथ भोजन करे, और उस रात्रि में ब्रह्मचर्य से [जितेन्द्रिय होकर] रहे, फिर रात्रि व्यतीत होने पर प्रथम दिन में प्रातःकाल क्या करे कि ॥ ४४ ॥
सावधान होकर यथोक्त विधि से शुचि होकर स्नान करे और श्रीहरि को दुग्ध से स्नान कराकर पूजा किया करे जब तक कि व्रत समाप्त हो ॥ ४५ ॥
श्रीविष्णु के अर्चन में आदर युक्त होकर प्रथम सदृश अग्नि का हवन करे और ब्राह्मणों को भोजन करावे ॥ ४६ ॥
पयोव्रत को धारण करने वाला द्वादश दिवस पर्यंत प्रतिदिन इसी प्रकार श्रीहरि का आराधन, होम, पूजा, और ब्राह्मणों को भोजन करावे ॥ ४७ ॥

इस प्रकार प्रतिपदा के दिन से आरंभ कर जब तक उसी शुक्लपक्ष की त्रयोदशी आवे तब तक द्वादश दिन बराबर ब्रह्मचर्य से रहे, और भूमि में शयन करे, तथा त्रिकाल स्नान करे ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०—५७ ॥

आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ।
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ॥ ५३ ॥
भोजयेत्तान्गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते! ।
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शक्त्या ये च तत्र समागताः ॥ ५४ ॥
दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथाऽर्हतः ।
अन्नाद्येनाऽऽश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपागतान् ॥ ५५ ॥
भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ।
विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वर्ज्यानाह—वर्जयेदिति । नानाविधानसद्भिरालापान् वर्जयेत् यद्वा असदालापांस्तथेन्द्रियान्तरव्यापारानसतस्त्यजेदित्यर्थः तथा सर्वभूतसम्बन्धिहिंसारहितः वासुदेवानुसन्धानपरो भवेत् ॥ ४९ ॥

एवं द्वादशसु दिनेष्वतीतेष्वथ त्रयोदश्यां पञ्चभिरमृतैः साधनैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिराचार्येण चेति पञ्चभिर्वा शास्त्रोक्तेन विधिना तद्विद्भिः प्रयोज्यकर्तृभिर्विष्णोः स्नपनं कारयेत् ॥ ५० ॥

वित्तलोभमकुर्वाणो विष्णोर्महतीं सर्वोपचारयुक्तां पूजां कुर्यात् क्षीरे चरुं हविः शिपिविष्टविष्णुदेवताकङ्कारयित्वा शिपिविष्टो निरतिशयतेजोयुक्तः सुसमाहितचित्तः परमपुरुषं पुरुषसूक्तेन षोडशऋग्भिः यजेत होमेन तमाराधयेदित्यर्थः । ततः परमपुरुषप्रीतिकरं षड्रसोपेतं नैवेद्यं भगवते समर्पयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ततो वस्त्रादिभिर्ज्ञानसम्पन्नमाचार्यं यथावित्तं द्विजांश्च तोषयेत् हि यस्मात्तदाचार्यद्विजतोषणं विष्णोरेवाराधनं भवति तस्मात्तांस्तोषयेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

गुणवता षड्रसयुक्तेनान्नेन हे शुचिस्मिते ! तान्पूजितानाचार्यब्राह्मणान्ये चान्ये तत्र समागतास्तांश्च युक्तान्भोक्तुं योग्यान् भोजयेत् ॥ ५४ ॥

ततो गुरवे ऋत्विग्भ्यश्च स्ववित्तानुसारेण दक्षिणां दद्यात् श्वपाकपर्यन्तेभ्यः समागतान्सर्वानन्नादिभिस्तोषयेत् ॥ ५५ ॥

एवं दीनादिष्वपि भुक्तवत्सु तत्सत्कारं विष्णोरेव तोषकरं जानन् स्वयमपि बन्धुभिस्सह भुञ्जीत ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्नापकैः स्नानसाधनैः ॥ ५० ॥
शिपिषु रश्मिषु विष्टः शिपिविष्टः शिपौ गरुडे विष्टः तस्मै वा ॥ ५१ ॥
मधुरादिगुणवत् ॥ ५२—५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०—५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०—५६ ॥

। भाषा टीका ।

तथा असत् आलापों [खोटे शब्दों] को और ऊंचे नीच भोगों को वर्जन करे, और सर्व भूतों का अहिंसक होकर श्रीवासुदेव परायण होकर रहै ॥ ४९ ॥

फिर त्रयोदशी में विभु श्रीविष्णु का विधि जानने वाले कोविद [पंडित] जनों से शास्त्रोक्त विधि पूर्वक पंचामृत स्नान करावे ॥ ५० ॥

और द्रव्य की कृपणता को छोडकर बडी भारी पूजा करे, और शिपिविष्ट नामा श्री विष्णु भगवान् को चरु [पाक] का निरूपण करे ॥ ५१ ॥

दुग्ध में सिद्ध हुए उसी अन्न से और बहुत गुण वाले परम पुरुष का संतोष कारक ऐसे नैवेद्य को निवेदन कर श्रीहरि का यजन करे ॥ ५२ ॥

और ज्ञान संपन्न आचार्य को वस्त्र आभरण धेनु देकर संतुष्ट करै और ऋत्विक् [पूजा करने वाले] लोगों को भी इसी रीति से संतुष्ट करै, बस यही श्रीहरि का आराधन जानो ॥ ५३ ॥

हे शुचिस्मिते। [हे सुन्दर मन्द हास वाली ! अदितिजी ! फिर उन ब्राह्मणों को नाना प्रकार के गुण वाले उत्तम अन्न के

नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ।
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥ ५७ ॥
एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ।
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
त्वं चानेन महाभागे ! सम्यक्चीर्णेन केशवम् ।
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ॥ ५९ ॥
अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ।
तपःसारमिदं भद्रे ! दानं चेश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥
त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः ।
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ॥ ६१ ॥
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे ! प्रयता श्रद्धया चर ।
भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे कश्यपादितिसम्वादे पयोव्रतकथनं नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भोजन करावै, और भी जो ब्राह्मण वहां आये हों शक्ति पूर्व उनको भी भोजन करावै ॥ ५४ ॥

गुरु और ऋत्विक् लोगों को यथा योग्य दक्षिणा देवै ॥ और आये हुए लोगों में चांडाल पर्यन्त को भी अन्नादिक सत्कार से तृप्त करै ॥ ५५ ॥

जब दीन, अंध, कृपण, तक सब भोजन कर चुकैं तब इसको श्रीविष्णु की तृप्ति जानता हुआ बन्धुओं के साथ आप भी भोजन करै ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मया च ते समुदाहृतम् ॥ ५८—५९ ॥

सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञः सर्वव्रतमिति च स्मृतमेतद्व्रतम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आद्यन्तदिनद्वयं मध्ये द्वादशीस्वेवं चतुर्दशाहस्सु नृत्यादिभिस्सह भगवतः पूजां कारयेत् ॥ ५७ ॥

तदेवं पयोव्रताख्यं कर्म उपदिश्य पुनर्विश्वासार्थकं सांप्रदायिकत्वं स्मारयन्निगमयन्ननेन भगवन्तमाराधयेत्याह—एतदिति । पुरुषः परमपुरुष आराध्यते येन तत्तथा परं श्रेष्ठम् एतत्पयोव्रतं नाम प्रसिद्धं मह्यं पितामहेनोपदिष्टं मम मया च तुभ्यं सम्यगभिहितम् ॥ ५८ ॥

हे महाभागे त्वमपि सम्यगनुष्ठितेनानेन पयोव्रतेन विशुद्धः भावो भक्तिर्यस्मिन् तेन आत्मना मनसा भजनीयमव्ययं केशवं भज आराधय ॥ ५९ ॥

प्रकृतं व्रतं स्तौति—अयमिति । सर्वयज्ञाख्योऽयं व्रतरूपो यज्ञः इदं व्रतं सर्वव्रतं स्मृतं सर्वयज्ञव्रततुल्यमिदं पयोव्रतमित्यर्थः । किञ्च हे भद्रे ! सर्वतपस्सारतुल्यं तथा सर्वदानतुल्यञ्चेदं व्रतं कुतः चशब्दो हेत्वर्थः च यतः हेतोरिदमीश्वरतर्पणम् ईश्वरः तर्प्यतेऽनेनेति तथा ईश्वरतृप्तिकरत्वेन सर्वयज्ञादिसमकक्ष्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

यमनियमादयोपि ईश्वरतोषकरा एव सफलाः अन्ये तु व्यर्था एवेत्याह—त एवेति । येन नियमादिनाऽधोक्षजः तुष्यति अत एव नियमादिशब्दवाच्याः अन्ये त्वाभासरूपा व्यर्था एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात्सर्वयज्ञादिभिस्तुल्यत्वादीश्वरतोषकत्वाच्च हे भद्रे ! समाहिता त्वं श्रद्धयाप्तव्रतमनुतिष्ठ तेन तुष्टो भगवांस्तवाशु वरान् दास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जयो व्रतम् ॥
एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चैते यमाः स्मृताः" ॥
इति ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञ इत्यनेनैकेनैव सर्वयज्ञाः कृता भवन्तीत्यर्थः । एवमिदं सर्वव्रतं तपःसारमिति अस्य सर्वतपस्त्वादिति भावः । तेन यज्ञसारव्रतसारदानसारशब्देनापीदं वाच्यमिति द्योतितम् ईश्वरतर्पणञ्चेति चकारादीश्वरतर्पणोऽयं यज्ञः ईश्वरतर्पणं व्रतमित्येवं च वाच्यम् ॥ ६० ॥

ईश्वरतर्पणं विना सर्वमेव विफलमिति दिग्दर्शनेनाह—त एवेति अन्ये नियमाद्या एव न स्युः येनेति "नपुंसकमनपुंसकेन" (१।२।६६॥) इत्यादिनैकत्वम् ॥ ६१-६२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं व्रतरूपो यज्ञः सर्वयज्ञाख्यः अस्मिन्कृते सर्वे यज्ञाः कृताः स्युरित्यर्थः । तथा सर्वव्रतं सर्वव्रततुल्यमिति च स्मृतमेतत् व्रतं तथा तपःसारं दानं सर्वदानतुल्यञ्च तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् ईश्वरतर्पणमिति ॥ ६०—६२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

नृत्य, वादित्र, [बाजे] गीत, स्तुति, और स्वस्तिवाचन पूर्वक प्रति दिन श्रीहरि की कथा कीर्त्तन करा कर पूजन करावे ५७ ॥

हे भद्रे ! ये हमने अपने पिता ब्रह्म जी से सुना है सो हमने तुमको उपदेश किया भगवान परम पुरुष का पूजन रूप इसका पयोव्रत ऐसा नाम है ॥ ५८ ॥

हे महाभागे ! तुम एकाग्र मन होकर इस उत्तम व्रत से शुद्धभाव वाला अन्तःकरण से अविनाशी केशव भगवान को भजो ॥ ५९ ॥

हे भद्रे ! यह प्रयोव्रत सब यज्ञ रूप है और तपका सार है दान रूप है और ईश्वर को सन्तोष का हेतु है इस व्रतका ऐसा बड़ा माहात्म्य है ॥ ६० ॥

साक्षात् सबसे उत्तम यम नियम वही है और तप दान व्रत यज्ञ भी वही है जिससे श्रीहरि प्रसन्न होवें ॥ ६१ ॥

इस कारण हे भद्रे ! सावधान होकर श्रद्धा पूर्वक इस व्रतका तुम अनुष्ठान करो तुमरे भी इस व्रत से सन्तुष्ट होकर शीघ्रही भगवान् मनोकामना पूर्ण करेंगे ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में षोडश अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

—:*:—

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

——<○>——

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्ता साऽदिती राजन् ! स्वभर्त्रा कश्यपेन वै ।
अन्वतिष्ठद्व्रतमिदं द्वादशाहमतन्द्रिता ॥ १ ॥
चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम् ।
प्रगृह्येन्द्रियदुष्टाश्वान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥
मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम् ॥ ३ ॥
तस्याःप्रादुरभूत्तात ! भगवानादिपूरुषः ।
पीतवासाश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥
तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादरम् ।
ननाम भुवि कायेन दण्डवत्प्रीतिविह्वला ॥ ५ ॥
सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता नोत्सेह आनन्दजलाकुलेक्षणा ।
बभूव तूष्णीं पुलकाकुलाऽऽकृतिस्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥
प्रीत्या शनैर्गद्गदया गिरा हरिं तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरूद्वह ! ।
उद्वीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ ७ ॥

अदितिरुवाच ॥

यज्ञेश ! यज्ञपुरुषाच्युत ! तीर्थपाद ! तीर्थश्रवः ! श्रवणमङ्गलनामधेय ! ।
आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्य शं नः कृधीश (१) भगवन्नसि दीननाथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः सप्तदशेऽदित्या कृते तस्मिन्व्रते हरिः ।
तत्कामपूरणायादौ तत्पुत्रोऽभूदितीर्यते ॥

॥ १-५ ॥

प्रीतिविह्वलत्वादेव सा बद्धाञ्जलिः सती स्थिता केवलमीडितुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक। अपितु तूष्णीं बभूव कथम्भूता आनन्दजलैराकुले ईक्षणे यस्याः पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः तस्य दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे वेपथुः कम्पो यस्याः ॥ ६ ॥

तुष्टाव पिबतीवोद्वीक्षमाणेति च क्रियाभेदात्सेत्यस्य पदस्य द्विरुक्तिरदोषः ॥ ७ ॥

अयत्नतो विनिर्जित्य दैत्यानत्यूर्जितानपि भक्तान्रक्षितुमीशस्त्वमित्यस्तौददितिस्त्रिभिः । यज्ञेशेत्यादिदशभिः सम्बोधनैस्तवाशक्यं किमपि नास्तीति वदन्ती प्रार्थयते शं नः कृधि कुरु यतो दीनानां नाथोऽसि त्वम् तीर्थे श्रवः कीर्तिर्यस्य, श्रवणमेव मङ्गलं यस्य तन्नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां वृजिनोपशमायोदयो यस्य ॥ ८ ॥

---

(१) भगवन्नवसन्ननाथ इति विजय० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपदिष्टपयोव्रताऽदितिस्तदन्वतिष्ठदित्याह मुनिः—इतीति । इति इत्थं हे राजन् ! स्वभर्त्रा कश्यपेनोक्तोपदिष्टव्रता सा अदितिरतन्द्रिता समाहिता द्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथानुष्ठानप्रकारमाह—चिन्तयन्तीति द्वाभ्याम् । महापुरुषमीश्वरं वासुदेवमेकयाऽनन्यविषयया बुद्ध्या चिन्तयन्ती पयोव्रतं चचारेत्यर्थः । किं कृत्वा बुद्धिस्सारथिः मनो निग्रहोपायभूता यस्याः सा मनसेन्द्रियाण्येव दुष्टसत्वास्तान्प्रगृह्य निगृह्य ॥ २ ॥

मनश्चैकाग्रयाऽनन्यविषयया बुद्ध्या सर्वान्तरात्मनि षाड्गुण्यपूर्णे वासुदेवे समाधाय स्थिरं कृत्वा तस्यामदित्यामित्थं व्रतमनुतिष्ठन्त्यां सत्यां भगवान् वासुदेवः प्रादुरासीत् कथम्भूतः पीते पिशङ्गे वाससी यस्य चत्वारो बाहवो यस्य सः शङ्खादीन्बिभ्राणः ॥ ३—४ ॥

तं नेत्रगोचरं वासुदेवं समीक्ष्यादितिशशूत्थाय प्रीत्या विह्वला सती कायेन दण्डवद्भूमौ ननाम नमस्कृतवती ॥ ५ ॥

प्रीतिविह्वलत्वादेव सा बद्धाञ्जलिस्तूष्णीं स्थिता केवलम् ईडितुं स्तोतुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक, कथम्भूता ? आनन्दजलैराकुले ईक्षणे अक्षिणी यस्याः पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः सा तस्य भगवतो दर्शनमेव निरतिशयोत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कम्पो यस्याः सा ॥ ६ ॥

ततो हे कुरूद्वह ! अदितिर्देवी शनैः गद्गदया गिरा प्रीतिपूर्वकं हरिं तुष्टाव, कथम्भूता? सा श्रियः पतिम् उद्वीक्ष्य चक्षुषा पिबन्तीव स्थिता सती तुष्टाव पिबन्तीवोद्वीक्षतेति च क्रियाभेदात्सा इत्यस्य पदस्य द्विरुक्तिरदुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

"इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति" अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं यत् यज्ञेश्वरत्वादिकं तदधुना दर्शयन्तीव दुर्लभोऽप्ययसाऽपि मत्कृतेनाराधनेनाविर्भूतोऽसीत्यभिप्रायेण सम्बोधयती प्रार्थयते यज्ञेशेति । हे यज्ञेश यज्ञानां प्रभो ! हे यज्ञपुरुष ! यज्ञभोक्तः आश्रितानच्यावयतीत्यच्युतस्तस्य सम्बोधनं तीर्थं गङ्गादिरूपं पादे यस्य तीर्थं विशुद्धं श्रवः कीर्तिर्यस्य हे तीर्थश्रवः ! श्रवणमेव मङ्गलं यस्य तत् नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां लोकानां दुःखोपशमाय उदय आविर्भावो यस्य स नोऽस्माकं शं सुखं कृधि कुरु यतस्त्वं हे भगवन् षाड्गुण्यपूर्ण ! दीनानां मादृशादीनां नाथोऽसि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अव्यक्तस्वभावोऽपि भक्त्या भजमानस्य पुंसः प्रत्यक्षो भवति भगवानित्येतमर्थं दर्शयत्यध्यायद्वयेन, तत्र अदित्याः भक्त्या व्रताचरणप्रकारं वक्ति इत्युक्तेति ॥ १—३ ॥

तद्व्रताचरणफलमाह—तस्या इति ॥ ४—५ ॥

तस्याः भक्तिलक्षणं दर्शयति—सेति । पुलकेन रोमाञ्चेनाकुला व्याप्ता आकृतिस्तनुर्यस्याः सा तथा पुनस्तया किमकारीति तत्राह—तद्दर्शनेति । तद्दर्शनमेवात्युत्सवः तन्निमित्तो गात्रवेपथुर्देहकम्पो यस्याः सा तथा ॥ ६ ॥

तस्याः मुग्धभावं दर्शयति—उद्वीक्षतीति ॥ ७ ॥

स्वाभीष्टोदयकरगुणविशिष्टत्वेन स्तौति—यज्ञेशेति । यज्ञपुरुष अच्युत इत्यनेन गुणान्तराणि समुच्चिनोति तानि कानीति तत्राह तीर्थपादेत्यादि तीर्थस्य शास्त्रस्य श्रवःश्रवणं याभ्यां ते तीर्थश्रवसी ते च श्रवणे चेति तीर्थश्रवः श्रवणे ते मङ्गलयतीति तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलं तच्च नामधेयं नाम यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिस्तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय आपन्नस्य लोकस्य वृजिनं दुःखं तस्योपशमनार्थं परिहारार्थमुदयोऽवतारो यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिस्तथा कृधि कुरु भवसन्ननाथ दीनजनरक्षक ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—६ ॥

पुनः सा चक्षुषा पिबन्तीवोद्वीक्षमाणा बभूवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्रतिन्यैवादितिर्विष्णुं पश्यन्ती तुष्टुवे स ताम् ।
आश्वास्याभूत्सुतो ब्रह्मस्तुतः सप्तदशे प्रभुः ॥
॥ १ ॥

मनसा प्रगृह्य प्रग्रहरूपेण मनसा वशीकृत्येत्यर्थः । मनोरश्मिर्बुद्धिसूत इति पूर्वोक्तेः एकाग्रया एकाग्रीकृतया बुद्ध्या मनश्च वशीकृतं वासुदेवे सम्यगर्पयित्वा ॥ २—६ ॥

उद्वीक्षती उत्कर्षेण तथा वीक्षमाणा यथा चक्षुषा तं पिबन्तीवोत्प्रेक्ष्यते इत्यर्थः । रमापतिं तत्पुत्रेभ्यः सर्वस्वप्रदातारं यज्ञपतिं यज्ञसाराच्चव्रतादाविर्भवन्तं जगत्पतिम् अवतीर्य जगदुद्धर्त्तारम् ॥ ७ ॥

यज्ञेश हे व्रतयज्ञफलप्रद ! यज्ञपुरुष हे मज्जन्मावधि यजनीयपुरुष अच्युत हे स्वभक्तशक्रादिच्युतिविनाशिन् ! तीर्थपाद हे गङ्गोत्पादयिष्यच्चरणपद्म ! तीर्थश्रवः हे जगत्पावनीभविष्यद्बलिच्छलनादिकीर्ते ! हे श्रवणानन्दिभविष्यदुपेन्द्रत्रिविक्रमादिनामन् ! हे विपन्नमद्विधजनदुःखप्रशमकावतारेत्येवं भाव्यर्थसूचकसम्बोधनपदान्यदित्याः मुखात्स्वयमेव निःसृतानीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अदित्याः व्रतेन तुष्टो हरिः पुत्रोऽभूदिति सप्तदशेन वर्णयति ॥ १ ॥

मनसा इन्द्रियरूपान् दुष्टाश्वान्प्रगृह्य बुद्ध्या महापुरुषं चिन्तयन्ती मनश्च बुद्ध्या वासुदेवे समाधाय व्रतं चचारेति द्वयोरन्वयः ॥ २—५ ॥

विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने ।
स्वस्थाय शश्वदुपबृंहितपूर्णबोधव्यापादितात्मतमसे हरये नमस्ते ॥ ९ ॥
आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्यौभूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ।
ज्ञानं च केवलमनन्त ! भवन्ति तुष्टात्त्वत्तो नृणां किमु सपत्नजयादिराशीः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

अदित्यैवं स्तुतो राजन् ! भगवान्पुष्करेक्षणः ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ! ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवमातर्भवत्या मे विज्ञातं चिरकाङ्क्षितम् ।
यत्सपत्नैर्हृतश्रीणां च्यावितानां स्वधामतः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बद्धाञ्जलिः स्थिता केवलम् ईडितुं तु नोत्सेहे न शशाक ॥६॥ ईडितुं पूर्वं या नोत्सेहे सा पुनः शनैर्हरिं तुष्टाव यदुक्तं बभूव तुष्णीमिति तत् सिंहावलोकन्यायेन विवृणोति सा च उद्वीक्षती उत्कर्षेण वीक्षमाणा रमापतिं चक्षुषा पिबतीवासीत् ॥ ७ ॥

शं सुखं कृधि कुरु यतो दीननाथोसि दीनसुखदत्वयोग्यतां भगवतो बहुभिः सम्बोधनैर्वर्णयति—हे यज्ञेश ! हे यज्ञपुरुष ! हे अच्युत ! तीर्थानि पादयोर्यस्य हे तीर्थपाद ! तीर्थं श्रवो यशो यस्य हे तीर्थश्रवः ! श्रवणमङ्गलानि श्रवण मात्रेणापि मङ्गलदानि नामधेयानि यस्य हे श्रवणमङ्गलनामधेय ! आपन्नानां प्रपन्नानां लोकानां वृजिनोपशमाय उदयो यस्य स हे तथाभूत ! ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।
श्रीरुक्मिणीशो जयति ।
श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! अपने पति कश्यप का उपदेश सुनकर बडे श्रद्धा से सर्व आलस छोडकर इस द्वादशाह व्रत को देवमाता अदिति अनुष्ठान करने लगीं ॥ १ ॥

अनन्यबुद्धि से सबके अन्तर्यामि श्री हरि में चित्त लगाई और बुद्धि है सारथि जिसका ऐसे इन्द्रियरूप दुष्ट घोडाओं को मनसे वश करती भई ॥ २ ॥

और एकाग्र बुद्धिसे सबजड चैतनके अन्तर्यामि स्वराट् देव श्री भगवान में मनलगाकर बडे हर्ष से पयोव्रत का अनुष्ठान करने लगीं ॥ ३ ॥

हे तात ! इस पयोव्रत के अनुष्ठान से प्रसन्नहोकर चार भुजाओं में शङ्खचक्र गदादिकों को वा पीताम्बर को धारण किये अति अद्भुत रूपसे आदि पुरुष श्री भगवान प्रकट होते भये ॥ ४ ॥

ऐसे आश्रित वत्सल श्रीहरि को नेत्रों के गोचर देखकर अदिति शीघ्रही उठखडी हुई, और प्रेम में विह्वल होकर बडे आदर से भूमि में गिरकर लम्बी साष्टांग करीं ॥ ५ ॥

फिर खडी होकर स्तुति करने की इच्छाकरी, परन्तु भगवद्दर्शनके आनन्दसे नेत्रों में जल भरआया, और सब अङ्गों मे रोमाञ्च होने लगे, शरीर में कम्प भी होने लगा इस कारण चुपसे ही खडी रह गई ॥ ६ ॥

हे कुरूद्वह ! इसके अन्तर अदितिदेवी बडीप्रसन्नतापूर्वक गद्गद वचनो से साक्षात् श्री लक्ष्मी जी के पति सर्व यज्ञों के पति और जगत् के पति श्रीभगवान के अङ्ग प्रत्यङ्गों का अपने अतृप्त नेत्रों से दर्शनकरतीहुई उस सौन्दर्यामृत को पान करती हुई मन्द २ श्रीहरि की स्तुति करने लगीं ॥ ७ ॥

अदिति रुवाच ॥

हे यज्ञेश, हे यज्ञपुरुष, हे अच्युत, हे तीर्थपाद, हे तीर्थश्रव, हे श्रवणमङ्गलनामधेय, हे आपन्नलोकवृजिनोपशमोदय ! (आश्रितों के दुःख निवारक) हे ईश, हे भगवान् ! बडीभारी विपत्ति में प्राप्त हम लोगों को सुखी करो क्योंकि आप दीननाथ हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूम्ने महते नमः महत्त्वे हेतवः विश्वाय विश्वस्य भवनस्थितिसंयमार्थं स्वैरं गृहीताः पुरुशक्तेर्मायाया गुणा येन तस्मै तथाऽपि स्वस्थायाप्रच्युतस्वरूपाय कुतः, शश्वदुपबृंहितो नित्योर्जितो यः पूर्णबोधस्तेन व्यापादितं नित्यनिरस्तमात्मनि तमो मायालक्षणं येन तस्मै ॥ ९ ॥

तान्विनिर्जित्य समरे दुर्मदानसुरर्षभान् ।
प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुम् ॥ १३ ॥
इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैर्हतानां युधि विद्विषाम् ।
स्त्रियो रुदन्तीरासाद्य द्रष्टुमिच्छसि दुःखिताः ॥ १४ ॥
आत्मजान्सुसमृद्धांस्त्वं प्रत्याहृतयशःश्रियः ।
नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥
प्रायोऽधुना तेऽसुरयूथनाथा अपारणीया इति देवि ! मे मतिः ।
यत्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्मदीयमनोरथपूरणमीषत्करमेव तवेति कैमुत्यन्यायेनाह, आयुः परं ब्रह्मायुः पुनरपि द्यौश्च भूश्च रसातलं च द्योभूरसाः द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विग्रहः रसेति पाठे त्रीणि पदानि सकला योगगुणा अणिमादयः ॥१०॥

क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी ॥ ११ ॥

सपत्नैर्हृता श्रीर्येषां स्वधामतश्च्याविताना च पुत्राणां सम्बन्धि यत्तद्भवत्याश्चिरमाकाङ्क्षितं मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥

काङ्क्षितमेवाह—तानिति त्रिभिः । प्रतिलब्धो जयश्च श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छसि ॥ १३-१४ ॥

प्रत्याहृतं यशश्च श्रीश्च यैस्तान् ॥ १५ ॥

अपारणीया अनतिक्रमणीयाः यद्यस्मात् अनुकूल ईश्वरः कालो येषां तैर्विप्रैर्गुप्ता रक्षिताः अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैर्विप्रैर्गुप्ता इति वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च विश्वाय विश्वरूपाय अतएवात्राविर्भूतोऽसीति भावः इत्थं तुभ्यं नमः विश्वरूपत्वे हेतुः, विश्वेति । विश्वभवनस्थितिसंयमाय विश्वस्य सृष्ट्यादिकारणाय विश्वस्योपादानकारणत्वात्तदन्तरात्मतया पालकत्वाच्च तद्रूपायेत्यर्थः । कारणत्वमन्तरात्मत्वञ्च समानाधिकृतौ निबन्धनमिति भावः । निर्विकारस्य मम कथं विश्वकारणत्वम् ? अत आह—स्वैरं यथातथा गृहीताः उरुशक्तेर्विविधविचित्रपरिणामशक्तेः मायाया गुणाः सत्वरजस्तमांसि येन स्वैरमित्यनेन जीवस्येव न गुणवश्यत्वेत्युक्तं गृहीतेत्यादिना प्रकृतिपुरुषशरीरकस्य तव विश्वकारणत्वं न स्वरूपेणेत्यतस्तेन निर्विकारत्वमेवेति सूचितं कारणत्वोपयुक्तं सार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिकल्याणगुणयोगमाह—भूम्न इति । कल्याणगुणैर्भूम्ने महते यद्वा स्वैरं गृहीतेति प्रकृतिवैशिष्ट्यमुक्तम् भूम्न इत्यनेन पुरुषवैशिष्ट्यमुच्यते भूमा व्यापकः जीवेष्वप्यन्तरात्मतया व्यापी तस्मा इत्यर्थः एवं प्रकृतिपुरुषवैशिष्ट्येऽपि तद्गतदोषापशमाह—स्वस्थायेति । स्वरूपेण गुणैश्च यथावस्थिताय नत्वन्यथाभावमापद्यमानाय; तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि शश्वदिति । शश्वत् सदा उपबृंहितमाविर्भूतं पूर्णं कल्याणगुणपरिपूर्णमपरिच्छिन्नानन्दात्मकं यत्स्वरूपं तस्य बोधेन याथात्म्यदर्शनेन व्यापादितम् निरस्तम् आत्मनभः आत्मनां जीवानामाच्छादकं तमोऽज्ञानं येन तस्मै जीवानां स्वपरयाथात्म्यज्ञानाभावप्रयुक्ताज्ञानेन स्वभावान्यथात्वम् अचेतनस्य तु परिणामस्वभावत्वात्स्वरूपान्यथात्वम् परमात्मनस्तु तव नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपयाथात्म्यानुभवेन तदुभयं दूरतोनिरस्तमिति भावः ॥ ९ ॥

अस्मदीयमनोरथपूरणमीषत्करमेव त्वय्येति कैमुत्यन्यायेनाह—आयुरिति । हे अनन्त ! तुष्टात्प्रसन्नात्त्वत्तो नृणामायुरादय एव सुलभा भवन्ति । किमुत शत्रुविजयादिसम्पत्तिस्सुलभा भवतीत्यर्थः । तत्रायुः परं ब्रह्मायुरप्यतुल्यं निरुपमं वपुः शरीरं बलपराक्रमसौन्दर्यादियुक्तं शरीरमिति भावः । अभीष्टलक्ष्मीः भोग्यभोगोपकरणादिसम्पत् द्यौश्च भूश्च रसातलञ्च द्योभूरसाः द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विग्रहः सकला योगगुणा अणिमादयः त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः केवलं निःसंशयं ज्ञानम् ॥ १० ॥

हे राजन् ! इत्थमदित्या संस्तुतो भगवान् पुष्करेक्षणः सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञः क्षेत्रान्तर्भूतमनोवृत्तिज्ञः जीवशरीरको वा इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच इति हर्षे विस्मये वा हे भारत ! ॥ ११ ॥

उक्तिमेवाह नवभिः—स्वस्य क्षेत्रज्ञत्वमेव दर्शयन्नित्रादित्याहृदमाविष्कर्तुं प्रतिजानीते—देवमातरित्यर्धेन । हे देवमातः भवत्या चिरकाङ्क्षितम् तत् मे मया विज्ञातमेव किन्तदित्यत्र तदाविष्कगोति, गाहिति सार्द्धैस्त्रिभिः । सपत्नैर्दैत्यैर्हृता श्रीर्येषां स्वस्थानाच्च्यावितानां विवासितानां स्वपुत्राणां सम्बन्धि यदैश्वर्यं तत्त्वया चिरकाङ्क्षितं तन्मया ज्ञातमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

किञ्च तान्सपत्नान् दुष्टो मदो येषां तानसुरर्षभान् युद्धे विनिर्जित्य प्रतिलब्धौ जयः श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सह उपासितुम् एकत्र स्थातुम् इच्छसि ॥ १३ ॥

इन्द्रो ज्येष्ठो येषां तैः स्वतनयैर्युधि हतानां शत्रूणां स्त्रियो भर्तृसमीपमासाद्य रुदन्तीर्दुःखिताश्च द्रष्टुमिच्छसि ॥ १४ ॥

प्रत्याहृतम्प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् सुसमृद्धान्नाकपृष्ठं

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वर्गमधिष्ठाय क्रीडतः आत्मजान् द्रष्टुमिच्छसीत्येतत्सर्वं त्वत्काङ्क्षितम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं तदभिप्रेतमाविष्कृत्य तत्र यत् "तान्विनिर्जित्य समरे" इत्यभिप्रेतं तदधुना मयापि कर्तुं न शक्यम्, इति वदन्समराद्न्य एव उपायश्चिन्तनीय इत्याह—प्राय इति द्वाभ्याम् । हे देवि अधुना ते दैत्याः प्रायशः यद्यप्यवारणीया अजेया इत्येव मे मतिरवारणीया इत्यहमध्यवस्यामीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्ते दैत्या अधुना अनुकूल ईश्वरः कालरूपो येषां तैर्विप्रैर्गुप्ताः अतोऽस्मदादिभिस्तेषु कृतो विक्रमः पराक्रमः सुखं न दास्यति सुखहेतुर्न भविष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वाय विश्वनाम्ने विश्वस्य भवनस्थितिसंहारा यस्मात्स तथा तस्मै स्वैरं स्वेच्छया गुणाः सत्त्वादयः व्यापादितात्म तमसे विनाशिताज्ञानाय ॥ ९ ॥

परमायुर्द्विपरार्द्धावसानलक्षणं च यस्य तदादयो नृणां तुष्टात्वत्तो भवन्ति यत्तस्मादुपसन्नजनाभिनाशः किं शरणागतजनमनोदुःखनाशो भवतीति किंवक्तव्यं योगगुणोऽणिमादिः ॥ १० ॥ ११ ॥

भवत्याः सपत्नैः स्वर्गाद्बाधितानां उच्चाटितानाम् हृतश्रीणाम् आकृष्टसम्पदां पुत्राणामर्थे यच्चिरं काङ्क्षितं तन्मया विज्ञातमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

किन्तदिति तत्राह—तान्विनिर्जित्येति । उपासितुं मामिति शेषः ॥ १३ ॥

इदञ्चाकाङ्क्षितमित्याह—इन्द्रेति । इन्द्रः ज्येष्ठो येषां ते तथा तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नैतत् क्षिप्रसाध्यमित्याह—प्राय इति । कुतोऽत्राह—यत्तद्दति अनुकूलैरीश्वरैर्विप्रैर्गुप्ता रक्षिता इति यत्तस्मात्तत्र तेषु ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वाय कार्यस्य कारणाव्यतिरेकेण व्यतिरेकासद्रूपत्वेन व्यपदिष्टाय स्वतस्तु विश्वस्य भवनादयो यस्मात्तत् न स्वरूपाय केवलमेतावत्तच्छक्तित्वं किन्तु स्वैरममर्यादं यथास्यात्तथा गृहीता धृताः पुरवः शक्तयः साक्षाच्छ्रीप्रभृतयस्तद्वृत्तिभूता गुणा ऐश्वर्याद्याश्च येन तस्मै अतः स्वरूपतो विभूम्ने परिपूर्णतमाय अत एव स्वस्थाय नित्यैकरूपाय अत एव शश्वदुपबृंहितो भक्तानां हृदि नित्यमेव वर्द्धितो यः पूर्णबोधः स्वानुभवः तेन व्यापादितं नाशितं आत्मतम आत्मविषयस्तदज्ञानांशो येन तस्मै हरये सर्वदुःखहरत्वेन सर्वमनोहरत्वेन तन्नाम्ने नमः ॥ ९—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तवैश्वर्यमपारं ज्ञात्वैवाहं त्वामेव प्रपद्ये इत्याह—विश्वायेति । स्वेषु भक्तेषु तिष्ठतीति तस्मै शश्वदुपबृंहितो यः पूर्णो बोधस्तेन व्यापादितं निरस्तम् आत्मनि तमो मायालक्षणं येन तस्मै ॥ ९ ॥

मद्वाञ्छितं तु त्वं पूरयिष्यस्येवेति कैमुत्यन्यायेनाह—आयुरिति । द्यौर्भूरसा, इति समासेनासमासेन च पाठद्वयं योगगुणाः अणिमाद्याः ॥ १० ॥

क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी ॥ ११ ॥

तस्याः भक्तेः सकामत्वं व्यञ्जयन्नाह—यत्सपत्नैरिति । सपत्नैरुच्चाटितानां देवानां यच्चिरकाङ्क्षितं तदेव भवत्याश्चिरकाङ्क्षितं मया ज्ञातम् ॥ १२ ॥

पुत्रैः सह उप आधिक्येन आसितुं स्वराज्ये उपवेष्टुमिच्छसि यद्वा तैस्सहैव आसितुं न त्वेकाकिनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आसाद्य स्वस्थानं प्राप्य ॥ १४—१५ ॥

अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैश्च विप्रै रक्षिताः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वाय विश्वरूपाय यतो विश्वस्य जन्मादीनि यस्मात् तस्मै स्वैरं यथा गृहीताः पुरुशक्तेः विपुलायाः प्रकृतेर्गुणाः येन तस्मै भूम्ने अनन्तशक्तिमते स्वस्थाय स्वाश्रयाय शश्वदुपबृंहितेन निरन्तरसमेधितेन "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इति निजोक्तेनात एव पूर्णबोधेन बुद्धियोगेन व्यापादित आत्मनाम् "ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्" इति श्रीमुखोक्तानां ज्ञानसम्पन्नानां स्वभक्तानां तमः संसारो येन तस्मै ॥ ९ ॥

अस्मदादीनामर्थार्थिभक्तानामर्थं सम्पादनमपि रकरं तवेति कैमुतिकन्यायेनाह—आयुरिति । हे अनन्त ! तुष्टात्वत्तो नृणामायुरादयः सुलभा भवन्ति किमुत सपत्नजयादिरूपा आशीः सम्पत् सुलभा भवतीत्यन्वयः । परमायुश्चतुर्मुखायुः भूरसाः भूश्च रसा बिलस्वर्गाश्च योगगुणा अणिमादयः ॥ १० ॥ ११ ॥

हे देवमातः ! सपत्नैरसुरैः हृता श्रीर्येषां स्वधामतश्च्याविताना देवानां सम्बन्धि यद्भवत्याः चिरकाङ्क्षितं तन्मे मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥

चिरकाङ्क्षितमेवाह—तानिति त्रिभिः । समरे संग्रामे तान् सपत्नान् विनिर्जित्य लब्धो जयः श्रीश्च यैस्तैः सह उपासितुम् उपाधिक्येन आसितुं स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥

आसाद्य तन्निकटं प्राप्य ॥ १४ ॥

प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् नाकपृष्ठे स्वर्गम् ॥ १५ ॥

यतस्ते अनुकूलः ईश्वरः तपोव्रतादिफलदो येषां तैर्विप्रैः रक्षिताः अत एव अपारणीयाः अनतिक्रमणीयाः अत्र तेषु विक्रमः सुखं न ददाति ॥ १६ ॥

अथाप्युपायो मम देवि ! चिन्त्यः सन्तोषितस्य व्रतचर्यया ते ।
ममार्चनं नार्हति गन्तुमन्यथा श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥
त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतेनानुगुणं समीडितः ।
स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते सुतान् गोप्तास्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥
उपधाव पतिं भद्रे ! प्रजापतिमकल्मषम् ।
मां च भावयती पत्यावेवं रूपमवस्थितम् ॥ १९ ॥
नैतत्परस्मा आख्येयं पृष्टयापि कथञ्चन ।
सर्वं सम्पद्यते देवि ! देवगुह्यं सुसंवृतम् ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभोः ॥ २१ ॥
उपाधावत्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् ।
स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

विश्वरूप आपको नमस्कार होय, विश्व के सृष्टि पालन संहार करने वाले, तथा अपने इच्छा से बहुत शक्ति वाली माया के गुणों को ग्रहण करने वाले, वा महत्व के कारण रूप, तथा निरवच्छिन्न स्वरूप वाले, वा सर्व काल में निरवच्छिन्न ज्ञानानन्द अपने परमात्म स्वरूप से माया रूप अन्धकार को दूर करने वाले ऐसे श्रीहरि आपको नमस्कार होय ॥ ९ ॥

हे अनन्त ! ब्रह्मा की आयु तथा उत्तम शरीर, मनो वांछित फल वा अव्याहत ऐश्वर्य, तथा स्वर्ग पृथिव रसातलादिकों का सुख और, सम्पूर्ण योगों से अणिमादि सिद्धियों की प्राप्ति, वा अर्थ धर्म काम तथा मोक्ष प्रापक ज्ञान ये सब कोई भी पदार्थ आपके प्रसन्नता से जीवों को दुर्लभ नहीं है, फिर हम लोगों के शत्रुओं का जयरूप मनोरथ तो कितनी है ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे राजन् ! जब अदिति ने कमल सदृश नेत्र वाले भगवान् की इस प्रकार स्तुति करी, तब सब प्राणियों के अतः करण के अभिप्राय को जानने वाले श्रीहरि बोले ॥ ११ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्री भगवान् बोले हे देवमातः ! शत्रुओं के बल बढ़ने से नष्ट स्थान वो नष्ट ऐश्वर्य वाले अपने पुत्रों का दुःख दूर करने के लिये बहुत दिन से तुम्हारी मनो कामना है सो मैं जानता हूं १२

उन दुरभिमानी असुरों को युद्ध से जीतकर यश ऐश्वर्य सहित अपने पुत्रों के साथ सुखी होकर रहना चाहती हो सो हमको ज्ञात है ॥ १३ ॥

और युद्ध में इन्द्रादि अपने पुत्रों के शस्त्रों से मरे हुए शत्रुओं की स्त्रियां अनाथ होकर रोती हुई फिरें सो तुम देखना चाहती हो ॥ १४ ॥

और यश ऐश्वर्य सहित अपने पुत्रों को अपने २ स्त्रियों के साथ विहार करते भये देखना चाहती हो ॥ १५ ॥

हे देवि ! प्राय करके तो इस समय तुम से असुर यूथों के नाथ ऐसे बलि प्रभृति दैत्यों का अति क्रमण नहीं होसक्ता है, यह मेरा निश्चय है । क्योंकि ? वे लोग आज कल ईश्वर और ब्राह्मणों से रक्षित हैं और उनका काल भी अनुकूल है इस समय उनके विषे किया हुआ विक्रम सुखदाई नहीं होसक्ता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मम मया चिन्त्य एव तत्र हेतुः सन्तोषितस्येत्यादि श्रद्धाऽनुरूपमिच्छानुसारेण फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥

मारीचस्य तपस्यधिष्ठाय स्थितस्सन् गोप्ताऽस्मि पालयिष्यामि ॥ १८ ॥

अतः पतिमुपधाव भजस्व ॥ १९ ॥

देवानां गुह्यं रहस्यं सर्वं सुसंवृतं सुगुप्तं सत् सम्पद्यते सिध्यति ॥ २० ॥

प्रभोर्हरेरात्मनि जन्म लब्ध्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितथेक्षणः ।
सोऽदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसम्भृतम् ।
समाहितमना राजन् ! दारुण्यग्निं यथाऽनिलः ॥ २३ ॥
अदितेर्धिष्ठितं गर्भं भगवन्तं सनातनम् ।
हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुह्यनामभिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवितथमीक्षणं दृष्टिर्यस्य सः अनिलो यथा सर्वत्र समोऽपि दारुणि सङ्घर्षेण वनदाहकमग्निमाधत्ते एवं स्वयं पुत्रेषु समोऽपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥

धिष्ठितमधिष्ठाय स्थितम् समीडे तुष्टावेत्यर्थः ॥ २४–२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवमथापि हे देवि ! तव व्रतचर्यया तोषितस्य मे मया कश्चिदुपायश्चिन्तनीय एव कुतः यतो मदाराधनमन्यथागन्तुं विफलीभवितुं नार्हति, तत्कुतः ? मदाराधनस्य कर्तुः श्रद्धानुसारमिच्छानुसारेण फलहेतुकत्वात्. फलहेतुकत्वादिति पाठे फलहेतुं करोतीति फलहेतुकृत्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादादिकारणत्वादित्यर्थः । ॥ १७ ॥

चिन्त्यमुपायं दर्शयति–त्वयेति पुत्ररक्षणाय त्वया पयोव्रतेनाहम् अनुगुणं यथार्हं सम्यगर्चितः स्तुतश्चातोऽहं मारीचतपस्यवस्थितः कश्यपतपःफलप्रदानेऽवस्थितः स्वांशेन तव पुत्रत्वम् उपेत्य तव सुतान् गोप्तास्मि गोपायिष्यामि स्वांशेनेति पाठे स्वेनाजहत्स्वभावस्वरूपेणाहं तव पुत्रत्वमुपेत्य स्वान् त्वत्सम्बन्धिनः पुत्रान् गोप्तास्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो हे भद्रे ! पतिमकल्मषं प्रजापतिं कश्यपमुपधावानुवर्तस्व भर्त्रा निमित्तेन मां गर्भे धारयिष्यसि, कथम्भूतम् ? रूपं वामनं रूपमवस्थितं स्वसङ्कल्पेनाददानं देवं स्वतेजसा देदीप्यमानं वा ॥ १९ ॥

अन्येन पृष्टयापि त्वयैतन्मदुक्तं कथञ्चिदपि नान्यस्मै कथनीयं हे देवि ! देवरहस्यं सर्वं गुप्तं सदेव सम्पत्स्यते फलदं भविष्यति ॥ २० ॥

एतावदभिधाय तत्रैव भगवानन्तर्दधे, अथादितिः स्वस्यां भगवतोऽवतारं दुर्लभं प्राप्य कृतार्थेव श्रद्धायुक्तया भक्त्या परयेति पाठे अनन्यया पतिमन्ववर्तत तदनुवर्तनं स्वस्मिन् प्रविष्टं हरेरंशञ्च कश्यपः समाधियोगेन योगदृष्ट्याऽन्वबुध्यत ज्ञातवान् यतोऽयमवितथेक्षणः अवितथमीक्षणं दृष्टिर्यस्य सः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ततः स कश्यपः तपसा हेतुना चिरं सम्भृतं धृतं वीर्यं तस्याम् अदित्यामाधत्त निहितवान् कश्यपं प्रविष्टस्य भगवतो येनकेनापि रूपेणादित्युदरप्रवेशव्याजमात्रकथनमिदं न तु जीवस्येव वीर्यसंश्लेषकृतनरत्वमित्यवगन्तव्यम्, कथमाधत्तेत्यत्राह–हे राजन् ! सर्वत्र समोऽपि वायुर्दारुणि सङ्घर्षेण यथा वनदाहकमग्निमाधत्ते, एवं स्वयं पुत्रेषु समोऽपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततोऽदितेर्गर्भेऽधिष्ठितं प्रविष्टं सनातनं भगवन्तं ज्ञात्वा हिरण्यगर्भो चतुर्मुखः भगवदसाधारणगुणप्रतिपादनैर्नामभिः समीडे समीपे तुष्टाव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्ह्युपायाभावादुपरम एव श्रेयानिति तत्राह–अथेति मम सकाशान्मम व्रतचर्यया वा श्रद्धानुरूपमिति क्रियाविशेषणं ममार्चनमन्यथा फलराहित्येन गन्तुं नार्हति यथा श्रद्धा तथा फलहेतुकत्वात् पुरुषार्थलक्षणफलस्य निमित्तत्वात्कप्रत्ययः स्वार्थमतिरसाधयति ॥ १७ ॥ १८ ॥

उपधाव उपास्व अपत्यम्-अपत्यत्वेन ॥ १९ ॥

परस्मै शत्रवे ॥ २०—२२ ॥

किमवबुद्धमिति तत्राह–प्रविष्टमिति ॥ २३–२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ममार्चनं कर्तृश्रद्धाऽनुरूपं गन्तुमर्हसि यद्यत्फलतृत्वेन प्रतीतिविषयः स्यात् तत्तत्सर्वमेव संग्रहीतुं योग्यं भवति नान्यथा कुतः ? तत्राह, फलहेतुकत्वात् फलमव्यभिचारिभक्तिरूपकारणकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवं सति समरे शत्रुनिर्जयादिरूपोऽपि मम मनोरथोऽयमभोघभजनात् त्वत्त एव सिद्ध्येत, तत्राह—त्वयार्चित इति अपत्यगुप्तये इति तामेव सङ्कल्पयन्तीत्यर्थः । सम्प्रति मत्प्राप्त्यैव तु मनोरथान्तराण्यपि जातानीति भावः । पयोव्रतेनार्चितः तस्यैवानुगुणमनुरूपं यथास्यात्तथा समीडितश्चाहमित्यन्वयः ॥ १८—२२ ॥

वीर्यं भगवद्रूपं तेजः ॥ २३ ॥

गुह्येति नाममात्रस्य रहस्यनोक्तिर्नत्वेनावतामेव "प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोयम्" इत्याद्युक्तेः ॥ २४—२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गन्तुं भवितुं फलस्य हेतुकत्वात्तुल्यमकारणत्वात् ॥ १७ ॥

मारीचस्य कश्यपस्य तपस्तु अधिष्ठाय स्थितस्तम् ॥ १८–२१ ॥

कृतकृत्यवत् कृतार्थेव ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

जयोरुगाय ! भगवन्नुरुक्रम ! नमोऽस्तु ते ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमो नमः ॥ २५ ॥
नमस्ते पृश्निगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे ।
त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ २६ ॥
त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्यमनन्तशक्तिं पुरुषं यमाहुः ।
कालो भवानाक्षिपतीश ! विश्वं स्रोतो यथाऽन्तः पतितं गभीरम् ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवितथेक्षणः अव्यर्थज्ञानः वीर्यं भगवद्रूपं तेजः समाहित-मनाः भगवत्स्वरूपैकाग्रचित्तः अनिलो यथा सङ्घर्षेण दारुस्थमग्निमेव मूर्ते दारुगर्भे प्रकटीकरोति तथैव कश्यपोऽन्तःकरणस्थं भगवन्तमेव स्वदेहसङ्गेन तदीयगर्भस्थिरीचकारेत्यर्थः । यथैवाग्निरनिलद्दार्वंशो न भवति तथैव भगवद्देहोऽपि कश्यपादित्यंशो न भवतीति शुक्रशोणित सम्बन्धो निरस्तः ॥२३॥

धिष्ठितमधिष्ठितं गुह्यनामभिः समीडे इति स्तुतिमिषेण भक्तिवश्यस्य भगवतो नामसङ्कीर्त्तनलक्षणां भक्तिमेव चकारेत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तव व्रतचर्यया तोषितस्य मम मया उपायश्चिन्तनीयः यतो ममार्चनं अन्यथा गन्तुं विफलीभवितुं नार्हति यतो ममार्चनस्य श्रद्धानुरूपम् अर्चकश्रद्धानुसारेण फलहेतुकत्वात् फलजनकत्वात् ॥ १७—१९ ॥

कथञ्चन पृष्टयापि एतन्मद्वचनादिकं नाख्येयं न कथनीयं यतः देवानां गुह्यं रहस्यं सुसङ्गुप्तं सत् सम्पद्यते फलितं स्यात् ॥ २०—२२ ॥

अवितथमबाधितमीक्षणं ज्ञानं यस्य सः तपसा चिरसम्भृतं तपसा बहुकालतः हृदि धारितं वीर्यम् अनादिसिद्धं महापराक्रमं भगवद्रूपम् अदित्यामाधत्त अनादिसिद्धत्वं भगवद्रूपस्य दृष्टान्तेनाह अनिलो यथा दारुणि सङ्घर्षेण पूर्वसिद्धमेवाग्निमाधत्ते तद्वत् ॥ २३ ॥

गर्भे उदरेऽधिष्ठितं प्रविष्टम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे देवि ! तथापि तुमारी व्रत चर्या से संतुष्ट होकर हमने उपाय का चिंतमन किया है, क्योंकि ? फल हेतुक होने से श्रद्धा के अनुरूप हमारी अर्चना अन्यथा होने के योग्य नहीं है ॥१७॥

तुमने संतान की रक्षा के लिये पयोव्रत नामक व्रत से हमको प्रसन्न किये, इस कारण से कश्यपजी के तप में स्थित होकर अपने अंश से तुमारे पुत्र होकर तुमारे पुत्रों की रक्षा करेंगे ॥१८॥

हे भद्रे ! अब तुम हमारे इसी रूपको सदा ध्यान में रखकर निष्पाप श्रीकश्यप प्रजापति को भजो ॥ १९ ॥

हे देवि ! यदि कदाचित् कोई पूंछे तब भी इस बात को किसी से नहीं कहना और सब तुमारा मनोरथ सिद्ध होगा क्यों कि ? देवताओं का रहस्य गूढ़ ही रहना चाहिये ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—भगवान् श्रीहरि इतना कहकर वहीं अन्तर ध्यान होगये और अदितिजी अति दुर्लभ ऐसा प्रभु श्रीहरिका जन्म अपने में सुनकर परम हर्षित हुई ॥ २१ ॥

और कृतकृत्य के नाई परम भक्ति से पति का भजन करती हुई इस बात को समाधि योग से कश्यपजी जान गये ॥ २२ ॥

क्योंकि ! यथार्थ ज्ञाता हैं अत एव अपने में प्रविष्ट श्रीहरि के अंश को जानकर बहुत काल से तप से धारण किये हुए वीर्य को समाहित मन से अदिति में धारण करने हुए, अनिल, काष्ठ में जैसा अग्नि को धारण करता है ॥ २३ ॥

अदिति के धारण किये हुए गर्भ को सनातन भगवत्स्वरूप जानकर ब्रह्माजी गुप्त नामों से आकर स्तुति करने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि पृश्निरितिनाम तस्या गर्भाय अर्भकाय वेदा गर्भे यस्य यद्वा वेदानां गर्भाय वेदेषु प्रकाशमानायेत्यर्थः । त्रयो लोका नाभौ यस्य स त्रिनाभस्तस्मै त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिताय । शिपिशब्देन पशवो जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय "यज्ञो वै विष्णुः, पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति" इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयस्तैर्वेष्टितायेत्यर्थः । तथापि विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥

अन्तः पतितं तृणादि यथा गभीरं स्रोत आक्षिपत्याकर्षति तथा कालात्मा भवान्विश्वमाक्षिपति ॥ २७ ॥

त्वं वै प्रजानां स्थिरजङ्गमानां प्रजापतीनामसि सम्भविष्णुः ।
दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां परायणं नौरिव मज्जतोऽप्सु ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे भगवदवतारः
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रजापतीनां च त्वमेव सम्भविष्णुरुत्पादनशीलोऽसि । अयं भावः न ह्येवम्भूतस्य तव जन्मादिसम्भवः किन्तु देवानां प्रजापतीनां प्रजानां च परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोऽयमतस्तान्स्वर्गच्युतान्पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणनामभिर्हिरण्यगर्भकृतां स्तुतिमाह—जयेत्यादिना यावत्समाप्ति । हे षाड्गुण्यपूर्ण ! हे उरुक्रम उरवः क्रमाः पादविन्यासाः करिष्यमाणा यस्य तथाभूता इत्यर्थः । जय सर्वोत्कृष्टतां प्राप्नुहि ते तुभ्यं नमोऽस्तु ब्रह्मकुले साधवो ब्राह्मणास्तेषां देवाय तस्मै देवायेति वा त्रिगुणाय सृष्ट्याद्युपयुक्ताय रजआदिगुणत्रयनियन्त्रे इत्यर्थः ॥२५॥

अदितेरेव पूर्वजन्मनि पृश्निरिति नाम तस्या गर्भाय वेदो गर्भे यस्य वेदानां गर्भायेति वा वेधसे विधात्रे त्रयो लोका नाभ्यां यस्य त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि परमव्योम्नि स्थिताय शिपयो जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय "यज्ञो वै विष्णुः" 'पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति" इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयस्तैर्वेष्टितायेत्यर्थः । विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥

भुवनस्य विश्वस्य त्वमेवादिमध्यान्तकारणभूतः यमपरिमितशक्तिं परमपुरुषमाहः "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' 'स्वाभिकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादयो वेदान्ताः स त्वमेव कालशरीरको भयानेव विश्वमाक्षिपति प्रवर्तयति यथान्तःपतितं तृणादिकं स्रोतः प्रवाहः आक्षिपति तद्वत् ॥ २७ ॥

प्रजानामस्मदादीनां प्रजापतीनां च त्वमेव सम्भविष्णुः उत्पादनशीलोऽसि अयं भावः नह्येवम्भूतस्य तव जीवस्येव कर्मणा जन्मादिसम्भवः किन्तु देवानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोऽयं अतस्तान्स्वर्गच्युतान् पुनःस्वर्गे स्थापयेति आश्रयत्वे दृष्टान्तः अप्सु मज्जतः पुंसो नौर्यथा तद्वत् सुराणामाश्रयभूत इत्यर्थः ॥२८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृश्न्यां गर्भो यस्य स तथा तस्मै वेदगर्भाय सद्यो जन्म शक्तये त्रीणि पृष्ठानि वैकुण्ठादीनि यस्य स तथा तस्मै ॥२६॥ गभीरं स्रोतो नदी आक्षिपति तीरं प्रति नयति ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रयो लोका नाभौ यस्य तस्मै त्रयाणामूर्ध्वाधोमध्यवर्तिलोकानां पृष्ठरूपवैकुण्ठस्थितत्वात् त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टत्वेन पशुको-जीवास्तेष्वन्तर्यामित्वेन प्रविष्टाय ॥ २६ ॥

गभीरं नद्यादिस्रोतःकर्तृ यथा स्वान्तः पतितं तृणादिकमाकर्षति ॥ २७ ॥

सम्भविष्णुः आविर्भविष्णुस्सन् प्रजादीनां परायणं परमाश्रयः ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमेऽयं सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥१७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे उरुगाय जय स्वोत्कर्षमाविष्कुरु स्वरूपगुणाः शान्त्यादयः विग्रहगुणाः कान्त्यादयः शक्तिगुणाः सत्त्वादयः एवं त्रिप्रकारा गुणा यस्य तस्मै नमो नमः ॥ २५ ॥

अदितिरेव पूर्वजन्मनि पृश्निस्तस्याः गर्भाय तद्गर्भकाय वेदानां गर्भो विषय ते वा गर्भे यस्य तस्मै वेधसे विधात्रे त्रयो लोका नाभ्यां यस्य तस्मै त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि वैकुण्ठे स्थिताय शिपयः पशवो जीवास्तेषु अन्तर्यामितया प्रविष्टाय "यज्ञो वै विष्णुः" पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति" इति श्रुतेः । विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिन्द्धान्तप्रदीपः ।

स्रोतः सरित् अन्तःपतितं तृणादिकमाक्षिपति आकर्षयति यथा तथा कालशक्तिः ।। २७ ।।

हे देव ! त्वं संभविष्णुः आविर्भावङ्करिष्णुस्सन् प्रजानां प्रजापतीनां दिवश्च्युतानां दिवौकसां च परायणं परमाश्रयः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच ॥

श्रीब्रह्माजी बोले, कि—हे उरुगाय ! हे भगवन् ! आपकी जय हो । हे उरुक्रम ! आपको नमस्कार हो ब्रह्मण्य देव त्रिगुणात्मक आपको नमोनमः ॥ २५ ॥

पृश्नि गर्भ वेद गर्भ वेधा और त्रिनाभ अर्थात् तीनों लोक नाभि में जिन के ऐसे, तथा तीनों लोक के ऊपर स्थित होने वाले और अनन्त किरणों वाले ऐसे श्रीविष्णु को नमस्कार हो ॥ २६ ॥

आपही भुवनके आदि अन्त और मध्यहो और हे ईश ! जिसको पुरुष कहते हैं वे अनन्तशक्ति वाले आपही हो । तथा कालरूप भी आपही हो जो काल, इस विश्वको खींचता जाता है जैसे गम्भीर स्रोतकाप्रवाह अपने गिरे हुए पत्र आदि को खींचता है ॥ २७ ॥

स्थावर जङ्गमात्मक प्रजाके और प्रजापतिओं के उत्पन्नकरने वाले आपही हो । हे देव ! तथा स्वर्गसे च्युत देवताओं के भी परम आश्रय आपही हो, जैसे कि—डूबते हुए पुरुषको नौका ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, सप्तदश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं विरिञ्चिस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् ।
चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः पिशङ्गवासा नलिनायतेक्षणः ॥ १ ॥
श्यामावदातो झषराजकुण्डलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनाम्बुजः पुमान् ।
श्रीवत्सवक्षा वलयाङ्गदोल्लसत्किरीटकाञ्चीगुणचारुनूपुरः ॥ २ ॥
मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितश्रीवनमालया हरिः ।
प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्कण्ठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥
दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ।
द्यौरन्तरिक्षं क्षितिरग्निजिह्वा गावो द्विजाः सञ्जहृषुर्नगाश्च ॥ ४ ॥

श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ।
सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥ ५ ॥
द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यं दिनगतो नृप ।
विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥ ६ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवानकाः ।
चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥
प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्त्वष्टादशे भूत्वा वामनः सत्कृतोऽखिलैः ।
यज्ञं गतस्ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वरान् वृणु ॥

इत्थं विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं च प्रभावो यस्य स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः अमृतभूर्मृत्युजन्मशून्यः शङ्खगदाब्जचक्राणि यस्य सन्तीति तथा अर्श आदित्वेन मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः अविसर्गपाठे स चासौ पिशङ्गवासाश्च ॥ १ ॥

झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोस्त्विषा उल्लसन्ती श्रीर्वदनाम्बुजे यस्य श्रीवत्सो वक्षसि यस्य वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥

श्रीमत्या वनमालया विराजितः वेश्मगतं तमः ॥ ३ ॥
अग्निजिह्वा देवाः नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥

तत्प्रादुर्भावसमयमाह—श्रोणायामिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्याम् तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चन्द्र इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे तच्च श्रुत्या दर्शितम् "अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायाः" इति. एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किञ्च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराशब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयस्ते आद्या येषां ते सूर्यादयोऽपि सर्वे तस्य जन्मदक्षिणमुदारं चक्रुः जन्ममुहूर्तं गुणा बहवो बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषान्तरमाह—यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म तत्तस्यामह्न्येव

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विदुः तदा च मध्यन्दिनगतः सविताऽतिष्ठत् सा च द्वादशी विजया नाम प्रोक्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

शङ्खादयो ये तेषामन्येषां च चित्रतूर्याणां निर्घोषोऽभवत् ॥ ७ ॥

देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ ८—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ब्रह्मणा समीडितो भगवानवततारेत्याह मुनिः—इत्थमिति । इत्थं विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यम् उरुक्रमत्वादिप्रभावश्च यस्य सोऽमृतभूः कर्मायत्तमरणोत्पत्तिरहितः मोक्षप्रदो वा भगवान् अदित्यामाविर्बभूव, कथम्भूतः? चत्वारो भुजा यस्य शङ्खादयो ऽस्य सन्तीति तथा मध्ये आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् पिशङ्गे वाससी यस्य नलिनवत् सुन्दरे आयते चक्षुषी नेत्रे यस्य ॥ १ ॥

श्यामश्चासाववदातो निर्मलः झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोः त्विषा उल्लसन्ती श्रीवदनाम्बुजे यस्य श्रीवत्सो वक्षसि यस्य वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥

मधुव्रतानां भृङ्गाणां समूहेन विघुष्टया स्रया ऽसाधारणया श्रीमत्या वनमालया विराजितः विभुः सर्वज्ञः प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मगतं तमः स्वकान्त्या विनाशयन्नपनुदन् कण्ठ निविष्टः धृतः कौस्तुभो यस्य सः आविर्बभूवेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

तदा दिशः सलिलानि जनानामन्तःकरणानि च प्रसेदुः प्रसन्नाबभूवुः प्रजाः प्रसन्नाः ऋतवः प्रावृडादयः गुणान्विताः स्वस्वगुणयुक्ता बभूवुः तथा द्युप्रभृतयो नगाः पर्वताश्च यथानुरूपं प्रसेदुः सञ्जहृषुः हर्षयुक्ताबभूवुः तत्राग्निजिह्वा देवाः अग्नेर्जिह्वा शिखावा ॥४॥

प्रादुर्भावकालमाह—श्रोणायामिति । श्रवणद्वादशी भाद्रपदशुक्लद्वादशीतिप्रसिद्धा तस्यामपि श्रोणायां श्रवणस्थे सति चन्द्र इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणप्रथमांशेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते मध्यन्दिने तच्च श्रुत्या दर्शितम् "अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः" इति एवंविशिष्टमुहूर्ते भगवान् प्रादुर्बभूवेति पूर्वेणान्वयः । किञ्च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराः गुरुशुक्रादयः आदिशब्देन चन्द्रसूर्यादयः सर्वे तस्य भगवतो जन्म प्रदक्षिणामुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥

द्वादश्यां तस्यां तिथौ अहनि सूर्यो मध्यन्दिनगतो बभूव सा च द्वादशी विजयेतिप्रसिद्धाऽभूत्, का? यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म विदुरिति ॥ ६ ॥

तदा शङ्खादयो मृदङ्गादयश्च नेदुः दध्वनुः तथा विचित्रवादित्राणां तुमुलो निर्घोषश्चाऽभवत् ॥ ७ ॥

अप्सरसः प्रीता ननृतुः गन्धर्वश्रेष्ठाः जगुः मुनिप्रभृतयो यथायोग्यं तुष्टुवुर्जगुर्ननृतुः प्रशशंसुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमृतभूः मुक्ताश्रयो विष्णुः ॥ १ ॥

झषराजो मत्स्यश्रेष्ठः मकरस्तदाकारकुण्डलत्विषा ॥ २ ॥

वेश्मतमः गृहान्धकारः ॥ ३ ॥

सलिलाशयाः ह्रदाः अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥

श्रोणायां श्रावणे मासि अभिजिति मध्यन्दिने ॥ ५ ॥

श्रवणद्वादश्यामतिष्ठत्तदा सा द्वादशी विजया नाम अनेन सञ्ज्ञान्तरं विधीयते ॥ ६ ॥

शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इत्थमिति त्रिकम् ॥ १—४ ॥

श्रोणायामभिजिति नक्षत्रे मुहूर्त्ते चाभिजितीत्यन्वयः ॥२५-२६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टादशे हरिर्भूत्वा वामनो ब्रह्मसूत्रभृत् ।
बलेर्यज्ञं गतस्तेन वरान् वृणिवति भाषितः ॥

अमृतभूः प्राकृतानामिव न मृता न नाशवती भूरुत्पत्तिर्यस्य सः "जन्मकर्म च मे दिव्यम्" इत्युक्तेः । शङ्खगदाब्जचक्र इत्यर्शआद्यजन्तम् अविसर्गपाठे स चासौ पिशङ्गवासाश्च ॥ १ ॥

श्यामश्चासाववदातश्चिन्मयत्वेन शुद्धश्चेति सः झषराजो मकरः वलयैरङ्गदैश्च सह उल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य सः श्रीमत्या वनमालया विराजितः ॥ २—३ ॥

अग्निजिह्वा देवाः नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥

तत्प्रादुर्भावसमयमाह—श्रोणायामिति । भाद्रशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यां तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे तच्च श्रुत्यादर्शितम् "अभिजिन्नाम नक्षत्रम् उपरिष्टादाषाढायाः श्रवणाया अधस्तात्" इति ज्योतिषेण च "उत्तराषाढाशेषाद्धांत् श्रवणादौ लिप्तिका चतुष्के च ॥ अभिजित्तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा" इति मुहूर्ते स्वजन्मोचितशुभमुहूर्ते इत्यर्थः । यद्वा अभि सर्वतोभावेन जित् जयो यतस्तस्मिन् मुहूर्ते परमशुभलग्न इत्यर्थः जयलक्षणमेवाह—सर्वे इति । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराशब्देन ताराः ग्रहाः गुरुशुक्रादयः ते आद्या येषां ते सूर्यादयोऽपि सर्वे तज्जन्मदक्षिणमुदारं चक्रुरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ५ ॥

अहनि मध्यन्दिनगतःसविता यदाऽभूत्तदा जन्मेति शेषः । यस्यां द्वादश्यां जन्म विदुः सा विजया प्रोक्ता ॥ ६ ॥

शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७ ॥

देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ ८—११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टादशे वामनरूपेणाविर्भूतो हरिः प्राप्तोपनयनो बलियज्ञं गतो बलिना वरान् वृणिष्वेत्युक्तोऽभूदिति वर्णयति—इत्थं

सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिन्नराः ।
चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥
गायन्तोऽतिप्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः ।
अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥
दृष्ट्वाऽदितिस्तं निजगर्भसम्भवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ।
गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं प्रभावश्च यस्य सः हरिः प्रजापतेः वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्नदित्यां प्रादुर्बभूवेति अग्रायामन्वयः। अमृतभूः अमृतेन नित्यसिद्धेन मृत्युजन्मरहितविग्रहेण भवतीति तथा नित्यविग्रहेणैवाविर्भूतत्वात् शङ्खगदाब्जचक्राण्यस्य सन्तीति तथा अर्शआदित्वेन मत्वर्थीयोऽच् प्रत्ययः ॥ १ ॥

श्यामश्चासाववदातः उज्वलः झषराजनिभयोः कुण्डलयोस्त्विषा कान्त्या उल्लसन्ती श्रीवदनाम्बुजे यस्य सः श्रीवत्सो वक्षसि यस्य स तथा बलयैरङ्गदैश्च सह उल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य स तथा ॥ २ ॥

मधुव्रतव्रातेन भ्रमरसमूहेन विघुष्टया श्रीमत्या वनमालया विराजितः कण्ठनिविष्टः कौस्तुभो यस्य स तथा ॥ ३ ॥

तदा प्रादुर्भावसमये प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥

प्रादुर्भावसमयमाह—श्रोणायामिति । श्रवणद्वादश्यां श्रवणयुक्तायां भाद्रपदशुक्लद्वादश्यामित्यर्थः। तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणप्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे तच्च श्रुत्या दर्शितम् "अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायाः" इति एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः। किञ्च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि तारा गुरुशुक्रादयस्तदाधारसूर्यादयः ते सर्वे तस्य भगवतो जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥

यस्यां द्वादश्याम् अहनि हरेर्जन्म विदुः तदा च सविता मध्यंदिनगतोऽतिष्ठत सा च द्वादशी विजया नाम प्रोक्ता ॥ ६ । ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीजानये नमः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब इस प्रकार ब्रह्माजीने आपके पराक्रम और वीर्यगान कर स्तुति करी तब अमृतभू अर्थात् मृत्युजन्मशून्य अथवा अमृत वैकुण्ठ लोक है भूमिजिनकी ऐसे श्रीहरि अदितिजी में प्रकट हुए, तब चारों भुजाओं में शङ्खचक्रगदापद्म को धारण किये पीताम्बर पहिने और कमल दल सदृश विशाल लोचन हैं जिन के ऐसे दर्शन दिये ॥ १ ॥

और आपका वर्ण कैसा है कि—श्याम और अवदात नाम शुक्ल अर्थात् विचित्र ही वर्ण है जो श्याम और शुक्ल दोनों प्रकार का मालूम हो, तथा मकराकृत कुण्डलों की कान्ति से जिनके मुखकमल की शोभा होरही है । वक्षःस्थल में श्रीवत्स को धारण किये । हाथों में कङ्कण भुजाओंमें बाजूबन्द माथेपर किरिट कटि में काञ्चीगुण (कोंधनी) चरणों में नूपुर धारण किये हैं ॥ २ ॥

और भ्रमरों के समूह की गुञ्जार से शोभित सुन्दर माला से अति सुशोभित कण्ठ में कौस्तुभमणि कोधारणकिये श्रीहरि अपने दिव्यमङ्गल विग्रह की कांति से प्रजापति श्रीकश्यप जी के घर के अँधेरे को दूरकरते हुए प्रकट हुए ॥ ३ ॥

श्री हरि के जन्म काल में सम्पूर्णदिशायें और जलाशय प्रसन्न होगये और प्रजा सम्पूर्ण बड़े हर्ष को प्राप्त हुई। और ऋतु अपने २ गुणों को धारण करती हुई, तथा स्वर्ग,अन्तरिक्ष, पृथिवी, देवतालोग, गायें, ब्राह्मणलोग, और पर्वत ये सब परम हर्ष को प्राप्त हुए ॥ ४ ॥

भाद्रपद मास की शुक्ल द्वादशी में श्रवण नक्षत्र पर चन्द्र जब स्थित रहा उस समय अभिजित मुहूर्तमें प्रभु प्रकट हुए, और श्रीहरिके जन्म को सब नक्षत्र और तारों ने दक्षिण किया ॥ ५ ॥

हे राजन् ! जब श्रीहरि का जन्म भया तब सूर्य भी मध्यान्ह में स्थित रहे, और जिसमें हरि का जन्म भया उस तिथिको विजिया करके कहते हैं ॥ ६ ॥

जन्म समय में शङ्ख दुन्दुभि, मृदङ्ग, पणव, आनक तथा और बहुत से बाजे और तुर्यों का तुमल शब्द होताभया ॥ ७ ॥

प्रसन्न होकर अप्सरायें नृत्य करने लगीं, गन्धर्व प्रवर गाने लगे, मुनि, देव मनु, पितर अग्नि ये सब ही स्तुति करने लगे ॥ ८ ॥

यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटुः सम्पश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १२ ॥

तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः ।
कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् ॥ १३ ॥

तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताऽब्रवीत् ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥ १४ ॥

ददौ कृष्णाजिनं भूमिर्दण्डं सोमो वनस्पतिः ।
कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः ॥ १५ ॥

कमण्डलुं वेदगर्भः कुशान् सप्तर्षयो ददुः ।
अक्षमालां महाराज ! सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विस्मयान्तरमाह—यत्तदिति । यत्तद्वपुर्हरिरधारयत्प्रकटितवां-स्तेनैव वपुषा मातापित्रोः सम्पश्यतोरेव वामनो वटुर्बभूव दिव्यगतिरद्भुतचेष्टितः स्वयं कथम्भूतः अव्यक्तचिद्रूपः कथ-मधारयत् भातिर्दीप्तिर्विभूषणानि चाऽऽयुधानि च तैर्व्यक्तं यथा भवति तथा ॥ १२ ॥

कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३–१४ ॥

वनस्पतिर्वनानां पतिः सोमः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अदित्याश्रमं कुसुमैरवाकिरंश्च ॥ ९ ॥ १० ॥

तं परमपुरुषं निजगर्भसम्भूतं दृष्ट्वाऽदितिर्विस्मिता सती नितरां मुदमवाप तथा प्रजापतिः कश्यपश्च निजयोगमायया सहजशक्ति-योगयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानेन यद्वा योग एव माया तया आश्चर्यरूपशक्ति-योगेनेत्यर्थः । गृहीतो देहो दिव्यविग्रहो येन तं दृष्ट्वा प्रजापतिर्ब्रह्मा जयेत्याह ॥ ११ ॥

विस्मयान्तरमाह—यत्तदिति । विभूषणैः कौस्तुभादिभिरायुधैः शङ्खचक्रादिभिश्च युक्तमिति शेषः । एवम्भूतं यद्वपुः स्वासाधारण-त्वेन प्रकाशते नित्यविभूत्यादौ, तद्वपुरादावव्यक्तचिद्रूपः प्रकृति-पुरुषशरीरको भगवान् अधारयदाविश्चकार ततस्तेनैव वपुषा पित्रोः संपश्यतोः सतोः स भगवान् दिव्यगतिरनितरसाधारण-चेष्टो वामनो वटुर्बभूव वटुसंनिवेशाद्वामनशब्दवाच्यो बभूव यथा नटः पूर्वपूर्ववेषं विहाय वेषान्तरमुपादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तं भगवन्तं वामनशब्दवाच्यं वटुसंनिवेशं दृष्ट्वा महर्षय संहृष्टाः सन्तः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि कारयामासुः ॥ १३ ॥

तस्य वामनस्योपनीयमानस्य उपनयनेन संस्क्रियमाणस्य सविता सावित्रीमुपदिष्टवान् बृहस्पत्यादयो ब्रह्मसूत्रादीनि ददुः ॥ १४ ॥

तत्र भूमिर्भूम्यधिष्ठात्री देवता वनस्पतिः सोमश्चन्द्रः द्यौस्त-दभिमानिदेवता ॥ १५ ॥

हे महाराज ! अव्ययात्मनः अपक्षयादिरहितस्वरूपस्य सरस्वती अक्षमालामदात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुपर्णाः भुजगोत्तमाश्च ॥ ९–११ ॥

यत्स्वभावतो व्यक्तमव्यक्तमेव तद्वपुरनुकम्पया विभूषणा-युधैर्व्यक्तं भाति हरिस्तादृशं वपुरधारयत यद्वपुरव्यक्तवद्भाति हरिस्तद्वपुर्विभूषणायुधैर्व्यक्तमधारयदिति वा स एव दिव्य-गतिरनभिभूतज्ञानो हरिस्तेन विभूषणायुधविशिष्टेन रूपेण पित्रोः सम्पश्यतोः सतोर्वामनो वटुर्बभूवेत्यन्वयः । मूलरूपावता-ररूपयोरभेदज्ञापनायैवमुच्यते यथा नट इति तदभिप्रायेण ॥ १२—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विभूषणायुधैः सह यद्वपुर्भाति वर्तमाननिर्देशेन वपुषो नित्यत्वं व्यञ्जितं किञ्च यत् अव्यक्तं च चित्स्वरूपत्वं तदेव व्यक्तं कृपयैव व्यक्तीकृतम् अधारयत् नत्वभूतचरमेव तज्जग्राहेत्यर्थः । पित्रोः सुखार्थमिति भावः, तेनैव नतु मायिकेन केनचिदित्यर्थः दिव्या दुर्गमाः या गतयश्चेष्टा यस्य तथाभूतो महायोगेश्वरो नटः सहि स्वस्वरूपतः पृथग्भूतं स्वरूपं कुर्वन्नप्यपृथग्भूतमेव करोति तथैव हरिस्तेन चिन्मयवपुषैव वामनो वामनवपुर्बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ।
भिक्षां भगवती साक्षादुमाऽदादम्बिका सती ॥ १७ ॥
स ब्रह्मवर्चसेनैवं सभां सम्भावितो वटुः ।
ब्रह्मर्षिगणसञ्जुष्टामत्यरोचत मारिषः ॥ १८ ॥
समिद्धमाहितं वह्निं कृत्वा परिसमूहनम् ।
परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्भिरजुहोद्द्विजः ॥ १९ ॥
श्रुत्वाऽश्वमेधैर्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणामुपकल्पितैस्ततः ।
जगाम तत्राखिलसारसम्भृतो भारेण गां सन्नमयन् पदेपदे ॥ २० ॥
तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलेर्य ऋत्विजस्ते [(१)]भृगुकच्छसंज्ञके ।
प्रवर्तयन्तो भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षताऽऽरादुदितं यथा रविम् ॥ २१ ॥
त ऋत्विजो यजमानः सदस्या हतत्विषो वामनतेजसा नृप ।
सूर्यः किलायात्युत वा विभावसुः सनत्कुमारोऽथ दिदृक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कर्माणि चूडोपनयनादीनि ॥ १३—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गृहीतदेहमाविष्कृतविग्रहम् ॥ ९—११ ॥

दिव्या देवयानरूपा गतिर्यस्य सः अर्चिरादिमार्गगम्य इत्यर्थः अव्यक्तचित् दुर्दर्शचित्स्वरूपो हरिः भातिर्दीप्तिः विभूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि चक्रादीनि तैरुपलक्षितं यत् व्यक्तं स्फुटं शास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः तद्वपुरधारयत् प्रकटितवान् तेनैव वपुषा अदितिकश्यपयोः सम्पश्यतोः वामनो वटुः बभूव यथा नटः स्वेनैव रूपेण रूपान्तरं प्रकटयति तद्वदित्यर्थः । यद्वपुर्विभूषणायुधैरुपलक्षितं भाति शास्त्रे इति शेषः तद्व्यक्तं स्फुटमधारयदिति वान्वयः अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥

प्रजापतिं कश्यपं कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३ ॥ १४ ॥
वनानां पतिः वनस्पतिः सोमः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सिद्ध विद्याधरों के गण, किंपुरुष, किन्नर, चारण, यक्ष, राक्षस, सुपर्ण, भुजगोत्तम, ॥ ९ ॥

ये सब लोग गाते हुए प्रशंसा करने लगे, नाचने लगे विबुधों के अनुचर और आदित्य अर्थात् और आदिति पत्र उस आश्रम में पुष्पों की वर्षा करने लगे ॥ १० ॥

अदितिजीभी आज उस परम पुरुष को निजगर्भ से उत्पन्न देखकर विस्मित होकर परम हर्ष को प्राप्त हुई आप की निज योगमाया से देह को ग्रहण किया है ऐसा जान कर विस्मित होकर जय२ शब्द करने लगे ॥ ११ ॥

जो शरीर आप को अव्यक्त है और जो भूषण आयुध सहित आपने व्यक्त धारण किया, बस आप उसी शरीर से उन दोनों के देखते२ अति छोटे वामन वटु होगये,जैसे नट-क्योंकि ? आप की दिव्यगति है ॥ १२ ॥

बस उस छोटे वामन वटु को देखकर ऋषि लोग बड़े प्रसन्न हुए; और कश्यप जी आगे करके सर्व कर्म कराते हुए ॥ १३ ॥

जब आप का उपनयन होने लगा तब सूर्य ने सावित्री का उपदेश किया बृहस्पतिजी ने यज्ञोपवीतदियो और कश्यजीने मेखला दीनी ॥ १४ ॥

और भूमिने कृष्णवर्ण का मृग चर्म दिया, वन के पति चन्द्रने दण्डदिया, और कोपीन आच्छादन माता श्री अदितिजीने दिया, और जगत्पति को छत्र स्वर्गने दिया ॥१५॥

ब्रह्माजीने कमण्डलुदिया, सप्त ऋषिओंने कुशादिये, हे महाराज ! और अव्ययात्माभगवान को अक्ष की माला श्री सरस्वतीजीने दीनी यहां अक्ष माला से विष्णु के प्रकरण में पद्माक्ष माला ही जानना चाहिये क्योंकि द्वादशस्कन्ध के अष्टमअध्याय में श्रीनरनारायण के रूप वर्णन में भी "पद्माक्षमालामुतजन्तुमार्जनम्" ऐसा स्पष्ट कहा है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पात्रिकां भिक्षापात्रीम् ॥ १७ ॥

(१) भृगुवत्स इति विज० ।

इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा वितर्क्यमाणो भगवान्स वामनः ।
छत्रं सदण्डं सजलं कमण्डलुं विवेश बिभ्रद्धयमेधवाटम् ॥ २३ ॥
मौञ्ज्या मेखलया वीतमुपवीताजिनोत्तरम् ।
जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् ॥ २४ ॥
प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः ।
प्रत्यगृह्णन्समुत्थाय सङ्क्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स एवं सम्भावितो मारिषः श्रेष्ठो वटुर्ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगणसञ्जुष्टां तां सभामतिक्रम्यारोचत ॥ १८ ॥ १९ ॥

यदर्थं वटुर्बभूव तदाह–श्रुत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । यजमानं यजन्तम् भृगूणां भृगुभिः उपकल्पितैः प्रवर्तितैः अखिलेन सारेण बलेन सम्भृतः सम्पूर्णः ॥ २० ॥

नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्तयन्तो बलेर्ऋत्विजो भृगवस्ते तं व्यचक्षतापश्यन् आरात्समीपे प्रत्योदितं रविमिव ॥ २१ ॥

त ऋत्विगादयः सूर्यः किलेत्येवमादि व्यतर्कयन्निति शेषः ॥२२॥

हयमेधवाटमश्वमेधमण्डपं विवेश ॥ २३ ॥

उपवीताजिनमुपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तम् ॥ ॥ २४ ॥

सङ्क्षिप्ता अभिभूताः सन्तः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमुपनीयमानाय वामनाय धनदात् वैश्रवणः पात्रिकां भिक्षापात्रमदात् । भवानी भिक्षामदात् ॥ १७ ॥

स एवं सम्भावितो मारिषः श्रेष्ठः पूज्यः वटुर्ब्रह्मवर्चसेन युक्तः ब्रह्मर्षिगणेन सञ्जुष्टां सभामत्यतिक्रम्य सभाया निर्गतो व्यरोचतेत्यर्थः । यद्वा कश्चित्त्र्यर्थगर्भः सभामतीव व्यरोचयदित्यर्थः ॥१८॥

विभुः कश्यपः समिद्धं ज्वलन्तं श्रेष्ठं तमुपनयाग्निं परिसमूहनम् ऋजु कृत्वा परिस्तीर्य सम्यगभ्यर्च्य च समिद्भिर्हुतवान् ॥ १९ ॥

ततो भगवान्वामनो भृगूणां तैरुपकल्पितैः कारितैरश्वमेधैर्यजन्तमूर्जितं वैरोचनिं श्रुत्वा तत्र जगाम, कथम्भूतः ? अखिलेन सारेण बलेन सम्भृतः पूर्णः अतएव भारेण गां भूमिं प्रतिपदं सन्नमयन्निम्नाकुर्वन् ॥ २० ॥

नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छाख्ये क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्त्तयन्तो बलेर्ऋत्विजो भृगवस्तं वामनं दूरात् व्यचक्षतापश्यन्, कथम्भूतम् ? उदितं सूर्यमिव स्थितम् आरात्समीप एवोदितं रविमिवेति वा ॥२१॥

हे नृप ! वामनस्य तेजसा अपहृततेजस्का यजमानो बलिः सभ्या ऋत्विजश्च भृग्वादयः सूर्यः किलायातीत्येवमादि व्यतर्कयन्निति शेषः । किंवा विभावसुरग्निरायातीति । उत क्रतोर्दिदृक्षया सनत्कुमार आयातीति ॥ २२ ॥

इतीत्थं सशिष्येषु सयजमानेषु भृगुषु वितर्कमाणेषु स भगवान् वामनः स दण्डं छत्रं जलपूर्णं कमण्डलुञ्च बिभ्रद्धयमेधवाटमश्वमेधवाटिकां विवेश ॥ २३ ॥

मौञ्ज्या मेखलया वीतं बद्धकटिमुपरिधृतोपवीताजिनमुपवीतोपरिधृतमजिनमुत्तरीयं यस्येति वा जटिलं सशिखं वामनाख्यमात्मीयसंकल्पोपात्तमाणवकसन्निवेशं हरिं प्रपन्नार्त्तिहरं वामनं दृष्ट्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥

एवं प्रविष्टं दृष्ट्वा सयजमाना भृगवोऽग्निभिः सह वामनस्य तेजसा संक्षिप्ताः सङ्कुचितप्रकाशास्सन्तः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् सत्कृतवन्तः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पात्रिकां भिक्षापात्रम् उमा उमेति यस्यविशेषव्याख्यार्थं अम्बिकेति ॥ १७ ॥

सभां प्राप्यात्यरोचत सभामरोचयदिति वा मारिषः पूज्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भृगूणामुपकल्पितैः अश्वमेधैः यजमानं यष्टारं बलिं श्रुत्वा तत्र जगाम अखिलसारैर्गुणैः सम्भृतः पूर्णः भारेण गरिम्णा ॥२०॥

भृगुवत्सेति संज्ञा यस्य स तथा तस्मिन् ॥ २१ ॥ २२ ॥
वाटं शालाम् ॥ २२ ॥
आवीतं परिवृतम् ॥ २४—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पात्रिकां भिक्षापात्रम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मतेजसा सम्भाविताः कारितसम्भावनः ब्रह्मचारित्वेन प्रत्यायित इत्यर्थः । अतिक्रम्यारोचत मारिषः श्रेष्ठः ॥ १८—१९ ॥

भृगूणामुपकल्पितैः भृगुभिः सम्पादितैः अखिलैः सारैः

यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोरमम् ।
रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनमाहरत् ॥ २६ ॥
स्वागतेनाभिनन्द्याथ पादौ भगवतो बलिः ।
अवनिज्यार्चयामास मुक्तसङ्गं मनोरमम् ॥ २७
तत्पादशौचं जनकल्मषापहं स धर्मविन्मूर्ध्न्यदधात्सुमङ्गलम् ।
यद्देवदेवो गिरिशश्चन्द्रमौलिर्दधार मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विवेकधैर्यपाण्डित्यादिभिः सम्भृतः पूर्णः भारेण कृपैश्वर्यादि गरिम्णा गां पृथ्वीं सम्यङ्नमस्कारं कारयन् ॥ २० ॥

तम् ऋत्विगादय एवं व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २१—२२ ॥

इत्थमिति यथा ऋत्विजादयो व्यतर्कयन् इत्थं भृगुषु भृगुभिरपि वितर्क्यमाणः हयमेधवाटम् अश्वमेधमण्डपम् ॥ २३ ॥

वीतं युक्तम् उपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तं मायया स्वरूपेणैव माणवकं बालं स्वरूपभूतया "नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः" इति श्रुतेः । प्रत्यगृह्णन् यथाविधिनतिविनया दिपाद्यार्घ्यादिदानेन सम्मानयामासुः "प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्य-पृष्ठे पतद्ग्रहे द्विजेभ्यो विधिवद्देवे" इति मेदिनी ॥ २४—२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पात्रिकां भिक्षापात्रं यक्षराट् कुबेरः ॥ १७ ॥

स बटुः एवं सम्भावितो मारिषः सर्वश्रेष्ठः ब्रह्मर्षिगणै-र्जुष्टां युक्तां सभां ब्रह्मवर्चसेन अत्यरोचत ॥ १८ ॥ १९ ॥

भृगूणां भृगुभिः कल्पितैः प्रवर्तितैः अश्वमेधैर्यजमानं यजन्तं बलिं श्रुत्वा अखिलेन सारेण बलेन सम्भृतः पूर्णः ॥ २० ॥

भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे व्यचक्षत अपश्यन् ॥ २१ ॥

ते ऋत्विगादयो वामनतेजसा हतत्विषः सन्तः किल किं सूर्यः उत विभावसुः अथवा सनत्कुमार आयातीति वितर्कयान्निति शेषः ॥ २२ ॥

हयमेधस्य वाटं मण्डपम् ॥ २३ ॥

मेखलया वीतं युक्तम् उपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य स तथा मायया अदित्यादिविषयकया कृपया माणवकं बालम् ॥ २४ ॥

क्षिप्ताः अभिभूताः सन्तः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् स्तुवन्तः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार उपनयन के अनन्तर उनश्री वामन जी को कुबेरजी ने भिक्षा का पात्र दिया, अम्बिका जी उमादेवीने भिक्षादीनी ॥ १७ ॥

वह बटु इस प्रकार ब्रह्म तेज से जगमता हुआ सम्भावित ब्रह्म चारी, ब्रह्मर्षि लोगों की सभा में सब से अधिक तेजस्वी होकर प्रकाशित होता भया ॥ १८ ॥

फिर विप्र बटुने आधानकरी हुई दीप्त अग्नि का परिसमूहन परिस्तरण करके अग्नि का अर्चना कर समिधों से हवन किया ॥ १९ ॥

बहुत भृगु लोगों के उपकल्पित अश्वमेधों से यजन करने वाले बडे भारी यजमान बलि को सुनकर वहां जाते हुए और जाने समय में अखिलसार से भरे होने से मारे बोझ के पग २ पर पृथिवी को नवाते हुए गये ॥ २० ॥

नर्मदा के उत्तर तट में भृगु कच्छ नामक स्थल में बलि के ऋत्विक् भृगु लोग यज्ञकी प्रवृत्ति में लगे हुए थोड़ी दूर से श्री वामनजी को देखते हुए जैसे कोई दूसरा सूर्य का उदय भया हो ॥ २१ ॥

वे सब ऋत्विग् लोग तथा यजमान और सभा के सब वामन जी के तेज से नष्ट कांति वाले होगये और कहने लगे कि यह सूर्य आते हैं अथवा अग्नि किंवा यज्ञ देखने को सनत्कुमारजी तो नहीं आते हैं ? ॥ २२ ॥

इस प्रकार शिष्यों सहित भृगु लोग अनेक प्रकार तर्क करते रहे इतने में भगवान् श्रीवामनजी महाराज, दंड, छत्र, और सजल कमंडलु को धारण करते हुए यज्ञ की वाट में प्रवेश करते हुए ॥ २३ ॥

और मूंज की मेखला को धारण किये, तथा यज्ञोपवीत और यज्ञोपवीत के नाईं मृगचर्म को भी धारण किये हैं और छोटी २ जटूरियों को धारण किये हुए ऐसे ब्राह्मण ब्रह्मचारी रूप श्री हरि को ॥ यज्ञ के विषे प्रविष्ट देखकर शिष्यों सहित भृगु लोग और कुंडों के अग्नि सब ही उनके तेज से आक्षिप्त होकर उठकर श्रीवामनजी को अभ्युत्थान देते हुए ॥ २४—२५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तम् दद्धेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

बलिरुवाच ।

स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् ! किङ्करवाम ते ।
ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वाऽऽर्यवपुर्धरम् ॥ २९ ॥
अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कुलम् ।
अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद्भवानागतो गृहान् ॥ ३० ॥
अद्याग्नयो मे सुहुता यथाविधि द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैः ।
हतांहसो वार्भिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव ॥ ३१ ॥
यद्यद्बटो ! वाञ्छसि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये ।
गां काञ्चनं गुणवद्धाममृष्टं तथाऽन्नपेयमुत वा विप्रकन्याम् ।
ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान् गजान्वा(१) रथांस्तथाऽर्हत्तम सम्प्रतीच्छ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिवामनसम्वादे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चन्द्रमौलिश्चेत्यन्वयः अप्यर्थे चकारः चन्द्रमौलिरपि गङ्गारूपं यन्मूर्ध्ना दधारेत्यर्थः ॥ २८ ॥

हे आर्य ! त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये कथम्भूतं ? वपुर्धरं मूर्तिधारि ॥ २९ ॥ ३० ॥

त्वच्चरणावनेजनैर्वार्भिर्हतमंहो यस्य तस्य मे पुनीता पवित्री कृता ॥ ३१ ॥

मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण हे अर्हत्तम पूज्यतम ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—यजमान इति । रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तमतएव मनोरमं हृद्यमतएव दर्शनीयं वामनं दृष्ट्वेति शेषः । यजमानो बलिस्तस्मै आसनं समर्पितवान् ॥ २६ ॥

अथ बलिस्तं स्वागतेनाभिनन्द्य स्वागतं पृष्ट्वा तस्य भगवतः पादाववनिज्य प्रक्षाल्य मुक्तसङ्गानां योगिनां मनस्सु क्रीडन्तं भगवन्तम् तमर्चयामास ॥ २७ ॥

ततः स्वधर्मवित् स्वानुरूपधर्मज्ञो बलिः कलिकल्मषस्यापहन्तृ अतएव सुमङ्गलं तस्य भगवतः पादाववनिज्य पादयोः सम्बन्धि शौचं पवित्रं प्रक्षालनोदकं मूर्ध्न्यधात् पादशौचं विशिनष्टि, देवदेवो ब्रह्मा चन्द्रमौलिः गिरिशो रुद्रश्च परया उत्कृष्टया भक्त्या मूर्ध्ना यत्पादशौचं गङ्गारूपं दधार ततस्तमुवाचेति शेषः ॥ २८ ॥

तदेवाह—स्वागतमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः । हे ब्रह्मन् ! ते त्वया स्वागतं तुभ्यं नमः, किं ते करवाम ? किङ्करा वयमित्यर्थः आर्यवपुर्द्धरं श्रेष्ठदेहधरं त्वा साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तपो मन्ये तप एव मूर्तिभूतं मन्ये ॥ २९ ॥

यत् यस्माद्भवानस्माकं गृहानागतस्ततोऽस्माकं पितरस्तृप्ता बभूवुः कुलं च पवित्रमभूत् अयं क्रतुश्च यथावदनुष्ठितो बभूव ॥ ३० ॥

अद्य मे अग्नयश्च यथाविधि सुहुता बभूवुः हे द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैर्वार्भिर्जलैर्हतमंहः पापं यस्य तस्य मम सम्बन्धिनी इयं भूर्भूमिस्तनुभिरस्मच्छरीरैः सह पदैः पादन्यासैः पुनीता पवीत्रीकृतासीत् ॥ ३१ ॥

हे विप्रसुत ! त्वामर्थिनं याचितारमनुतर्कये आलचये अतो हे वटो वामन ! यद्यद्वाञ्छसि कामयसे तत्तन्मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यदिति । यद्वाञ्छसीति यच्छब्दाभिप्रेतानेव कांश्चिद्दर्शयति गामिति । भूमिं धेनुं वा गुणवद्भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमद्धाम

(१) रथांश्चमानर्हत्तमप्रतीच्छ इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

गृहं तथा मृष्टमन्नं वा हे विप्र उत वाथवा हे अर्हतम गवादिश्वो-त्यद्वा यत्किञ्चित् कामयसे तन्मत्तः प्रतिगृहाण ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तनुभिः रेणुभिः कोमलैर्वा ॥ ३१ ॥
प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

मुक्तसङ्गानामपि मनोरमं यथा स्यात् ॥ २७ ॥

देवदेव! सर्वाराध्याराध्योऽपि गिरौ शेते गिरिशः परमानास-क्तोऽपि चन्द्रमौलिः स्वभावत एवामृतसारसिक्ततनुरपि ॥२८॥२९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मुक्तसङ्गानामात्मारामाणां मनोरमयतीति तम् ॥ २७ ॥

चन्द्रमौलिर्ललाटे धृतचन्द्रोऽपि मूर्ध्ना चन्द्रस्याप्युपरि दधा-रेति भावः ॥ २८ ॥

त्वा त्वां वपुर्धरं मूर्तिमत्तप एव मन्ये साक्षान्मत्प्रत्यक्षी-भूतम् ॥ २९ ॥

त्वच्चरणावनेजनैर्वार्भिः पदैश्चरणचिह्नैरियं भूः पुनीता पवित्रीकृता आर्षप्रयोगः ॥ ३०—३२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
अष्टमेऽष्टादशोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥१८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यजमानो बलिः रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तं दृष्ट्वा तस्मै आसनमाहरत् समर्पयत् ॥ २६—२८ ॥

हे आर्य! वपुर्धरं मूर्तिमत्तपः त्वा त्वां मन्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

मे मम अग्नयो यथाविधि सुहुताः कथम्भूतस्य त्वच्चरणा-वनेजनैर्वार्भिः हतमंहो यस्य तत्तथा तस्य किञ्च तनुभिः पदैः इयं यज्ञभूमिः पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका।

उस समय पर यजमान राजा बलि, रूप के अनुरूप संपूर्ण अवयव वाले अति दर्शनीय मनोहर रूप को देखकर बडे हर्षित हुए, और अपने हाथ से श्रीवामनजी को आसन लाकर समर्पण किया ॥ २६ ॥

तदनंतर बलि महाराज ने स्वागत पूछकर श्रीभगवान के चरण प्रक्षालन करके मुक्त समस्त संग और मनोरम ऐसे श्रीवामनजी की पूजा करी ॥ २७ ॥

फिर धर्म वेत्ता ऐसे राजा बलि ने समस्तजनों के पापों के हरने वाले परम मंगल आपके चरणारविन्द के प्रक्षालन किये हुए जल को माथे से धारण किया, जिस चरण शौच जलको साक्षात् देवों के देव कैलास वासी चन्द्र ललाम श्रीशंकर ने परम भक्ति से अपने मस्तक पर धारण किया रहा ॥ २८ ॥

बलिरुवाच ॥

राजा बलि बोले, कि—हे ब्रह्मन् आप का बडा सुन्दर आग-मन हुआ आपको नमस्कार है, अब हम आपकी कौनसी परि-चर्या करें, हे आर्य! हम तो ऐसे जानते हैं कि—मानो कोई बडे बडे ब्रह्मर्षि लोगों के तपने ही साक्षात् यह वपु धारण कर लिया है ॥ २९ ॥

बस अब हमारे पितर तृप्त हुए और अब हमारा कुल पवित्र हुआ और इस यज्ञ का भी इसी समय सुन्दर यजन भया है, कि—जो आप हमारे घरों में आयो ॥ ३० ॥

हे द्विज पुत्र! और आज हमारी अग्नि भी विधि पूर्वक सुन्दर हवन करी गई। तथा आपके चरण प्रक्षालित जलों से नष्ट हुआ पाप जिसका ऐसे हमारे यज्ञों सहित यह पृथिवी आपके चरणों से पवित्र होगई ॥ ३१ ॥

हे विप्र सुत! अब तो मेरी यही प्रार्थना है, कि—जो जो आप चाहते हो सो सो सब मुझ से लेने की इच्छा करो, क्योंकि इस समय पर मैं तुमको अर्थीसा देखता हूं इस लिये भी काञ्चन

भाषा टीका ।

और बड़े गुण वाले धाम [स्थान] अथवा मिष्ट अन्न वा मिष्ट पेय [पीने के योग्य पदार्थ] जो चाहो सो लीजिये, यदि आप की विवाह की इच्छा हो तौ कोई आपके योग्य छोटी सी विप्र कन्या ढूंढैं। यदि सम्पन्न ग्राम चाहो तौ अथवा हे अति पूजनीय विप्र ! आपको घोडा हाथी रथ जो कुछ चाहिये सोई लीजिये ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में अष्टादश अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—:*:—

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं ससूनृतम् ।
निशम्य भगवान्प्रीतः प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वचस्तवैतज्जनदेव ! सूनृतं कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करम् ।
यस्य प्रमाणं भृगवः साम्पराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तः ॥ २ ॥

न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान् ।
प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजातये ॥ ३ ॥

न सन्ति तीर्थे युधि चार्थिनार्थिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः ।
युष्मत्कुले यद्यशसाऽमलेन प्रह्लाद उद्भाति यथोडुपः खे ॥ ४ ॥

यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीम् ।
प्रतिवीरं दिग्विजये नाविन्दत गदायुधः ॥ ५ ॥

यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्ष्मोद्धार आगतम् ।
(१) नात्मानं जयिनं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥

निशम्य तद्वधं भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ।
हन्तुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥

तमायान्तं समालोक्य शूलपाणिं कृतान्तवत् ।
चिन्तयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनविंशे तु हरिणा याचिते च पदत्रये ।
प्रतिश्रुते च बलिना जानन्भृगुरवारयत् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

"दातुः स्तुतिः स्वयं तुष्टिः"इत्यादिप्रस्तुतोचितम् वक्तव्यमिति भिक्षुस्तु शिक्षयन्नाह वामनः-वचस्तवैतदिति षोडशभिः। हे जनदेव ! साम्पराये पारलौकिके धर्मे पितामहश्च प्रह्लादः प्रमाणम् ॥ २ ॥

निःसत्त्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामीति वक्ता कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वा न दातेति ॥ ३ ॥

तीर्थे- दानावसरे यद्यस्मिन्युष्मत्कुले ॥ ४ ॥

यतो यस्मिञ्जातः ॥ ५ ॥

क्ष्मोद्धारे भूम्या उद्धरणे ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं याञ्चायै चोदितो भगवान् स्वपदत्रयपरिमितां भूमिम

---

(१) आत्मानमिति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बियाचिषुस्तदप्रत्याख्यानाय प्रतिश्रुतं दृढीकर्तुं बलिं प्रशंसन्नाह-त्याह,मुनिः-इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं सूनृतं सत्यं मधुरं च बलेर्वचः श्रुत्वा प्रीतस्तं प्रतिनन्द्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥

तदेवाह-वच इत्यादिना यावदर्थपरिग्रह इत्यन्तेन । हे जनदेव ! तव वचः सूनृतत्वादियुक्तं युक्तञ्चैतत्कुतः यतः यस्य भगवतः साम्पराये परलोकसाधनधर्मनिर्णये,तव पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तश्च प्रह्लाद एव प्रमाणं तद्वृत्यैव तत्सन्तानरूपाणां भवतामपि वृत्तिस्तादृश्येवेत्यनुमीयत इति भावः ॥ २ ॥

तदेवविशदयति-नहीति । अस्मिस्तवदीये कुले कश्चिदपि पुमान् निःसत्त्वः कृपणश्च न हि न जातः न जनिष्यते नाधुना वर्तते च. तत्र निःसत्त्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याच्ञकाय प्रत्याख्याति न ददामीति वक्तेति, कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वाऽदातेति ॥ ३ ॥

हे नृप ! तीर्थे दानावसरे सति अर्थिना याचकेन अर्थिता याचितास्तथा युद्धे पराङ्मुखा ये चाऽमनस्विनोऽक्षत्रियाः अस्मिन् कुले । त्रिपुरुषं न सन्त्येव तीर्थे याच्ञां विनापि ददतीत्यर्थः । यद्यस्मिन्कुले खे आकाशे चन्द्र इवामलेन यशसा प्रह्लादः उद्भाति नितरां प्रकाशते ॥ ४ ॥

युधि पराङ्मुखा न सन्तीत्येतदुपपादयति-यतइत्यादिना । यतो यस्मिन्कुले जातो हिरण्याक्ष एकोऽसहायो दिग्विजये निमित्ते इमां कृत्स्नां महीं चरन् गदैवायुधं यस्य तादृशः प्रतिपक्षं वीरं न लेभे ॥ ५ ॥

क्ष्मोद्धारे भूम्युद्धरणे, विष्णुर्वराहरूपो यं हिरण्याक्षं कृच्छ्रेणाऽतिप्रयासेन निर्जित्य हत्वा जयिनमात्मानममन्यत अतस्तस्य हिरण्याक्षस्य वीर्यं भूयोनवधिकम् इत्यनुस्मरन् अभिजानाति हि ॥ ६ ॥

तथा तस्य हिरण्याक्षस्य वधं श्रुत्वा तस्य भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा क्रुद्धो भ्रातुर्हन्तारं विष्णुं हन्तुं हरेर्निलयं स्थानं जगाम ॥ ७ ॥

शूलपाणिं मृत्युवदापतन्तं तं हिरण्यकशिपुं विज्ञाय दुर्जयं ज्ञात्वा मायाविनां श्रेष्ठः तत्तत्कालप्रयोजनकर्तव्याभिज्ञो विष्णुरित्थं चिन्तयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनेनाध्यायद्वयेन बलेर्भक्तिविशेषं दर्शयति—इतीति । इति शब्देन हरेर्माहात्म्यसूचकं वाक्यमुक्तमिति सूचयति ॥ १ ॥

जनदेव नृप ! सांपराये पितामहः प्रमाणम् ॥ २ ॥

सर्वे स्तुतिप्रसन्ना एवाभीष्टं कुर्वन्तीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रकारं वचनं वक्ति—नहीति । यः पुमानिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते प्रत्याख्याता नास्तीति वक्ता अदाता ॥ ३ ॥

तीर्थे पात्रे अर्थिना धनं युद्धं चार्थ्यमानेन पराङ्मुखा अमनस्विन इत्येतद्विशेषणद्वयं यथायोग्यं सम्बन्धितव्यम् अमनस्विनो हीनमनस्का यद्यस्मात् उद्भाति उत्कृष्टतया द्योतते उडुप श्चन्द्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कृच्छ्रेणेति मोहवचनं कुतः कृतिमस्तान् अयते यत्नेन पराक्रमेणेत्यर्थ इति वा, क्ष्मायाः भूमेः उद्धारे उद्धरणकाले कृच्छ्रेणा गते प्राप्ते सति भूरि तस्य वीर्यं पराक्रममनुस्मरन्नपि आत्मानं जयिनं तदानीमेवात्मजयं न मेने किन्तु नित्यजयिनं मेने इत्यर्थः । यद्वा क्ष्माया उद्धारो येन स तथा स विष्णुर्नापरमपुरुषोयं विनिर्जित्य तत्सम्बन्धीयं वीर्यं तद्भूयोऽनन्तमनुस्मरन्नात्मानं जयिनं जयशीलोपेतं मेन इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायाविनां ज्ञानिनां वरः मोक्षादिवरदाता ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पदत्रयमितां भूमिं विष्णुना प्रार्थितं बलिम् ।
दित्सन्तमस्मै शुक्रस्तु न्यषेधत्सीदूनविंशके ॥

॥ १ ॥

स्तुतुः स्तुतिं स्वल्पयाच्ञां सन्तोषव्यञ्जनां धृतिं भिक्षून् बहुतरं लिप्सून् शिक्षयन्नाह वामनः—वचइति षोडशभिः । यस्य तव ऐहिके धर्मे भृगवः प्रमाणं, साम्पराये पारलौकिके पितामहः प्रह्लादः ॥ २ ॥

निस्सत्त्वस्य लक्षणं प्रत्याख्यता निस्सत्त्वविशेषस्य कृपणस्य लक्षणं प्रतिश्रुत्य योऽदाता वा शब्दात् प्रत्याख्याता च ॥ ३ ॥

तीर्थे दानावसरे अर्थिना ब्राह्मणयाचकेनार्थिता नृपा दानपराङ्मुखा युधि युद्धावसरे अर्थिना क्षत्रियादिना अर्थिता युद्धपराङ्मुखास्ते ये अमनस्विनः अनुदारचित्ता नृपा अनुत्साहचित्तास्ते युष्मत्कुले न सन्तीत्यर्थः येषां यशसा ॥ ४ ॥

यतो यत्र कुले ॥ ५—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरये पदत्रयपरिमितां महीं दित्सन्तं बलिं शुक्रोऽवारयदित्येकोनविंशे वर्णयति—इतीति । सूनृतं सत्यं प्रियं च ॥ १ ॥

सांपराये पारलौकिके धर्मे भृगवः पितामहः प्रह्लादश्च प्रमाणं प्रवर्तकाः ॥ २ ॥

निस्सत्त्वलक्षणं प्रत्याख्यातेति कृपणलक्षणं प्रतिश्रुत्याऽदातेति ॥ ३ ॥

तीर्थे दानावसरे पात्रे सतीति वा ॥ ४ ॥

यतः यस्मिन् युष्मत्कुले ॥ ५ ॥

क्ष्मोद्धारे भूम्युद्धरणे ये विनिर्जित्य आत्मानं जीवमात्रं जयिनं तज्जेतारं न मेने ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायाविनः आश्चर्यशक्तिधरास्तेषां मध्ये वरः श्रेष्ठः ॥ ८ ॥

यतो यतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ।
अतोऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि पराग्दृशः ॥ ९ ॥
एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाधावतो निर्विविशेऽसुरेन्द्र ।
श्वासानिलान्तर्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणरन्ध्रेण विविग्नचेताः ॥ १० ॥
स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद ।
क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रान्विष्णुं विचिन्वन्न ददर्श वीरः ॥ ११ ॥
अपश्यन्निति होवाच मयाऽन्विष्टमिदं जगत् ।
भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्त्तते पुमान् ॥ १२ ॥
वैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ।
अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपबृंहितः ॥ १३ ॥
पिता प्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्विजवत्सलः ।
स्वमायुर्द्विजलिङ्गेभ्यो देवेभ्योऽदात्स याचितः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्रियवल्लभो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—वैरोचनि राजा बलि के धर्म युक्त मधुर वाक्य को सुनकर बडे प्रसन्न हुए, और श्लाघा करके यह वचन बोले ॥ १ ॥

श्रीभगवान उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले कि—हे नर देव ! यह आपकी वाणी बहुत सुन्दर और कुलके उचित धर्मयुक्त तथा यश करने वाली है, जिसके पारलौकिक धर्म में भृगुवंशी ये ब्राह्मण लोग ही प्रमाण हैं तथा कुल वृद्ध और प्रशान्त तुमारे पितामह प्रह्लाद भी प्रमाण हैं ॥ २ ॥

बस इस कुल में आज तक कोई इस कुल में ऐसा नहीं हुआ जो पराक्रम शाली न भया हो, अथवा कृपण भया हो, और ऐसा तो कोई भया ही नहीं, कि—जो ब्राह्मण को देने की प्रतिज्ञा करके फिर पल जावे ॥ ॥ ३ ॥

और आप के कुल में ऐसे अनुत्साही भी कोई नहीं हुए, कि जो दान के अवसर में किसी याचक की याचना करने पर देने से विमुख होजावें—अथवा संग्राम के समय पर वैरी के युद्ध मांगने पर विमुख होजावें । क्योंकि ? जिनके कुल में अमल यश वाले प्रह्लाद शोभा देरहे हैं, जैसे आकाश के तारागणों में चन्द्रमा ॥ ४ ॥

जिस तुमारे वंश में हिरण्याक्ष ऐसे प्रतापी भये, कि—हाथ में गदा लेकर दिग्विजय करने को जब इकले ही निकले तब उन को समग्र पृथिवी पर उनके साथ युद्ध करने वाला कोई दूसरा वीर नहीं मिला ॥ ५ ॥

जिन हिरण्याक्षजी को रसातल से पृथिवी के लाने के समय में विष्णु ने जैसे तैसे बडे कष्ट से किसी तरह जीता पर जीतकर भी हिरण्याक्षजी के पराक्रम का स्मरण करने पर अपने लिये विजयी नहीं माना ॥ ६ ॥

तदनंतर पहिले उनके भ्राता हिरण्यकश्यपजी उनके वधको सुनकर भ्राता के मारने वाले विष्णु को मारने के लिये विष्णु के घर गये ॥ ७ ॥

विष्णु ने भी दूर से त्रिशूल हाथ में लिये बडे विकराल काल सदृश हिरण्यकश्यपजी को आते देखकर बडा विचार किया । क्योंकि—विष्णुभी तो समय को जानने वाला है और बडा मायावी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पराग्दृशो बहिर्दृष्टेः ॥ ९ ॥

अतो हृदये स्थितं मां न द्रक्ष्यतीत्येवं निश्चित्य श्वासानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य सः विविग्नमतिकम्पितं चेतो यस्य अनुकम्पितचित्त इति वास्तवोऽर्थः ॥ १० ॥

न ददर्श अन्तः प्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥

पुमान्यतः सकाशान्नावर्तते तत्रैव नूनं गतो नित्ययुक्तत्वादिति वास्तवोऽर्थः ॥ १२ ॥

कथं नामाऽसौ शूरशिरोमणिर्जीवन्नेव कातरवद्वैरमुपेक्षितवानित्याशङ्क्याऽऽह, वैरानुबन्ध एतावानामृत्योर्भवति देहिनां देहे

भवानाचरितान्धर्मानास्थितो गृहमेधिभिः ।
ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः ॥ १५ ॥
तस्मात्त्वत्तो महीमीषद्वृणेऽहं वरदर्षभात् ।
पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र ! सम्मितानि पदा मम ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गूढाभिमानवतां शूराणां तथाऽहम्मानेनोपबृंहितो मन्युश्च भवत्येव यतोऽज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मान्द्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवं पूर्वजान्स्तुत्वा तत्पितरं स्तौति–पितेति । द्विजवेषधारिणो मद्वैरिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन् स्वीयमायुर्देवेभ्यो ददौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम पदा सम्मितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण न चानृतवादः तत्राऽपि स्वपदत्वाऽनपगमात् ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्कृतां चिन्तामेव दर्शयति–यत्रयत्राहं गमिष्यामि तत्रतत्र सर्वत्राऽसौ हिरण्यकशिपुः प्राणभृतां मृत्युरिवावतिष्ठतेऽतोऽधुना पराग्दृशः बहिर्दृश्यमानोऽहमस्य दैत्यस्य । हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि ॥ ९ ॥

इतीत्थं स विष्णुर्विनिश्चित्य । हे असुरेन्द्र ! आधावतः तदर्थं तत्र सञ्चरतो रिपोर्हिरण्यकशिपोःशरीरं निर्विविशे प्रविवेश तत्रापि हृदये प्रविष्टं मां ज्ञास्यतीति एवं निश्चित्य श्वासानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मदेहो यस्य तस्य घ्राणरन्ध्रेण विविग्नमतिकम्पितं चेतो यस्य ताहृशो बभूव तत्रापि प्रविष्टं ज्ञास्यतीति विनिश्चित्य घ्राणरन्ध्रसञ्चारिश्वसना वायुना सह चञ्चलस्तदविभक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥

ततः स दैत्यस्तन्निलयं शून्यं परितोऽन्विष्य तमपश्यमानःकुपिते ननाद जितं मयेति सिंहनादं कृतवान् ततःपुनः क्ष्मां पृथिवीं गां दिव दिशः खमन्तरिक्षं विवरमतलादिकं समुद्रांश्च विचिन्वन्वीरो दैत्यो विष्णु न ददर्श ॥ ११ ॥

अपश्यन्नित्थमुवाच, तदेवाह-इदं कृत्स्नं जगत् मयान्विष्टमन्वेषितं मम भ्रातृहन्ता तु क्वापि न दृश्यते स तु यतः यं प्राप्य न पुनरावर्तते तत्र नूनं गतः तदैवाभिप्रायेणातु मृतोऽभवदिति भावः ॥ १२ ॥

अधुना न मद्विषयवैरानुबन्धस्तस्याहतीत्याहेत्याह, वैरानुबन्ध इति । इह लोके देहिनां वैरानुबन्ध एतावानेव, कियान् ? यत आमृत्योः मरणपर्यन्तम् इत्येतावानेव, कुतः ? यतो मन्युःक्रोधोऽज्ञानप्रभवःदेहविलक्षणात्मस्वरूपाज्ञानजः स देहात्माभिमानेषु उपबृंहितः प्रकटीकृतो भवति देहे विनष्टे सति मन्युरपि प्रणश्यतीति मृत्युपर्यन्त एव वैरानुबन्धस्ततः स उपेक्षणीय इति भावः ॥ १३ ॥

एवं पितामहप्रपितामहयोस्तीर्थावावार्थितत्वापराङ्मुखत्वादिगुणयोगमभिधायाथ पितुर्गुणानाह—पितेति । प्रह्लादस्य पुत्रस्तव पिता विरोचनस्तु तद्विद्वान् पितृपितामहयोर्वृत्तिं विद्वांस्तद्वृत्त्यभिज्ञः किं च द्विजवत्सलःद्विजरूपधारिषु देवेषु वत्सलः अत एव द्विजलिङ्गेभ्यः द्विजवेषधारिभ्यो देवेभ्यो याचकेभ्यः स्वकीयमायुः समाहितो ददौ यद्वा द्विजरूपधारिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन् स्वीयमायुर्देवेभ्यो ददौ इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

एवं पित्रादीन् स्तुत्वाथ तं प्रशंसति–भवानिति गृहमेधिभिर्ब्राह्मणैर्भृगुप्रभृतिभिस्तथापूर्वजैर्विरोचनादिभिर्विपुलकीर्तिभिः शूरैश्चाचरितानुष्ठितान् धर्मान् भवनास्थितः ॥ १५ ॥

तदेवं प्रतिश्रुताऽप्रत्याख्यानाय पित्रादिभिस्सह तं स्तुत्वाथ याचते, तस्मादिति । तस्मात्त्वत्ताहृशकुलप्रसूतत्वादुक्तगुणाद्वरदश्रेष्ठात्त्वत्तोहम् ईषन्महीं पृथ्वीं वृणे याचे कियतीमित्यत्राह,पदानि त्रीणि त्रिपदपरिमितामित्यर्थः । कस्य त्रिपदपरिमिताम् ? इत्यत्राह–हे दैत्येन्द्र ! मम पदा पादेन संमितानि परिच्छिन्नानि इति,इदं त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण नचायमनृतवादः, तत्रापि स्वपदत्वाऽनपायात् ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पराग्दृशः बाह्यदृष्टेः "पराञ्चि खानि व्यतृणात्" इति श्रुतेः । परं दूरमञ्चतीति पराग्दूरस्थं वस्तु पश्यति इति पराग्दृक्तस्य दूरस्थवस्तुदर्शिन इत्यर्थ इति वा ॥ ९ ॥

तद्घ्राणरन्ध्रेण तस्य घ्राणद्वारेण ॥ १० ॥

निकेतं जगतामिति शेषः । तस्य हरेर्वैकुण्ठं परिमृश्येति वा ॥ ११ ॥

यतो गतस्ततः ॥ १२ ॥

क्रोधहेतुको वैराऽनुबन्ध इत्याह—अज्ञानेति ॥ १३ ॥

प्रह्लादस्य यः पुत्रः स तव पिता विरोचनः तान् द्विजरूपिणो देवान्विद्वान्द्विजानां लिङ्गं वेषो येषां ते तथा तेभ्यो देवेभ्यः स्वमायुरदादित्यन्वयः ॥ १४ ॥

किञ्च यद्ब्राह्मणैरनुष्ठितं तन्ममाभीष्टमिति प्रकटनाय भवानप्याचरतीत्याह—भवानिति । आचरिता ऽनुष्ठाता अन्यै राजादिभिः ॥ १५ ॥

यस्मात्त्वं पुण्यवतां कुले जातो धर्मकर्त्ता तस्मात्. पदानीति बहुवचनोक्त्या भीतिर्माभूदित्याह—त्रीणीति । तेषां च महत्त्वेन भयशङ्का तदवस्थेति तत्राह, सम्मितानीति ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्य निकेतं स्वर्गस्थं स्थानविशेषम् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

- यतः प्रपञ्चातीतात् महावैकुण्ठात् ॥ १२—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यत्रयत्राहं यास्यामि तत्रैवासौ मां न त्यक्ष्यतीत्यर्थः। पराग्दृशः परान् शत्रून् अञ्चन्त्यः प्राप्नुवन्त्यो दृशो दृष्टयो यस्य तस्य पक्षे बहिर्दर्शिनः॥ ९॥

श्वासानिलेऽन्तर्हितः अन्तर्धाय स्थितः सूक्ष्मः सूक्ष्मीभूतो देहो यस्य सः विविग्नचेताः भीतचित्तः अत्र "नाहं भक्षितवानस्मि सर्वे मिथ्याभिशंसिनः" इतिवद्भगवतो मृषोक्तेरपि वास्तवत्वात् ध्यानादिभिस्तत्पदप्राप्तिसाधनत्वादात्मारामैरप्याख्याधमानत्वात् वास्तवार्थव्याचिख्या सा नेष्टा मिथ्याभयलोभकामक्रोधादयो दोषा हि जीव एव, भगवति तु भक्तवात्सल्यादिरसपुष्ट्यर्थं महागुणायन्त इत्यतः॥ १०। ११॥

यतो नावर्त्तते पुमानिति मद्भयादेव मृत इत्यर्थः। बौद्धानां मते मरणस्यैव मुक्तित्वं तदेव तस्य मतम्। वस्तुतस्तु यतःपुमांस्तद्भक्तो नावर्त्तते तत् स्वीयं धामगत इत्यर्थः। वैरानुबन्धः खल्वेतावानेव यावान् हिरण्यकशिपोः आमृत्योः मृत्युपर्यन्तो विष्णुपर्यन्तश्च महाशौर्योत्साहहेतुक इति भावः। इह संसारे देहिनामन्येषान्तु मन्युरेव न तु वैरानुबन्धः यतः स मन्युरज्ञानप्रभवो मोहहेतुकः क्रोधविशेष एव तथा अहम्मानः अहं शूर इति मानोऽभिमानमात्रं शौर्य्याभावेऽप्यात्मनि शौर्यमननं तेन उपबृंहितः विस्मारितः वैरानुबन्धस्त्वेकस्य हिरण्यकशिपोरेवात्र जगति दृष्ट इति भावः॥ १२—१३॥

तव पिता विरोचनस्तु प्रह्लादस्य पुत्रः तद्विद्वान् वैरानुबन्धं जानन्नपि द्विजलिङ्गेभ्यो द्विजवेषधारिभ्यो देवेभ्यः स्वमायुरदात् यतो द्विजवत्सलः तेषां वैरित्वज्ञानेपि द्विजवेषधारित्व एव प्रीतिमान्॥ १४-१५॥

पदानि त्रीणीति त्रिभिः क्रमैरित्युपरिष्टाद्युक्तेस्त्रीन् पादविक्षेपान् व्याप्य या मही तामीषन्मात्रीमिति तावत्यैव मह्या मम पर्णशाली भविष्यति वृत्तिस्त्वाजगरी मम भूयस्येवेति भावो बलिं बोधयितुमिष्टः, मम पदा सम्मितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण नत्वानृतत्वादस्तत्रापि स्वपदानपगमात्॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पराक् बहिर्दृग्यस्य॥ ९॥

हे असुरेन्द्र! स एवं निश्चित्य श्वासानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य सः प्राणरन्ध्रेण रिपोः शरीरं निर्विविशे तत्र विविग्नचेताः विविग्नं गतकम्पं स्वस्थं चेतो यस्य तथाभूतो जात इत्यर्थः॥ १०॥ ११॥

अपश्यन् इति ह स्फुटमुवाच तदेवाह—पादोनाऽर्या आऽन्याम्, इदं जगत् मया अन्विष्टम् अन्वेषितं मे भ्रातृहा तु नूनं निश्चितं यतः पुमान् नावर्तते तत्र गतः मृत्युं प्राप्तः इत्यर्थः॥ १२॥

अतस्तथाभूते विष्णौ मया मन्युर्वैरानुबन्धश्च न कार्य इत्याह—इह संसारे देहिनाम् अहम्मानोपबृंहितः अज्ञानप्रभवः मन्युस्तन्मूलो वैरानुबन्धश्च एतावानेव, कियान्? आमृत्योराशत्रुमृतिपर्यन्तमित्यर्थः। अत्यद्भुतं तस्य बलमिति भावः॥ १३॥

एकदा देवैर्द्विजलिङ्गैः स्वमायुर्देहीति ते पिता याचितः स द्विजवत्सलः तद्विद्वान् तान् जानन्नपि तेभ्यः स्वमायुः अदात् अत्यद्भुतं तस्य द्विजवत्सलत्वमिति भावः॥ १४॥

उद्दामकीर्तिभिर्विपुलकीर्तिभिः पूर्वजैः स्वपितृपितामहादिभिश्च॥ १५॥

मम ईषत्पदा मदीयेन किञ्चित्प्रसारितेन पादेन परिमितानि त्रीणि पदानि महीम्। हे दैत्येन्द्र! त्वत्तः वृणे याचे इत्यन्वयः। अनेन भूमिग्रहणसमये त्रिविक्रमेण किञ्चिदेव पादप्रसारणं कृतं भूमिस्तु सकला गृहीता॥ १६॥

भाषा टीका।

विष्णु ने विचार किया, कि—जहां २ मैं जाऊंगा तहां २ यह प्राणिओं की मृत्यु की तरह पहुँचेगा इस कारण मैं इस बाह्यदृष्टि वाले के हृदय में प्रवेश करजाऊं तब ठीक हो॥ ९॥

हे असुरेन्द्र! विष्णुने ऐसा निश्चय कर दौड़ते हुए वैरी के शरीर में श्वास वायु के भीतर होकर सूक्ष्म देह धारणकर प्रवेश किया, पर वहां भी प्राण वायु के संचार मार्ग में कंपित चित्त होकर रहा॥ १०॥

हिरण्यकश्यपु जी ने भी विष्णु के घर में विष्णु को न देखकर बड़ा कोप करके नाद किया, फिर तो पृथिवी, स्वर्ग, दिशायें, आकाश, पाताल, अंधिक विल, और समुद्र में भी वीर ने विष्णु को ढूंढी पर कहीं नहीं देखा॥ ११॥

सब जगह न देखकर हिरण्यकश्यपजी यों बोले, कि—मैंने यह सब जगत् ढूंढा पर हमारे भ्राता के मारने वाला न मिला तो अब निश्चय भया कि—वह वहीं गया कि जहां का गया पुरुष फिर नहीं आता है॥ १२॥

बस वैर का सम्बन्ध भी प्राणियों का मृत्यु पर्यंत ही है। क्योंकि? क्रोध तो अज्ञान से होता है और अहंकार से बढ़ता है॥ १३॥

और प्रह्लाद के पुत्र तुमारे पिता विरोचनजी भी ऐसे प्रशंस्य रहे कि—जान भी गये कि "ब्राह्मणों का वेष बनाकर ये देव लोग हमारी आयु माँगते हैं, तो भी ब्राह्मणों का रूप किया है क्या चिंता है" ऐसा विचार कर अपनी आयु देवताओं को देते हुए॥ १४॥

राजन्! आपकी तो कहैं क्या आप तो बड़े २ सदाचार संपन्न गृहस्थ ब्राह्मणों के तथा शूर वीर अपने पुरखाओं के तथा अन्य बड़े २ यशस्वी लोगों के आचरित धर्म में स्थित हो॥ १५॥

तस्मात् तुमारे सदृश श्रेष्ठ दानी हमको भी कोई दूसरे न मिलेंगे इस लिये कुछ थोड़ी सी भूमि हम भी आपसे मांगते हैं

नान्यत्ते कामये राजन् ! वदान्याज्जगदीश्वरात् ।
नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्यावदर्थपरिग्रहः ॥ १७ ॥

बलिरुवाच ।

अहो ब्राह्मणदायाद ! वाचस्ते वृद्धसम्मताः ।
त्वं बालो बालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥ १८ ॥
मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरम् ।
पदत्रयं वृणीते योऽबुद्धिमान्द्वीपदाशुषम् ॥ १९ ॥
न पुमान्मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति ।
तस्माद्वृत्तिकरीं भूमिं वटो ! कामं प्रतीच्छ मे ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यावन्तो विषयाः प्रेष्ठास्त्रिलोक्यामजितेन्द्रियम् ।
न शक्नुवन्ति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप ! ॥ २१ ॥
त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ।
नववर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया ॥ २२ ॥
सप्तद्वीपाऽधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः ।
अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥
यदृच्छयोपपन्नेन सन्तुष्टो वर्तते सुखम् ।
नासन्तुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

परंच हे दैत्येन्द्र ! वह भी हमारे पगों से तीन पग अधिक नहीं ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यावदर्थमेव परिग्रहो यस्य सः ॥ १७ ॥

ईश्वरस्यापि याच्ञाप्रकारं चोक्त्वा बलेर्बन्धनप्रश्नोत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिक्षेपप्रकारमाह—अहो इति त्रिभिः। ते वाचो वृद्धानां सम्मतास्त्वं तु बालो बालिशमतिश्च बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य अत एव स्वार्थंप्रति यथावदबुधः वस्तुतस्तु बाल इवाऽबालिशमतिश्चेतिच्छेदः। स्वार्थं प्रत्यबुध इति च भक्तानामेवार्थं बुध्यसे न स्वार्थम् परिपूर्णस्य तव तद्व्यतिरेकेण स्वार्थाभावादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अबुधत्वमेवाऽऽह—मामिति। द्वीपस्य दाशुषं दातारम् अबुद्धिमान् वस्तुतस्तु बुद्धिमानित्येवच्छेदः ॥ १९ ॥

कामं यथेच्छं सम्यक् पादप्रसारणेनेत्यर्थः। अत एव तथा करिष्यतीति ॥ २० ॥

पुनरपि निःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह—यावन्त इति सप्तभिः ॥२१॥

नववर्षसमेतेन द्वीपेनाऽपि सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया ॥ २२ ॥

तृष्णाया अन्तं गता इत्यस्माभिः श्रुतम् ॥ २३ ॥

असन्तुष्टस्तु प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि न सुखं वर्तते ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव नान्यद्वृणे इत्याह—नान्यादिति। हे राजन् ! जगदीश्वरादपि तत्रापि वदान्यादपि त्वत्त एतावदेव वृणे, नान्यत्कामये। यावदर्थस्यैवापेक्षितार्थस्यैव उपयुक्तार्थस्यैव प्रतिग्रहो यस्य परिग्रह इति पाठेऽपि स एवार्थः। विद्वानेनः पापं न प्राप्नोति अधिकार्थलिप्सुस्तु पापी भवतीति भावः ॥ १७ ॥

एवं याचितस्तदभिप्रायानभिज्ञ आह बलिः—अहो इति त्रिभिः। हे ब्राह्मणदायाद, ब्राह्मणसुत ! तव वाचस्तु वृद्धानां सम्मता अथापि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वं बालः हेतुगर्भमिदम् अत एव बालिशमतिः बालिशानामज्ञानामिव मतिः यस्य सः अत एव स्वार्थप्रति यथावदबुधः ॥ १८ ॥

अबुधत्वमेवाह-मामिति । लोकानामेकमाद्वितीयम् ईश्वरं मां वचोभिर्वृद्धसम्मतैराराध्य प्रसाद्य यो भवान्पदत्रयमत्यल्पस्वकीयपदत्रयपरिमितं भूभागं वृणीते द्वीपस्य जम्ब्वादेर्दाशुषं दातारं मामाविद्वान् अतो बालिशमतिर्भवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

मामुपव्रज्य मां याचित्वा पुमान्कश्चिद्भूयोऽन्यं याचितुं नार्हति तस्मात् हे वटो ! कामं यथेच्छं वृत्तिकरीं विपुलां भूमिं मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २० ॥

पुनर्याचिताधिकानिःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह वामनः—यावन्त इति सप्तभिः । हे नृप! त्रिलोक्यां यावन्तो विषया देशास्ते सर्वेऽपि प्रतिगृह्यमाणाः सन्तोऽजितेन्द्रियान्पूरयितुं नालम् अलम्भवितुं प्रतृप्तिं कर्तुं न शन्कुवन्ति ॥ २१ ॥

यदुक्तं द्वीपदाशुषमविद्वानित्यत्राह, त्रिभिः क्रमैः पादैरसन्तुष्टः पुमान्नवखण्डयुक्तेन जम्बूद्वीपेनापि न पूर्यते. अपूर्त्तौ हेतुमाह, सप्तद्वीपवरेच्छया सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया हेतुना द्वीपेनापि न पूर्यते ॥ २२ ॥

तर्हि सप्तद्वीपां महीं दास्ये प्रतीच्छेत्यत्राह-सप्तेति । वैन्यः पृथुः गयश्चादिर्येषां ते नृपाः सप्तानां द्वीपानामधिपतयोऽप्यर्थैः कामैश्च तृष्णाया अन्तं न मताः अर्थकामतृष्णाया अन्तमवधिं न प्राप्ताः इति नोऽस्माभिः श्रुतम् उत्तरोत्तरमसन्तुष्टस्यार्थकामतृष्णाया अनुवृत्तेरिति भावः ॥ २३ ॥

एवमसन्तुष्टस्य सुखञ्च नास्तीति वक्तुं तावत्संतुष्टस्य सुखमस्तीत्याह, यदृच्छयेति । दैवाल्लब्धेन सन्तुष्टस्तु सुखं यथातथाऽऽस्ते अजितात्मा ऽजितेन्द्रिय अत एवोपसादितैः प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरसन्तुष्टस्तु न सुखं वर्त्तते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि महत्तरं कामं वदस्व दास्यामीति तत्राह-नेति, वदान्याद्दानशीलात् । राजप्रतिग्रहात्तव दोषो न स्यात्किम् ? नेत्याह,नेति । यावता प्रतिग्रहेण स्वप्रयोजनं सिद्ध्यति तावतः प्रतिग्रहात् आदानात् "अजीविष्यास्निमाम्नादन्" इति श्रुतेः । विद्वान्प्रतिग्रहदोषदहनपटुज्ञानवान् ॥ १७ ॥

अवृद्धसम्मताः कुतोऽत्राह-त्वमिति । बुद्धिवैशद्ये बालत्वमप्रयोजकमत्राह-बालिशेति । जडमतिः स्वप्रयोजनं ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कथमेतदवगतमत्राह-मां वचोभिरिति । अबुद्धिमान् दाशुषं दानशीलं बुद्धिमानिति व्यतिरेको वा ॥ १९ ॥

कुतो मामपहसतीति तत्राह-न पुमानिति ॥ २० ॥

यदुक्तं वृत्तिकरीं भूमिं प्रतिग्रहाणेति तदजितेन्द्रियं प्रति व्यर्थमित्याशयेनाह-श्रीभगवानिति । अजितेन्द्रियमलम्बुद्धिरहितं पुरुषमितिशेषः ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति-त्रिभिरिति । न नदी द्वीपोऽत्र कथ्यत इत्याह,नवेति. कुतोऽत्राह, सप्तेति ॥ २२ ॥

नैतावतापि पूर्तिरित्याह-सप्तेति । अन्तमवसानम् अर्थैः कामैः अर्थसम्पादितकामैर्वा ॥ २३ ॥

सन्तोषशब्दाभिप्रायं वदन्नलम्बुद्धिरेव सुखसाधनमित्याह, यदृच्छयेति । व्यतिरेकमाह, नासन्तुष्टइति. उपसादितैरवाप्तैः सुखं न वर्त्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहो ब्राह्मणदायाद ! इत्यादिकं तस्येदृक् वक्तुर्बन्धनं लोकस्य व्यवहारोऽपि नासमञ्जसमिति बोधनार्थं परमार्थतस्तु कृपैव कृतेति तत्रतत्र स्फुटमेवेति भावः ॥ १८—१९ ॥

कामं यथेष्टमिति यावत्या वृत्तिः सिद्ध्यति तावतीमित्यर्थः ॥ २०—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यावता अर्थः प्रयोजनं तावत एव प्रतिग्रहो यस्य सः तावत एवेति पदद्वयस्य वृत्तावन्तर्भावः । पक्षे, यावन्तस्तवार्थास्तेषां सर्वेषामेव प्रतिग्रहो यस्य स मल्लक्षणोऽयं विद्वान् न एनः कष्टं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणदायाद हे विप्रसूनो ! ब्रह्मण्यत्वादुब्राह्मणेभ्यो दायं आ सम्यक् नया ददातीतिवस्त्वर्थः सरस्वती प्रयुक्तः किन्तु त्वं बालः यथान्यो बालिशमतिस्तथैव स्वार्थप्रति त्वम् अबुधः वस्तुतो महाबुधो भवानपीति भावः । वस्त्वर्थस्तु त्वं भक्तवत्सलत्वाद्बालार्थमेव बुद्ध्यसे स्वार्थं प्रतितु न बुद्ध्यसे इत्यबुधः परिपूर्णस्य तव भक्तप्रयोजन व्यतिरेकेण स्वप्रयोजनाभावादिति ॥ १८ ॥

यो भवानिति शेषः । बुद्धिमान् सन्नपि द्वीपदायिनम् ॥ १९॥२०॥

सन्तुष्टं मामेतावतैव दानेन पूरय नह्यसन्तुष्टं त्वमपि पूरयितुं समर्थोऽसीत्याह-यावन्त इति ॥ २१ ॥

नववर्षसमेतेनापि द्वीपेन सप्तानां द्वीपवराणाम् इच्छया ॥ २२ ॥ २३ ॥

अजितात्मा अजितेन्द्रियः उपसादितैः प्राप्तैः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यावदर्थं यावत्प्रयोजनं प्रतिग्रहो यस्य स एनः पापं न प्राप्नोति ॥ १७ ॥

ईश्वरस्याप्यविद्यादिमनोरथपूर्त्यर्थं याच्ञाकारणं याच्ञाप्रकारं चोक्त्वा बलेर्बन्धनप्रश्नस्योत्तरत्वेन बलेर्गुर्वतिरेकेणाधिक्षेपप्रकारं गुर्वाज्ञातिवर्तित्वं वीरमानित्वं चाह—अहो ब्राह्मणदायाद ! इत्यादिना, शयीत निहतो मयेत्यन्तेन ग्रन्थेन । वाच एव केवलं वृद्धानां सम्मताः त्वन्तु बालः बालिशमतिश्च बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य अत एव स्वार्थंप्रति यथावदबुधः ॥ १८ ॥

द्वीपदाशुषं द्वीपस्य जम्ब्वादेर्दायिनम् ॥ १९ ॥

पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसन्तोषोऽर्थकामयोः ।
यदृच्छयोपपन्नेन सन्तोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥
यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ।
तत्प्रशाम्यत्यसन्तोषादम्भसेवाऽऽशुशुक्षणिः ॥ २६ ॥
तस्मात्त्रीणि पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्षभात् ।
एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तः स हसन्नाह वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम् ।
वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥ २८ ॥
विष्णवे क्ष्मां प्रदास्यन्तमुशना असुरेश्वरम् ।
जानंश्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदाम्वरः ॥ २९ ॥

शुक्राचार्य उवाच ।

एष वैरोचने ! साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ।
कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिन्द्धान्तप्रदीपः ।

भगवतोक्तं किञ्चित् प्रसारितेन पादेन परिमितानि त्रीणि पदानि महीं याचे बलिरप्याह—कामं यथेष्टं प्रतीच्छ ॥२०॥२१॥

द्वीपेनापि न पूर्यते पूरणार्थो न भवति तत्र हेतुः सप्तद्वीपवरेच्छयेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

उपसादितैरुपलब्धैः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! आप बडे वदान्यहो और जगत् के एक ईश्वरहो तौ भी हम आपसे और कुछ नही चाहते हैं क्योंकि ? विद्वान् पुरुष जितना प्रयोजन होवे उतने मात्रके परिग्रह करने में अपराधको नहीं प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

बलिरुवाच ।

राजा बलि बोले, कि—अहो ब्राह्मणपुत्र ! तुमारीबातें तौ वृद्ध सम्मत हैं परञ्च तुमतौ बालक हौ । जैसे कोई मूर्ख बुद्धि अपने स्वार्थ में न समुझता हौ ऐसे ही तुमभी नही समुझते हौ ॥ १८ ॥

देखो मैं सवलोकों का एक ईश्वर और मेरे लिये तुमने बातों से प्रसन्न करके और ऐसे बुद्धिमान् होकरभी द्वीपपर्यन्तदेनेयोग्य ऐसे हमसे तीन पग पृथिवी मांगते हौ ॥ १९ ॥

पुरुष मेरे समीप आकर फिर किसीसे याचना करने के योग्य नही रहता है तस्मात् हे वेटा ! यथेष्ट जीविका के लायक भूमि मांगलो ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि,—हे नृप ! त्रिलोकी में जितने प्रिय विषय हैं । वे सव भी अजितेन्द्रिय असन्तोषी को कभी पूर्ण नहीं कर सके हैं ॥ २१ ॥

यदि तीन पगों से सन्तोष न भया तौ नव खण्ड समेत द्वीप से भी पूरा न पडेगा, फिर उसके ऊपर भी सप्त द्वीप की चाहना वढेगी ॥ २२ ॥

और हमने यह भी सुना है कि– सप्त द्वीप के आधिपति वैन्य गय आदिक नृप लोग, अर्थ और कामों से तृष्णा के अन्त को नहीं पहुचे हैं ॥ २३ ॥

यदृच्छा से प्राप्त वस्तु में सन्तोष करने वाला सुख से रहता है और अजितेन्द्रिय तथा असन्तुष्ट पुरुष तीनों लोक के प्राप्त होनेपर भी सुख को नही प्राप्त होता है ॥२४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आशुशुक्षणिरग्निः ॥ २६ ॥

सिद्धोऽहं कृतार्थः एतावतैव सर्वस्वापहारासिद्धेरिति गूढोऽभिप्रायः तदेवाऽऽह–वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखम् अधिकस्य क्लेशावहत्वादित्यर्थः ॥ २७—३० ॥

प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता ।
न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः ॥ ३१ ॥
एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनयोऽन्यायः ॥ ३१ ॥
अन्यायमेवाऽऽह, एष इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्तोषासन्तोषौ न केवलं सुखदुःखमात्रहेतूअपितु संसृतिमुक्त्योरपीत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोर्विषययोर्योऽसन्तोषः स पुंसः संसारस्य हेतुः यश्च दैवाल्लब्धेन सन्तोषः स मुक्तये स्मृतः हेतुः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च दैवाल्लब्धेन तुष्टस्य विप्रस्य तेजो वर्द्धते असन्तोषात्तु तत्तेजः प्रशाम्यति नश्यति यथा जलेन आशुशुक्षणिरग्निः तद्वत् ॥ २६ ॥

तस्मात्सन्तोषस्यैव श्रेयस्करत्वात् । हे नृपोत्तम ! त्रीण्येव पदानि त्वां वृणे याचे एतावतैवाहं सिद्धः कृतार्थः । वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखदम् इतिशेषः । अधिकं तु दुःखदमिति भावः ॥ २७ ॥

इति इत्थमुक्तो बलिः प्रहसंस्तर्हि प्रतिगृह्यतामित्याह—एवमुक्त्वा वामनाय भूमिं दातुं जलपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥

तदा वामनाय पृथिवीं दास्यन्तं दातुमुद्युक्तमसुरेश्वरं शिष्यं बलिं विष्णोः चिकीर्षितं कर्तुमिच्छुं जानन् उशनाः शुक्रः विदां कालत्रयविदां श्रेष्ठ उवाच ॥ २९ ॥

तदेवाह—यावदध्यायसमाप्ति, एष इति । हे वैरोचने एष वामनः साक्षाद्भगवानव्ययो विष्णुरेव देवानां कार्यसाधकः कार्यं साधितु मित्यर्थः । कश्यपात्प्रजापतेरदितेरवतीर्णः पदत्रयव्याजेन लोकत्रयं प्रतिगृह्य देवेभ्यो दातुमवतीर्ण इति भावः ॥ ३० ॥

एवंविधाय तस्मै स्वानर्थमजानता त्वया यत्प्रतिश्रुतं तत्साधु न मन्ये, कुतः ? यतो दैत्यानां महाननयोऽन्याय उपगतः उपस्थितः ॥ ३१ ॥

अन्यायमेवाह—एषइति । एषमायामाणवक आत्मसङ्कल्पोपात्तमाणवकसंनिवेशो हरिर्वामनस्तव स्थानादिकं विपुलं बलादाच्छिद्याऽपनीय इन्द्राय दास्यति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि सन्तोष एवापाद्यः सुखहेतुत्वादन्यस्यानर्थहेतुत्वाच्चेत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोरसन्तोषः ॥ २५ ॥

तेजो बलादिकम्—

"तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि ।
नवनीतेऽनले धर्मे दाने हस्तिमदे पि च' ॥

इति. तत्तेजः आशुशुक्षणिः अग्निः "आशुशुक्षणिरर्केऽग्नौ यजनेऽथाश्रुतीबले" इति ॥ २६ ॥

यतः सन्तुष्टोऽहं तस्माद्यावत्प्रयोजनं वित्तं स्वीकुर्यामिति शेषः ॥ २७—२८ ॥

उशना विदुषा गुरुणा शिष्याय हितोपदेशः कर्तव्य इति शिक्षयन्नाह, विष्णव इति ॥ २९—३० ॥

बन्धनाद्यनर्थमजानता त्वया एतस्मै वामनाय प्रतिज्ञातं यत्तत्साधु न मन्य इत्यन्वयः । कुतोऽत्राह—दैत्यानामिति । अनयो-दुःखहेतुरनीतिः ॥ ३१ ॥

तदुपपादयति-एष इति । विश्वकायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आशुशुक्षणिः अग्निः ॥ २६ ॥

सिद्धोऽहं कृतार्थ इत्येतावतैव सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गूढोऽभिप्रायः यावत् यत् प्रमाणकं वित्तं प्रयोजनकं भवेत्तावदेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

विदांवरः इति वामनमपरोक्षं प्राहेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥

हरिः सर्वस्वं हरिष्यतीत्यर्थः । मनः पर्यन्तञ्च इति वास्तवम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्भसा जलेनाऽऽशुशुक्षणिरग्निरिव ॥ २६ ॥

त्रीणि पदान्येव वृणे याचे एतावतैव अहं सिद्धः लब्धवित्तः वित्तं यावत्प्रयोजनमेव सुखदमिति शेषः ॥ २७—३० ॥

अनयोऽन्याय उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥

मायया स्ववयुनेन सङ्कल्पेन माणवको बालः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

बस यह अर्थ और कामों के विषय में पुरुष का जो सन्तोष नहीं होता है यही संसार का हेतु है, और यदृच्छा से प्राप्त वस्तु से सन्तोष ही मुक्ति के लिये स्मरण किया है ॥ २५ ॥

त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति ।
सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढ ! वर्तिष्यसे कथम् ? ॥ ३३ ॥
क्रमतो गां पदैकेन द्वितीयेन दिवं विभोः ।
खं च कायेन महता तार्तीयस्य कुतो गतिः ? ॥ ३४ ॥
निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ॥ ३५ ॥
न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।
दानं यज्ञस्तपः कर्म्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥ ३६ ॥
धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥ ३७ ॥
अत्रापि बह्वृचैर्गीतं शृणु मेऽसुरसत्तम ! ।
सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ॥ ३८ ॥
सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते ।
वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥
तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्वर्ततेऽचिरात् ।
एवं नष्टाऽनृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यदृच्छा लाभ से सन्तुष्ट ब्राह्मण का तेज वृद्धि को प्राप्त होता है फिर वही विप्रतेज असन्तोष से शान्त होजाता है जैसे, कि—जल से अग्नि ॥ २६ ॥

तो फिर हम बडे उदार के समीप पहुंचकर अपना स्वभाव क्यों विगाडे ? तस्मात् आप बडे दानी लोगों में श्रेष्ठ हैं तो भी हम आप से तीन ही पग पृथिवी मांगते हैं बस इतने ही में हम कृतार्थ हैं क्योंकि ? जितना प्रयोजन पडे उतना ही वित्त चाहिये ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—जब भगवान् ने ऐसा कहा तब बलिराजा बोले, कि—जितनी इच्छा हो उतनाही ग्रहण करो इतना कहकर बलिने वामन जी को भूमि देने के लिये जल का पात्र ग्रहण किया ॥ २८ ॥

बस जब राजा बलि विष्णु के लिये पृथिवी देने को उद्यत हुए, तब दीर्घ दर्शी शुक्राचार्य्य जी विष्णु के चिकीर्षित [इच्छित] कर्म को जानकर अपने शिष्य असुरेश्वर [बलि] से कहने लगे ॥ २९ ॥

शुक्राचार्य उवाच ॥

शुक्राचारीजी बोले, कि हे वैरोचने ! हे राजन् ! यह साक्षात् भगवान् विष्णु हैं। और देवो के कार्य साधने के लिये कश्यप से अदिति में उत्पन्न हुए हैं ॥ ३० ॥

और जो तुमने अनर्थ नहीं जानकर इन को पृथिवी देने की प्रतिज्ञा करी है। उसको हम अच्छा नहीं समझते हैं, बड़ी दैत्यों को बडा अन्याय प्राप्त हुआ ॥ ३१ ॥

वह तुमारे स्थान, ऐश्वर्य, श्री, तेज, यश, श्रुत, इन सबों को छुडाकर इन्द्र को देवेगा और इस का नाम हरि है अर्थात् यह सब हरण करने वाला है, पर कपट से ब्रह्मचारी बना है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राऽऽह–त्रिभिरिति, क्रमतामिति चेत्तत्राऽऽह, सर्वस्वमिति ॥ ३३ ॥

तथाऽपि प्रतिश्रुतं सम्पादनीयमेवेति चेत्तत्राह–क्रमत इति द्वाभ्याम् । एकेन पदा पादन्यासेन भूमिं क्रममाणस्येत्यर्थः । तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य ॥ ३४—३५ ॥

तथाऽपि सर्वस्वदानात्कीर्त्तिस्तावद्भविष्यतीति चेत्तत्राऽऽह, न तद्दानमिति । तपश्चित्तैकाग्र्यम् कर्म पूर्त्तम् ॥ ३६—३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यम् ? तत्राऽऽह—अत्रापीति सार्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायाम् बह्वृचश्रुत्या हि प्रथम- मोमिति सत्यं नेत्यनृतमित्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुति- निन्दाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् अनन्तरञ्च "पराग्वा एत- द्रिक्तमक्षरम्" इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च गुणानुक्त्वा "तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति" इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम् तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—ओमि- त्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यम् । नेति यदाह तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥

तत्तु सत्यमीषदनृतं विना न सिध्यतीत्याशयेनाऽऽह, सत्यं पुष्प- फलं विद्याज्जानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य कुतः गीयते श्रुत्योच्यते इत्यर्थः । पाठान्तरं तु सुगमम् । यद्यपि श्रुत्या "वाचः सत्यं पुष्पफलं च" इत्युक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तम् भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमत आह—वृक्षे देहेऽजीवति तत्पुष्पफलं न स्यात् सा न स्यादितिपाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलम् ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति, तद्यथा वृक्ष उत्पाटितमूलः शुष्यत्य- चिरादेवोद्वर्तते पतति च. एवं नष्टमनृतं यस्य सः आत्मा देहः शुष्येत् यद्यपि च श्रुत्या 'एवमेवानृतं वदन्नात्मानमाविर्मूलं करोति' इत्येवं निन्दयानृतं निषिद्धं तथाप्युपसंहारानुसारेण तत्केवलानृतविषय- मित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् "दयेतत्वेतेन" इति च तथैवोक्तेः तथा च श्रुतिः "ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहे- श्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दयेतत्वेतेन" इति एतेनानेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह—त्रिभिरिति । विश्वकायो विश्वरूपोभूत्वेत्यर्थः । त्रिभिः पादविन्यासैरिमांस्त्रीन् लोकान् क्रमिष्यते परिच्छिद्य गृहीष्यतीत्यर्थः । क्रमतामितिचे- त्तत्राह—सर्वस्वमिति । हे मूढ ! सर्वस्वं विष्णवे वामनरूपा- यास्मै दत्वा कथं वर्तिष्यसे ? तव स्थितिरपि दुर्लभेति- भावः ॥ ३३ ॥

तथापि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेत्यत्राह—क्रमत इति द्वाभ्याम् । एकेन पदा पादविन्यासेन गां भूमिं द्वितीयेन दिवं हे विभो ! महता कायेन खमन्तरिक्षञ्च क्रमतः क्रममाणस्य भगवतस्तृतीय- पादविन्यासस्य का गतिः ? तृतीयपादस्यास्पदाभावात्तथापि प्रतिश्रुतं न संपादितमेव स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अतएव प्रतिश्रुतमप्रदातुः तव नरके निष्ठामवस्थितिं मन्ये, कुतः ? यो भवान् प्रतिश्रुतस्य प्रतिश्रुतं पूरयितुमसमर्थः ॥ ३५ ॥

तथापि सर्वस्वदानात्कीर्त्तिस्तावद्भविष्यतीत्यत्राह—नेति । येन दानेन वृत्तिर्जीविका विपद्यते विप्लुता भवति तद्दानं न प्रशंसन्ति आर्याः, कुतः ? यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत एव पुंसः सम्ब- न्धीन्येव दानादीनि धर्मादिहेतवः जीविकाविपत्तिकरदानादिभि- र्धर्मादयश्च प्रत्युत नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र स्वजनाय स्वस्वजनतुष्टये अतो विद्वान्वित्तं पञ्चधा धर्मादि पञ्चकार्यतया विभजन्निहामुत्र च लोके मोदते ॥ ३७ ॥

ननु, तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतम् वाच्यम् ? तत्राह—सार्द्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां बह्वृचैर्गीतं यत्तत्कथयतो मत्तः शृणु बह्वृचश्रुत्या हि प्रथमम् "ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहीश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितारीश्वरः" इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितम् अनृतञ्च निषिद्धम्: अनन्तरं "पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरम्" इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च गुणानुक्त्वा "तस्मात्काल एव दद्यात्कालेन दद्यात्सत्यानृते मिथुनीकरोति" इत्युपसंहारेण वृत्ति- सङ्कटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम्. तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—सत्य- मिति । ओमित्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदेवा- नृतम् ॥ ३८ ॥

तत्सत्यमीषदनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यं पुष्प- फलं विद्याज्जानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य कुतः गीयते श्रुत्योच्यते इत्यर्थः । जीवत इति पाठान्तरं तु सुगमं यद्यपि श्रुत्या "वाचः सत्यं पुष्पंफलञ्च" इत्युक्तम् तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तं भवति पुष्प- फलस्थानीयं सत्यं, ततः किमत आह—वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्प- फलं न स्यात् सा न स्यादिति पाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः देह- श्चानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं चात्मनो देहस्य मूलं तथा च श्रुतिः "दयेतत्वेनेन" इति एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्ततः स्फुटयति—तद्यथा वृक्ष उत्खातमूलः शुष्यत्यचिरादेव उद्वर्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत्सर्वस्वदाने देहः शुष्येदिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्रिपदक्रमणप्रकारं स्पष्टयति—क्रमत इति । तार्तीयस्य तृतीयपदस्य ॥ ३४ ॥

प्रतिश्रुतमदातुः निष्ठान्तं प्रतिश्रुतदानपर्यन्तं नरकं दुःखं मन्ये नरकमेवोपपादयति—प्रतिश्रुतस्येति ॥ ३५ ॥

तस्य तव दानं कुतो न प्रशंसन्तीति तत्राह—येनेति । वृत्तिर्जीवनं विपद्यते नश्यतीति येन तस्मादिति शेषः । "सम्भा वितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते" इति स्मृतेर्वृत्तिर्जीवनसाधनं वा नष्टं स्यात् तन्नाशे किञ्चिन्नम् ? अत्राह, दानमिति ॥ ३६ ॥

अर्थाय कोशवृद्धये क्रियादिव्यवहाराय वा ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमन्यत्त्ववुक्तेः प्रमाणमित्याशङ्क्य बह्वृचां वाक्यं प्रमाणमित्याह—अत्रापीति । बह्वृचैः ऋग्वेदिभिः किन्तद्गीतमित्यर्थतः प्रतीकयति—सत्यमिति । ओमिति यत्प्रोक्तम् अर्थिनं प्रति तत्सत्यं तथेति संवेदनीयमित्यर्थः । नेति यदाह अर्थिनं प्रति तदनृतं हिशब्द उभयोर्विरोधमाह, ॥ ३८ ॥

कुतोत्राह—सत्यमिति । पुष्पमेव फलं यस्य तत्पुष्पफलं जीवतः प्राणधारकस्यात्माख्यवृक्षस्य सत्यं पुष्पफलं विन्द्यात् पुष्पञ्च फलञ्च पुष्पफलमिति वा यथाऽशुष्कस्य वृक्षस्य पुष्पफले स्यातां तथात्मनः सत्यलक्षणे पुष्पफले विन्द्यादित्यर्थः तदुक्तं "पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदति" इति. आत्मवृक्षेऽजीवति शुष्कलक्षणमरणे सति तत्सत्यलक्षणं पुष्पफलं न स्यात् आत्मनः आत्मवृक्षस्य अनृतं सर्वस्वादानलक्षणं मूलं स्थितिकारणं "अथैतन्मूलं वाचो यदनृतम्" इति च ॥ ३९ ॥

विपक्षे बाधकमाह—तद्यथेति । तद्यथा तथोदाहरिष्यामः उन्मूलः उत्खातशिफः वृक्षः शुष्यति अचिरादुद्वर्त्तते नश्यति च एवं नष्टानृतः नष्टमूलः सद्यस्तत्क्षणमेव शुष्येत् शुष्यति नश्यति तद्यथावृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति "स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेत्" इति च ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह-त्रिभिरिति । क्रमैः पादविन्यासैः क्रमतामिति चेत्तत्राह सर्वस्वमिति ॥ ३३ ॥

प्रतिश्रुतं कथं न सम्पादनीयमिति चेत्तत्र सर्वस्वे दत्तेपि तवैवं प्रतिश्रुतं न सम्पत्स्यते इत्याह द्वाभ्यां, क्रमतः क्रममाणस्य तार्त्तीयस्य तृतीयस्य यद्वा तार्त्तीयस्य तृतीयसम्बन्धिनः तृतीय पदक्रमस्य वस्तुनः कुतो हेतोर्गतिः प्राप्तिस्ते भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निष्ठां नितरां स्थितिं प्रतिपादयितुं प्रतिपादने इत्यर्थः । तेन सर्वस्वदानेपि नरकस्यावश्यकत्वञ्चेद्वरं सर्वस्वदानमेव भद्रम् ऐहिकभोगसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ ३५ ॥

तदपि यथाशक्ति प्रतिश्रुतं कथं न दास्यामीति चेत्तत्राह नेति तपश्विनैकाग्र्यम् ॥ ३६ ॥

दानादावपि शास्त्रीया व्यवस्था वर्त्तते इत्याह-धर्मायेति ॥३७॥

ननु, देयद्रव्यसत्वेपन्यन्मे नास्तीत्यनृतवचनं विना मम कथमदानमुपपद्यतां तत्राह—सार्द्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां ओमित्यङ्गीकारेण यत् प्रोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् "ओमिति सत्यं नेत्यनृतम" इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

तत्तस्मादपिवदनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यमिति । आत्मवृक्षस्य देहरूपवृक्षस्य सत्यं पुष्पफलं विद्यात् गीयते इति श्रुतिकर्तृक गानमित्यर्थः । तत्पुष्पफलं वृक्षेऽजीवति न स्यात्तस्माद्वृक्षो येन जीवति तत्र प्रयतनीयमिति भावः तदेवाह—अनृतं मूलं तेन सर्वथैवानृताभावे देहो न जीवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्तस्माद्यथा वृक्ष उत्पाटितमूलः शुष्यति अचिरादुद्वर्तते वर्तनादुद्गच्छति नष्टो भवति च एवमेव नष्टानृतः सर्वथैव अनृतरहितो देहः शुष्येदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत् पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दयेतत्वेतेन" इति । वाच इति वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । अनृतं वदन्निति प्रकटीकृत्येति शेषः मूलं यथा आविष्कृतमेव शुष्यति नतु गुप्तं तस्मादिति तस्माद्धेतोरपि अनृतं न वदेत् किन्तु दयेत त्वेतेन अनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वकायो विश्वरूपः ॥ ३३ ॥

तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य कुतो गतिः सिद्धिः ॥ ३४-३५ ॥

येन वृत्तिर्जीविका विपद्यते उच्छिद्यते तद्दानं न प्रशंसन्ति यतः वृत्तिमत एव दानं तप आदिकं च लोके प्रशस्यते इति शेषः ॥ ३६—३७ ॥

अत्रापि इहामुत्र प्रमोदार्थवित्तविभागे बह्वृचैर्गीतं वर्णितं यत्सत्यानृतादिकं तन्मे मत्तः शृणु बह्वृचश्रुत्या प्रथमं "ओमिति सत्यं नेत्यनृतम्" इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् अनन्तरं च पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरमित्यादिना सत्ये दोषान् अनृते गुणानुक्त्वा "तस्मात्काल एव दद्यात् काले न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति" इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिषु अनृतमप्यनुज्ञातं तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—सत्यमिति । ओमित्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं तत् सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् ओमिति सत्यं नेत्यनृतमिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

तत्सत्यं किञ्चिदनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यमिति आत्मवृक्षस्य देहरूपद्रुमस्य सत्यपुष्पफलं विद्यात् यतः गीयते तदेतत् पुष्पफलं वाचो यत्सत्यमिति श्रुत्योच्यते वाचः वाग्द्वारा शरीरस्यापीति मूलग्रन्थानुरूपा श्रुतिव्याख्या वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्पं फलं न स्यात् आत्मनः सपुष्पफलदेहद्रुमस्य अनृतं मूलम् तथा च श्रुतिः अथैतन्मूलं वाचो यदनृतमिति वाचः वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । ईषदनृतेन देहरक्षां कुर्यादिति भावः । तथा च श्रुतिः "दयेत त्वेतेन" इति एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति तस्मात् यथा वृक्ष उन्मूलः उत्पाटितमूलः शुष्यति अचिरात् शीघ्रमेवोद्वर्त्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् तथा च श्रुतिस्तद्यथा" वृक्ष आविर्मूलः शुष्यत्युद्वर्त्ततेएवमेवानृतं वदन् आविर्मूलमात्मानं करोति" इति यद्यपि च श्रुत्या एवमेवानृतंवदन् आविर्मूलमात्मानं करो-

पराग्रिक्तमपूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमिति ।
(१)यत्किञ्चिदोमिति ब्रूयात्तेन रिच्येत वै पुमान् ।
भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥ ४१ ॥
अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वचः ।
सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः ॥ ४२ ॥
स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नाऽनृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तीत्येवं निन्दयाऽनृतं निषिद्धं तथापि तत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् "दतेत त्वेनेन" इत्युक्तेः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यह विश्वरूप को धारण कर तीनों लोको को तीन पगो में नापलेगा तव हे मूढ ! सर्वस्व विष्णु को देकर तू कहां रहैगा ? ॥ ३३ ॥

और विभु व्यापक विष्णु, एक पग से पृथिवी को नांप लेगा दूसरे पगसे स्वर्ग को, और आकाश को वडे शरीर से नापलेगा, तव तीसरे पग पृथिवी देने की कहां से गति होगी ॥ ३४ ॥

फिर कहे हुए को जव तू न दे सकेगा तव तेरी नरक मे स्थिति होगी । क्योंकि ? प्रतिज्ञा करी हुई वस्तु को तू संपादन नहीं करसकेगा ॥ ३५ ॥

जिससे अपनी जीविका नष्ट हो जावै, लोग उस दान की प्रशंसा नहीं कियाकरते हैं, क्योंकि ! लोक में वृत्ति वाले ही के दान, यज्ञ, तप, और सव कर्म है ॥ ३६ ॥

पुरुष धनके पांच विभाग करने से सुखी होता है, जैसे कि एक भाग धर्म में लगावै, दूसरा भाग यश में लगावे. अर्थात् कुछ कीर्त्ति करले, तीसरा भाग अर्थ में लगावै, चौथे भाग से काम भोगै, और पांचवा भाग स्वजनों में लगावै, इस प्रकार पांच विभाग करै ॥ ३७ ॥

हे असुर सत्तम ! इसमें भी वह्वृच लोगों ने जो गाया है सो तुम हमसे सुनों ॥ वह्वृचोंने कहा है, कि—"ओम्" अर्थात् मान लेने को सत्य कहते हैं । और "न" अर्थात् नहीं मानने को अनृत कहते हैं ॥ ३८ ॥

तहां आत्मारूप वृक्ष का सत्य तो पुष्प और फल जानों—और अनृत को मूल जानों, जव वृक्ष नहीं रहेगा तो पुष्प फल कहां से होंगे ॥ ३९ ॥

तस्मात् जैसे वृक्ष उन्मूल होकर अर्थात् मूल नष्ट होने पर थोडे काल में सूखकर उखड़ जाता है । इसी प्रकार आत्मा के अनृत (झूंठ) नष्ट होने पर आत्मा भी शुष्क होजाता है इसमें संशय नहीं है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वथा सत्यवचनेन देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणानाह—परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत्पराक् दूरेऽर्थं गृहीत्वाऽञ्चतीति पराक् रिक्तमिति श्रुतिपदस्य व्याख्यानमपूर्णं वै इति तत्तस्मादर्थिने यत्किञ्चिदोमिति दास्यामीति ब्रूयात्तेन रिच्येत न्यूनो भवेत् । किञ्च भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन्नात्मने कामेन नालं पर्याप्तो न भवति तस्य भोगो न सिध्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किञ्चोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्स सर्वमोङ्कुर्याद्रिच्यादात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यात्" इति ॥ ४१ ॥

नेति यदनृतं वच एतत्पूर्णमर्थव्ययाभावात् अभ्यात्मञ्चेति चकारान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् योहि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु, तर्हीदमनृतमेव सर्वदा सेव्यं स्यात्तत्राह, सर्वमिति. तथाच श्रुतिः "अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्" इति ॥ ४२ ॥

अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकरणे नर्मणि परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानाञ्च हितार्थं हिंसायां च कस्यचित्प्राप्तायाम् तथा च

(१) तद्यत् किञ्च इति क्रमसन्दर्भः । चक्र० । पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

याज्ञवल्क्यः "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्" इति. तथा च श्रुतिः "तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति" इति ॥ ४३ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्त्तु सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह–पराग्गिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं सर्वस्वं दास्यामीत्यङ्गीकारार्थकमक्षरं तत्पराक् पराक्शब्दव्याख्यानं रिक्तमिति तस्यापि व्याख्यानमपूर्णमिति तथा च श्रुतिः "पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्" इति सर्वस्वदाने कृते वृत्त्यभावेन देहस्यापि विनाशाद्दातुर्विपत्त्या दानसाद्गुण्याभावादोमित्यक्षरमसाद्गुण्यवद्दानप्रतिज्ञापरत्वेनापरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदोमितिब्रूयात् किञ्चिद्दास्यामीति यद्वाक्यं तेन वाक्येन पुमान् दाता रिच्येतावशिष्येतेत्यर्थः । दत्तावशिष्टेनात्मनो वृत्तिं कल्पयन् जीवेत् अतस्तद्वाक्यं साद्गुण्यवद्दानप्रतिश्रुतिपरत्वेन परिपूर्णं स्यादिति भावः । तथा च श्रुतिः "न यत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिक्तं चात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यात्" इति यत्सर्वमोङ्कुर्यात्स आत्मानं रिक्तं कुर्यादित्यर्थः । सकामेभ्यो नालं स्यादित्यस्य अर्थमाह—भिक्षव इति । भिक्षवे याचकाय सर्वमोङ्कुर्वन्दास्यामीति प्रतिश्रृण्वन् पुमानात्मने कामेन काम्यत इति कामो जीवनम् अध्ययनेन वसतीतिवत् हेत्वर्थे तृतीया । तस्मै नालं न समर्थः स्यादित्यर्थः । अतः किञ्चिदेव देयमिति भावः "अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति यत्सर्वं नेति ब्रूयाद्वा पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत स्वेनं तत्रैव हन्यात्" इति श्रुत्यर्थमाह–अथेति । नेति यदनृतं वचः एतत्पूर्णम् अर्थव्ययाभावात् अभ्यात्मञ्चेति चकारस्यान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षणीयमभ्यात्मं यो हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धं तर्हि इदमनृतमसूनमिव सर्वदा सेव्यं स्यान्नेत्याह–सर्वमिति । सर्वं नेति यो ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः अतः किञ्चिद्देयमित्यर्थः । यद्वा, किञ्चिद्दास्यामीति प्रतिश्रवणादपि किञ्चिदपि न दास्यामीत्येतदेव तर्हि ज्यायः सुतरामर्थव्ययाभावादिति परिचोद्य तत्प्रतिक्षिपति—अथैतदिति । अथ नन्वभ्यात्मं याचकाभिमुखं यन्नेति किञ्चिदपि नेत्यनृतं यद्वचस्तदेतत्पूर्णं सति वित्तेनेति वचसो मिथ्यार्थपरत्वादनृतमित्युक्तं तदनूद्य प्रतिक्षिपति—यदिति । यत्सर्वं नेति किञ्चिदपि नेति ब्रूयात्स दुष्टा कीर्तिर्यस्य तादृशः स्यात् श्रुतौ वाशब्दः पक्षविपरिवृत्त्यर्थकः । भवत्वित्यत्राह–श्वसन् मृतः स जीवद्दशायामेव मृतप्राय इत्यर्थः । अनेन "सैनं तत्रैव हन्यात्" इति वाक्यशेषो व्याख्यातः सा दुष्टा कीर्त्तिरेनं सति वित्ते किञ्चिदपि नेति याचकं प्रतिवक्तारं तत्रैव जीवद्दशायामेव हन्यादिति तदर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति–स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मकर्मणि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतौ वृत्त्यर्थे जीविकार्थे गवां ब्राह्मणानाञ्च हितार्थे हिंसायां कस्यचित्प्राप्तायामनृतं न निन्दितं भवेदित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः "वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्" इति तथा च श्रुतिः "तस्मात्काल एव दद्यात् सत्यानृते मिथुनीकरोति" ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्तदोमित्यक्षरमेतदपूर्णं सर्वस्वं पराक्परविषयं रिक्तं पृथक्कृतम् अर्थिनं सर्वस्वं दत्तामित्यर्थस्य वाचकं वदेदित्यर्थः । "पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्" इति च फलितमाह—तदिति । तत्तस्मात्पुमान्यत्किञ्च स्वजीवनातिरिक्तं धनम् ओन्दास्यामीति ब्रूयात् ब्रवीति स न रिच्येत वै न नश्यतीत्यन्वयः । तद्यत्किञ्चोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यत इति रिच्यते सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । तात्पर्य्योक्तं वाक्यान्तरेण द्रढयति, भिक्षव इति । भिक्षवे याचमानाय सर्वमोङ्कुर्वन् सर्वस्वं ददन् कामेभ्यो विषयाणां कृत्स्नत्वादात्मने नालम् आत्मनो भोज्याभावेन पर्याप्तो न भवति नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ तस्मान्नेत्यनृतं यद्वच एतदभ्यात्मम् आत्मानं प्रति पूर्णं सर्वस्वादाने स्वजीवनं सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । अतिथिं प्रति सर्वं न दास्यामीति ब्रूयात्तर्हि आत्मानं पूर्णं सर्वस्वं जीवनं समृद्धं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्णं सपन्नम् किञ्च नेत्यतिथिं प्रति ब्रूयादिति योगविभागः कर्तव्यः तथाहि अतिथिं प्रति किञ्चन न दास्यामीति ब्रूयात्तर्हि सदुष्कीर्तिश्च सम्मृतो जीवन्मृतश्च भवति एतदुक्तं भवति याचकाय सर्वस्वदाने स्वजीवनाशः किञ्चिदप्यदाने च अदृष्टविरोधेन दुष्कीर्त्या जीवन्मृतत्वं स्यात्तस्माद्यावद्विहितं कर्तव्यमिति । "सयत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिच्यादात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेतिब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति यो वै तां वाचं वेद" इति आत्मानं रिच्यात् शून्यं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

ननु प्रतिश्रुताऽप्रदाने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्यैष न स्यादित्याह—स्त्रीष्विति । नर्मे नर्मणि हिंसायां त्रैवर्णिकविषयायाम् "न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले प्राणात्यये सर्वधनापहारे" इत्यादि सिद्धमेतत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रुतिपदार्थमाह—परागिति । श्रुतितात्पर्यार्थमाह तद्यदिति ॥ ४१॥ सर्वमित्यद्धंकम् ॥ ४२ ॥

तदेवमङ्गीकारानङ्गीकारिलक्षणे पारिभाषिके सत्यानृते आम्नातां प्रसिद्धेऽपि ते क्वचित् क्वचिद्विपरीतफलदे इत्याह, स्त्रीष्विति । अत्र स्त्र्यादिषु चतुर्थत्वेन धर्मतः प्राप्तेष्विति गम्यं प्राणसङ्कटे स्वीये सतीति गम्यते गोब्राह्मणार्थंतज्जातिमात्रवृत्त्यादिलोपे प्राप्त इत्यर्थः । तदेतदेव वैष्णवानामप्युपलक्षणं गम्यं हिंसायामपि हिं ते प्राणिमात्रघातेऽपीत्यर्थः "नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्" इति किन्तु क्वचित्तद्धातकं सत्यमेव जुगुप्सितम् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वथा सत्यवचने देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषान् अनृतस्य गुणानाह—परागिति द्वाभ्याम । यदोमित्यक्षरं तत् पराक् दूरे अर्थं गृहीत्वा अञ्चतीति पराक् रिक्तामिति श्रुतिपदस्य व्याख्यानम् अपूर्णं वै इति तत्तस्मादर्थिने यत् किञ्चिद्दीमिति दास्यामीति ब्रूयात्तेनैव रिच्येत नतु सर्वेणैव वित्तेन न्यूनो भवेत् भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन् दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन् आत्मने आत्मार्थं कामेन भोगेन नालं न पर्याप्तो भवति तस्य भोगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत् किञ्चिदोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत् सर्वमोङ्कुर्यात् रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्" इति ॥ ४१ ॥

नेति यदनृतं वचः एतत् पूर्णम् अर्थव्ययाभावात् अभ्यात्मं च आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थम् आनयतीत्यभ्यात्मं योहि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धं ननु, तर्हीदमनृतममृतमिवाऽतिशयेन सेव्यमस्तु नेत्याह—सर्वमिति । तथा च श्रुतिः "अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति यत्सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्" इति ॥ ४२ ॥

अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मणि यत्र क्वापि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानां च हितार्थं हिंसायां च कस्य चित् प्राप्तायां तथा च याज्ञवल्क्यः "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्" इति. तथा च श्रुतिः "तस्मात् काल एव दद्यात् काले न दद्यात् तत् सत्यानृते मिथुनीकरोति" इति ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊनविंशोऽष्टमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह—परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत् दूरेऽर्थं गृहीत्वाञ्चतीति पराक् रिक्तामिति श्रौतपदव्याख्यानमपूर्णं वै इति तत्तस्मात् अर्थिने यत्किञ्चित् वित्तं ओमिति दास्यामीति ब्रूयात् तेन वित्तेन पुमान् दाता रिच्येत न्यूनवित्तो भवेत् भिक्षवे सर्वमोंकुर्वन् सर्वस्वं दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन् आत्मने आत्मार्थं कामेन भोगेन नालं पर्याप्तो न भवति तस्य भोगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "पराग्वा एतदक्षरं यदेतदोमिति यद्यत् किञ्चिदोमित्याह—नैवास्मै तद्रिच्यते यत्सर्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्" इति. अतः यत्किञ्चिद्देयमिति भावः ॥ ४१ ॥

सर्वस्वं प्रति गृहे वर्तमानं भिक्षुं प्रति नेति यदनृतं वचः एतद्वचनं पूर्णम् अर्थरक्षकम् अत एव अभ्यात्मम् आत्मनो वक्तुरभिमुखमनुकूलम् तथा च श्रुतिः "अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति" इति. ननु, तर्हि अनृतमेव सर्वदाऽऽश्रयणीयं स्यान्नेत्याह—सर्वमिति । यः सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात् किञ्चिदपि न दास्यामीति सम्पूर्णमनृतं वदेत्स दुष्कीर्तिः तथा च श्रुतिः "यत्सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्" इति ॥ ४२ ॥

अतः क्वचिदनृतं नातिदुष्टमित्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मणि परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानां च हितार्थं हिंसायां च निराक्रियमाणायाम् अनृतं जुगुप्सितं न स्यात् किञ्चिदनृतेनाऽपि ऐहिकसुखार्थं धनं रक्षेत् परलोकार्थं च तीर्थे दद्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति" इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

"ओम्" यह जो अक्षर है अर्थात् हामी भरलेना जो है वह द्रव्य को दूर खिचांना है इसीसे अपूर्ण अर्थात् खाली है । क्यों कि ? पुरुष किसी से थोडी भी हामी भर लेवै तौ उससे खाली होजाता । और यदि भिक्षु के लिये सब ही की हां करले तब तौ फिर अपने लिये किसी कामना से पूर्ण नहीं होता है ॥ ४१ ॥

और जो "न" यह अनृत वचन है वही पूर्ण है और कुछ अपने तरफ को खींचने वाला है परंच सब ही बात के विषय में "न" ऐसा अनृत बोलना अर्थात् नहीं करना यह भी अच्छा नहीं जो सर्वथा नहीं करता है वह दुष्कीर्ति तौ ऐसा है कि जैसे मृतक श्वास लेता है ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् हे राजन् ! तूं नाहीं करदे । क्योंकि ? स्त्री के साथ परिहास में, विवाह के विषय में, जीविका के अर्थ, प्राणों के संकट आने पर, और गौ ब्राह्मण के निमित्त तथा किसी की हिंसा का प्रसंग आपड़ा हो तहां पर, बस इतने जगह अनृत (झूंठ बोलना) निंदित नहीं है ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, एकोनविंश अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

बलिरेवं गृहपतिः कुलाचार्येण भाषितः ।
तूष्णीं भूत्वा क्षणं राजन्नुवाचावहितो गुरुम् ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् ।
अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न बाधेत कर्हिचित् ॥ २ ॥
स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा ॥ ३ ॥
न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम् ।
सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम् ॥ ४ ॥
नाहं बिभेमि निरयान्नाधन्यादसुखार्णवात् ।
न स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रलम्भनात् ॥ ५ ॥
यद्यद्धास्यति लोकेऽस्मिन् सम्परेतं (१)धनादिकम् ।
तस्य त्यागे निमित्तं किं (२)विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥ ६ ॥
श्रेयः कुर्वन्ति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः ।
दध्यङ्शिबिप्रभृतयः को विकल्पो धरादिषु ॥ ७ ॥
यैरियं बुभुजे ब्रह्मन् ! दैत्येन्द्रैरनिवर्तिभिः ।
तेषां कालोऽग्रसील्लोकान्न यशोऽधिगतं भुवि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विंशे त्वनृतभीतोऽसौ ज्ञात्वाऽपि कपटं हरेः ।
ददावेव ततो विष्णुः सहसा वर्धताद्भुतम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम्, किं तत् ? योऽर्थकामादिकं न बाधेत स हि गृहमेधिनां धर्म इति ॥ २ ॥

कथं प्रत्याचक्षे ? निराकरोमि ॥ ३—४ ॥

नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह—नाहमिति । अधन्यादारिद्र्यान्मृत्योरपि ॥ ५ ॥

यद्यद्धनादिकं तत्सर्वं सम्परेतं मृतं पुरुषं हास्यति त्यक्ष्यत्येव तत्किमिति जीवतैव स्वयं न देयमिति भावः । तथाऽपि तावद्वृत्तिसङ्कटपरिहारार्थमर्द्धं दीयतामिति चेत्तत्राह—तस्येति । विप्रश्चेत्तेनार्थेन दत्तेनापि न तुष्येत्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तम् ? न किञ्चित्. याचितादल्पस्य दाने विप्रस्यासन्तोषेण दानं व्यर्थमेव स्यादतस्तद्याचितं सर्वं देयं न किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥

तर्हि न देयमेवेति चेत्तत्राह—श्रेय इति । दुस्त्यजैरसुभिरपि को विकल्पो विचारः ॥ ७ ॥

यैर्दैत्येन्द्रैर्युद्धेऽनिवर्तिभिरियं भूर्बुभुजे उपभुक्ता तेषामिह लोकान्

(१) धरादिकम् (२) विप्रस्तुष्येत्न—इति च विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परलोकांश्च भोगानिति वा कालोऽग्रसीत्संहृतवानतु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽग्रसीत् अतः कीर्तिरेव साध्या नान्यदिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुशनसोक्तो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—बलिरिति । कुलाचार्येण शुक्रेणेत्थमुक्तो गृहपतिः यजमानो बलिः क्षणं तूष्णीमवस्थाय हे राजन् ! अवहितः प्रकृतमध्यवस्यन् गुरुमुशनसमाह ॥ १ ॥

तदेवाह—सत्यमिति । भगवता त्वया यदुक्तं तत् सत्यं सोऽयं गृहस्थानां धर्मः यस्त्वदुक्तो धर्मः कर्हिचिदपि गृहमेधिनामर्थादीन् न बाधेत न विहन्ति अतः सत्यं गृहमेधिनां धर्मः ॥ २ ॥

तथापि गृहस्थोऽप्यहं वित्तलोभेन प्रह्लादपौत्रः धूर्तवद्ददामीति प्रतिश्रुत्य अधुना द्विजं कथं निराकरोमि? ॥ ३ ॥

तत्प्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह—न हीति । असत्यात्परोऽधर्मो नास्तीति इयं भूमिराह हि, किं तथाविधं भूमेर्वचस्त्वयोपलब्धम् ? इत्यत्राह—सर्वमिति । यत इयं भूरलीकपरमनृतवादिनमृते विना सर्वं मेरुमन्दरादिकमपि वोढुं भर्तुं समर्थमात्मानं मेने अमन्यत साचासत्यास्तत्राचिखोक्यभावेऽप्यलीकपरो नरस्तस्या दुर्भरत्वेनानुमत इति भावः । मन्ये इति पाठे अलीकपरं नरं विनाऽहं सर्वं वोढुमलं मन्ये अलीकपरन्तु न सहे कथमहं तत्सहे इत्यर्थः । सोढुमितिपाठः सुगमः ॥ ४ ॥

किञ्च यथा विप्रप्रलम्भनाद्विप्रविषये ऽनृतवदनाद्यथाहं बिभेमि तथा निरयादिभ्यो न बिभेमि तत्राधन्यं दारिद्र्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च यद्यद्धनादिकं तत्सर्वं सम्परेतं मृतं पुरुषमस्मिँल्लोके हास्यति त्यक्ष्यति तत्किमिति जीवितैव देयमिति भावः । तथापि तावद्वृत्तिसङ्कटपरिहारार्थं किञ्चिद्दीयतामित्यत्राह—तस्येति । येनार्थेन दत्तेनापि न तुष्येद्विप्रस्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं न किंचित् याचितादन्यस्य दाने विप्रस्यासन्तोषात्तद्दानं व्यर्थमेव स्यात्ततस्तद्याचितं सर्वं देयं न किंचिदिति भावः ॥ ६ ॥

ननु, यदि किञ्चिद्दत्तेन न तुष्येद्विप्रस्तर्हि न देयमेवेत्यत्राह—श्रेय इति । साधवः परोपकारसाधनस्वभावाः दध्याङ्ङादयः दुस्त्यजैरसुभिः प्राणैरपि भूतानां श्रेयः प्रकुर्वन्ति धरादिषु को विकल्पः को विचारः ? ॥ ७ ॥

सर्वथा कीर्तिरेव संपादनीयेत्यभिप्रायेणाह—यैरिति । हे ब्रह्मन् यैर्दैत्येन्द्रैरस्मत्प्रपितामहादिभिः युद्धेष्वनिवर्तिभिरियं भूमिर्बुभुजे उपभुक्ता तेषां लोकान् भोगान् कालोऽग्रसीत्संहृतवान् तैर्भुव्यधिगतं लब्धं यशः कीर्तिन्तु नाग्रसीत् सात्वधुनाप्यनुवर्तत इतिभावः ॥८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिविधानार्थं त्रिविक्रमावतारमाहात्म्यं वक्त्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ बलेः सत्यसन्धानिश्चयमाह—बलिरिति ॥ १ ॥

यो दानादिधर्मार्थादिकं स्वजीवनसाधनं न बाधेत न नश्यति सोऽयं गृहस्थानां धर्म इति यदुक्तं तत्सत्यम् अबाधितमित्यन्वयः ॥ २ ॥

तथैवानुष्ठेयो धर्म इति नेत्याह—स इति । यो ददामीति प्रतिज्ञाय स्थितः सोऽहं प्रत्याचक्षे न दास्यामीति निषेधं करोमीति कुतः प्राह्लादिः कितवो धूर्तः ॥ ३—५ ॥

ननु, वित्तलाभाभावे स्वजीवनहानिः स्यादित्याशङ्क्य दानेन विप्रालंबुद्धिरेव प्रयोजिका नान्येत्याशयेनाह—तस्येति । यत्प्रतिश्रुतं तेन त्रिपदेन विप्रो यदि तुष्येत तर्हि तस्य वित्तस्यात्यागे अदाने निमित्तं कारणं किं न किमपि ॥ ६ ॥

स्वजीवनं कारणं श्रेयस्त्याह—श्रेयइति । क ते साधव इति तत्राह—दध्यङिति । दध्यङाथर्वणो देवेभ्यः स्वदेहं शिबिः कपोताय ततः प्रकृते किन्तत्राह—को विकल्प इति । वित्तेषु धरादिषु विकल्पः दास्यामि न चेति संशयः कः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७॥

सति विभवेऽर्थिनि च प्राप्ते लोभाददातॄणामैहिकामुष्मिकसुखं न सत्यतीत्याशयेनाह—यैरियमिति । अनिवर्तिभिः युद्ध इति शेषः । कालो यमः स्वर्गादिलोकानग्रसीत् ग्रस्तवान् "ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्" इति स्मृतिसिद्धलोका न सन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विप्रं ज्ञात्वार्थिनं विष्णुमवज्ञाय गुरोर्वचः ।
ददौ हर्षाद्बलिः सोऽपि प्राप्त्या हर्षाद्विवर्धत ॥

क्षणं तूष्णीमिति भगवदिच्छाप्रातिकूल्ये कुतो गुरोर्गुरुत्वमतोऽस्याज्ञालङ्घने न दोष इति निश्चिकायेति भावः ॥ १ ॥

अर्थादिकं न बाधेतेति तेन विप्रस्यैतादृशप्रलम्भाख्यधर्मं बाधेतैव भक्ति तु भजनीयस्य भगवतो ज्ञातस्यापि प्रलम्भनाद्बाधेत मामिति भावः ॥ २ ॥

प्राह्लादिरिति प्रह्लादपौत्रस्य मम भगवदानुकूल्यमेव स्वधर्म इति गूढोऽभिप्रायः तेन प्रह्लादेनाऽस्यान्तःकरणे कृपया भक्तिबीजं पूर्वमुप्तमेव सम्प्रतितु श्रीवामनदेवकृपया प्राप्तेन प्रेम्णा सिद्ध एवाभूत् यदुक्तं "कृपासिद्धा यज्ञपत्नीवैरोचनिशुकादयः" इति ॥ ३–४ ॥

अधन्यात् दारिद्र्यात् ॥ ५ ॥

यद्यद्धनादिकं कर्तृसम्परेतं मृतं हास्यति त्यक्ष्यत्येव तेन त्वदाज्ञया किञ्चिन्मात्रेण दत्तेन विप्रश्चेन्न तुष्यति तर्हि तस्य तावन्मात्रस्य त्यागे किं निमित्तं किं फलम् अतः सर्वमेव वित्तमेतत्प्रीत्यर्थं मया दास्यत एवेति भावः । अत्र स्वेष्टदेवं विष्णुं ज्ञात्वापि प्रच्छन्नभक्त्युत्थसम्भ्रमप्रणतिस्तुत्याद्यकरणं शुक्राचार्यस्यासुराणां च दुःखाभावार्थमेव ज्ञेयम् अत एव विप्रशब्दप्रयोगो भावगोपनार्थ एव ज्ञेयः ॥ ६ ॥

त्वं सर्वस्वमेव दित्ससीत्यत्रार्थे पूर्वाचारः प्रदर्श्यतामिति चेत्तत्राह—श्रेय इति । भूतानामपि श्रेयः किमुत स्वगृहमागतस्य विष्णोः

सुलभा युधि विप्रर्षे ! ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः ।
न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ ९ ॥
मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः ।
कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

असुभिरहन्तास्पदैरपि धरादिषु ममतास्पदेषु को विकल्पः दास्ये न वा दास्ये इत्यात्मकः अपि तु नैव विकल्पः किन्तु दास्याम्येवेति निश्चय एवेति भावः ॥ ७ ॥

स्वकीर्त्यादिकमनपेक्ष्य नश्वरभोगार्थमेव न दातव्यमिति मतं तु नास्माकमभिमतमित्याह—यैरिति । युद्धेऽनिवर्त्तिभिः इयं भूः तेषां लोकान् ऐहिकान् पारत्रिकांश्च कालोऽग्रसीत् नासयाञ्चकार लोकान् लोकोत्थभोगानिति वा नतु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽग्रसीत् अतः कीर्तिरेव साध्या नान्यदिति भावोऽपि शुक्राद्यनुरोधेनैव ज्ञापितः । वस्तुतस्तु तस्य कीर्त्याद्यपेक्षाऽपि मनसि नास्ति शुद्धभक्तत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वटुरूपेण विष्णुमागतं बुध्वा बलिर्गुरुवाक्यमतिलङ्घ्य तस्मै हर्षात्त्रिपदपरिमितां भूमिं ददौ विष्णुरप्यवर्द्धतेति वर्णयति-बलिरेवमिति विंशेन ॥ १ ॥

योऽर्थकामादिकं न बाधेत स गृहमेधिनां धर्म इति भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम् ॥ २ ॥

अस्य गृहमेधित्वेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह—योऽहं प्राह्लादिः प्रह्लादस्य पौत्रः स कितवो धूर्तो यथा निराकरोति तद्वत् ददामीति प्रतिश्रुत्य द्विजं कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३ ॥

अलीकपरमसत्यवादिनमृते सर्वं गिरिवनसमुद्रादिकं वोढुं धर्त्तुमलं मन्ये इति इयं भूरुवाच ॥ ४—५ ॥

अस्मिन् लोके जने सत्यपि यद्धनादिकं हास्यति स्वामिनं त्यक्ष्यति यद्य सम्परेतं हास्यति तस्योभयविधस्य त्यागे किं निमित्तं फलम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । तेन विप्रस्तुष्येच्चेत् तस्य निमित्तं फलं किं न भवति ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वस्वं विजानता पात्रे देयमेव ॥ ६ ॥

एतदेव कैमुतिकन्यायेनोपपादयति—श्रेय इति । को विकल्पः संशयः ॥ ७ ॥

ननु, दानाद्भोगो वर इत्यत आह—यैरिति । युद्धे अनिवर्त्तिभिरियं भूः बुभुजे भुक्ता न तु दत्ता तेषां लोकयन्ते कर्मफलानि भुञ्जन्ते यैस्ते लोका देहास्तान् कालः अग्रसीत् संहृतवान् अत एव भुवि यशोऽपि न अधिगतं न प्रवृत्तं किन्तु तान् उद्दम्भरादीनिति भावः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीजानये नमः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब कुलाचार्य अर्थात् श्रीशुक्राचारीजी ने बलि को इस प्रकार समुझाये तब हे राजन् ! बलि क्षण भर चुप होकर गुरुजी से सावधान होकर बोला ॥ १ ॥

॥ बलिरुवाच ॥

राजा बलि बोले, कि—अपने गृहस्थियों का धर्म बहुत ही सत्य कहा जो धर्म अर्थ कामयश और जीविका का कभी भी बाधा नहीं करता है ॥ २ ॥

परंच मैं अब धन के लोभ से ब्राह्मण को कैसे ना करूं "अवश्य देवेंगे" ऐसी प्रतिज्ञा करके और प्रह्लाद के घराने में उत्पन्न होकर कपटी के तरह कैसे वचन को पलटूं ॥ ३ ॥

असत्य बोलने से आगे और कोई बड़ा अधर्म नहीं है । ऐसा इस भूमि ने भी कहा है, कि—मैं सब के भार सहन करने को समर्थ हूं परंच एक झूंठ बोलने वाले के बिना ॥ ४ ॥

महाराज ! मैं नरक से नहीं डरता हूं और अनन्त दुःख सागर से नहीं डरता हूँ न अपने स्थान से च्युत होने से डरता हूं ॥ ५ ॥

जो अनादिक मरे हुए पुरुषों को आपही छोड़ देते हैं उसका त्याग देना कौनसी बड़ी बात है ? यदि उससे ब्राह्मण का संतोष होता हो तो ॥ ६ ॥

महज्जन प्राणियों का श्रेय अपने दुस्त्यज प्राणों से करते हैं जैसे दधीचि शिबि प्रभृति लोगों ने पराये अर्थ अपने प्राण भी देदिये फिर भूमि आदिक ऊपर के पदार्थों में क्या संकल्प विकल्प है ? ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् जिन दैत्य राजाओं ने इस पृथिवी को भोगी वे फिर आज तक लौटकर नहीं आये, और काल ने उनको ग्रस लिये और उनको पृथिवी में यश भी नहीं मिला ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देहत्यागादपि, धनत्यागे कीर्तिर्भवतीत्याह—सुलभा इति । तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः तीर्थे पात्रे अतोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः ॥ ९ ॥

तर्हि निर्धनत्वेन दैन्यं स्यादिति चेत्तत्राह—मनस्विन इति । वाञ्छ्या

यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता भवन्त आम्नायविधानकोविदाः ।
स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ! ॥ ११ ॥
यद्यप्यसावधर्मेण मां बध्नीयादनागसम् ।
तथाप्येनं न हिंसिष्ये भीतं ब्रह्मतनुं रिपुम् ॥ १२ ॥
एष वा उत्तमश्लोको न जिहासति यद्यशः ।
हत्वा मैनां हरेद्युद्धे शयीत निहतो मया ॥ १३ ॥
श्रीशुक उवाच ।
एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः ।
शशाप दैवप्रहितः सत्यसन्धं मनस्विनम् ॥ १४ ॥
दृढं पण्डितमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया ।
मच्छासनातिगो यस्त्वमचिराद्भ्रश्यसे श्रियः ॥ १५ ॥
एवं शप्तः स्वगुरुणा सत्यान्न चलितो महान् ।
वामनाय ददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

तादृशानामप्यर्थिनां कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तच्छोभनं भद्रमेव भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥१० ॥

ननु, नायं बटुः किन्तु विष्णुस्तव शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह--यजन्तीति । परः शत्रुर्वाऽस्तु ॥ ११—१२ ॥

यद्यदि यशो न जिहासति तर्हि युद्धेऽयं मां हत्वैनां भूमिं हरेत् शयीत वा सम्यग्ज्ञातः सन् मम चित्ते शयीतेति वास्तवोऽर्थः ॥१३॥

अश्रद्धितमजातश्रद्धम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहादपि प्रियस्य धनस्य त्यागादेव कीर्त्तिर्भवतीत्याह—सुलभा इति । हे विप्रर्षे ! युद्धे तनुं देहं त्यजन्तीति तथा तादृशाः सुलभाः बहवः अनुवृत्ताः जाता बभूवुरित्यर्थः । तथा तीर्थे सत्पात्रे श्रद्धया ये स्वं धनं त्यजन्ति ते नाऽनुवृत्ताः अतोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः । अतिवृत्ता इत्यपि पाठः ॥ ९ ॥

तर्हि निर्धनत्वेन दैन्यं स्यादित्यत्राह—मनस्विन इति । अर्थिनां कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तन्मनस्विनो विवेकिनः कारुणिकस्य शोभनं भद्रमेव किंपुनर्भवादृशां ब्रह्मविदां तद्भद्रमेवेति वक्तव्यं अतोऽस्य बटोर्वाञ्छितं ददामि ॥ १० ॥

ननु, नायं बटुः किन्तु विष्णुस्तव शत्रुस्तर्हि तु सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । वेदोक्तयज्ञाद्यनुष्ठानकुशलाः भवन्तः आदृतास्सन्तः क्रतुभिर्यज्ञैश्च ससोमकैरसोमकैश्च यागैर्यं विष्णुं यजन्ति आराधयन्ति स एष बटुवेषो विष्णुरधुना मम वरदो वा परः शत्रुर्वाऽस्तु सर्वथाऽस्मै भूमिमीप्सितां हे मुने ! दास्याम्येव ॥ ११ ॥

तर्हि तृतीयपादस्यास्पदाभावेन हेतुना त्वां बध्नीयादसावत आह—यदिति । अनागसं सर्वस्वसमर्पणेन निरपराधिनं मामसावधर्मेण यदि बध्नीयात्तथाप्येनं धृतब्राह्मणशरीरं न हिंसिष्ये न हनिष्यामि बन्धनमप्यनुमन्ये नाहं बिभेमीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

किञ्चैष यद्युत्तमश्लोकः विष्णुस्तर्हि यशः कीर्त्तिं न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति सर्वस्वं प्रतिगृह्य मां बद्ध्वा स्वकीयं विपुलं यशः न विहन्तीति भावः । किन्तु मां युद्धे हत्वा एनां भूमिं हरेत् मां हन्तुमसमर्थश्चेत् मया निहतो युद्धे शयीत वा इति तु नार्थः । किंतु शयीत इति तु काकुः किं शयीत एवेति दिक् ॥ १३ ॥

इत्थमश्रद्धितं श्रद्धाऽस्य न सञ्जातेत्यश्रद्धितस्तं स्वस्याज्ञामस्वीकुर्वाणं शिष्यं बलिं शुक्रो दैवचोदितः शशाप शापानर्हत्वं सूचयन्विशिनष्टि—सत्ये सन्धा अभिसन्धिः यस्य तं प्रशस्तमनस्कम् ॥१४॥

शापमेव दर्शयति—दृढमिति । त्वं दृढं नूनं पण्डितमात्मानं मन्यसे इति तथा वस्तुतस्त्वज्ञः अत एव स्तब्धः सर्वस्वनाशप्रसक्तावप्यलं पटुरस्मीति गर्वयुक्तस्त्वं मच्छासनमतिक्रान्तवान् अतस्त्वं मम गुरोरुपेक्षयाऽचिरादेव श्रियस्त्रैलोक्याधिपत्याद्भ्रश्यसि ॥ १५ ॥

इति इत्थं गुरुणा शप्तोऽपि सत्यान्न चलितो महान् दृढसङ्कल्पो बलिर्वामनायार्चित्वोदकपूर्विकामेनां भूमिं ददौ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पात्राभावान्न दास्यन्ति तस्मिन् सति दातारः सुलभा इति तत्राह—युधीति । यथा युधि युद्धादनिवृत्तास्तनुत्यजः शरीरत्यागिनः सुलभास्तथा तीर्थे पात्रे प्राप्ते श्रद्धया धनत्यजः धनदातारो न सुलभा इत्यन्वयः ।—

"तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वम्भसि पावने ।
पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः" ॥

इति यादवः "पराचिच्छीर्षावनृजुक्त इन्द्रा यज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः" इति ॥ ९ ॥

ननु, सर्वस्वदाने स्वजीवनहानिलक्षणक्लेशः स्यादिति यदुक्तं तत्राह—मनस्विन इति । अर्थकामाय याचमानाय कामितार्थदानेनोपनयो गृहम्प्रति प्रस्थापनं यत्तेन दुर्गतिर्दारिद्र्यलक्षणा-नाशो भवतीति यत्तत्कारुणिकस्य मनस्विनं उदारस्य शोभनमिहामुत्र सुखसाधनं स्यात् भवादृशां ब्रह्मविदां सर्वस्वदानात् क्लेशः सुखहेतुरिति किम्पुनः किमु वक्तव्यं फलितमाह—तत इति ॥ १० ॥

अयं बटुरपि यः कश्चन न भवतीति दर्शयन् स्वस्य हरिविषयं ज्ञानं सूचयन्नाह—यजन्तीति । क्रतुभिः सङ्कल्पैः सत्ततन्तुसंज्ञैर्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्मतनुं ब्राह्मणं बटुम् ॥ १२ ॥

जिहासति त्यक्तुमिच्छति मा मां एनां गाम् ॥ १३ ॥

अश्रद्धितं अश्रद्धयोपेतं प्रहितः प्रेरितः सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तर्हि युद्धेनैव प्राणांस्त्यज्यतां तत्राह–सुलभेति । यद्यपि धनाद्यपेक्षया प्राणा अन्तरङ्गास्तथापि मोहात् सर्व एव धनादेरेवान्तरङ्गत्वं मन्यन्त इति भावः ॥ ९—११ ॥

शुक्रमनुज्ञापनार्थमेव सन्तोषयन्नाह–यदीति द्वाभ्याम् । वास्तवार्थस्तु तैर्दर्शितः शिरसि पदार्पणप्रार्थनान्तरमेव हि तादृशी भक्तिर्जातेति भक्तिरसाभासत्वे समाधानञ्च ॥ १२ ॥

भीतत्वमेव दर्शयति एष इति ॥ १३—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च युद्धे निवृत्तिरहितेभ्योऽपि दाने निवृत्तिरहिताः अधिकयशस्विन इत्याह–सुलभा इति । तीर्थे सम्प्रदाने अतस्तनुत्यागादपि धनत्यागो दुष्करः स एव मया कर्तव्य इति भावः ॥ ९ ॥

ननु, तर्हि तव दारिद्र्यं भविष्यतीति तत्राह–मनस्विनो दानवीरस्य शोभनमेतदेव यत् अर्थिनां याचकानां यादृशानामपि कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिः दारिद्र्यं "दरिद्रा दुर्गतौ" इति दुर्गतिदारिद्र्ययोस्तुल्यार्थत्वात् भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु, नायं बटुः किन्तु विष्णुस्तव शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । परः शत्रुर्वास्तु ॥ ११ ॥

भीतमिति विष्णुत्वेऽपि ब्राह्मणतनुत्वहेतुकम् । भयमस्यावश्यम्भावीति भावः ॥ १२ ॥

एष वै निश्चितमुत्तमश्लोक एव यद्यस्मात् स्वयशो न जिहासति अतो भूमिर्न दातव्येति मयोक्ते याच्ञाभङ्गपराभवमसहमानेनानेन तर्हि युद्धं देहीति प्रार्थिते मयि चोमित्युक्तवति सति युद्धे मां हत्वा एनां भूमिं हरेदेव. ननु, महावीरात्त्वत्तो यस्य पराभवोऽपि सम्भवेदिति चेत्तत्राह–शयीतेति । मया निहतो युद्धे शयीतेति काकुः नैव शयीत विष्णोरवध्यत्वादिति भावः । यद्वा मेत्यस्यावृत्त्या अस्मदर्थे निषेधार्थे च वर्तमानाद्विनापि काका सङ्गतिः ॥ १३ ॥

अश्रद्धा सञ्जाताऽस्येत्यश्रद्धितं दैवेन भगवत्प्रेमसुखप्रतिकूलप्राचीनापराधोत्थेनाभाग्येन प्रेरितबुद्धिः सत्यप्रतिज्ञम् उत्तममनस्कम् ॥ १४ ॥

पण्डितमानी पण्डितानां माननीयः न विद्यते श्वो यस्मात्सः अस्मदुपेक्षया अस्मत्कर्तृकया उपेक्षयापि स्तब्धः भयाभावादनम्रः मच्छासनमतिक्रम्य गच्छसि विष्णुमिति भावः । तस्मात् न चिरादपि श्रियो भ्रश्यते भगवद्दत्तां नित्यां सम्पदं प्राप्स्यसीत्येवं वास्तवार्थः ॥ १५ ॥

एनां भूमिं उदकदानपूर्वकम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युद्धशूरान् स्वार्थपरानिन्दयित्वा दानशूरान् प्रशंसति–सुलभा इति । तीर्थे पात्रे ॥ ९ ॥

ननु, सर्वस्वदाने निर्धनस्य दुर्गतिर्भविष्यतीति आह—मनस्विन इति । यादृशतादृशामपि अर्थिनां कामोपनये कामपूरे कारुणिकस्य कामपूरकस्य दुर्गतिर्न भवति किन्तु शोभनं भवति "नहि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति" इति श्रीमुखवचनात् ॥ १० ॥

यज्ञैः क्रतुभिश्च असोमैः ससोमैर्यागैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदि एष प्रसिद्धः लौकिको जनस्तर्हि मया निहतः शयीतः यदि भवेत्प्रोक्तो वै निश्चितम् उत्तमश्लोकस्तर्हि सर्वेश्वरत्वेन सर्वज्ञत्वकीर्तिरूपं यशो न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति पराजयं नार्हतीत्यर्थः । अतो दानं विनापि मा मां हत्वा धनाम भुवं हरेत् अतः कुतो दास्यामीति भावः ॥ १३ ॥

अश्रद्धा संजाताऽस्येति अश्रद्धितस्तद्विपरीतं दानप्रतिज्ञात्यागेऽजातश्रद्धमित्यर्थः । अत एवानादेशकरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे विप्रर्षे युद्ध में शरीर त्याग करने वाले चाहे । बहुत से मिल सकें पर पात्र के आने पर धन त्याग करने वाले दुर्लभ हैं ॥ ९ ॥

विन्ध्यावलिस्तदागत्य पत्नी जालकमालिनी ।
आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपां भृतम् ॥ १७ ॥
यजमानः स्वयं तस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा ।
अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥ १८ ॥
तदाऽसुरेन्द्रं दिवि देवतागणा गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
तत्कर्म सर्वेऽपि गृणन्त आर्जवं प्रसूनवर्षैर्ववृषुर्मुदाऽन्विताः ॥ १९ ॥
नेदुर्मुहुर्दुन्दुभयः सहस्रशो गन्धर्वकिम्पूरुषकिन्नरा जगुः ।
मनस्विनाऽनेन कृतं सुदुष्करं विद्वानदाद्यद्रिपवे जगत्त्रयम् ॥ २० ॥
तद्वामनं रूपमवर्धताऽद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् ।
भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयोधयस्तिर्यङ्नृदेवा ऋषयो यदासत ॥ २१ ॥
काये बलिस्तस्य महाविभूतेः सहर्त्विगाचार्यसदस्य एतत् ।
ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके भूतेन्द्रियार्थाशयजीवयुक्तम् ॥ २२ ॥
रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयोर्महीं महीध्रान्पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्तेरूर्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥ २३ ॥
सन्ध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्षत्प्रजापतीन्जघने आत्ममुख्यान् ।
नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्तसिन्धूनुरुक्रमस्योरसि चर्क्षमालाम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कार्णिक मनस्वी की यदि किसी भिक्षु की कामना पूरी करने में दुर्गति भी हो, तो वह भी शोभा ही है । और फिर आप सदृश वेद वेत्ताओं के लिये दुर्गति हो तो क्या ही कहना ? तस्मात् इस बटुको जो वांछित होगा वह अवश्य ही दूंगा ॥ १० ॥

हे मुने ! आम्नाय के विधान में को विद आपलोग जिस को बड़े आदर पूर्वक यज्ञों से यजन करते हैं वह सम्पूर्ण वांछित देने वाले यदि विष्णुही हों अथवा और कोई दूसरा ब्राह्मण हो अब तो मैं इसको इच्छित भूमि दूंगा ही ॥ ११ ॥

यद्यपि यह पश्चात् निरपराधी मेरे को भलेंही बांधे तो भी मैं इस भय भीत को पीडा नहीं दूंगा । क्योंकि ? वैरी भी हो तो भी ब्राह्मण ही का शरीर तो है ॥ १२ ॥

और यदि यह उत्तम श्लोक अर्थात् विष्णु भगवान् हैं और अपने यश को चाहेंगे तब हमको मारकर भी पृथिवी को छुडा लेंगे । और जो विष्णु नहीं है और अन्याय करेगा तो मेरे से निहत होकर पृथिवी में शयन करेगा ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–इस प्रकार गुरु वाक्य में नहीं श्रद्धा करने वाले और आज्ञा नहीं करने वाले शिष्य को प्रारब्ध के वश होकर शुक्राचारी ने शाप देदिया, पर शिष्य तो सत्य प्रतिज्ञा वाला और मनस्वी रहा कुछ न बोला ॥ १४ ॥

शुक्राचारीजी ने कहा कि—हे अज्ञ ! तू निश्चय आपको पंडित मानने वाला है और हमारी उपेक्षा से स्तब्ध है, जब तू ने हमारी आज्ञा का उल्लंघन कर दिया तो अब तू थोड़े ही काल में श्री से भ्रष्ट होजायगा ॥ १५ ॥

गुरुजी ने इस प्रकार शाप दिया तो भी राजा सत्य से चलायमान नहीं हुआ, क्योंकि ? महान् है, बस फिर वामन जी को पूजन करके जल से संकल्प पूर्वक इस पृथिवी को दिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जालकं मुक्तामयाविशेषस्तन्मालावती अवनेजनीजामपां कलशं भृतं पूर्णम ॥ १७—२० ॥

अवर्धत बाङ्मात्रः प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् गुणत्रयमात्मानि यस्य तत् अत एव भूः खमित्यादयो यद्यस्मिन्नासत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

ऋत्विगादिसहितो बलिस्तस्य हरेः काये एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति–रसामिति पादतैः तलाभिः । मारुतं गणं वायु-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सङ्घम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः इन्द्रपदे स्थितत्वात् अचष्ट प्रैक्षत ॥ २३ ॥

आत्मा स्वयं बलिर्मुख्यो येषां तानसुरान् ऋक्षमालां नक्षत्रपंक्तिम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति–विन्ध्यावलिरिति । बलेः पत्नी विन्ध्यावलिरिति प्रसिद्धा सा जालकमालिनी जालकं मुक्ताभरणविशेषः तन्मालिनी तदा आगत्यावेनजनीनां पादप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णं हैमं कलशमानिन्ये आनीतवती ॥ १७ ॥

ततो यजमानो बलिः तस्य भगवतो वामनस्य श्रीमत्पादद्वन्द्वं मुदा प्रक्षाल्य तदपः प्रक्षालनीः अपः विश्वपावनीर्मूर्ध्न्यवहत् ॥ १८ ॥

तदा दिवि स्थिता देवगणाः गन्धर्वादयश्च निर्भयास्सन्तः सर्वे तस्य बलेर्दानरूपं कर्माभितः प्रशंसन्तः आदरात्सुरेन्द्र प्रसूतवर्षैर्मुदा युक्तास्सन्तो ववृषुः ॥ १९ ॥

दुन्दुभयः सहस्रशो नेदुः गन्धर्वादयो जगुः गानप्रकारमेव दर्शयति । मनस्विनाऽनेन बलिना कृतमितरैर्दुष्करं हि यतोऽयं विद्वान् त्रिपदे पादत्रयाय त्रिविक्रमाय वा जगत्त्रयमदात् ॥ २० ॥

इत्येवं सर्वेष्वभिगृणत्सु सत्सु तद्धरेरनन्तस्य वामनं रूपं तदद्भुतं यथातथा अवर्द्धत वाञ्छितं प्रतिगृह्यताम् इति बलिना पूर्वमुक्तत्वाल्लोकत्रयमपि वाञ्छितं प्रतिगृहीतुमवर्द्धतेति भावः । तद्वर्धितं रूपं विशिनष्टि, गुणत्रयं गुणत्रयात्मकं जगदात्मनि स्वस्मिन्यस्य तत् अत एव भूः खमित्यादयो यस्मिन्नासत स्थिताः ॥ २१ ॥

तदा ऋत्विगादिसहितो बलिर्महाविभूतेस्तस्य भगवतः काये गुणत्रयपरिणात्मकजगदाश्रयभूते भूतपञ्चकादियुक्तमेतत्कृत्स्नं विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति–रसामिति पादैः सप्तभिः । पादतले रसां रसातलमधोलोकमचष्टापश्यत तथा पादयोः महीं पुरुषस्य भगवतो जङ्घयोर्महीध्रान् पर्वतान् जानुनि पतत्रिणः पक्षिणः विश्वमूर्त्तेर्भगवत ऊर्वोर्मारुतं गणं वायुसङ्घमिन्द्रसेनो बलिः इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य स इन्द्रपुरे स्थितत्वादाचष्टेत्यनुषङ्गः । प्रैक्षदित्यपकर्षो वा ॥ २३ ॥

विभोर्वासासि वस्त्रे सन्ध्यां जघने आत्मा स्वयं बलिर्मुख्यो येषां तान् प्रजापतीनसुरान् नाभ्यां नभोन्तरिक्षं कुक्षिषु सप्तसिन्धून् समुद्रान् उरुक्रमस्य भगवत उरसि नक्षत्रपङ्क्तिम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जालकैः कुड्मलैः कृता मालाऽस्या अस्तीति जालकमालिनी "जालकं कोरकं कलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि" इति हलायुधः अपां भृतं पूर्णजलं अवनेजनी प्रक्षालनमिच्छन्ती ॥ १७ ॥ १८ ॥

आर्यं ज्ञानिनम् असुरेन्द्रम् ॥ १९ ॥

विद्वान्दानफलं शत्रुरिति वा स्वजातिरिपवे वामनाय जगत्त्रयमदादिति यस्तस्मादनेन मनस्विना बलिना सुदुष्करं कृतमित्युक्त्वा जगुः ॥ २० ॥

भूरादयो यस्मिन् रूपे आसन् सावकाशं स्थिताः तद्वामनमणुतरं रूपमवर्धतेत्यन्वयः । गुणत्रयस्यात्माकृतिर्येन तत्तथा तत्—

> "आत्मा जीवे कृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि !
> यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वातेऽप्याखुः सूकरमूषकौ" ॥

इति यादवः ॥ २१ ॥

अर्थाः शब्दादयः आशयो बुद्धिर्वा ॥ २२ ॥

महीध्रान् पर्वतान् इन्द्रसेनो बलिः ॥ २३ ॥

स्वात्ममुख्यं भृत्येषु मुख्यम् ऋक्षमालां नक्षत्रपंक्तिम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गुणत्रययुक्त आत्मा यत्र यदिति गुणत्रयसम्वलितं यथास्यात्तथाऽवर्द्धत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गुणा ऐश्वर्यादयः षट् तदात्मकैः ॥ २२ ॥

इन्द्रसेन इति नूनं बलेर्नामैव स इन्द्रसेनो भगवत् पदाम्बुजं इति श्रीदशमात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमलज्जावत्यसूर्य्यंपश्यापि राज्ञी भर्त्तुर्भक्तिनिष्ठामवगम्यानन्दाश्रुस्तिमिता हर्षोत्थं चापल्यं निरोद्धुमशक्नुवती दासीरप्यनपेक्षमाणा कलशं वहन्ती बहिर्निश्चक्रामेत्याह–विन्ध्यावलिरिति । जालकं मल्लिकाद्यपक्वकोरक इति केचित् सपुष्पातिकोमलफलमित्यन्ये "क्षारको जालकं क्लीबे" इत्यमरः । जालकं मुक्ताभरणविशेष इति स्वामिचरणाः अवनेजनीनामपां कलशं भृतं पूर्णम् ॥ १७—१८ ॥

तत् तस्य कर्म आर्जवमकौटिल्यं च गृणन्तः स्तुवन्तः ॥ १९-२० ॥

अवर्द्धत वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् गुणत्रयं मया तत्कार्यं च आत्मनि सर्वाधिष्ठानत्वात् स्वस्मिन्नेव यस्य तत् अत एव भूः खमित्यादयो यस्मिन् आसत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

गुणानाम् आत्मके उत्तमाधिष्ठातरि भूतानि च इन्द्रियाणि च अर्थाः शब्दादयश्च आशयोऽन्तःकरणानि च जीवांश्च तैर्युक्तम् ॥ २२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति–रसामिति पादोनैः सप्तभिः । रसां भूतले महीं भूतलोपरिस्थान् नगरगृहाट्टवृक्षादीनित्यर्थः । महीध्रान् तदुपरिगतान् पर्वतानित्यर्थः । पतत्रिणस्तदुपरिचरान् पक्षिणः मारुतं गणं वायुसङ्घम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः ॥ २३ ॥

आत्ममुख्यान् बलिप्रधानानसुरान् भूतलस्थितोऽपि बलिः स्वेषां तज्जघनाधिष्ठानत्वाज्जघन एवैक्षत इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

हृद्यङ्ग ! धर्मं स्तनयोर्मुरारेर्ऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम् ।
श्रियं च वक्षस्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥ २५ ॥
इन्द्रप्रधानानमरान्भुजेषु तत्कर्णयोः ककुभो द्यौश्च मूर्ध्नि ।
केशेषु मेघाञ्छ्वसनं नासिकायामक्ष्णोश्च सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २६ ॥
वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशं भ्रुवोर्निषेधं च विधिं च पक्ष्मसु ।
अहश्च रात्रिं च परस्य पुंसो मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम् ॥ २७ ॥
स्पर्शे च कामं नृप ! रेतसाऽम्भः पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम् ।
छायासु मृत्युं हसिते च मायां तनूरुहेष्वोषधिजातयश्च ॥ २८ ॥
नदीश्च नाडीषु शिला नखेषु बुद्धावजं देवगणानृषींश्च ।
प्राणेषु गात्रे स्थिरजङ्गमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरः ॥ २९ ॥
सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरङ्ग ! ।
सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तन्मयमालावती अवनेजनीनां चरणप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णम् ॥ १७—२० ॥

तद्वामनं रूपम् अत्यद्भुतं यथा भवति तथा अवर्द्धत मम ईषत्पदा सम्मितामित्युक्तत्वाद्वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति विपुलाप्युक्तत्वात् लोकत्रयं गृहीतुं किञ्चिदेवावर्द्धत तद्देह-महत्त्वं तु "क्केदृग्विधाव्यगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्" इत्यादौ द्रष्टव्यम् गुणत्रयं प्रधानमात्मनि यस्य तत् अत एव क्ष्मादयः यद्यत्र आसत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

गुणात्मके स्वासाधारणगुणाश्रये तस्य कायेन ऋत्विगादि-सहितो बलिः एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥

तदेव वर्णयति—रसामिति, पाद्येनैः सप्तभिः । रसां भूविवरात्मिकां महीं भुवि उपरि भागं तदुपरि गतान् महीध्रान् तदुपरिचरान् पतत्रिणः मारुतगणं वायुसङ्घञ्च पादतलादिषु यथाक्रमम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य स बलिः अचष्ट अपश्यत् ॥ २३ ॥

आत्मा स्वयं बलिस्तत्प्रधानान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

उस समय पर रानी विंध्यावलि जी मुक्ताओं के आभरणों की माला पहिरे हुये श्रीवामनजी के चरण धोने के लिये जल के भरे हुये सोने के कलश को ले आई ॥ १७ ॥

और यजमान राजा बलि श्रीवामनजी के छोटे २ श्रीचरणारविन्दों को आनन्द से प्रक्षालन कर उस भुवन पवित्र करने वाले जल को मस्तक पर धारण करते हुए ॥ १८ ॥

उस समय आकाश में देव गण, गंधर्व, विद्याधर, सिद्ध, चारण, ये सब ही बलि के इस आर्जव कर्म को गाते हुए बड़े हर्षित होकर बलि के ऊपर पुष्पों की वर्षा करते हुए ॥ १९ ॥

और वारंवार दुंदुभी वाजने लगी, तथा हजारहों गंधर्व किं-पुरुष, किन्नर लोग गाने लगे, कि—इस मनस्वीने बड़ाही दुष्कर किया, क्योंकि ? जानकर भी वैरी को तीनों जगत दे दिये॥ २० ॥

बस फिर तो वह अनंत हरि का अद्भुत वामन रूप गुणत्रयात्मक बढने लगा कि—जिसमें पृथिवी, आकाश, दिशायें, स्वर्ग, पताल, पयोधि, मनुष्य, देव, ऋषि, इत्यादि ये सब स्थित हैं ॥२१॥

उस समय पर राजा बलि ने महाविभूति श्रीहरि के गुणात्मक शरीर में ऋत्विक आचार्य और सभासदों के सहित त्रिगुणात्मक सम्पूर्ण भूत, इन्द्रिय, अर्थ, आशय, जीव, युक्त विश्व को देखा ॥ २२ ॥

रसातल को पुरुष के चरणतल में देखा, और चरणों में पृथिवी को देखा, और विश्वमूर्ति के जानुदेश में पक्षियों को, ऊरू अर्थात् जाँघों में मारुतसमूह को इन्द्रसेन ने देखा ॥ २३ ॥

तथा विभु के वस्त्रों में संध्या को देखा, गुह्यस्थल में प्रजापतियों को और जघन में अपने से आदि लेकर सब दैत्यों को देखा, तथा नाभि में नभ, कुक्षि में सातों समुद्रों को, और उरुक्रम के वक्षस्थल में नक्षत्र माला को देखा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

अङ्ग, हेराजन् ! समस्तान् रेफांश्च शब्दान् ॥ २५ ॥
द्यौश्च द्यां च ॥ २६ ॥
रसे रसने ॥ २७ ॥

पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी ।
विद्याधरोऽसिः शतचन्द्रयुक्तस्तूणोत्तमावक्षयसायकौ च ॥ ३१ ॥
सुनन्दमुख्या उपतस्थुरीशं(१) पार्षदमुख्याः सह लोकपालाः ।
स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डलः श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलाम्बरैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रेतसा रेतसि क्रमयोषु पादन्यासेषु ओषधिजातय ओषधिजातीः ॥ २८ ॥

प्राणेष्विन्द्रियेषु ॥ २९ ॥

सर्वात्मनीत्यादिवाक्यान्तरम् । सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थुरित्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ३० ॥

विद्याधरसंज्ञोऽसिः ॥ ३१ ॥

मीनकुण्डले मकरकुण्डले स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्ग हे राजन् ! हृदि धर्मं मुरारेः स्तनयोः ऋतं च शब्दसत्यमर्थसत्यं च सत्यं च तदभिमानिदेवतामित्यर्थः । अथ मनसि चन्द्रमसं वक्षस्यरविन्दं च हस्ते यस्यास्तां श्रियं लक्ष्मीं कण्ठे सामानि समस्तान् रेफांश्च शब्दादीन् ॥ २५ ॥

भुजेषु इन्द्रः प्रधानो मुख्यो येषां तान् सुरान् तस्य भगवतः कर्णयोः ककुभः दिशः मूर्ध्नि द्यौः द्यां च केशेषु मेघान् नासिकायां श्वसनं श्वासात्मकं वायुं बाह्यवायोरुकत्वाद्दृशोर्नेत्रयोः सूर्यं वदने मुखे वह्निम् ॥ २६ ॥

वाण्यान्तु छन्दांसि वेदान् रसने रसनेन्द्रिये जलेशं वरुणं भ्रुवोर्निषेधं निवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं विधिं प्रवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं पक्ष्मसु अहश्च रात्रिश्च परमपुरुषस्य ललाटे मन्युमधरोष्ठे लोभम् ॥ २७ ॥

स्पर्शे त्वगिन्द्रिये कामं रेतसा जलं पृष्ठे त्वधर्मं क्रमयोषु पादन्यासेषु यज्ञं छायासु मृत्युमन्तकं हसिते मायां तनूरुहेषु लोमसु ओषधिजातीः ॥ २८ ॥

नाडीषु नदीः नखेषु शिलाः बुद्धौ अजं ब्रह्माणं देवगणानृषींश्च प्राणेषु इन्द्रियेषु गात्रे चराचरात्मकानि भूतानि सर्वाणि परस्परविलक्षणान्यपश्यत् ॥ २९ ॥

इत्थं सर्वात्मनि कृत्स्नजगदाश्रयभूते भगवतीदं भुवनं विश्वं निरीक्ष्य अङ्ग हे राजन् ! सर्वेऽसुराः कश्मलं किमेतदित्याश्चर्यं दुःखं वा प्रापुः सुदर्शनञ्चक्रमित्यादीनामीशं भगवन्तम् उपतस्थुरित्युत्तरेणान्वयः । चक्रं विशिनष्टि, सुदर्शनाभिधमसह्यं तेजो यस्य. धनुर्विशिनष्टि, शार्ङ्गाभिधं स्तनयित्नोरिव घोषो यस्य तत् ॥ ३० ॥

जलजं शङ्खं विशिनष्टि, पाञ्चजन्याभिधः पर्जन्यस्येव घोषो यस्य. गदां विशिनष्टि, कौमोदक्यभिधा तरस्विनी बलवती असिं खड्गं विशिनष्टि, विद्याधरोभिधो वा विद्याया आधारः तस्यैव नंदक इति नामान्तरञ्च तं चन्द्राकाराणि मंडलानि यस्य तेन चर्मणा खेटाख्येन युक्तः तूणोत्तमौ तूणश्रेष्ठौ विशिनष्टि अक्षयसायकाभिधौ इदमक्षयौ नाम ॥ ३१ ॥

(१) सुनन्दनः मुख्य आदिर्येषां ते हरेः पार्षदाश्च लोकपालैः सहिता ईशमुपतस्थुः ईशस्य समीपे स्वस्वस्थानेषु स्थितवन्त इत्यर्थः । तदा हे राजन् उरुक्रमो भगवान् स्फुरद्भिः किरीटादिभिः मधुव्रतानां स्रक् पंक्तिर्यस्यां तया वनमालया चावृतो व्याप्तो ऽलङ्कृत इति यावत् रराज तत्र मीनाकारे कुण्डले रत्नोत्तमः कौस्तुभः कुण्डले इत्यन्तस्य पृथक्पदत्वे स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः श्रीवत्सादिभिर्वनमालया चावृतो रराजेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समस्तरेफान् सर्वशब्दान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रसे रसनायां मन्युं क्रोधाभिमानिनं देवम् ॥ २७ ॥

रेतस उद्भूतम् ॥ २८—३० ॥

वैद्याधरो विद्याधरसम्बन्धी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदमिति पञ्चकम् । तत्र अधरे प्रवेशस्मादेवकारः सर्वत्र योज्यः अधरप्रकाशाप्रकाशयोर्लोभालोभावगमात्तस्मिन् लोभत्वं छायासु तत्प्रकाशप्रतिकूलेषु भावेषु हसिते कौतुकविशेषे तदाभितैव सेति भावः ॥ २५—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऋतं प्रियवाक्यं समस्तान् रेफान् रेफोपलक्षितानकारादिसर्ववर्णान् ॥ २५ ॥

द्यौश्च द्याम् ॥ २६ ॥

रसे रसने पक्ष्मसु पक्ष्मोन्मीलननिमीलनयोः ॥ २७ ॥

रेतसा रेतसि क्रमयोषु पादविन्यासेषु ओषधिजातीश्च ॥ २८ ॥

प्राणेष्विन्द्रियेषु ॥ २९—३० ॥

तदेव प्रत्यक्षीभूय सुदर्शनादयः ईशमुपतस्थुरिति द्वाभ्यामन्वयः । विद्याधरसंज्ञोऽसिः शतचन्द्रं फलकं तद्युक्तः ॥ ३१ ॥

पार्षदेषु मुख्याः सुनन्दमुख्या इति तेष्वपि सुनन्दो मुख्य इत्यर्थः । कुण्डले इत्यन्तं पृथक् पदम् ॥ ३२ ॥

(१) अत्र (३२—३३) श्लोकयोर्व्याख्या एकान्वयेन द्रष्टव्या सुधीभिः ।

(१) स्वपार्षदमुख्याः इति वीर० ।

मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राजन्! भगवानुरुक्रमः।
क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः॥ ३३॥
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः॥ ३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे विश्वरूपदर्शनं नाम
विंशोऽध्यायः॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अङ्ग हे परीक्षित्! ऋतं प्रियवाक्यं सत्यं च समस्तरेफान् शब्दान्॥ २५॥

द्यौर्द्याम्॥ २६॥

रसे रसने॥ २७॥

स्पर्शे त्वगिन्द्रिये रेतसा रेतसि क्रमणेषु पादन्यासेषु मायाम् अत्याश्चर्यरूपं विश्वमोहिनीचेष्टाविशेषम् ओषधिजातयः ओषधिजातीः॥ २८॥

प्राणेषु इन्द्रियेषु किं बहुना गात्रे देहे सर्वाणि भूतानि ददर्श॥ २९॥

सर्वात्मनि सर्वाश्रये इदं भुवनं निरीक्ष्य असुरा कश्मलमापुः सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थुरित्यनेनान्वयः॥ ३१॥

सुनन्दनमुख्याः पार्षदाः मुख्याः अग्रतः स्थिता येषां ते ऋषयः केचित् लोकपालैः सहिताः ईशमुपतस्थुः स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः श्रीवत्सादिभिः॥ ३२॥

भाषा टीका।

हे राजन्! मुरारि के हृदय में धर्म को, स्तनों में ऋत और सत्य को, मन में चन्द्रमा को, वक्षस्थल में, कमलहस्ता लक्ष्मीजी को, और कण्ठ में साम वेद और समस्त शब्दों को देखा॥२५॥

और हरि के भुजाओं में इन्द्रादिक देव, कर्णों में दिशायें, मस्तक में स्वर्ग केशोंमे मेघ, नासिका में पवन नेत्रों में सूर्य, मुख में अग्नि को देखा॥ २६॥

और परम पुरुष की वाणी में छन्दों को जिह्वामें वरुण को, भृकुटि में विधि निषेध, पलकों में दिनरात, ललाट में मृत्युः अधर (नीचे के होंट) में लोभ को देखा॥ २७॥

तथा स्पर्शमें काम, वीर्य में जल, पीठ में अधर्म, चाल में यज्ञ, छाया में मृत्यु, हसन में माया, रोमों में ओषधियों की जाति॥ २८॥

नाडियों में नदी, नखों में शिला, बुद्धि में ब्रह्मा, प्राणोमें देवगण और ऋषि लोगोंको, गात्र में स्थावर जङ्गम सर्व भूत प्राणियों को वीर राजा बलि ने देखा॥ २९॥

इस प्रकार। हे राजन्! सर्वात्मा श्रीहरि में इस भुवन को देखकर सब असुर लोग घबडाये और इतने में ही असह्य तेजवाला सुदर्शन चक्र, और मेघगम्भीर घोषवाला शार्ङ्गधनुष,॥ ३०॥

मेघ की गर्जना के सदृश घोषवाला पाँचजन्य शङ्ख तथा बडे वेग वालीविष्णुकी गदा कौमोदकी, शतचन्द्र नामक ढाल सहित विद्याधरखङ्ग और अक्षय बाणों से भरे हुए दोनों तरकस इत्यादिक सब प्रभु के अस्त्र शस्त्र॥ ३१॥

और सुनन्द से आदि कर जो पार्षद हैं वे सब तथा समस्तलोकपाल, ये सब ही प्रभु को उपस्थित हुए, और उस समय भगवान् भी स्फुरायमाणकिरीट, बाजूवन्द, मकरकुण्डल, श्रीवत्स, और बहुत से रत्न तथा मेखला [कोंधनी] और वस्त्रों से॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मधुव्रतानां स्रजो यस्यां तया वनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतो व्याप्तः उरुक्रमत्वमेवाऽऽह-क्षितिमिति॥ ३३॥

द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिपतस्त्रिविष्टपं तदीयं किञ्चिन्मात्रं जातं तृतीयाय तु न किञ्चिदपि तत्र हेतुः उरुक्रमस्याङ्घ्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं गतः सत्यलोकं गत इति॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
विंशोऽध्यायः॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उरुक्रमत्वमेवाह-बलेः सम्बन्धिनीं क्षितिम् एकेन पदा शरीरेण नभोऽन्तरिक्षं बाहुभिर्दिशः विचक्रमे आक्रान्तवान्॥३३॥

एवमाक्रम्य द्वितीयं पदं त्रिविष्टपं क्रमतः हरेस्तृतीयाय पादाय तदीयं बलेः सम्बन्ध्यण्वपि वस्तु नासीत्. तत्र हेतुस्त्रिविक्रमस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्घ्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गतः इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कियत्पर्यन्तमवर्धतेति तत्राह, क्षितिमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एकेन दक्षिणेन पदा विक्षिप्यमाणचरणेन ॥ ३३ ॥

द्वितीयं वामचरणं विक्षिपतस्तस्य त्रिविष्टपं तदीयं तत्पदस्य न्धि सत् अणु यत् किञ्चिदेव जातं तृतीयाय पुनर्विक्षिप्यमाणायामचरणायातु अण्वपि नावशिष्टमित्यर्थः । शरीरादिभिर्नभ आदिव्याप्तिश्च भिक्षितत्रिपदमात्रभूमेरपि तस्य नान्याय्या तावद्भूमावूर्द्ध्वावस्थितेरप्यपेक्षितत्वात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मधुव्रतानां स्रक् मालाकारसमूहो यत्र तथाभूतया वनमालया वृतो व्याप्तः उरुक्रमत्वमेवाह—क्षितिमिति । द्वितीयं वामपदं क्रममाणस्य तस्य त्रिविष्टपं तदीयं प्राप्तमेवाभूदिति शेषः । तृतीयाय तृतीयपदन्यासार्थम् अण्वपि अणुमात्रमपि नावशिष्टमित्यर्थः । अत्र त्रिपदमात्रभूमेः प्रतिगृहीतत्वेपि भुजाद्यैर्नभ आदिव्याप्तिश्च नान्याय्या तावद्भूमावूर्द्ध्वावस्थितेरप्यपेक्षितत्वादिति सन्दर्भः । नभ आदीनामपि पदद्वयान्तर्भूतत्वात् पदद्वयेनैव व्याप्तिरुच्यत इत्यपरे ॥ ३३ ॥

द्वितीयं पदं कियत्प्रवृद्धमभूदित्यपेक्षायामाह—महर्जनाभ्यां सकाशात् तपसश्च सकाशात् परं सत्यलोकं गतः तदीयो नखस्तु कटाहं बिभेदेति केचित् अष्टावावरणानि भित्वा विरजाजले प्रविष्ट इत्यन्ये ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
विंशोऽध्यायोऽष्टमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मधुव्रतानां स्रजो यस्याः तया वनमालया च आवृतोऽव्यासः राजन् बलेः क्षितिम् एकेन पदा शरीरेण नभः बाहुभिर्दिशश्च विचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३३ ॥

एकेन पदा क्षितिमाक्रम्य तस्यां द्वितीयपादप्रसारणावकाशाभावात् द्वितीयं पदं तदीयं त्रिविष्टपं प्रतिक्रमतः विक्षिपतः उरुक्रमस्य अङ्घ्रिः त्रिविष्टपात्तदीयात् उपरि उपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गतः लोकत्रयं तदीयं पादद्वयपरिमितमपि नासीत् अथो तृतीयपादन्यासार्थं तदीयमण्वपि अणुमात्रमपि नावशिष्टम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

और हे राजन् ! मस्त भ्रमर युत माला और वनमालों से श्री भगवान् उरुक्रम बड़ी शोभा को प्राप्त होते हुए ॥ और उस समय बलि राजा की पृथिवी को एक पग से नापली और आकाश को शरीर से, दिशों को बाहुओं से माप लिये ॥ ३३ ॥

और दुसरा पग उठाकर स्वर्ग भी नाप लिये, अब तीसरे पग के लिये बलि का कुछ अणुमात्र भी बाकी नहीं रहा । और उरुक्रम भगवान् का श्रीचरण तो ऊपर २ बढताही गया, फिर महर्जन और तप से भी परे चले गये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्ध में विंश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेन्दुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो बृहद्व्रताः सनन्दनाद्या नरदेव ! योगिनः ॥ १ ॥
वेदोपवेदा[1] नियमान्विता यमास्तर्केतिहासाङ्गपुराणसंहिताः ।
ये चापरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निना रन्धितकर्मकल्मषाः ॥ २ ॥
ववन्दिरे यत्स्मरणानुभावतः स्वायम्भुवं धाम गता अकर्मकम् ।
अथाङ्घ्रये प्रोन्नमिताय विष्णोरुपाहरत्पद्मभवोऽर्हणोदकम् ।
समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवा यन्नाभिपङ्केरुहसम्भवः स्वयम् ॥ ३ ॥
धातुः कमण्डलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ! ।
स्वर्धुन्यभून्नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः ॥ ४ ॥

ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समादृताः ।
सानुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥
तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगन्धाऽनुलेपनैः ।
धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलाङ्कुरैः ॥ ६ ॥
स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्वीर्यमहिमाङ्कितैः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ७ ॥
जाम्बवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः ।
विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकविंशे पदापूर्तिमिषेण बलिबन्धनम् ।
विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य ख्यापयितुं जने ॥

उरुक्रमस्याङ्घ्रिस्तपसः परं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तं तदाह—सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं तमङ्घ्रिं समीक्ष्याऽब्जभवोऽभ्यगात् तथा मरीचिमिश्रा ऋषयश्चेति द्वयोरन्वयः। कथम्भूतोऽब्जभवः हरेरङ्घ्रेर्नखा एवेन्दवस्तैर्हता स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य सः स्वयं च तैरावृतश्छन्नः। हे नरदेव ! बृहद्व्रता योगिनश्च ॥ १ ॥

अङ्गानि शिक्षादीनि पुराणानि तत्संहिताश्च योग एव समीरस्तेन दीपितं ज्ञानमेवाग्निस्तेन रन्धितं दग्धं कर्मकल्मषं कर्ममलं येषाम् ॥ २ ॥

ते च सर्वे तमङ्घ्रिं ववन्दिरे यस्याङ्घ्रेः स्मरणाऽनुभावतः अकर्मकं कर्मभिरप्राप्यम् विष्णोरङ्घ्रये स्वयं यस्य नाभिपङ्केरुहसम्भवस्तस्य विष्णोरङ्घ्रिं समर्च्य ॥ ३ ॥

लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥

संक्षिप्ता उपसंहृताऽऽत्मविभूतिः स्वविस्तारो येन तस्मै यथापूर्वं वामनरूपेण स्थितायेत्यर्थः ॥ ५—८ ॥

(१) नियमानयान्विताः । इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिविक्रमस्याङ्घ्रिस्तपसः परङ्गत इत्युक्तम् ततः किं वृत्तं तदाह—सत्यमित्यादिना । सत्यं सत्यलोकं गतवन्तमङ्घ्रिं समीक्ष्याब्जभवो ब्रह्मा तदङ्घ्रेर्नखेन्दुभिर्हता स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य तादृशः आदरयुक्तो ऽभ्यगात् तथा मरीच्यादय ऋषयः हे नरदेव ! ब्रह्मनिष्ठाः सनन्दनादयो योगिनश्च ॥ १ ॥

वेदादयस्तदभिमानिदेवताः अन्ये च तल्लोकवासिनः योग एव समीरो वायुस्तेन दीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं दग्धं कर्म पुण्यपापरूपं कर्म तदेव कल्मषं येषां ते तत्र नयान्विताः मीमांसान्यायोपेताः वेदोपवेदरूपा निगमाः तत्र ऋगादयो वेदाः आयुर्वेदादयः उपवेदाः अङ्गानि शिक्षादीनि पुराणानि ब्रह्मादीनि संहिताः पञ्चरात्रादयः त एते तत्तदभिमानिनो देवगणाः मरीच्यादयश्च ये चाकर्मकं ज्ञानयोगप्रचुरं स्वायम्भुवं धाम सत्यलोकं गताः तत्रोषितवन्तः ते सर्वे ववन्दिरे, तमङ्घ्रिमिति शेषः । यस्स्मरणप्रभावतः यस्यभगवदङ्घ्रेस्स्मरणप्रभावात् स्वायंभुवं धाम गताः इत्यनेन विच्छिन्नभगवद्भक्तियोगानां केषाञ्चित्तन्निष्पत्तये प्राक्तनारब्धयोगप्रभावाच्चतुर्मुखलोकप्राप्तिरित्यभिप्रेतम्. नत्विदं क्रममुक्त्यभिप्रायकं, तस्या अप्रामाणिकत्वादिति भावः । अथ शुचिश्रवाः विमलकीर्त्तिः पद्मभवो ब्रह्मा स्वयं यस्य नाभिकमलादुत्पत्तिस्तस्य विष्णोरङ्घ्रये प्रोन्नमिताय प्रकृष्टमूर्ध्वं प्रसृतायार्हणादिकमर्घ्यादिकम् उपाहरत् समर्पितवान् एवं सम्यगभ्यर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणादस्तौत् ॥ २ । ३ ॥

तदा हे नरेन्द्र ! धातुः पद्मजस्य कमण्डलुजलं तद्भगवत्पादयोः प्रक्षालनार्थं निक्षिप्तं च उरुक्रमस्य पादयोरवनेजनेन प्रक्षालनेन निमित्तेन पवित्रतया अर्धुनी धुनद्यभूत् सा स्वर्धुनी भगवतः कीर्त्तिरिव विशदा निर्मला नभसि ध्रुवमण्डले पतती नभसोऽधः स्रवन्ती लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रीकरोति ॥ ४ ॥

ततः संक्षिप्तोपसंहृता आत्मविभूतिः स्वदेहविस्तारो येन तस्मै यथापूर्वं वामनरूपेण स्थिताय स्वनाथाय भगवते लोकानां नाथाः सानुगाः ब्रह्मादयः बलिं पूजां तोयादिभिः समाजह्रुः कृतवन्तः ॥ ५ ॥

तत्र समर्हणैः तोयैरर्घ्यादिजलैः सुरभिभिरिति स्रगादीनां विशेषणम् उत्कराः अङ्कुरास्तैः ॥ ६ ॥

स्तवनैः स्तोत्रैः भगवद्वीर्यमहिमाङ्कितैः ॥ ७ ॥

ऋक्षाणामधिपतिर्जाम्बवान् मनोवेगः आगत्य भेरीशब्दैः सर्वासु दिक्षु विजयसूचकं महोत्सवरूपं घोषं कारयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वस्वापहरणेऽपि भगवद्भक्तस्याणवपि मनोदुःखं न स्यादिति दर्शयितुमुत्तराध्यायारम्भः, तत्रादौ ब्रह्मणोऽतिथेरागमने पादार्चनादिगार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शनप्रकारं वक्ति—सत्यमिति । हृता स्वधाम्नः सत्यनाम्नो द्युतिर्यस्य स तथा नखेन्दुभिर्हरेरिति शेषः । आवृतः परिवारैरिति शेषः । अभ्यगात्पादं देवमिति शेषः ॥ १—२ ॥

यस्य हरेः स्मरणाऽनुभावः निरन्तरोपासितप्रभावस्तस्मात् "अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके" इति यादवः । स्वायम्भुवं स्वयं भुवो ब्रह्मणो विद्यमानं धाम गृहं सत्यलोकं गताः मरीचिप्रधानास्तस्य अकर्मणा ज्ञानेन प्राप्यं यत्तत्पदं ववन्दिरे इत्यन्वयः । यस्य हरेस्तस्य विष्णोस्तत्कमण्डलुजलं स्वर्धुनी स्वर्गङ्गा नदी अभूत् निमार्ष्टि शुद्धं करोति ॥ ३—४ ॥

असंक्षिप्ता सङ्कोचरहिता अपरिमितात्मभूतिः स्वरूपभावेन स तथा तस्मै "भूतिः श्रीर्जन्म भस्मनि" इति च ॥ ५—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सत्यमिति सार्द्धयुग्मकम् । संहिताः ब्रह्मसंहिताद्याः अकर्मकं कर्मबन्धरहितं यथास्यात्तथा गताः अनन्तरं ब्रह्मणा सह मोक्षात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धातुरिति पञ्चमस्कन्धे तु वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्द्ध्वाण्डकटाहबहिस्थ जलनिर्झर एव गङ्गेयं जाता सा च सहस्रयुगकमेणैव सुमेरुपृष्ठमवततारेत्युक्तं तत्रेदं प्रतिपद्यामहे यथाधुना गङ्गाविर्भवति तथाऽन्यदापीति श्रूयते वर्त्तते हि पुराणान्तरे वाक्वचिद्बलियज्ञवत् श्रीवामनागमनादिकम् एवमेव धुन्धुच्छलनं तस्मात् पूर्वं तथा व्यवहारः सम्प्रतिरेवमेवेति स्थिते सतीदृत्यानन्तरं कैलासे गङ्गावर्णनं सम्भवतीति विशदा शुभ्रा ॥ ४ ॥

ब्रह्मादय इति त्रिकम् ॥ ५—१५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आनर्च चरणं ब्रह्मा दैत्यान् युद्धान्न्यवारयत् ।
बलिस्तं गरुडो बध्नादेकविंशेऽर्थकोविदः ॥

अङ्घ्रिः सत्यलोकं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तमित्यत आह—सत्यमिति । नखा एव इन्दवस्तैः सह सत्यं सत्यलोकं समीक्ष्याब्जभवो ब्रह्मा अभ्यगात् मारीच्यादयश्चाऽभ्ययुः ववन्दिरे अब्जभवश्च ववन्दे इत्युभयेषामुभयोरुभयक्रियान्वयः । कीदृशः ? नखेन्दुभिर्हृतास्तिरस्कृताः स्वधामद्युतयो यस्य सः स्वयं च तैरावृत इत्यन्ययः इति नखद्युतिभिरित्यस्य त्रिष्वप्यन्वयः । तर्को न्यायशास्त्रम् इतिहासो भारतादिः अङ्गानि शिक्षादीनि. पुराणानि ब्राह्मादीनि संहिता ब्रह्मसंहिताद्याः ॥ १ ॥ २ ॥

अकर्मकं न विद्यन्ते कर्माणि निकृष्टकर्माणि साधनत्वेन यस्य तम् अभ्यगृणात् तुष्टाव ॥ ३ ॥

कमण्डलुजलं पादावनेजनेन पवित्रंभूत्वा गङ्गाऽभूत् पञ्चमस्कन्धे तु सुमेरुवर्णने वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्द्ध्वाण्डकटाहबहिर्जलधारैव गङ्गा क्वचित्तु साक्षान्नारायण एव द्रवरूपेण गङ्गेत्यतो जलत्रितयमेव मिलितं गंगाऽभूदिति ज्ञेयं पतती पतन्ती निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥

सङ्कुचितात्मविभूतये त्रिविक्रमस्वरूपमन्तर्द्धाप्य वामनस्वरूपेणैव स्थितायेत्यर्थः । तदैव ब्रह्मादयस्तत्रैवागत्य तोयादिभिः पाद्यादिभिर्बलिं पूजाम् आजह्रुरुपकल्पयामासुः ॥ ५ ॥ १० ॥

महीं सर्वां हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाञ्चया ।
ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्याऽत्यमर्षिताः ॥ ९ ॥

दैत्या ऊचुः ।

न वा अयं ब्रह्मबन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः ।
द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥
अनेन याचमानेन शत्रुणा वटुरूपिणा ।
सर्वस्वं नो हृतं भर्तुर्न्यस्तदण्डस्य बर्हिषि ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मादिभिः भगवच्चरणाब्जपूजनं नन्दादिभिरसुरनिवारणं भगवता बलिबन्धनं च कृतमिति वर्णयति—सत्यमित्येकविंशेन । उरुक्रमस्याङ्घ्रिः तपसः परं गतः इत्युक्तं तमेवाङ्घ्रिम् अब्जभवः सत्यं समीक्ष्य यथार्थमालोच्य अगात्तत्समीपं गतः कथम्भूतः अङ्घ्रिनखेन्दुभिः हृता स्वधामद्युतिर्यस्य सः ये मरीचिमिश्राः सनन्दनादयश्च वेदादयश्च तेऽप्यागुः इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥

वेदाः मूलभूताः श्रुतयः उपवेदाः आयुर्वेदादयः नियमा-यमान्विताः निगूढरहस्यसहितानि प्रवृत्तरहस्यानि तर्काः पूर्वपक्षशास्त्राणि इतिहासपुराणसंहिताः वेदार्थभूतानि सिद्धान्त शास्त्राणि अङ्गानि शिक्षादीनि ये चान्ये योगसमीरदीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं कर्मकल्मषं येषां तथाभूता जनाः ॥२॥

पद्मभवादयो न विद्यन्ते कर्मणाणि क्षुद्रकर्माणि यत्र तत्स्वायम्भुवं धाम यत्स्मरणाऽनुभावतो गतास्तमङ्घ्रिं ववन्दिरे शुचिश्रवाः शुद्धकीर्तिः ब्रह्मा स्वयं यस्य नाभिपङ्केरुहसम्भवः तस्य विष्णोः अङ्घ्रये अर्हणोदकम उपाहरत् तेन समभ्यर्च्य प्रणयाद्स्तौषीत् ॥ ३ ॥

धातुः कमण्डलुजलं पञ्चमस्कन्धोक्तपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेण प्रविष्टं स्वर्धुनीजलधारासहितं उरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया स्वर्धुन्यभूत् भगवतः विशदा कीर्तिरिव लोकत्रयं निमार्ष्टि पुनाति ॥ ४ ॥

सङ्कुचिता आत्मविभूतिः देहविस्तारो येन तस्मै वामनत्वेन स्थिताय ॥ ५ ॥

लाजाश्च अक्षतानि अखण्डितानि फलानि अङ्कुराश्च तैः ॥ ६—८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्राणजीवनो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–जब उरुक्रम का चरण तप लोक से आगे सत्य लोक में पहुंचा, तब तो उस चरण के नख चन्द्रों से अपने धाम को प्रकाशित देखकर कमल से उत्पन्न होने वाले ब्रह्माजी और मरीचि प्रभृति बडे २ व्रतधारी लोग तथा हे नरदेव ! सनंदनादिक योगीलोग तत्काल चरण के समीप आये ॥ १ ॥

और हे राजन् ! वेद, उपवेद, नियम, यम, तर्क, इतिहास, पुराण, संहितायें । और योग रूप पवन से प्रदीप्त होने वाले ज्ञान रूप अग्नि से पक्व किये हैं कर्मों के कल्मष जिनोंने ऐसे सब लोग ॥ २ ॥

जिस चरण के स्मरण के प्रभाव से, कर्मों से नहीं प्राप्त होने वाले ऐसे स्वायंभुव धाम को प्राप्त हुए हैं, उसी श्रीचरण को वन्दन करते हुये ॥ तदनंतर प्रकृष्ट उन्नमित श्रीविष्णु के चरण के लिये ब्रह्माजी अर्हणोदक (पूजनार्थ जल) ले आये, और जिनके नाभि कमल से आप उत्पन्न हुए हैं उन श्रीविष्णु के चरण का बडी भक्ति से पूजन कर स्तुति करते हुए ॥ ३ ॥

हे नरेन्द्र ! ब्रह्माजी के कमंडलु का वह जल ही श्रीउरुक्रम के चरणारविन्द के प्रक्षालन करने से पवित्र होकर, स्वर्धुनी अर्थात् श्रीगंगाजी होगया, जो कि आकाश में गिरती हुई तीनों लोकों को पवित्र करती है । जैसे कि भगवान की विशद कीर्त्ति ॥ ४ ॥

जब भगवान त्रिविक्रम रूप होकर दो पगों में पृथिवी और स्वर्गादि लोकों को मापचुके, तब फिर जैसे के तैसे वामन रूप धारण करने पर बडे २ लोकों के नाथ ब्रह्मादिक । अपने अनुचरों सहित बडे आदर पूर्वक, अपने स्वामी श्रीहरि को बलि भेंट ले कर समर्पण करते हुए ॥ ५ ॥

और जल माला, दिव्य गंध वाले चन्दन, सुगंध धूप, दीप, लाजा [धान की खीलें] अक्षत, फल, अकुंर, ॥ ६ ॥

और भगवान् के वीर्य और महिमा के प्रतिपादक स्तोत्र, और जयशब्द, बाजे, गीत, शंख, दुंदुभि के शब्द इत्यादिक उपचारों से सब लोग भगवान की पूजा करते हुए ॥ ७ ॥

इतने बीच में मनके तुल्य वेग वाला जांबवान् नाम वाला ऋक्षराज, भेरी के शब्द करके सर्व दिशाओं में महोत्सव और भगवान् के विजय की घोषणा करता हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिपदविषया या व्याजयाञ्चा कपटयाञ्चा तया स्वभर्तुर्बलेर्महीं हृतां दृष्ट्वाऽत्यमर्षिताः सन्तः ऊचुः ॥ ९ ॥

किमूचुस्तदाह–न वै इति सार्धैस्त्रिभिः ॥ १० । १२ ॥

सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः ।
नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥ १२ ॥
तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च नः ।
इत्यायुधानि जगृहुर्बलेरनुचरा ऽसुराः ॥ १३ ॥
ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिशपाणयः ।
(१)अनिच्छतो बलेराजन् ! प्राद्रवञ्जातमन्यवः ॥ १४ ॥
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्नृप ! ।
प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः ॥ १५ ॥
नन्दः सुनन्दोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुचराश्च ते असुराश्च ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिपदविषया व्याजयाच्ञा कपटयाच्ञा तया हृतामपहृतां स्वां भूमिं दृष्ट्वा सर्वे दैत्या दीक्षितस्य स्वभर्तुरग्र इति शेषः । ऊचुः स्वभर्तुर्महीं हृतां दृष्ट्वेति वान्वयः ॥ ९ ॥

तेषामुक्तिमाह—नवाइति सार्द्धैस्त्रिभिः । अयं वामनो ब्रह्मबन्धुर्द्विजो न भवति किन्तु मायाविनां श्रेष्ठो विष्णुरेव द्विजरूपेण तिरोधापितस्वरूपस्सन् देवानां कार्यं कर्तुमिच्छति ॥ १० ॥

याचमानेन वटुरूपिणाऽनेन विष्णुना बर्हिषि यज्ञे निमित्ते न्यस्तः त्यक्तो दण्डो दुरात्मविषयो येन तस्य नोऽस्माकं भर्त्तुः सर्वस्वमपहृतम् ॥ ११ ॥

नेदमस्मद्भर्तुरनुचितं कृत्यं किन्तु वामनस्यैवेत्याभिप्रायेणाहुः सततं सत्यव्रतस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य यज्ञदीक्षायां स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य दयावतश्च भर्तुस्तेनानृतं भाषितुं न शक्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादस्य वामनस्यैवानुचितकारित्वादस्य वध एव न्याय्यस्तदेवास्मद्भर्तुः परमाधिकं शुश्रूषणम् इतीत्थं वदन्तो बलेर्भृत्याः दैत्या आयुधानि गृहीतवन्तः ॥ १३ ॥

सर्वे तेऽसुराः शूलादयः पाणिषु येषां ते बलेः आज्ञामप्यनिच्छन्तो जात उत्पन्नो मन्युर्येषां ते वामनं हन्तुं प्राद्रवन् प्रदुद्रुवुः ॥ १४ ॥

हे नृप ! तान्वामनस्याभिमुखमागच्छतः दैत्यान् दृष्ट्वा नन्दादयो विष्णोः पार्षदाः उत् उद्यतानि आयुधानि येस्ते प्रहस्याहोऽस्मै पराक्रमं कर्तुमिच्छन्तीति परिहासं कृत्वेत्यर्थः । प्रत्यषेधन्निवारयामासुः ॥ १५ ॥

सर्वे चैते नन्दादयो गजायुतबलाः नागायुतप्राणाः इति बलस्य न्यूनतानिवृत्तौ तात्पर्यम् अतिशयबला इतिभावः नन्दादयः विष्णुपार्षदाः आसुरीश्चमूः समाजघ्नुर्हतवन्तः नागायुतप्राणा इति चमूविशेषणं वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अयं ब्रह्मबन्धुर्न वै किन्त्विद्विष्णुः ॥ १०—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्द इत्यादि सुगमकम् । एषामकस्मादाविर्भावेन नित्यभगवत्पार्श्ववर्त्तित्वं बोधयति गुप्ततया व्यवस्थानात् जयविजयाविमौ वैकुण्ठान्तरसम्बन्धिनौ नागा अत्र वैकुण्ठस्था एव ज्ञेयाः अनुस्मरन् अनुस्मारयन् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बर्हिषि यज्ञे ॥ ११—१५ ॥

जयविजय इति भगवतो ब्रह्मण्यत्वस्य भक्तानामपराधबिभीषिकायाश्च प्रदर्शनार्थमेवानयोः प्रकाशावेव वैकुण्ठादधः पेततुरिति तृतीये वैकुण्ठवर्णन एव व्याख्यातं नागा हस्तिनस्ते च लोकालोकोपरिवर्तिनो भगवद्विभूतिरूपा वैकुण्ठवर्तिनो वा ज्ञेयाः ॥ १६—२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभर्तुर्बलेः ॥ ९—१२ ॥
अनुचराश्च तेऽसुराश्च ॥ १३—१५ ॥

(१) अनिच्छन्तो बलेराज्ञामिति वीर० ।

जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ।
सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुरासुरीम् ॥ १७ ॥
हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः ।
वारयामास संरब्धान् काव्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥
हे विप्रचित्ते ! हे राहो ! हे नेमे ! श्रूयतां वचः ।
मायुध्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् ॥ १९ ॥
यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये ।
तं नाऽतिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥ २० ॥
यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् ।
स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः ।
सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥ २२ ॥
भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनुचरा हरेः ।
दैवेनर्द्धैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥ २३ ॥
एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति ।
तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अब तो सम्पूर्ण पृथिवी को तीन पग के मागने के छल से हरी हुई देखकर अपने भर्त्ता दीक्षित राजा बलि के किंकर लोग अति असहन कर बोले ॥ ९ ॥

बलि के दैत्य लोग बोले, कि- भाई हो ! यह निश्चय कर ब्राह्मणाधम नहीं हैं किंतु मायावियों में श्रेष्ठ यह विष्णु है, परंच द्विज रूप से प्रतिच्छन्न होकर देवताओं के कार्य करने की इच्छा करता है ॥ १० ॥

इस याचना करने वाले बटुरूपधारी ने, यज्ञ में स्वक दंड ऐसे हमारे भर्ता का सर्वस्व हरण कर लिया ॥ ११ ॥

बलि महाराज तो सदा सत्यव्रत हैं तिसमें इस काल में विशेष करके यज्ञ की दीक्षा लिये हुए हैं और तिस पर भी दयावान् हैं ब्रह्मण्य हैं वह कभी झूठ बोल ही नहीं सके हैं ॥ १२ ॥

तस्मात् इसका इस समय पर वध करना ही धर्म है, और इसमें हमारे भर्त्ता की शुश्रूषा भी है, ऐसा कहकर बलि के अनुचर लोगों ने अपने आयुध लिये ही तो सही ॥ १३ ॥

हे राजन् ! वे सब राजा बलि की बिना इच्छा के भी बड़े क्रोधित होकर शूल और पट्टिश हाथों में लेकर वामनजी को मारने को दौड़े ॥ १४ ॥

हे नृप ! विष्णुके अनुचरोंने उन दैत्य सैनापतियों को सन्मुख दौडे हुए आते देखकर हँसकर ऊँचे को आयुध उठाकर निषेध किया ॥ १५ ॥

नंद, सुनन्द, जय, विजय, बल, प्रबल, कुमुद, कुमुदाक्ष, विष्वक्सेन, गरुड़, ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अर्थकृदनुकूलः ॥ १९ ॥
पौरुषैस्तं कालमतिवर्तितुं पुमानीश्वरः समर्थो न भवति ॥ २०--२२ ॥
हरेरनुचरा देवाः दैवेन ऋद्धैः समृद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥
अर्थत्वायाऽऽनुकूल्याय ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परमपुरुषपार्षदैर्हन्यमानान् स्वकीयान्दैत्यान् दृष्ट्वा बलिः शुक्रस्य शापमचिराद्भ्रश्यसे श्रियः इत्युक्तविधमनुस्मरन्नतीव क्रुद्धानपि वारयामास ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वारणप्रकारमेवाह षड्भिः । हे विप्रचित्यादयः ! मद्वचः श्रूयताम् युष्माभिरिति शेषः । किंतद्युद्धं न कुरुत किन्तु ततो निवर्तध्वं नोऽस्माकम् अयं कालोऽर्थकृदनुकूलो न भवति ॥ १९ ॥

हे दैत्याः ! यः कालरूपो भगवान् सर्वभूतानां प्रभुः यदा दुःखदस्तदा तदुपशये आनुकूल्याय सुखाय निमित्ताय चेति यावत् । पुमान् कालवश्यः पौरुषैः स्वकीयबलपराक्रमादिभिरतिवर्तितुं नेश्वरो न समर्थः ॥ २० ॥

यः कालरूपो भगवान् पूर्वमस्माकं भवाय सुखायासीत् । स एवाधुना तद्विपर्ययमस्माकं दुःखदोभूत्वा दिवौकसां देवानां भवाय वर्तते ॥ २१ ॥

अतो जनो बलादिभिरुपायैः कालात्मकम् ईश्वरं नाप्नोति नातिक्रामति सचिवा मन्त्रिणस्तत्कर्मभिरिति भावः ॥ २२ ॥

कालप्रभावं पश्यतेत्याह—भवद्भिरिति । दैवेनोत्कर्षैर्भवद्भिरेते हरेर्भगवत इन्द्रस्य वाऽनुचराः देवाः प्रायशो निर्जिताः त एवाधुना नोऽस्मान् युद्धे जित्वा नदन्ति सिंहनादान्कुर्वन्ति नर्दन्ति वा धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २३ ॥

यदि दैवमस्माकमनुकूलं भवति तर्हि तान्वयं विजेष्यामस्तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं, कं ? यः कालो नोऽस्माकमर्थत्वायानुकूलयाय भवति तं कालं प्रतीक्षध्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वांस्वां स्वस्य प्राप्ताम् असुरसेनाम् ॥ १७—१९ ॥
पौरुषैः पुरुषकारैः ॥ २०—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हे विप्रचित्ते ! इत्यादिवाक्यान्यपि तत्सान्त्वनतात्पर्यायेन नतु परमार्थविचारतात्पर्याणि अतएवैतान् विजेष्याम इत्युक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

तद्विपर्ययं यथास्यात्तथा ॥ २१ ॥ २२ ॥

दैवेन दैवात्मकेन कालेन ॥ २३—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कालं कालरूपिणं प्रभुम् ॥ २२ ॥

एवं तत्त्वोपदेशमगृह्णन्तः तमोग्रस्तानसुरानालक्ष्य प्रोत्साहनेन दैत्यानुकूलमन्त्रोपदेशेन निवर्तयितुमाह—भवद्भिरिति । दैवेन ऋद्धैः समृद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥

अर्थत्वाय अर्थसाधकत्वाय ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जयविजयौ असुरभावङ्गताभ्यां जयविजयाभ्यामन्यौ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तं प्रभुम् अतिवर्तितुं पौरुषैः पुमानीश्वरो न स्यात् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवेन ऋद्धैः समृद्धैः हरेरनुचरा इन्द्रादयः ॥ २३ ॥

अर्थत्वाय आनुकूल्याय ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

जयन्त, श्रुतदेव, पुष्पदन्त, सात्वत, ये सब पार्षद लोग दश दश हजार हाथी के तुल्य बलवाले, अपने ऊपर टूटकर आने वाली उस असुरी सेना के ऊपर प्रहार करने लगे [यद्यपि विष्णुपार्षद अपरिमित बल वाले है, तथापि जहां जितनी आवश्यकता वहां उतने ही लिखने की रीति है] ॥ १७ ॥

उस समय पर अपने दैत्यों को परम पुरुष के अनुचरों से हन्यमान (ताडित) देखकर, शुक्राचारी के शाप का स्मरण कर बलि ने अपने अनुचरों को युद्ध निवारण किया ॥ १८ ॥

और बलि कहने लगे, कि-हे विप्रचित्ते ! हे राहो ! हे नेमे ! तुम लोग हमारा वचन तो सुनो-अभी यह काल अपना प्रयोजन सिद्ध करने वाला नहीं है, किन्तु विपरीत है इसी से युद्ध न करो निवृत्त होजावो ॥ १९ ॥

हे दैत्यो ! जो सर्व प्राणियों के सुख दुःख की सिद्धि करने को समर्थ है उस काल के पलटाने को पुरुष किसी प्रकार भी समर्थ नहीं ॥ २० ॥

जो काल प्रथम हम लोगों का अनुकूल रहा, और देवताओं का प्रतिकूलरहा, वही भगवान् कालरूप इस समय हमारा विपरीत हो रहा है ॥ २१ ॥

पुरुषको जानना चाहिये कि-बलसे मन्त्रियोंसे दुर्ग अर्थात् किला कोट आदि सामग्रीसे तथा मन्त्र औषधादि से वा सामादिक उपायोंसे काल का अतिक्रमण कोई भी नहीं कर सक्ता है ॥ २२ ॥

प्रथमकाल मे इन हरि (इन्द्र) के अनुचर अर्थात् देव लोगों को परम समृद्ध तुम लोगों ने जीते थे आज वेही लोग तुमको जीत कर गर्जते हैं ॥ २३ ॥

यदि फिर हम पर दैव प्रसन्न होगा तो हम लोग भी इनको जीतेंगे । तस्मात् समय की प्रतीक्षा करो कि जो समय हमारा अनुकूल आवे ॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः ।
रसां निर्विविशू राजन्! विष्णुपार्षदताडिताः ॥ २५ ॥
अथ तार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ।
बबन्ध वारुणैः पाशैर्बलिं सौत्येऽहनि क्रतोः ॥ २६ ॥
हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशम् ।
गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥
तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः ।
नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप ! ॥ २८ ॥
पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयाऽसुर ! ।
द्वाभ्यां क्रान्ता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥ २९ ॥
यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिन्दुः सहोडुभिः ।
(१)यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥ ३० ॥
पदैकेन मया क्रान्तो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः ।
स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ॥ ३१ ॥
प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते ।
विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विषु पक्षिषु राजत इति विराट् प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा अयमर्थः अस्य सर्वस्वाऽपहारेण ममेत्यभिमानं सन्त्याज्येदानीं देहस्वीकारेणाहङ्कारमपि त्याजयित्वा परमाऽनुग्रहं कर्तुमिच्छति नचानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसन्धो धीरो वाऽस्तीति तद्यशः-प्राख्यापनार्थं किञ्चित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति. सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६ ॥

रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः ॥ २७—२९ ॥

असौ सूर्यः ॥ ३० ॥

मया आत्मनेत्यन्वयः व्यापिनेत्यर्थः । खं च दिशश्च तनोः तन्वा ते स्वं त्वदीयं सर्वस्वम् ॥ ३१ ॥

गुरुणा शुक्रेणानुमोदितस्सन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्युर्बलेर्निगदितं श्रुत्वा विष्णुपार्षदैः पीडिताः दैत्या हे राजन् ! रसां रसातलं निर्विविशुः ॥ २५ ॥

अथ विभोर्वामनस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा विराट् विशेषेण राजत इति तथा तार्क्ष्यसुतो गरुडः सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने वारुणैः पाशैर्बलिं बबन्ध विभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वेत्यस्यायमर्थः । अस्य सर्वस्वापहारेण ममेत्यभिमानं सन्त्याज्येदानीं देहस्वीकारेणाहङ्कारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति न चानेन तुल्योऽन्यः कोपि सत्यसन्धो धीरो वास्तीति तद्यशःप्रख्यापनाय किञ्चित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति ॥ २६ ॥

प्रभविष्णुना सर्वशक्तिना विष्णुना दैत्यानां पत्यौ बलौ निगृह्यमाणे बध्यमाने सति रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वदिक्षु महान् हाहाकार आसीत् ॥ २७ ॥

अथ भगवान्वामनस्तं वारुणैः पाशैर्बद्धमित्युवाच, कथम्भूतम् ? नष्टा श्रीर्यस्य तं स्थिरचित्तं प्राज्ञं विवेकिनमुदारं विपुलं यशो यस्य तम् ॥ २८ ॥

उक्तिमेवाह—पदानीति यावदध्यायसमाप्ति । हे असुर ! त्वया भूमेस्त्रीणि पदानि मह्यं दत्तानि दास्यामीति प्रतिश्रुतानि तत्र द्वाभ्यां पदाभ्यां सर्वा द्युलोकादिसहिता भूमिः क्रान्ता परिच्छिद्य परिगृहीता अधुना तृतीयं पदम् उपकल्पय देहि ॥ २९ ॥

यावदसौ सूर्यः किरणैस्तपति तथेन्दुर्यावदुडुभिर्नक्षत्रैः सह प्रकाशते तथा पर्जन्यो मेघो यावद्वर्षति तावत्येव हि त्वत्सम्बन्धनीयं भूमिः ॥ ३० ॥

(१) यावदग्निस्सपर्जन्यः इति वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोयङ्कृत्स्नो भूर्लोकः समया आत्मनैकेनैव पदेन क्रान्तः खं दिशश्च तनोः तन्वा क्रान्ताः तथा ते तव पश्यतस्तत एव स्वः स्वकीयः स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पदेन क्रान्तः ॥ ३१ ॥

प्रतिश्रुतं तृतीयं पदमदातुस्तव नरके एव निवास इष्यते तस्मात्प्रतिश्रुताऽदानाद्गुरुणा शुक्रेणाऽनुमोदितश्च चशब्दो हेत्वर्थः गुरुणा शप्तत्वाच्चेत्यर्थः । नरकं प्रविश ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रसां रसातलम् ॥ २५ ॥

विराट् पक्षिराट् क्रतोस्सौत्येऽहनि क्रतोः सोमपान दिवसे ॥ २६—२९ ॥

पदत्रयमितं भूरमिताऽतः कथं तृतीयमुपकल्पय ? इत्युच्यते इति तत्राह, यावदिति ॥ ३० ॥

अस्तु भूमेरिवत्ता तथापि त्वत्पाणावलम्बितपदस्याणुत्वेन तन्मितत्वेन किमनुपपन्नमित्याशङ्क्येदं पदमलौकिकमित्याशयेनापूर्तिमाह–पदेति ॥ ३१ ॥

आत्मना प्रतिश्रुतं स्ववित्तमदातुस्तव यतो नष्टप्रतिज्ञस्तस्मात् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वमिति भूर्लोकादौ सर्वत्र योज्यम् ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रसां रसातलम् ॥ २५ ॥

विषु पक्षिषु राजत इति विराट् प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वेति अस्य ममतास्पदं सर्वमङ्गीकृत्य अहन्तास्पदमप्यङ्गीकर्तुमिच्छति मत्प्रभुः प्रतिदानसामर्थ्याभावोत्याऽस्य ऋणी भवन् द्वारपालो बुभूषति स्वस्य भक्ताधीनत्वं भक्तस्य च सर्वोत्कर्षं लोकेषु ख्यापयितुमतो दण्डेनाप्यनश्वरमस्य धैर्यं दर्शयामि सर्वलोकानिति बबन्ध सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६ ॥ २७ ॥

रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः भ्रष्टश्रियं विगतसम्पत्कं तदपि स्थिरप्रज्ञम् अक्षुब्धधियं यत उदारयशसं सम्पत्तेरपचयेपि यशसोऽत्युपचयं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ २८ ॥

महीन्तत्स्वामिकं स्थानम् ॥ २९ ॥

असौ सूर्यः तनोस्तन्वा स्वं स्वकीयं धनम् आत्मना स्वरूपेणैव नच त्रिविक्रमत्वमन्यविधं स्वरूपमिति भावः । पदैकेन मया क्रान्त इति पूर्वतो लोकालोकः एकेनैव पदा मया क्रान्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तर्हि मया किं कर्त्तव्यमिति चेत् निरये वासः क्रियतामिति तस्य धीरत्वं निरुपाधिभक्तिनिष्ठां च लोके ख्यापयितुं प्रकटमाह–प्रतीति । निरये नरके गुरुणा अनुमोदित इति किमहं युक्तं प्रब्रवीम्ययुक्तं वेति त्वं स्वगुरुं विद्वांसं शुक्राचार्य्यमेव पृच्छेति भावः । वस्तुतस्तु भक्तासामास्यापि नरकासम्भवात् प्रतिश्रुतमदातुरपि ते निरये रवयोरैक्यात् निलये मदीये वैकुण्ठे वास इष्यते उचितो भवति । यद्यपि तदपि संप्रति निलय मया दीयमानं वैकुण्ठाख्यं मदीयस्थानविशेषं विश त्वदधिकारान्ते एव वैकुण्ठे त्वां वासयिष्यामीति भावः । गुरुणा शुक्रेणेति यद्यपि त्वं स्वगुरुं तं मद्विमुखं ज्ञात्वा संप्रत्यवमन्यसे तदपि स त्वद्विषयकस्नेहभरेणैव लुप्तविवेको ममातिप्रिय एव मयाऽवमतः अतस्तेन सहैव विशेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विराट् पक्षिराट् तार्क्ष्यसुतः काश्यपपुत्रः पदद्वयेनास्य सर्वस्वं मया गृहीतमथ तृतीयपदपूर्त्यर्थमात्मानमपि गृहीत्वा प्रतिश्रुतस्यादानेन शुक्रोक्तनरकार्हत्वशङ्कां निराकरिष्यामि बन्धनलीलयैव शूरशिरोमणेरस्य निर्विकारत्वं ज्ञानन्यभक्तत्वं च ख्यापयिष्यामीति विभुश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा क्रतोः सात्येऽहनि सोमाभिषवदिने वारुणैः पाशैर्बबन्ध ॥ २६ ॥

निगृह्यमाने बध्यमाने सति रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सर्वतो दिशं सर्वासु दिक्षु ॥ २७—२९ ॥

असौ सूर्यः ॥ ३० ॥

मया आत्मना ते पश्यतः स्वं त्वदीयं सर्वं क्रान्तः तत्र पदैकेन भूर्लोकः क्रान्तः खं दिशश्च तन्वा क्रान्ताः द्वितीयेन पदेन स्वर्लोकः क्रान्तः ॥ ३१ ॥

गुरुणा शुक्रेण ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

दैत्य दानव और यूथप लोगों ने अपने स्वामी का वाक्य सुनकर हे राजन् ! विष्णु पार्षदों से ताडित होकर भी रसातल में प्रवेश किया ॥ २५ ॥

तदनन्तर प्रभु का अभिप्राय जानकर गरुड जी ने यज्ञ के सोमपान के दिवस में ही बलिको वरुण के फांस में बांध लिया ॥ २६ ॥

जबकि प्रभविष्णु विष्णुने बलिको इस प्रकार निगृहीत किया तबतो पृथिवी आकाश और सर्वदिशाओं में बड़ा हाहाकार मचगया ॥ २७ ॥

हे नृप ! श्री के नष्ट होने परभी स्थिर प्रज्ञावाले और उदार यश वाले राजा बलिको इसप्रकार वरुण के पाशों से बंधे हुए पर भगवान बोले ॥ २८ ॥

वृथा मनोरथस्तस्य दूरे स्वर्गः पतत्यधः ।
प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते ॥ ३३ ॥
विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाऽऽढ्यमानिना ।
तद्व्यलीकफलं भुङ्क्ष्व निरयं कतिचित्समाः ॥ ॥ ३४ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिनिग्रहो नाम
एकविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका।

हे असुर! तूने हमको तीन पग भूमि देने को कही रही तिसमें हमने दो पगोंमे सब भूमिको आक्रमण करली अब तीसरे पगको और भी सम्पादन करो ॥ २९ ॥

और तुमारे तो इतनी ही भूमि है नाः कि जहां तक सूर्य किरणों से तपता है, और जहां तक तारों सहित चन्द्र प्रकाश करता है, और जहां तक मेघ वर्षते हैं ॥ ३० ॥

देखो एक पग से तो हमने भूलोक माप लिया और आकाश तथा दिशाओं को शरीर से माप लिया और तेरा सर्वस्व जो स्वर्ग रहा सो तेरे देखते २ हमने दूसरे पग से माप लिया ॥ ३१ ॥

अब प्रतिज्ञा पूर्वक दिये हुए को जो तू नहीं देगा तब तेरा नरक में वास होगा तस्मात् तुम अब गुरुजी से अनुमोदित होकर नरक में प्रवेश करो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गभ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह—वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेन याचकं विप्रलम्भते तस्य मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च तस्य दूर एव स चाधः पतत्येव ॥ ३३ ॥

त्वया चाहं विप्रलब्धस्तस्माद्व्यलीकस्यानृतस्य फलं निरयं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमुक्तेपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गाद्भ्रंशपरिहारार्थश्च मनोरथकुर्वन्तं प्रत्याह—वृथेति । यः पुमान् प्रतिश्रुत्य तदर्पितं प्रतिश्रुतं नार्पयते न ददाति तस्य मनोरथः प्रायशो व्यर्थ एव स्वर्गश्च तस्य दूर एव स चाधःपतत्येव ॥ ३३ ॥

त्वया च आढ्यमात्मानं मन्यत इति तादृशस्तेनाधुना ददामीत्येवं प्रतिश्रुतवताहं विप्रलब्धो वञ्चितः तस्माद्व्यलीकफलमनृतफलरूपं नरकं कतिचित्समाः संवत्सरान् भुङ्क्ष्व ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

किञ्च यः प्रतिश्रुतं न पूरयति तस्य स्वर्गमाप्नुयामीति मनोरथो मृषा भवति प्रतिश्रुतैकदेशदानेनापि मनोरथः स्यादिति चेत्सत्यं तत्फलं स्वर्गं प्राप्नोषि पुनस्ततोऽदानदोषेण निकृष्टां तिरश्चां योनिमाप्नोतीत्याह—दूरमिति । अधः पतित्वा दूरं यातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रतिश्रुतैकदेशदानात्फलप्राप्तिः स्यादित्यभ्युपगम्य चेदमुक्तं तव तदपि न स्यात्किन्तु निरयनिवास एव विप्रलम्भदोषादित्याह—विप्रलब्ध इति । तत्तस्माद्व्यलीकफलमनृतफलम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

निरये पाताल इत्यर्थः। अधोगमनसाम्यात् पूर्वोक्तमेव सामान्यनिरूपणेन द्रढयति—वृथेति युग्मकेन । तत्र "प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते" इति पद्यार्द्धं क्वचिन्नास्ति किन्तु स्वामिसम्मतमिति लक्ष्यतेच इत्यर्थः इत्यस्य वैयर्थ्यात् ॥ ३३—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

वृथेति अकटार्थः स्पष्टः अग्रिमभगवद्वाक्यतत्फलदृष्ट्या वस्त्वर्थश्चैवं व्याख्यायते तस्य प्रसिद्धमङ्गलस्य भवतः इन्द्रपद-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मध्युपासमिति मनोरथो वृथैव यतस्त्वत्तो वैकुण्ठस्थात् सकाशात् दूरः स्वर्गोऽधः पतति संप्रत्यपि भवान् सुतलं प्रस्थाप्यमानोऽपि स्वर्गाद्दूर्द्धमधिरोहसि सुतललभ्यभोगस्य स्वर्गेऽप्यविद्यमानत्वादिति भावः । यो भवान् स्वदेहात्मसर्वस्वसमर्पणात् प्रतिश्रुतस्य मा सम्यक्प्रकारतो दानेन मामर्थिनं पुरुषार्थचतुष्टयवन्तमपि विशेषतः प्रकर्षेण लम्भते त्वदीयद्वारपालो भूत्वा स्थास्यामीति भावः ॥ ३३ ॥

ततः किमितिचेत् ? श्रूयतामित्याह—विप्रलब्ध इति । प्रकटार्थस्तु स्पष्टः वस्तुतस्तु आढ्येभ्यः शक्रादिभ्योऽपि मानिना लोकैर्दीयमानसम्मानवता त्वयाहं यतो विशेषतः प्रकर्षेण लब्धः तत्तस्मात् इति ददामि व्यलीकं विगतालीकं मया दीयमानत्वात् परमसत्यं फलं यत्र तत् निलयं सुतलसम्बन्धिसम्पदं कतिचित्समाः सम्वत्सरान् व्याप्य भुंक्ष्व ततोऽष्टमे मन्वन्तरे स्वामिन्द्रपदं प्रापय्य स्वधाम वैकुण्ठमेव नेष्ये इति भावः ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकविंशोऽष्टमस्कन्धे सङ्गतःसङ्गतःसताम् ॥२१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यः प्रतिश्रुतस्य अदानेन अर्थिनं विप्रलम्भते तस्य मनोरथो वृथैव तस्य स्वर्गः दूरे एव स च अधः पतत्येव ॥३३॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

जो कहे हुए पदार्थ को नहीं देता है, और बिचारे याचकों को व्यर्थ ठगता है उसका मनोरथ वृथा है और उसको स्वर्ग दूर है और वह पुरुष फिर नीचे पड़ता है ॥ ३३ ॥

ऐसे ही तूने भी अपने को बड़ा धनी मानकर "यथेच्छ पृथिवी ग्रहण करो" ऐसा कहकर हमको ठगा है । सो अब इस झूंठ का फल कित एक वर्षों तक नरक भोगो ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में एकाविंश अध्याय
की, श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥२१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच।

एवं विप्रकृतो राजन्! बलिर्भगवताऽसुरः।
भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्लवं वचः ॥ १ ॥

बलिरुवाच।

यद्युत्तमश्लोक! भवान्ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य! मन्यते।
करोम्यृतं तन्न भवेत्प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥ २ ॥

बिभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशबन्धाद्व्यसनाद्दुरत्ययात्।
नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥

पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्पितम्।
यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ ४ ॥

त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः।
यो नोऽनेकमदान्धानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥

यस्मिन्वैरानुबन्धेन रूढेन विबुधेतराः।
बहवो लेभिरे सिद्धिं यामु हैकान्तयोगिनः ॥ ६ ॥

तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा।
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ ७ ॥

पितामहो मे भवदीयसम्मतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुवादः।
भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं सम्प्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

द्वाविंशे तु प्रसन्नः सन् प्रख्याप्य सुतलं बलिम्।
दत्वा वरान्हरिर्न्यूनं मत्वा तद्द्वारपोऽभवत् ॥१॥

समर्पिततनूवित्तनिर्मलाचलभक्तितः।
छलितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदच्युतः ॥ २ ॥

विप्रकृतोऽपकृतः भिद्यमानः सत्त्वाच्चाल्यमानः ॥ १ ॥

हे उत्तमश्लोकेति कटाक्षः मम वच ईरितं प्रतिश्रुतं न तावद्व्यलीकम् त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा रूपान्तरस्याविष्कृतत्वात् एवमपि यदि भवान् व्यलीकं मन्यते तथाऽपि ऋतमेवाहं करोमि मदुक्तं विप्रलम्भनं न भवतु मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु न च द्वाभ्यां विश्वं क्रान्तवतो मे तव शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः वित्तेन वित्तवद्धर्म जातं तद्धीदमधिकमेव स्यात् वित्तादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

ननु, च "आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्यादि वचनादात्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते त्वं तु कुतो भीतः सन्नात्मानमर्पयसीत्यत आह, बिभेमीति असाधु वादादपकीर्तेर्यथाऽहं भृशमुद्विजे निरयादिभ्यो न तथा बिभेमि ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, मया निगृहीतस्य तवापकीर्तिर्जातैव नैवेत्याह—पुंसामिति । अर्हत्तमैरर्पितम् यं दण्डं मात्रादयोऽपि न ह्यादिशन्ति नैवार्पयन्ति हितैषिणा त्वया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवाऽस्मीति भावः ॥ ४ ॥

नन्वहं देवानां हितैषी नाऽसुराणां तत्राऽऽह—त्वं नूनमिति, पारोक्ष्यः शत्रुच्छलेन वर्त्तमानः ॥ ५ ॥

शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह—यस्मिन्निति । ह अद्धा ह प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

अतो नात्र मम लज्जा नापि दुःखमित्याह, तेन गुरुणा भवता ॥ ७ ॥

किंच योऽयं दंडरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः सतु त्वद्भक्तपौत्रत्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाऽऽह—पितामह इति । भवदीयानां संमतः यत आविष्कृतः साधुवादो यस्य त्वमेव परमः आश्रयो यस्य सः अतो भवतो विपक्षेण द्विषा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशसं हिंसां संप्रापितोऽपि देहादीनामसारतां निश्चित्याकुतोभयं ध्रुवं च भवतः पादपद्ममेव प्रपेदे अथ तस्मादहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन तवान्तिकं नीत इति चतुर्णामन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतोपालब्धो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—एवमिति । हे राजन् ! इत्थं भगवता विप्रकृतः विप्रलब्धः भिद्यमानः सत्याच्चाल्यमानोऽपि बलिरभिन्नमचालितं मनो यस्य सोऽविक्लवमक्लीनं गम्भीरं वचो भगवन्तं प्रत्याह ॥ १

स च एवाह—यद्युत्तमश्लोकेत्यादिभिः दशभिः । हे उत्तमश्लोक ! मे मयोक्तं वचो यदि यद्यपि भवान् व्यलीकमनृतं मन्यते तथापि हे सुरर्षभ ! तत्सत्यमेवाहं करोमि तदुक्तं प्रलंभनं न भवतु मम शीर्ष्णि तृतीयं निजं पदं निधेहि ॥ २ ॥

सर्वतो रक्षणीयमात्मानं मह्यं समर्पयन् बिभेषि किमित्यत आह, बिभेमीति । निरयादिभ्यो नाहं तथा बिभेमि, कथम् यथा असाधुवादादनृतवदनादपकीर्तेर्वा भृशमुद्विजे तत्र पदच्युतिः स्थानभ्रंशः दुरत्ययादनतिक्रमणीयात् व्यसनाद् दुःखाद्यद्वच्छादपर्यन्तमात्रम् ॥ ३ ॥

ननु,मया निगृहीतस्य तवाकीर्तिरेव नेत्याह—पुंसामिति । योग्यतमेनार्पितं कारितं दण्डमहं पुंसां श्लाघ्यतमं यशस्करमेव मन्ये हि यस्माद्यं दण्डं मात्रादयोऽपि मयि नैवार्पयन्ति ॥ ४ ॥

किञ्च त्वमस्माकमनुग्रहीतैवेत्याह—नूनमिति । त्वमस्माकं पारोक्ष्यो गुरुरसमक्षं हितकारी, कथमेतज्ज्ञातम् ? इत्यत आह, यो भवाननेकैः शौर्यवीर्यादिप्रयुक्तैर्मदैरन्धानामस्माकं विभ्रंशं तन्मदापनोदकं चक्षुरिवादिशत् ॥ ५ ॥

किञ्च यस्मिन् त्वयि वैरानुबन्धेन बहवो दैत्याः सिद्धिं लेभिरे कां सिद्धिम् ? यां हि सिद्धिमेकान्तयोगिनोऽनन्यप्रयोजनत्वद्भक्तियोगनिष्ठा लभन्ते ॥ ६ ॥

तेनैवम्भूतेन भूरिकर्मणा अचिन्त्यविविधविचित्रचेष्टितेन भवता निगृहीतो वारुणैः पाशैर्बद्धश्चाप्यहं न व्रीडे नातिलज्जामि न दुःख्यामि च त्वत्कृतनिग्रहबन्धनयोर्नितरां मम यशस्करत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

किञ्चास्मत्पितामहः प्रह्लादः सद्गुणाश्रयः शरीरतदनुबन्ध्यादिषु हेयतां निश्चित्य परमपुरुषार्थरूपं त्वत्पादारविन्दं शरणं गतः तथाऽहमपि दैवात्त्वत्समीपं नीतः त्वां प्रपद्य इत्याह—पितामह इत्यादिभिश्चतुर्भिः । मे पितामहः प्रह्लादः भवदीयानां भागवतानां सम्मतः अत एवाविष्कृतः साधुवादः कीर्तिर्यस्य सः स्वपित्रा भवतो विपक्षेण शत्रुणा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशसं नानाविधं दुःखं सम्प्रापितोऽपि त्वमेव परमः सर्वविधबन्धुर्निरतिशयपुरुषार्थश्च यस्य तादृशः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बलिः स्वात्मनोऽलीकं प्रकारान्तरेण परिहर्तुमाह—एवमिति ॥ १ ॥

प्रलम्भनं वञ्चकफलं । विप्रलम्भनं कथं न भवेदिति तत्राह, पदमिति ॥ २ ॥

स्वात्मनो हीलक्षणसामग्रीमाह—बिभेमीति ॥ ३ ॥

अभिन्नात्मत्वं दर्शयति, पुंसामिति ॥ ४ ॥

पारोक्ष्यं साक्षात्कारमन्तरेण तस्य मदस्य भ्रंशो येन तत्तथा ॥ ५ ॥

ततो वैरानुबन्धेन वैरयुतस्नेहेन ॥ ६—७ ॥

ननु, कुतो व्यथाद्यभाव इत्याशङ्क्य श्रुतप्रह्लादमाहात्म्यानुस्मरणादित्याशयेनाह—पितामह इति । साधुरिति वादः साधुवादः स्तुतिलक्षणः विचित्रवैशसं नानाहिंसनं त्वमेव परमो यस्य सः तथा ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

पुंसामिति नादिशन्ति न कुर्वन्ति मात्रादयो हि केवलमैहिकस्नेहा इति भावः यद्वा शिरश्चालने नञ् नादिशन्ति दिशन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४—७ ॥

पितामह इति चतुष्कम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बलिप्रह्लादयोर्विन्ध्यावलिपद्मजयोरपि ।
सूक्तिर्वरानदादस्मै द्वाविंशे करुणाम्बुधिः ॥
बबन्ध कपटी यस्माद्बलिं, निरघमीश्वरः ।
अतस्तद्द्वारि तत्प्रेमपाशैर्बद्धः सदावसत् ॥

एवमनेन प्रकारेण विप्रकृतो लोकदृष्ट्याऽपकृतः भिद्यमानः सत्याच्चाल्यमानः ॥ १ ॥

उत्तमश्लोकेति स्वप्रभो स्वनर्मोक्तिः स्वस्य वामनस्य त्रिभिः पदैः परिमितां भूमिं मित्वा स्वरूपान्तरस्य त्रिविक्रमस्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिभिः पदैः प्रतिगृहीतुं प्रयत्नमात्रस्य निर्लोभस्य विप्रवटोस्तव निःस्पृहत्वं व्यक्तीभूतमस्त्येतां कीर्तिसुधामेव निरपायं पायं पायमेव भक्ता वयमानन्दमत्ता भवाम यद्वहो लक्ष्मीकान्तोपि मां तावदतिरङ्कमपि भूमिं भिक्षसे तत्रापि छलेनाधिकाजिघृक्षा तत्रापि वटुवंशत्वेन वटुजनानां कपटमयस्पृहामशान्तिमप्राप्त्या कोपं दातरि दण्डं च स्वाभाविकधर्ममभिव्यञ्जय तेषां विडम्बनं शास्त्राभिज्ञानां मद्गुरूणामपि बुद्धिलोपः स्वकृपापरमाणुमात्रस्पृष्टेष्विन्द्रादिषु स्वपक्षत्वव्यञ्जना स्वकृपामृतमहादधिमध्यमाजते मयि विपक्षत्वव्यञ्जनेत्येवमादय एव तवोत्तमाः श्लोकाः कविभिः श्लोकैर्गास्यन्त इति भावः । यदि भवान् मद्वचो व्यलीकं मिथ्या मन्यते इति स्वभक्तमन्यायेनापि जिगीषुणा त्वया तत्स्वभक्तवचो मिथ्याकर्तुमशक्यमेवेति भावः । हे सुरवर्य सुरैर्वरणीय ! त्रैलोक्यं भिक्षित्वा बलेः सकाशादानीय, अस्मभ्यं भागार्थं देहीति सुरैमन्ये वरं प्रार्थितो भवानभूदिति भावः । तद्वच ऋतं सत्यं करोमि मदुक्तं हि प्रलम्भनं न भवेत् यथा स्वचरणप्रेमामृतमदानस्य सुरैः स्तुतस्य तव वचस्त्रिवर्गमात्रप्रदायकत्वात्सुरप्रलम्भकामिनि भावः मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु नच शङ्कयां विश्वं क्रान्तवतो मम तव शिरःपादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः वित्तेन चेत् पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् वित्तादपि वित्तस्वामिनोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

ननु, किं वारुणपाशबन्धभयात् नरकभयाद्वा आत्मानं त्रातुमिच्छसीति, तत्राह—बिभेमीति । अर्थकृच्छ्रात् द्रव्योपार्जनकष्टात् असाधुवादात् भगवद्भक्ताब्राह्मणवञ्चका भवन्ति यथा बलिरिति वैष्णवलोककृष्कीर्तिवादात् ॥ ३ ॥

ननु, मया निग्रहात्तव दुष्कीर्तिर्जायते चेति तत्राह—पुंसामिति । हितैषित्वाद्दयहयन्तोपि मात्रादयो यं दण्डम् आ सम्यक्प्रकारेण न दिशन्ति न ददति मात्रादयो हि ऐहिकहितैषिणः भवन्तस्तु पारलौकिकहितैषिणो मातृकोटिभ्योऽप्यतिवत्सला इति भावः ॥ ४ ॥

नन्वहं देवानां हितैषी प्रसिद्धो नासुराणां तत्राह—त्वमिति । गुरुर्हितकारी परोक्षः शत्रुच्छलेन वर्तमानत्वादिति भावः प्रत्यक्षहितकारित्वादपि परोक्षहितकारित्वं प्रीत्यधिकसूचकमत एव परमः देवानां त्वपरमः तत्कालिकैश्वर्यप्रदत्वेन वास्तवहितैषित्वाभावादिति भावः । अस्माकं तु त्वं वास्तवहितकृदेवेत्याह—त्व इति । चक्षुरितिदेवानां त्वांध्यमिति भावः । आदिशादिति प्रथमपुरुष आर्षः ॥ ५ ॥

मादृशानां त्वदेकान्तभक्तानां खलु का वार्ता ये पुनरसुरास्त्वयि वैरमनुबध्नन्ति तेष्वपि तव तावद्लौकिककृपैवा दयेत्याह—यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

तेन गुरुणा भूरिकर्मणेति मन्निग्रहस्ते बहुकार्यार्थः तथाहि देवलोकैश्वर्यप्रापणार्थः भाविभक्तानामपि श्रवणकीर्तनार्थः तव च प्रेमवश्यत्वादिगुणाविष्कारार्थं इति नाति व्रीडे इति ये यं किं त्विन्नाशी मे व्रीडा उत्पद्यते सा खलु मे चित्तशुद्ध्यभावादेवेति भावः ॥ ७ ॥

अस्मत्कुलदैवतत्वेनैव त्वद्गडो ममावश्यः सद्य एव त्वमपि मद्भक्तपौत्रोऽयमिति बुद्ध्यैव मयि स्निह्यसीत्याह । पितामह इति । भवाद्विपक्षेण हिरण्यकशिपुना विचित्रं विपत्तिं प्रापितः प्रापितोपि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वाविंशे बलिना तृतीयं पदं मे शीर्ष्णि कुर्वित्यादि बलिवाक्यं प्रह्लादादिवाक्यं च श्रुत्वा प्रसन्नो भगवान् वरान् दत्वा बलिं सुतलं प्रस्थाप्य तद्द्वारपोऽभवदिति वर्णयतिवि—प्रकृतः अपकृत इव कृतो भगवता भिद्यमानः सत्याच्चाल्यमानः शुकेणेति शेषः ॥ १ ॥

हे उत्तमश्लोक ! ममेरितं यत् वचः पदत्रयभूदानविषयकं वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति वाक्यं व्यलीकमपि पदद्वयेनैव त्वया मदीयस्य सर्वस्य गृहीतत्वात् तदृतं करोमीति यदि भवान् मन्यते तदेवाह—हे सुरवर्य ! मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु एवं सति मदुक्तं विप्रलम्भनं न भवेदित्यन्वयः ॥ २ ॥

एवं सति च ममापकीर्तिरपि न भविष्यतीत्याह—बिभेमीति—पदच्युतेः कथानत्याग्राद् ॥ ३ ॥

त्वत्कृतेनास्मन्निग्रहेनापि मम कीर्तिरेव भविष्यतीत्याह—पुंसामिति ॥ ४ ॥

पारोक्ष्यः गूढः गुरुः हितकारी विभ्रंशं मदनाशं चक्षुरिव चक्षुर्गादिशत् ॥ ५ ॥

ननु, असुरवैरिणो ममासुरगुरुत्वं कथं घटतेत्यत्र असुरा एव त्वयि वैरानुबन्धं कुर्वन्ति तेनैव वैरानुबन्धेनैकान्तिपुरुषोचितां सिद्धिं लभन्ते इत्याह यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

तेन पारोक्ष्यगुरुणा ॥ ७ ॥

मम पितामहस्त्वत्पादपद्मं शरणं बहुगुणयोगेन गतस्तथाहमपि दैवेन तवान्तिकं नीतस्त्वां शरणं व्रजामीत्याह—चतुर्भिः । भवदीयानां श्रीनारदादीनां सम्मत आविष्कृतः साधुवादो यस्य सः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणी मधुसूदनो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् भगवान ने बलि को असुर जाति होने पर इतना अपकारसा किया और धैर्य से चलायमान भी किया तो भी धैर्य रखकर बलि इस प्रकार अविकृत वचन बोले, ॥ १ ॥

बलिरुवाच ॥

बलि बोले, कि—हे उत्तम श्लोक ! हे सुरवर्य ! यदि आप

किमात्मनाऽनेन जहाति योऽन्ततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ।
किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो व्ययः ॥ ९ ॥
इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पादपद्मम् ।
ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जनाद्भीतः स्वपक्षक्षपणस्य सत्तम ॥ १० ॥
अथाहमप्यात्मरिपोस्तवान्तिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः ।
इदं कृतान्तान्तिकवर्तिजीवितं ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्येत्थं भाषमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः ।
आजगाम कुरुश्रेष्ठ ! राकापतिरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
तमिन्द्रसेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणम् ।
प्रांशुं पिशङ्गाम्बरमञ्जनत्विषं प्रलम्बबाहुं सुभगं समैक्षत ॥ १३ ॥
तस्मै बलिर्वारुणपाशयन्त्रितः समर्हणं नोपजहार पूर्ववत् ।
ननाम मूर्ध्नाश्रुविलोललोचनः सव्रीडनीचीनमुखो बभूव ह ॥ १४ ॥
स तत्र हासीनमुदीक्ष्य सत्पतिं सुनन्दनन्दाद्यनुगैरुपासितम् ।
उपेत्य भूमौ शिरसा महामना ननाम मूर्ध्ना पुलकाश्रुविक्लवः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

मेरे कहे हुए वचन को सत्यमानते होवै, तब मैं जिस प्रकार वंचना न हो तैसे सत्य करता हूं बस आप मेरे मस्तक पर अपना तीसरा पग रखकर माप लीजिये यहां पर यदि ऐसी शंका हो, परमात्मा सर्व चेतनों के हित परायण हैं बलि का सर्व स्वहर कर भी फिर उसको वरुण पाश मे क्यों बंधवाया ? तो उसका यह समाधन है, कि आपका बलि को अहंता ममता छुडाकर अपने परमैकांतिक भक्त बनाने का अभिप्राय है सो सर्वस्व लेकर ममतावलंबि कुछ न रहने दिया, परंच जब तक मैं बना हूं तब तक मेरा बहुतसा होसक्ता है इस लिये अहंतावलंबि पदार्थ जो मैं है सो भी जैसे अपना होजाय अर्थात् मैं और मेरा ये दोनों श्रीहरि के होजाय इसी से यह यत्न किया सो बलि के शरीर मापने की प्रार्थना करने पर सफल हुआ ॥ २ ॥

हे प्रभो ! मैं पद से भ्रष्ट होकर नरक से नहीं डरता हूं और न वरुण के फांस में बांधने से डरता हूं और न कोई बडे भारी व्यसन [दुःख] से डरता हूं और न धन के दुःख से न आपके दंड देने से जैसा, कि—अपकीर्त्ति से अत्यन्त डरता हूँ ॥ ३ ॥

हे पूज्यतम ! पुरुषों को दिये हुए दंड को मैं अच्छा मानता हूं, क्योंकि ? जो न माता न पिता न भ्राता और न सुहृद कोई भी नहीं देता है ॥ ४ ॥

आप हम असुर लोगों के परोक्ष होकर परम गुरु हैं जो आप अनेक मदों से अंध होने वाले हम लोगों को विवेक रूप चक्षु देते हो ॥ ५ ॥

जिस आपके विषै रूढ वैरानुबन्ध से बहुत से असुर लोग उस सिद्ध को प्राप्त हुए, कि—जिस सिद्धि को एकांत योगिजन प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

तिन परम गुरु आपने मेरा निग्रह किया है और वरुण के पाशों से बांधा भी है पर इससे मेरे को न कुछ लज्जा और न कुछ व्यथा ॥ ७ ॥

हमारे पितामह प्रल्हादजी आपके भक्तों को संमत हैं जिनों ने बडा साधुवाद प्रकट किया, और आपके विपक्षी उनके पिता ने उनको बहुत ही पीडित किये परंच वह सदा आपही के परायण रहे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्तत आयुषोऽन्ते रिक्थहारैः पुत्रैः इह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव नतु सुखं किञ्चित् ॥ ९ ॥

स प्रसिद्धो महान् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि ॥ १० ॥

प्रसभं बलात्त्याजिता श्रीर्यस्य यया श्रिया स्तब्धमतिः सन्

प्रह्लाद उवाच ।

त्वयैव दत्तं पदमैन्द्रमूर्जितं हृतं तदेवाद्य तथैव शोभनम् ।
मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंशितो यच्छ्रिय आत्ममोहनात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुमानिदं जीवितमद्ध्रुवं न बुध्यते कथंभूतम् कृतान्तस्यान्तिकवर्ति मृत्योः सन्निहितम् ॥ ११ ॥

राकापतिः पूर्णेन्दुः ॥ १२ ॥

अञ्जनत्विषं श्यामम् ॥ १३ ॥

स्वकृताहङ्कारादिरूपापराधस्मरणेन सव्रीडं नीचीनमधोमुखं यस्य सः ॥ १४ ॥

शिरसा नमन्नेवोपेत्य मूर्ध्ना ननाम बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैरश्रुभिश्च विक्लवो विह्वलः ॥ १५ ॥

त्वयैवेति नह्यैन्द्रं पदमेतदीयं त्वयापहृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतं नत्र हृतः, मन्य इति. यद्यस्माच्छ्रियैव यदात्ममोहनं तस्माद्विभ्रंशितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मरणशीलस्य पुंसः आत्मादिभिर्देहादिभिः किम् ? न किमपि न कोपि पुरुषार्थः । किन्तु केवलमायुषो व्यय एवेति निश्चितवानिति शेषः अन्यथा पुनः पितामह इत्यस्यानन्वयापत्तेः यः अन्ततो जहाति देहिनं तेनानेनाऽऽत्मना देहेन किमित्यन्वयः । रिक्थहारैर्दायादैः स्वजन इत्याख्या व्यवहारो येषान्तैर्दस्युभिर्दस्युतुल्यैः स्वजनैरित्यर्थः । संसृतिहेतुभूतया भार्यया किम् ? ॥ ९ ॥

सोऽस्मत्पितामहो महान् सद्गुणाश्रयोऽगाधबोधः अपरिमितज्ञानसम्पन्नः सत्तमो भागवतश्रेष्ठः प्रह्लादः संसारिजनसङ्गाद्भीतः सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि भवतः नास्ति कुतोपि भयं यस्मात्तत्पादपद्मं ध्रुवं नित्यपुरुषार्थरूपं प्रपेदे शरणं जगाम ॥ १० ॥

तथा अहमपि दैवात्प्रसभं बलाद्यथाजिता श्रीर्यस्य तादृशः आत्मनो मम रिपोस्तवान्तिकं समीपं नीतस्त्वत्पादपद्मं प्रपद्य इति शेषः । श्रियं विशिनष्टि, यया श्रिया स्तब्धमतिरपहृतज्ञानः पुमान् कृतान्तस्य मृत्योः सन्निधानवत्त्वपीदं जीवितमध्रुवमस्थिरं न बुध्यते न मन्यते ॥ ११ ॥

तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सतः हे कुरुश्रेष्ठ ! उदितो राकापतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानो भगवत्प्रियः प्रह्लादस्तत्राजगाम ॥ १२ ॥

तथागतं स्वपितामहं प्रह्लादम् इन्द्रसेनो बलिः समपश्यत् कथम्भूतम् ? श्रिया कान्त्या विराजमानं कमलवदायते ईक्षणे यस्य प्रांशुं निर्मलमञ्जनत्विषं श्यामलं प्रलम्बावाजानुलम्बौ बाहू यस्य तं सुभगं सुन्दरम् ॥ १३ ॥

तस्मै प्रह्लादाय पूर्ववदर्घ्यादिपूर्वकमर्हणां न चक्रे तत्र हेतुः वारुणैः पाशैर्यन्त्रितः बद्धः किन्तु केवलं मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् ततोऽश्रुभिर्विलोले लोचने यस्य सः सव्रीडं नीचीनमधःकृतं मुखं तस्य तादृशो बभूव ॥ १४ ॥

ततः स महामनाः प्रह्लादः सतां भागवतानां पतिं सुनन्दनन्दादिभिः पार्षदैस्सेव्यमानं तत्रोपविष्टं हरिं वामनं निरीक्ष्य पुलकैरश्रुभिश्च विक्लवो विह्वलस्सन् उपेत्य शिरसा भूमौ नमस्कृतवान् उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥

तदेवाह–त्वयैवेति द्वाभ्याम् । ऐन्द्रं पदं त्वयैवास्मै दत्तं, कुतः ? यतस्त्वं तत्प्राप्तिसाधनेन विश्वजिता यागेनार्चितः आराधितः यद्दत्तं तदिदानीमपहृतं तच्च शोभनमेव कृतं, शोभनत्वमेव व्यनक्ति–मन्य इति । यद्यस्मात् श्रीरेवात्ममोहनं तस्मादयं विभ्रंशितः इति यत्सोऽयमस्य महाननुग्रह एवं त्वया कृत इति मन्ये अन्यथाऽयं श्रीमदात्स्वपरयाथात्म्यज्ञानरहितो विनश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीप्रह्लादः कथं चर्यया अतिप्रियदेहादिकमुत्सृज्य श्रीहरिचरणैकशरणमापेति तत्राह–किमिति । यो येनात्मना देहेन मुदं जहाति तद्वियोगलक्षणमरणेनेति शेषः । तस्य पुंसः तेन देहेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । रिक्थहारैः पितृधनस्वीकारयोग्यैरेभिरायुषो व्ययो नाश इति यत्तस्माद्दुर्जनसङ्गाद्भीतः स्वपक्षोऽसुरजनः तस्य नाशकस्य ॥ ९–१० ॥

ममाप्ययमेव निश्चय इति भावेनाह–अथेति । असुरजातित्वान्मम शत्रुभूतस्य त्वया त्याजितराज्यश्रीः मुमुक्षुणेयं श्रीर्बलादपि त्याज्या अन्यथा अनर्थ योग एवेति भावेनाह–इदमिति । यया श्रिया स्तब्धमतिः कृतान्तान्तिकवर्तीदं जीवितं न जानातीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

शुकः प्रह्लादस्य भक्त्यतिशयं दर्शयितुं बलेः स्तवनेन भगवद्भक्तिविशेषमाज्ञायागमनमिति तदागमनमाह–शुक इति ॥ १२ ॥

प्रांशुमुन्नतम् ॥ १३ ॥

सव्रीडत्वेन नीचीनमर्वाचीनं मुखं यस्य स तथा ॥ १४–१५ ॥

आत्मनो मोहहेतुभूतया श्रिया विभ्रंशितो विगलित इति यदयं महानुग्रहोऽस्यकृत इति मन्ये तत्तस्मात्कः पुमानात्मनो गतिं यथावदभिचष्टे न कोपि यथात्मनः स्वस्य गतिं सर्वज्ञस्वातन्त्र्यलक्षणामभिचष्टे तथा कः परमात्मनो गतिं स्थितिं स्वातन्त्र्यलक्षणाम् पश्यति श्रीमदान्धत्वान्न पश्यतीति वा ॥ १६–१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जनात् दैत्यादिदुर्जनसङ्गाद्भीतः आत्मरिपोः आत्मरिपुत्वेन भ्रान्त्या प्रतीयमानस्यापीत्यर्थः । दैवेन श्रीप्रह्लादपौत्रत्वप्रापकत्वेन भाग्येन ॥ १०—१३ ॥

सव्रीडेति मद्दर्शने सति तदज्ञातस्यापि निजकुवृत्तस्य मनसि सङ्कोचावहत्वात् ॥ १४ ॥

स तत्र दासीनमिति वामनरूपेण पुनरवशिष्टतत्सङ्कल्पप्राप्तये न्याये प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥

त्वयैवेति यद्यस्मान्महानुग्रहादात्मना सुभगरूपगुणयुक्तेन स्वेन यन्मोहनं वशीकारः तस्मादेव हेतोः श्रियो विस्रंशितः नतु बलात् नच दोषमयश्रीनिर्हरणपूर्वकमेवात्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, सोपि पितरमनपेक्ष्य किमिति मां प्रपेदे, तत्राह—किमिति, द्वाभ्याम् । आत्मनां देहेन रिक्थं त्वत्सेवार्थकमपि भनं हरन्तीति तैः ॥ ९ ॥

स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तस्य ॥ १० ॥

आत्मरिपोरिति व्याजस्तुत्यैवोक्तिर्वस्तुतस्तु आत्मनः परमप्रियसुहृदः यद्वा आत्मनस्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य रिपोर्नाशकस्य मोक्षप्रदस्येत्यर्थः । यद्वा आत्मनो मदहङ्कारस्य शत्रोस्त्वयाद्य मम त्रिभुवनाधीशत्वाहङ्कारमहारोगः सार्धं नाशित इत्यर्थः । दैवेन प्रह्लादपौत्रत्वप्रापकेन भाग्येन यया श्रिया व्यसनबुद्धिरयं मल्लक्षणो जनः इदं जीवितम् अदृध्रुवं न बुध्यत इत्यतो धन्वन्तरिमिव मत्सर्वरोगचिकित्सकं त्वामहं भाग्येन प्राप्त इति भावः ॥ ११—१२ ॥

सुभगर्षभं सर्वलोकप्रियम् ॥ १३ ॥

अपराधं विना कथं बन्धनमित्यपराधलक्षणस्य बन्धनस्य प्रह्लाददृष्टत्वात् सव्रीडं यद्वा प्रह्लादात्सदैव शिक्षितस्य निरभिमानत्वलक्षणस्य धर्मस्य भूमिदानप्रस्तावे सहसा विस्मरणात् तद्दर्शने सति सव्रीडं सव्रीडत्वादेव नीचीनं मुखं यस्य सः ॥ १४—१५ ॥

त्वयैवेति न हीन्द्रं पदमेतदीयं त्वया हृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतं यतः संयतोपि जनस्तत् तस्यां सम्पदि सत्यां क आत्मनो गतिः तत्त्वं यथावद्विचष्टे न कोपीत्यर्थः । न चात्र तव दत्तापहारलक्षणो दोषोपि स्नेहेन पुत्रहस्ते दत्तस्यापि मोदकादेरहिताशङ्कया पुनराच्छिद्य नीतवतः पितुर्यथा तथेत्यर्थः ॥ ॥ १६—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मना देहेन रिक्थहारैर्दायादैः इह गेहेषु आयुषो व्यय एव नतु सत् ॥ ९ ॥

स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्य प्रपेदे शरणम् गतः ॥ १० ॥

अथाहमपि आत्मनामसुराणां रिपोस्तवान्तिकं दैवेन नीतः अर्थात्त्वां शरणं गतोस्मि, कथम्भूतः ? असमं बलात्त्याजिता, श्रीर्येन सः यया श्रिया मत्तः व्यर्थमतिर्जनः कृतान्तस्य मृत्योरन्तिकवर्त्ति निकटगम् एवम्भूतमध्रुवं जीवितं न बुध्यते ॥ ११ ॥

राकापतिः पूर्णचन्द्रः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सव्रीडं नीचीनं नतं च मुखं यस्य सः ॥ १४ ॥

पुलकैरश्रुभिश्च विह्वलः ॥ १५ ॥

यत् यस्मात् श्रियः सम्पदः आत्ममोहनात् अहमेवेन्द्रपदविजेतृत्वादिगुणवान् इत्यहङ्काराच्च ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस शरीर से कौनसा प्रयोजन है जो अंत में छोड़ही जायगा, ऐसे ही जिसका बटाने वाले स्वजन नाम वाले इन चोरों से क्या प्रयोजन है, और संसार की हेतु रूप जाया से भी कौन काम है, और जब एक दिन मरने ही वाला है यह तब इसको गृहों से क्या प्रयोजन है क्यों कि ! जिन गृहों में लगकर व्यर्थ ही आयु चली जाती है ॥ ९ ॥

इस प्रकार अगाध बोध हमारे पितामह प्रल्हादजी ने जनों से भगकर निर्भय और ध्रुव ऐसे आपके चरणारविन्दों की शरण ली यद्यपि आप दैत्य कुल के नाशक रहे तो भी और की शरण नहीं ली ॥ १० ॥

अब इसी प्रकार अपने वैरी ऐसे आपके समीप में आ पहुंचा हूं और बलात्कार से मेरी संपत् भी दूर करदीनी है जिस संपत् के कारण पुरुष जड़ मति होकर सदा संनिहित मृत्यु को नहीं जानता है ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरु श्रेष्ठ ! राजा बलि जब तक ऐसे बोलते रहे तब तक जैसे चन्द्र का उदय भया हो इस प्रकार भगवत्प्रिय प्रह्लाद आये ॥ १२ ॥

वैष्णव श्री से देदीप्यमान कमल सदृश लोचन वाले, और बडे उन्नत तथा अञ्जन सदृश कांति वाले, दीर्घ बाहु और परम सुभग ऐसे अपने पिता मह प्रल्हाद को बलिने देखा ॥ १३ ॥

उन प्रल्हादजी को वरुण के पाशों से बंधे हुए बलि ने पूर्व वत् सत्कार नहीं कर पाया किंतु मस्तक से नमस्कार मात्र किया और नेत्रों में अश्रुपात भर आये और लज्जा से नीचे को मुखकर लिया ॥ १४ ॥

प्रल्हादजी ने नन्द सुनन्द आदिक पार्षदों से उपासित अपने पति को देखा और समीप जाकर आनन्दाश्रुओं से विह्वल और और पुलकित होकर भूमि में मस्तक से प्रणाम किया ॥ १५ ॥

प्रह्लाद उवाच

प्रह्लादजी बोले, कि—हे प्रभो आपने ही इसको यह दीप्त समृद्ध पद दिया और उसको फिर आपने लेलिया यह बहुत ही अच्छा भया, और मैं तो यह जानता हूं कि—जो अपने को मोह करने वाली से आपने इसका वियोग किया यह परम अनुग्रह किया है ॥ १६ ॥

यथा हि विद्वानपि मुह्यते यतस्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा ।
तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै नारायणायाऽखिललोकसाक्षिणे ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्याऽनुशृण्वतो राजन् ! प्रह्लादस्य कृताञ्जलेः ।
हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी तत्पत्नी भयविह्वला ।
प्राञ्जलिः प्रणतोपेन्द्रं बभाषेऽवाङ्मुखी नृप ! ॥ १९ ॥

विन्ध्यावलिरुवाच ।

क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश ! कुर्युः ।
कर्तुः प्रभोस्तव किमस्यत आवहन्ति त्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगन्मय ! ।
मुञ्चैनं हृतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २१ ॥
कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूर्लोकाः कर्मार्जिताश्च ये ।
निवेदितं च सर्वस्वमात्माऽविक्लवया धिया ॥ २२ ॥

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ।
अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्वानविक्लवमनाः कथमार्तिमृच्छेत् ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मन् ! यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ।
यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकं मां चाऽवमन्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मोहनत्वमेवाह—यया धिया विद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यति सततस्यां सत्यां कोऽन्यः पुमानात्मनो गतिं तत्त्वं यथावद्विचष्टे पश्यति तस्मै महाकारुणिकाय ॥ १७ ॥

तस्य प्रह्लादस्याऽनुशृण्वत उवाचेति किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदैव विन्ध्यावलिरपि वक्तुं प्रवृत्ता । तां च संमानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितोऽतस्तस्या एव वाक्यं प्रथममवतारयति, बद्धं वीक्ष्येति ॥ १९ ॥

त्रिजगतः कर्तुः प्रभोः पालकस्याऽस्यतः संहर्तुश्चेश्वरस्य तवाऽन्ये किमावहन्ति किं समर्पयन्ति त्वयाऽवरोपितः कर्तृवादः कर्तारः स्वतन्त्रा वयमिति वादमात्रमपि येषां ते । अयं भावः लोकत्रयं मयाऽर्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण त्रुवन्नयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च यतस्त्वमेव सर्वस्यापि स्वाम्यतो मन्दबुद्धिमेनं केवलं कृपया विमुच्य पालयेति ॥२०॥

तदेवं प्रह्लादस्य विन्ध्यावल्याश्च परमार्थोक्त्या प्रसन्नो हरिः ब्रह्मा तु लोकदृष्ट्यैव विज्ञापयति भूतभावनेति त्रिभिः ॥ २१ ॥

निग्रहानर्हत्वे हेतुः कृत्स्नेति सर्वस्वमेवाह—आत्मेति ॥२२॥

तदेव कैमुत्यन्यायेनाह—यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय सर्वोऽपि जन उत्तमां गतिं प्राप्नोति. तस्मै तुभ्यमसौ बलिस्त्रिलोकीं दाश्वान्दत्तवान् स आर्तिं कथं प्राप्नुयात्२३

तस्य विशोऽर्थान् मन्दर्थापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह, यन्मदः यैरर्थैर्मदो यस्य सः अत एव स्तब्धोऽनम्रः सन् मदस्तम्भहेतूनामर्थानामपहार एवानुग्रह इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च यया श्रिया विद्वानपि यतः सम्यतोपि मुह्येत् ततस्तस्यां सत्यां कः पुमान् आत्मनो गतिं स्वरूपं यथावद्विचष्टे पश्यति ? कथमिति शेषः । कथंचिचष्टे न कथञ्चिदपि पश्यतीत्यर्थः । तस्मै महोपकर्त्रे जगतामीश्वराय सर्वज्ञाय नारायणाय तुभ्यं नमः केवलं नमस्कर्तुं शक्नुमः नत्वेवं कुर्वेवं न कुर्विति विधातुं शक्नुम इति भावः ॥ १७ ॥

प्रह्लादस्याभिप्रेतमाविष्कर्तुं हिरण्यगर्भस्तमुवाचेत्याह मुनिः तस्येति । बद्धाञ्जलेः प्रह्लादस्य शृण्वतस्ततो भगवान्हिरण्यगर्भो मधुसूदनमुवाच किञ्चिद्वक्तुमुद्यत इत्यर्थः । तथैव विन्ध्यावलिरपि किञ्चिद्विज्ञापयितुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पत्नीं तूष्णीमवस्थितोऽनन्तस्त्वया एव वचः प्रथममवतारयति बद्धमिति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥१८—१९ ॥

तदेवाह—क्रीडार्थमिति । ते त्वया स्वस्य क्रीडार्थमिदं कृत्स्नं जगत्कृतं सृष्टं तत्र तस्मिन् स्वक्रीडोपकरणभूते त्वत्सृष्टे जगत्यपरे केचित्कुबुद्धयः स्वाम्यन्तु तत्र स्वत्वबुद्धिं कुर्युः अस्य स्वत्वबुद्धिं कुर्वन्तः अत एव त्यक्ता ह्रीर्लज्जा यैस्ते अन्तरात्मना त्वया अवरोपिता आरोपिताः कर्तृवादा वयं स्वतन्त्रा इति वादा येषां ते वादमात्रेणापि स्वस्वामित्वरहिता इत्यर्थः । एवंविधाश्चेत् कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पालकस्य अस्यतः संहर्तुश्च तव किमावहन्ति किं समर्पयन्ति किञ्चित्स्वमस्ति चेत्समर्पयेयुः तदभावात् किं समर्पयन्तीति भावः । कां हानिं कुर्वन्ति? न तव कदाचिदपि हानिरपीति वार्थः । अयमभावः लोकत्रयं मयार्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण भुवनत्रयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च. त्वमेव सर्वस्य स्वाम्यतो मन्दबुद्धिमेनं विमुच्य पालयेति, अयमेव प्रह्लादस्याऽप्यभिप्रायः ॥ २० ॥

इममेवाभिप्रायमाविष्कर्तुं सम्बोधयन् स्पष्टमाह, ब्रह्मा—भूतभावनेति । हे भूतभावन ! भूतस्रष्टः ! भूतेश ! भूतान्तरात्मन् ! अन्तरात्मतया पालकेत्यर्थः । हे देवदेव ! देवानां । जगत्स्रष्टॄणां रुद्रादीनामपि देव ! जगच्छरीरक ! हृतं सर्वस्वं यस्मात्तमेनं बलिं मुञ्चायं निग्रहं प्राप्तुं नार्हति ॥२१॥

निग्रहानर्हत्वमेवाह—कृत्स्नेति । कृत्स्नाभूमिर्वै च कर्मणा संपादिता इन्द्रादिलोकाश्च चेत्येतत्सर्वस्वं तथाऽविकलतया अदीनया बुद्ध्याऽऽत्मा देहश्च अनेन बलिना ते तुभ्यं दत्ताः अतोऽयमनिग्राह्य इति भावः ॥ २२ ॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेनाह—यत्पादयोरिति । अशठधीरमुखंधीर्यस्य तव पादयोः सलिलं विधायाऽर्घ्यजलं समर्प्य दूर्वाङ्कुरैरपि पूजां विधायोत्तमां गतिमपि भजते प्राप्नोति अयं तु बलिरविक्लवमनाः स्थिरचित्तः सन् त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवानतः कथमयमाधिं प्राप्नुयात् ? तस्मादेनं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं विज्ञापितो भगवानिममनुग्रहीतुमेवेत्थं मया कृतमित्याह, यावदध्यायसमाप्ति ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! अहं तावद्यमनुग्रहीतुमिच्छामि तस्य विशोऽर्थान् विधुनोमपहरामि तावदनर्थहेत्वपहार एव प्रथमो मदनुग्रह इत्यर्थः । अर्थस्यानर्थहेतुत्वमाह—यन्मदः यस्य धनस्य सम्बन्धी मदो यस्य तादृशः अत एव स्तब्धो विवेकरहितः जनः पुरुषो लोकं मदत्वात्मरूपं जगत् मां तदन्तर्वर्तिनं मां चावमन्यते तिरस्करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वमतृगर्वोद्रेकं कटाक्षीकृत्य भगवन्तं समीडे क्रीडार्थमिति ते त्वयेदं त्रिजगदात्मनः क्रीडार्थं कृतमिति सङ्गिरन्ते केचित् "क्रीडार्थं सृष्टिरित्येके" इतिश्रुतेः । हे ईश ! तत्रापरे कुधियोऽसुरप्रकृतयः आत्मनः स्वाम्यं कुर्युः वयमस्य स्वामिन इति जल्पन्ति जल्पं कुर्वन्ति. तत्रापि तुशब्दो महाविशेषं प्रकाशयति तेन तव स्वाम्यस्य न कामपि हानिमापादयन्ति इत्याह—कर्तुरिति, त्वयाऽवरोपितो विचालितोऽहङ्कृतिरिति विवादो येषां ते तथा अत एव त्यक्तलज्जास्ते कुधियोऽस्य जगतः कर्तुः प्रभोरधिपतेस्तव किमावहन्ति न किमपि हानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । समर्थेऽधिपतौ प्रभुरिति च ॥२०—२२ ॥

बन्धनादिकमासुरजन्मदोषापहरणाय त्वया कृतं न तु द्वेषादन्यथा तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां न तद्युक्तमित्याशयेनाह—यत्पादयोरिति । न विक्लवमनाः सर्वस्वदानादप्यहीनमनाः ॥ २३ ॥

यद्यपि ब्रह्मा भगवदभिप्रायं वेत्ति तथापीतरेषां तज्ज्ञापनाय स्वाभिप्रायं वक्ति—ब्रह्मन्निति । ब्रह्मन् प्रजापते ! यन्मदः यद्वित्तनिमित्तमदः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मीयत्वेन श्रीप्रह्लादविन्ध्यावल्यौ तावत्तदवज्ञागर्भमेव निवेदितवत्यौ श्रीब्रह्मा तु तद्भक्तपक्षपातेन बलिपक्षमेव गृहीत्वा सविनोदं निवेदयति, भूतेति ॥ २१—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उवाचेति किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तथैव विन्ध्यावलिरपि वक्तुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितः अतस्तया एव वाक्यमवतारयति, बद्धं वीक्ष्येति । भयविह्वला भगवत्पराक्रमभयव्यग्रा अवाङ्मुखी श्रीस्वभावाप्रीचीनवदना ॥ १९ ॥

ते त्वया कुधियो बलिप्रभृतयः कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पालयितुः अस्यतः संहर्तुश्च तवेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यर्थः एवंभूताय तुभ्यं किं वस्तु आवहन्ति ददाति अहन्तास्पदममतास्पदवस्तूनां मध्ये कस्मिन् वस्तुनि स्वाम्यं वर्तते यत् तृतीयपादाय प्रतिश्रुतमृतं करोमीत्युक्त्वा स्वदेहं दातुमिच्छन्ति त्यक्तह्रियः त्रिभुवनस्य देहस्य च त्वत्सृष्टत्वात्त्वदीयमेवेदं सर्वं तुभ्यं दत्वा स्वकीर्तिं चिकीर्षवो लज्जामपि किं त्यक्तवन्त इत्यर्थः । अत एते महोन्मादरोगग्रस्तास्त्वया सद्वैद्येन कृपया साधुचिकित्सिता इत्याह—अवरोपितः अहङ्कारो इत्यपि सहसैवावरोहितः त्रिभुवनपालनकर्तारो वयमिति मिथ्या-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऽहंकारमूलकः कर्तृवादो येषां ते तस्मादपराधिनोऽस्य बन्धनमुचितमेवेति भावः ॥ २० ॥

तदेवं प्रह्लादस्य विन्ध्यावलेश्च परमार्थीकृत्य प्रस्तावितमेव भगवन्तं ब्रह्मा लोकतत्त्वदृष्ट्या प्रसादयति, भूतेति ॥ २१ ॥

ते तुभ्यम् आत्मा स्वदेहश्च निवेदितः ॥ २२ ॥

निग्रहात्तर्हत्वं कैमुत्येनाह-यदिति । असौ सर्वोऽपि जनः उत्तमां गतिं वैकुण्ठप्राप्तिं भजति बलिस्तु त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् कथमार्त्तिम् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥

तस्यविशोधनानि ननु, धनापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह- यन्मदः यैर्यैरेव मदो यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यया श्रिया यतो येनाहङ्कारेण च विद्वानपि मुह्यते तत् तयोः सतोः यथा यथावदात्मनो गतिं को विचष्टे पश्यति न कोऽपीत्यर्थः । सम्पदहङ्कारौ उपास्योपासकस्वरूपज्ञानविरोधिताविति भावः ॥ १७ ॥

हिरण्यगर्भो ब्रह्मा उवाच ॥ १८ ॥

ततोऽपि पूर्वं तत्पत्नी बलिभार्या बभाषे ॥ १९ ॥

ते त्वया आत्मनः क्रीडार्थम् इदं त्रिजगत् त्रिगुणात्मकं जगत् कृतं तत्र स्वाम्यं स्वामिभावं ममेदमिति मतिं कुधियः कुर्युः तत्र हेतुः त्वदवरोपितः कर्तृवादो येषां ते तथा त्वत्प्रवर्तितमायया देहेन्द्रियादिभूतया स्वातन्त्र्येण वयमेव कर्तार इति वादो येषां ते त्वन्मायया मोहिता इत्यर्थः । अत एव अकाह्रियः ते तथाभूताः जगतः कर्तुः प्रभोः रक्षतुः अत्यतः संहर्तुः किमावहन्ति किं समर्पयन्ति न किमपीत्यर्थः । त्वयैव दत्तमित्याद्यर्थेणोक्तं सत्यमेवेति ॥ २० ॥ २१ ॥

अनेन ते कृत्स्ना भूः दत्ता कर्मजिता लोकाः दत्ताः पदं सर्वस्वं निवेदितं पदे तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजमिति वदता आत्मा च निवेदितः ॥ २२ ॥

यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि सपर्यां विधाय जनः उत्तमां गतिं भजते प्राप्नोति असौ बलिः तस्मै तुभ्यं त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवानतीयं कथमार्त्तिम् ऋच्छेत् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥

विधः अर्थात् विधुनोमि अपहरामि ॥ २४—२६ ॥

भाषा टीका ।

जिस संपत के वश होकर विद्वान् भी मोह को प्राप्त होता है उस संपत के रहने पर कौन ऐसा पुरुष है जो अपने आत्मतत्त्व का विचार करसके उस परमश्रेय के प्रतिबंधकरूप संपत् के विध्वंस करने वाले परम कारुणिक जगत् के ईश अखिललोक के साक्षि ऐसे आप नारायण को नमस्कार हो ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इतने में कृताञ्जलि प्रह्लाद के सुनते २ बडे ज्ञानवान् ब्रह्माजी ने श्रीमधुसूदन देव से बोलने की इच्छा करी ॥ १८ ॥

हे नृप ! इतने में अपने पति को बंधे हुए देखकर अति भय भीत बलि की पत्नी हाथ जोडकर नीचे को मुखकर प्रणत होकर उपेन्द्र [श्रीहरि] से बोली ॥ १९ ॥

विन्ध्यवलिरुवाच ॥

विन्ध्या बलिजी बोली, कि—हे ईश ! इस जगत् को आपने अपने क्रीडा के निमित्त किया है और उस जगत में शरीरादिक यावत्पदार्थ आपके रचे हैं परंच उस शरीरादिक के और भुवन के कुबुद्धि जन अपने आपही स्वामी बन जाते हैं । जगत् के उत्पत्ति कर्त्ता, पालन कर्त्ता और संहार कर्त्ता तो आप हैं आपने उनके ऊपर स्वामी पने का आरोपण कर दिया है, वे फिर आप ही स्वामी बन बैठे, । जब सब पदार्थ आपही का है तब वे निर्लज्ज लाग आपको क्या समर्पण करते हैं सो मैं नहीं जानती हूं । अर्थात् मेरे पति को यह अभिमान है कि—तीनो लोक मैंने समर्पण किये अब तीसरे पग में मैं अपने शरीर को समर्पण करके प्रतिज्ञा को सत्य करता हूं सो देह गेहादिक पहिले ही आपका है फिर ये समर्पण करने वाला कौन है तस्मात् मेरा पति निर्बुद्धि और निर्लज्ज है इसको आप अपनी निर्हेतुक केवल कृपा से छुडा कर पालन करो ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे भूत भावन ! हे भूतेश ! हे देवदेव ! हे जगत्पते ! इसका सर्वस्व हरा गया अब इसको छोड दीजिये यह दंड देने योग्य नहीं है ॥ २१ ॥

हे प्रभो ! इसने समग्र भूमि आपको दीनी, और कर्म से जीते हुए सब लोक दिये, और स्थिर बुद्धि से सर्वस्व आपको निवेदन किया ॥ २२ ॥

जिसके चरणों में सौम्य होकर जल मात्र देकर, और दूर्वा के अंकुर मात्र से पूजा कर कर पुरुष उत्तम गति को प्राप्त होता है फिर इसने तो स्थिर मन से आपको त्रिलोकी समर्पण करी है यह कैसे दुःख पासका है ॥ २३ ॥

श्रीभवान उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि ब्रह्मन् हम जिस पर अनुग्रह करते हैं उसका धन हर लेते हैं, जिसके मदसे मत्त होकर पुरुष सब लोक का और मेरा अव मान करता है ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः ।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥ २५ ॥
जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः ।
यद्यस्य न भवेत्स्तम्भस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥
मानस्तम्भनिमित्तानां जन्मादीनां समन्ततः ।
सर्वश्रेयः प्रतीपानां हन्त मुह्येन्न मत्परः ॥ २७ ॥
एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्त्तिवर्धनः ।
अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥
क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः ।
ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ २९ ॥
गुरुणा भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः ।
छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ॥ ३० ॥
एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि ।
सावर्णेरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ ३१ ॥
तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् ।
यन्नाधयो व्याधयश्च क्लमस्तन्द्रा पराभवः ।
नोपसर्गा निवसतां सम्भवन्ति ममेक्षया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्लभं पुरुषजन्म कथंचिल्लब्धवतो जीवस्य जन्मादिनिमित्तो गर्वो महाहानिकरस्तस्य च नाशो मदनुग्रहादेवेत्याह—यदेति द्वाभ्याम् । अनीशः परतन्त्रः सन्निजैः कर्मभिर्नानायोनिषु कृमिकीटकादिषु संसरन् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुष्यां गतौ जन्मादिभिरपि यस्य यदि स्तम्भो न भवेत्तर्ह्ययं मदनुग्रह एव ॥ २६ ॥

कथं तर्हि ध्रुवादिभ्योऽर्थसम्पदो ददासीति चेत्तत्राह—मान एव स्तम्भो नम्रता तस्य निमित्तभूतानां समन्ततः सर्वशः सर्वश्रेयः प्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्त्वेऽपि जन्मादिभिरिति वा हन्तेति खेदे हे ब्रह्मन् । मत्परो न मुह्येदतो भक्तस्येच्छया सम्पदोऽपि ददामि अभक्तस्तु मुह्येदिति तदपहाररूपमेव तस्यानुग्रहं करोमीति भावः ॥ २७ ॥

अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमाह—एष इति त्रिभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥

"न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान्" इत्यादिना छलैरेव मया धर्म उक्तस्तथापि तं धर्ममयं न त्यजत्यतः सत्यवाक् ॥ ३० ॥

मे मया अहमेवाश्रयः पालको यस्य सः ॥ ३१ ॥

स्थानं प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह—तावत्सावर्णिमन्वन्तरपर्यन्तं सुतलमध्यास्तामधिवसत्वित्यर्थः । यत्रास्मिन्वसतामाध्यादयो ममेक्षया न सम्भवन्ति ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमवमानेनान्यैश्च कर्मभिरिह लोके नानायोनिषु संसरन् तिर्यक्स्थावरादिषु जन्म प्राप्नुवन्नयं जीवात्मा कर्मवश्यः यदा कदाचित् याद‍ृच्छिकसुकृतविशेषात्पौरुषीं गतिं पुरुषजन्म प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥

तत्रापि जन्मादिभिर्यस्य पुरुषस्य स्तम्भो मदः अनम्रता वा न भवेत्तत्र तद्विषये अयं स्तम्भाभाव एव मदनुग्रहो ज्ञेयः । तत्र जन्म-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्कुले. कर्म भगवत्परिचर्यादि वयो यौवनादि । विद्या श्रौतस्मार्तादिः बुद्धिर्विवेकात्मिका धनं वित्तम् ॥ २६ ॥

कथं तर्हि ध्रुवादिभ्यः सम्पदो ददासि ? इत्यत्राह–मानेति । मानो गर्वः स्तंभोऽनम्रता ऽविवेको वा तयोर्निमित्तानां जन्मादीनां पूर्वमन्यपरिगणितानां समन्ततः सर्वश्रेयःप्रतिकूलानां सद्भावेऽपीति शेषः । मत्परस्तेषु न मुह्येदित्यर्थः । हन्त हे अनघ ! ॥ २७ ॥

अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुष्प्रापमपि ददाम्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमनुगृह्णाति–एष इति त्रिभिः । एष बलिः दानवानां दैत्यानांच आधिपतिः कीर्त्तिवर्द्धनश्च अजयां दुर्जयाम् मम मायामजैषीजयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

कीर्तिवर्द्धनत्वमेव प्रपञ्चयति–क्षीणं रिक्थं धनं यस्य सोऽपि स्थानाच्च्युतोऽप्याधिपत्याद्भ्रष्टोऽपि शत्रुभिर्धर्षितोऽपि बद्धोऽपि ज्ञातिभिः परित्यक्तोऽपि यातनां प्रापितोऽपि ॥ २९ ॥

गुरुणा उशनसा भर्त्सितोऽपि शप्तोऽपि सुव्रतः दृढसङ्कल्पः सत्यं न तत्याज तथा मया छलेन धर्म उक्तः तथाऽप्ययं सत्यवाक् तं धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥

अस्य मोक्षप्रदानं सङ्कल्पयति–एष इति । अमरैरपि प्राप्तुमशक्यं स्थानं मल्लोकं भावितः प्रापयिष्यत इत्यर्थः । देहावसाने मुक्तो भविष्यतीति भावः । जीवदशायाम् इन्द्राधिपत्यं भविष्यदनुगृह्णाति, सावर्णेरिति । सावर्णिमनोरन्तरस्य सम्बन्धीन्द्रोऽयं बलिरहमेवाश्रयो यस्य स भविता भविष्यति सावर्णिमन्वन्तरेऽयमिन्द्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधुनिकं सुतललोकाधिपत्यमनुगृह्णाति, तावदधुना विश्वकर्मणा विनिर्मितं सुतलं लोकमध्यास्तम् तत्राधिपतिर्भूत्वाधिवसत्वित्यर्थः । सुतलं विशिनष्टि—यत्र सुतले निवसताम् आध्यादयो मत्कटाक्षेण हेतुना न सम्भवन्ति तत्राधयो मनःपीडाः व्याधयो दैहिकाः क्लमः ग्लानिः तन्द्री अनवधानता पराभवः शीतोष्णादिभिरभिभवः उपसर्गोऽन्योऽप्युपद्रवः ॥ ३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नानायोनिषु उत्तमत्वेन मदोद्रेकहेतोरपि पुरुषयोनेर्यदृच्छया प्राप्तौ मदनुगृहीतस्य पुंसो मदो नैवोत्पद्यत इत्याह–यदा कदाचिदिति । अयं जीवात्मा निजकर्मभिर्नानायोनिषु संसरन् कदाचिदैववशात् पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुषगतौ यद्यस्य जीवात्मनो मदर्चनादौ स्तम्भस्तन्द्रीलक्षणा नभवेत्तर्ह्ययं मदनुग्रहः मत्कटाक्षपातलक्षण इति ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥

स्वभक्तलक्षणमाह–मानस्तम्भेति पञ्चम्यर्थे जन्मादीनामिति षष्ठी ॥ २७ ॥

एतल्लक्षणदर्शनाय दवीयान्मार्गो न गन्तव्यः किन्त्वत्रैवेति भावेनाह–एष दानवेति । अजयाम् अजेयां न जयो यस्याः सा अजयेति ॥ २८ ॥

यातनाम् तीव्रवेदनाम् ॥ २९ ॥

सत्यत्यागनिमित्तक्षीणत्वादिकं प्राप्तोऽपि सत्यं न त्यक्तवानित्यन्वयः ॥ ३० ॥

भवतास्मै किमनुग्रहीतं त्वद्भक्तायेति तत्राह–एवमिति । किं तत्स्थानमत्राह, सावर्णेरिति ॥ ३१ ॥

तर्हि तावत्पर्यन्तमासुरोद्रेकवदेवंविधं क्लेशमनुभूय क्षीयतां किम् ? तत्राह–तावत्सुतलमिति । तत्रान्येषामपि क्लेशानुभवो नास्ति किम्पुनरस्येति भावेन वक्ति, यत्राधय इति । उपसर्गा उपद्रवाः ॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीप्राप्तिद्विधा कर्मादिना भगवदनुग्रहेण च तत्र ब्रह्मणेत्यादिना कर्मणाप्तायाः एव श्रियो दोषो वर्णितः मद्दत्तायास्तु तास्त्वेव स इत्याह–जन्मेति । अतः सुतलाधिपत्येन पुनः स्वर्गाधिपत्येन च न मदो भवितेति भावः ॥ २६—३१ ॥

तन्द्रीति क्वचित् उणादावी प्रत्ययोऽयम् ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र सर्वस्यैवाऽनुग्राह्यजीवस्य धनानि हरामि कस्यचिन्न हरामि च कस्मैचित् अतिशयेन ददामि च मदनुग्रहस्य लोकैरतर्क्याद्विविधजातीयत्वादतो जीवेषु मदनुग्रहलक्षणं श्रृणुवित्याह–यदेति । नानायोनिषु कृमिकीटादिष्वपि अनीशः परतन्त्रः संसरन्नेव यदा कदाचिदेव पौरुषीं गतिं मनुष्यजन्म प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुष्यां गतौ जन्मादिभिर्यदि भ्रंशोऽवहेलनादिर्हेतुर्गर्वो नभवेत्तदा तत्र पुंसि मदनुग्रहः अयं पूर्वोक्तात् धनहरणलक्षणादन्यः अनुमेय इत्यर्थः । तस्य धनादिकं नापहरामि अपकारकत्वाभावादिति भावः ॥ २६ ॥

किं च मानो गर्वस्तद्विशेषः स्तम्भोऽनम्रता तयोर्निमित्तभूतानां जन्मादीनां न मुह्येत "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्" इति वत् षष्ठी तैर्जन्मादिभिर्न मुह्येदित्यर्थः । समन्ततः सर्वथैव हन्त आश्चर्यमेतदिति पदद्वयप्रयोगात् पूर्ववत् यदि शब्दाप्रयोगाच्च कदाचिदपि न मुह्येदिति सच मत्परो मदेकान्तभक्त एवात्यान्तिकमदनुग्रहवानेव पूर्वोक्तादपि विशिष्यत एव तादृशेभ्यो ध्रुवादिभक्तेभ्यः सम्पदो ददाम्येवेति भावः । कर्मजन्मा हि सम्पदनर्थकारिणी तामेव प्रथमानुकम्प्यभक्तस्य भगवान् हरति नतु स्वदत्तामिति केचित् स्वभक्तप्रेमवर्द्धनचतुरस्य हरेर्नायमपि नियमः पाण्डवादावपि सम्पदपहारदर्शनादित्यपरे ॥ २७ ॥

नन्वास्तामेतत् प्रस्तुतो बलिरयं तव कीदृशानुग्रहवान् भक्तो यस्य सम्पदो हरसीति तत्राह, एष इति । अजैषीत् ननु जेष्यति जयतीति वा प्रयुक्तं तेन पूर्वमेव मायां जितवतोऽस्य स्तस्सादयो मायिकाः कुतः सम्भवेयुर्येन्नि ब्रतार्थं मया धनैश्वर्यहरणं कार्यमितिद्योतितं सीदन्नपि न मुह्यतीति सम्पद्भिरमुह्यन्नपि जनो विपत्पातित्वात् वैक्लव्यान्मुह्यत्येव दृष्ट इति भावः ॥ २८ ॥

अयं तु मयापि विपत्सिन्धुमध्ये निक्षिप्तोऽपि न मुह्यतीति किं वक्तव्य ज्ञानष्ठालश्माद न त्यजतीत्याह–क्षीणेति ॥ २९ ॥

इन्द्रसेन महाराज ! याहि भो भद्रमस्तु ते ।
सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ ३३ ॥
न त्वामभिभविष्यन्ति लोकेशाः किमुतापरे ।
त्वच्छासनातिगान्दैत्यांश्चक्रं मे सूदयिष्यति ॥ ३४ ॥
रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् ।
सदा सन्निहितं वीर ! तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

"न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्वः कृपणः पुमान्" इत्यादिना मया प्रथमतश्छलैरेवं प्रायेणाधर्मोपि धर्म उक्तः तथैवान्ते "विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना । तद्व्यलीकफलं भुङ्क्ष्व निरयं कतिचित्समा" इत्यनेन धर्मोऽप्यधर्म उक्तः तदप्ययं सत्यवाक् सत्यं न त्यजति अन्यस्त्वेवं विधेऽर्थे "शठं शाठ्यं प्रकुर्वीत" इति नीत्या शाठ्यमेव कुर्यात् तस्मान्मया भक्तवत्सलेनापि कृतमेतस्यैतादृशकदर्थनं स्वभक्तिनिष्ठानिःसीमधैर्यादिगुणप्रख्यापनार्थमेवेति भावः न चाऽस्य सम्पदो हरामीति त्वया ज्ञेयमित्याह—एष इति । अमरैर्दुष्प्रापमिति इन्द्रपदात्स्वर्गादपि सुतलस्याधिक्यं तदानीमेवाद्भुतं श्रीकृष्णदत्तश्रीदामाधामवदिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

नन्वैन्द्रं पदं त्वस्य गतमिति मन्तव्यमित्याह—सावर्णेरिति । न च तदापि तत्रापि देवा इमं कदर्थयिष्यन्तीति वाच्यं मदाश्रयः अहमस्य द्वारपालको भूत्वा जाग्रद्रक्षां करिष्यामीति भावः विश्वकर्मणा विशेषेण स्वर्गीयामरावतीपुरादतिवैशिष्ट्येन निर्मितामिति भगवदभिप्रायेण तत्क्षणादेव तत्ततोऽधिकं जातमिति भावः ॥ ३१ ॥

यत् यत्र ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मानो आत्मनः पूज्यत्वं स्तम्भः पूज्याऽपूजकत्वम् ॥२७॥२८॥
यातनां पीडां यापितः प्रापितः ॥ २९ ॥

"न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्वः कृपणः पुमान्" इत्यादिना छलैर्वञ्चितोऽपि सत्ये उत्साहजनकैर्वाक्यैर्मया अयं बलिरुक्तः प्रोत्साहितोऽपि सत्यं न जहौ यतः सत्यवाक् यतः धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥

मे मया ॥ ३१ ॥

अध्यास्तामधिवसतु यत् यस्मिन् निवसतां ममेक्षया आध्यादयो न सम्भवन्ति तत्र क्लमः ग्लानिः तन्द्रा अनवधानता उपसर्गाः अन्य उपद्रवाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार में पडा हुआ जीवात्मा अपने कर्मों के परवश होकर नाना योनियों में भटकता हुआ किसी समय पर मनुष्य योनि को भी प्राप्त होता है ॥ २५ ॥

जन्म, कर्म, वय, रूप, विद्या, ऐश्वर्य, और धन आदिक से यदि इस मनुष्य जन्म में गर्व न होवे, तो वह हमारा अनुग्रह जानो ॥ २६ ॥

मान अनम्रता से होने वाले सर्व श्रेय कार्य के प्रतिकूल जन्म कर्मादिकों के मदसे मत्परायण जन कभी मोह को प्राप्त नहीं होता है ॥ २७ ॥

और यह बलि तो दैत्य दानवोंकी कीर्त्ति का बढाने वाला है और इसने माया को भी जीत लिया है कि—जो यह इतना दुःख पाकर भी मोह को नहीं प्राप्त होता है ॥ २८ ॥

क्योंकि ? इसको हव्य के भाग से हीन कर दिया स्थान से च्युत होगया, शत्रुओं ने बांधा और फटकारा, और जाति के लोगों ने त्याग दिया और बहुत सी इसको यातनादी ॥ २९ ॥

और गुरुजी ने भी बहुतसा धमकाया और शाप भी दी तौ भी इस सुव्रत ने सत्य नहीं छोडा, और हमने भी इससे छल की बातें करी पर यह सत्य वक्ता धर्म को नहीं छोडता है ॥ ३० ॥

और हे ब्रह्मन् ! अब हमने इसको देवताओं को दुष्प्राप्यस्थान दिया, और हमारा आश्रय लेने वाला यह सावर्णि मन्वन्तर का इन्द्र होगा ॥ ३१ ॥

तब तक तो यह सुतल में विश्वकर्मा के रचे हुए स्थान में निवास करैं जहां रहने वालों को आधि, व्याधि, ग्लानि, तन्द्रा, सुख, दुःख इत्यादिक उपसर्ग हमारी इच्छा से नहीं होते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा करुणापरवशः साक्षाद्बलिं प्रत्याह, इन्द्रसेनेति, चतुर्भिः ॥ ३३ ॥

त्वच्छासनमतिगच्छन्त्यतिवर्तन्त इति तथा तान् ॥ ३४ ॥

तथाऽपि भवद्वियोगासहनिच्छन्तं प्रत्याह, सदेति ॥ ३५ ॥

तत्र दानवदैत्यानां सङ्गात्ते भाव आसुरः ।
दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुण्ठो विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिमोक्षणं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सङ्गाद्य आसुरो भावः स विनङ्क्ष्यति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ब्रह्माणमुक्त्वाऽथ बलिमुवाच. हे इन्द्रसेन महाराज !! ज्ञातिभिः परिवृतस्त्वं सुतलं स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं लोकं याहि गच्छ तत्र तव भद्रमेव मेऽनुग्रहाद्स्तु ॥ ३३ ॥

तत्र वसन्तं त्वां लोकेशा इन्द्रादयोऽपि नाभिभविष्यन्ति किमु वक्तव्यमपरे नाभिभविष्यन्तीति, ये च तत्र त्वदाज्ञातिलङ्घिनो दैत्यास्तान् मम चक्रं सुदर्शनं सूदयिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥

सर्वेभ्योऽप्युपद्रवेभ्यस्त्वां सानुगं सपरिच्छदं सोपकरणमहं रक्षिष्ये, किञ्च हे वीर ! तत्र सुतले सदा सन्निहितं त्वद्द्वारि वसन्तं मां भवान् द्रक्ष्यते ॥ ३५ ॥

किंच दैत्यानां सङ्गाद्धेतोस्तव य आसुरो भावः स तत्र मम अनुभावं दृष्ट्वा सद्यः कुण्ठः प्रतिहतो विनङ्क्ष्यति । मदनुभावाद्भवानासुरं भावं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवदाज्ञामन्तरेणेमं कथं गमिष्यामीति शङ्कामाभूदित्याह, इन्द्रसेनेति । मृतवदेकः कथङ्गमिष्यामीत्यत उक्तं ज्ञातिभिरिति ॥ ३३ ॥

स्वर्गस्थैरथ्यं चेत्स्पर्द्धया लोकेशा मामुपद्रविष्यन्तीति तत्राह, न त्वामिति । राज्यं त्यक्त्वा गतस्य तव शासने वयं न तिष्ठाम इति तिष्ठतां दण्डमाह—त्वच्छासनेति ॥ ३४ ॥

किं बहुनोक्तेन सर्वतो भद्रभावकं तवास्तीत्याह—सर्वत इति, न केवलं सन्निधानविशेषाद्रक्ष्यामि किन्तु प्रत्यक्षत एवेत्यत उक्तं तत्र मामिति ॥ ३५ ॥

तत्राप्ययमनर्थस्तदवस्थ एव दानवादीनां संसर्गादिति च शङ्का माभूदित्याह—तत्र दानवेति । सद्यः कुण्ठ इत्येकं पदं सद्यः कुण्ठः छेदो यस्य स तथा प्रवनंक्ष्यतीति विनङ्क्ष्यतीति पाठे निर्मूलो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा सद्यादूबलिमाह—इन्द्रसेनेति । महाराजेति तव महाराजत्वं नापयाति यतः स्वर्गिभिः प्रार्थ्यमेव न तु लभ्यम् ॥ ३३ ॥

सूदयिष्यति खण्डयिष्यति ॥ ३४ ॥

नच मद्विरहदुःखमित्याह—सदासन्निहितमिति ॥ ३५ ॥

दुःसङ्गाच्च माभैषीरित्याह—तत्रेति । त्वादृशभक्तसङ्गाद्दुष्टा अपि शिष्टा भवन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशश्चाष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वाऽथ साक्षाद्बलिं प्रत्याह—इन्द्रसेनेति, चतुर्भिः । भो इन्द्रसेन ! ते भद्रं भवतु भो महाराज ! सुतलं याहि ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वच्छासनमतिगच्छन्ति अतिक्रामन्तीति तथा तान् ॥३४-३६॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वाविंशाऽध्यायार्थ प्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

फिर बलि से भगवान् बोले, कि—हे इन्द्रसेन ! हे महाराज ! तुमारा मंगल हो तुम अपने ज्ञाति परिकर सहित स्वर्ग वासियों से प्रार्थित सुतल को जाओ ॥ ३३ ॥

और बडे २ लोकेश लोग भी तुमारा अभिभव (तिरस्कार नहीं करसकेंगे और बिचारों की तो बात ही क्या, दैत्यों में भी जो तुमारी आज्ञा को उलंघन करेंगे उन दैत्यों को हमारा चक्र नष्ट करदेवेगा ॥ ३४ ॥

तुमारे अनुग और परिकर परिच्छद सहित तुमारी हम रक्षा करेंगे ॥ हे बीर ! तुम हमको अपने यहां सदाही सन्निहित देखोगे ॥ ३५ ॥

और वहां भी दैत्यदानवों के संग से जो तुमारा आसुर भाव है वह हमारा प्रभाव देखकर तत्काल कुंठित होकर नष्ट होजायगा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कन्ध में द्वाविंश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तवन्तं पुरुषं पुरातनं महानुभावोऽखिलसाधुसम्मतः ।
बद्धाञ्जलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणो भक्त्युत्कलो गद्गदया गिराब्रवीत् ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं सभवं ततः ।
विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ॥ ३ ॥
एवमिन्द्राय भगवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् ।
पूरयित्वाऽदितेः काममशासत्सकलं जगत् ॥ ४ ॥
लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् ।
निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुताऽपरे ते ।
यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवन्द्यैरपि वन्दिताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
यत्पादपद्ममकरन्दनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदाश्नुवते विभूतीः ।
कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः ॥ ७ ॥
चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ।
सर्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे बलौ याते सुतलं सपितामहे ।
उपेन्द्रेण दिवं गत्वा पूर्ववन्मोदितो हरिः ॥

बाष्पस्य कलाभिर्बिन्दुभिराकुले ईक्षणे यस्य भक्त्या उत्कल उत्कण्ठः ॥ १ ॥

अहो त्वत्प्रणाममहिमा यदर्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थस्तस्य विधावभक्तेऽपि तस्य सम्पादने समाहितो ऽप्रमत्तः स्थितः कुतः ? यद्येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानै-रप्यलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहोऽपसदे नीचे राजसे मय्यर्पितः अयं भावः परमेश्वराय तुभ्यमहं वराकस्त्रिलोकीं दत्तवानित्येतदा-स्ताम् प्रणामोऽपि न सम्यक् कृतः किन्तु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं, तेन च कर्मतपोदानादिकोटिभिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः सम्पादितः अहो त्वत्प्रणामप्रभावाश्चर्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अशासदुपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥ ५ ॥

दुर्गपालोऽसि "रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्" इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥

हे शरणद आश्रयप्रद ! ये कुसृतयो दुर्वृत्ताः खलयोनय उग्रजातयश्च ते वयं तस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेः पदवीं कस्माद्धेतोः प्रणीताः बहुमानेन चित्तानुवर्त्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां प्रापिताः ॥ ७ ॥

भक्तप्रियत्वादिति चेत्तर्ह्येवं तवेहितमहो चित्रम् किन्तत् ? सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषम इति यत् सर्वात्मत्वे चित्रचरितत्वे हेतुः अमिताऽचिन्त्या, योगमाया तस्या या लीला तया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य अहो इत्यत्र सन्धिरार्षः समदृक्त्वे हेतुः विशारदस्य सर्वज्ञस्य अथवा भक्तप्रियत्वेऽपि तव वैषम्यं नास्त्येव, यतः कल्पतरुस्वभावः सन् भक्तप्रियोऽसि नहि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान्पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनुगृहीतो बलिर्भगवन्तं तमाहेत्याह मुनिः-इतीति । इतीत्थमुक्तवन्तं पुराणपुरुषं भगवन्तं गद्गदया गिरा अब्रवीत् कथम्भूतः ? भक्त्योद्गलः उत्कण्ठः हर्षबाष्पबिन्दुभिराकुले ईक्षणे यस्य सः अखिलानां साधूनां सम्मतः महानुभावः उक्तविधो यस्य सः ॥ १ ॥

तदेवाह-अहो इति । अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्याह, प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थोऽभिमतफलस्य विधौ सम्पादने समाहितोऽप्रमत्तः स्थितः, कुतः? यत् येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहोऽपसदे नीचे असुरे मयि समर्पितः ॥ २ ॥

इत्थं हरिमुक्त्वा प्रणम्य ततो ब्रह्माणं रुद्रञ्च प्रणम्य मुक्तः पाशेभ्य इति शेषः । प्रीतो बलिरनुगैस्सह सुतलं लोकं विवेश प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततः इत्थं बलेर्गृहीतं त्रिविष्टपं भगवानिन्द्राय प्रत्यादिश्य प्रददौ एवमदितेः काममिष्टं पूरयित्वा सकलं जगदशासदुपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥

ततो लब्धो भगवत्प्रसादो येन तं पाशेभ्यो निर्मुक्तं पौत्रं वंशवर्द्धनं बलिं निशाम्य दृष्ट्वा प्रह्लादः भक्तितत्परो भक्तिप्रेमसुधारससमुद्रे परिप्लुत इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ५ ॥

तदेवाह-नेति त्रिभिः । अहो तवेदं दुर्लभानुग्रहस्यापि सौलभ्यं परत्वं चानितरसाधारणमिति विस्मयपूर्वकं विज्ञापयति, नेति । इममस्मद्विषयं तवानुग्रहं चतुर्मुखलक्ष्मीरुद्रा अपि न लेभिरे येऽपरे इन्द्रादयो न लेभिरे इति किमुवक्तव्यम् । एवं तत्प्रसादस्य दौर्लभ्यं क्वचिद्विषयविशेषे सौलभ्यञ्चोक्तम्, कुतः? एतद्विपरीतमित्यत आह-यद्यस्मादसुराणां क्रूरस्वभावानामपि नोऽस्माकं दुर्गपालः दुःखात्त्राता भवसि अथ परत्वमाह-विश्वाभिवन्द्यैः सकलजगत्पूज्यैर्ब्रह्मादिभिरप्यभिवन्दिताङ्घ्री यस्य सः त्वम् असुराणां नो दुर्गपालोऽसीत्यनेन नास्मद्गुणादर्शनेनास्मासु तव प्रसादप्रवृत्तिः किंतु केवलं कृपयैवेति सूचितम् ॥ ६ ॥

तदेव व्यञ्जयन्नाह-यदिति । हे शरणद श्रेयःसाधनप्रद! अनेन स्वाहितमपि वयं न विद्म इति सूचितम्! ब्रह्मादयो यस्य तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दः तस्य सेवया विभूतिमैश्वर्यं सृष्ट्याद्यधिकारमश्नुवते प्राप्नुवन्त्यनेन परत्वं स्पष्टीकृतम् । ते एवम्भूतस्य तव दाक्षिण्यदृष्टिपदवीमनतिक्रमणीयतां हेतुकृपादृष्टिविषयतां कस्माद्धेतोर्वयं कुसृतयः कुमतयः खलयोनय उग्रजातयश्च प्रणीताः प्रापिताः केवलं कृपयैवेति भावः । पूर्वं विरिञ्च्यादयोऽपीत्थं प्रसादं न लेभिरे इत्यनेन तत्सेवया विना तत्प्रसादाविषयत्वमुक्तमत्र तु तत्सेवया तद्विषयत्वमित्यतो न विरोधः ॥ ७ ॥

एवं तर्हि प्राकृतवत्कांश्चिदनुगृह्णन् कांश्चिच्च निगृह्णन् अहमपि विषमस्वभाव एवेति किं मां प्रशंसतीत्यत्राह——चित्रमिति । तव ईहितं निग्रहानुग्रहादिरूपमहो विचित्रं न तु कर्मवश्यप्राकृतेहितसजातीयमित्यर्थः । वैचित्र्ये हेतुं वदन्नकर्मवश्यतां व्यञ्जयन् विशिनष्टि——अमितेति । अमितशक्तियुक्तसङ्कल्पज्ञानेन लिमित्तेनानायासस्सृष्टभुवनस्येत्यर्थः । विशारदस्य सृष्ट्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणगणयुक्तस्य कृत्स्नचिदचिदन्तरात्मनः अत एव समदृशः वैषम्यनैर्घृण्यादिरहितस्यैव तव भक्तप्रियो भवसीति यदयमविषम एव स्वभावः न तु विषमः तत्र दृष्टान्तं वदन्विशिनष्टि, कल्पतरोः स्वभाव इव स्वभावो यस्य स त्वम् इति न हि कल्पतरोराश्रितार्थापूरणे न वैषम्यापादनं युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवति भक्तिमतः पुरुषस्य किमपि दुःसाध्यं नास्ति इत्येतत्प्रपञ्च्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र बलेर्हर्षोद्गाकरणम् वक्तुमाह, इत्युक्तवन्तमिति । भक्तेरुत्कल उद्रेको यस्य स तथा ॥ १ ॥

समुद्यतः ऊर्ध्वं वर्धमानस्याऽस्य तव प्रसादो अहो कुतो विस्मय इत्यत उक्तं, कुत इति. त्वयेति शेषः । इतोपि विस्मय इत्याह, प्रपन्न इति. समाहितः एकाग्रीकृतोऽन्यज्ञानवसरतुच्छ इत्यर्थः । त्वमपि तेष्वेकः किं न स्यादित्यत आत्मानं धिक्करोति, यल्लोकेति. असुरजातावप्यपसदे अधमे अलब्धपूर्व इति यथायोग्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ २—४ ॥

लब्धप्रसादश्च निर्मुक्तश्च तम ॥ ५ ॥

विश्वाभिवन्द्यैर्ब्रह्मादिभिरभिवन्दिताङ्घ्रिः श्रीकान्तोऽसुराणामपि नो दुर्गपालो द्वारपाल आसीदिति यदिमं प्रसादं विरञ्च्यादिभिर्न लभ्यते इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

कुसृतयः कुत्सितमार्गास्तत्र हेतुमाह, खलयोनय इति. तस्य ते तव कस्माद्धेतोर्दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं प्रणीताः भक्तानुकम्पित्वमन्तरेणेति शेषः । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

भगवत्स्वरूपत्वान्महिमभपि लोकविलक्षणमिति भावेनाह चित्रमिति । तव चित्रं नानाविधमीहितं चेष्टितमहो "अहो ईदृग्विस्मये" इति यादवः । तत्कथमिति तत्राह-विषमेति । विषमस्वभावोसि भक्तप्रियोऽसि कल्पतरुस्वभावोऽसि यत्तस्माद्विस्मयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समदृशो विषमस्वभावत्वं सर्वात्मनो भक्तप्रियत्वेन कल्पतरुस्वभावत्वं च विस्मयहेतुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बद्धाञ्जलित्वानन्तरं "पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्" इति प्राचीनतान्निवेदनाऽनुसारेण तच्छीर्ष्णि पदे कृते परमानन्देन निवेदयति-अहो इति । अत एव श्रुतौ "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति येन केनचित् प्रणामाय कृतः समुद्यमोऽपि प्रपन्नानां परमानन्दयुक्तानां भजतां स पुरुषार्थस्तस्य विधाने निमित्ते समाहितः साऽवधानो भवति तदेव क्रमात् पर्यवसाययतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवदहो आश्चर्यं इदन्तु ततोऽप्याश्चर्यमित्याह-यद्यस्त्वदनुग्रहस्तत् त्वया मय्यपसदे स्वयशोलिप्सया तादृक्प्रतिज्ञादिख्याप्यादति नीचे आत्माप्यसुरेऽर्पितः स त्वमरैर्मृत्युमतिक्रान्तैर्जीवन्मुक्तैरप्यलब्धपूर्व इत्यर्थः । यद्वित्यत्र लब्धेति च "सुपां सुलुक्" ७।१।३९" इत्यादिना सुब्लुक् छान्दसः ॥ २-५ ॥

अत्राश्चर्येऽपि मादृशे योऽयं प्रसादस्य कारणं नाम भवतः करुणामयत्वमेव नान्यदिति वक्तु तस्य परमत्वं दर्शयति, तत्र यथा कश्चिन्निजेश्वरं प्रति वदति पुत्रादपि मयि तव वात्सल्यमिति तथैव परमभक्तानप्युल्लिख्य निवेदयति, नेममिति. इममर्थं स्पष्टयति, यन्न इति. अत एव परमभक्तिमन्तं निरूपयमाणेन श्रीशुकदेवेन नेमं विरिञ्च इत्यादिकं यद्वक्ष्यते तत्तुल्यता नात्र मन्तव्या योऽयं भगवानत्र बन्धकः स तु तत्र स्वयमेव बद्ध इति हि सद्वशीकारे महानेव भेदः ॥ ६ ॥

अथ कारणान्तराभावं दर्शयति—यत्पादेति । विभूतीः प्राधान्येन ता एव न त्वेषां तादृशं प्रसादम् ॥ ७ ॥

न केवलं मादृशभक्त एव तवैतादृशत्वं युक्तमितीतं किन्तु भक्तजने तथैवेति तदेव स्थापयति-चित्रमिति । यस्त्वं भक्तप्रियोऽसि सोऽपि समदृशस्तव स्वभाव अविषमः विषमो न भवति तत्र हेतुगर्भं विशेषणं कल्पतरुस्वभाव इति तस्माद्विषमस्वभावतया प्रतीतेऽपि त्वय्यवैषम्यमित्यतीव चित्रमिति यद्वा परत्रापि कल्पवृक्षाविलक्षणे समान एवाश्रयणीये वस्तुनि भक्तपक्षपातरूपवैषम्यदर्शनात् तद्वैषम्यमपि समस्यैव स्वभाव इति लब्धे तदपरिहार्यमेवेति सिद्धान्तयितव्यं ततश्च विषमस्वभाव इत्येव व्याख्येयं तथा पूर्वत्रापि नतस्येत्यादौ भक्तान् भजत इति वैषम्य एव योजनीयम् इति वस्तुतस्तु श्रीभगवत्यचिन्त्यैश्वर्यमेव मुख्यस्तत्र विरोधे हेतुः यदुक्तं "नमो नमस्ते ऋषभाय सात्वताम्" इत्यादौ द्वितीयस्य चतुर्थे टीकायां तदेवं वैषम्यप्रतीतावप्यदोषत्वायाचिन्त्यैश्वर्यमाहेति, तदुक्तं भविष्ये "सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहङ्कृतेः । तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥ तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम्" इत्यादि. स्वयं श्रीभगवता च "समोऽहं सर्वभूतेषु" इत्यादि. अथवा समदृशस्तव विषमस्वभावो यस्तदहो चित्रम् अतिमाश्चर्यमित्यर्थः । वैषम्यमेवाह-भक्तप्रियो यदसीति समदृक्त्वे हेतुत्वेन त्रिधा पूर्णत्वं त्र्यहम् क्रियाशक्तौ तावदाह अमिता अनन्ता या योगमाया स्वरूपशक्तिस्तस्या या लीला चाह्लादिकक्रियावृत्तिस्तादृशवृत्त्याभासरूपा मायाशक्तिस्तया विशेषेण सृष्टानि भुवनानि अनन्तानि ब्रह्माण्डानि येन तस्य ज्ञानशक्तावाह—विशारदस्येति स्वरूपेऽप्याह—सर्वात्मन इति । सर्वमूलस्वरूपस्य नन्वेतं स्वभावः कल्पतरुरपि दृश्यते तत्राह—कल्पतरोरपि स्वभावो यस्मात् तथाविध इत्यहो चित्रमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> प्रवेशितस्य सुतलं द्वारपालोऽभवद्बलेः ।
> प्रयोविशे विवीन्द्रं चोपेन्द्रः सन् पर्यपालयत् ॥

तदेवाह त्वन्मूर्ध्नि तृतीयं पदं विन्यस्य त्रिभुवनजे सह त्वामपि प्रतिगृह्णामि सर्वं एते लोकास्त्वां हतप्रतिश्रुतं जानन्त्वित्युक्तवन्तम् अत एव श्रुतिरपि "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति उद्गतः उद्धारो गतो यस्य सः ॥ १ ॥

प्रणामार्थं कृतसमुद्यमोऽपि प्रपन्नभक्तानां वाञ्छितपूरणे समाहितः समर्थो भवेदित्यवैवावगतं त्वत्पदपद्मसम्पर्कः विष्णुरयमागत इति शुश्रूषुणात यदेव त्वामहमद्याक्षिपं तदैव त्वत्प्रणामार्थमुद्यम एव कृतः किन्तु असुराणां तस्य च गुरोर्भयादेव प्रणामो न कृतः हन्त हन्त स एवोद्यम इदं फलं फलति स्म किमित्याह—यद्यस्माल्लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहः मूर्ध्नि चरणार्पणलक्षणः अपसदे नीचे राजसे मय्यर्पितः ॥ २ ॥

मुक्तो नागपाशात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

समासेन बलिशक्रयोः सुतलस्वर्गप्रवेशमुक्त्वा व्यासेनाह, लब्धेति बन्धनान्मुक्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गपालोऽसि "रक्षिष्ये सर्वतोऽहम्" इत्युक्तेः ॥ ६ ॥

हे शरणप्रद आश्रयप्रद । विभूतीः सम्पदः एव न त्वेतावन्तं प्रसादं कुतुनयः दुर्दृशः बहुमानेन चित्तानुवर्तनं यस्यास्तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां प्रापिता जात्यैव ते प्रसिद्धा वयं निम्नाह्नाः कथमेतावदनुग्रहभाजनान्यभूमेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न केवलं मादृशभक्तेष्वेव तवैतावाननुग्रहः किन्तु भक्तमात्रेषु येषु येष्वपीत्याह—चित्रमिति । हे अमितयोग अपरिमितयोगैश्वर्य तवेहितं चरित्रमहो चित्रमत्याश्चर्यं युक्ततीतमित्यर्थः । किन्तचित्रं समदृशोऽपि तव विषमः स्वभावः इति यत् किं मे समदृक्त्वलक्षणं तत्राह मायायाः स्वीयमायाशक्तेर्लीलया विसृष्टानि भुवनानि येन तस्य सर्वस्रष्टुरित्यर्थः । विशारदस्य सर्वाभिज्ञस्य सर्वात्मनः सर्वेषां चेतयितुः तेन सर्वेषां तव सृज्यत्वात् अभिज्ञेयत्वात् चेतयितव्यत्वाच्च सर्वेषु तेषु तव समदृक्त्वमेव दृष्टमित्यर्थः । किं मे वैषम्यं दृष्टं तत्राह भक्तप्रियो यदसीति तेषु सृष्टेषु मध्ये ये भक्तास्तेष्वेव प्रीणासि नान्येष्विति यत् एतदेव वैषम्यमित्यर्थः । तर्हि किं ममैष दोष एव ख्याप्यते ? नहि नहि किन्तु महागुण एवेत्याह—कल्पतरुस्वभाव इति । कल्पतरुर्यथा आश्रितानामेव कामं पूरयति न त्वनाश्रितानां

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथैव त्वं भक्तेष्वेव प्रीणासि नत्वभक्तेष्विति भजनवत्त्वमात्र एव तव प्रीतिरिति वस्तुतस्ते साम्यमेवायातं यदुक्तं त्वयैव "समोऽहं सर्वभूतेषु नमेद्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषुचाप्यहम्" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बल्यादीनां तत्तत्स्थानगमनं यज्ञसमाप्तिं च वर्णयति—इत्युक्तवन्तमिति, त्रयोविंशेन । उत्कलः उत्कराठः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तप्रह्लादादिवाक्यश्रवणेन भगवदनुग्रहेण च सर्वं भगवदीयमिति ज्ञात्वा मया किमपि भगवते न दत्तमिति च ज्ञात्वा मया तु प्रणामोऽपि न कृतः किन्तु तत्समुद्यमः कृतस्तेनैव कृतार्थोऽस्मि तत्प्रणामाचैनादेर्महिमा तु किं वर्ण्यते इत्याह—अहो इत्यव्ययम् अत्र कैमुतिकन्यायद्योतकः प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव, प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थस्तस्य विधौ सम्पादने समाहितः अप्रमत्तः स्थितः अहो किमुत प्रणामस्तत्र समाहितः किमुततराम् अर्चनध्यानादिस्तत्र समाहित इति वक्तव्यम, ननु, कुत एतत्त्वयावगम्यते इत्यत्राह—यत् येन समुद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अलब्धपूर्वः त्वदनुग्रहः "सदासन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान्" इति पूर्वोक्तः असत्सदे नीचे राजसे मयि अर्पितः ॥ २ ॥

मुक्तः पाशेभ्यः ॥ ३ ॥

प्रत्यातीय प्रत्यर्प्य अशासत् उपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥

भक्तिप्रवणः भक्तितत्परः निर्मुक्तं पाशेभ्यो विमुक्तं निशाम्य ज्ञात्वा ॥ ५ ॥

विश्वाभिवन्द्यैर्विरिञ्चयादिभिः दुर्गपालोऽसि "रक्षिष्येसर्वतोऽहं त्वाम्" इत्युक्तेः ॥ ६ ॥

हे शरणद आश्रयप्रद ! ब्रह्मादयः बहुगुणयुक्ताः यस्य तव पादपद्मयोर्मकरन्दः कीर्तिः तन्निषेवया विभूतीः ऐश्वर्याणि अश्नुवते प्राप्नुवन्ति तथाभूतस्य ते दाक्षिण्यदृष्टेः कृपावलोकस्य पदवीं विषयतां कुसृतयः कुत्सिता सृतिरासुरो मार्गो येषां ते खलयोनय उग्रजातयो वयं कस्माद्धेतोः प्रणीताः प्रापिताः ॥ ७ ॥

तं हेतुं स्वयं वदन् अत्यद्भुतचेष्टितं तथेति स्तौति-चित्रमिति । यत् यस्त्वं भक्तप्रियोऽपि भक्तपक्षपात्यपि अविषमस्वभावोऽसि तस्य तवेहितं चेष्टितम् अहो चित्रमत्यद्भुतमित्यन्वयः । भक्तपक्षपातित्वेपि अविषमस्वभावत्वम् स्फुटीकर्तुं विशिनष्टि—कल्पतरुस्वभाव इति । कल्पतरुस्वभाववत्स्वभावो यस्य सः यथा कल्पतरुः आश्रितजनानामेव सुखदोऽप्यविषमो भवति तथा त्वमसीत्यर्थः । कथम्भूतस्य मितः स्वल्पोऽपि अंशः युज्यते इति योगः सङ्कल्पः "एकोऽहं बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः तस्य वशवर्तिनी माया तया सह या लीला तया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीदेवकीनन्दनाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजीबोले, कि—पुरातन पुरुष के पूर्वोक्तवचनों को सुनकर अखिल साधुजनों के संमत महाप्रभाववाले और आंसुओं से व्याकुल नेत्र जिन का तथा भक्तिमें उत्कण्ठित होकर राजा बलि हाथ जोडकर गद्गद्वाणी से बोले ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

बलि बोले, कि—प्रभो ! आपको प्रणाम करने की महिमा ता किससे कहीजाय परञ्च प्रणाम के लिये किये हुए उद्यम का यह प्रभाव है, कि— वह उद्यम ही अभक्तों कोभी शरणागतभक्तजनों का जो अर्थ है उसके सम्पादन में सदा जागरूक रहता है क्योंकि ? जो आपका अनुग्रहवाडे २ लोकपालों को भी नही प्राप्त हुआ सो अनुग्रह मेरे सदृश नीच असुर पर आपने किया ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजीबोले, कि— राजाबलि, इतना कहकर श्रीहरि को नमस्कार कर तथा महादेवजी सहित ब्रह्माजी को नमस्कार कर वरुणपाश से छूटकर असुरों से सहित प्रसन्न होकर सुतल में प्रवेश करते हुए ॥ ३ ॥

हे राजन् ! भगवान् इस प्रकार इन्द्रको स्वर्ग देकर अदिति के मनोरथको पूर्णकर सकलजगत् का अच्छी तरह शासन करते हुए ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसाद को प्राप्त होने वाले वरुण के पाश से विनिर्मुक्त हुए अपने पुत्रवंश को धारण करने वाले बलिको देखकर भक्तिप्रवण प्रह्लादजी भगवान से यह बोले ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रल्हादजी बोले, कि—हे भगवन् ! ऐसी कृपा आप की ब्रह्माजी के ऊपर भी नही हुई, तथा महादेवजी को भी यह प्रसाद नही मिला, जो कि— विश्ववन्दनीयों से अभिवन्दितचरणकमल जिन के ऐसे आप साक्षात् हमारे असुरों के द्वारपाल हुए ॥ ६ ॥

हे शरणदायक ! जिन आपके चरणकमल के मकरन्द की सेवा से ब्रह्मादिक अपनी २ विभूति को प्राप्त होते हैं फिर हे प्रभो ! कुत्सित मार्गवाले खलयोनि हम असुर लोग आप की कृपा कटाक्ष के पात्र कैसे हुए ? ॥ ७ ॥

आप अपनी अमित योगमाया से जब लीला करते हैं तब अनेक भुवनों की सृष्टि होजाती है इस प्रकार की तो परम विशारद ऐसे आपकी चेष्टा है परंच सर्वात्मक और समदर्शी होकर भी आपका स्वभाव है, कि-भक्तों पर प्रीति करते हो उसका भी कारण यही है, कि आपका स्वभाव कल्प वृक्ष सदृश है । जैसे कल्प वृक्ष के आश्रय लेने वालों की कामनाओं को ही पूर्ण करता है तौ भी उसका विषम स्वभाव नहीं कहा जाता ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वत्स ! प्रह्लाद ! भद्रं ते प्रयाहि सुतलाऽऽलयम् ।
मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥
नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् ।
मद्दर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना सह ।
बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्ध्न्याधाय कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥
परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः ।
प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् ॥ १२ ॥
अथाहोशनसं राजन् ! हरिर्नारायणोऽन्तिके ।
आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् सन्तनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः ।
यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच ।

कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् ।
यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः ॥ १५ ॥
मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः ।
सर्वं करोति निश्छिद्रमनुसङ्कीर्तनं तव ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मद्दर्शनेन यो महाह्लादस्तेन ध्वस्तं कर्मनिबन्धनमज्ञानं यस्य ॥ १०-१३ ॥

कर्मवितन्वतः शिष्यस्य यच्छिद्रमन्तरं न्यूनं जातं तत्सन्तनु विस्तारय सन्धत्स्व यजमानं विना कथं सन्धातव्यमिति न वाच्यमित्याह-यत्तदिति । ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं भवेत् किम्पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भवान् यस्य सर्वेणाऽपि भावेन वस्तुमात्रेण पूजितस्तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यम् कथम्भूतः कर्मणामीश्वरः प्रवर्तकः यज्ञेशो यज्ञफलदः यज्ञमयश्च पुरुषः ॥ १५ ॥

आस्तान्तावत् पूजा यस्मान्मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन तन्त्रतो व्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतः वस्तुतश्च दक्षिणादिना यच्छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तव नामाऽनुकीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोतीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विज्ञापितस्तं भगवानुवाच—वत्सेति । हे प्रह्लाद ! तव भद्रमस्तु सुतलाख्यं बिलस्थानं प्रयाहि गच्छ तत्र स्वपौत्रेण बलिनासह मोदमानः ज्ञातीनां मुदं हर्षम् प्रापय ॥ ९ ॥

तत्र सुतले नित्यं सदा अवस्थितं सन्निहितं गदा पाणौ यस्य तं मां द्रष्टासि द्रक्ष्यसि नित्यं द्रष्टासि इति वा मदनुबन्धः नित्यं मद्दर्शनेन यो महानाह्लाद आनन्दस्तेन ध्वस्तं कर्मरूपं निबन्धनं संसृतिहेतुर्यस्य तादृशो भविष्यसीति ॥ १० ॥

एवंविधां भगवत आज्ञां शिरसा बाढमित्याधायाभ्युपेत्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! अमला प्रज्ञा स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषया यस्य सः प्रह्लादो बलिना सह बद्धाञ्जलिः सन् ॥ ११ ॥

आदिपुरुषं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणतः कृतप्रणामः सर्वेषामसुराणां चमूनां सेनायाः अधिपतिर्भूत्वा तेन भगवता अनुज्ञातो महाबिलं सुतलं विवेश ॥ १२ ॥

अथ तत्प्रवेशानन्तरं हे राजन् ! भगवान्नारायणः समीपे सभायां ब्रह्मवादिनामृत्विजाम्मध्ये आसीनमुपविष्टम् उशनसं शुक्रमुवाच ॥ १३ ॥

तदेवाह—ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! वितन्वतो यजमानस्य शिष्यस्य बलेः यत् यज्ञस्य छिद्रं कर्मसु वैषम्यं वैगुण्यरूपं तद्ब्रह्मादृष्टं वेदबोधितं समं वैषम्यरहितमविगुणं यथाभवेत् तथा सन्तनु कुरु ॥ १४ ॥

एवमुक्तः शुक्रस्तावत्प्रकृतकर्मणि वैगुण्यमेव नास्तीति विज्ञापयन्नि—कुत इति श्लोकाभ्याम् । तस्य बलेः कर्मणो वैगुण्यं कुतः ? न कस्मादपीत्यर्थः । वैषम्याभावे हेतुमाह—यस्य येन बलिना कर्तरि षष्ठी सर्वभावेन करणभूतेन सर्वकर्मणामीश्वरः यज्ञेशः यज्ञपुरुषश्च भगवान् यतः पूजितो ऽतो न वैषम्यमित्यर्थः । कर्मेश्वरः इति सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमुक्तं, यज्ञेश्वर इति यज्ञफलप्रदत्वं, यज्ञपुरुष इति यज्ञ शरीरकत्वं, तद्भोक्तृत्वंचेत्यपौनरुक्त्यम् ॥१५॥

किं वक्तव्यम् एतत् यत्तव पूजनम् अवैषम्यावहमिति यतस्त्वन्नामकीर्तनमेव तदावहमित्याह—मन्त्रत इति । मन्त्रतन्त्रदेशकालयोग्यवस्तुरूपो यच्छिद्रं मन्त्रादीनां यद्वैगुण्यमित्यर्थः तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निश्छिद्रं करोति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बलिप्रह्लादयोर्भगवद्भक्तत्वेपि बलेर्बन्धनादिदुःखमभूत्सकिञ्चिन्निमित्तमिति शङ्का— ।

"बलिरप्यसुरावेशात् स्तुवन्नपि जनार्दनम् ।

आक्षिपत्यन्तरा क्वापि प्रह्लादो नित्यभक्तिमान्" ॥

इत्यनेन परिहर्तव्या । आक्षेपफलं दुःखमित्यर्थः ॥ ९—१३ ॥

कर्म वितन्वतोऽस्य यच्छिद्रं ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्दृष्टं निरूपितं कर्मसु वैषम्यमन्तरायोऽपहृतिः यथासमं विहितफलप्रदत्वेन समर्थं भवेत्तथा तव शिष्यस्य बलेः कर्मणो वैषम्यलक्षणमपराधं सन्तनु परिहृतं कुरु कर्मरन्ध्रं समुन्नतं कुरु वा "छिद्रं रन्ध्रापराधयोः"इत्यभिधानं ब्रह्मणा दृष्टं वा ॥ १४ ॥

सति छिद्रे तत्परिहारस्तदेव नास्ति अस्ति चेदपि तव नामसङ्कीर्तनं निश्छिद्रं करोतीति वक्तुमुत्तानेनत्याह—शुक इति, यज्ञपुरुषो भवान्यस्य बलेः कर्मेश्वरः कुतः यज्ञेश इति अनेन सर्वयज्ञस्वामित्वं तव विद्यते किन्तुतैतद्यज्ञस्वामित्वं बलेस्तवक्रतुकत्वादिति सूचितम् । तस्य बलेः कर्मवैषम्यं कुतो हेतोः स्यादित्यन्वयः । सर्वभावेन सर्वदानेन पूजित इत्यस्याख्य ॥ १५ ॥

तवानुसङ्कीर्तनम् मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं सर्वं देशकालोचितवस्तुतो यथा तथा निश्छिद्रं पूर्णं करोतीत्यन्वयः ॥ १६—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वमेव मद्दर्शनेत्यादि स्वरूपस्त्वम् इतस्तु तत्र नित्यमेव मां द्रष्टासीत्यर्थः ॥ १०—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कर्मबन्धलक्षणः संसारस्तु मत्प्रथमदर्शनाह्लादातिशयलक्षणः एव पूर्वमेव ध्वस्त इत्याह, मद्दर्शनेति ॥ १०—१२ ॥

हरिः बलिसम्बन्धेन तस्यापराधदोषं हरतीति हरिः ॥ १४ ॥

कर्मवितन्वतः शिष्यस्य यत् छिद्रमन्तरं न्यूनं जातं तत्सन्तनु विस्तारय सन्धत्स्व यजमानं विना कथं सन्धातव्यमिति न वाच्यमित्याह—यत्तादिति । ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं भवेत् किंपुनस्त्वदृष्टमित्यर्थः ॥ १४—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मद्दर्शनमहाह्लादेन ध्वस्ताः कर्मनिबन्धनाः मदितरपदार्थविषयकाः रागादयो दोषा यस्य सः ॥ १०—१३ ॥

यत् कर्मसु वैषम्यं तत् यद्यपि ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टं समं भवेत्तथापि हे ब्रह्मन् ! कर्म वितन्वतः शिष्यस्य छिद्रं कर्मन्यूनत्वं सन्तनु पूरय ॥ १४ ॥

सर्वेण सम्पूर्णेन भावेन भक्त्या पूजितो भवान् यस्य कर्मेश्वरः कर्मणामीश्वरः कारयिता भोक्ता फलदाता च तस्य कर्मसु वैषम्यं कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

किंबहुना मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन तन्त्रतो व्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतश्च वस्तुतो दक्षिणादितश्च यच्छिद्रं वैषम्यं तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निश्छिद्रं करोति ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान बोले, कि—हे वत्स ! हे प्रह्लाद ! तुमारा मंगल हो तुम भी सुतल को जाओ और वहां अपने पौत्र के सहित ज्ञाती लोगों को सुख प्राप्त करो ॥ ९ ॥

और वहां पर अपने दरवाजे पर हमको गदा हाथ में लिये हुए देखोगे, और हमारे दर्शनके आह्लाद से तुमारे सर्व कर्म बन्धन छूटते जाँयगे ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! राजा बलि के सहित सर्व असुरों की सैना के पति अमल बुद्धि श्री प्रह्लादजी भगवान् की आज्ञा को शिर पर धारण कर हाथ जोड़कर आदि पुरुष को परिक्रमा देकर श्रीहरि की आज्ञा पाकर प्रणत हुए २ महाबिल (सुतल) में प्रवेश करते हुए ॥ ११—१२ ॥

हे राजन् ! तद नंतर श्रीहरि ब्रह्म वादियों की सभा में ऋत्विज लोगों के समीप बैठे हुए शुक्राचारीजी से बोले, कि— ॥ १३ ॥

तथाऽपि वदतो भूमन् ! करिष्याम्यनुशासनम् ।
एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवाज्ञाऽनुपालनम् ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अभिनन्द्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति ।
यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह ॥ १८ ॥
एवं बलेर्महीं राजन् ! भिक्षित्वा वामनो हरिः ।
ददौ भ्रात्रे महेन्द्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतम् ॥ १९ ॥
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः ।
दक्षभृग्वङ्गिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च ॥ २० ॥
कश्यपस्याऽदितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोद्वामनं पतिम् ॥ २१ ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥ २२ ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ! ॥ २३ ॥
ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनम् ।
लोकपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चाऽनुमोदितः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मन् ! यज्ञरूप कर्म के विस्तार करने वाले अपने शिष्य के यज्ञ में जो कुछ छिद्र रहा हो उसको पूरा करो. क्योंकि ? जो कुछ कर्म के विषय में विषमता होवे तो वह ब्राह्मण के देखने से ही सम होजाती है ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच ॥

शुक्राचार्यजी बोले, कि—हे प्रभो ! उसके कर्म में विषमता कैसी होसकती है, जिसके कर्म के आप स्वामी हैं और जिसने यज्ञेश यज्ञ पुरुष ऐसे आपकी सर्व प्रकार पूजा करी है ॥ १५ ॥

मंत्र, तंत्र, देश, काल, पात्र, और वस्तुओं से जो कर्म में छिद्र (न्यूनता) भया हो तो केवल आपका नाम संकीर्तन ही सब को निश्छिद्र कर देता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त सन्धत्ते पाठान्तरे समाधाय तदाज्ञां सम्पादितवानिति शेषः ॥ १८–१९ ॥

देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवस्तैः सहितः ॥ २०–२१ ॥

ननु, लोकादीनां पतिरिन्द्रोऽस्त्येव सत्यम् तथाऽपि वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं वामनमुपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे ॥ २२–२३ ॥

देवयानेन मार्गेण विमानेनेति वा ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं नास्त्येव वैषम्यं तथापि हे भूमन् ! वदतस्तव अनुशासनं करिष्याम्येव यतस्तव आज्ञानुपालनमिति यदेतत्पुंसां परमं श्रेयः ॥ १७ ॥

इतीत्थं हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य भगवानुशनाः शुक्रः बलेर्यज्ञस्य छिद्रमृषिभिः सह समाधत्त समादधे ॥ १८ ॥

इत्थमुपवर्णितं भगवतो वामनस्य चरित्रमुपसंहरति—एवमिति । हे महाराज ! यत्परैरपहृतं तत्त्रिदिवमित्थं बलेः सकाशाद्याचित्वा वामनरूपो हरिः भ्रात्रे महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥

तदा प्रजापतिर्ब्रह्मा चतुर्मुखः देवैः ऋषिभिः पितृभिर्भूमिपैर्मनुतत्पुत्रैर्दक्षादिभिश्च सह कश्यपस्य अदितेश्च प्रीत्यै सर्व-

प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः ।
श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥
ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृग्वाद्या मुनयो नृप ! ।
पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥
सुमहत्कर्म तद्विष्णोर्गायन्तः परमाऽद्भुतम् ।
धिष्ण्यानि स्वानि ते जग्मुरदितिं च शशंसिरे ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतानां भवाय विभवाय योगक्षेमार्थं च लोकानां तत्पालकानां च पतिं वामनमकरोत् ॥ २० ॥ २१ ॥

वेदादीनां कल्पं समर्थं पालन इति शेषः । उपेन्द्रं सर्वभूतानां विभूतये पतिं कल्पयाञ्चक्रेऽकरोत् ॥ २२ ॥

तदा सर्वाणि भूतानि नितरां मुमुदिरे "मुद हर्ष" इति धातुः ॥ २३ ॥

ततो ब्रह्मणाऽनुमोदित इन्द्रो लोकपालैः सह वामनं भगवन्तं देवयानेन देववाह्ययानेन दिवं प्रतिनिन्ये प्रापयामास॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

ततः बलियज्ञशालायाः ॥ २४—२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समाधत्त सन्दधे समाधायेति पाठे तामाज्ञां सम्पादितवानिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भूमिपा मनवः ॥ २० ॥ २१ ॥

कल्पं पालने समर्थम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुरस्कृत्वा अनर्घवस्त्रालङ्कारादिभिः सन्मान्य देवयानेन विमानेन देवमार्गेण वा ॥ २४—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इतीत्थं हरेराज्ञामभिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त सन्दधे॥१८॥

महीं यत् त्रिदिवं परैर्हृतं तच्च बलेः सकाशाद्भिक्षित्वा महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥

ब्रह्मा देवादिभिः सह कश्यपस्य अदितेश्च प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च लोकानां लोकपालानां च वामनं पतिमकरोदिति द्वयोरन्वयः । भूमिपाः मनवस्तत्पुत्राश्च ॥ २२ ॥ २१ ॥

किञ्च वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं सर्वविभूतये पतिं तमेव वामनमुपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे अकरोत् इति सार्द्धश्लोकान्वयः । मही त्रिदिवं च महेन्द्राय ददावित्युक्तत्वात् "प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च श्रीवामनेन त्रिभुवनपतिरिन्द्रः कृत इन्द्रस्योपरि इन्द्र उपेन्द्रः श्रीवामनः ब्रह्मणा कृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रो वामनं पुरस्कृत्य कनिष्ठभ्रातृत्वेनाग्रे आरोप्य देवस्व स्वस्य यानेन रथेन गजेन वा दिवं निन्ये प्रापयामास ॥ २४ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! तथापि आपकी आज्ञा अवश्य करूंगा क्यों कि ? पुरुषों को आपकी आज्ञा परि पालन करना यही बड़ा श्रेयः कारी है ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि परमज्ञानी श्रीशुक्राचारी जी भगवान की आज्ञा का इस प्रकार अभिनन्दन कर विप्रर्षियोंके सहित बलि के यज्ञ के छिद्र का संधान करते हुए ॥ १८ ॥

हे राजन् ! श्रीहरि ने वामन रूप धारण कर इस प्रकार से राजा बलि से पृथिवी को मांगकर जो शत्रुओं ने स्वर्ग छुड़ा लिया रहा उसको फिर अपने भ्राता महेन्द्र को देदिया ॥ १९ ॥

तब मरीच्यादि प्रजापतिओं के पति श्रीब्रह्मा जी ने, देवर्षि पितृलोग और दक्ष आदिक राजा लोग तथा भृगु अंगिरा सनत्कुमार अथवा स्वामि कार्त्तिक और महादेवजी ॥ २० ॥

इन सब को साथ लेकर कश्यप और अदितिजी की प्रसन्नता के लिये तथा सम्पूर्ण प्राणियों के मंगल के लिये श्रीवामनजी को लोक और लोकपालों के पति करदिये ॥ २१ ॥

वेद, सम्पूर्ण देवता, धर्म, यश, श्री, कल्याण, व्रत, स्वर्ग, अपवर्ग [मोक्ष] इन सबों के पालन करने में चतुर ॥ २२ ॥

ऐसे श्रीवामनजी को सर्व समृद्धि के लिये उपेन्द्र बनाये हे राजन् ! तब सब प्राणियों को बड़ा आनन्द प्राप्त हुआ ॥ २३ ॥

तब तौ इन्द्र श्रीवामनजी को विमान में बैठाकर ब्रह्माजी के अनुमोदन से लोक पालों सहित स्वर्ग में ले गये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतच्चरितमाख्यातमिति विधेयोस्याऽन्यान्यपि सन्तीत्युक्तम् ॥ २८ ॥

सर्वमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतः कुलनन्दन ! ।
उरुक्रमस्य चरितं श्रोतॄणामघमोचनम् ॥ २८ ॥
पारम्महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः ।
किञ्जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मन्त्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥
य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।
अवताराऽनुचरितं शृण्वन्याति परां गतिम् ॥ ३० ॥
क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे ।
यत्र यत्राऽनुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे वामनावतारचरिते
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानि तर्हि निःशेषाणि वर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह—पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् यथा पार्थिव परमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः तथा च मन्त्रः "विष्णोर्नुकम्वीर्याणि" इति एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—यस्य पुरुषस्य पूर्णमहिम्नः पारं मन्त्रदृगृषिर्वसिष्ठ इति एवमाह, कथम् किञ्जायमानो जातो वा उपैति न कोऽपीति तदनन्तत्वेनैवाऽऽहेत्यर्थः । तथा च मन्त्रः "न ते विष्णो ! जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमाप" इति ॥ २९ ॥

य इदं शृण्वन् भवति स पराङ्गतिं याति ॥ ३० ॥

सुकृतं यशावत्कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपेन्द्रस्य भगवतः भुजपालितं त्रिभुवनं प्राप्य त्रिभुवनाधिपतिर्भूत्वा इन्द्रः निर्भयः परमया श्रिया सम्पदा जुष्टो मुमुदे ॥२५॥

ततो हे नृप ! सर्वे ब्रह्मादयो वैमानिका विमानारूढाश्च तद्विष्णोर्वामनस्य सुमहदनितरसाधारणमत एव परमाद्भुतं कर्म चरित्रं गायन्तः स्वस्वस्थानानि जग्मुः अदितिश्च शशंसिरे तुष्टुवुश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

हे कुरुनन्दन ! श्रोतॄणां शृण्वतां दुरितहरं सर्वमस्मद्बुद्धिगोचरमेतदुरुक्रमस्य चरितं भवतो मया कथितं सर्वं मयाऽऽख्यातमित्यनेन स्वमतिविषयं सर्वमाख्यातमित्यभिप्रेतं नतु उरुक्रममहिम्नः परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेव व्यञ्जयितुं तन्महिम्नोऽनवच्छिन्नत्वमाह—पारमिति । यो मर्त्यः पुमानुरुक्रमस्य महिम्नः पारमवधिं गृणानो भवति स मर्त्यः पृथिव्या इमानि पार्थिवानि रजांसि विममे गणयेत् यथा पार्थिवानां रजसां गणना कर्तुमशक्या तथोरुक्रमस्य गुणानामपीत्यर्थः । पार्थिवानि रजांसि वा बुद्धिमान् महता कालेन गणयेत् नतु उरुक्रमस्य गुणानिति वार्थः । तथा च श्रूयते "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति तथा हि यस्य पुरुषस्योरुक्रमस्य महिम्नः पारं जातः जायमानो जनिष्यमाणो वा मर्त्यः उपैति किं नोपैत्येवेति*मन्त्रद्रष्टा ऋषिः वसिष्ठादिराह ॥ २९ ॥

प्रकृतावतारचरित्रश्रवणादिफलमाह—य इति । यः कश्चिदेतदद्भुतकर्मणो देवानां ब्रह्मादीनामपि देवस्य वामनस्यावतारानुचरितं शृण्वन् परां गतिं मुक्तिरूपां याति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

यत्रयत्र देवमनुष्यपित्रादिसम्बन्धीनि क्रियमाणे कर्मणि इदमवतरानुचरितं कीर्त्येत तत्तेषां सम्बन्धि कर्म सुकृतं सुष्ठु अविगुणं यथा भवति तथा कृतं विदुस्तद्विदा इति शेषः । श्रौतस्मार्तसर्वकर्मसाद्गुण्यापादकमेतच्चरित्रश्रवणादिकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

* न ते विष्णो जातो जायमानो देव महिम्नः परमन्तमाप इति मन्त्रोऽनुसन्धेयः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मादिमहिमातिरिक्तमहिमत्वे मुरारेश्चरितस्य संसाराख्याघसङ्घातविघातदत्त्वं घटनामपि तत्कथमित्याशङ्क्य, प्रमाणपूर्वकं नद्दाह–पारं महिम्न इति। "विष्णोर्नुकम् वीर्याणि प्रवोचम्" "न ते विष्णो जायमानो न जातः" इति मन्त्रदृग्वेददृष्टा ऋषिरित्याह यस्य पुरुषस्य यो मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे मानङ्कुरोऽप्यपिछन्दसि "व्यत्ययो बहुलम्(३।१।८५।७७")इति वचनाल्लुङर्थे लिट् जातो जायमानः उत जनिष्यमाणो वा समर्थः महिम्नः पारं समाप्तिम् उपैति किम्? नैवोपैतीत्यन्वयः। पुरुषः क इति तत्राह–मुरारेरिति। स यदुतिलक इति नेत्याह, उरुविक्रमत इति. उरु महद्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं कविरत्यतिक्रान्तदर्शपीति वा ॥ २९ ॥

यस्तस्याद्भुतकर्मणो देवदेवस्य हरेरवताराऽनुचरितं शृण्वन् वर्तते स पराङ्गतिं वैकुण्ठाख्यां यातीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

अन्यविषयकर्मसमयेऽपि कीर्त्यमानमिदं भगवत्कर्म पूर्णफलप्रदं करोतीत्याह–क्रियमाण इति । अथ मङ्गले दैवप्रभृतिकर्मणि क्रियमाणे सतीदमवताराऽनुचरितं यत्र यत्र कर्मणि कीर्त्येत तेषां पुंसां तत्तत्कर्म सुकृतं पूर्णफलदानसमर्थं विदुर्ज्ञानिन इति शेषः ॥३१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतत् उरुक्रमस्य चरितं सर्वं मया आ ईषदेव आख्यातं सर्वस्यैवाद्यन्तमध्यभागस्याल्पमल्पमुक्तमित्यर्थः । नन्वेतत् कथामृतं निःशेषमेव वर्णयितुमर्हसीत्यत आह–पारमिति। उरुक्रमत उरुक्रमस्य महिम्नः पारङ्गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे यथैव पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथैव विष्णोर्गुणगणनमपीत्यर्थः । यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य महिम्नां पारं किं जायमानो मर्त्य उत जातो वा उपैति न कोपीत्यर्थः। इति मन्त्रदृग्वसिष्ठः ऋषिराह–तथा च मन्त्रः "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्" इत्यादि. मन्त्रान्तरं च "न ते विष्णो जायमानो नजातो देवमहिम्नः परमं तमाप" इति ॥ २९ ॥

य इदं शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३०—३१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मादयो विष्णोः सुमहत्कर्म गायन्तः स्वानि धिष्ण्यानि स्थानानि जग्मुरदितिं च शशंसिरे इति द्वयोरन्वयः ॥२६॥२७॥

यथामति सर्वं श्रीवामनचरितं मया तुभ्यं वर्णितं कार्त्स्न्येन तु कोऽपि न वक्तुं शक्त इत्याह–सर्वमिति द्वाभ्याम् ॥ २८ ॥

उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोः महिम्नः पारम् अवधिं यो मर्त्यः गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् यथा पार्थिवरजोगणनमशक्यं तथा विष्णुगुणगणनमशक्यमित्यर्थः । मर्त्य इत्यनेन मरणधर्मः कालपरिच्छेद्यः ब्रह्मादिभिरपि त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिकं साकल्येन वक्तुं नैव शक्नुयादिति सूच्यते तथा च मन्त्रः "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—यस्य पुरुषस्य महिम्नः पारं जायमानः उत अथवा जातो मर्त्यः उपैति किम्? नैवोपैति इति मन्त्रदृक् ऋषिर्वसिष्ठादिराह—तथा च मन्त्रः "न ते विष्णो जायमानो, न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप" इति ॥ २९ ॥

इदमवतारानुचरितं यः शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३० ॥

सुकृतं सुष्ठु कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

उस समय इन्द्र त्रिभुवन को प्राप्त होकर श्री उपेन्द्र की भुजाओं के बल से पालित हुआ सर्व भय को छोड़कर परम श्री अर्थात् बड़ी भारी सम्पत्ति से मोद को प्राप्त होता भया ॥ २५ ॥

हे नृप! तब श्री ब्रह्माजी, श्री महादेवजी, कुमार, भृगु आदिक मुनि, पितृगण, विमानों से संचार करने वाले सिद्ध लोग तथा और सर्व प्रजा ॥ २६ ॥

श्रीविष्णु के परमाद्भुत उस त्रिविक्रमावतार के महान् कर्म को गाते हुए अपने २ गृहों को गये और अदिति की भी बहुत प्रशंसा

हे कुल नन्दन! यह उरुक्रम [लंबी पगों वाले] का चरित्र हमने तुमसे कहा यह चरित्र श्रोताओं को पाप से छुड़ाने वाला है ॥ २८ ॥

जो अनन्त पराक्रम वाले श्रीहरि की महिमा के पार को कथन करता है उसमनुष्य ने जानों कि पृथिवी के रजों की गणना कर लीनी। मंत्र दृष्टा ऋषि वसिष्ठ जी ने भी ऐसा कहा है, कि उत्पन्न हुआ और उत्पन्न होने वाला मनुष्य परम पुरुष की महिमा का पार पा सका है क्या? ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष देवदेव अद्भुत कर्म्मा श्रीहरि के अवतार के चरितों को सुनता है वह सुनते२ पर गति को प्राप्त होता है ॥३०॥
देव सम्बन्धि पितृ सम्बन्धि अथवा मनुष्य सम्बन्धि कर्म करते समय पर जहाँ२ इस चरित्र का कीर्त्तन किया जाय वहाँ पर उस कर्म को विधि पूर्वक किया हुआ महात्मा जन जानते हैं ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, त्रयोविंशतितम अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्ता ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

—————○:*:○—————

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

राजोवाच ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ।
अवतारकथामाद्यां मायामत्स्यविडम्बनम् ॥ १ ॥
यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ।
तमःप्रकृतिदुर्मर्षं कर्मग्रस्त इवेश्वरः ॥ २ ॥
एतन्नो भगवन् ! सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान्बादरायणिः ।
उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत्कृतम् ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

गोविप्रसुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।
रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥
उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वायुरिवेश्वरः ।
नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः ॥ ६ ॥
आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥
कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्बली ।
मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्विंशे प्रसङ्गेन मत्स्यरूपस्य शार्ङ्गिणः ।
लीलोच्यते यतः सत्यव्रतरक्षा महार्णवे ॥ १ ॥
तनुं तनुं विदधतोऽपि निजैश्वर्यनिदर्शनात् ।
मत्स्यं पृच्छति पृथ्वीशो लीलया वामनोपमम् ॥ २ ॥

मायया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं यस्यां निरूप्यते ताम् ॥ १ ॥

ननु, कस्मादकस्मादेव मत्स्यावतारप्रश्नोक्ता ? श्रीवामनसादृश्यादित्याह—यदर्थमिति द्वाभ्याम् । दुर्मर्षं दुस्सहम् ॥ २ ॥

बलेरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि याचकरूपं कृतवानिति युक्तमुक्तं यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपमधारयदेतन्नो यथावद्वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

जुगुप्सितत्वं परिहरति—धियो गणैर्यान्युच्चावचानि भूतानि

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तेषु नियन्तृत्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वशङ्केति भावः॥६॥

विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह—आसीदिति त्रिभिः । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मस्तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः समुद्रे उपप्लुता निमग्ना ॥ ७ ॥

अन्तिके निःसृतान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं श्रुतवामनावतारतच्चरित्रोऽवतारप्रसङ्गान्मात्स्यमवतारं शुश्रूषुः पृच्छति राजा—भगवन्निति त्रिभिः । हे भगवन् मुने ! अद्भुतकर्मणो हरेराद्यावतारकथां श्रोतुमिच्छामि, कथम्भूताम् ? माया-मत्स्यविडम्बनामद्भुतमत्स्यसजातीयचेष्टानुकारो यस्यां प्रतिपाद्य-स्तां कथाया आद्यत्वं तदवतारप्राथम्यप्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥

स्वयमीश्वरोपि कर्मग्रस्तः कर्मवश्य इव जीवस्तमःस्व-भावं दुर्मर्षं क्रोध्यतएव लोकैर्जुगुप्सितं निन्दितं मात्स्यं रूपं यदर्थं यस्मै प्रयोजनाय अधात् धृतवान् ॥ २ ॥

हे भगवन् मुने ! एतत् सप्रयोजनं सर्वं मत्स्यावतारचरित्रं यथाव-द्वक्तुमर्हसि श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वयोर्हेतुं तच्चरित्रं विशिनष्टि-सर्वेषां लोकानां शृण्वतां वदतां च मलमघम् अपहन्तीति तथा तत् ॥३॥

इत्थमापृष्टमत्स्यावतारचरित्रो भगवान् बादरायणिर्यथावद्वर्ण-यामासेत्याह सूतः—इतीति । विष्णुरातेन परीक्षितेत्यमुक्तः पृष्टो भगवान् बादरायणिः श्रीशुको विष्णोश्चरितम् उवाच किन्तद् यन्मत्स्यरूपेण कृतम् ॥ ४ ॥

तदेवाह—यावत्समाप्ति । यदर्थमदधाद्रूपम् इति विशेषतः पृष्ट-मत्स्यावतारप्रयोजनं वक्ष्यंस्तावत्सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनमाह-गोविप्रेति । गवां विप्राणां सुराणां साधूनां छन्दसां वेदानां तदुदितधर्ममर्यादानां च रक्षामिच्छन् धर्मार्थादिपुरुषार्थचतुष्टय-प्रदानार्थं च तनूर्मत्स्यादिमूर्तीरीश्वरो धत्ते बिभर्ति ॥ ५ ॥

यदा शङ्कितं लोकजुगुप्सितं तमःप्रकृतिदुर्मर्षमिति सावद्यत्वं तत्परिहरति-उच्चेति । उत्कृष्टेष्वपकृष्टेषु च देवमनुष्यतिर्यगादिभूतेषु चरन् तत्सजातीयजन्मकर्मादिकं कुर्वन्नपि ईश्वर उच्चावचत्वं कर्मायत्तदेवमनुष्यादितारतम्यं न भजते यथा वायुः सर्वत्र व्याप्नु-वन्नपि न व्याप्यगतधर्मैः स्पृश्यते तद्वत् अत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि, स ईश्वरो गुणैर्हेयगुणप्रतिभटैः कल्याणगुणैर्निर्गुणत्वात्सत्त्वादि-प्राकृतगुणरहितत्वाद्धि नोच्चावचत्वं भजत इति—

> न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
> सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥

इत्युक्तरीत्या कर्ममूलकसत्त्वादिगुणत्रयसम्बन्धनिमित्तदेवमनु-ष्याद्युच्चावचत्वं सर्वजीवसाधारणं, भगवतस्तु गवादिरक्षार्थं स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदेवमनुष्यादिसजातीयदिव्यतनोः स्वस्वभावमज-हतः कर्मायत्तदेहसम्बन्धतत्प्रयुक्तावद्यत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा धिय इति छेदः धीशब्देन प्रकृतिर्लक्ष्यते तद्गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैः उच्चावचत्वं न भजते, कुतः ? निर्गुणत्वात् सत्त्वादिप्राकृतगुणरहि-तत्वात् निर्गुणत्वादिश्चनेन जीववत्सत्त्वादिगुणपारवश्यं निषिद्ध्यते न तु गुणनियन्तृत्वमपि तथासति "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इति गुणेशत्वश्रवणविरोधापत्तेः ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं तद्यथार्थ्यं चाभिधाय विशे-षतो मत्स्यावतारप्रयोजनमवतारकालं चाह—असीदिति त्रिभिः । अतीतस्यातिक्रान्तस्य कल्पस्यान्ते ऽवसाने ब्राह्मो नाम नैमि-त्तिको लय आसीत् ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः तत्र तदा प्रलयकाले भूरादयः त्रयो लोकाः समुद्रे उपप्लुता निमग्ना आसन् ॥ ७ ॥

कालेन दिनावसानरूपकालेन निमित्तेनाऽऽगतनिद्रस्य सं-प्राप्तनिद्रस्यात एव शिशयिषोः शयितुमिच्छोर्धातुर्ब्रह्मणो मुखान्नि-स्सृतान् गलितान्वेदानन्तिके समीपवर्त्ती हयग्रीवाख्यो दानवेन्द्रो ऽपहृतवान् अन्तिके निस्सृतानिति वा सम्बन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अंशिज्ञानवदंशज्ञानमपि मुक्तिसाधनं गुणाद्यविशेषादिति दर्शनाय मत्स्यावतारचरितमनुवर्णयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र श्रुतवा-मनावतारचरितसुधापानाद्वितृष्ण इव पुनरपि राजा दशा-वतारगणनामादित्वेन मत्स्यावतारमाहात्म्यं श्रोतुं पृच्छति—राजेति, मायामत्स्यस्य विडम्बनं यस्यां सा तथा ॥ १ ॥

कथं जुगुप्सितमभूदिति तत्राह—तमःप्रकृतीति । तमः स्वभावो यस्य स तथा दुर्मर्षं सोढुमशक्यं कर्मग्रस्तो जीवः ॥ २ ॥

लोकजुगुप्सितं चेत्किमिति वक्तव्यमत्राह—उत्तमेति ॥ ३-५ ॥

ननूच्चावचेषु सुरनरादिसंज्ञेषु भोगायतनशरीरेषु वर्तमानस्य हरेरिन्द्रियगुणैरवलेपोऽपि सम्भाव्यते देवदत्तवदिति तत्राह, उच्चावचेष्विति । धीशब्देनेन्द्रियाण्युपलक्षयति ॥ ६ ॥

आदित एव वक्तुमुपक्रमते—आसीदिति । समुद्रैरुपप्लुता आप्लाविताः ॥ ७ ॥

अन्तिके विदूरतः ॥ ८—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवन्निति । तैः तत्र निरूप्यत इत्यध्याहारेणैव व्याख्येयं नतु विग्रहेण निरूप्यत इत्यधिकोक्तेः सापेक्षत्वाद्बहुव्रीह्यस-म्भवः ॥ १ ॥

यदर्थमिति युग्मकम् कर्मग्रस्त इव तमःप्रकृतीव दुर्मर्षं इवेत्यन्वयः । अत एव लोकैः साधारणैर्जुगुप्सितं तादृशवपु-र्धारणन्तु न युक्तमित्याह—यत उत्तमश्लोकचरितं सर्वेषा-मपि लोकानां सुखावहमेव भवितुमर्हतीति ॥ २—५ ॥

उच्चावचेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु भूतेषु चरन् अवतीर्य विहरन्नपि धियः साधारणबुद्धेः गुणैरुच्चावचत्वस्फुरणैरुच्चा-वचत्वं न भजते, तत्र हेतुः निर्गुणत्वात् सत्त्वाद्यतीतसच्चि-दानन्दविग्रहत्वादिति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नत्र श्रीवराहदेववद्द्वयमपि वारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह—आसीदिति । अतीतकल्पस्य गतब्रह्मदिनस्य ब्राह्मो ब्रह्मशयननिबन्धनः अत एव नैमित्तिकः ॥ ७ ॥

मुखतो निःसृतान् शयनसमये आवर्त्यमानान् अन्तिके स्थित्वा योगबलेनाहरत् कल्पान्तरादौ पुनर्वेदोपदेशे लीलार्थमीश्वरेच्छा तु मूलमितिज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्विंशे मत्स्यरूपी प्राह सत्यव्रतं हरिः ।
खेलन्महार्णवे तेन स्तुतस्तत्त्वोपदेशकः ॥
वामनस्य वियद्व्यापि वृद्धिश्रवणतः स्मृतिम् ।
आरूढो मत्स्यरूपी स पृच्छ्यते भूभृता हरिः ॥
लोके लीलया याऽऽसां कर्मस्वतिजुगुप्सिताम् ।
तथा मात्स्यं वपुर्दृष्ट्वा जातिष्वपि जुगुप्सितम् ॥
अतः प्रासङ्गिकी मत्स्यावतारस्य कथा यथा ।
तथैवाग्रतनी सत्यव्रतस्यैव प्रसङ्गतः ॥

मायामत्स्यस्य मायिकमत्स्यस्य विडम्बनम् अनुकरणं यस्यां तां स तु स्वयममायिको मत्स्य एवेत्यर्थः । स्वस्यालौकिकैः प्रभावैर्मायिकमत्स्यस्यतिरस्कारो वा ॥ १ ॥

तमःप्रकृतीव दुर्मर्षं दुःसहमित्युभयत्रापीवशब्दस्यान्वयः जुगुप्सितमपि याचकरूपं भक्तस्य बलेरनुग्रहाय धृतवानिति युक्तमुक्तं, मत्स्यरूपं तु कस्य भक्तस्यानुग्रहायेति मे जिज्ञासेति भावः उत्तमश्लोकस्य चरित्रं तु श्रवणकीर्तनाद्यर्हत्वेन सर्वलोकसुखावहं भवत्येव मत्स्यवपुर्धारणं तु कस्य भक्तस्य सुखार्थं तद्वदेति भावः ॥ २—४ ॥

सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

जुगुप्सितत्वं सामान्यतः परिहरति । धियोगुणैर्यान्युच्चावचानि रूपाणि तेषु नियन्तृत्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वमङ्क्षेति भावः इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६ ॥

श्रीवराहदेववद्द्वयमपि वारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह आसीदिति । ब्राह्मो ब्रह्मशयननिबन्धनः अत एव नैमित्तिकः ॥ ७ ॥

मुखतो निस्सृतान् शयनसमये आवर्त्यमानान् समीपे स्थित्वा योगबलेनाहरत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्स्यावतारचरित्रं वर्ण्यते मायेत्यादिना चतुर्विंशेन । मायया भक्तविषयिण्या कृपया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं यस्यां ताम् ॥ १ ॥

ईश्वरः कर्मग्रस्त इव जीव इव तमःप्रकृति तमःस्वभावं दुर्मर्षं क्रोधयुक्तम् अत एव लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपं यदर्थं यत्प्रयोजनार्थमदधात् धृतवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सामान्यतोऽवतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

लोकजुगुप्सितत्वं नेत्याह—हि निश्चितं यः स्वप्रशासनविषयः ईश्वरः स गुणैर्हेतुभूतैरुच्चावचेषु भूतेषु सत्त्वादिगुणात्वात् गुणकार्येषु इत्यर्थः चरन् उच्चावचत्वं न भजते निर्गुणत्वाद्गुणकार्यानपेक्षो भूतेभ्यः विलक्षणत्वात् प्राकृतगुणरहितेन स्वासाधारणदेहेनैव देवमनुष्यतिर्यगाद्यनुकरणमात्रं करोति, न तु प्राकृतगुणमयदेवादिरूपो भवतीति फलितार्थः । यथा वायुरुच्चावचभूतपरिमितप्राणाकारः स्वेनैव रूपेण भवति नतूच्चावचत्वं भजते तद्वत् अतः स स्वासाधारणविग्रहेणैव मत्स्यः न तु तमःप्रकृति दुर्मर्षं लोकजुगुप्सितं प्राकृतं रूपं कृतवानिति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनं वेदसत्यव्रतादिरक्षणज्ञानोपदेशादिकमाह—आसीदित्यादिना । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन भवो नैमित्तिकः तत्र नैमित्तिके प्रलये समुद्र उपप्लुता निमग्नाः ॥ ७ ॥

शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोः अन्तिके निस्सृतान् मूर्तिमत्तया निर्गलितान् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीवासुदेवौ विजयेताम् ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि—हे भगवन् ! मैं अद्भुतकर्मा श्रीहरि के आद्य अवतार की कथा श्रवण की इच्छा करता हूं जैसे आपने मत्स्यरूप धारण कर मत्स्य का अनुकरण किया ॥ १ ॥

और लोक निन्दित मत्स्यरूप जिस प्रयोजन के लिये आपने धारण किया, साक्षात् ईश्वर होकर कर्म ग्रस्त जीव जैसे दुःसहतमोगुणी रूप को धारण करे ॥ २ ॥

हे भगवन् ! यह सब उत्तम श्लोक का सर्व लोक सुखकारी सर्व चरित्र आप यथावत् कहने के योग्य है ॥ ३ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—इस प्रकार परीक्षित ने जब पूंछा तब भगवान् बादरायणि श्रीशुकदेवजी, हरि ने मत्स्य रूप धारण कर जो चरित्र किया सो कहने लगे ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—ईश्वर श्रीहरि, गौ ब्राह्मण सुरगण साधुजन वेद और धर्म के रक्षा करने के लिये अपने इच्छा से देव मनुष्यादि शरीरों को धारण करते हैं ॥ ५ ॥

यद्यपि छोटे बडे सब प्राणियों में ईश्वर वायु के सदृश सर्वत्र व्यापक होकर सबको नियमन करते हैं तथापि उन्हीं के बोध गुण से न्यारे रहते हैं क्योंकि ? निर्गुण हैं इससे प्राणियों के नीचत्व उच्चत्व के संग से आप नीचत्व उच्चत्व को प्राप्त नहीं होते हैं ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम् ।
दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ।
नारायणपरोऽतप्यत्तपः स सलिलाशनः ॥ १० ॥
योऽसावस्मिन्महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ।
श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणाऽर्पितः ॥ ११ ॥
एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ।
तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्येकाऽभ्यपद्यत ॥ १२ ॥
सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत ।
उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ १३ ॥
तमाह साऽतिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ।
यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल ! ।
कथं विसृजसे राजन् ! भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥ १४ ॥
तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ।
अजानन्रक्षणार्थाय शफर्याः स मनो दधे ॥ १५ ॥
तस्या दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य स महीपतिः ।
कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अब नैमित्तिकलय में तुमसे कहता हूं सो सुनो, बीते हुए कल्प के अन्त में ब्रह्माजी के निद्रा के निमित्त से लय प्राप्त हुआ, जिसमें चारों दिशाओं के समुद्र ने भूर्लोकादिकों को डुबा लिया ॥ ७ ॥

जब समय के प्राप्त होने से ब्रह्माजी को निद्रा आई तब समीप में रहने वाला महान् बली हयग्रीव दैत्य ने मुख से निकले हुए वेदों को हरण कर लिया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शफरीरूपं मत्स्यरूपम् ॥ ९ ॥

प्रयोजनान्तरं लीलाप्रकारं चाऽऽह-तत्र राजऋषिरित्यादि-यावत्समाप्ति ॥ १० ॥

स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥ ११ ॥

कृतमालायां नद्याम् ॥ १२—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा दानवश्रेष्ठस्य हयग्रीवस्य तच्चेष्टितं ज्ञात्वेश्वरो हरिर्भगवान् शफरीरूपं मात्स्यं रूपं दधार हयग्रीवाख्यं दानवं निहत्य वेदान् ब्रह्मणे प्रत्यर्पयितुं मत्स्यरूपेणावततारेति विशेषतः प्रयोजनमुक्तम् शफरीति स्त्रीत्वमविवक्षितं मात्स्यरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं सामान्यतो विशेषतश्चावतारप्रयोजनमभिधायावतरणप्रकारं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति—तत्रेति । तत्र तस्मिन्नेवातीते कल्पे कश्चित्सत्यव्रताख्यो राजर्षिर्महान् अक्रोधाद्यात्मगुणयुक्तः नारायणः परः प्राप्यो यस्य तादृशो बभूव स च सलिलमेवाशनं यस्य तादृशस्तपोऽतप्यच्चचार ॥ १० ॥

सत्यव्रतं विशिनष्टि—य इति । योऽतीतकल्पे सत्यव्रताख्यो राजर्षिः स एवास्मिन्महाकल्पे विवस्वतस्तनयः श्राद्धदेव इति प्रसिद्धः मनुत्वे मनोरधिकारत्वे हरिणा भगवता अर्पितः निहितः मनुः कारित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एकदा कृतमालायां नद्यां जलतर्पणं कुर्वतस्तस्य सत्यव्रतस्य अञ्जल्युदके काचिदेका अल्पकाया शफरी अभ्यपद्यत अदृश्यत प्राप्तवती वा स्त्रीत्वमविवक्षितम् "इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपज्झषम् । क्षिप्यमाणस्तमवक्तता तमाह" इत्यादिषु पुंस्त्वनिर्देशस्य बहुलमुपलभ्यमानत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो हे भारत ! द्रविडदेशाधिपः सत्यव्रतः तां शफरीमञ्जलि-गतां तोयेनाञ्जलिस्थेन सह नदीतोये तत्याज ॥ १३ ॥

तं त्यक्तवन्तं महाकारुणिकं नृपं सत्यव्रतं सा शफरी अतिकरुणं यथा भवति तथोवाच. तदेवाह-यादोभ्य इति । हे राजन् ! ज्ञातीनस्मान् घातयन्तीति तथा तेभ्यः ज्ञातयश्च ते घातिनश्च तेभ्य इति वा यादोभ्यो जलचरेभ्यो भीतामतएव दीनां मां हे दीनवत्सल ! कथमस्मिन्सरिज्जले घातुकजलचराक्रान्ते विसृजसि त्यजसि ॥ १४ ॥

इत्येवमुक्तः स राजा सत्यव्रतः आत्मनः स्वस्यानुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यमूर्तिं बिभ्राणं साक्षाद्भगवन्तमजानन् शफरीरक्षणार्थं मनो दधे मनश्चक्रे ॥ १५ ॥

ततस्तस्याः शफर्याः दीनतरमुक्तं वाक्यमाकर्ण्य स महीपतिः सत्यव्रतः दयालुरेनां शफरीं कलशाप्सु कमण्डलुजले निधाय स्वाश्रमंप्रति निन्ये प्रापयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कोऽसौ सत्यव्रत इति तत्राह, योसाविति ॥ ११—१२ ॥
अञ्जलितोयेन ॥ १३—१४ ॥
सः मनुः शफर्याः रक्षणार्थाय ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शफरीरूपं दधारेति । तत्र प्रलयान्ते तत् प्रकटितवानित्यर्थः अतीतप्रलयापाय इत्यादि वक्ष्यमाणात् ॥ ९ ॥

तदेवमतीतकल्पस्य वृत्तान्तमुक्त्वा साम्प्रतकल्पस्य वृत्त-माह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् वृत्तान्ते सतीत्यर्थः ॥ १० ॥

महाकल्प इत्यनेनास्य ब्रह्मदिनरूपस्य कल्पस्यादरविशेषो दर्शितः तत्र मनोरस्य स्तुत्यर्थमिति ज्ञेयम् ॥ ११—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शफरीरूपं दधारेति तेनैव रूपेण हयग्रीवं हत्वा स्वायम्भुव-मन्वन्तरारम्भे वेदानाहरदित्यग्रिमोक्तेर्ज्ञेयं तेन मत्स्यरूपं विना वेदाहरणासम्भवात् ब्रह्मादिस्वभक्तहितार्थं मत्स्यरूपं दधारेति प्रथमो मत्स्यावतार उक्तः ॥ ९ ॥

पुनरपि मत्स्यः सत्यव्रताभिधनिजभक्तानुग्रहार्थमवतीर्ण इत्याह—तत्र मत्स्यस्वरूपे स्वदेवे भक्तिमानिति शेषः ॥ १० ॥

महाकल्पः इति दैनं दिनकल्पोऽप्ययं महाकल्पशब्देनोक्तस्तदा-त्विकसत्यव्रतमनोरादरविशेषार्थं इति सन्दर्भः एतन्महाकल्पान्तर्गत एव ब्रह्मदिने स विवस्वत्तनयो मनुर्नान्यत्रेत्यन्ये ॥ १७—१९ ॥

तं प्रसिद्धं स्वेष्टदेवं विष्णुमेव मत्स्यवपुर्धरमजानन् ॥ १७-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शफरीरूपं मात्स्यं रूपं दधार धृतवान् ॥ ९ ॥
नारायणः परः उपास्यो यस्य सः ॥ १० ॥
हरिणोपास्येन अर्पितो निहितः ॥ ११ ॥
कृतमालायां नद्याम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥
मत्स्यवपुर्धरं हरिमिति शेषः ॥ १५ ॥
कलशाप्सु कमण्डलुजलेषु ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

उस हयग्रीव नामक दानवेन्द्र की चेष्टा को जानकर भग-वान् श्रीहरि ने शफरी [मत्स्य] के रूपको धारण किया ॥ ९ ॥

उस समय कोई एक नारायणपरायण सत्यव्रत नामक महान् राजर्षि जलमात्र पानकर तप करते रहे ॥ १० ॥

वह राजर्षि कौन रहे कि—जो विवस्वान् के पुत्र श्राद्धदेव नाम से प्रसिद्ध इस महाकल्प में श्रीहरि ने मनु बनाये ॥ ११ ॥

वह सत्य व्रत राजर्षि एक समय कृतमाला नदी में जल से तर्पण करते रहे, उस काल में उनके अंजली में एक छोटी सी शफरी [मछली] आगई ॥ १२ ॥

हे भारत ! द्रविडेश्वर राजा सत्यव्रत ने उसको जलके सहित नदी के जल में छोड दीनी ॥ १३ ॥

वह मछली परम कारुणिक राजा से बडे करुणा पूर्वक बोली, कि—हे दीन वत्सल ! जातिघातक जल जन्तुओं से डरी हुई ऐसी दीन मुझको हे राजन् इस नदी के जल में क्यों छोडते हो ? ॥ १४ ॥

अपनी रक्षा और अनुग्रह के लिये प्रीति से मीन रूप धारण करने वाले श्री हरिको न जानकर राजा ने उस मीनके रक्षा करने में चित्त लगाया १५ ॥

उन महीपति ने उस मछली का अति दीन वाक्य सुनकर परम दयालु राजा सत्यव्रत कलश के जलमें उसको डालकर अपने आश्रम में ले आये ॥ १६ ॥

सा तु तत्रैकरात्रेण वर्द्धमाना कमण्डलौ ।
अलब्ध्वात्मावकाशं वा इदमाह महीपतिम् ॥ १७ ॥
नाहं कमण्डलावस्मिन्कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे ।
कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ १८ ॥
स एनां तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके ।
तत्र क्षिप्ता मुहूर्त्तेन हस्तत्रयमवर्द्धत ॥ १९ ॥
न म एतदलं राजन् ! सुखं वस्तुमुदञ्चनम् ।
पृथु देहि पदं मह्यं यत्त्वाऽहं शरणं गता ॥ २० ॥
तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन् ! सरोवरे ।
तदावृत्यात्मना तोयं महामीनोऽन्ववर्द्धत ॥ २१ ॥
नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ।
निधेहि रक्षायोगेन ह्रदे मामविदासिनि ॥ २२ ॥
इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि ।
जलाशये सम्मितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्झषम् ॥ २३ ॥
क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः ।
अदन्त्यतिबला वीर ! मां नेहोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत्राहं सुखं निवसामि तदोकः स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥
औदञ्चनोदके मणिकस्थे जले ॥ १९—२१ ॥

रक्षायोगेन रक्षाया योगेनोपायेन यथा महाह्रदप्राप्तेरर्वाक् जलं विना न शुष्येयं तेनोपायेन निधेहि अविदासिनि अनुपक्षये ॥ २२ ॥

सम्मितं तत्तज्जलाशयपरिमितम् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सा शफरी तत्र कमण्डलावेकरात्रेण वर्द्धमाना सती कमण्डलोरात्मनाऽपूर्णत्वादलब्ध आत्मनः अवकाशो यया सा च महीपतिं सत्यव्रतं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १७ ॥

तदेवाह—नेति । अस्मिन् कमण्डलावहं कृच्छ्रं सङ्कटं यथा भवति तथा वस्तुं वासं कर्त्तुं नोत्सहे अतः सुविपुलमोकः स्थानं कल्पय यत्राहं सुखं निवसामि तादृशमोकः कल्पयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुक्तः स सत्यव्रतः ततः कमण्डलोरेनां शफरीमादायौदञ्चनोदकं विपुलकटाहोदके मणिकोदके वा न्यधान्निहितवान् तत्रौदञ्चनोदके क्षिप्ता सा शफरी मुहूर्त्तेन कालेन हस्तत्रयमवर्द्धत ॥ १९ ॥

तथा वर्द्धमाना पुनरप्याह—हे राजन् ! मे मम सुखं वस्तुम् एतदुदञ्चनं नालं न पर्याप्तं ततो मह्यं पृथु विपुलं पदं स्थानं देहि कल्पय यतः त्वामहं शरणङ्गता ॥ २० ॥

इत्युक्तेन सत्यव्रतेन तत उदञ्चनादादाय सरोवरे क्षिप्ता सती हे राजन् ! तत्सरोवरमावृत्य कृत्स्नमभिव्याप्य महामीनरूपेण व्यवर्द्धत ॥ २१ ॥

पुनस्तथा वर्द्धमान उवाच—हे राजन् ! सलिलमेवौकः स्थानं यस्य तस्य मम स्वस्तये सुखाय सुखं वस्तुमेतत्सारसं जलं नालं सलिलौकसः सरसः सम्बन्ध्येतदुदकं मम स्वस्तये न भवतीति वाऽन्वयः । अतो रक्षाय योगेनोपायेनाऽविदासिनि अनुपक्षयजले महाह्रदे रक्षां विधेहीति ॥ २२ ॥

इत्युक्तः स सत्यव्रतः तं मत्स्यमुत्तरोत्तरविपुले तत्र तत्र जलाशये अनयत्पुनस्तत्तज्जलाशयेन संमितं परिमितं तं मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥

समुद्रे च क्षिप्यमाणो झषः तं सत्यव्रतमिदमाह—हे वीर । इह समुद्रे मकरादयोऽतिबलाः जलचरा मामदन्ति भक्षयन्ति अतो मामिह समुद्रे त्वं हुपक्तुं नार्हसीति ॥ २४ ॥

एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गुभारतीम् ।
तमाह को भवानस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् ॥ २५ ॥
नैवं वीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि च ।
यो भवान्योजनशतमह्नाऽभिव्यानशे सरः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अलब्धात्मावकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७—१८ ॥

उदञ्चनं मणिकं हस्तत्रयं व्याप्तवम् ॥ १९ ॥

पदं स्थानम् ॥ २० ॥

तत्सरोवरं आत्मना शरीरेणावृत्य व्याप्य ॥ २१ ॥

अविदासिनि अगाधे अक्षिसतो वा ॥ २२ ॥

अनन्तरं किमकरोदिति तत्राह—इत्युक्त इति जलाशये धूवे असम्मितमसमानं सम्मितं समानं वा ॥ २३—२५ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तमिति तस्या मनुष्यवद्वाक्यमाश्रुत्याऽपि मत्स्यत्वज्ञानं तन्माययैव विमोहितत्वात् ॥ २३—३३ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

औदञ्चनोदके कूपजले ॥ १९ ॥ २० ॥

तत् सरोवरं आत्मना देहेन आवृत्य ॥ २१ ॥

रक्षायोगेन जलं विना यथा न म्रियेत तथोपायेनेत्यर्थः, अविदासिनि उपक्षयशून्ये ॥ २२ ॥

तत्र जलाशयेऽवसाम्मितमप्राप्तमित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृच्छ्रं कष्टं यथा स्यात्तथाऽस्मिन्कमण्डलौ वस्तुं नोत्सहे अतः इहास्मिन्काले यथाहं सुखं निवसे निवसामि, तदोकः स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥

औदञ्चनोदके मणिकस्थे जले ॥ १९ ॥

नालं न पर्याप्तं पृथु विपुलं पदं स्थानम् ॥ २० ॥

तत्सरोवरमात्मना देहेनावृत्य सर्वमभिव्याप्य महामीनरूपेणावर्धत ॥ २१ ॥

एतदुदकं मे स्वस्तये शान्त्यै नालम्, अतः रक्षायाः योगेनोपायेन मां अविदासिनि अनुपक्षये निधेहि ॥ २२ ॥

तस्मिंस्तस्मिन् जलाशये अनयत् पुनरसम्मितं तत्तज्जलाशयपरिमाणातीतं समुद्रं प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

———

भाषा टीका ।

वह मछली तो एक रात में बढती हुई उस कमंडल में अब काया को न प्राप्त होकर राजासे इस प्रकार बोलती हुई ॥ १७ ॥

मछली बोली, कि—मैं इस कमंडलु में दुःख पूर्वक बसना न ही चाहती हूँ मेरे लिये बडे निवास की कल्पना करो जहां कि सुख पूर्वक रहूँ ॥ १८ ॥

तब राजा ने भी कमंडलु से निकालकर उसको [मणिक] माठ के विषे जल में छोडदी वहां छोडने पर भी एक मुहूर्त में तीन हाथ बढ गई ॥ १९ ॥

और फिर राजा से बोली, कि—हे राजन् ! यह माठ मेरे लिये सुख पूर्वक रहने के लायक नहीं है तस्मात् मेरे लिये बडा ठिकाना बताओ क्योंकि ? मैं तुमारे शरण आई हूं ॥ २० ॥

हे राजन् ! फिर राजा सत्यव्रत ने उस पात्र में से निकाल कर सरोवर में छोडी तब उस समय पर सब जल को घेरकर बडा भारी मत्स्य बढ गया ॥ २१ ॥

और राजा से बोला, कि—हे राजन् ! जलमें रहने वाले ऐसे मेरे सुख पूर्वक रहने के योग्य यह जल नहीं है जिसमें मेरी अच्छी रक्षा होसके और जो कभी नहीं क्षीण हो ऐसे बडे हद में मुझको छोडो ॥ २२ ॥

जब राजा से इस प्रकार कहा तब वह सत्यव्रत एक से एक बडे बडे जलाशय में लेजाकर छोडने लगे, तब वह जलाशय परिमिति ही होता गया कोई भी जलाशय अधिक न हुआ तब राजा ने उस मत्स्य [मच्छ] को समुद्र में लेजाकर छोडा ॥ २३ ॥

समुद्र में छोडने लगे तब वह मत्स्य फिर राजा से बोला, कि हे वीर ! इसमें बडे २ मकर आदिक जंतु मेरा भक्षण करलेंगे आप मेरे को इसमें छोडने को योग्य नहीं हो ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अभिव्यानशेऽभितो व्याप्तवान् ॥ २६—२७ ॥

नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्धरिर्नारायणोऽव्ययः ।
अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥ २७ ॥
नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ ! स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर ! ।
भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विभो ! ॥ २८ ॥
सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् ॥ २९ ॥
न तेऽरविन्दाक्ष ! पदोपसर्पणं मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ।
यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदीदृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणं नृपतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्युगक्षये ।
विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽब्रवी[1]च्चिकीर्षुरेकान्तजनप्रियः प्रियम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम ! ।
निमंक्ष्यत्यप्ययाम्भोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुख्यः सख्य आत्मा च गतिश्चाऽश्रयः ॥ २८—२९ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनां सतामितरेषां पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनस्तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत्, यद्यस्मात्त्वो भक्तानामद्भुतं वपुरदीदृशो दर्शितवानसि पाठान्तरे पृथगात्मनो भेददर्शिनः पुंसः असतां परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकान्तजना भक्ताः प्रियाः यस्य ॥ ३१ ॥

अप्ययाम्भोधौ प्रलयार्णवे भूर्भुव आदिकमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येवं वल्गुभारतीं सुन्दरवाचं वदता तेन मत्स्यरूपिणा भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तं मत्स्यमाह—को भवानित्यादिना इति ब्रुवाणमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् भवान् क इति प्रश्नः ॥ २५ ॥

कश्चिन्मत्स्यविशेष एवाहमिति चेन्नेत्याह—नेति । एवंविधप्रभाववान् कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न दृष्टः नापि श्रुतश्च एवं वीर्यं इत्युक्तं वीर्यं दर्शयन् विशिनष्टि—य इति । यः भवान् अह्ना कालेन योजनशतमभिव्याप्तो भ्रमितो व्याप्तवान् ॥ २६ ॥

अतस्त्वं न केवलं मत्स्यः किन्त्वमरो देवः तत्रापि न ब्रह्मादिष्वमरेषु कश्चिदपि तु साक्षादव्ययः निर्विकारो भगवान् हरिर्नारायणस्त्वं नूनं निश्चितमेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम नैवंविध आकारः किन्तु चतुर्भुजत्वाद्याकारः इत्यत आह—अनुग्रहायेति । भूतानामनुग्रहाय देवमनुष्यादिभूतान्यनुग्रहीतुं जलौकसां मत्स्यानां रूपं धत्से मात्स्यं रूपं बिभर्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥

कोऽसौ नारायणः ? इत्यपेक्षायां तं वक्ष्यन्नमस्करोति—नम इति । हे पुरुषोत्तम ! हे जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणभूत ! हे विभो ! भक्तानां प्रपन्नानां चास्माकं मुख्यः नायकोऽन्तरात्मा गतिः स्वप्राप्त्युपायभूतः "स तत्र पर्येति' स उत्तमः पुरुषः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, स कारणं करणाधिपाधिपः, य आत्मनि तिष्ठन्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, अमृतस्यैष सेतुः, नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" इत्यादि वेदान्तवेद्यो निखिलजगदुदयविभवलयलील आत्मेश्वरः सर्वान्तर्गतः सिद्धोपायभूतः पुरुषोत्तमो यः स नारायणः स एवाधुना मत्स्यरूपेणावतीर्णः इति भावः । एवम्भूताय ते तुभ्यं नमः भक्तानां प्रपन्नानाम् इति प्रपत्त्युपकृतभक्तियोगनिष्ठानामित्युक्तम् ॥ २८ ॥

अनितरसाधारणप्रभावेन त्वं नारायण एवेति निश्चिनोमि तथा अवतारा अपि सर्वे लोकहितार्था एवेति वेद्म्येव किन्त्वेतदवतारप्रयोजनं विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्याह—सर्व इति । ते तव सर्वे लीलावताराः लीलयोपात्ता अवताराः लीलावताराः लीलापदेनावता-

---

(१) चिकीर्षितं कान्तजनप्रियः प्रभुः । इति वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रागात्मककर्ममूलत्वमुक्तं भूतानां देवादीनां मूर्तिविभवस्तस्यैव इति सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं जानाम्येवेति भावः । किन्तु यदर्थं यस्मै प्रयोजनविशेषाय भत एतन्मात्स्यं रूपं भगवता धृतं तत्प्रयोजनं ज्ञातुमिच्छामि ॥ २६ ॥

अनीश्वरभजनवन्मद्भजनं न मुधेति दर्शयितुमिदं मात्स्यं रूपं प्रदर्शितं भवतेति जानामीत्यभिप्रायेणाह-नेति । हे अरविन्दाक्ष ! तव पादोपसर्पणं श्रीपादारविन्दभजनं पृथगात्मनामब्रह्मात्मक-स्वतन्त्रात्माभिमानिनां सताम् इतरेषां पदोपसर्पणमिव न मृषा भवेत् न व्यर्थं भवेत्. अवैयर्थ्ये हेतुं वदन् विशिनष्टि-सर्वसुहृत्प्रियात्मनः सर्वेषां सुहृदः प्रियस्यान्तरात्मनश्च,यद्वा,सतां सर्वसुहृत्प्रियात्मन इति वान्वयः तत्पक्षे सतां साधूनां सर्वप्रकारेण सुहृत् प्रियश्च आत्मा स्वरूपं यस्य चोवेति किं एतद्विपरीतेतरेषाम् इतरेषां पादोपसर्पणं मृषेतिभावः कुत एतद्विपरीतं न मृषेत्यत आह-हि यस्माद्यदिदमद्भुतं मात्स्यं वपुर्नोऽस्माकं भजतामदीदृशः दर्शितवान् ॥ ३० ॥

इतीत्थं भाषमाणां सत्यव्रतं प्रति मत्स्यवपुर्जगदीश्वरो भगवांश्चिकीर्षितमब्रवीत् कथम्भूतः ? प्रलयार्णवे विहर्तुकामः विहारप्रयोजनं दर्शयन्विशिनष्टि कान्तजनप्रियः कान्तजनानां भक्तजनानां प्रियः प्रभुश्च भक्तजनानां प्रीतिं कर्तुमवतीर्ण इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं पृष्टावतारप्रयोजनविशेषो मत्स्यमूर्तिर्भगवांस्तत्प्रयोजनविशेषमाह—सप्तम इति नवभिः । हे अरिन्दम ! अद्यतनादन्हः सप्तमेऽहनि मद्वतारः तस्मादह आरभ्य सप्तमेऽहनीदं भूर्भुवादिकं त्रैलोक्यमप्ययाम्भोधौ प्रलयोदधौ विनङ्क्ष्यति मग्नं भविष्यति ॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवंविधं वीर्यं यस्य सः एवं वीर्यः अह्ना झटिति व्यानशे व्याप्तः ॥ २६ ॥

विशेषसम्बन्धित्वाकारं ज्ञानं तदयनं यस्य स तथा ज्ञानाश्रयः कश्चिच्चेतन एव नारायणः किं न स्यादित्यतः साक्षाद्धरिरिति तुरीयमूर्तिः ॥ २७—२८ ॥

यदर्थं यत्प्रयोजनाय भवता आदौ मत्स्यरूपं धृतं तत्प्रयोजनपूर्वकं ज्ञातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

अहं त्वत्स्वरूपज्ञाने योग्य इत्याह—नत इति । हे अरविन्दाक्ष ! यथा पृथगात्मनां भिन्नविषयबुद्धीनाम् इतरेषां ते तव पदोपसर्पणं मुधा वृथा भवेत्तद्वन्नैवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति "तद्धास्यां ततः चीयते,,इति श्रुतिरतएव पृथगित्युक्तं सतां तथा न स्यात्तत्र हेतुमाह—अदीदृश इति. तवाद्भुतं नोऽस्माकम् इतरमत्स्यविलक्षणत्वादाश्चर्यं वपुः "डुवप् बीजसन्ताने,, इति धातोः जगदुत्पादनसमर्थं रूपम् अदीदृशः दर्शितवानिति हि यस्मात्सन्त एतद्रूपज्ञाने योग्या इत्यर्थः । तव विषमस्वभावत्वाद्यथात्वमिति नेत्याह, सर्वेति ॥ ३० ॥

विषयसुखप्रेरकत्वात्प्रियः "तदेतत्प्रेयम्"इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

अद्यतनादह ऊर्ध्वं सप्तमे ऽहनि निमङ्क्ष्यति निमग्नं भविष्यति अप्ययाम्भोधौ प्रलयसमुद्रे ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अह्ना एकेनैव व्यानशे व्याप्तवान् ॥ २६—२८ ॥

आत्मनां गतिर्यस्मात् स मुख्यप्रभुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

इतरेषां देवेन्द्रादीनां पृथगात्मनाम् आत्मनः पृथग्देह एव आत्मा येषां तेषां देहाध्यासवतामित्यर्थः । तव तु नास्ति देहाध्यासः देहात्मनो पार्थक्याभावादिति भावः यद्यस्मात्त्वोऽस्माकं सतां त्वद्भक्तानां निस्तारार्थम् अद्भुतमहिषं वपुरदीदृशः दर्शितवान् पृथगात्मनोऽसतामिति पाठे पृथगात्मनः पुंसः असतां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो भवान् अह्ना अल्पेन कालेन सरः समुद्रं योजनशतम् अभिव्यानशे अभिव्याप्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

मुख्यः आत्मा आश्रयः अंशभूतस्यात्मनोऽशित्वेन स्थितिप्रवृत्तिहेतुः इत्यर्थः । गतिः पुरुषार्थप्रदश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! पृथग्भूते त्वद्भिन्ने उपास्ये आत्मा मनो येषां तेषामितरेषामसतां यथा पदोपसर्पणं त्वद्भिन्नतत्तद्देवचरणोपासनं मृषा भवति परमपुरुषार्थदत्वाभावादिति भावः तथा सतां साधूनां पदोपसर्पणं तव चरणोपासनं मृषा न भवेत् यद्यस्मात् नोऽस्माकमुपासकानाम् अद्भुतं वपुः अदीदृशः दर्शितवानसि फलमस्माकं त्वच्चरणोपासने त्वद्वपुर्दर्शनमात्रमेवेति भावः ॥ ३० ॥

एकान्तजनाः प्रिया यस्य सः प्रियं कर्तुमिच्छुः नृपतिं प्रत्यब्रवीत् ॥ ३१ ॥

अद्यतनात् सप्तमेऽह्नि अप्ययाम्भोधौ नैमित्तिकप्रलयार्णवे निमङ्क्ष्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार मधुरवाणी बोलने वाले उस मत्स्य ने राजा को मोहित कर दिया, तब राजा मत्स्य से बोले, कि- आप मत्स्य रूप धरकर मुझको मोह कराने वाले कौन हैं ? ॥ २५ ॥

ऐसी रीति का जलचर जंतु तो आज तक हमने न कभी देखा और न कभी सुना, जो कि-आपने सौयोजन का सरोवर एक दिन में अपने शरीर से बढकर ढँक लिया ॥ २६ ॥

यह निश्चय है कि आप साक्षात् अव्यय हरि नाम से प्रसिद्ध, नारायणही हैं । प्राणियों के अनुग्रह के निमित्त आप जल जंतुओं का रूप धारण किये हुए हैं ॥ २७ ॥

त्रिलोक्यां लीयमानायां सम्वर्ताम्भसि वै तदा ।
उपस्थास्यति नौः काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥ ३३ ॥
त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्युच्चावचानि च ।
सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ३४ ॥
आरुह्य बृहतीं नावं विचरिष्यस्यविक्लवः ।
एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ॥ ३५ ॥
दोधूयमानां तां नावं समीरेण बलीयसा ।
उपस्थितस्य मे शृङ्गे निबध्नीहि महाऽहिना ॥ ३६ ॥
अहं त्वामृषिभिः साकं सह नावमुदन्वति ।
विकर्षन्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ! ॥ ३७ ॥
मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ३८ ॥
इत्थमादिश्य राजानं हरिरन्तरधीयत ।
सोऽन्ववैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ॥ ३९ ॥
आस्तीर्य दर्भान्प्राक्कूलान्राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः ।
निषसाद हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपिणः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे पुरुषश्रेष्ठ ! हे जगत् के उत्पत्ति पालन नाश करने वाले ईश्वर ! हे विभो ! हमारे सदृश प्रपन्न भक्तजनों के आत्मा और मुख्य गति आप ही हो ॥ २८ ॥

सर्व आपके लीलावतार, प्राणियों के वृद्धि के हेतु हैं । पर मैं यह जानने की इच्छा करता हूं कि-यह, रूप आपने कौन प्रयोजन के लिये धारण किया है ॥ २९ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! सर्व लोगों के सुहृत प्रिय और आत्मा ऐसे आपके चरणों के शरण में आना व्यर्थ नहीं होता है । जैसा कि इतर पृथक् देहात्माभिमानी बहिर्मुख जनों का व्यर्थ होता है क्यों कि-आपने तो मुझको अति अद्भुत रूप से दर्शन दिया है ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले,कि—उस युग के क्षय काल में ऐसे कहने वाले सत्यव्रत राजा को मत्स्य रूपधारी श्रीहरि बोले, कैसे आप हैं; कि उस प्रलय काल के समुद्र में विहार की कामना वाले, और परमैकान्ती जनों के प्रिय हैं इसी से अपने भक्त के प्रिय करने की इच्छा वाले हैं ॥ ३१ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि-हे अरिन्दम ! आज से सातवें दिन में प्रलय के समुद्र में भूः भुव आदिक त्रिलोकी डूब जायगी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सम्वर्ताम्भसि प्रलयोदके त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥
ओषधीः आदायेति शेषः ॥ ३४ ॥

ऋषीणामेवालोकेन विचरिष्यसि ॥ ३५ ॥]

महाहिना वासुकिना ॥ ३६—३७ ॥

मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसि त्वया कृतैः सम्प्रश्नैर्मया विवृतं प्रकाशितं सन्तम् ॥ ३८—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संवर्ताऽम्भसि प्रलयोदके त्रिलोक्यां लीयमानायां सत्यां तदा काचिन्मयेरिता प्रेरिता उपकल्पिता विशाला विपुला नौः नौका त्वामुपस्थास्यति त्वत्समीपे स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ३३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा त्वं सर्वा ओषधीर्बीजानि च नानाविधानि नाव्यारोप्येतिशेषः । सप्तर्षिभिः सहितः सर्वैः सत्त्वैर्जन्तुभिरुपबृंहितः उपश्लिष्टः ॥ ३४ ॥

बृहतीं विपुलां नावमारुह्याविक्लवः दैन्यरहितः विचरिष्यसि निरालोके सूर्याद्यालोकरहिते एकार्णवे ऋषीणां वर्चसैवोपलक्षिताम् ॥ ३५ ॥

बलीयसा प्रचण्डेन समीरेण प्रलयवायुना दोधूयमानां नितरां कम्पमानां तां महतीं नावमुपस्थितस्य सन्निहितस्य मम शृङ्गे वासुकिना सर्पेण उपस्थितेनेति शेषः । तेन बन्धनेन साधनेन निबध्नीहि ॥ ३६ ॥

तदाऽहमुदन्वति प्रलयार्णवे ऋषिसहितां महतीं नावं विकर्षन् यावद्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्येयं ब्राह्मी निशा रात्रिः प्रवर्तते तावद्विचरिष्यामि ॥ ३७ ॥

परं ब्रह्मेति शब्दितं परब्रह्मशब्दाऽभिहितं मदीयं महिमानं च वेत्स्यसि महिम्नः ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेन निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः, कथम्भूतम् ? मयानुगृहीतं मयोपदिष्टमित्यर्थः । संप्रश्नैस्त्वत्कृतैर्हृदि विवृतम् । अत्र केचिद्व्याचक्षते, (अत्रोक्तः प्रलयः किं महाप्रलयः ? उत दैनन्दिनो वेति ? तत्र तावद्ब्रह्मलोकलय इति " यो सावस्मिन्महाकल्पे" इति चोक्तेर्महाप्रलय इति तावत्प्राप्तं नेति ब्रूमः महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् यावद्ब्राह्मी निशेत्याद्युक्तिविरोधाच्चातो दैनं दिन इति युक्तं नचैतदपि सङ्गच्छते सांवर्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विनाऽकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमङ्क्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः यच्चोक्तं प्रथमस्कन्धे—

"रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्" ॥

इति तदपि तदा दुर्घटं नहि प्रलयद्वयेऽपि महीमय्यां नाव्यारोहः सम्भवति न च चाक्षुषमन्वन्तरे प्रलयोऽस्ति तथा च सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि दुर्घटं स्यात् "त्वं तावदोषधीः सर्वाः" इत्यादि निर्देशोपि न सङ्गच्छते न हि तदा ओषध्यादीनां सत्वानां चावशेषः संभवति तस्मादन्यथा वर्ण्यते नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास यथा अस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वन्तरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् तदपेक्षयैव च महाकल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं सङ्गच्छते तथा च "ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः समदृश्यत" इति तस्यैव तथादर्शनमुक्तमित्येषा दिगिति.) अत्रेदं वक्तव्यं यदि वैराग्यजननद्वारा ज्ञानोपदेशार्थमाविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थं सत्यव्रतायैवाकस्मात्प्रलयदर्शनं तर्हि "आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः" इत्यादेः "कालेनागतनिद्रस्य धातोः शिशयिषोर्बली मुखतो निःसृतान्वेदान्" इत्यादेश्च अवतारकालप्रदर्शनपरस्यावतारप्रयोजनप्रदर्शनपरस्य चोपक्रमस्य ग्रन्थस्यासाङ्गत्यापत्तेः तत्र "कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोः" इति स्वरसतः सुव्यक्तं दैनन्दिनप्रलयावगमात्सत्यव्रतस्यैव प्रलयप्रदर्शने हयग्रीवाख्यासुरेण वेदापहारस्य कथनानुपपत्तेश्च तत्र राजर्षिः कश्चिदित्यादिनातीतकल्पे सत्यव्रतस्य सतः पुनस्तस्मिन्कल्पे "योसावस्मिन्महाकल्पे" इत्यादिना वैवस्वतमनुत्वकरणकथनानुपपत्तेश्च न हि चाक्षुषपत्रमन्वन्तरं सत्यव्रतत्वेनावस्थितस्य तस्मिन्नेव मन्वन्तरे वैवस्वतमनुत्वेन अवस्थानकथनमुपपन्नम् नहि सत्यव्रतस्याऽकस्मात् प्रलयप्रदर्शनमात्रेण धातुश्शिशयिषोर्मुखतो वेदानां निस्सृतिरसुरेण तदपहृतिश्च सम्भवति तस्मादतीतदैनन्दिनकल्पाऽवसानिक एव प्रलयोऽत्र विवक्षितः न च श्रीमत्स्योक्तिविरोधः सांवर्तकानाम् अनावृष्ट्यादीनां शब्दतोऽनुपात्तानामप्यर्थतोऽत्र विवक्षितत्वात्माभूद्वा कल्पविशेषावसाने अनावृष्टिः वृष्टिस्तु "वर्द्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत" इत्युक्तैव न च प्रथमस्कन्धवचनस्य दौर्घट्यं दैनं दिनकल्पविशेषाऽवसाने महीमय्यां नाव्योषध्यादीनामारोपसंभवात् चाक्षुषान्तरशब्देन चाक्षुषमन्वन्तरयुक्तो वर्तमानो दैनन्दिनकल्पो लक्ष्यते तस्मात्प्राक्तनो यः संप्लवः अतीतकल्पाऽवसानिकस्तस्मिन्नाव्यारोप्येत्यर्थः । न चौषधादीनामवशेषासम्भवः तद्विशेषस्यैतत् ग्रन्थादेवावगमात्कल्पविशेषे तदवशेषोपपत्तेश्चेति ॥ ३८ ॥

एवं राजानं सत्यव्रतमाज्ञाप्य हरिर्मत्स्यरूपस्तत्रैवान्तर्हितवान् ततः सत्यव्रतो यं कालं हृषीकेशो मत्स्यमूर्तिरादिशत् "सप्तमेद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम! " इति निर्दिष्टवान् तमेव कालम् अन्ववैक्षत प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥

राजर्षिः सत्यव्रतः दर्भान्प्रागग्रानास्तीर्य तेषु प्रागुदङ्मुखः ईशान्याभिमुखो निषसाद उपविष्टवान् कथम्भूतस्सन् श्रीमत्स्यरूपिणो हरेर्भगवतः श्रीपादौ चिन्तयन्, ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्प्लवताम्भसि प्रलयजले उपस्थास्यति समीपमागमिष्यति ॥ ३३ ॥

सर्वैः सत्वैः प्राणिभिः उपबृंहितः पूरितः ॥ ३४ ॥

निरालोके तमःप्राये ऋषीणां वर्चसा प्रकाशेनैव नाऽन्येन ॥ ३५ ॥

दोधूयमानाम् इतस्ततोऽत्यन्तं कम्पमानां निबध्नीहि निबन्धनमहाऽहिना पाशेन ॥ ३६ ॥

ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी ॥ ३७ ॥

तव सम्यक् प्रश्नैः हृदि विवृतं स्पष्टीकृतं मयाऽनुगृहीतं मदीयं ब्रह्मेति शब्दितं महिमानं ज्ञास्यसि ॥ ३८ ॥

अन्ववैक्षत प्रतीक्ष्याऽऽस्थितः ॥ ३९—४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्थमिति युग्मकम् सर्वसत्त्वैश्चान्यैः सूक्ष्मरूपैरपेक्षितैरुपबृंहितः ॥ ३४–४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ओषधीरादायेति शेषः। सर्वैरमरस्वैर्मुख्यमुख्यप्राणिभिः सपरिकरमनुकश्यपादिभिरुपबृंहितः वर्द्धितमहत्त्वस्सन् ऋषीणां वर्चसा तेजसैव विचरिष्यसि ॥ ३४—३५ ॥

मे मत्स्यरूपस्येत्यर्थः। महाऽहिना वासुकिना ॥ ३६ ॥

ब्राह्मी निशेति यद्यप्ययं ब्रह्मदिनगतचाक्षुषमन्वन्तरमध्य एव भगवदिच्छयैवाकस्मिकप्रलयोऽभूत् तदपि त्रैलोक्यमज्जनात् दैनंदिनप्रलयसाम्यदृष्ट्या भगवत्क्रीडेच्छामनुस्मृत्य निर्व्याकुलो ब्रह्मापि कञ्चित् कालं सुष्वाप तदनुसारेणैव गौण्या वृत्त्या ब्राह्मी निशेत्युक्तमिति भागवतामृतव्याख्यानुसारी सन्दर्भः। तच्च भागवतामृतं यथा "मध्ये मन्वन्तरस्यैव मुनेः शापान्मनुं प्रति। प्रलयोऽसौ बभूवेति पुराणे क्वचिदीर्यते॥ अयमाकस्मिको जातश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। प्रलयः पद्मनाभस्य लीलयैवेति कुत्रचित्" इति किञ्च दक्षस्य मानसकायिकप्रजासृष्ट्यान्यथाऽनुपपत्त्येव प्रलयोऽयमवश्यमन्तव्य एव यदुक्तं चतुर्थे—

"चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविप्लुते।
यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षः कालचोदितः" ॥

इति प्रलयस्य चातुर्विध्यमपि नाऽनुपपन्नम् अस्य क्षुद्रप्रलयस्य नैमित्तिक एवान्तर्भावात् अत एव पृथिव्युद्धरणहिरण्याक्षवधावपि श्रीवराहदेवेन चाक्षुषप्रलयान्त एव स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे पृथिव्युद्धरणे हिरण्याक्षस्य सम्भवाभावात्। यदुक्तं तत्रैव "उत्तानपदवंश्यानां तनयेऽस्य प्रचेतसां। दक्षस्यैव दितेः पुत्रौ हिरण्याक्षो दितेः सुतः ॥ कल्पारम्भे तदानास्ति सुतोत्पत्ति मनोरपि। क्वासौ प्राचेतसो दक्षः क दितिः क दितेःसुतः॥ अतः कालद्वयोद्भूतं श्रीवराहस्य चेष्टितम् एकत्रैवाह मैत्रेयः वक्तुः प्रश्नानुसारतः" इति एवमिहापि कालद्वयोद्भूतं मत्स्यचेष्टितं स्पष्टमविविच्य खल्वेकीकृत्यैवाह—श्रीमन्मुनीन्द्रः वस्तुतस्तु "आसीदतीतकल्पान्ते" इत्यादिनोक्ता या शफरी वेदानयनार्था सा ऽन्या सत्यव्रताञ्जलिगता तु चाक्षुषमन्वन्तरीया अन्यैवेति ज्ञेयं. श्रीसूतस्तु चाक्षुषीयमत्स्यमेवावतारगणमध्ये गणितवान् तथाहि "रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे ॥ नाव्यारोप्य महीमय्या मपाद्वैवस्वतं मनुम्" इति श्रीस्वामिचरणास्तु अत्रेदं चिन्त्यमित्युक्त्वा ब्राह्मो लय इति योऽसावस्मिन्महाकल्प इति चोक्तेरयं महाप्रलयश्चेन्महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासम्भवात् यावद्ब्राह्मी निशेत्युक्तेरयं दैनन्दिनएवेति चेन्न सांवर्त्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमङ्क्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः तस्मात् सत्यव्रतस्य ज्ञानाद्युपदेशार्थमाविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थं माययैव मार्कण्डेयमिव तं प्रलयं दर्शयामासेत्याहुः ॥ ३७ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः किञ्चात्मारामगणसङ्गिनस्तव हृदि ब्रह्माऽनुबुभूषा जागर्त्ति सापि मत्कृपयैव सफला भविष्यतीत्याह, मदीयमिति ध्वनितं ब्रह्मशब्दसङ्केतितं मदीयं महिमानं महतो मम यो महिमा एको धर्मस्तं ममैव व्यापकं निर्विशेषस्वरूपं वेत्स्यसि अनुभविष्यसि मे मया अनुगृहीतं तुभ्यं प्रसादीकृत्य दत्तमित्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपस्य मदीयत्वेन मया दातुं शक्यत्वादेव तदर्थं तव पृथक् ज्ञानादि प्रयासेनालमिति भावः। केन प्रकारेणानुगृहीष्यसीत्यत आह—सत्प्रश्नैस्त्वया कृतैस्त्वत्प्रत्युत्तरत्वेन तव हृदि हृदये विवृतं विवृतीकृत्य मयैवानिर्देश्यमपि तद्बलात् ग्राहितमित्यर्थः विषयग्रहणार्थं जीवेभ्यो यथा बुद्धीन्द्रियादिसृष्ट्वा दत्तवानस्मि तथैव ब्रह्मस्वरूपग्रहणार्थमपि किमपि स्वसामर्थ्यं तुभ्यं कृपया दास्यामीति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रागुत्तरयोरन्तराले मुखं यस्य सः ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

संवर्त्ताम्भसि नैमित्तिकप्रलयजले मयेरिता मया प्रवर्तिता त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥

ओषधीर्बीजानि चादायेति शेषः ॥ ३४ ॥

निरालोके कथं विचरिष्यामीत्यत्राह—ऋषीणामेव वर्चसेति ॥ ३५ ॥

दोधूयमानां कम्पमानाम् ॥ ३६ ॥

ब्राह्मी ब्रह्मणश्चतुराननस्येयं ब्राह्मी यावद्ब्रह्मणः सहस्रचतुर्युगपरिमिता निशा तावद्वर्षाभिः साकं सह नावं त्वां विकर्षन् उदन्वति विचरिष्यामि पूर्वकल्पान्ते सत्यव्रतौषधिबीजमहर्षिरक्षार्थं हयग्रीवापनीतवेदानयनार्थं च मत्स्यावतारो जातस्तदनन्तरं नैमित्तिकः प्रलयोऽभूदित्यर्थः "आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः" इत्यारभ्य यावद्ब्राह्मी निशेत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमर्थमनादृत्य मायावादिना यदुक्तं नचायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय आविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामासेति तदसत्, निर्मूलत्वात् नच सांवर्त्तकानामनावृष्ट्यादीनामभावात्कथं नैमित्तिकः प्रलय इति वाच्यम् "सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम। निमङ्क्ष्यत्यप्ययाम्भोधौ" इत्यादे रेकदेशकथनमात्रेण सर्वस्यानावृष्ट्यादेः सूचितत्वात् नच "रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे। नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्" इति प्रथमस्कन्धोक्तं दुर्घटम् स भगवान् मात्स्यं रूपं जगृहे अतीतकल्पान्ते इति शेषः अन्यथा "आसीदतीतकल्पान्ते" इत्याद्यष्टमेन "योऽसौ सत्यव्रतो नामराजर्षिर्द्रविडेश्वरः। ज्ञानं ह्यतीतकल्पान्ते लेभे पुरुषसेवया" इति नवमेन च स्कन्धेन विरोधः स्यात् चाक्षुषान्तरस्य षष्ठस्य समाप्तित्वेऽस्मिन् सति जायमानं वैवस्वतं मनुं पूर्वमेव नाव्यारोप्य प्रलयोदयादित्यन्वयात् चाक्षुषोदधिसम्प्लवे इति प्रथमस्कन्धे पाठः ॥ ३७ ॥

मदीयं महिमा परब्रह्मेति शब्दितं सत्प्रश्नैस्त्वत्कृतैः सम्यक् प्रश्नैः मया विवृतं प्रकाशितं न केवलं त्वत्प्रश्नानुरोधेनैव प्रकाशितं किन्तु मे मयापि अनुगृहीतम् अनुग्रहार्थमुपदिष्टम् मन्वन्तरस्य सम्प्लवं त्वं वेत्स्यसि। ननु, ब्रह्मशब्दस्य भगवद्वाचकस्य तन्महिमापरत्वं कुतः? इत्यत्रेदं वक्तव्यम् यथा महदाद्यपेक्षया प्रकृतौ बृहत्तमायां भगवच्छक्तिभूतायां ब्रह्मशब्दप्रयोगः भगवद्गीतायां प्रसिद्धः "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति तथा सर्वलोकापेक्षया बृहत्तमे भगवल्लोके

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन्महीम् ।
वर्द्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ४१ ॥
ध्यायन्भगवदादेशं ददृशे नावमागताम् ।
तामारुरोह विप्रेन्द्रैरादायौषधिवीरुधः ॥ ४२ ॥
तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन् ! ध्यायस्व केशवम् ।
स वै नः सङ्कटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥
सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे ।
एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥ ४४ ॥
निबध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा पुरा ।
वरत्रेणाऽहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥

राजोवाच ।

अनाद्यविद्योपहतात्मसम्विदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः ।
यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥ ४६ ॥
जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः सुखेच्छया कर्म समीहतेऽसुखम् ।
यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रन्थिं स भिन्द्याद्धृदयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥
यत्सेवयाऽग्नेरिव रुद्ररोदनं पुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ।
भजेत वर्णं निजमेष सोऽव्ययो भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मशब्दप्रयोगो वनपर्वणि प्रसिद्धः "ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः" इति एवं चतुर्मुखादौ ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिः तथा भगवदीयमहिम्नो निरतिशयबृहत्त्वेन ब्रह्मशब्दत्वमिति ॥ ३८—४४ ॥

भाषा टीका ।

प्रलय के जल में त्रिलोकी डूबने के समय हमारी प्रेरणा से तुम को एक बडी भारी नौका उपस्थित होगी ॥ ३३ ॥

तब तुम सर्व औषधि और ऊँचे नीचे सर्व बीजों को लेकर सप्त ऋषियों के साथ और सर्व जन्तुओं सहित ॥ ३४ ॥

उस बडी भारी नौका पर बैठ कर अविक्लव होकर आनन्द से विचरोगे। जब सब जगत् एकार्णव होजायगा और अन्धकार से व्याप्त होजायगा तब तुमारी नौका में बैठे हुए जो सप्त ऋषि है उनके प्रकाश से ही विचरोगे ॥ ३५ ॥

और उस समय बडे बलवान् पवन से अत्यन्त ही हल चल होने वाली उस नौका को जब मैं तुम्हारे समीप आकर उपस्थित होजाऊँ तब वासुकी सर्प से मेरे शृङ्ग में बांध देना ॥ ३६ ॥

हे प्रभो ! राजन् ! ऋषियों सहित और तुमारे सहित उस नौका को हम समुद्र में खींचते हुए जब तक ब्रह्मा की रात्रि रहेगी तब तक विचरेंगे ॥ ३७ ॥

और जो परब्रह्म शब्द से कही जाय उस हमारी महिमा को तुम प्रश्नों से अपने हृदय में हमारे अनुग्रह से जानोगे ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरत्रेण दोरकरूपेण ॥ ४५ ॥

सागरं तारयिष्यन्तं तरिष्यन्निव सागरम् ।
सत्यव्रतो गुरुत्वेन तुष्टाव हरिमष्टभिः ॥

अत्रेदं चिन्त्यम् किमयं महाप्रलयो दैनं दिनो वेति तत्र तावत् ब्राह्मो लय इति योऽसावस्मिन्महाकल्पे इति चोक्तेर्महाप्रलय इति प्राप्तम्, नेति ब्रूमः महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासम्भवात् यावद्ब्रह्मनिशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च अतो दैनं दिन इति युक्तम्

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न चैतदपि सङ्गच्छते सांवर्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमङ्क्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः यच्चोक्तं प्रथमस्कन्धे–

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसंप्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥

इति तदपि तदा दुर्घटम् नहि प्रलयद्वयेऽपि महीमय्यां नाव्यारोहः सम्भवति नच चाक्षुषमन्वन्तरे प्रलयोऽस्ति तथा च सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि दुर्घटं स्यात् एवं तावदोषधीः सर्वा इत्यादिनिर्देशोऽपि न सङ्गच्छते नहि तदा ओषध्यादीनां सत्त्वानाञ्चावशेषः सम्भवति तस्मादन्यथा वर्ण्यते नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास यथाऽस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वन्तरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् तदपेक्षयैव महाकल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं सङ्गच्छते तथा च "ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः समदृश्यत" इति तस्यैव तथा दर्शनमुक्तमित्येषा दिक्, प्रस्तुतं स्तोत्रं व्याख्यास्यामः तत्र नानायोनिषु संसरतः स्वस्य भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये तमेव प्रार्थयते–अनादिर्याऽविद्या तयोपहता आवृताऽऽत्मनः संविद्येषां तेऽत एवाविद्यामूलः संसारपरिश्रमैरातुरा इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहादेवोपसृता आश्रिताः सन्तो यमाप्नुयुः प्राप्नुवन्ति स भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रन्थिं भिन्द्यादित्युत्तरेणान्वयः॥ ४६॥

ननु, वैराग्यं विना कुतो मुक्तिः ? तर्हि तस्य त्वत्सेवैकफलत्वात्सेवामादिशेत्याशयेनाह—जन इति । अबुधोऽयं जन असुखं यथा भवति तथा कर्म समीहते तां सुखेच्छाम् नो हृदयरूपं ग्रन्थिं स भिन्द्यात् यतः स एव परमो गुरुः ॥ ४७ ॥

ननु, यज्ञदानादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रन्थिभेदः स्यात् ? तत्राह—यत्सेवयेति । यस्य सेवयैव पुमानात्मनो मनसो मलं तमो विजह्यात् एष हीनमलो निजं वर्णं च स्वरूपं भजेत् स ईशो नो गुरुर्भूयात् यतः स एव गुरोरपि परमो गुरुः मलहीने दृष्टान्तः रुद्ररोदनं रुद्रस्य रोदनं रजतम् 'यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रवसियततद्रजतं हिरण्यमभवत्" इतिश्रुतेः तद्यथाग्नेः सम्पर्कान्मलं जहाति स्वं वर्णं भजते नतु क्षालनादिभिस्तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः किन्तु त्वत्सेवयैव तेषान्तु सेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तमेवं सत्यव्रते चिन्तयति सति वर्षद्भिर्महामेघैर्वर्धमानः समुद्रः उद्वेलः मर्यादातिगः सर्वतो महीं प्लावयन् निमज्जयन् समदृश्यत सत्यव्रतेनेति शेषः ॥ ४१ ॥

तदा सत्यव्रतः श्रीभगवतो मत्स्यरूपिण आदेशं ध्यायन् सन्निहितां नावं दृष्टवान् तत्र ओषधीर्वीरुधः बीजानि चादाय विप्रेन्द्रैः सप्तर्षिभिः सह सत्यव्रतः तां सन्निहितां नावमारुरोह ॥ ४२ ॥

ततस्तं सत्यव्रतं मुनयः सप्तर्षय ऊचुः हे राजन् ! केशवं ध्यायस्व स केशवः नोऽस्मात्सङ्कटाद्रक्षिष्यति शं सुखं विधास्यति करिष्यतीति ॥ ४३ ॥

एवमुक्तेन राज्ञा सत्यव्रतेनानुध्यातो भगवान् प्रादुर्बभूव कथम्भूतः ? एकशृङ्गं धरतीति तथा हैमः स्वर्णाभः नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायः ॥ ४४ ॥

ततो हरिणा पूर्वं यथोक्तः तथैव वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना महासर्पेण वासुकिना नावं तस्य मत्स्यरूपिणो भगवतः शृङ्गे निबध्य शृङ्खलितां कृत्वेत्यर्थः । सन्तुष्टचित्तो मधुसूदनं हरिं तुष्टाव स्तुतिञ्चकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमेवाह–अनाद्यविद्येत्यादिना, इत्युक्तवन्त इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । "वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि" इति श्रीभगवतैव तत्त्वप्रश्नाय सञ्चोदितः सत्यव्रतः तावत्तत्त्वजिज्ञासुरनादिदेहात्मभ्रान्तिस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिरूपाज्ञानमूलकर्मवासनाभिः संसरतां जीवानाम् "ईश्वरस्य च सौहार्दं यदृच्छासुकृतं तथा विष्णोः कटाक्षः" इत्युक्तरीत्या केवलं प्रथमापेक्षतृश्रीभगवत्कृपयैव सदाचार्यसम्बन्धो नान्यथेत्यनबोधगितुं त्वत्कृपयैव परमगुरोस्तव प्राप्यस्य सान्निध्यं गत इत्यभिप्रयन् स्तौति—–अनादीति । अनाद्यविद्यया देहात्माभिमानादिरूपेणानाद्यज्ञानेन उपहता तिरोहिता आत्मसम्वित् स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं येषां ते अतएव तन्मूलेनानाद्यविद्योपहतात्मज्ञाननिमित्तेन संसारपरिश्रमेण तापत्रयेणातुराः दुःखिताः जना इति शेषः । इह संसारे यदृच्छया यादृच्छिकसुकृतमूलया त्वत्कृपयेत्यर्थः । उपसृताः सदाचार्यद्वारा संश्रितास्सन्तो यं प्राप्नुयुः स भवानेव विमुक्तिदः मुक्त्युपायभूतः यं प्राप्नुयुरित्यनेन प्राप्यत्वमुक्तं विमुक्तिद इत्यनेन प्रापकत्वमुक्तम्. नोऽस्माकं परमो गुरुश्चाभूत् परमः नितरां प्राप्यः गुरुस्तत्त्वप्रश्नप्रेरणया हितोपदेष्टृत्वेनाज्ञाननिवर्तनेन चोपायभूतश्चासीदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

जनस्य अनाद्यविद्ययोपहतात्मसंवित्त्वं तन्मूलकदेहसुखार्थप्रवृत्तिं पुनर्भगवत्सेवया अविद्यानिवृत्तिकथनेन तस्य गुरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वञ्च वदन् स्वाविद्यानिवृत्तये तं प्रार्थयते, जन इति । जनः जन्ममरणादिभाग्जीववर्गः अबुधः देहात्माद्यभिमानवान् निजकर्मबन्धनः पुण्यपापात्मकानादिकर्मवश्यः सुखेच्छया शब्दादिवैषयिकसुखसम्पादनेच्छया असुखं दुःखं यथा तथा कर्म समीहते चेष्टते करोतीति यावत् पुनर्यस्य तव सेवया तामसन्मतिं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानादिरूपामसतीं मतिं विधुनोति निरस्यति स गुरुर्हितोपदेष्टा अज्ञाननिवर्तकश्च भवान्नोऽस्माकं ग्रन्थिमसन्मतिरूपां भिन्द्यादपनुद्यात् ॥ ४७ ॥

न केवलं भगवत्सेवा असन्मतिमेव निरस्यत्यपितु तन्मूलभूतं कर्म पुण्यपापात्मकमात्मस्वरूपतिरोधायकमपीति वदन् तं स्वहितोपदेशाज्ञाननिवर्त्तनार्थं प्रार्थयते—यदिति । पुमान् मुमुक्षुर्यस्य तव सेवया आत्मनस्तमः तमोवत्तिरोधायकं मलं पुण्यापुण्यकर्मात्मकं पापं जह्यात्त्यजेत् तत्र दृष्टान्तः रुद्ररोदनं रजतपिण्डः सुवर्णपिण्डो वा "यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रवसियततद्रजतं हिरण्यमभवत्"इति श्रौतप्रसिद्धेः स तु यथाग्नेः सेवया

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु चालनादिना मलं जह्यान्निजवर्णं स्वासाधारणं वर्णं भजेत च तद्वदिति रुद्ररोदनमलस्याग्निसम्पर्कान्योपायानपनोद्यत्वदृष्टान्तकथनेनात्मनो मलस्यापि भगवत्सेवेतरानपनोद्यत्वमभिप्रेतं स ईश्वरो नोऽस्माकं गुरुर्भूयादतः स एव गुरोरपि परमो गुरुरर्वाचीनगुरूणामपि "आचार्यं मां विजानीयात्" इति तदात्मकत्वस्मरणात्तद्व्यतिरिक्तो न कश्चिद्गुरुरस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविनाशं विनाशविरोधिजीविनां ... सुखम् अविनाशं सुखयुक्तं पदं विधास्यतीति वा ॥ ४३-४४ ॥

वरत्रेण पाशेन मधुवन्मधु संसारं सूदितवानिति मधुसूदनः तम् ॥ ४५ ॥

अनाद्यविद्योपहतात्मसंवित्परमात्मज्ञानं येषां ते तथा सा विद्या मूलं कारणं यस्य स तन्मूलः स च संसारस्तन्मूलसंसारस्तस्मिन् परिश्रमस्ततो आतुराः क्लिष्टाः यदृच्छया पूर्वजन्मार्जितपुण्याभिमुखीभूतस्येच्छया इह लोके विशिष्टजन्मोपसृताः पुरुषाः यमाप्नुयुः स परमो गुरुर्भवान्नो विमुक्तिदोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

कर्मनिर्मूलनं भगवत्सेवनमेवेत्याह—जन इति । आत्मीयकर्मणा बन्धनं यस्य स तथा अयमबुधो जनः सुखमाप्नुवानीतीच्छया कर्म समीहते ततो सुखं दुःखमाप्नोति इति यस्ततो बुधो जनो यस्येश्वरस्य सेवया कर्मविषयामसन्मतिं विधुनोति अतः कर्मनिर्मूलनं चाप्नोति गुरुर्ज्ञानोपदेष्टा स नो हृदये स्थितां ग्रन्थिं कर्मपाशकृतां भिन्द्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

एष पुमान्यत्सेवया आत्मनस्तमोलक्षणं मलं विजह्याज्जहाति निजं वर्णं परमात्मगतिम् आनन्दस्वरूपं च भजेत भजेत, कथमिव ? अग्निदाहलक्षणसेवया रुद्ररोदनं हिरण्यं स्वमलं दशविधं जहाति निजवर्णं शास्त्रसिद्धं स्वरूपं भजति यथा तथेत्यर्थः । किञ्च स जीवः पुनरव्ययोऽसम्भूतः आवरणरहितो भवति "ष्वेञ् संवरणे" इति धातोः गुरोर्गुरुः स परमो नो मुक्तिदो भूयादित्यन्वयः । ईशः मुक्तिदानसमर्थः ईर्लक्ष्मीः तस्याः शं यस्मात्स इति वा "जातरूपं श्रीमुक्टं हिरण्यं रुद्ररोदनम्" इत्यभिधानं स भवानव्यय इति वा ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मदीयमिति महिमानमैश्वर्यं विभूतिनिर्विशेषमिति यावत् ममैव सम्यक् प्रकाशत्वात् अत एव मे मया अनुग्रहीतम् अनुग्रहेण प्रकाशितं यद्यपि मदनुभवान्तर्भूत एव ब्रह्मानुभव इत्यतो नास्ति मत्तः पृथगनुभवापेक्षा तथापि भक्तिप्रकाशितसाक्षान्मदनुभवे तन्मात्राऽनुभवो न स्फुटो भवति यदि तदीय स्फुटतायां तवेच्छा कथञ्चिद्वर्तते तदा साऽपि भवेदिति भावः । प्रसङ्गमिदमेकादशे विविच्यदर्शयिष्यति ॥ ३९ ॥

प्राक्कूलान् प्राचीनाग्रान् ॥ ४० ॥

ततः समुद्रेति, चाक्षुषमन्वन्तरान्तेच खल्वाकस्मिकप्रलयोऽयं यथोक्तं "रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे" इति प्रतिमन्वन्तरान्तमपि तच्छ्रवणात् अत्र प्रमाणानि तत्रैव दर्शितानि किन्त्वस्य प्रलयस्य दैवेन षष्ठमन्वन्तरमध्य एव निर्भरजातत्वात् न तदन्ते पृथक् जातत्वमित्येव विशेषः स चाऽयं मन्वन्तरप्रलयो नैमित्तिकविशेष एवेति. नच प्रलयस्य चतुर्विधत्वहानिः तदेव मन्वन्तरप्रलये त्रैलोक्यमज्जनादैनन्दिनसाम्येन ब्रह्मापि किञ्चित् कालं सुष्वाप तदनुसारेण गौण्या वृत्त्या ब्राह्मी निशेत्युक्तामिति सति पुराणान्तरेणोपाचिते श्रीभागवतमते कल्पनान्तरं न कृतम् ॥ ४१-४५ ॥

अत्राविद्या तन्माया ॥ ४६—४७ ॥

गुरोरपि परमो गुरुरिति साक्षात्वत्प्राप्तौ नाऽन्योऽपेक्ष्य इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वरत्रेण दोरकरूपेण ॥ ४५ ॥

अनादिर्या अविद्या तया उपहता आवृता आत्मसंवित् येषां ते अत एवाऽविद्यामूलसंसारपरिश्रमैरातुराः इह संसारे भ्रमन्त एव यदृच्छया यादृच्छिक्या भक्तकृपयेत्यर्थः । उपसृता आश्रिताः यं प्राप्नुयुः स भवान् ग्रन्थिं भिन्द्यादित्युत्तरेणान्वयः । परमो गुरुरिति मद्विधयादृच्छिककृपावन्तो भक्त्युपदेशकाः सप्तर्षयो मे गुरवस्तेषामपि भक्त्युपदेशकस्त्वं मत्परमगुरुरित्यर्थः । यद्वा त्वमवतीर्य कदाचित्केषाञ्चिद्गुरुः केषाञ्चित्परमगुरुश्च भवसीति कश्चिदवतार एव सूचितः प्रतिश्लोकमेव गुरुपदप्रयोगादवसीयते ॥ ४६ ॥

न च त्वां विना प्रकारान्तरेण निस्तार इत्याह, जनो जीवः न विद्यते वस्तुतः सुखं यतस्तत् तां सुखेच्छां हृदयं हृदयस्थं ग्रन्थिमज्ञानं भिन्द्यात् ॥ ४७ ॥

नच ज्ञानेनैवाज्ञानं नश्येदिति वाच्यमित्याह—यस्य सेवयैव पुमान् जीवः आत्मनः स्वस्य तमोऽज्ञानरूपं मलं विजह्यात् यथा रुद्ररोदनं रजतं स्वर्णं च "यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रु प्रशीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्" इति श्रुतेः । तत् खल्वग्नेः सम्पर्कादेव मलं जहाति स्वस्वरूपञ्च भजेत् नतु चालनादिभिर्ज्ञानादिभिस्तथाज्ञानादिभिर्मलत्याग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वरत्रेण दोरकरूपेण माहिना महाहिना नावं निबध्य मधुसूदनं तुष्टाव स्तोत्रं चकार ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमेवाह—अनाद्यविद्येत्यष्टभिः । भगवता स्वानुग्रहेणैव प्रत्यक्षीभूय प्रलयाद्विमोचितोऽस्मीत्यवगम्य संसारादपि विमुक्तये तमेव प्रार्थयते अनादिर्या अविद्या अज्ञानं तया उपहता तिरोहिता आत्मसंवित् जीवात्मपरमात्मविषयकं ज्ञानं येषां ते अत एवाविद्यामूले संसारे यः परिश्रमस्तेनातुराः व्याकुलाः

न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् ।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥
अचक्षुरन्धस्य यथाऽग्रणीः कृतस्तथा जनस्याऽविदुषो बुधो गुरुः ।
त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो वृतो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सताम् ॥ ५० ॥
जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः ।
त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमञ्जसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदम् ॥ ५१ ॥
त्वं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मा गुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः ।
तथाऽपि लोको न भवन्तमन्धधीर्जानाति सन्तं हृदि बद्धकामः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहादेवोपसृताः शरणं गताः सन्तः यं प्राप्नुयुः स विमुक्तिदो भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रन्थिं भिन्द्यादित्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ४६ ॥

ननु, वैराग्याभावे कुतो विमुक्तिरित्यत्र तदपि त्वदनुग्रहेणैव भवतीत्याह—जन इति । अबुधो जनो निजकर्मबन्धनः अत एव सुखेच्छया नास्ति सुखं यतस्तदसुखं दुःखोदर्कं कर्म समीहते करोतीत्यर्थः । पुनर्यस्य तव सेवया तामसतीं मतिं सुखेच्छां हृदयं हृदयगतवासनारूपां ग्रन्थिम् अयं जनस्तदा विधुनोति यत् यदा स भवानेव भिन्द्यात् अपनुद्यात् यतः नोऽबुधानां स एव परो गुरुः इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

ननु, यज्ञदानादिभिरन्तःकरणशुद्धिं विना कुतो ग्रन्थिभेदो मुक्तिश्च स्यादित्यत्र यज्ञदानादिकिञ्चित् कस्यदेव अन्तःकरणशोधकं सर्वाशुद्धिमूलभूतकर्मनिर्नाशिन्या भवत्सेवया निःशेषेणान्तःकरणं शुद्धं स्यादित्याह—यदिति । यस्य तव सेवया आराधनेन पुमान् आत्मनस्तमः "अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा" इति स्मृतिप्रसिद्धम् अविद्यानामकं कर्म तदेव मलं विजह्यात् त्यजेत् एष एव कर्मबन्धरहितो निजं वर्णं स्वरूपं भजेत "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रुतेः । स ईशः गुरोर्गुरुः नः परमः सेव्यो भूयात् तत्र दृष्टान्तः रुद्ररोदनं रजतं यथाग्नेः सम्पर्कात् मलं जहाति स्ववर्णं भजते च रजतस्य रुद्ररोदनत्वं तु "यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रवत्तद्रजतं हिरण्यं चाभवत्" इति श्रुत्योक्तम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीहरि राजा को ऐसी आज्ञा देकर अंतरध्यान होगये राजा भी समय की प्रतीक्षा करते रहे जो भगवान् बतलाय गये रहे ॥ ३९ ॥

राजर्षि पूर्व मुखदर्भों को पृथिवी पर बिछाकर, मत्स्यरूप धारण करने वाले श्रीहरि के चरणों का ध्यान करते हुए ईशान दिशा को मुखकर बैठते हुए ॥ ४० ॥

तब तौ सप्तम दिवस में अपनी मर्यादा को छोडकर सर्व पृथिवी को डुबावता हुआ बडे भारी मेघों की वर्षा से वृद्धि को प्राप्त होने वाला ऐसा समुद्र देख कर पडा ॥ ४१ ॥

और राजा भगवान् की आज्ञा का ध्यान करते रहे इतनेमें आई हुई नौका देख पडी । वस औषधी बीज कुर्त्त सर्व उसमें धरकर ऋषियों सहित उस नौका में बैठ गये ॥ ४२ ॥

बडे प्रसन्न होकर मुनि लोग राजा से बोले, कि—हे राजन् ! अब केशव का ध्यान करो वही इस संकट से हम लोगों की रक्षा कर मंगल का विधान करेंगे ॥ ४३ ॥

वस ऋषियों के आज्ञा के अनुगुण ध्यान करने पर उस महार्णव में एक शृंग वाला नियुत (लक्ष) योजन के मत्स्य का रूप धारण कर आप प्रकट हुए ॥ ४४ ॥

तब जैसे पहिले हरि की आज्ञा रही उसी प्रकार उनके शृंग में वासुकी सर्प से नौका को बांधकर प्रसन्न होकर श्रीमधुसूदन की स्तुति करने लगे ॥ ४५ ॥

राजा बोले, कि—अनादि कर्म प्रवाह रूप अविद्या से नष्ट आत्मस्वरूप ज्ञान वाले, और अविद्या मूलक संसार के परिश्रम से आतुर, इस संसार में जिन आप के अनुग्रह से आपके शरण प्राप्त होकर जिन आपको प्राप्त होते हैं सो आप हमारे मुक्ति देने वाले परम गुरु हैं ॥ ४६ ॥

अपने कर्मों से बँधा हुआ यह अबुधजन सुखकी इच्छा से असुख कर्मों मे प्रवृत्त होरहा है, वह जन जिसकी सेवा से खोटी मति को नष्ट करता है अपनी हमारा परम गुरु हमारे हृदय की ग्रन्थि का भेदन करो ॥ ४७ ॥

अग्नि के संयोग से जैसे सुवर्ण मलको त्याग देता है और स्वर्ण के तुल्य निजवर्ण को प्राप्त होजाते हैं वह अव्यय ईश्वर परम गुरुके गुरु होवें ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परमेश्वरत्वं परमगुरुत्वं च प्रपञ्चयन्नाह—नेति । यत्प्रसा-

तं त्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्य ईशं प्रतिबोधनाय ।
छिन्ध्यर्थदीपैर्भगवन्वचोभिर्ग्रन्थीन् हृदय्यान्विवृणु स्वमोकः ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तवन्तं नृपतिं भगवानादिपूरुषः ।
मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ।
सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ५५ ॥
अश्रौषीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् ।
नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्मसनातनम् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमप्यन्ये देवादयः सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ४९ ॥

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह—अचक्षुरिति। अविदुषो जनस्याबुधोऽविद्वान् गुरुस्तथैव अर्कप्रकाशवत्स्वत एव दृक् ज्ञानं यस्य सोऽर्कदृक् अतः सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः प्रकाशकः अत एव सुगतिं बोद्धुमिच्छद्भिर्नोऽस्माभिर्गुरुर्वृतोऽसि ॥ ५० ॥

किञ्च प्राकृतो गुरुरनर्थहेतुरित्याह—जन इति । आदिशते उपदिशति असतीं मतिमर्थकामादिमतिम् तमः संसारम् ॥ ५१ ॥

ननु, तर्हि सर्वोपि लोको मामेव किं नोपसरति ? अज्ञानादित्याह—त्वमिति । प्रियश्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥

अहं तु त्वामेव शरणं यामीत्याह—तं त्वामिति । प्रतिबोधनायोपदेशाय अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः हृदये भवान् ग्रन्थीनहङ्कारादीन् स्वमोकः स्वं रूपं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥

नृपतिंप्रति ॥ ५४ ॥

पुराणसंहिता मत्स्यपुराणमशेषतोऽब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥ ॥५६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्सेवया आत्मनो मलं विजह्यादित्यनेन मुक्तिविरोधिपापकर्मनिवर्तकत्वकथनेन तस्यैव मोक्षप्रदत्वमुक्तं, तदेव व्यतिरेकमुखेनापि वदन् देवतान्तराणाममुक्तिदत्वं च वदंस्तमेव शरणं व्रजति—नेति । पुंसः भगवत्सेवाविधुरस्य पुंसः अन्ये देवाः सर्वे समेता अपि स्वयं निरपेक्षास्सन्तो गुरवोऽपि सन्तः यत्प्रसादायुतभागलेशं यस्य भगवतः तव प्रसादस्यायुतभागः अयुतसङ्ख्याकानां भागानां मध्ये य एको भागस्तस्य लेशं कर्तुं न प्रभवन्ति मोक्षप्रदानासमर्था इत्यर्थः । तं मुक्तिदम् ईश्वरं सर्वान्तरात्मानं त्वां शरणं प्रपद्ये मुक्त्युपायत्वेनाध्यवस्यामि ॥ ४९ ॥

देवतान्तराणां तत्प्रसादायुतभागलेशकरणासमर्थत्वे कर्मवश्यत्वतन्मूलकासर्वज्ञत्वादिकमेव हेतुरित्यभिप्रयन्नज्ञलोकस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्याज्ञाननिवर्तनोपयुक्तसार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तं त्वामेव गुरुं वृणोमीत्याह——सचक्षुरिति । अन्धस्य चक्षुरिन्द्रियरहितस्य पुंसो यथा सचक्षुः पुमानग्रणीः पुरतो नेता कृतः वृतः तथा विदुषः स्वात्मरक्षणोपयुक्तज्ञानेनापि विरहितस्य जनस्य जन्ममरणादिभाजो ब्रह्मप्रभृतिजीववर्गस्य त्वमर्कदृक् अर्कप्रकाशवत् स्वत एव दृग्ज्ञानं यस्य सः अर्क एव दृग्यस्येति वा "चक्षुषोस्सूर्योऽजायत" "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ" इत्यादि श्रुतेः" अनेन सर्वज्ञत्वमुक्तं सर्वदृशां समीक्षणः प्रकाशकस्यापि प्रकाशकत्वशक्तिप्रदः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्यभासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तम्. एवम्भूतस्त्वं सुगतिं समीचीनतत्प्राप्त्युपायं बुभुत्सतां बोद्धुमिच्छतामस्माकं गुरुर्वृतः कर्तरि षष्ठी बोद्धुमिच्छद्भिः गुरुत्वेन वृत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

युक्तं चैतदितरेषां गुरुमन्यानामनर्थहेतुत्वाद्भवतस्तु निरतिशयपुरुषार्थहेतुत्वादित्याह—जनइति । जनः जन्ममरणादिभाक् संसारी जीवः गुरुत्वाभिमानवान् जनस्य संसारिणो जीवस्यासतीं गतिमर्थकामाद्युपायमादिशते आज्ञापयति बोधयतीत्यर्थः । तदादिष्टगतेरसत्त्वन्दर्शयन्विशिनष्टि—ययेति । यया संसारिणोपदिष्टया गत्या अन्ततो दुरत्ययमनतिक्रमणीयं तमः स्वपरस्वरूपतिरोधायकं संसृतिरूपं प्रपद्यते प्राप्नोति त्वन्तु अव्ययमक्षय्यफलप्रदं केवलानन्दैकहेतुममोघं फलाविनाभाविज्ञानं स्वपरयाथात्म्यगोचरज्ञानमादिशत इत्यनुषङ्गः तुशब्देन निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणत्वादिना जगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतम् तदादिष्टज्ञानस्य निरातिशयपुरुषार्थहेतुं वदन्विशिनष्टि—अञ्जसेत्यादिना । येन त्वदादिष्टेन ज्ञानेन जनोऽञ्जसा सुखेनैव निजं वैष्णवं पदं स्थानं प्रपद्यते निजमित्यनेन यथा तुशब्देन भगवतो निरस्तनिखिलदोषत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन च जनाद्वैलक्षण्यमभिप्रेतं तथा तत्पदस्य निरस्तनिखिलदुःखमिश्रत्वातिक्षुद्रत्वादिदोषत्वेन निरतिशयकेवलानन्दादिमत्वेन च

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वैलक्षण्यममभिप्रेतम्. अञ्जसेत्यनेन जनोपदिष्टयाऽसत्यापि गत्या तत्फलभूतार्थकामादेरपि दुःखप्राप्यत्वमभिप्रेतम् ॥ ५१ ॥

ननु, जनविलक्षणो निरतिशयपुरुषार्थप्रदश्चेदहमेव सर्वैरपि किं न समाश्रयते ? इत्यत्राह–त्वमिति । सर्वलोकस्यानालोचित-विशेषाशेषलोकस्य त्वं सुहृद्धितैषी प्रियः प्रीतिविषयश्चासावीश्वरो ऽन्तःप्रविश्य नियन्ता आत्मा धारकः गुरुर्हितोपदेष्टा ज्ञानसंज्ञान-प्रवर्तको ऽभीष्टसिद्धिकरश्च अथापि यद्यप्युक्तविधस्त्वं तथापि हृदयकमल एवं वसन्तं भवन्तम् उक्तविधं न सर्वो लोको जानाति, अज्ञाने हेतुं वदन् लोकं विशिनष्टि–अन्धधीर्हृदि बद्धकाम इति । अन्धधीः देहतदनुबन्धितद्भोग्यार्थकामादिषु पुरुषार्थदृष्टिः न तु देहविलक्षणात्मपरमात्मयाथात्म्यधीः अतएव बद्धकामः शब्दादिविषयलिप्सुः ॥ ५२ ॥

अथोक्तविधं भगवन्तं प्रपद्य ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयते तंत्वा-मिति । तमुक्तविधं देववरं "तं देवतानां परमं च दैवतम्" इति श्रुत्युक्तरीत्या निस्समाभ्यधिकदैवतम् अत एव वरेण्यं वर-णीयम् ईशञ्च त्वामहं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाय तदुपदेशार्थमिति भावः । प्रपद्ये शरणं व्रजामि अतो हे भगवन् ! अर्थदीपैः परमपुरुषार्थभूतपरमात्मस्वरूपप्रकाशकैर्वचोभिः हृदय्यान् मद्धृदयगतान् ग्रन्थीन् ग्रन्थिवद्दुर्निर्मोचयान् देहात्माभिमानादीन् छिन्धि अपाकुरु स्वं स्वकीयम् ओकः स्वरूपं स्थानं वा विवृणु प्रका-शय ॥ ५३ ॥

इतीत्थं प्रार्थयमानं नृपतिमुद्दिश्य भगवानादिपुरुषो मत्स्य-रूपी महाम्भोधौ प्रलयार्णवे विहरंस्तत्त्वं तत्त्वप्रतिपादकं पुराणम् अब्रवीत् तत्त्वप्रतिपादकं पुराणमुपदिदेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तदेवाह–पुराणेति । दिव्यां देवस्य स्वस्य सम्बन्धिनीं प्रतिपादिकां देवेन स्वेनैव प्रणीतां वा साङ्ख्यं प्रकृतिविलक्षणात्मकस्वरूपयाथा-त्म्यज्ञानं योगो भगवद्भक्तियोगः क्रिया नित्यनैमित्तिकादिक्रिया-योगः त एते प्रतिपाद्यत्वेनास्यां सन्तीति तथा तां पुराणसंहितां मात्स्यपुराणरूपां संहितां तथात्मनो गुह्यं रहस्यं चा-शेषतः कार्त्स्न्येन सत्यव्रतस्याब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥

सर्वं तद्भगवता उपदिष्टमात्मनः प्रत्यगात्मनः तत्त्वं याथात्म्यं सनातनं ब्रह्म तद्याथात्म्यञ्च ऋषिभिस्सह नाव्युपविष्टसत्यव्रतो निस्संशयं यथा भवति तथा शुश्राव ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्ये देवाः अन्ये गुरवो जनाश्च स्वयं समेता मिलिताः पुंसः यस्य हरेः प्रसादायुतभागलेशं कर्तुं न प्रभवन्ति तद-नुग्रहमन्तरेणेतिशेषः । अहं तं त्वामीश्वरं शरणं यामीत्य-न्वयः ॥ ४९ ॥

यथाऽन्धकस्य पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानग्रणीः अग्रतो गन्ता कृतः यथा चाऽविदुषो जनस्य बुधो जनो गुरुः कृतः शास्त्र-विशारदैरिति शेषः । तथा सुगतिं बुभुत्सतां बोद्धुमिच्छतां नोऽर्थ-दृक् पुरुषार्थद्रष्टा सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः साक्षी त्वं गुरुर्वृतः ज्ञानोपदेशकत्वेनेतिशेषः । अचक्षुरितिपाठे अयमर्थः त्वामन्तरेणेतरेषां गुरुत्वं पुरुषार्थानुपयोगिसम्यग्ज्ञानहीनत्वा-दित्याह–अचक्षुरिति । यथाऽन्धस्याऽचक्षुषोऽन्धोऽग्रणीः कृतो भवति तथा ऽविदुषां जनस्याबुध एव गुरुर्भवति अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः "उभावप्यश्रुतग्रन्थौ उभावपि जडात्मकौ" इत्यादि-श्रुतिस्मृतिभ्यः त्वञ्चार्थदृक् शिष्यस्यापेक्षितपुरुषार्थदर्शी, कुतः ? दर्शनसाधनत्वेन दृशोपीन्द्रियाणि तेषां साक्षित्वादस्माकं गुरु-त्वेन वृत इति ॥ ५० ॥

एतदेव विवृणोति–जनइति । जनो जननाद्यभिमानी तादृशस्य जनस्या सतीं गतिम् इहामुत्र चोरुफलदं ज्ञानमादिशति । यथा येन ज्ञानेन दुरत्ययं तमः नित्यदुःखात्मकमन्धं तमः प्राप्नोति तादृशमिति शेषः । यथेति पाठे यथोपदिष्टेन दुरत्ययं तमः प्राप्येत तथो-पादिशति, तमन्नासन्नसदसविद्याद्याकारेणेत्यर्थः । "अन्धतमः प्रवि-शन्ति" इतिश्रुतेः ज्ञानस्य सत्वे द्वैतभङ्ग इति तत्राह–त्वमिति । जनो येन ज्ञानेन निजं पदं निर्दोषत्वेन त्वद्रूपसदृशं सच्चिदा-नन्दलक्षणमञ्जसा अव्यवधानेन प्रपद्यते यच्चाव्ययमक्षयं यच्चामो-घमव्यभिचारितया फलसमर्पकं त्वं तदेव ज्ञानमादिशसीत्य-न्वयः ॥ ५१ ॥

इतोपि त्वदुपदिष्टज्ञानमेवापेक्षितपुरुषार्थसाधनं नान्यत्, अनि-मित्तबन्धुत्वादिगुणपूर्णत्वेन सिद्धत्वेन वञ्चनाशङ्कानास्पदत्वा-दित्याशयेनाह–त्वमिति । सुहृत्प्रत्युपकारशून्यः प्रियश्चेश्वरश्च विषय-सुखस्यापीश्वर इति वा आत्मा पूर्णानन्दः गुरुर्ज्ञानोपदेष्टा जाना-तीति ज्ञानम् अभीष्टसिद्धिरपेक्षितपुरुषार्थसाधकः लोकः सुहृत्त्वादि गुणवन्तं कुतो न जानातीति तत्राह—तथापीति । यद्यप्यनिमित्त-बन्धुस्तथाऽपि लोको भवन्तं न जानाति, कुतः ? अन्धधीः नष्टज्ञान-त्वात् ज्ञाननाशः कस्मादित्यत उक्तं हृदीति दुरवस्थत्वाच्च तज्ज्ञान-मित्यत उक्तं सन्तमिति हृदिस्थितमुभयत्र योज्यम् ॥ ५२ ॥

इदानीं स्वार्थं प्रकाशयति–तं त्वामिति । प्रतिबोधनायत्वत्स्व-रूपविषयज्ञानायाहं यो ज्ञानोपदेष्टृत्वादिगुणोपेतस्तं त्वां शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः—देवोत्तमत्वात्त्वमेव शरण्य इति भावेनोक्तं देववरमिति. सौन्दर्यादिगुणाभावेन त्वद्भक्तिरुदेतीति भावेनोक्तं वरेण्यमिति उक्तगुणा अन्यत्र व्यभिचारिणो नेत्याह, ईशमिति अन्यस्येश्वरत्वाऽनुपपत्तिः हृदय्याम् अहङ्कारसम्भूतां ग्रन्थिमर्थस्य दीपकैः प्रकाशकैः "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु" इत्यादिलक्षणवचोभिः किञ्च स्वमोकः स्वस्वरूपं स्वाश्रमं वैकुण्ठं वा विवृणु प्रकाशयेत्यन्वयः "ओकसी मन्दिराश्रयौ" इति च ॥ ५३—५४ ॥

सांख्ययोगक्रियावर्तीं ज्ञानभक्तिकर्मयोगवर्तीं पुराणसंहिता-मब्रवीत् इदं अज्ञेयमिति भावेनोक्तमात्मगुह्यमिति आचार्यस्तु ते गति वक्तेनिवदुपरिष्टेव शिष्टं नास्तीत्यत उक्तमशेषत इति ॥५५॥

नावि जलयाने ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्येतु स्वतन्त्रमन्यास्त्वत्तीवाकिञ्चित्करा इत्याह—न यदिति ॥ ४९ ॥

प्राग्जन्मनि गुरुप्राप्तभक्तस्तस्य क्षितीशितुः संस्काराद्भजतः श्रीशस्तुवतः सोऽयमाशयः स्वयंचाविश्य कश्चिद्वा भवानेव गुरुर्भवेत् अतो भगवन्तमासाद्य भवन्तं गुरुमर्थये तत्र त्वमर्कदृक् त्वदभिज्ञानां सर्वेषामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५०—५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतस्त्वां विहाय झटिति प्रसादा अपि देवादयो नैव सेव्या इत्याह—नेति । यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमप्यन्ये देवाः गुरवः पित्रादयः जनाः सुखदित्सवो नृपादयश्च सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ४९ ॥

यतस्त्वत्सेवया विना पुमान् न मलं विजह्यादित्युक्तमतस्त्वत्सेवानुपदेष्टा गुरुरपि न सेव्य इत्याह—अचक्षुरिति । अविदुषो जनस्याबुधोऽपण्डितः पण्डितो बन्धमोक्षविदिति "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति त्वदुक्तभक्त्युपदेष्टैव बुधः स एवगुरुरन्यस्त्वनर्थहेतुरित्यर्थः । अत एव नाऽस्माकं सुगतिं भक्तिं बुभुत्सतां गुरुर्वृतो यः स तु त्वमेव साक्षादित्यर्थः । अर्कदृक् अर्कइव दृश्य इत्यर्थः । सर्वदृशां सर्वनेत्राणां सर्वेन्द्रियाणां सर्वज्ञानां च समीक्षणः प्रकाशक इति पक्षत्रये द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

दृष्टान्तव्यञ्जितमर्थं स्पष्टमाह—जन इति । आदिशते उपदिशति अतः प्राकृतगुरुरनर्थहेतुर्दूरे परिहरणीय इत्यर्थः । त्वन्तु गुरुरूप एवावतीर्णः अव्ययं ज्ञानं भक्त्युत्थं ज्ञानमेव उपादिशसि नतु केवलं विद्यामयं यत् फलमुत्पाद्य येतीत्यर्थः । निजं पदं त्वच्चरणारविन्दं वैकुण्ठं वा ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गुरुभूतं मां किमिति सर्वे न प्रपद्यन्ते दुर्बुद्धित्वादित्याह त्वामिति । सुहृदादिरूप इत्यन्ये सुहृदादयो वस्तुतः सुहृदादयो नैव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा सुहृत् स प्रियः कान्तभावविषयः ईश्वरः दास्यभाव विषयः आत्मा शान्तभावविषयः गुरुर्दास्यविशेषविषयः यद्वा अगुरुः सुतादिरिति वात्सल्यभावविषयः ज्ञानं भावशून्यानां केवलमोक्षप्रदः अभीष्टसिद्धिः सकामानां सर्वकामप्रद इति सन्तं साधुरूपं त्वाम् अन्धधीरसाधुर्यतो हृदि निबद्धदुर्वासनः ॥ ५२ ॥

अहं तु त्वद्भक्तकृपासिद्धाञ्जनविगतान्ध्यस्त्वामेव गतिं पश्यामीत्याह—तमिति । प्रतिबोधनाय संसारशय्यायां निद्राणं मां कृपया प्रतिबोधयेत्यर्थः । अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः हृदयभवान् ग्रन्थीन् स्वमोको वैकुण्ठं विवृणु तत्प्रापकवर्त्म ब्रूहि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पुराणसंहितां मत्स्यपुराणम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स एव भगवान् सेव्यो नान्ये इत्याह—न यदिति । यत्प्रसादस्य अयुतभागस्तस्य लेशमात्रमपि अन्ये देवादयः सर्वे समेताः सङ्घीभूता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति दातुं न शक्नुवन्ति तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥

गुरोर्गुरुरित्यनेन त्वदनुवर्तिस्तत्त्वज्ञो मुक्तिदाता गुरुरादरणीय एव तत्त्वानभिज्ञस्त्वत्तो बहिर्मुखो गुरुस्तु अन्धमन्धो यथा गर्ते पातयति तथा संसारे पातयत्यतस्तमनादृत्यास्माभिस्त्वं गुरुर्वृतः इत्याह—अचक्षुरिति । अर्कदृक् अर्कवत् अन्यप्रकाशानिरपेक्षा दृक् दृष्टिर्यस्य सः सर्वदृशां सर्वदृष्टीनां समीक्षणः प्रकाशकः ततः स्वगतिं बोद्धुमिच्छद्भिर्नोऽस्माभिस्त्वं गुरुर्वृतोसि ॥ ५० ॥

एवमतत्त्वज्ञो हरिविमुखो गुरुः संसार साधकः एतत्तीत्यं दृष्टान्तेनोक्तमथ सर्वेणापि, त्वद्ज्ञानभक्तिबहिष्कृतेन प्राकृतजनेनोपदिष्टा मतिः सुतरां संसारे पातयति अतस्त्वदुपदिष्टेन ज्ञानेन त्वत्पदलाभो भवेदित्याह—जन इति । असतीं अर्थकामादिविषयाम् तमः संसारं त्वंतु अमोघज्ञानमादिशसे ॥ ५१ ॥

अथ भगवतः सर्वसुहृत्त्वादिगुणान् नित्यबद्धस्य जीवस्य स्वभावं च वर्णयन् स्वयं मुमुक्षुर्भगवन्तं शरणं व्रजति त्वमिति द्वाभ्याम् । प्रियश्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥

प्रपद्ये शरणं व्रजामि. प्रतिबोधनाय त्वदुपदिष्टतत्त्वबोधाय अर्थदीपैः आत्मानात्मपरमात्मपदार्थप्रकाशकैः हृदय्यान् हृदये भवान् अहङ्कारादीन् स्वं स्वकीयमोकः वासस्थानं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥

नृपतिं प्रति तत्त्वं तत्त्वप्रकाशकं पुराणम् अब्रवीत् ॥ ५४ ॥

एतदेवाह—दिव्यां देवस्य भगवतः सम्बन्धिनीं तत्प्रोक्तां तद्विषयां साङ्ख्यम् आत्मानात्मपरमात्मज्ञानं योगः परमात्मभक्तिः क्रियाज्ञानभक्तिसाधनं कर्म साङ्ख्ययोग क्रियाः सन्त्यस्यां सा तथा ताम् पुराणसंहितां मत्स्यपुराणरूपं संहिताम् आत्मगुह्यं स्वरहस्यं च सत्यव्रतस्य सत्यव्रतंप्रति अब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अन्य सम्पूर्ण देव लोग गुरु लोग तथा पुरुष आप भी वे सब मिलकर भी जिन आपके प्रसाद का अयुत भाग [दश हजार में हिस्से] का लेश मात्र भी पुरुष के ऊपर नहीं करसक्ते हैं तिन आप ईश्वर के मैं शरण को प्राप्त हूं ४९

जैसे अंधे का अग्रगण्य अन्धा होवे, और अज्ञ का गुरु भी अज्ञ होवे, इसी प्रकार आपसे व्यतिरिक्त अन्य देवादिक स्वयं अपूर्ण हैं फिर और के ऊपर प्रसन्न होकर भी क्या आप सदृश उपकार करसके हैं ? कभ नहीं ॥ और आप सूर्य के तुल्य सर्व इन्द्रियों के प्रकाश ही अत एव अपनी उत्तम गति जानने की इच्छा वाले ऐसे हम लोगों ने आप ही को गुरु स्वीकार किये हैं ॥ ५० ॥

प्राकृत गुरु, शिष्य को ऐसी खोटी बुद्धि अर्थात् अर्थ कामादि विषयक मति का उपदेश करते हैं, कि—जिससे फिर

अतीतप्रलयापाय उत्थिताय स वेधसे ।
हत्वाऽसुरं हयग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥ ५७ ॥
स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।
विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः ॥ ५८ ॥
सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः ।
सम्वादं महदाख्यानं श्रुत्वा मुच्यत किल्बिषात् ॥ ५९ ॥
अवतारो हरेर्योऽयं कीर्तयेदन्वहं नरः ।
सङ्कल्पास्तस्य सिद्ध्यन्ति स याति परमां गतिम् ॥ ६० ॥
प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा ।
दितिजमकथयद्यो ब्रह्मसत्यव्रतानां तमहमखिलहेतुं जिह्ममीनं नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्त्र्यां संहितायां वैयासिक्याम्
अष्टमस्कन्धे मत्स्यावतारचरितानुवर्णनं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भाषा टीका ।

भी दुस्तरतम को प्राप्त होवे, और आप तो अमोघ और अव्यय ज्ञान को देते हो कि जिससे पुरुष निजपद को प्राप्त होजाता है ॥ ५१ ॥

हे भगवान् ! आप संपूर्ण लोक के सुहृत हो, और प्रिय ईश्वर हो, आत्मा हो, गुरु हो, ज्ञान हो, और अभीष्ट सिद्धि भी आपही हो अर्थात् पुरुष को परम प्राप्य आपही हो । तथापि कामों से बंधा हुआ अंध बुद्धि यह लोक हृदय में रहने वाले भी आपको नहीं जानता है ॥ ५२ ॥

देवों में श्रेष्ठ प्रिय तम होने से भी वरणीय ऐसे आप ईश का अपने ज्ञान के लिये मैं आश्रय लेता हूं, हे भगवान् अर्थ के प्रकाशक ऐसे अपने वचनों से हृदय की ग्रंथियों का अर्थात् अहंकारादिकों का छेदन करो ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—इस प्रकार राजा सत्य व्रत जब स्तुति करचुके तब भगवान् आदि पुरुष मत्स्य रूपधारी प्रलय समुद्र में विहरते हुए राजा को तत्त्व आपने क्या कहा ? सो कहते हैं, कि—सांख्य योग, और क्रिया (कर्म) का प्रतिपादन जिसमें ऐसी दिव्य पुराण संहिता अर्थात् मत्स्य पुराण, और जो आपको गुप्त ज्ञान रहो सो भी सत्य व्रत राजर्षि को कहते भये ॥ ५५ ॥

ऋषियों के सहित निःसंदेह होकर नौका में बैठा हुआ आत्म तत्त्व ज्ञान और जो भगवान ने सनातन ब्रह्म को उपदेश किया सो राजा ने सब श्रवण किया ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतीतः पूर्वो यः प्रलयस्तस्यापायेऽवसाने ॥ ५७—५९ ॥
योऽयं हरेरवतारस्तं यः प्रकीर्तयेत् ॥ ६० ॥
सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिङ्गसमवायाद्बहुवचनम् जिह्ममीनं मायामत्स्यम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ।

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो हरिरतीतः पूर्वो यः प्रलयः तस्यापाये अवसाने उत्थिताय शयनादिति शेषः । वेधसे चतुर्मुखाय वेदान् हयग्रीवेणापहृतान् तमसुरं हत्वा प्रत्याहृत्य आदिशद्ददौ ॥ ५७ ॥

ततः स तु स एव सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानाभ्यां संयुतः आगमोत्थविवेकोत्थज्ञानाभ्यां संयुतः विष्णोः प्रसादाननुग्रहादेव अस्मिन्कल्पे वैवस्वतो मनुरभूत् ॥ ५८ ॥

एवमुपवर्णितमत्स्यावतारचरित्रो मुनिस्तदाख्यानश्रवणफलमाह—सत्यव्रतस्येति । मायामत्स्यस्याद्भुतमत्स्यरूपिणः स्वसङ्कल्पोपात्तमत्स्यरूपिणो वा शार्ङ्गिणः हरेः सत्यव्रतस्य राजर्षेः मनोश्च सम्वादरूपमिदमाख्यानं श्रुत्वा पुमान् किल्बिषात् स्वर्गापवर्गश्रेयोविरोधिनः पापात् मुक्तो भवेत् ॥ ५९ ॥

यो नरो हरेरमुमवतारं तच्चरित्रमन्वहमहरहः कीर्तयेत् तस्य नरस्य सर्वे सङ्कल्पाः मनोरथाः सिध्यन्ति जीवद्दशायामिति शेषः ॥ देहावसाने तु स नरः परमां गतिं मुक्तिं यातीत्यर्थः ॥ ६० ॥

मत्स्यावतारचरित्रकथनान्ते सुखप्रतिपत्तये तदवतारप्रयोजनानि सङ्गृह्य नमस्करोति मुनिः—प्रलयेति । यः प्रलयपयसि प्रलयार्णवजले विहरन्निति शेषः । सुप्ता अप्रबुद्धा शक्तिः सृष्टिशक्तिर्यस्य तस्य निद्राभिभूतत्वादिति भावः । अत एव तस्य धातुः ब्रह्मणो मुखेभ्यः अपनीतं निःसृतं श्रुतिगणं हयग्रीवेणासुरेणापहृतं तं दितिजमसुरं हत्वा प्रत्युपादत्त प्रत्याहृत्य धात्रे ददावित्यर्थः तथा सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिङ्गसमवायात् बहुवचनं ब्रह्म तद्याथात्म्यप्रतिपादकं पुराणमकथयत्समखिलहेतुं सर्वकारणकारणभूतं जिह्ममीनं कपटमीनं हरिमहं नतोऽस्मि नत इति कर्तरि क्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्यवीरराघवार्यविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायामष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अस्मिन् स्कन्धे मूलग्रन्थसंख्या (१०३८)
टीका सङ्ख्या (३६००) समग्रसङ्ख्या (४६३८)

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रलयानामपाये अतीते सति ततः उत्थिताय वेधसे ब्रह्मणे प्रत्याहरत् दैत्याहृतांस्तान् ज्ञात्वा प्रत्याहृत्य दत्तवानित्यर्थः ॥ ५७–५९ ॥

सम्वादस्य पापहरत्वे अवतारकथाकीर्तनेन किं प्रयोजनमत्राह—अवतारमिति । अस्तु श्रवणफलं कीर्तनेन किम्फलमित्यतो वाह—अवतारमिति ॥ ६० ॥

बुद्धिसंप्रदायप्रवर्तकस्य सङ्कल्पस्य कथयति—प्रलयेति, सुप्तशक्तेर्विषयपरतोन्द्रियशक्तेः कार्योन्मुखीभूतप्रकृतिशक्तेर्वा अपनीतं निस्सृतं दैत्येन नीतं जिह्ममीनं मायामत्स्यम् ।—

"अनन्तशक्तिर्भगवान्मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
क्रीडार्थं याचयामास स्वयं सत्यव्रतं नृपम्" ॥

इत्यनेन तमाह सातिकरुणं महाकारुणिकमित्यादिना विक्रीडितामिति ज्ञातव्यम् ॥ ६१ ॥

पदरत्नावलिनाम अष्टमस्कन्धसङ्गता ।
प्रीत्यै मत्स्यात्मनो विष्णोरस्तु निर्दोषवक्ष्मणः ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
* विजयध्वजतीर्थपाठरीत्या त्रयोविंशोऽध्यायः (२३)
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीमत्स्यदेवस्य द्वयेऽवतारं पुनर्दर्शयति—अतीतेति । द्वाभ्याम् ॥ ५७ ॥

षष्ठे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादं लब्ध्वा सप्तमे वैवस्वतो मनुरासीदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

माया कृपा ॥ ५९—६० ॥

जिह्मेषु कुटिलहृदयेषु सामान्यमीनतया प्रकाशमानं नाहं प्रकाशः सर्वस्येत्यादेः विराडविदुषामित्यादेश्च ॥ ६१ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मत्स्यावतारद्वयस्य समयद्वयं प्रयोजनद्वयं चाह—अतीतप्रलयस्य अपाये स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तु भिन्नोपक्रमे सत्यव्रतस्तु चाक्षुषमन्वन्तरमध्य इति शेषो बोध्यः चाक्षुषोदधिसम्प्लवे अपाठेवस्वतं मनुमिति वाक्यानुरोधात् विष्णोर्मत्स्यरूपस्य प्रसादात् ज्ञानविज्ञानसंयुत इति चाक्षुषीयमत्स्यावतारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ ५८—६० ॥

समासेन प्रयोजनद्वयं पुनः स्पष्टमाह—प्रलये दितिजं हत्वा सत्यव्रतानामिति गौरवेण बहुवचनं जिह्ममीनं कुटिलाकारं मीनं यस्य शृङ्गे नौर्निबद्धा स तु मीनः कुटिलाकार आडिम्बः प्रसिद्ध एव लोके इति सद्योक्तम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्विंशोऽष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतीतप्रलयस्यापाये समाप्तौ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मायया आत्मकाविषयिण्या कृपया आविर्भूतो यो मत्स्य-रूपस्य ॥ ५९ ॥

योऽयमवतारस्तमन्वहं प्रतिदिनं यः कीर्तयेत् ॥ ६० ॥

सत्यव्रतानां सत्यव्रतसहितानामृषीणां छन्दांसि यान्तीति मकृदस्तु वचनम् जिघ्रौ दैत्यवधार्थं गूढरूपो विष्णुः स चासौ मीनश्च तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।
चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥
समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

पूर्व प्रलय के व्यतीत होने के अंत में वेद के चुराने वाले हय-ग्रीव असुर का वध करके सोके उठे हुये ब्रह्माजी को श्रीहरि ने वेद लाकर दिये ॥ ५७ ॥

ज्ञान विज्ञान संयुत वही सत्यव्रत राजा इस कल्प में श्री-विष्णु के प्रसाद से वैवस्वत मनु हुए ॥ ५८ ॥

सत्यव्रत राजर्षि और कृपा से मीन रूपधारी श्री मुरारी का यह संवाद रूप आख्यान जो श्रवण करे वह किल्बिष से मुक्त होय ॥ ५९ ॥

जो मनुष्य श्रीहरि के इस अवतार का प्रति दिन कीर्तन करे उसके सम्पूर्ण संकल्प सिद्ध होते हैं और वह परमगति को प्राप्त होता है ॥ ६० ॥

प्रलय जल में सोये हुए ब्रह्माजी के मुखों से वेदों को जिस दैत्यने चुराये उसको मारकर, जिनने ऋषि लोग और सत्य व्रत राजा को ब्रह्म ज्ञान का उपदेश दिया ऐसे कृपा से मीन रूपधारी श्रीहरी को मैं नमस्कार करता हूं ॥ ६१ ॥

क्षय जल बिच धाता सो रहे—के मुखों से ।
श्रुति गण हरते ही दैत्य को मारके जो ॥
दिये वह, कहदीना ज्ञान सत्यव्रतों को ।
अखिल निमित मायी मीन को वन्दता हूं ॥
श्रीमद्भागवतेऽयं रुचिरकथो ह्यष्टमस्कन्धः ॥

भागवतार्य विनिर्मितभाषाटीकासमन्वितो जयति ॥
इति श्रीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, चतुर्विंशोऽध्याय
की श्रीवृन्दावनस्थ, श्रीसुदर्शनाचार्यान्तेवासि,
श्रीबलराम स्वामि चरणाश्रित भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २४ ॥ अष्टमस्कन्धभी समाप्त हुआ ॥ ८ ॥
श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥

संशोधकौ चास्य ग्रन्थरत्नस्य काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'काम्बूर' श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनस्थ' भागवताचार्यौ ॥